קדושי שבע קהילות

ספר זיכרון לקהילות

דולהא • קושניצה • זדניא • קרצקי

ברזניק • ליסיצ'ה • סוכה־ברונקה

בהוצאת הוועד להנצחת שבע הקהילות

רמת־גן, תשנ"ג

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

ועדת הספר: חיים ויינגרטן, שלמה ויינגרטן, ראובן אליהו זולדן,
מרדכי ריזמן, אלטר חיים רוזנברג

לזכרון עולם

במלאות מ"ט שנים (תש"ד - תשנ"ג)

לקדושי שבע קהילות מקרפטורוס

שנספו בשואה - תש"ד

נדפס בדפוס 'נרפית' (נרקיזה) בע"מ ירושלים
Printed in Israel, 1993

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

קדושי שבע קהילות

ספר זיכרון לקהילות

דולהא • קושניצה • זדניא • קרצקי
ברזניק • ליסיצ'ה • סוכה־ברונקה

תוכן הספר

בפתח הספר 17

ראובן אליהו זולדן: 'זכור אל תשכח' 17; ראובן אליהו ורבקה זולדן: בשער הספר 20; אלטר חיים רוזנברג: גירוש שבע קהילות 21

דולהא 35

חיים וינגרטן: הקדמה 37; חיים וינגרטן: היסטוריה של עיירה שאיננה 40; שלמה רויזמן: רבני הקהילות 41; לובה טייטלבום: גירוש ראשון מדולהא ושיבה אליה 50; לובה טייטלבום: הזכרונות הנוראים שלי על השואה 61; זאב טייטלבום: על קדושי שבע קהילות 68: זלמן שוימר: משפחות שלא נשאר מהן זכר 68; זלמן שוימר: החיים היהודיים בעיירה עד הגירוש במאי 1944 70; זלמן שוימר: דולהא עיירת נעורי 75; שיינדל ליבוביץ ושרה הרשקוביץ: זכרונות מעורפלים מימים אפלים 79; חיה שיוביץ ויפה דסקל: אומץ וגבורה של ילדה מדולהא 89; רחל רינה ושיינה לבית וינגרטן: משפחתנו אבות ובנים 91; הניה גולדשטיין וליבה שטיינברג: סיפורן של שתי האחיות יעקובוביץ 92; שרי גלב: זכרונות מדולהא 93; שרי גלב: זכרונות מבודאפשט 94; זיסל ופרימט לבית וייס: קורות משפחתנו 95; חיים שלמה וידר: היכן הם כולם? 96; **לכל איש יש שם** 98; הילדים קדושי דולהא 108

קושניצה 113

ראובן אליהו זולדן: זכרונות מן העיירה קושניצה 115; הרב צבי אייזנר: מגילת יוחסין למשפחת שמואל פרידמן 117; הרב צבי אייזנר: משפחת אייזנר מקושניצה 121; ראובן אליהו זולדן: ביקור הרב צבי אייזנר שליט"א בקושניצה 125; רחל ווייס (פרידמן) הנכדה מספרת על סבא 128; א' מנחם פרידמן: ציונות בקושניצה 130; ראובן אליהו זולדן: שמש בית הכנסת ומקווה טהרה 132; לאה ינקלוביץ: קורות וסבל של משפחת סטרולוביץ 133; ראובן אליהו זולדן: חינוך לילדים וגבאי תלמוד תורה 136; ראובן אליהו זולדן: ה'יידישע מאמע' 139; יוסף מנחם זולדן: אהבת ההורים ומסירותם לילדים 144; אהרן זולדן: מימי הנעורים שזכורים לי 147; ישראל דב זולדן: המאבק לחיים 147; הרב יהודה זולדן: התחדשות היסטורית 149; אסף זולדן: 'בינו שנות דור' לדור הצעיר 150; אלטר חיים רוזנברג: ר' מרדכי אליהו בן ר' אברהם פרידמן 151; זאב פרידמן: לזכרו של מורי ורבי ר' אהרן דוד פרידמן ז"ל 153; איש ציבור ר' אהרן דוד פרידמן ז"ל 155; ראובן אליהו זולדן: ר' צבי דוד פרידמן גבאי 'חברה קדישא' 157; ראובן אליהו זולדן: איש חסיד היה בקושניצה 158; ראובן אליהו זולדן: בניין בית הכנסת 159; ראובן אליהו זולדן: ר' יצחק אייזיק פרידמן חבר הוועד 160; אלטר חיים רוזנברג: ר' ניסן בר' מאיר פרידמן ורעייתו מרת גליקל 160; אלטר חיים רוזנברג: מרים פוקס 166; זאב פרידמן: משפחת דודי ר' ניסן פרידמן 167; זאב פרידמן: על החיים בבית משפחת פרידמן 170; שרה דור ושיינדל מיכאל: נעלה את זכרם של בני משפחתנו 178; ראובן אליהו זולדן: החבר השלישי בוועד לבניית בית הכנסת 179; אברהם שטיינברג ועדינה שמואלי: דמותו של ר' צדוק הלוי שטיינברג זצ"ל 179; בלה ויצחק גרינברג: תפארת בנים אבותם 182; אשר פישר: זכרונותי מהבית 199; צפורה גרינברג: זכרונותי 202; משה גרינברג: זכרונותי 202; אלטר חיים

רוזנברג: אבי מורי ורבי יהודה רוזנברג 206; **לכל איש יש שם** 225; הילדים קדושי קושניצה 232

זדניא 237

שלמה הכהן ווינגרטן: החיים השלווים, והפחד של קהילת זדניא 239; שלמה הכהן ווינגרטן: זכרונות מבית הורי 243; פישל (אפרים) ברנשטיין: זכרונות מבית אבא 248; לזכרו של סבי 250; דב חיימוביץ: סיפור על חייה של משפחת מנדל וולף ורייזל חיימוביץ 250; חנה לקס: נכדה מספרת על סבא 251; יהודה לקס: כתוב זאת זכרון בספר 253; שמואל דב גבריהו (גוטסמן): מכתב של רבנו מזדניא לירושלים 254; חסידה גבריהו: פרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל 259; רחל לאה אינגבר ופסי איצקוביץ: משפחת ר' שמואל ומרים איצקוביץ ז"ל 263; שלמה זלמן טייכמן: ר' שלמה ניימן ז"ל, איש רב פעלים ומעש 268; שלמה זלמן טייכמן: קורות משפחתי וגורלה 270; נתן עק: מצעד הייסורים מסרביה להונגריה והטבח בצ'רוונקה 271; שלמה זלמן טייכמן: ההמשך אחרי השחרור 298; שלמה ווינגרטן: זכרון למשפחות שנכחדו כולן 299; משה יואל פרידמן: זכרונות על חיים שהיו ואינם עוד 302; חיה איטה זולדן: זכרונות מהבית 306; משה יואל פרידמן: יזכור 309; יהודית זמיר: זכרונות מימי החושך! 311; חיה איטה זולדן, יהודית זמיר: ניסים מזמן השיחרור על ידי הרוסים 312; **לכל איש יש שם** 315; הילדים קדושי זדניא 322

קרצקי 327

האחים מרדכי ושמואל רוזמן: העיירה קרצקי 329; שלמה רויזמן: הרה"ג רבי חנוך הניך האדמו"ר מסאסוב ואב"ד קרצקי 331; צפורה רוזמן (ווייס): זכרונות מהשנים היפות, והימים השחורים 346; קלרה שטיינר (רוזמן): הפרוטוקול שמסרתי בבודאפשט 349; פנינה (פרלה) לרפלד: לזכור ולספר 351; אלטר חיים קליין: זכרונות מהעיירה קרצקי 355; הרשי צבי קליין: בצבא ההונגרי ובלגיון הצ'כי 368; יהודה צבי (הרש) וייס: משפחת שלמה וייס מקרצקי 372; פריידי חדווה לדרמן (קליין): קרצקי ביתי ומקום הולדתי 375; **לכל איש יש שם** 390; הילדים קדושי קרצקי 394

ברזניק 399

ראובן אליהו זולדן: הקהילה היהודית בעיירה 401; אלטר חיים רוזנברג: ר' אלטר הצדיק זצ"ל 402; **לכל איש יש שם** 403; הילדים קדושי ברזניק 405

ליסיצ'ה 407

יקותיאל זישע שטרן: ליסיצ'ה: עיירה יהודית בהרי הקרפטים 409; הניה רבקה שטיינברג: לדמותו של ר' אלטר נח רוזנר זצ"ל 412; **לכל איש יש שם** 414; הילדים קדושי ליסיצ'ה 416

סוכה־ברונקה 417

אליעזר פרידמן: על חיי היהודים בסוכה והקשר לברונקה 419; בנימין אפרת: סוכה – נוכחות יהודית עד לשואה 420; בנימין אפרת: הכפר שלנו סוכה (סיכע) 426; **לכל איש יש שם** 432; הילדים קדושי סוכה־ברונקה 434

שער האזכרה וההנצחה 435

מדור אנגלי *1–*72

לוח המשתתפים בספר

דולהא

		טלפון
1	דסקל שיינדי (פרופר) **רמת־גן** רח' הרא"ה 137	03-740629
2	דוידוביץ אחות של חנה **מזכרת בתיה** איזור הוילות רח' הגפן 23	
3	הרשקוביץ שרה (קירשנבאום) **רמת־גן** רח' חיבת־ציון 35	03-780065
4	הירש רחל (ווינגרטן) **בני־ברק** רח' בארי 9	03-5741322
5	וידר שלמה ניו־יורק ברוקלין ארה"ב	
6	ווינגרטן חיים **רחובות** רח' ווייצמן 22	08-476220
7	טיטלבאום זאב **בני־ברק** רח' ראב"ד 26	03-786406
8	טיטלבאום ליבה (ווכטנהיים) **בני־ברק** רח' ראב"ד 26	03-786406
9	יעקובוביץ חנה **מזכרת בתיה** איזור הוילות רח' הגפן 23	
10	ליבוביץ שיינדל (קירשנבאום) **בני־ברק** רח' בארי 10	03-770279
11	מיכל יפה (גלב שרי) שדות־ים	
12	נויוביץ זיסי (ווייס) רעננה רח' רביצקי 16	
13	פרידמן יפה (ווינגרטן) **רמת־גן** רח' יוסי הגלילי 17	03-5758397
14	ריזמן שלמה ארה"ב מתוך ספרו "ראשי גולת אריאל"	
15	שוויימר זלמן **הרצליה פיתוח** רח' שלווה א/5	
16	שיוביץ חיה (פרופר) **רמת־גן** רח' תל־חי 21	03-760362

סוכה־ברונקה

1	אפרת בנימין (פרידמן) **חיפה** רח' הרֹפא 9	04-251382
2	פרידמן אליעזר צַפַּריה	
3	רוזנווסר שרה (פרידמן) צַפַּריה	03-9606745

זדניא

1	אינגבר רחל (איצקוביץ) **בני־ברק** רח' ראב"ד 3	03-787255
2	בן דוד חדוה **כפר אתא גבעת אתא** רח' הצנחנים 18	04-441625
3	ברנשטיין אפרים (פישל) **רעננה** רח' הרצל 28	052-445965
4	גבריהו שמואל (גוטסמן) **ירושלים** רח' הלל 7	02-234370
5	גבריהו חסידה **ירושלים** רח' הלל 7	02-234370
6	גבירץ פסיה (איצקוביץ) **בני־ברק** רח' רבי עקיבא 143	03-798946
7	ווינגרטן שלמה **פתח־תקוה** רח' דוב הוז 7	03-9224463
8	זולדן חיה איטה (פרידמן) **רמת־גן** בית הלל 2	03-782917
9	זמיר יהודית (פרידמן) **רמת־גן** רח' הרוא"ה 104	03-792978
10	חיימוביץ דוב **רעננה** רח' ז'בוטינסקי 10/1	052-912068
11	טייכמן זלמן **בני־ברק** רח' הרצוג 40	03-786360
12	לקס יהודה **בני־ברק** רח' עטרות 8	03-799985
13	לקס חנה (איצקוביץ) **בני־ברק** רח' עטרות 8	03-799985
14	פרידמן משה־יואל **רמת־גן** רח' יוסף הגלילי 17	03-5758397

קרצקי

		טלפון
1	ווייס יהודה **רמת־גן** רח' הרוא"ה 103	03-785207
2	ווייס אסתר **גבעתיים** רח' המעיין 10	03-318632
3	לדרמן חדוה (קליין) **רמת החייל** רח' קהילת ליטא 19	
4	לרפלד פנינה (ווייס) **חולון** רח' ההסתדרות 146	03-5561793
5	קליין חיים **תל־אביב** רח' משמר הירדן 33	03-6485263
6	רוזמן מרדכי **רחובות** רח' הרצל 208 א'	08-474031
7	רוזמן שמואל **חדרה** רח' הנשיא 78	063-323817
8	רוזמן ציפורה (ווייס) **גבעתיים** רח' שינקין 20	03-310772
9	שטיינר קלרה (רוזמן) **חיפה נוה שאנן** רח' פיארברג 2	

קושניצה

1	אייזנר צבי הרב דק"ק עלנוויל ניו־יורק ארה"ב	
2	גרינברג יצחק **בת־ים** רח' האורגים 24	03-5517280
3	גרינברג משה **פתח־תקוה** רח' פרנקפורטר 12	03-9227746
4.	גרינברג ציפורה (פישר) **פתח תקוה** רח' פרנקפורטר 12	03-9227746
5	דור שרה (פרידמן) **תל־אביב קרית שלום** המבצעים 8	03-827216
6	ווייס רחל (פרידמן) **חדרה שכון אפרים** רח' כצנלסון 9	063-22631
7	זולדן ראובן אליהו **רמת־גן** בית הלל 2	03-782917
8	זולדן ראובן מנחם ניו־יורק ארה"ב	
9	זולדן אהרן דיטרוט ארה"ב	
10	זולדן ישראל דוב **בני־ברק פרדס כץ** דרך בן גוריון 16	03-792857
11	זולדן יהודה **נוה־דקלים גוש קטיף** ראש ישיבת "ימית"	07-847665
12	זולדן אסף **שערי תקוה**	03-9362891
13	ינקלביץ לאה (סטרולוביץ) **גני תקוה** רח' גוברניק 31/6	03-342130
14	מיכאל שיינדל (פרידמן) **תל־אביב קרית שלום** רח' המגן 5	03-830786
15	פרידמן זאב **גבעתיים** בן גוריון 158	03-6733626
16	פרידמן מנחם **בני־ברק** רח' רד"ק 3	03-788771
17	פישר משה ניו־יורק ארה"ב	
18	רוזנברג אלכסנדר **קרית אונו** רח' כצנלסון 4	03-6356307
19	שטיינברג אברהם חיים **פתח־תקוה כפר־אברהם** רח' תורה ועבודה 17	03-9315932
20	שמואלי עדינה (שטיינברג) **פתח־תקוה** רח' המגינים 6	03-9315827

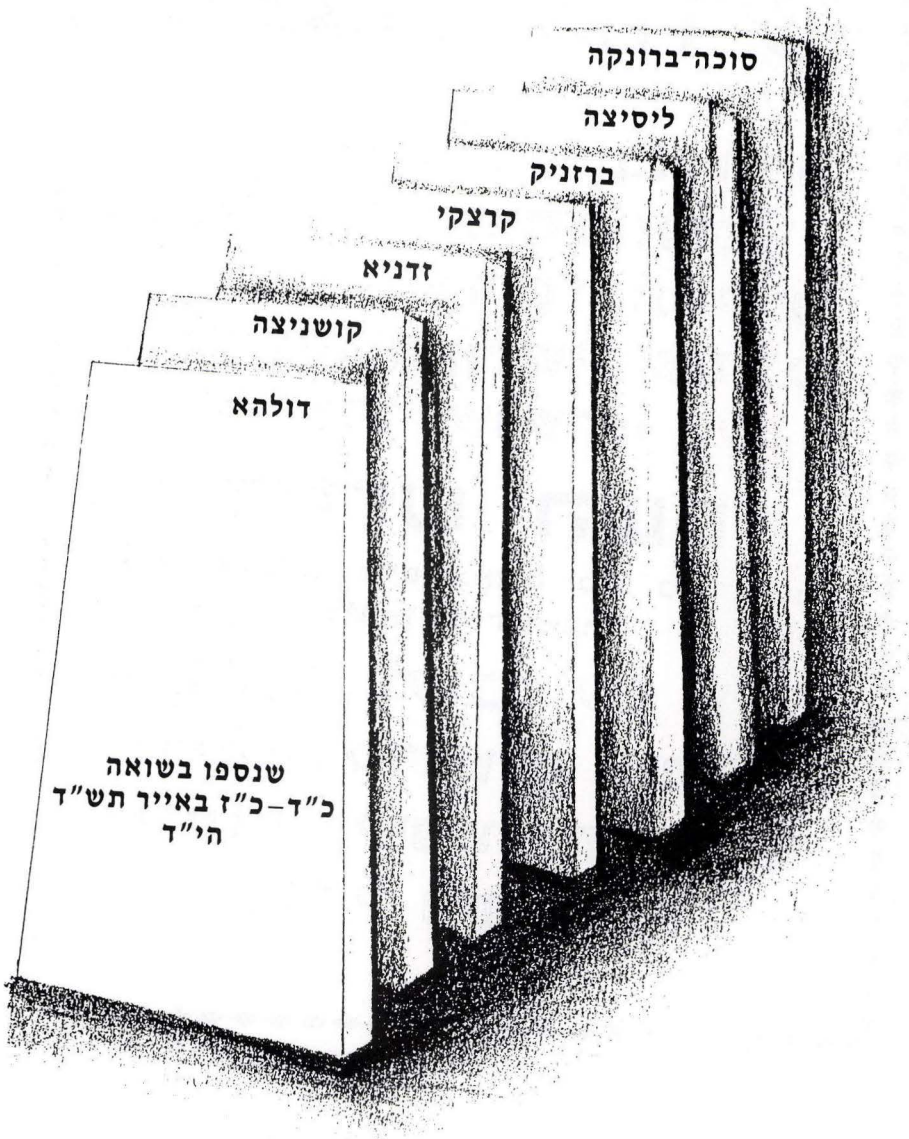
ליסיצ'ה

1	שטרן יקותיאל זישה **תל־אביב** רח' דיזנגוף 7	
2	שטיינברג הניה (רוזנר) **פתח־תקוה כפר־אברהם** רח' תורה ועבודה 17	03-9315932

ברזניק

1	קליין אליעזר **חיפה בת־גלים** חיל הים 6/1	

"למען קדושים משלכים באש"

מצבת קודש

אב הרחמים שוכן במרומים
ברחמיו העצומים הוא יפקוד
ברחמים. הישרים והתמימים
החסידים והקדושים שנהרגו
שנרצחו ושנשרפו על

קִידוש השם

ע"י הרשעים הארורים הנאצים ימ"ש בימי הזעם
בשנות תש"ד-תש"ה

יזכרם ה' לטובה עם שאר
צדיקים קדושים וטהורים
וינקום לעינינו נקמת דם
עבדיו הקדושים.

מוגש ע"י הרב צבי אייזנר שליט"א

'נר זכרון, ומצבת קודש'
לקדושי שבע קהילות

אב הרחמים שוכן במרומים
ברחמיו העצומים הוא יפקוד
ברחמים. הישרים והתמימים
החסידים, קדושי שבע קהילות
דולהא, קושניצה, זדניא
קרצקי, ברזניק, ליסיצ'ה
סוכה–ברונקה,
שנהרגו, שנרצחו ושנשרפו, על
קידוש השם
על־ידי הרשעים הנאצים ימ"ש
בשנת תש"ד. יזכרם ה' לטובה
עם שאר צדיקים קדושים
וטהורים, וינקום לעינינו
נקמת דם עבדיו הקדושים

החיילים משבע הקהילות
שנפלו במערכות ישראל

אורנשטיין אלכסנדר ב"ר צבי.
גבריהו ראובן ב"ר חיים־משה־יצחק.
גרינוולד אברהם־חיים ב"ר אליעזר.
ווייס אהרון ב"ר משה.
טייכמן חיים־אלטר ב"ר שלמה־זלמן.
חיים ב"ר זאב הכהן.
קליין ישראל־מאיר ב"ר זאב.
הי"ד.

אלה יעמדו על הברכה

"אפתח לכם את ארבות השמים והריקותי לכם ברכה עד בלי די" (מלאכי ג', י)

ואלה הם הנדיבים שהרימו תרומה נכבדה להדפסת הספר. הראשון הנכבד שהשתתף בחלק גדול בהנצחת יקירינו הקדושים:

1. הרב צבי אייזנר שליט"א, עלנוויל ניו־יורק. (קושניצה)
2. אלטר־אליהו פרידמן, טורונטו קנדה. (קושניצה)
3. חיים־יצחק־אייזיק פרידמן, לוס־אנג'לס קליפורניה (קושניצה)
4. הרב יעקב פרידמן שליט"א, לוס־אנג'לס קליפורניה. (קושניצה)

דבר העורכים

כתיבת ספר זכרון לקדושי שבע קהילות

לדאבוננו הרב, מחזירה אותנו כתיבת הספר הזה אל הימים הנוראים והזמנים הקשים ביותר. כל השנים היו לנו ספקות בלב אם לגשת למלאכת כתיבת הספר, כשאלת חברים טובים, האם ראוי לפתוח מחדש את הפצעים שטרם הגלידו. ואילמלא חברים מבני קהילותינו בארץ ובחוץ לארץ, שעודדו אותנו לעצם הכתיבה ואף נדבו תרומות מכובדות להדפסת הספר, ספק גדול אם היה עומד הספר הזה לרשותנו ולבני הדורות הבאים. כאן מבקשים אנו להודות לכל אלה שנרתמו לעבודת הקודש, כתבו על עברם, אספו שמות הקדושים חברים וחברות מימי ילדותם. רשמנו אותם, מילאנו דפי־עד להיכל השמות, ושמות הילדים לידלילד, בידושם, ירושלים, שישאר לעדות ומצבת קודש.

הכל נמחק מעל פני האדמה

האוכלוסיה הגויית לא הותירה סימן להזכיר שאי פעם חיו שם יהודים. שם נולדו וגדלו, עמלו, אך לא שם נקברו. זהו עולם ששקע במעמקי השואה, והם הותירו אחריהם הכל. את רכושם הרסו המקומיים ובזזו. הזכר היחיד שנותר לזכרון הם בתי העלמין עם שוכני העפר מתחת מצבותיהם השבורות בחלקן, שעם הזמן החולף תכסהו עזובה, ומי יודע לכמה זמן ישאר הזכר הזה שהיה פעם בית עלמין? עוד אחדים מהדור הזה ושרידיו, יסעו לעלות לקבר אבות שנפטרו לפני השואה.

לזכור ודבר לא לשכוח את כל אלה שהיו יקרים לנו

ספר זה מתאר לקורא, חלק מהעבר הרחוק והקרוב, ואת הנסיון שעברנו בטרגדיה האיומה, ובאסון שפקד אותנו, ונותרנו יתומים, **אודים מוצלים מאש התופת**, עם זכרונות ומצוקות שבלב כל אחד מאתנו על אובדן יקיריו ההורים, אחים ואחיות, נשים ותינוקות, שהובלו אל המוות. זאת לעולם לא נשכח ולא נסלח לרוצחיהם. רק מוחות של חיות טרף חולניות מסוגלות להמציא מיתות משונות כאלה, לא בנשק, כי אם באש, בחנק, בגזים, בטביעה. הגורל המר התאכזר להם והמעשים המחרידים שעשו זועקים לנקם. **ארץ אל תכסי דמם ואל יהי מקום לזעקתם!**

ונסיים בפסוקים, מנביאים אחרונים: "שמעו זאת הזקנים, והאזינו כל יושבי הארץ. ההיתה זאת בימיכם, ואם בימי אבותיכם? עליה לבניכם ספרו, ובניכם לבניהם, ובניהם לדור אחר" (יואל א, ב–ג).

הוועד להנצחת 'קדושי שבע הקהילות'

ראובן אליהו זולדן

'זכור ואל תשכח'

את הנשמות הזכות והטהורות, של קדושי קהילותינו: דולהא, קושניצה, זדניא, קרצקי, ברזניק, ליסיצ'יה, סוכה־ברונקה, מאיזור הרי הקרפטים שבצ'כיה, אשר הובלו אל המוות בקרונות רכבת משא בחודש אייר תש"ד אל תאי הגזים באושוויץ.

מתוך חיי משפחה וקהילה חמימה ומגוננת, שחיה חיי תורה, שחלקה את המעט שהיה לה בין הכל בעזרה הדדית, שחינכה את ילדיה הרכים ב'חדר' ולימדה אותם להגות 'בראשית ברא אלוקים את השמים ואת הארץ...' בתוך כל זה הגיחו לפתע הגרמנים הארורים, גזלו וניתקו את משפחותינו מבתיהן וממקומות שחיו בהם הם ואבותיהם מזה דורות. וכל זאת בעזרת ההונגרים השכנים והרותנים תושבי המקום. אלה האחרונים בגדו בנו ולא הושיטו יד לעזרה בעת המצוקה. זאת לא נשכח גם להם ולא נסלח לעולם לא אנו, ואסור שגם דורותינו הבאים אחרינו ישכחו להם זאת.

וכך, בעורמתו ובשקדנותו ובשיתוף הפעולה שקיבל, דאג הצורר הגרמני ימ"ש להסוות את פעולתו. כשאף מוח אנושי לא יכול היה להעלות על דעתו בדימיון הפרוע ביותר מהי מטרתו האמיתית, הוביל האשמדאי 'הנאור' את יקירינו הקדושים, הורים, אחים, אחיות, זקנים וחולים, אנשים ונשים שתינוקות חבוקים בזרועותיהם, ילדים קטנים ותמימים שלא טעמו טעם חטא, וכל פשעם היה דבר היותם יהודים, למוות אכזרי שהחל במסע עינויים בתאי בהמות ברכבת, כשרבים אינם מחזיקים מעמד ונופחים את נשמתם הזכה בדרך המוות.

ואותם מיקירינו הקדושים והאהובים שהצליחו להחזיק מעמד בדרך היסורים, בבואם לתחנה הסופית... לא די היה למרצחים האכזרים הללו בכוונת רציחתם אלא, הוסיפו לענותם ולרמוס את כבודם האנושי בכל דרך אפשרית. הפרידו אבות מילדים, תינוקות משדי אימותיהם, ובהמצאות שטניות וחולניות חנקו את משפחותינו בתאי הגזים באושוויץ, כשזעקת 'שמע ישראל' בוקעת את הרקיע. אחר כך, שרפו את גוויותיהם ופיזרו את אפרם הקדוש כדי להכחידנו מגוי ולהשכיח את שם ישראל עוד.

אנו צאצאיהם ובני משפחותיהם שנשרדו, שנדדו בדרכים לא דרכים, שארית הפליטה, שזכינו לראות וגם להשתתף בתקומת מדינת ישראל, ולהקים פה את

משפחותינו מחדש, זוכרים את התופת והאימה בכל שעה ושעה בשכבנו ובקומנו בעבודתנו ובכל אירוע בחיינו.

ודווקא עכשיו, כשאנו בעצמנו כבר סבים וסבתות לנכדים בריאים ועליזים, שגדלו בארצנו העצמאית, לאחר אלפי שנות גלות, דווקא כעת, אנו חשים וכואבים ביתר עוצמה את האובדן ואת העובדה, שלבנינו ולבנותינו לא היו סבא אוהב וסבתא מלטפת בעת ילדותם.

לא, לא תהיה עוד שואה לעם היהודי הנאחז בארצו וזוכה לסייעתא דשמיא ולצבא משלו, כי מעתה ועד עולם, אסור לנו לשכוח, כאומה, כיחיד, כשריד, כצאצא, כיהודי וכישראלי את אשר עוללו לעמנו הגרמנים ועוזריהם.

והעם היהודי הזוכר עקדת יצחק אלפים בשנים, יזכור ולא ישכח את עקדתם של היצחקל'ך והרבקל'ך באירופה של המאה העשרים.

'ארץ זעקי ואל תחרישי, געשי ואל תכסי דמם'.

בס"ד, אייר תשנ"א

ראובן אליהו זולדן

בשער הספר

'אלוהים, אל דמי לך, אל תחרש ואל תשקט אל. כי הנה אויביך יהמיון, ומשנאיך נשאו ראש. על עמך יערימו סוד, ויתיעצו על צפוניך. אמרו לכו ונכחידם מגוי, ולא יזכר שם ישראל עוד'.
(תהילים פג, ב–ה).

פסוקים אלה מתהילות דוד המלך, אינם מתארים מאורע מסוים, אלא מציאות שמתרחשת כמעט לכל אורך ההיסטוריה של עם ישראל. בכל תקופה נמצאו עמים שביקשו להשמיד את עם ישראל, ולמחוק אותו מעל פני העולם. מימות מצרים של פרעה, עמלק, אשור, רומי, עד הנאצים ימ"ש אויבינו בדור זה, משמידי יהודי אירופה, וכלה במחבלים ומדינות ערב כאן במדינת ישראל.

משפט המפתח שלהם הוא: **'לכו ונכחידם, ולא יזכר'!!!**

מעשים רבים שאנו עושים במשך השנה הם לזכרון. לנו, ניצולי השואה, יש תפקיד נוסף. לא רק לזכור אלא גם להזכיר. 'זכור ימות עולם, בינו שנות דור ודור, שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך' (דברים לב, ז). אנו האבות הזקנים מצווים להגיד, לומר ולהזכיר, לילדינו ולנכדינו, ובעצם לכל עם ישראל ולבני הדורות הבאים, את ימות העולם, מה אירע לנו, לדורנו.

שבע הקהילות – דולהא, קושניצה, זדניא, קרצקי, ברזניק, ליסיצ'ה, סוכה–ברונקה, הם כיום מקומות ברוסיה הקרפטית, שבעבר, מימי מלחמת העולם הראשונה, עד כיבושה בתחילת מלחמת העולם השנייה, היו בתחומי צ'כיה. במשך מאות שנים, חיו יהודים במקומות אלה, ביניהם רבנים ותלמידי חכמים גדולים, חסידים ואנשי מעשה מלאי חכמת חיים. הם שמרו וטיפחו את המורשת והמסורת היהודית על כל פרטיה ודקדוקיה, על אף קשיי פרנסה ותנאי קיום קשים ביותר. היתה בהם מסירות נפש ממש לאורחות החיים היהודיים. אף בימים האחרונים לחייהם, עת הרגישו שהסוף המר קרב, שפכו ליבם בבכי ובתחנונים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, התפללו על מר גורלם וביקשו ישועה מהשי"ת.

ישנן משפחות שלמות שלא נותר מהן אף לא אחד, ומאותן שנשארו עלו רובם, פצועים וכואבים ולאחר טלטולי דרך רבים, לכאן, לארץ ישראל ולמדינת ישראל.

במשך השנים היינו כולנו עסוקים בשיקום עצמי. הקימונו משפחות, חינכנו

ילדים והיינו שקועים בטרדות הפרנסה. עם בואנו ארצה נתכנסנו פעם בשנה ביום הזכרון שקבענו לעצמנו (כ"ד–כ"ז אייר) ובהם העלינו את זכרם של יקירינו.

הצבנו מצבה במרתף השואה בהר ציון בירושלים, וכן הקימונו מצבת זכרון גדולה בבית העלמין שבחולון, בין יתר המצבות לזכר קהילות אחרות שנחרבו בשואה. כמו כן הקמנו לוח זכרון גדול להנצחת שמות של קרובים בבית מרמארוש בתל אביב.

עתה, בעת שרובנו הגיע בע"ה לגיל מבוגר, גיל פנסיה, חשנו שהגיע הזמן למלא חובתנו לזכור ולהזכיר לבני הדורות הבאים, את יחוסם המשפחתי ואת ההיסטוריה של משפחותיהם. בחרנו בדרך של כתיבת ספר על קורותיהן של שבע הקהילות, ספר שישמש עדות נצחית וזכרון לאותן אלו מקהילותינו, אשר נטבחו ונהרגו במיתות משונות ואכזריות בחורבנה של יהדות אירופה בשואה האיומה. הי"ד.

בחיל וברעדה נגשנו למלאכה זו. כתיבה מסוג זה דורשת דייקנות מרובה, ורגישות מיוחדת במינה. הדברים הכתובים, מסתמכים על הזכרון בלבד, לפי שכמעט ואין לנו מסמכים ותמונות, בשל הנסיבות הידועות לכל.

ביקשנו מחברים ומחברות יוצאי שבע הקהילות, שיעלו על הכתב זכרונות, סיפורים ועובדות מחיי הקהילות בתחומים שונים: על אישים ודמויות מיוחדות, על משפחתם שלהם ומשפחות אחרות, חיי הקהילות – מנהגים, גמילות חסד ועזרה לזולת, חינוך ולימוד תורה, קשיי הפרנסה, ההתמודדות עם הסביבה הגויית, ובעצם כל מה שעולה על רוחם, ואשר נראה כסיפור בעל ערך, אשר כדאי שישאר בזכרון הדורות הבאים. הזכרנו בספר את הדברים בשם אומרם.

מלבד ספר זה, ערכנו רשימות של ארבע מאות ושישים שמות של ילדי הקהילות (עד גיל י"ח) שניספו בשואה. מסרנו אותן ל'יד־ושם' בירושלים. שמות הילדים נקראים באתר ההנצחה לילדי השואה **"יד לילד"** שהוקם שם. מילאנו גם 'דפי עד' ובהם שמות אנשים בוגרים מקהילותינו, שיהיו לעדות נצח ב'יד ושם'. רכשנו גם מקום באתר "בקעת הקהילות החרבות" ההולך ומוקם אף הוא ב'יד־ושם'.

בספר זה גם מוזכרים שמות בני הקהילות לפי רשימות שנמסרו לנו ועל סמך הזכרון. אנו מבקשים סליחה מראש אם נשמטו שמות.

אנו מבקשים להודות לכל החברים והחברות אשר סייעו בהוצאת הספר, בכתיבה, בעצה טובה ובתרומה כספית, איש כנדבת ליבו. במיוחד יש ברצוננו להודות לכבוד הרב צבי אייזנר שליט"א מעלנוויל ניו־יורק (קושניצה) על תרומתו הגדולה להנצחת הקהילות באתר הקהילות החרבות ב'יד־ושם'.

בזכרון טמון זרע הגאולה. יהי רצון שספר זה יהיה מזכרת ועדות נצח לבני שבע הקהילות 'למען תספר לבנך ולבן בנך'.

תשרי תשנ"א
רמת גן (קושניצה)

אלטר חיים רוזנברג

גירוש שבע קהילות

אדר־ניסן־אייר 1944

על ההיסטוריה לרשום את הטרגדיה של גירוש שבע הקהילות.

במסגרת התוכנית המדוייקת של "הפתרון הסופי", שהסתיים בשואה של שישה מיליון נפש.

אחרי שנתיים של שירות בפלוגת עבודת כפייה 108/8 באוקראינה, חזרתי הביתה בפברואר 1944, להיות עד לביצוען של הגזירות השונות והנוראות לגירוש שבע הקהילות: דולהא, קושניצה, קרצקי, זדניא, ליסיצ'ה, ברזניק וסוכה־ברונקה מביתן מקום מושבן, ברגל, בעגלות או ברכבות לגיטאות: אירשווה, ברהובו או מונקאץ'.

ומן הגיטאות, לתחנה האחרונה אושוויץ. שם קבע השטן בלי כנפיים מנגלה, מי לעבודות פרך מי לחנק בגזים ומשם למשרפות. מי להריגה באחת מהמיתות המשונות של "הפיתרון הסופי"

בתאריך 31.3.1944. התחילו הפרסומים של גזירות וצווים שונים, להכות גלים של פחד ויאוש, בין הקהילות באיזורנו. חומרת ביצוען של הגזירות והגירושים ועזיבת העיירה, היו בשליטתו של השופט, מוכתר היישוב ויועציו, לטוב ולרע.

גל ראשון

השפלה, עלבון מכאיב ופגיעה בכבוד היהודי. לשאת את הטלאי, מגן דוד צהוב בחזית הבגד. ...איסור ליהודי לנסוע ברכבת, ובכלל לא לעזוב את איזור מגוריו. נוסף עוצר לילה משבע בערב עד שבע בבוקר.

"לחישות": על הסיסמה האנטישמית "עוד מעט לא נראה אותם". כל גוי נשא בליבו את הסיסמה "נתפטר מהם". ובצל הסיסמה הנ"ל ...הלא־יהודים כבר חדלו להחזיר את חובותיהם ליהודים. גם לקחו שוחד והבטיחו... עזרה והטבות כוזבות. היו שהוסיפו לקנות ואמרו תוסיף גם את הקנייה הזאת לחשבון. המצב הזה גרם להחרפת חוסר פרנסה, ובמיוחד חוסר מזון באיזור.

באותם ימים קריטיים הצלחתי להשיג שני שקים קמח, ולחלק באחת משבע הקהילות. העברת הקמח למשפחות פעלה בשיטה מחתרתית, בעגלות של תינוקות. הפעולה הצליחה, ולבני העיר היה קצת לחם. המחסן נשטף במים ולא נשאר זכר של קמח. למזלנו רק למחרת הז'נדרמריה ביצעה חיפושים ולא הצליחה לגלות שום סימן של אותה פעולה.

הדלפות בכוונה תחילה, על "מעין טרנספר" הגיעו לאזור שבע הקהילות.

גל שני ושלישי

פיתיון – טרנספר – פירושו: להעביר משפחות לעבודה באזורים שונים, רק לתקופה קצרה או יותר. אבל בשפה האנטישמית זה נקרא "גירוש" לגיטו. וזה עומד להגיע.

גל שלישי: יומיים לפני הגירוש עצרו בכוונה את נכבדי העיר של שבע הקהילות רבי ההשפעה. כל זאת כדי להפיל אימה ופחד – בתוך הקהילות, ולמנוע התארגנות למרד, נגד תוכניתם הזדונית והמרשעת.

בני הקהילות קיבלו את כל הגזירות במחשבות מעורבות, פסימיות ואופטימיות. יקירינו האמינו שזה יהיה רק מעבר זמני, ושהכול יעבור בשלום, ויחזרו לחיים נורמליים.

בהקשר למצב הקיים, התחילו להכין צידה לדרך. כלומר: אפו לחם ועשו צנימים, לחם מיובש בתנור, כדי שיוכל להישמר לתקופה רצויה. חג הפסח הגיע בערפל כבד של מרור. המרור לא הופסק בסדר פסח 1944, הוא השתולל מאחורי הפרגוד לאורך כל החג ופרץ החוצה במוצאי החג. כוונתי לומר שבמשך כל החג היו התייעצויות בין שליחי הגירוש הגרמנים ובין נציגי הכפרים, קרי: השופטים המוכתרים ויועציהם באיזו דרגה של סאדיזם לבצע את הגירוש.

אליהו הנביא לא בישר לנו את הגאולה.

גל רביעי

באחרון של פסח באה הגזירה על גירוש שבע הקהילות. מיד עם צאת החג, הכריזו השלטונות המקומיים בקולי קולות, על כל משפחה יהודית לארוז את הדברים החיוניים לדרך, שמיכות, בגדים, אוכל וכו'. ובשעה קבועה מראש, לסגור את הדלתות, ולמסור את המפתחות לאיש הכפר, הממונה על שמירת הרכוש היהודי, ולהיות מוכנים לצאת לדרך! ...בעיני תושבי הכפרים, יצאו משפחות היהודים כמו גנבים שגנבו בלילה, ובבוקר מחזירים את הרכוש הגנוב.

הלב נקרע עד שפיכת דם פנימי, ובכל זאת האמינו שהגזירה תבוטל, והכל יחזרו בשלום הביתה. ובינתיים ארזו את המצות שנשארו יחד עם החמץ וגם את האפיקומן זכר לשובע.

אם היום אנו מצרפים את כל המשפחות שצעדו לרכבת ביום הגירוש, אז זה יכול להיראות כמו לוויה ענקית מבלי להרגיש שרוח אביבית מלווה אותם. צעדם היה עצוב מלוויה. כי בלוויה יודעים את מי מלווים, אבל בצעדה לרכבת, לא ידעו את מי מלווים לדרך האחרונה. ההליכה האיטית היתה מלווה ברגשות ובמחשבות – פסימיים פחות ופסימיים יותר.

מחשבה שהטרידה את המשפחות היתה "הוי"... לא הספקנו לבקר בבית הקברות כדי להיפרד מיקירינו, שידעו שאנחנו מתרחקים מהם לא לזמן רב... עינינו שקעו באדמה מבושה. בדיכאון הגענו לתחנה הראשונה. שמתי לב, כי בתוכנית גירוש שבע הקהילות, הקפידו שלטונות היישובים, לגרש כל יישוב בנפרד. וכל גירוש יישוב היה פרשה בפני עצמה.

ההודעה: בקולי קולות, או הודעה שקטה?
ריכוז – חלון ראווה, או רגיל? בצעקות, או בטון נמוך?
יחס סביר או השפלה?
וצורת התנהגותם של תושבי הכפרים בזמן הגירוש עזרה של עגלות להגיע לתחנת הרכבת, או בכוחות עצמם?
ליווי בנשק חם או בלי? בז'נדרמריה, או שומרים בלי מדים?
תוכנית הגירוש הפגינה משמעת קולקטיבית פחדנית, הן למגורשים, והן לתושבי הכפרים. "הרותנים הטובים", במרכאות, שמרו ביודעין ובקפדנות, על סוד הגירוש ותוכנו הסופי.
חמישה שבועות של השפלות, פחדים ובעיית מצוקה, הביאו את היהודי החלש, לשתי דעות "בתת הכרה".
(א) להשלים בלית ברירה עם כל פקודה שתבוא.
(ב) ובאותו זמן להאמין שהמצב ישתנה בקרוב לטובה. **בוודאי**, כי אי אפשר גם לחשוב אחרת.
הבית, החצר, הגינה, משק־העזר וכל היתר... כלומר: הירושה שקיבל הבן – מאביו ומסבי סבו. ובפרט הבית שהוא בעצמו בנה במצב כלכלי קשה. העיקר שיהיה בית עם גג על הראש. הבית, זה היה סמל וחלום של החיים. האם מישהו יכול לגזול ממנו בית כזה? היושב במרומים יכול להסכים עם דבר כזה? הכוח של שתי המחשבות,ליווה אותם לאורך כל הדרך עד תאי הגזים ועד הנשימה האחרונה.

דולהא

העיירה דולהא היה הבולטת באיזור של שבע הקהילות לאורך נהר הבורז'בה. יהודי דולהא היו – מן האחרונים לגירוש וסגרו את המעגל של שבע הקהילות באיזור. הגזירות, הפחדים וההשפלות למיניהן, לא שברו את אנשי קהילת דולהא, שהיו מבורכים בבטחון ובגאווה יהודית מסורתית ומסחרית. זה נתן להם את הכוח לחשוב למצוא פתרון, להתחמק זמנית מן הגירושים בסביבה. הם הצליחו בסייעתא דשמייא בתוכניתם בסיוע רופא המקום, אשר אישר כי בין היהודים ישנם כאלה שנגועים במחלת הטיפוס. שלטונות הרשע דחו את הגירוש בשבועיים. הזמן נתן תקווה, שבתוך כשבועיים תוכל לבוא הישועה על ידי ההשגחה־העליונה: התקרבות החזית הרוסית, או שינוי לטובה בגזירת הגירושים.
השבועיים התחילו במתח רב, בתפילות של האדמו"ר מרא דאתרא הרב ר' אשר זליג ובנו הרב ר' יחיאל הי"ד. בתיאום עם מתפללי הקהילה הקדושה לפי התנאים שעמדו לרשותם. זעקות של התפילות נמשכו כל השבועיים, עם תקוות, ששבועיים אלו לא ייגמרו, רק עם ישועה מן השמים.
דחיית הגירוש נתנה להם הרגשה כבן אדם שמורידים את חבל התלייה מצווארו ונשאר באי שומם. לצערם־הרב, שעון החול של השבועיים התקרב לסיום, כשמצטרף אליו רגש של דכדוך, נוסף על האינפורמציות שקיבלו על

גירוש הקהילות מן האיזור. בסוף השבועיים התחילו לארוז את המזוודות. הלילה האחרון עבר עליהם עם מתח, ללא שינה ובתפילה, שהגירוש יבוטל "כעפרא דארעא", ושיקומו למחרת עם בשורה: אין גירוש, נשארים בבית! אבל התותחים של הצבא האדום לא הרעישו את החזית הגרמנית בהרי הקרפטים. והנה הגיעה ההודעה הארורה, כמו רעם חזק בחצות הלילה... על יהודי דולהא להתייצב בבניין בית הספר על יד תחנת הרכבת.

המתח הלך וגבר עם הופעתם של מקבלי המפתחות. המפקחים והז'נדרמים – שתפקידם לטפל במשפחות היהודים, הפכם לאנטישמים בגלוי, ודיברו בטונים קשים.

אנשי הקהילה זזו עם החבילות, מי ברגל ומי בעגלה בבושה מוסתרת מול הגויים הרותנים והשוואבים, והגיעו למקום הריכוז ליד תחנת הרכבת. כל הפעולות; ההליכה וההמתנה היו בהשגחת הז'נדרמריה עם פרצופים שטניים. בכוח האנרגיה, בניגוד של פחד והשפלה עלו על הרכבות. הדאגה העיקרית היתה שתהיה כל המשפחה יחד בקרון אחד. הרכבת פלטה אותם בתחנת הרכבת ברהובו עם רכושם הדל.

בקושי ריכזו את החבילות בתחנה וכבר צורח הז'נדרם האחראי: מהר קחו את החבילות ולזוז בכיוון חוות ווייס (Weis Laktanya). מרחק רציני, ועוד לסחוב חבילות. הכל: מבוגרים, חלשים, חולים וילדים. שם עמדו לרשותם מחסנים דלים לקליטה. איזה מעבר דראסטי מהיר, מבית חם ישר לקירות עלובים. ושם כל משפחה חיפשה פינה שקטה יחסית. תחליף למזרון קיבלו רצפת בטון קרה וקשה. זו היתה קבלת הפנים בחוות ווייס. ואיפה הגיטו? פה. ולכמה זמן? מי יודע?

ציירתי תמונה, תמצית־הגירוש עד לגיטו ברהובו. ומה אירע בין השורות. זאת כבר כתבו בנות ובני העיר דולהא בספר ברגש רב.

קושניצה

פסח 1944. סדר פסח עם קושיא אחת גדולה?

מה־עוד צריך לקרות? כבר אין בטחון. פחדנו לפתוח את הדלת לאליהו הנביא. אפילו החרוסת היתה מרירה.

עם "כוונה" שבלב אמרנו "שפוך חמתך על הגויים" אבל מיד, אין זמן להמתין. אחרון של פסח לא היה שמח כי הרגשנו איזה אסון מתקרב.

קיבלנו בחזרה מן הגוי את החמץ המועט אמנם אבל חשוב היה לשמור עליו. יומיים אחרי פסח הגיע צו "הגירוש". לא בקולי קולות אבל בכאב עמוק. יהודי ליסיצ'ה הקדימו אותנו. הם עברו את קושניצה בשקט סוער לכיוון התחנה. בערב מבהיל אחד קיבלנו פקודה, מחר בבוקר יש לבצע את פקודת הגירוש. לפי כל הסעיפים.

בלילה אור ליום הגירוש חלמתי חלום. ענן שחור אחד מכסה את שמי קושניצה, ומעל הרי המזרח מול בית הכנסת מתרומם הענן, ואור שמש חזק בוקע פנימה. בחלומי הפתרון. ואני מתפלל, הוי ענן שחור, תתרומם מהר מהר,

והתרומם לגובה של שני טיצ'קעס. כלומר: חמישה מטרים לפי מידת האופק. והתעוררתי באומרי לעצמי, יש תקווה לראות את האור בקצה המנהרה.

המשפחות סגרו את הבתים והעגלות הגיעו. הכל מוכן. והנה יוצאת האשה החשובה הניה־מירל מבית כנסת, ומכריזה: רבותי הארון־קודש פתוח נא להיכנס לתפילת "אבינו מלכנו" כבר אין זמן. המשפחות העמיסו את החבילות על העגלות, עם הרגשה שעוברים לדרך זמנית בכוח, נגד רצונם. בשטח השתרר שקט, דממה. חיש מהר הגיעה שמועה, שאישה יולדת ואשה חולה אינן יוצאות עם השיירה מסיבה הומניטרית. עם הזמן יצרפו אותן למשפחותיהן. זה נתן קצת אור ירוק ותקווה. הממונים על הגירוש, ועל הרכוש היהודי, הסתובבו בין האנשים. הז'נדרמריה לא היתה בולטת, אולי היו במצב הכן לא בגלוי. היתה פקודה לזוז לכיוון תחנת הרכבת. עוד לא הספקנו להתרחק מן המרכז ושמענו שהשכנות הגויות, הטובות במרכאות, נכנסו ליולדת, והפשיטו אותה, ולקחו איתם את כל כלי המיטה, והיא נשארה ערומה על המזרון, עם התינוק ביד, ושניהם רעדו מקור. זה היה גזל ספונטני. אלו הם רותנים אוקראינים סאדיסטיים אכזרים בגופם ובנפשם.

בדרך הצטרפו עוד משפחות לשיירה, וכולם צעדו בצעדים עלובים לא מרוכזים בזכרונם. הרבה דברים הטרידו אותם. מרוב סימני שאלות בדמיונם, לא ראו את הדרך. הרותנים הסתגרו בבתיהם, והשקיפו דרך החלונות הקטנים, ואמרו: "יותר לא נראה אותם". ורכושם יחולק בין תושבי הכפר. ותפרו כיסים גדולים, על סכום הכסף שיקבלו עבור חלקם. השיירה ממשיכה בדרך לאורך הכפר. הכל היה כל כך פתאומי וקשה להבין.

בכל הדרך היתה רק גויה אחת שנפנפה בידה לשלום והגענו לגשר. הגשר, האתר האחרון שנפרדנו ממנו לפני שהגענו לתחנת הרכבת. הגשר היה האתר שהנוער היהודי אהב לבקר בימי קיץ מדי שבת בשבתו – להרטיב את הרגליים במי נחל. הגשר מעל לנחל "הריקה" השתתף בביטוי צערנו. הגשר רעד כשהשיירה עברה עליו. חלקי העץ בגשר נתנו את קולם היבש והצרוד, בשיתוף פעולה עם הגלים בנחל. נוצר מעין בכי קולני מרגש; צאתכם לשלום. בשובכם נשיר שיר שמח.

הגשר והנחל נתנו לנו להרגיש הרגשה מוחשית, שגורשנו מהשטעטעלע קושניצה התוססת בלימוד תורה, בציונות, בחברה ובמסחר. השלום הגבוה מהרי הקרפטים קיבלנו מתורן עמודי "הרכבל" הבולטים לעין בתחנה. תחנת הרכבת בקושניצה נקראת "תחנת הרכבת הסופית". אבל לנו המגורשים היתה זו התחנה הראשונה לגירוש, ואושוויץ היתה התחנה האחרונה.

זדניא

אחרי כל־כך הרבה כאב של השפלות והפליות, הגענו לאחרון של פסח שלא היה שמח, מלווה בפחדים מפני הפתעות.

צו־הגירוש בא, כמו רעם תותחים.

מוצאי החג. היהודים טרם קיבלו מן הגוי בחזרה את שטר מכירת החמץ...

הגיע הצו, ההודעה: על כל משפחה יהודית להתייצב, בבית הספר המקומי, עם ציוד חיוני לדרך. הפקודה הסעירה את לבבות משפחות בני קהילת זדניא. בבהלה התחילו לארוז את החבילות.

התושבים הרותנים במקום, היו שונאי ישראל שהסתירו כל הזמן את שנאתם. עכשיו הגיע הזמן לנקום ביהודי המקום. הם עמדו בשערי בתיהם והמתינו לשיירה של היהודים המגורשים מבתיהם. אנשים ונשים עם מזוודות וחבילות על גבם, והילדים אחריהם.

הרותנים הפגינו בפרהסיא את נקמתם האווילית. היו גם כאלה שמחאו כף בזמן שהשיירה עברה לפניהם. התמונה נתנה להאמין שהרותנים בעיירה הם אוקראינים אנטישמיים מושבעים בנפשם ובדמם, ועכשיו גילו את פרצופיהם.

כל בן משפחה שסגר את הדלת החזיק בידיים רועדות את המפתח ונשק את המזוזה בדמעות... היהודים הגיעו למקום הריכוז לבית הספר משני כיוונים ראשיים. הז'נדרמריה והממונים על הביצוע, עמדו הכן תוך מתן זמן קצוב... הז'נדרם הממונה צורח, לפנות את בית הספר ולקחת את החבילות ולצאת לכיוון תחנת הרכבת הרחוקה, מלווה במבטים של הסיסמה "יותר לא נראה אתכם". לאורך כל הדרכים הפגינו המשפחות בני הקהילה בטחון ועברו זקופים בשיירה. אבל בתוך הגוף פנימה שברון נפש ותפילה שבלב.

בין הצועדים צעד הדיין ר' יעקב איצקוביטש. תלמיד חכם, איש יורה דעה, זכר צדיק לברכה, הי"ד. ר' יעקב היה מורה דרך של יושר וצדק והכל חיבבו אותו. בקול דממה דקה ר' יעקב התפלל: "**בטל מעלינו כל גזרות קשות**".

הכל הגיעו לתחנה... והרכבת שהמתינה להם חטפה אותם כהרף עין ולא ידעו לאן היא מובילה אותם. לא הספיקו לסדר את רכושם הדל על המדפים וכבר עצרה הרכבת. הנה הגעתם! רדו מהר. האנשים שמו לב שהתחנה היא אירשווה. מה פתאום? בהלם נפשי ובחולשה פיזית ירדו מהרכבת. ברקע של הז'נדרמריה צעקו השומרים השוואבים בלי מדים לזוז אחריהם בשורה עורפית. אנשים הלכו בכוח ההלם. התעוררו בשער הגיטו אירשווה. בתים קטנים וחומה מסביב. זה נתן הרגשה, אתם כלואים בגיטו אירשווה. האנשים הסתדרו בבתים הקטנים עם תקוות אופטימיות, וחשבו מה הלאה?

הקהילות שהגיעו לגיטו אירשווה הן זדניא, ליסיצ'ה, סוכה־ברונקה וקושניצה. הדיור היה סביר, תקופה אביבית. זה תרם להם תקוות טובות בהתחלה. ולגבי העתיד סימן שאלה גדול.

קרצקי וברזניק

אחרון של פסח. באי־שקט־נפשי הרגישו שמשהו עומד להתרחש. למחרת הפתעה נוראה ואיומה, רעידת אדמה. פקודה! להתכונן לעזוב את הכפר.

הפקחים הגיעו יחד עם העגלות. תפסו מקום מול בתי יהודים. המשפחות מסרו את המפתחות ושמו את המזוודות על העגלות. החלשים והחולים עלו על העגלות והיתר הסתדרו סביב העגלות.

גזירה ראשונה של גירוש הגיעה לבית הרבי מסאסוב ב־1941. מו"ר הרב חנוך

הניך. והרבי היה נאלץ להימלט על נפשו. הסתתר בכמה איזורים, והתחנה האחרונה היתה אי־שם ברומניה. אנשים מלמלו אילו היה הרבי איתנו, תפילתו היתה מבטלת את הגזירה. בתוך הרהורים שונים שומעים את הז'נדרם, פקח השיירה, מוכנים?

הכיוון – דרך סבלובה. התחנה הסופית אינה ידועה. "שומו שמים": קהילה שקיבלה בסבר פנים יפות רבבות חסידים בבתיהם, שהגיעו לרבי מסאסוב ממרחקים, לשבתות וחגים ובאמצע השבוע, אירחו אותם וטיפלו בהם.

והיום פרצופים אנטישמיים במדי ז'אנדרמים שורצים ונותנים פקודות. משפילים אנשים נהדרים ומזלזלים בהם ונותנים את רכושם לבז... ההלם של ההשפלה היה גדול מנשוא מכדי להוציא מילה מהפה ולשאול למה? איך? מה קרה?

מה מר גורלנו, איפה ירושתנו, מה עם ישועתנו. חושך בעינינו. לאן נעלמה השמש? גם היא נחבאה בין הכוכבים הלא מאירים.

הכל שומם, הכל סגור ומסוגר; בית הרבי, הישיבה, בית השו"ב, החנויות, תחנת הקמח ובתי ישראל, ממש חורבן. בהלם המחשבות שומעים שוב קול מוזר שמילא צמרמורת, אשר שאג: קדימה לזוז! השיירה נעה עם שברון לב ובושה בתוכם. התרחקנו – מן הבתים, מן הרחובות ומשטח קרצקי־ברזניק.

הסוסים משכו את העגלות והאנשים הלכו אחריהם עם כוח פיזי ולא עם כוח נפשי. הרותנים השכנים לא עמדו בפרהסיא בשולי הכביש בשעה שהשיירה עברה. אבל הסתכלו ממקום לא נראה לעין, ומלמלו האם אלו יחזרו אי פעם לביתם? השיירה הגיעה לגבעה, ומשם היה אפשר לראות את העיירה קרצקי, והכפר ברזניק ללא רוח חיים. ירדו מהגבעה ולא ראו יותר את השטעטעלע קרצקי שהיתה כה מוכרת בעולם הקטן בזכות הרבי מסאסוב זצ"ל. השיירה מתקדמת לרגלי ההרים הפּוֹלַנִינוֹת ולקראת כבישי הסֶרפֶּנטִינִים. איזה פרדוקס: במישור האנשים נעזרו בעגלות, ובסרפנטינות כשהאנשים התקשו בעלייה ונזקקו לנסוע ברכב דחפו הם את העגלות.

לטפס על הסרפנטינים היה קשה עד מאוד. האוויר האביבי באיזור תרם כוח פיזי ליהודים השבורים והעייפים. על כל השברון שבלב קשה היה לא להתרשם מהנוף הירוק והיפה. פרחי הבר לצידי הדרך, הנחלים הקטנים נתנו קולם, הציפורים צייצו את שיריהם. בעיני האנשים היו אלה שירים עצובים שונים. גם הנשרים ירדו ממרומי ההרים ועפו מעל ראשי האנשים שהתפללו שיתקיים בהם "ואשא אתכם על כנפי נשרים" לישראל הביתה.

עברו בדרכם את העיר סוליבה ועוד כמה כפרים, ואת הגשרים הקטנים. השיירה נראתה בעיניהם כאילו אנשים בורחים מהמלחמה.

בכל הדרך ויחנו ויסעו, העיקר בגלל הסוסים, וזה היה גם לטובת האנשים. בדרך מתקרבים לעיר מונקאץ', שהיתה עיר תוססת בתורה, בחסידות, במסחר, בחינוך וציונות. והיום שואלים הזאת מונקאץ'? בחג הפסח היא היתה כבר אחרת, שבורה מגזירות והשפלות. השיירה נכנסה לעיר והתקרבה לשערי הגיטו שיוביץ. בית חרושת ללבנים. השיירה של מגורשי קרצקי וברזניק היו בין הראשונות שנכנסו לתוך הגיטו, מבוהלים, עייפים וסחוטים. יהודים מהקרפטים

שמעו הרבה על כל סוגי גיטאות. הפעם היו הם עצמם דגם של גיטו מסוג חדש. מרגישים על עורם את הטרגדיה ששמה גיטו.

קשה לתאר את הרגשתם של אנשים עייפים מדרך ארוכה מגיעים לסככה של לבנים שרופות. מרוב עייפות התיישבו על רצפת בטון מכוסה אבק אדום. לא היה להם כוח להתפלל ולצעוק, שמים ושמי השמים סגורים. במצב הכי מר ליוותה אותם תקוותם. ההמשך לא ידוע.

סליחה, כן ידוע... אושוויץ.

ליסיצ'ה

פסח 1944. יום מעונן ואחרון של פסח מתוח.

אחרי ליל נדודים לפני הגירוש, ערפל כבד כיסה את בתי היהודים בליסיצ'ה, ואין בוקר טוב.

הממונים על הגירוש ועל הרכוש היהודי הסתערו כרוח סערה עם העגלות ועצרו מול בתי ישראל. משפחת כהנא היתה בין הראשונות שהופיעו, אבל נעלמה מהם הרוממות שהיתה מלווה אותם תמיד בהופעתם. אחרי שמסרו את המפתחות כמו רובוטים ללא דיבורים שמו את המזוודות והחבילות על העגלות. חלשים וחולים עלו על העגלות והיתר עמדו מסביב לעגלות והמתינו לנס שלא הגיע. הפקודה לא איחרה לבוא.

פתאום נשמע קול צרוד חזק; קדימה! לא יאומן, אנשים כה נחמדים, חברותיים, מלאים תורה וחכמה, היום שונאי ישראל אנאלפבתים עושים אותם ללעג. בזכות כוח אדיר של תקוות החזיקו מעמד. את עיניהם תקעו באדמה מרוב בושה. התחילו ללכת, ובאמצע ההליכה התחילו להתעורר מן ההלם של בושה.

השיירה עזבה את השטח. הכפר שהיה לפני זמן מה... כבר לא נחמד. אנשים הסתכלו אחורנית בגנבה ושאלו בליבם, אנחנו עזבנו את הכפר? האם זה מוחשי או חלום? כבר אין רואים את הכפר. את פניהם מקבל נוף מרהיב עין, ללא מצב רוח ליהנות מהטבע. זרימת נחל "הריקה" לירכתי הר "הפריסליפ" (Prislip). קול הגלים השקטים, רעש מפלי המים הקטנים מן האבנים הגדולות בנחל, ושירת הציפורים שקיננו מאחורי העלים הגדושים האביביים, ליוו אותם על כל צעד ושעל לאורך כל הדרך. הד של חופש ודרור מהדהד באוויר למי? לצערנו לא ליהודים הנחמדים המגורשים מליסיצ'ה. בכל זאת הנוף האביבי, נסך בהם הרבה תקוות, ונתן להם כוח להאמין שבקרוב יוחזרו הביתה, אין די שיינע פריילכע אידישע היים.

השיירה מתקרבת לשטעטעלע קושניצה השכנה. והגיעה עד מול בית הכנסת החדש בקושניצה. הממונה על השיירה נתן פקודה לעצור, והוסיף: הנה לפניכם אכסניה, נא להיכנס! היו שאמרו עלינו עוד להתפלל לבטל מעלינו את הגזירה הנוראה. מרוב עייפות הסתדרו לנוח על ספסלי בית הכנסת עם הרגשה של מבוא לגיטו בית תפילה עם שברון לב. החלשים והחולים קיבלו אישור ללון בשכנות בית הכנסת. למחרת בבוקר המשיכו לתחנת הרכבת קושניצה.

גירוש קהילה קטנה; אבל הכאב הוא גדול מלווה ביסורים מיוחדים. היהודים תושבי קושניצה היו שקועים במחשבותיהם ובבעיות שלהם. וישבו סגורים ומסוגרים בבתיהם. ואפילו לא הבחינו שלאורך רחוב בכפר עברה שיירה של משפחות מגורשים, מכפר ליסיצ'ה. העגלות והולכי רגל עברו את רחוב המרכזי של קושניצה. כמו ברק שקט שהצית אש אנטישמית בשולי הדרך. ורמז כי מחר התור של קושניצה. משפחות ליסיצ'ה הגיעו לתחנת הרכבת קושניצה. כאזרחים שאישור אזרחותם פג ותם לגור באיזור הידוע...

לרגלי "הר הפריסליפ"; לאורך הנחל "הריקה" והגשרים שלה. נחל "הריקה" ליווה אותם, עד שנשפך לנהר הגדול הבורז'בה על יד תחנת הרכבת בקושניצה.

בורז'בה הנהר ליווה אותם לאורך כל הדרך, עד הגיטו באירשווה.

סוכה־ברונקה

פסח 1944. שתי קהילות שקטות, אחת יותר קטנה מהשנייה. אבל היה הרבה שיתוף מסורתי וחברותי ביניהן. ברונקה קהילה מיוחדת, חסידים תלמידי חכמים עם השקפה עולמית ותרבותית. כל קהילה וההיסטוריה שלה. הן היו הראשונות לטרנספורט. ההודעה על גירוש נתקבלה ברוח סופה וסערה. תוכן הצו ידוע! להיות מוכן לצאת לתחנת הרכבת.

בצל הז'נדרמריה, השומרים למיניהם ביצעו את עבודתם באנטישמיות מאופקת; גירוש ללא חלון ראווה – מול עיני הרותנים קצת שונה מיתר הקהילות.

כל ההשפלות והפחדים והניצולים לרע עברו עליהם בצער רב ובמצב כלכלי קשה. הגזירות הקודמות לא שברו את קומץ המשפחות החשובות האמיצות. התקווה חיזקה אותם בכל המצבים הקשים.

בצעדם לרכבת הסתירו את פניהם ואת רגשותיהם. צעדו לרכבת מבלי להרגיש, שעיני הרותנים מלוות אותם לא בפרהסיא. עם המזוודות והחבילות על גביהם מגיעים לתחנת הרכבת. מבלי לדעת לאן הם נוסעים? אבל הולכים – ומגיעים לרכבת.

ומה הלאה? – תקווה.

בחירה: רכבת "טרנספר", רכבת "לגיטו", רכבת "לפתרון"...

הרכבת המיוחדת לגירוש עמדה הכן. בשקט נפשי מאופק ובעזרה הדדית, עלו המשפחות מלוכדות על הרכבת, מבלי לדעת לאן היא מובילה. הרכבת נראתה בעיני המשפחות, כעין מפלצת ברזל, בולעת אותם על בטן ריקה עם המזוודות והחבילות של לחם יבש.

בשל ההפתעות הטראגיות והמתח שעבר על תושבי הקהילות, לאורך גזירות הגירוש, הפגינו יקיריהן מצב רוח רגוע כלפי חוץ, וסוער כלפי פנים. בשברון לב התיישבו ברכבת ולא דיברו. רק תפילה בליבם: אבינו מלכנו החזירנו לבתינו. מנהל התחנה הרים את השלט. הז'נדרמים והשומרים למיניהם, עם נשק דרוך

לצידם, החלו עוברים לאורך הרכבת, וסוגרים את הדלתות בחבטה חזקה. נשמעה שריקה, הרכבת המפלצת צפרה, ומחריקת שיניה זזו גלגליה, והחלה בהילוך איטי, שעבר מיד להילוך מהיר, כדי להיפטר ככל האפשר בחיפזון מן היהודים ולהשאיר את יישובי שבע הקהילות נקיות מיהודים (יודן ריין). אם הסתכלת דרך חלון הרכבת, הרגשת כאילו רודפים אחריך, ואתה בורח מסכנה אחת לשנייה והכל נגדך. ואם עוד הוספת להביט דרך החלון, ראית כי השדות, העצים, הבתים והעמודים נשארים מאחורין, ואתה רץ קדימה בשדה קוצים. שיקשוק הגלגלים – והרעש היה מורגש, כאילו פטישים הולמים לך על הראש, ויוצרים מנגינה שטנית משונה, והרגשת – כאילו הז'נדרמריה רודפת אחריך.

בהתקרב הרכבת לתחנת אירשווה, האטה גלגליה, ועצרה כאילו פתאום, ונתנה להרגיש, הנה הגעתם – למחוז שאיננו מחוז חפצכם. עוד יושבים קצת מטושטשים ושומעים צעקות השומרים השוואבים, בצל הז'נדרמריה, מהר מהר לרדת, לוס שנעללער, וחזרו על המילים... אין ספור פעמים. המשפחות ירדו מן הרכבת כמו סבלים כאילו זה לא המטען שלהם. כאן לא המתינו עגלות. לקחו את המזוודות החבילות ואת הפֶּקֶלע של לחם יבש מעין צנימים וצעדו לאט לכיוון גיטו אירשווה. אנשים ונשים רובם מבוגרים ילדים וטף סחבו בקושי את הרכוש הדל הכבד להם.

בגיטו אירשווה תפסה כל משפחה חדר עם המתנה "לנס" של בשורה להחזיר אותה בשלום הביתה. האנשים היו שבעים מרירות, ולא היו רעבים, רק הילדים ביקשו לחם.

סיפור של תקווה: ואפילו הרבה תקווה ואמונה, שהיה לר' ישעיה המכובד מליסיצ'ה. ר' ישעיה ניגש אלי ואומר, שמע בני, בקשה של שליחות אליך. אתה בחור זריז אנא קפוץ מעל לגדר הגיטו, ותגיע לעורך־דין שלי, ותבקש ממנו בשמי, לדחות את המשפט שעומד להתקיים עם הגוי... בנוגע לשדה, עד להודעה חדשה. אמרתי: ר' ישעיה מה אתה מודאג בקשר לשדה שבספק אם תזכה במשפט הלא הבית שלך בינתיים לא שלך. אבל התקווה של ר' ישעיה קיימת. למחרת ר' ישעיה שוב פונה אלי וחוזר על עצמו, עם אותו סיפור – ובכן יש תקווה.

המצב הנפשי מחמיר בגיטו אירשווה. ושוב שמועות חדשות: עוברים לגיטו מונקאץ'. ורצוי לקצר את הזקן ואת הפאות, ועשו זאת במספריים מאוד לא אסתיטי, איש לפי אמונתו ורגשותיו ובטחונו.

האנשים הסתכלו על פניהם בראי ונבהלו מעצמם. היה קשה להכיר אותם. לאן נעלמה הדרת הפנים שהקרינה אור של תורה, תרבות, חינוך מעש, שלווה וחסידות. האנשים עטפו את ראשם במגבת מרוב בושה. התקוות שהיו עד היום ירדו לטימיון; בכל זאת כל אחד הפגין כלפי חוץ תקווה.

שוב פגשתי את מורי רבי ודודי המכובד ר' יוסף פרידמן ואמר לי אני כבר לא אופטימי... זה לא מוצא חן בעיני... מילים אלו השפיעו עלי מאוד. ואז עלה בדעתי לרענן את זכרונותי על שירותי בפלוגות עבודה, בעיר קייב אוקראינה, והעיר סטניסלב בפולין.

בשירותי בפלוגות עבודה באוקראינה בשנת 1944 ביקרתי בבתי יהודים

עזובים בעיר קייב שבאוקראינה וראיתי שם שולחן עם מפה לבנה, ופמוטים של נחושת וצלחת מלח עומדים עצובים. ככל הנראה לקחו אותם ערב שבת לבאבי־יאר.

נובמבר 1943 הגעתי מקייב בנסיגה עד לסטניסלאב בפולין. שם קיבלנו בתי מגורים בגיטו לשעבר.

זה היה הרבה זמן אחרי הלקווידַציאה של הגיטו. אז עלה במחשבתי לאן נעלמו כל היהודים משתי הערים התוססות האלה? זה סוד. הגרמנים ועוזריהם הצליחו לשמור על הסוד האיום הזה.

עוזבים את גיטו אירשווה. — לאן? ושוב נשמעות צעקות של הגרמנים השומרים השוואבים האחראים למיניהם. מהר לארוז את החפצים ולהיות מוכנים לצאת לרכבת. צעקות, לוס, מהר. אנשים מבוגרים עוזבים את מקומם, ומשאירים דברים שאין בכוחם לסחוב יותר.

השיירה בדרך והכלבים במדים שונים נובחים מהר מהר. האנשים שהיו עטופים במגבות היו בולטים בשיירה. האנשים השתדלו ללכת בסדר, למרות גילם מעל חמישים ושישים שנה, ובריאותם הרופפת. הצעקות התגברו, והכלבים השוואבים נובחים לוס, מהר, והיהודי שוב עם מקל ביד, והחבילה על הגב, והחבילה העיקרית היא החבילה של הלחם היבש שאין לנו רשות להשתמש בו אלא לראותו בלבד.

הפעם השאירו אנשים בדרך חבילות שלא היו מסוגלים לסחוב. סוף סוף הגענו תשושים ועייפים לגיטו מונקאץ'. במפעל לבֵנים של שַיוביץ. פה כל אחד השתדל למצוא חורבה קטנה. או פינה שקטה בסככה הגדולה. הילדים ביקשו לחם... ולא קיבלו. ההורים לא נתנו מספיק כדי שובעה. כי רצו לשמור לזמנים אולי יותר קשים. או בכלל לא היה להם. קהילת מונקאץ' שלחה לחם לגיטו וזה היה כטיפה בים. למעשה כל משפחה שעברה את התרגילים המשפילים עד היום; היה זה רק חלק קטן מהטרגדיה שעדיין עומדת לפנינו. "גיטו" זה שטן של חופש, כלוב לתרבות, בית סוהר לגוף ונפש, ופרוזדור למצבים נוראים... ומי יודע מתי ואיך זה יגמר?

בגיטו מונקאץ' אנשים לא הסתובבו. כל אחד ישב בפינה שלו, וחשב כל מיני מחשבות, את המחשבות הטובות העביר למשפחה, ואת המחשבות הלא טובות שמר לעצמו.

הכל היו טרודים עם עצמם ושתקו כמו אילמים. אפילו הילדים התבגרו והתנהגו בסבלנות, ולא הטרידו את הוריהם. כל אחד קיבל את המנה הקטנה שלו ושתק. כלב שוואבי אחד ממפקדי הגיטו נכנס לחורבה בה ישבתי עם משפחתי. היכה אותי ואמר: אתה הולך לישון, ואני צריך לשמור עליך שלא תברח. מי בורח? הגרמנים הצליחו לשבור ולטמטם את האנשים, לא להתנגד לפקודות שלהם. אחרי ימים ספורים של המתנה (איזו המתנה? כל יום היה גיהנום).

שמועה פשטה בגיטו מונקאץ', שהיהודים מן האיזור מועמדים לגירוש מן הגיטו. במקומם ייכנסו היהודים ממונקאץ' שלא ציפו לכך. ליהודי מונקאץ' היתה זו שמועה טראגית מאוד. כי חשבו לעצמם שלהם זה לא יקרה. הם קיווה

שבינתיים תגיע הישועה על ידי הצבא האדום בשליחות השם ושהוא יגאל אותם. הם היו אופטימיים, ובמיוחד בעל המפעל מר שיוביץ. כי מגיע לו שיניחו אותו בשקט בבית כפרס. כי השתמשו במפעל שלו כמקום הגיטו. כשיהודים אנשי מונקאץ' התכוננו וארזו את המזוודות להיכנס לגיטו, אז התחיל מחול השדים מכל המינים. שוואבים, הונגרים והגרמנים ביצעו עבודתם עם הניסיון הרב שרכשו, לגרש את יהודי האיזורים מגיטו מונקאץ' ורכבת אשר המתינה לבלוע אותם, כדי לפנות בו מקום לאנשי מונקאץ'. המשפחות של יהודי הסביבה כבר התרגלו לחורבות מפעל הלבנים בגיטו, ביודעם שיותר טוב לא מצפה להם אלא רק יותר גרוע.

גירוש אנשי האיזור מגיטו מונקאץ' לאן? — פתאום התחילו צעקות מהר־מהר, לוס, שנעלער, צעקות עם מקלות ביד ללא הפסקה. הצעקות יצרו פאניקה, בהלה וייאוש בתוך הגיטו. הכל תפסו את החבילות ורצו כמטורפים לכיוון הרכבת. משפחות־משפחות רצו ביחד. הילדים אפילו לא בכו. הבהלה אחזה אותם. הם שכחו שהם רעבים ללחם. כל התוכניות של גירושים מן הבית, בעגלות ברגל וברכבות, לגיטו ברהובו ולגיטו מונקאץ', ומשם לרכבת המובילה אותם לאי שם, למקום בלתי יודע (זה סוד) זה אושוויץ.

תוכניות הפיתרון הסופי היו מדוייקות. את הנסיון הרב רכשו על עורם של יהודי פולין, ויתר ארצות שידם השחורה הגיעה אליהן. הפעם עשו שיפורים סאדיסטיים על עורם של יהודי הונגריה וצ'כיה. בליווי צעקות של קולות אדירים מפיהם של מטורפים, קלגסים סאדיסטיים ואכזריים, עלו המשפחות על קרונות משא מיוחדים. שבעים נפש בקירוב בקרון. בדרך כלל הצליחו לעלות משפחות מלוכדות. במבצע זה השתתפו קציני בכירים גרמנים, ז'נדרמרים הונגריים ושומרים אוקראינים ושוואבים.

יהודים ששירתו במלחמת העולם הראשונה וקיבלו עיטורים גבוהים הציגו אותם וביקשו לחון אותם. דחו אותם בקש: "בתחנה הבאה, שם תציגו ושם יבדקו את המסמכים". והיו גם כאלה שקיבלו מכות רצח ואמרו להם שהמסמכים והעיטורים מזוייפים, שהם קנו אותם בכסף מזוהם. המלווים השטניים סגרו את הדלתות בפטישים. קטר שודדים גדול עם גלגלים ענקיים הופיע ונעלם עם המשפחות היקרות המבוהלות עד כדי הלם של יאוש.

בקרון עמדו אנשים המומים ושבורים. התעוררו מן ההלם והתחילו להסתדר בהתאם למצב. כל החבילות רוכזו במרכז הקרון. זקנים וילדים שכבו על השמיכות, והיתר עמדו. בקרון היה זמן לחשוב על אלו שזכו לעלות לישראל.

הבעייה העיקרית היתה עם השירותים. רובם התאפקו. וחלק שלא היה יכול להתאפק גרם למצב בלתי נסבל.

הרכבת הגיעה בבוקר השכם אחד לאושוויץ. חלק מהאנשים לא היו לבושים. היו גם כאלה שהיו רק בתחתונים. הכל היו רדומים ועייפים. במרץ רב, פתחו את הדלתות עם צעקות־עזות של אנשי קומנדו. לקפוץ מהר בלי חבילות, להשאיר אותן בקרון. למרות עייפותם מתוך בהלה בלבול טירוף וייאוש, קפצו ועשו הכל לפי הפקודות: להסתדר בשורות. נשים בנפרד וגברים בנפרד. לא איפשרו להיפרד מיקיריהם.

עתה צעדו לכיוון הסלקציה של ד"ר מנגלה, השטן ללא רחמים. המהנדס של הפתרון־הסופי. הוא דן עם המקל בידו מי זמנית לחיים, ומי לתא גזים ומשם למשרפות. בתחנה נכחו קציני אס.אס. וגסטאפו בכירים, סאדיסטים וקלגסים שטניים שנהנו מן המראה שהתרחש לנגד עיניהם.

יבוא יום וכל המדינות שהשתתפו בתוכנית הפיתרון הסופי, יבואו על עונשן. על ידי מגיפות שונות רעידת אדמה, אסונות־טבע אש ומים, רוחות סער וסופה, ולהב אש אוכלה, הרי־געש הוריקנים למיניהם ויבלעו אותם על רכושם. שיבואו עליהם עונש טבע מיוחד שטרם ידוע לאנושות, יאמרו הנה הגיע יום הדין.

יבוא יום – ויקום משורר וסופר גדול בישראל. שיוכל לצייר במילים את הסבל הרב, היאוש, העינויים ובמיוחד את החיבוקים החזקים בתאי הגזים. בין הורים וילדים, בין חברים, בין מורים ותלמידים, בין אחים ואחיות, בין ידידים. סבים וסבתות שחיבקו את נכדיהם וניניהם. ומה מילמלו בזמן החנק בגזים; מלבד – שמע ישראל... נשמותיהם עלו עם העשן הלבן השמימה. הי"ד.

הגירוש לגיטו: תחבורה ומסלול

דולהא	ברגל	ברכבת		לגיטו ברהובו
קושניצה	בעגלות	ברכבת	גטו אירשווה	גיטו מונקאץ'
זדניא	ברגל	ברכבת	גיטו אירשווה	גיטו מונקאץ'
קרצקי	בעגלות	דרך הסרפנטינות לירכתי הפולניניות עד		גיטו מונקאץ'
ליסיצ'ה	בעגלות	ברכבת	גיטו אירשווה	גיטו מונקאץ'
ברונקה	ברגל	ברכבת	גיטו אירשווה	גיטו מונקאץ'
סוכה	בעגלה	ברכבת	גיטו אירשווה	גיטו מונקאץ'

מקום הגיטו	מונקאץ'	היה בשטח של המפעל לבנים של שיוביץ
מקום הגיטו	ברהובו	היה בשטח של חוה חקלאית ווייס
מקום הגיטו	אירשווה	היה שטח בתים יהודים (מוקף חומה זמנית קטנה)

אישים, מוסדות, מפעלים ואתרים

דולהא	משטרה
אדמו"ר מרא דאתרא ואיזורי	מפעל לעיבוד כלי עץ (Fa Ipor)
חב' ש"ס	מפעל לכלי ברזל
חב' משניות	מרכז מסחרי
ישיבה ות"ת	בית מלון
שו"ב	שוק שבועי ועונתיים
נוטריון	בית חולים
מחנה צבא, פרשים	בית מרקחת

טחנת קמח
סיטונאי למשקאות
סיטונאי מכולת טכסטיל ועורות
נהר בורז'בה
חב' קדישא בית קברות

קושניצה

חב' ש"ס
חב' משניות ות"ת
נוטריון איזורי
משטרה איזורית
מרכז סוחרי עצים
טחנת קמח
בית מלון
רכבל מיוחד להובלת עצים
מפעל גדול לנסירת עצים
נחל הריקה
נהר בורז'בה
בית קברות

זדניא

דיין ומנהיג הקהילה
חב' ש"ס
חב' משניות ות"ת
שו"ב ומרא דאתרא
סופר סת"ם
חב' ליצוא בשר בקר
טחנת קמח
נהר בורז'בה
חב' קדישא

סוכה־ברונקה

חב' ש"ס
חב' משניות ות"ת
טחנת קמח
נהר בורז'בה
חב' קדישא
ובית קברות עתיק

קרצקי ברזניק

אדמו"ר מסאסוב ומרא דאתרא
חב' ש"ס
חב' משניות
ישיבה ות"ת
שו"ב
טחנת קמח
סיטונאים מכולת
נהר בורז'בה
חב' קדישא

ליסיצ'ה

חב' ש"ס
חב' משניות ות"ת
טחנת קמח
דער האמער, מפעל יציקת ברזל
נהר הריקה
חב' קדישא

דולהא

אלה יעמדו על הברכה
שרידי העיירה דולהא בארץ ובחוץ לארץ
שעזרו בכתיבה, ותרמו כספים להנצחת
יקירינו הקדושים בספר
'קדושי שבע קהילות'

חיים וינגרטן

הקדמה

עדיין לא נולד המקונן שיוכל לבטא במילים ולהקיף את גודל החורבן. דלה מדי השפה האנושית שתוכל לבטא אף תמצית זעומה של תהומות החורבן. העולם לא הזדעזע. השמש מעל שמי העמים הוסיפה להאיר ולא החשיכה. באדמה לא אחזה צמרמורת כשהטמינו בתוכה מאות אנשים חיים ומפרפרים, באכזריות החניקה את זעקתם האחרונה.

נתקיימו בנו דברי נעים זמירות ישראל: 'כל הגויים סבבוני... סבוני כדבורים, דועכו כאש קוצים'. גם הגויים אשר היו כמכבי אש התייחסו לאסוננו כאל אש קוצים, שאף אחד אינו מעוניין לכבותה. אדרבא יתפנה המקום. כך למדנו שיעור טראגי במסכת של 'חסד לאומים'. ברם, יחד עם זאת נתגלו פרקי גבורה רבי הוד ועוצמה. בקומה זקופה ובשירת 'אני מאמין' צעדו מאות לקדש שם שמים ושם ישראל במחנות ההשמדה.

אגדה קדומה מספרת: כשעמדו ישראל על ים סוף התווכחו מלאכי מעלה, מה נשתנו אלו מאלו. באותה שעה הופיע המלאך מיכאל ובכנפיו גוויה של ילד יהודי שהוצא מן החומות והנחיתה לפני כיסא הכבוד.

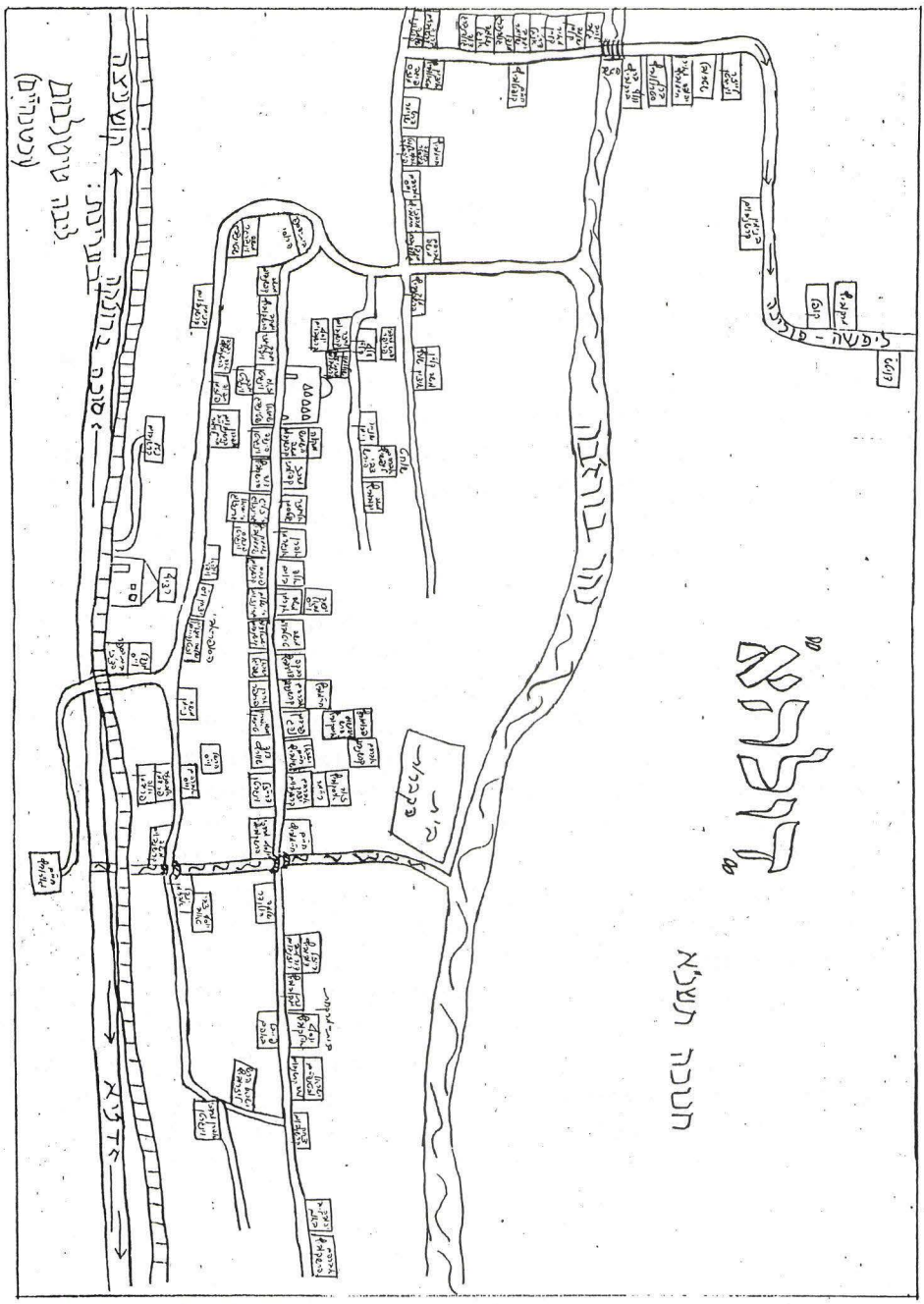
'ואנוכי הסתר אסתיר פני מהם ביום ההוא'.

פלגי מים תרד עיני על שבר בת עמי, על העיירה דולהא שבקרפטורוסיה. אותה עיירה יהודית שחיים יהודיים דתיים, פשוטים ועממיים ומקוריים פיכו בה. כמוה כהרבה עיירות שהיו בגולה, אשר הונף עליהן הגרזן של הצר הצורר בשואה הגדולה, ואשר נחרבו עד היסוד.

בדולהא גרו לפני השואה 120 משפחות בקירוב. כ־690 נפש. אחרי השואה חזרו 90 נפש, זאת אומרת 13%.

בדולהא היתה קהילה אשר לא חסר כל בה, תלמידי חכמים ואנשי מעשה, זקנים וגם נערים תמימי לב. כולם עושים רצון קונם, כולם אהובים כולם ברורים כולם קדושים. בנות ישראל קדושות וטהורות, זקנות וצעירות, יונקי שדיים ועוללים. היו בה רבנים, שוחטים, גבאי צדקה, גבאי תלמוד תורה, חברה משניות, חברת ש"ס, מלמדי תינוקות, גוי של שבת.

מורי ורבי הרב הגאון הצדיק ר' אשר זליג בר' שלום גרינצוויג זצ"ל, היה איש תם וישר. מבלי להגזים אפשר להגיד עליו, את האלוקים התהלך ר' אשר זליג. בן תשעים ושלוש היה כשהגיע לאושוויץ. שימש במשך קרוב לשישים שנה כרב

חטכה תשנ"א

ואב"ד בעירנו. היה תלמיד מובהק של האדמור מסיגט בעל ה'יטב לב'. את מעמדו ואת גדולתו בתורה השיג ממש כדרך שחז"ל ציירו ותיארו את מסלול החיים של בן תורה: פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה וחיי צער תחיה. (כתבה נפרדת עליו ועל פועלו למען קהילתו בהמשך הספר.)

וכעת קצת על תלמוד תורה. אנשי קהילתנו חסכו ממש אוכל מפיהם כדי לשלם במיטב כספם למלמדי תינוקות, שילמדו את בניהם תורה. ועל כך היתה גאוותן של כל קהילות ישראל שבאירופה, על הבל פיותיהם של תינוקות של בית רבן: 'מפי עוללים ויונקים יסדת עוז'. בעיירה דולהא היה כמובן תלמוד תורה. לא היה ילד עני שבעניים שלא למד בחדר אצל טובי המלמדים. מי שבכלל לא היה בידו לשלם, שילמה החברה ת"ת בעבורו. אף מלמד לא ידע בעבור מי משלמים ההורים ובעבור מי משלמת החברה.

אין צריך לומר לגבי מצות לפסח. בראש חודש אדר ישבה הוועדה לקמחא דפסחא, וכמו שאמרו אצלנו ועדה של מעות חיטים, ועשו חשבון של כל אחד מבעלי הבתים כמה ק"ג מצות צריך הוא לפי הטף. כמו כן עשו חשבון כמה יכול כל אחד לשלם בעבור ק"ג מצות. מי שלא היה בידו לשלם, לא היה צריך לשלם כלל. מי שהיה יכול לשלם חצי מחיר שילם חצי מחיר, והיו אף אנשים שאמרו להם כי עליהם לשלם כפליים ואפילו פי שלושה מן המחיר והם שילמו מבלי לערער על החלטת הוועדה.

כאמור היו בעיירה כמאה ועשרים משפחות. אבל אפשר לומר שהם היו כמשפחה אחת. היו שם שתי משפחות, משפחת קירשנבוים ומשפחת וינגרטן, שתי משפחות אלו היו בקשר משפחתי ובאמת היו למשפחה אחת. תשעים אחוז מבני העיירה היו אכן קרובי משפחה.

היהדות הקרפטית היתה יהדות שורשית מקורית ומאמינה באמונה שלמה. שום רוח מצויה או בלתי מצויה לא יכלה להעבירם על דעת קונם, עד אשר הונף עליהם הגרזן של הצר הצורר בשואה הגדולה והם נחרבו עד היסוד.

כדאי להזכיר כאן מה שסיפרה בעדותה הגב' האנזי ברנד במשפט אייכמן. תוך מהלך המשא ומתן עם אייכמן בקשר לעיסקה המציעה מכוניות תמורת דם יהודי, הציע אייכמן להקפיא לפי שעה מאה אלף יהודים עד שהשליח ברנד יודיע על שליחות ההצלה. אבל תנאי אחד היתנה אייכמן, שאינו מוכן להקפיא בשום אופן יהודים מקרפטורוסיה, משום שאלה יהודים חיוביים (פוזיטיווע יודן), ואותם לא יסכים להשאיר בחיים בשום מחיר.

יהדות קרפטורוסיה הלכה בדרך שנחתמה בגזרת הגורל היהודי. הם צעדו באלם ובדממה עמוקה. לא צעקו ולא בכו, לא התייפחו ולא נאנחו, לא התחננו ולא הרימו קול, שכן היה זה מצעד של זקופי קומה ועטורי גאון, אם כי היה זה מצעד כליה. על כך מעידים מבין ניצולי השואה ואף אחדים מבין המרצחים עצמם.

חיים וינגרטן

היסטוריה של עיירה שאיננה

שישה דורות בקירוב קודם שחרבה דולהא השתקע בה היהודי הראשון ר' משה קירשנבאום, המכונה **משה דער דולהער**. היו לו חמישה בנים ושתי בנות. באותו פרק זמן הגיע יהודי מפולין ושמו נטע וינגרטן וגם לו היו בנים ובנות. השניים באו בברית נישואים, ואני הצאצא של שניהם מצד סבי חיים צבי וינגרטן ומצד סבתי שיינדל, בתו של ר' קירשנבאום.

דולהא היתה עיירה יהודית בלתי ידועה בשם, כמוה כהרבה עיירות. החיים בה לא התבלטו בשום דבר מיוחד. מבחינה כלכלית ותרבותית היו חיי התושבים בדולהא כבעיירות אחרות. היהודים עסקו במסחר זעיר ובמלאכה. בכל שבוע ביום רביעי התקיים שוק. הסוחרים היהודים עסקו במסחר, האיכרים הביאו תוצרת חקלאית וסחרו בבהמות ועופות. היהודים חיו בשקט ובשלווה אם כי רובם בעוני. בקושי מצאו את פרנסתם. לשבתות ולחגים דאגו שבביתם ימצאו צורכי שבת. חיי הקהילה היו מאורגנים יפה בעזרה הדדית. אם נודע בקהל שמשפחה יהודית נשארה חלילה ללא צורכי שבת, לא נחו ולא שקטו עד שסיפקו את המצרכים ההכרחיים לאותה משפחה. זכור לי יהודי מבוגר, ר' חיים גולדברג, שהיה לוקח את מקל ההליכה ביום רביעי ועובר חצי עיירה, וביום חמישי את החצי השני והיה אוסף תרומות ומחלק בסתר לעניים נצרכים.

גם ליהודים עוברי אורח אשר נשארו לשבת דאגה הקהילה. כל אחד רצה לזכות במצוות הכנסת אורחים. זכור לטוב יהודי יקר, ר' דוד שוורץ ז"ל. הוא התפרנס מחנות מכולת והיה מחלק לחם לילדים. הוא הכין חדר מיוחד ושמיכות לעוברי אורח לישון. בכל בית יהודי היתה קופסה של "רבי מאיר בעל הנס". כל עקרת בית תרמה לקופה זו מדי ערב שבת וחג לפני הדלקת נרות שבת. ואם לא היה לה, לוותה כסף משכנתה. ויזכר לטוב ר' דוד רוזנבאום, אבי משפחה ברוכת ילדים, שהתפרנס גם הוא מחנות מכולת. הוא מצא גם זמן פעמיים בשנה לאסוף התרומות שתרמו הנשים לקופה.

אינני יכול לסיים כתיבת השורות האלה, מבלי להזכיר את השוחט ר' אברהם ליפשיץ ז"ל, אדם גבה קומה ורחב כתפיים, נשוא פנים ועבדקן. שליח ציבור בחסד עליון, ומוהל ידוע בכל הסביבה. חשוך ילדים היה לכן אימץ לו בת, יהא זכרו ברוך.

וגם את מורי ורבי ר' מרדכי צבי גרינוולד, אשר כל ילדי העיירה היו תלמידיו. איש תם וישר, תלמיד חכם ובר אורין, משכיל ומחנך בחסד עליון. אצלו התחלתי ללמוד חומש. עד שנסעתי לישיבות הייתי תלמידו. יהא זכרו ברוך.

בהתחלת חודש אייר תש"ד הובאו כל תושבי העיירה לגיטו ברגסאס, ומשם נשלחו במשלוח מיוחד ברכבת משא לאושוויץ בתאריך שבין כ"ד לכ"ז באייר תש"ד. הי"ד.

שלמה רויזמן

רבני הקהילות

קורות

דברי הימים של גדולי יהדות קרפטורוס, הרבנים, האדמו"רים וראשי הישיבות בדורות האחרונים, עד לשואה האיומה – הם כספר החתום בפני מרבית בני דורנו, אם זה הדור הצעיר שלא הספיק לדעתם ולהכירם ואם זה גם הדור המבוגר, שרק מיעוט זעיר ממנו התוודע אי פעם לאפופיאה נוראת ההוד של יהדות זו, אשר רקמה את חוט הזהב של הקיום היהודי בניצוחם ובהנהגתם של גדולי ישראל ומנהיגיו האמיתיים.

יהדות גדולה ודגולה זו נעקרה וחרבה לבלי הכר. אלא לפי שדברי צדיקים הם זכרונם, ופרי גדולת מעשיהם אינו רק עניין לשעתו אלא לדורות, הנה ניתן להציל, לו במעט, את יצירות הרוח שלהם, וזאת על ידי העלאת תמצית תולדותיהם וקיצור סיפורי חייהם המופלאים עלי ספר, למען ידעו הדורות הבאים את מקור היניקה ויתוודעו מי היו הם, גיבורי הרוח, המנהיגים אשר ניהלו את עדות ישראל במשך רבות בשנים, ומי היו אלה שעמדו בראש קהילות קודש אלה לעת מסרו את נפשם על קדושת ה'. גדולי ישראל שקיימו בנפשם ממש 'הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו' מבני קהילותיהם שאתם התקשרו באהבת נפש ובברית נצח, ועמם יחד הלכו אל העקידה הגדולה והנוראה במחנות המוות שהיו זרועים על פני אירופה בהיותה שסועה במלחמת הדמים הארורה בשנות ת"ש–תש"ה.

הספר הזה בא לגאול 'מצווה עניה' זו, של העלאת דברי ימיהם וקורות חייהם של גדולים וקדושים, מנהיגים וראשי עם קודש, אשר בדמם ובתמצית לשד עצמותיהם רשמו דפים מזהירים בקורות ההנהגה של תפוצות ישראל בקהילות קרפטורוס.

בעמל ובטורח רב ליקטתי פרטים ועובדות על חלק מגדולי ישראל מאיזור קרפטורוס, כדי להנציח למען בני הדורות הבאים מה פעלו הצדיקים הללו בשנות האימים. להם ישמשו דפים אלה לקח טוב, וידעו כוחם של גדולי היהדות האמיתיים, אשר שאבו את כוחם מלימוד התורה ומן האמונה הגדולה שלהם בנותן התורה, הבוחר בעמו ישראל באהבה.

הספר שלפנינו איננו מתיימר, חלילה, למצות את כל תולדותיהם ומידותיהם של הרבנים גדולי התורה, זו היא מלאכה קשה ומשימה שבלתי אפשרי להתמודד אתה, שכן ככל שהתעמקתי יותר באורח חייהם והליכותיהם נוכחתי לראות עד כמה גדול הוא המסך המבדיל בינינו לבין סוד חייהם המלא תפארת והוד, ועד כמה אין אנו מסוגלים לעמוד על טיבם של ענקי רוח, מאורי החסידות, אשר פעלו גדולות ונצורות בעת צרה ליעקב. ולא פעם נרתעתי ונסוגותי אחור באומרי אל לבי: מי אני שאבוא לשרטט דמויות דיוקנם של

גדולי ישראל שאפילו את שולי גלימותיהם לא זכיתי להכיר. אלא ששוב נמלכתי ואמרתי לנפשי, כי עלי לעשות ככל שאוכל בבחינת 'לא עליך המלאכה לגמור ואי אתה רשאי ליבטל הימנה'.

עיקר המשימה שנטלתי על עצמי היא להעמיד ציון לזכרם של הגדולים אנשי השם, למען יוכלו בני דורנו זה להעמיד לנגד עיניהם דמויות יקרות מפז ומפנינים, ענקי רוח ועתירי מעש, למען יוכלו ללכת בעקבותיהם וללמוד ממעשיהם הכבירים, ללכת בנתיב אותו סללו בדם ובאש־קודש, להיאחז בענפי עצי חיים, אלו רבותינו הקדושים שהאירו באור תורתם תבל ומלואה.

הרה"ג רבי אשר זליג גרינצווייג – אב"ד דולהא

תלמידו של בעל 'ייטב לב'

אחד מגדולי הרבנים ברוסיה הקרפטית ומנושאי דגל התורה והרבנות בתקופת השואה – היה הרב הגאון הצדיק רבי אשר זליג גרינצווייג, אשר שימש במשך קרוב לשישים שנה כרב ואב"ד בעיר דולהא.

רבי אשר זליג נולד בשנת תרכ"ב בכפר טשאמאגע שבמדינת הונגריה. עוד משחר נעוריו נתגלו בו אותות של גאונות ותשוקה עזה ללימוד התורה. היתה בו נטייה טבעית וצמאון עז לידיעת התורה, עד שכבר בשנות חייו הראשונות לא מצא לעצמו שלוות נפש ומרגוע בבית אביו, ברצותו לדעת יותר ויותר ולעלות ולהתקדם בלימוד התורה ובידיעתה.

כאשר הביאו אביו בפעם הראשונה אל האדמו"ר מסיגֶט, בעל ה'ייטב לב', התייצב הנער אשר זליג ליד ארון הספרים, כשהוא צמוד ודבוק אליו והוא מתבונן בספרים בשקיקה ובצימאון רב. עד מהרה שם האדמו"ר מסיגט את עיניו בעלם הצעיר, הבחין בתכונותיו המיוחדות, ואמר לאביו כי ישאירנו בישיבתו.

במשך שנים רבות ישב רבי אשר זליג בסיגט על התורה ועל העבודה. עד מהרה התפרסם שמו, וכל רואיו הבחינו בו כי לגדולות נוצר ונשקף לו עתיד מזהיר כרב וכמנהיג בישראל. באישיותו התמזגו תום לב וגדלות, חכמה ויראה. כל אלה עיצבו את דמותו הרוחנית ואת נפשו. ככל ששהה יותר במחיצתו של בעל 'ייטב לב', כן גברה בו התשוקה ללמוד. שקידתו העצומה היתה למופת. לילות כימים עמל בלימוד התורה ולא ידע בטלה מה היא.

חיי צער תחיה...

את מעמדו ואת גדלותו בתורה השיג ממש כדרך שחז"ל ציירו ותיארו את מסלול חייו של בן התורה. 'פת במלח תאכל... וחיי צער תחיה'...

וכך סיפרו אמנם על רבי אשר זליג, אשר בימי בחרותו לא היה מעולם עולה על מיטה בערב ולא היה פושט את בגדיו. היה לו בישיבה ארגז עשוי מעץ להחזקת בגדיו וחפציו, ועל ארגז זה היה עולה בעת שחש עייפות בלילות.

נשכב, חוטף תנומה, ואז היה חוזר מיד ללימודו. כך נהג כל השנים עד חתונתו.

את עיקר דרך לימודו התורני וכן דרכו בחסידות, קיבל בישיבתו הרמה של הרהגה"צ האדמו"ר בעל 'ייטב לב', אשר לא פסק מלחבבו ומלקרבו, עד אשר גדל ועלה אצלו בתורה וביראה. במרוצת השנים התפרסם ברבים בתור גאון אדיר בתורה וכצדיק נשגב. על החיבה היתרה שרחש לו רבו, יעיד לפנינו הסיפור דלהלן:

כאשר נכנס פעם בעל ה'ייטב לב' לבית מדרשו, ראה את תלמידו רבי אשר זליג, עומד מאחורי כיסא רבו, כשהוא שקוע בהרהורים ומלא דביקות. בראות בעל ה'ייטב לב' את תלמידו עומד כך, פנה אליו בלשון הקודש: 'אמור לי, אשר זליג, למה הנך כל כך מודאג ומבוהל? שמא הנך חושש שתצטרך ללכת לגיהנום, אם כך מבטיח אני לך, כי באם יוליכוך לגיהנום, לא אתן להוביל אותך, אלא אני אלך אתך'!...

רבה של דולהא

לפי הצעת רבו, נשא לאשה את בתו של גדול היחס שבכהונה, הרבנית פרלה בת הרבני ר' צבי אלימלך כהנא מסיגט, אשר היה נין ונכד של ר' יהודה כהנא, בעל 'קונטרס הספיקות' ו'תרומת הכרי', אחיו של בעל 'קצות החושן' ומיוצאי חלציו של רבינו בעל ה'תוספות יום טוב'.

בשנת תרמ"ד, בהיותו אברך בן עשרים ושתיים שנה, נתקבל לכהן כרב ואב"ד בעיר דולהא. הוא התמיד להחזיק בכהונה זו במשך כשישים שנה, עד יומו האחרון. היה רועה נאמן לקהילה קדושה זו וניהל את בני עדתו ביד רמה, לפי הדוגמה של רבני ישראל בדור הקודם, כשהוא דוגל ומחזיק בשיטת רבותיו שלא לסטות מדרכי אבותיו ואפילו כמלוא הנימה.

תושבי העיר חיבבו ביותר את רבם הדגול והנערץ והירבו לחלוק לו כבוד. אף שרוב עיתותיו היו קודש להרבצת תורה ועבודת השם, הרי בכל זאת התמסר לדאוג לצורכיהם הרוחניים של בני קהילתו, וכך גברה השפעתו, ומעמדו הוכר ללא כל ערעור, לא רק בעיר כהונתו, אלא גם בכל הסביבה כולה.

רבה של דולהא, פעל פעולות רבות להרמת קרן התורה בקרב בני קהילתו והפעיל לכך את כל כושרו, יוזמתו ומרצו. במעשיו ראה פרי וברכה, כי עד מהרה השתנו פני הישוב מן הקצה אל הקצה. המקום הבלתי ידוע עד לעת בואו לשם, נודע לפתע כעיירה עירנית, שחיים יהודיים תוססים בה, והיא ומהווה מרכז לתורה וחסידות.

בדולהא הגשים גם את משאת חייו, כאשר הקים ישיבתו אשר התפתחה תוך זמן קצר ונעשתה כמגדלור לתורה. הרב התעניין בכל תלמיד ותלמיד, התאים את עצמו לרמתו בלימודיו ועמל בכל כוחו להחדיר בו תורה ויראת שמים ורצון עז של התמדה ושקידה.

הוא ניחן באהבה גדולה לכל אחד מן הבחורים שלמד בישיבתו. הוא מצא את השפה המשותפת עם כל אחד מתלמידיו, אשר היו קשורים עמו כל ימי חייהם. רבים מתלמידיו התיישבו בכפרים ובעיירות ובנו להם בתים חסידיים לשם

ולתפארת. מספר גדול מהם נתפרסמו ברבות הימים כגדולי ארץ ורבנים מופלגים.

בית פתוח לרווחה

האדמו"ר מדולהא גילם בתוכו אישיות אצילית בכל המובנים, בעל הדרת פנים וכל כולו אומר כבוד ויקר. למרות גדלותו וגאונותו בתורה ורוב פירסומו כרב וכמנהיג העדה, היה צנוע בכל דרכיו, עניו ושפל ברך.

אהבתו לבריות היתה בלי קץ. מעיינות של רגשות אהבה לכל בני קהילתו פיעמו בתוכו. בה במידה היה ביתו כתובת לכל, במיוחד לפשוטי העם שבעיר ומן הכפרים הסמוכים, אשר באו אליו תדיר לבקש את עזרתו ועצתו ולהתברך ממנו בברכה וישועה.

במיוחד התמסר בדאגה לעניים. ביתו היה פתוח להרבה עניים שבאו למצוא שם אכסניה. סבלו של העני היה נוגע עמוק ללבו, ובלילה, כאשר העני היה שקוע בשנתו, היה נוהג לקחת את בגדיו ונעליו הרטובים מגשם ומלוכלכים מן הבוץ והשלג, מכבסם ופורשם על התנור כדי לייבשם. בבוקר, כאשר התעורר האורח העני משנתו, היה מוצא את בגדיו יבשים. הרב המארח, היה נוהג לשבת על לימודו במשך כל הלילה.

גאב"ד דולהא, רבי אשר זליג, מפורסם היה בכל רחבי המדינה. דבריו נשמעו בהערכה והערצה, ולדעתו היה משקל רב, ולעיתים מכריע. כתלמיד ותיק של בעל 'ייטב לב', היה נאמן לשיטת רבו. מתנגד לכל כניעה לרוח הזמן ותעתועיו, או לכל שינוי קל במסורת המקובלת מדור דור.

כמו כל רבני רוסיה הקרפטית, שלל מכל וכל את ההתארגנות החרדית במפלגה פוליטית, בסוברו, כי כל תופעה חדשה מהווה סטייה מן הדרך הסלולה לנו על ידי אבותינו הקדושים. לכן פעל ביחד עם רבני המדינה לביצור חומת היהדות והרמת קרן התורה – בדרכים ובמסילות המקובלות מאז ומתמיד, בלי לשנות.

אגדות על דרך חייו

תלמידיו ומוקיריו של רבי אשר זליג, הירבו לספר נפלאות על חייו ואגדות שאפפו את פעולותיו ומהלכיו. בסיפורים אלה באו לידי ביטוי מלוא ההערכה שרחשו לגדולת רבם, שהיה מופת בדברי חכמה ומוסר, חסידות וקבלה, וראו אצלו גם מופתים גלויים ונסתרים.

הרב אשר באבאד, אב"ד טרטקוב, נכדו של בעל 'מנחת חינוך', מספר עליו את הסיפור דלהלן:

'היה זה בקיץ בשנות ערב מלחמת העולם השנייה, ובאותו זמן הייתי סמוך על שולחן חותני, רבי אהרן טייטלבוים, אבדק"ק וולוֹבֶה והגליל. בזמן ההוא נסעתי לבית המרחץ בקאלאטשיין שבהרי הווערכאווינע, ונודע לי כי הגה"צ רבי אשר זליג גרינצווייג, הגיע גם כן הנה להחלפת אוויר ולרחוץ במי המרפא

שנמצאו שם. שמתי פעמי לקבל את פניו של הגאון הישיש, ניגשתי אליו והושטתי לו את ידי לברכת "שלום עליכם". הוא תפס אותי וחיבקני בזרועותיו ובירך ואמר לי "האלקים יחנך בני".

עמדתי משתומם ולא יכולתי להבין את כוונתו, כי עד כה לא ראיתיו אף פעם, וזאת הפגישה הראשונה שאנו נפגשים פנים אל פנים. אחרי תקופת השואה נשאתי בזיווג שני את בתו של רבי יחיאל אב"ד דולהא, בנו של רבי אשר זליג. ורק אז הבנתי כי רוח הקודש דיבר מתוך גרונו, ולזה התכוון בברכתו שאמר לי "אלקים יחנך בני"'.

פעם אחת הגיע לדולהא האדמו"ר מזידיטשוב והלך מיד לבקר את הרב דמתא. כאשר נכנס לבית מדרשו מצא שהוא נרדם. חייך האדמו"ר ואמר לאנשיו: 'דעו לכם, כי רבי אשר זליג פועל באמצעות השינה שלו דברים גדולים ונשגבים'.

כאשר עמד להוציא לאור את ספרו 'בית אשר', זקוק היה לכספים בעבור הוצאות ההדפסה. עם שהתחבט בבעיה הזו, נכנס אליו אחד מתושבי קהילתו, ר' אייזיק וואלדמאן, כשהוא מגיש לאדמו"ר מדולהא 'קוויטעל', שבו הוא מבקש כי יתפלל למענו כדי שיוושע בזש"ק (בזרע של קיימא), בהיותו כל השנים חשוך בנים. השיב לו הרבי, כי אם יתרום סכום הגון לטובת הדפסת ספרו הנ"ל, הריהו מבטיחו בילדים. האיש לא סירב כמובן, אלא נענה תיכף ומיד. ואכן, לא עבר זמן רב ונתקיימה ברכת הרבי בכפליים, כי נולדו לאיש תאומים.

זעקת אשה רצוצה

כידוע, בראשית תקופת מלחמת העולם השנייה, הוציאו השלטונות ההונגריים האנטישמיים גזירה רעה, לגייס את הגברים לגדודי העבודה ולשלחם לחזית הרוסית. במסגרת זו נלקחו אלפי גברים יהודיים באכזריות מחיק משפחותיהם ושולחו לחזית, כאשר רבים מהם נמקו שם ביסורים ובסבל נוראים ולא חזרו.

יום אחד נכנסה אל הרבי אשה שבורה ורצוצה שלא שמעה על גורל בעלה מזה חודשים רבים. בדמעות ובבכי קורע לב התחננה בפני הרבי כי יבטיח לה שבעלה יחזור בקרוב. השיב לה רבי אשר זליג, כי הוא מקווה להשי"ת שבעלה יחזור בקרוב, אך תשובתו זו לא סיפקה את האשה האומללה. היא התעקשה שלא תצא מן הבית עד שלא תקבל הבטחה מפורשת כי הבעל יחזור בריא ושלם ובכל ההקדם. ברוב תמימותה הוסיפה ואמרה: — 'רבי, הלא אני נותנת את שארית כספי לתוך הקופה הירוקה הנמצאת בביתי, ולמה לא מגיע לי שבעלי יחזור הביתה?' היא לא ידעה אפילו לפרש בשם קופת הצדקה שלתוכה היא מפרישה את כספי נדבתה.

הרבי בירך אותה פעם נוספת, ואכן — נתקיימה ברכתו: הבעל חזר תוך זמן קצר לביתו, בריא ושלם.

הנאצים לא גילו...

ועוד סיפור מעשה על אגדות חייו של האדמו"ר רבי אשר זליג מדולהא:

ר' משה קירשנבוים, מעשירי דולהא, החביא בתוך קירות ביתו כסף, זהב ותכשיטים, כדי שהצוררים הנאציים לא יצליחו להשיג את רכושו. כאשר נכנסו הנאצים לעיר, שמו מיד עינם על ביתו היפה והחליטו לקבוע בחדרים החיצוניים את משרדי המפקדה. בתוך כך נודע לבעל הבית כי הם עומדים להתקין טלפון בביתו, והלא לשם כך צריכים הם לחתור בקירות כדי למתוח בתוכם את החוטים הדרושים.

הוא נבהל עד מאוד ורץ לאדמו"ר מדולהא לספר לו על כל העניין הזה, שבעטיו הוא שרוי בצרה גדולה, שכן אם הם יגעו בקירות מיד ימצאו את מטמונו החבוי. הרבי הרגיעו ואמר לו לבל ידאג, שעליו לשים מבטחו בהקב"ה ושום רע לא יאונה לו. אולם, ר' משה לא נרגע, הוא המשיך לטעון שזה בלתי אפשרי שלא יבחינו ברכוש שהוא הטמין, כי רק יתחילו להסתובב בבית ולהכניס את החוטים בקירות – מיד ימצאו את מחבואו ואזי הוא אבוד. אולם הרבי עמד בשלו, הרגיעו לבל ידאג, כי לא ימצאו מאומה. ואכן, הגרמנים שהיו כל הזמן בביתו – לא הבחינו ברכוש שהחביא בקירות ביתו וכן במחסן הסחורות שהטמין בעלייה הכפולה שעשה למטרה זו.

הלשנתו של כומר שונא ישראל

כאשר השתלטו הגרמנים על הונגריה, גברו, כמובן, הגזירות הקשות. שליחי הנאצים, הגיסטאפו ואנשי האס.אס. הופיעו ברוסיה הקרפטית בחודש ניסן תש"ד. גזירות קשות ורעות התחדשו דבר יום ביומו, ובכל המקומות הללו התחילו להכין את הגיטאות ומשם לבצע את הגירושים למחנה המוות באושוויץ.

ראשי קהילות דולהא, יולניצה וקיוויאשד, תיכננו לדחות את הגזירה ככל האפשר. באותם ימים התחילו הנאצים ועוזריהם ההונגריים לנחול מפלות בחזית. רעם התותחים הדהד כל הזמן בסביבות הרי הקרפטים. אנשים קיוו כי תוך זמן קצר יבואו הרוסים וישחררו את רוסיה הקרפטית מן הכיבוש הנאצי.

שליחי הקהילה שיחדו את הרופאים הממשלתיים והשיגו ממשרד הבריאות צו הסגר כללי על עיירות אלו. הנימוק להסגר היה, כי נתגלו מקרי טיפוס במקומות הללו ועל כל התושבים להישאר בבידוד. מצב זה נמשך שבועיים, אין יוצא ואין בא לאיזור הזה. אפילו הרכבת הקטנה חצתה את האיזור במהירות, בלי לעצור באף תחנה. באותו פרק זמן כבר נכלאו כל יהודי קרפטורוס בגיטאות, ושליחיו של אייכמן ימ"ש כבר תיכננו להתחיל לבצע את תוכניתם השטנית, גירושם של יהודי הגיטאות לאושוויץ.

באחד הימים התגנב מדולהא בחשאי כומר שונא ישראל מובהק. הוא הלשין בפני השלטונות הנאציים כי כל תושבי הסביבה בריאים, וכי רק היהודים הם שעשו קנוניה כדי להשתחרר מכליאתם בגיטאות. דבר זה נודע לכומר אחר

מכנסיה שנייה, שהאזין לאותה שיחה טלפונית. הוא מיהר לגלות זאת לראשי הקהילה היהודיים.

בערב שבת, כאשר האדמו"ר מדולהא היה במקווה והשמש ר' משה רחץ אותו, שאל את רבו הישיש: "האם בשבוע הבא ארחץ כאן את הרבי?" השיב לו הרבי אשר זליג תשובה חיובית. הדבר היה קודם ההלשנה. כעבור שבוע, לפני שהתפרסם דבר ההלשנה של הכומר, שוב רחץ השמש את הרבי, ובאמצע עבודתו שוב שאל אותה שאלה ששאל לפני שבוע, אך הפעם לא באה כל תשובה מפיו של הרבי. מאפס תשובה הבין השמש כי המצב בכי רע. הוא חש בסערת השואה המתקרבת לדולהא, הרים קול זעקה ופירסם את הדבר בקרב כל אנשי הקהילה, כדי שיכינו את עצמם ללכת לגיטו.

אחרי זה מסר הכומר, שצותת לשיחה הטלפונית – על תוכניתם של הנאצים לכלוא את כל יהודי הסביבה בתוך פרק זמן קצר. עוד בערב שבת הגיעו שליחי השטן וביחד עם הז'נדרמריה ההונגרית פקדו לארוז את החפצים, וכך הובלו לגיטו ברגסאס ובתוכם הרב אשר זליג הישיש וכל בני ביתו.

מצפה לישועה

מופלא היה האיש ונפלאה היתה דרכו עלי חלד. פניו היו מאירים תמיד באור יקרות של שמחת מצוה פנימית ואמיתית. לעולם היה עסוק בתורה, בעבודה ובגמילות חסדים. ממאור השמחה שהיה נסוך על פניו, היה מאציל גם על מקורביו ועל כל הבאים אליו להסתופף בצל קורתו. עם השמחה היה מחדיר בהם גם אור של אהבת תורה ויראת שמים.

מעולם לא הסיח צערו מגלות השכינה וסבלם של ישראל בגלות, וביחד עם זאת – היה איתן וחזק באמונתו בישועה השלימה ובביאת המשיח. אופיינית לכך היא העובדה, כי תמיד מוכן היה עמו בגד עליון, אשר אותו ילבש במיוחד, בכדי לצאת ולהקביל את פניו של משיח צדקנו, שיבוא במהרה.

לעת זיקנתו, כאשר קהילת דולהא התפתחה, נתרבו האנשים שבאו אליו בבקשותיהם, בכדי להיוועץ עמו ולהתברך מברכותיו. רבי אשר זליג היה עסוק הרבה גם בניהול הישיבה. טירדותיו גברו והלכו מיום ליום וזקוק היה לעזרה וסיוע.

ואכן, לימינו עמד בנו רבי יחיאל גרינצווייג, אשר סייע לו לשאת בעולה של הקהילה הקדושה. הוא כיהן כאב בית דין דהגליל, ובבית דינו נערכו הרבה דיני תורה מסובכים וקשים. רבי יחיאל הלך בעקבות אביו, כשהוא נערץ ואהוד על הכל. התמזגו בו תורה ויראת שמים, והיה מוכתר בכל המידות והמעלות הטובות.

במעלות קדושים וטהורים

רבי אשר זליג, אב"ד דולהא, נשא את משא קהילתו במשך שישים שנה בקירוב, עד לחיסולה הטראגי בשנות השואה. כאשר הונף הגרזן ועלה הכורת על קהילות ישראל בהונגריה, נקבע גורלו שלו ביחד עם בני עדתו. באיסרו חג

דפסח שנת תש"ד הובל לגיטו ברגסאס, שם רוכזו היהודים תושבי העיר ובני העיירות הסמוכות לה.

ביום כ"ה לחודש אייר אותה שנה, הובלו תושבי הגיטו הזה כצאן לטבח למחנה המוות של אושוויץ. האדמו"ר, מרן רבי אשר זליג גרינצווייג, הושם בקרון, ביחד עם רבבות תושבי הגיטו וקהל אנשי עדתו. בתנאים שלא יתוארו – נדחפו בקרון למעלה ממאה נפשות, בלי לחם ומים. הנסיעה עצמה נמשכה שלושה ימים והרבה מן הנוסעים – נשמתם יצאה בדרך.

רבי אשר זליג טיהר עצמו בסילודים בקדושה ובטהרה, כדי לקדש את שמו הגדול יתברך ברבים. את הבגד אשר הכין והחזיקו תמיד כדי לקבל בו את פני מלך המשיח – לבש עתה והכין את עצמו בצורה מדוקדקת לרגעיו האחרונים, וכל זאת כשעל פניו נסוכה חדוות שמחה, כדרך שהיה נוהג בשעת עיסוקו בדבר מצוה.

שעה קלה לפני שהוצא להורג על ידי הרוצחים הארורים, התעללו בו הרשעים ימ"ש ומרטו את זקנו. למראה ההתעללות האכזרית פרצו בניו ונכדיו בבכי, הם לא יכלו לעמוד במראה ולסבול את ההתעללות המחרידה הזו. אולם רבי אשר זליג נזף בהם, באמרו, כי יש לעשות כל מצוה מתוך שמחה, כמאמר הכתוב: 'עבדו את ה' בשמחה', וגם קידוש השם – מצוה היא. הוא מסר את נפשו ליוצרה, בעלותו על המוקד ובקדשו שם שמים ברבים.

בניו ונכדיו היו רבנים ידועים ומפורסמים ושימשו ברבנות בקהילות חשובות. הוא השאיר ירושה רוחנית, את הספר 'בית אשר' על התורה, אותו הדפיס עוד בימי חייו בשנת תרצ"ז. נכדיו שנשארו לפליטה, הקימו בתים נאמנים לתורה וממשיכים לטוות את חוט הזהב של סבם הגדול והדגול.

במחנה הריכוז אושוויץ

רבי יחיאל, הרב הצעיר של דולהא, הגיע לאושוויץ ביחד עם בני משפחתו ובית אביו. בחיפזון, תוך רעש ומכות רצח – הורידו אנשי האס.אס. את כל אנשי השיירה מן הרכבת. בלי שתהא שהות בבהלה הגדולה להיפרד האחד מהשני – החל הארכי רוצח, ד"ר מנגלה ימ"ש, ביחד עם חבר עוזריו במלאכת המיון האכזרית. אנשים זקנים וזקנות, אימהות וילדיהן, חולים ותשושים – כל אלה נשלחו לצד שמאל, לקדש שם שמים בכבשני האש. ואילו אנשים צעירים ובריאים – נבחרו ללכת לצד ימין. אלה נידונו לעבודת פרך, בתור אסירים במחנות ההסגר, להיות עבדים עד טיפת דמם האחרונה.

רבי יחיאל גרינצווייג מצא את עצמו בצד השמאלי. אולם עוד לפני שהתחיל לצעוד עם השיירה בדרך האחרונה, הבחין כיצד עולה ומיתמר העשן מכבשני האש. כהרף עין הצליח לחמוק מעיני אנשי האס.אס., עבר לצד ימין והתערב בין האנשים המיועדים לעבוד באושוויץ.

במחנה אושוויץ היו שלושים וחמישה מחסנים ענקיים, שבהם רוכזו כל החפצים האישיים שגזלו הנאצים מקרבנותיהם. הללו היו גם רוצחים וגם יורשים. כל דבר מויין במחסנים, נרשם במדוייק, בצורה האופיינית לסדר

הגרמני הטיפוסי. בראש ובראשונה חיפשו ופישפשו בבגדים, אם לא נתפר לתוכם כסף וזהב, יהלומים ותכשיטים. כדי להקל על עומס העבודה ולהיות בטוחים כי חיפשו היטב, התקינו במקום מכונות רנטגן, לבדוק את כל תפרי הבגדים והנעליים. כל החפצים השדודים נשלחו לאחר מכן לגרמניה, ושם חילקו אותם למשפחות אנשי האס.אס. והצבא, בתור מתנה משלל המלחמה.

במסירות נפש למען הזולת

במשך כל חודשי הקיץ של שנת תש"ד, שהה רבי יחיאל באושוויץ ועבד במחסן הבגדים. הוא עזר וסייע להרבה אנשים שהיו בקירבתו. נוהג היה לחסוך אוכל מפיו ולהביאו למחנה של תאומים שהיה לא רחוק ממנו. לא פעם היה הדבר הזה כרוך בסכנת נפשות איומה, וכאשר נתפס – ספג מכות רצח משומרי המחנה. ידידיו ביקשוהו להימנע ממעשיו ולשמור על נפשו, אך הוא לא שמע לקולם, באומרו: 'מה מאושר אני שיש לי היכולת, כאן בגיהנום הזה – להחיות נפשות מישראל!'

בתשרי תש"ה, כאשר הגרמנים חשו שסופם הולך וקרב, נערכה הסלקציה הגדולה באושוויץ. אלפי אנשים מן המחנה ומן המקומות המסונפים מאושוויץ – נשלחו לתאי הגאזים ובתוכם היה גם רבי יחיאל. במשך יומיים הוחזקו סגורים בתוך צריף. וכך הכין את האנשים למסור את נפשם על קידוש השם, הוא אמר ווידוי עם כל אחד, למד כל הזמן משניות. באחד מימי תשרי תש"ה מסר את נפשו על קידוש השם ביחד עם אלפי קדושים מאושוויץ והמחנות הסמוכים.

מעשרת הילדים של רבי יחיאל נותרו לפליטה שלוש בנותיו: הרבנית פרלה־פייגה, אשת הרב אשר באבאד אב"ד טארטקוב, הרבנית חנה-מלכה, אשת הרב יחזקאל־שרגא ואגשאל, הרבנית יוכבד, אשת הרב אלימלך פאנט, האדמו"ר מדֶש. כולן הקימו בתים חסידיים, לשם ולתפארת.

מתוך ספרו 'ראשי גולת אריאל'.

התמונה של בית הקברות היהודי בדולהא, מראה החלק הקדמי שנמצא ליד נהר הבורז'בה

לובה טייטלבום

גירוש ראשון מדולהא ושיבה אליה

קורות המשפחה

את דברי אפתח בשיר ושבח לבורא עולם, כי גבר עלי חסדו וזכיתי להינצל מגיא ההריגה הנאצית, ועוד הגדיל עלי חסדו, ובטובו הגדול, זיכני להקים דור בנים בנות ונכדים ההולכים בדרך בית־אבא. 'כה יתן ה' וכה יוסיף'.

ובטרם אשתף את הקורא במעט מהמאורעות הנוראים שעברו עלינו – חובה עלי להזכיר את בני משפחתי הנפלאים והיקרים...

משפחתי מנתה עשר נפשות: הורי היקרים ושמונת ילדיהם.

אבי – שלמה, בן דוד צבי וחנה מייזליק, נולד בשנת תרנ"ב (1892) בעיירה קטנה בשם דוסינה. אבי שירת במלחמת העולם הראשונה ביַסברן, ולאחר המלחמה הוכר כנכה בעקבות פגיעה באוזנו ושוחרר. לאחר שיחרורו נכנס מחדש לישיבה, ומאז נקשר בקשר עז לרבו הרה"צ אשר זליג גרינצווייג, ראש הישיבה.

במשך כל ימי חייו עסק לפרנסתו בכתיבת ספרי־תורה ומזוזות.

אמי – הניה, בת יצחק מייזליק וצביה (לבית וינגרטן), נולדה בחורף תרנ"ז (1896) בעיירה דולהא. אביה נפטר שלושה חודשים קודם שנולדה. סבתא צביה בת ר' מרדכי יצחק ישראל מאיר הכהן וינגרטן בן ר' משה ורחל וינגרטן, לא נשארה באלמנותה זמן רב. היא נישאה לבעלה החשוב ר' שלמה וידר וילדה חמישה ילדים נוספים. בגיל ארבעים ושמונה נתאלמנה ל"ע בשנית, ובכוחות עצמה גידלה את ילדיה לתורה ליראה ולמידות טובות. ואמנם, כשגדלו נודעו ונתפרסמו ילדי משפחת וידר במעשיהם הנפלאים: בנדבנותם, במעשי הצדקה ובגמילות החסדים שעשו עם הכל.

שמה הטוב של סבתא צביה היה ידוע בין כל תושבי העיירה; ידועה היתה בעצותיה הטובות, ובגמילות החסדים שגמלה. בעיקר נודע שמה בריפוי ובמתן מזור לחולים ולבעלי ייסורים, שהיו מתדפקים תדיר על דלת ביתה הפתוח.

בחג השבועות שנת תרצ"ח (1938) כשחזרה סבתא מבית הכנסת לאחר התפילה, החלה לחוש ברע. היא חלתה במחלה איומה אשר ממנה לא קמה. שישה שבועות שכבה ביסוריה. ביום כ' בתמוז תרצ"ח השיבה את נשמתה הטהורה ליוצרה, בהיותה בת שישים ושתיים שנים.

אמי היתה אשת חיל להפליא, בעלת לב זהב, לב מבין, ידעה להשיא עצה טובה לכל. היתה אם מסורה ודאגה לנו בכל תחום – החל בלטיפה וכלה בתפירה.

כאמור, זכו הורי לשמונה ילדים. עם כל לידה הורגשה בבית אווירה שהקב"ה זיכנו במתנה נוספת, ולנו הילדים, ההפתעה של לידת אח נשארה תמיד כחוויה מרגשת ביותר.

בשנת תר"פ (1920) נישאו הורי וגרו בבית הסבתא.

1923 – נולד אחי דוד צבי הי"ד.

1925 – נולדה אחותי חיה ע"ה. בחסדי ה' זכתה להינצל מגיא ההריגה, נישאה ליצחק טייטלבום ז"ל ונפטרה בארץ ישראל בשנת תשל"ח, בהיותה בת נ"ב שנים בלבד.

1927 – נולד אחי אלתר יצחק הי"ד.

1933 – נולד אחי חיים וולף הי"ד.

1935 – נולד אחי ישראל מאיר הי"ד.

1937 – נולד אחי אברהם אליהו הי"ד.

וניבדל לחיים ארוכים:

אחותי ברוינה רייכרד שנולדה בשנת 1930.

ואני לובה טייטלבום שנולדתי בשנת 1921.

יש ברצוני להוסיף עוד מילים מעטות על אנשים גדולים, קרובי משפחתי, תושבי העיירה דולהא שניספו בשואה, הי"ד:

ר' זאב הכהן ויינגרטן – אח של סבתא צביה. היה תלמיד חכם גדול ועשיר. עסק במכירת משקאות בסיטונאות. דלתו היתה פתוחה תמיד בפני הכל. כל הרבנים שהגיעו לעיירה מצאו אצלו דלת פתוחה, וכמובן שאצלו היו שובתים את השבת. נודע כבעל חסד גדול. נפטר בחורף תרצ"ח. אצל ר' זאב ויינגרטן

הסבתא צביה ע"ה וסבא שלמה ווידר ז"ל

מרדכי־יצחק וידר ז"ל

נטע וידר ז"ל

נמצא כתב יוחסין של המשפחה המגיע עד לבעל ה'תוספות יום טוב', שסבתא היתה הדור התשיעי ממנו.

בניה של סבתא צביה (וידר):

יעקב אליעזר ואשתו לובא, שלושת בניהם ובתם – ניספו בשואה. הי"ד.

בנו הגדול ניצל מגיא ההריגה.

ליפא ואשתו גיטל, ארבעת בנותיהם ובנם – ניספו בשואה. הי"ד.

יהודה – זכה להקים משפחה ונפטר בארץ ישראל בגיל חמישים ושתים.

מרדכי יצחק – ניספה בשואה. הי"ד.

נטע ואשתו רבקה – ניספו בשואה. הי"ד.

ישראל וכטנהיים – אחי אבא, תושב דולהא, יהודי יקר, היה מלמד דרדקי. נפטר כשנה לפני השואה.

אשתו טויבה (יונה) וארבעת ילדיהם ניספו בשואה. הי"ד.

הקדמה

1939. שלטון הצ'כים נופל. ההונגרים עולים לשלטון. מהפך זה התקבל אצל היהודים בשמחה ובתקווה. ואמנם עד שנת 1941 התנהלו החיים על מי מנוחות, עד שנתגלה כי גם שמחה זו מוקדמת מדי. השלטון ההונגרי גילה את פניו האמיתיים. ואכן, 'הטוב שבנחשים – רצוץ את מוחו'.

בשורת הגירוש

שבת־קודש 'נחמו', 9 באוגוסט 1941. יום קיצי חמים. יצאתי לטייל עם חברותי. המוני בני אדם גדשו את הרחוב. אני וחברותי מטיילות ברחובות העיירה בפטפוט עליז, ואיננו חשות כיצד מפנה החמה אט אט את מקומה לממלכת הלילה, והחושך יורד ומכסה את פני היקום.

השבת הנפלאה הצליחה להשכיח מאנשי המקום את הצער הגדול שפקד אותנו רק כמה ימים קודם, בעקבות גירושם של כל יהודי העיירה הסמוכה פולינה. אך לפי שהם הוחזרו ביום שלמחרת, התנחמנו בכך שכנראה לא יהיה עוד גירוש.

הרגשתנו הטובה לא ארכה זמן רב. תוך כדי ההמולה שברחוב הגדוש שמנו לב לקבוצת ז'נדרמים המסתובבים לפתע ברחובות ומביטים לעברו של כל יהודי. הדבר הלך ונעשה חשוד, ככל שהתרבו יותר ויותר ז'נדרמים, והמבטים הלכו ונעשו חודרים יותר. כאילו עברה הודעה סמויה בקרב יהודי העיירה. החלו פונים כל אחד לעבר ביתו, כשחיוך קפוא על פני הכל. מבתי הכנסת החלו לחמוק אבות מפוחדים. בצעדים מהירים פנה כל אחד לכיוון ביתו. לפי צעדיהם היה נראה שאפילו צל גופם עורר את פחדם.

לילה נאה היה פרוש על היקום. שמים כחולים זרועים כוכבים נוצצים, הלוחשים דבר סתר. רוח נעימה הניעה בקלילות את ענפי האילנות והפיגה מעט מן החום הקיצי ששרר עד עתה.

חברותי נפרדות אחת מרעותה כל אחת לעבר ביתה. ובטרם נכנסתי לביתי שמעתי מאחורי ספק ברצינות ספק בצחוק 'לובה, שמחר תדעי לסַפר לנו מה נשמע בגליציה'. אני מביטה לעבר חברותי בחיוך קר, ובהנפת ידי לשלום נפרדת אני מהן. מול עיני מנסה אני עתה להעביר את כל הטוב והיפה. אך החיוך היה באמת קר ואפילו מודאג. הגעתי הביתה כשהד משפט הפרידה מתנגן באוזני... 'מה נשמע בגליציה'...

לפתע הרגשתי שהשמחה והעליצות ששכנו בלבי עד לפני דקות מעטות הפכו לקדרות ועצבות בלתי מוסברים. לא מצאתי לעצמי מקום. התחלתי מסתובבת בביתי עוברת מחדר לחדר מבלי להבין לפשרן של תחושותי הנוראות, אך הלב שרואה ויודע הכל ניבא לי גם הפעם שעלינו להיות מוכנים לגירוש! הגיע תורנו.

אבא הבדיל בין קודש לחול. אכלנו מלוה־מלכה כשתחושה נוראה מתלווה לכל בליעה.

אני, שהייתי רגילה לישון אצל שכנתי גב' הרשקוביץ (מאז פטירת בתה*), הזדרזתי ללכת לישון, אולי על־מנת לחמוק מן המציאות העגומה. תוך שניות מעטות צללתי לזרועות השינה, לאחר שעות רוויות מתח ופחדים.

חלומותי המתוקים והנעימים נקטעו לפתע על ידי דפיקות גסות וחזקות. התרוממתי מעל מיטתי כשלבי פועם בקצב גובר והולך. קצב הדפיקות הנשמעות מעבר לדלת הלך וגבר גם הוא. ניסיתי לחשוב לרגע שאולי זה חלק מחלום, אך שמי הנקרא בקול רם לא הותיר אצלי ספק, שהחלום הפך למציאות איומה.

שכנתי פתחה את הדלת, ובפתח עמדה אמי הטובה והמסכנה בליווי שכני הגויים ובקול נפחד ורועד פנתה אלי:

'שטַיי אויף מַיין טאָכטער מען איז געקומען נאך אינץ האלדיך שנעלער מזאל עטוואס קענין ציזַאמן פַאקען וַייל מען הַאט אינץ גיגעבין גַאנץ וַיניג צַייט'. (קומי, בתי היקרה, באו לקחתנו. מהרי, כדי שנוכל לארוז ביחד מכיוון שהגבילו אותנו בזמן מועט).

הכנה לגירוש

אך גמרה אמי לומר את דבריה ופחד נורא השתלט עלי. עמדתי קפואה על מקומי מבלי יכולת לזוז או לומר מלה. הצעקות הגסות שנשמעו מסביב לביתנו החזירו אותי אט אט למציאות. לפתע נשמעו דפיקות עזות בדלת השנייה. גב' הרשקוביץ החלה רועדת בכל גופה, שמא גם היא נכללת ברשימת המגורשים. אך היו אלו הז'נדרמים שבאו לבדוק מדוע התעכבתי. התנהגותם התקיפה של

* גב' הרשקוביץ היתה אמה של דבורה. דבורה ובעלה היו אחת משתי המשפחות שגורשו לפנינו. לאחר מספר שבועות הצליחו לחזור, אך ללא ילדם. עדיין היו צריכים לחיות חיי סתר, לכן התחבאו במונקַאטש. במונקַאטש זכו לילד נוסף, אך גם שם לא שפר מזלם. הז'נדרמים גילו אותם וגירשום בשנית, ומאז לא חזרו. באותה תקופה נפוצו שמועות על הרדיפות והרציחות שהתחוללו בגליציה, אנשים אף נזרקו לנהרות, כך שמעט מאוד נשארו בחיים.

הז'נדרמים הפחידה את כל העומדים בסביבתם. לפתע פנו אלי בגסות: 'מה את עושה אצל השכנה?', התחלתי מגמגמת ואז צעקו עלי בשפתם: 'תוקורוט אינן!' (התנתקי מפה).

הלכתי לפניהם כמו רוצח. כשהבחינו שאני מסתובבת אחורנית צעקו עלי: 'עוד מעט כבר לא תסתובבי!'

כך באמצע הלילה, כשהירח החיוור שולח את אורו הקלוש על עיירתנו דולהא, הובלתי לביתי כאסיר לכלאו. בביתנו עמדו שני גויים משכנינו לשמור לבל ימלט אף אחד מן הגזירה הנוראה. הגויים נשארו לשמור על ביתנו בעוד הז'נדרמים הולכים הלאה למילוי תפקידם. את זעמם הרב הוציאו על קריעת חוטי העירוב, שהיו מתוחים ליד ביתנו.

נותרנו אמי ואני כשאנו מביטות זו בזו ומנסות למצוא פתרון אחת בעיני השנייה. פתרון לבעיית הזמן העומדת בעוכרנו. עלינו לארוז... מה? אוכל... בגדים... כמה? היכן?

ובינתים נעים מחוגי השעון ללא הפסקה.

אמי לא שהתה כך יותר מרגעים ספורים, ומיד החלה במלאכת האריזה. את הרגעים הללו לא ניתן לתאר במילים, ואין עט שיוכל לתאר מעט מן הרגשות שלנו באותן דקות. בשקים מילאנו אוכל, חפצים אישיים, כלי מיטה, וכל מה שהזדמן לידנו מבלי להבין מה יועיל כל דבר בעתיד המעורפל... הכל הכל הוכנס לשקים יחד עם דמעותינו המלוחות.

הזדעזעתי לשמוע יותר מאוחר מאבי כי בחצות הלילה בדיוק הגיעו הז'נדרמים, ונתנו פקודה להיות מוכנים עד שלוש לפנות בוקר. בינתיים הם חיפשו את צו הגירוש, וזמן ממושך לא מצאוהו עד שלבסוף הצו נמצא. אז אמר אבא את הפתגם: 'איפה שעושים אש יש עשן'.

ככל שהשעה הלכה וקרבה, עמדנו בפני הרגע שממנו חששנו. אך למרות זאת הזמן הגיע וצריך ללכת להעיר את הקטנים, לנתקם משנתם המתוקה, מעולמם הנפלא לתוך הלילה העגום.

מי יגש להעירם? מי ילך לקיים מצוה זו? אבא או אמא? אף אחד מהם לא היה מסוגל.

עמדתי וחשבתי... ולפני עוברים חולפים מראות מסיפורי זוועה, אותם שמענו עד היום.

אך... מישהו חייב להעירם... מחוגי השעון אינם מפסיקים מתנועתם הקיצבית.

התחלתי ניגשת לעבר מיטות הקטנים. אמי שראתה אותי פנתה אלי בקול חלוש: 'תני להם עוד קצת לישון. נשאר להם עוד זמן קצר לחיות בעולם טוב, יש עדיין חצי שעה.'

אך גם זמן זה תם וחלף. ניגשתי ברגליים כושלות לעבר חדרם, נשארתי עומדת ליד המיטות. בחדר שרר שקט, ורק קול נשימות הקטנים הישנים נשמע, על רקע אנחותיהם קורעות הלב של ההורים המסכנים, מן החדר הסמוך.

שבע נשמות נמות את שנתן בשלווה ורוגע, מבלי לחוש את הגזירה הנוראה ההולכת ומתהדקת סביבם.

ביד רפה לוטפת אני על לחיו של אחי הקטן ובקול חלוש מוסיפה: 'צריך לקום!'. כך עוברת אני ממיטה למיטה, אך הילדים בשלהם מסרבים לקום 'אנחנו עייפים, רק עכשיו נרדמנו!' וממשיכים לצלול אל מעמקי השינה.

הלב נקרע מן הצרות הגדולות. נדמה היה שכותלי הבית הצטרפו לדמעות שזלגו מעיני.

סוף סוף הם התעוררו. אמרתי להם שיוצאים ל'טייל'.

'ונתת עשב בשדך **לבהמתך ואכלת** ושבעת...' – למדו חז"ל שקודם תדאג לבהמות ואחר כך לצרכיך – גם על חלק זה לא דלגו הורי היקרים ולא שכחו לדאוג לבעלי החיים אשר ברשותנו. ברגעים גורליים כל־כך, כשדרכו של אדם לחשוב רק על עצמו – דאגו הורינו להכניס את הדוגרת עם אפרוחיה למטבח, למקום מוגן, והניחו אוכל ושתייה.

סגרנו את הדירה, ואת המפתח אמרו לנו להשאיר אצל אח של אמא.

נפרדנו בלב מורתח מביתנו ומשכנינו והלכנו לתחנה, כשהז'נדרמים מארחים לנו חברה מאחור.

בשעה שתיים לפנות בוקר עמדה משפחתנו – אבא, אמא ושמונת הילדים בתחנת היציאה מהעיירה דולהא.

מסביבנו ראינו לפתע משפחות אחרות שגם עליהן נגזרה הגזירה – מר ניימן עם אשתו ושני בניו, רבקה דוידוביץ האלמנה עם שני הילדים, ברינה קירשנבוים – בחורה רווקה, ואנחנו.

הגירוש

הרכבת בוששה לבוא והרגעים עברו בעצלתיים.

שתיים בלילה. ילדים שנותקו משנתם עומדים ומצפים לרכבת שתבוא.

מתוך החושך הבחנו בר' אהרן ויינגרטן קרוב משפחתנו שגר בעיירה, הולך וקרב אלינו. אבא ניגש אליו ובקול חנוק מדמעות ביקש ממנו שילך לבקש רחמים בקברות צדיקים. הוא הבטיח למלא את בקשתנו ונפרד מאיתנו בלב שבור.

קול צופר הרכבת ההולכת ומתקרבת ממרחקים העיר את הילדים משנתם, והם... לא פסקו מלבקש 'לחזור הביתה...', 'לישון...'.

הרכבת נעצרה. אמא פרצה בבכי עז ולא יכלה להתגבר. עלינו לרכבת והיא בשיקשוקה הקבוע המשיכה במסלולה הרגיל... קרונות הרכבת לא הראו אותות השתתפות עם אותם אנשים פצועים וכואבים הממלאים אותה, והרכבת אצה רצה לדרכה כבימים ימימה.

יום ראשון לגירוש

יום ראשון – 10 באוגוסט. הורידו אותנו עם כל הנוסעים האחרים בזדניא. שם הצעידו אותנו בשורה דרך בת כמה קילומטרים, תחת גשם עז ללא שום קורת גג לראשינו. בסיומו של המצעד מצאנו עצמנו במחסן חציר של אחד מתושבי

המקום. גוי. שם ישבנו צפופים כדגי מליח ובאופן כזה גבו ממנו פרטים על אודותינו.

מספר אנשים הצליחו לעלות לגג המחסן כדי להתפלל שחרית במניין. משם נלקחנו, בליווי ז'נדרמים כמובן, לתחנת הרכבת.

הגשם פסק והשמש הפציעה בין העננים. קרובינו מזדניא באו לבקרנו, לנחמנו, לעודדנו ובעיקר לברכנו שנזכה לשוב במהרה לביתנו.

בשעה שלוש אחר־הצהריים הגיעה סוף כל סוף הרכבת ומשם נסענו הלאה לכיוון ה'בלתי־ידוע'.

בשעה שבע לפנות ערב הגענו לברגסאס. אט אט החל החושך עוטף את היקום ובמצב כזה העבירו אותנו לקרונות המיועדים להובלת בהמות. השתדלנו תחילה להכין מקום לינה לקטנים. נעזרנו במצעים שלקחנו מביתנו, והם — הקטנים — נפלו מיד על מקומות הלינה ותוך רגעים ספורים שקעו בתרדמה עמוקה.

לי לא נותר מקום לישון. נשארתי לשבת על הספסל. הז'נדרמים עצמם ישנו כמו כלבים על חבילותיהם. נשכבתי על הספסל לבושה במעיל, אך לא הצלחתי להרדם על הספסל הקשה. פשטתי את מעילי, וניסיתי לשכב עליו, אך לאחר רגעים מעטים שבתי ולבשתי אותו מפני שלא הצלחתי לעמוד בקור העז, שחדר לעצמותי. קמתי ולבשתי את מעילי וכך ישבתי וחיכיתי לבוקר שיגיע.

יום שני לגירוש — כמעט שיחרור

יום שני — 11 באוגוסט. איחלנו זה לזה את ה'בוקר־טוב' השני להעדרותנו מן הבית. הגברים השכימו לעבודת הבורא, הילדים אף הם קמו ממשכבם, ובעוד קורי השינה מתוחים על עיניהם ניסו לבדוק מהו גורלם העכשווי.

לפתע גילינו שבמקום מסתובבים יהודים באופן חופשי. שטחנו את בקשתנו לפניהם שיפעלו למעננו, ויעשו את כל המאמצים שיש באפשרותם לפעול להצלתנו אצל ה'פַּרט פוגו אירודו' (ארגון סעד לנרדפים).

הורידו אותנו מהקרונות על מנת שנתאוורר מעט תחת פיקוח הז'נדרמים. היהודים הרחמנים שהסתובבו בחופשיות הרעיפו עלינו מיד מאכלים מכל הסוגים. תוך כדי כך הגיעה לפתע הודעה משמחת שאחד היהודים שקיבל על עצמו לפעול במשרדי ההצלה, חזר משם ובידו הודעה על צו המבטל את הגירוש. הוא עודד אותנו שאל לנו לחשוש מהמשך המסע, משום שזה רק עניין של זמן, אך למעשה השיחרור ודאי יגיע.

הבשורה התקבלה בשמחה עצומה שאין לתארה במילים, והרגשנו שמעתה יקַל עלינו המסע מכיוון שמטרתנו אינה עוד אל ה'בלתי־ידוע'.

בשעה עשר פקדו עלינו הז'נדרמים לעלות לרכבת. את הרגעים הקשים הללו ניסו היהודים הטובים תושבי המקום להקל מעלינו, ובתנועות ידיים אותתו לנו על שיבה מהירה.

תנאי הנסיעה לא היו קלים יותר אך היינו מעודדים.

חוסט — בבואנו לחוסט כבר עמדה והמתינה לרכבת משלחת ממשרדי

ההצלה של ה'פרט פוגו אירודו', על מנת לשחררנו. אך הז'נדרמים קבעו שאינם יכולים לשחרר אותנו ללא הוראה מהממונים עליהם, ולכן מסע התלאות המשיך לדרכו.

תחנתנו הבאה היתה קיראַהס. שם נפגשנו עם טראנספורט נוסף שהצטרף אלינו. הוא בא מגוירון אינטרנַליוטַבור (מחנה לעצורים מינהליים שנאסרו ללא משפט). גם בקיראַהס ניסו לפעול באמצעים שונים להצלתנו אך ללא הועיל. המשכנו בדרכנו...

השעה שתים עשרה – חצות לילה. הגענו ל'מרמארוש סיגט'. שם נפגשנו עם טראנספורט שחזר עתה מגבול גליציה. כלומר הם לאחר שיחרור. משום מה הבנו שכנראה נצטרף אליהם בדרך אל החופש. השמחה היתה לבלי קץ – ומיד נדרנו שאם נחזור הביתה בשלום, בוודאי שניתן סכום גדול לצדקה.

...התחלנו חוזרים ...הדרך לקיראַהס היתה קצרה מאד ...אך ארוכה. התברר לנו שהשמחה היתה מוקדמת מדי.

יום שלישי לגירוש – אכזבה ותקווה

12 באוגוסט. השעה שלוש אחר־הצהריים. הז'נדרמים מתהלכים כמסוממים, ולפתע מגיע מברק המודיע שעלינו לחזור לגבול גליציה...

ניחמנו את עצמינו בכך שבעז"ה כשנגיע לגבול הכל יסתדר. אך בכל זאת היה חלק זה של המסע קשה מאוד. לאחר שטועמים מעט את טעם החופש – הרי טעם הגלות נעשה מר שבעתיים.

כעבור שעה־שעתיים ושוב נוסעים... אל ה'בלתי־ידוע'. רכבת מלאה בנוסעים עייפים: מבוגרים וקשישים חלושים וכואבים וילדים רכים תשושים לאחר שלושה ימים של תלאות ויסורים.

עתה כולם נפלו על מקומם ושקעו בתרדמה. המקום היה מצומצם ולא נותר לי מקום לנוח. הז'נדרמים שאלוני: 'מדוע את כה עצובה?' עניתי להם: 'איך לא אהיה עצובה? אם מדובר במבוגרים – ניחא. אך הקטנים הישנים על הרצפה הקשה, דחוסים כדגים, איך אפשר לראות בסבלם?'. הם התרככו וענו שכנראה מחר תתגלה הטעות וכולם ישובו למקומם.

יום רביעי לגירוש – השיחרור המיוחל

13 באוגוסט. השמש שלחה את קרניה הראשונות, ואט אט נפקחו עיני הישנים כשבפי הכל תפילה אחת: 'שיתן לנו ה' יום טוב ושמח ושנזכה לשיחרור מהיר'.

שיקשוקה של הרכבת נשמע היום שמח יותר, והרכבת כאילו החלה לטוס במהירות, יחד עם קצב דפיקות הלב המואצות מתוך תקווה.

לפתע התגלה לעינינו הנוף המרהיב שעד כה נסתר מאיתנו.

תחתינו נפרשו אגמים עמוקים, תכולים ויפים; הרי מלח מרהיבים ביופים ו... הגבול הקרב.

עברנו בתחנה של יַסינַה – שם נפגשנו ביהודים ממחנות עבודה. לפנינו

היתה עדין דרך בת שמונה ק"מ עד לגבול. באחת וחצי הגענו לגבול, הרכבת נעצרה, ולפנינו נפרש שטח ענק וריק – זַמיר.

הז'נדרמים ירדו מהרכבת, ואנחנו מצפים בתוכה להוראה שאפשר לרדת. מבעד לחלונות ראינו שורה של אנשים הנראים כחיילים, ועליהם משמר כבד של שוטרים חמושים, שהתייחסו אליהם בצורה בלתי נסבלת. לשאלתנו על מראה זה קיבלנו תשובה שאלו הם שבויים רוסיים, שהולכים לאכול ארוחת צהריים לאחר העבודה.

כך עמדנו והבטנו מבעד לחלונות הרכב, מביטים בתמיהה לעבר עתידנו.

והנה הגיע הרגע בו הורדנו מהרכבת והובלנו הישר אל מחסן עצים, בסמוך לבית־חרושת לעצים. כמובן ירדנו עם כל חפצינו, והכל תחת השגחת חיילים עם נשק.

וכך יושבים אנו וכל הסובבים על חבילותינו ומצפים לבואם של אנשי הקומיסיון, אשר יבשרו לנו את בשורת השיחרור. במצב זה של נים לא נים גילינו לפתע שאחי הקטן בן השנתיים וחצי – אברהם אליהו – איננו! התחלנו מיד בחיפושים כשלפתע הוא התגלה לעינינו שָלו ורגוע בתוך סבך של עשבים גבוהים. 'להיכן הלכת?' שאלנו. והוא ענה בתמימות ילדותית: "בלימַלך רַאסן" (לקטוף פרחים).

והנה הגיעו אנשי הקומיסיון, בדקו בתעודות אם אנחנו אזרחי פולניה. אנחנו החזקנו בינתיים את העתקי התעודות (כיון שהן לא היו עדין מוכנות). תעודות אלו סיפקו את אנשי הקומיסיון והם הודיעו לנו על השיחרור המיוחל.

עכשיו נותרנו בפני דרך חזרה ללא שום סיוע ועזרה. המקום בו שהינו היה מרוחק ממקום ישוב וכל שכן מתחנת נסיעות, ולפנינו דרך בת שמונה ק"מ, כאשר האפשרות היחידה היא ללכת ברגל; אך כמובן לפי מצבנו הנפשי והפיזי היתה אפשרות זו כמעט בלתי מציאותית. לפתע הזדמנה לפנינו עגלה עם סוסים. אבא שכר אותה, אך אליה וקוץ בה. העגלה יכלה להכיל רק את חבילותינו ועוד אדם נוסף ליד העגלון. לאחר התלבטויות החליטו הורי שאני אהיה זו שאסע, ואקח עלי גם את אחי הקטן אברהם אליהו. ברגע האחרון הניחו על כל החבילות גם את שני אחי – ישראל מאיר וחיים וולף. יתר בני המשפחה החלו לצעוד ברגל.

כולנו לכיוון תחנת הרכבת – בדרך הביתה.

באמצע הדרך התקרבו אלינו חילים הונגרים שסחבו איתם ארגז גדול וכבד, ופשוט מאד החליטו להוריד את שני אחי מהעגלה, ולהעמיס עליה את הארגז הכבד. מכיון שמיהרו לתחנת־הרכבת, לא התרגשו למראה אחי העזובים והבודדים, עומדים כך על אם הדרך באמצע הלילה. לו לפחות היו מעכבים את העגלון שימתין עד ששאר בני המשפחה יגיעו; אך למולם ניצבה מטרה אחרת – להשיג את הרכבת. וכך נשארו אחי לבד באמצע הדרך, עומדים בחושך ובוכים, ומשני צידי הדרך, המשיכו נהרות מים לזרום... והמיית המים הוסיפה צלילי עצב לבכיָם של הילדים. וכך עייפים ומותשים ובעיקר נפחדים עמדו וציפו לבאות. מתוך מצב זה של עייפות, נפל אחי הקטן ישראל מאיר אל תוך מי הנהר, כשאחיו חיים וולף עומד ומביט, מבלי לדעת מה לעשות.

תוך הרגעים הללו הגיעו שאר בני משפחתי ומצאו את אחי עומד ובוכה. תוך שניות מעטות ירד אחי אלתר יצחק אל מימי הנהר והוציא את אחי הקטן רטוב עד לשד עצמותיו, רועד מקור ומפחד. לאחר ליל ביעותים מצאנו עצמנו בתחנת הרכב בִּיסִינה בשעה אחת אחר חצות.

חושך שלט בכל. אפילו ברכבת ישבנו בחושך עייפים ומותשים. אמי היקרה, בכוחותיה האחרונים, ניסתה להילחם בחושך העז ולגלות היכן יש בגד שאפשר להלבישו על גופו של אחי הקטן והרטוב, אך תוצאות חיפושיה העלו שמלה של אחת הבנות. מחוסר ברירה החליפה לאחי הקטן את בגדיו הרטובים בשמלה קטנטונת.

יום חמישי – סוף סוף בבית

יום ה' – 14 באוגוסט.

כשהשחר שלח את קרניו הראשונות, וממלכת האור שלטה במלוא עוזה, גילה אחי הקטן, שהוא לבוש בגדי בנות. לאחר שבוע כל־כך מבולבל ומעייף, מצא עצמו במראה של בת. הוא התפרץ בבכי עז ולא הסכים בשום פנים להיות ילדה!

בשעה שמונה הגענו לחוסט. הורי החליטו שאני אסע באוטובוס. הדבר לא היה משמח כל כך – לנסוע במצב שכזה לבד באוטובוס. אך שמחתי היתה גדולה כשגיליתי בתחנת האוטובוס את שכננו – יצחק פרידמן. הבנתי שאיני צריכה לחשוש מנסיעה לבדי.

בשעה טובה בשעה אחת אחר הצהריים הגעתי לביתי בדולהא!

מכיון שמפתח ביתנו הופקד אצל דודי, פניתי הישר לביתו. התפרצות השמחה לרגל שיבתנו הביתה היתה כל־כך גדולה, שאין ביכולתי להעלות על הכתב את התרגשותה של דודתי גיטל וכמות הדמעות שזלגו ברגעים אלו. כמובן שדבר ראשון הושיבה אותי לאכול, ואת הסעודה הזאת לא אשכח לעולם – שעועית ירוקה בשמנת. אינני יודעת מה היה ערב לחיכי – האם אהבתה של דודתי שהסתתרה בין שעועית לשעועית? או שמחת היותי בדולהא? או...??? על־כל־פנים עד היום טעמו של מאכל זה ערב במיוחד לחיכי. לאחר הכנסת האורחים החמה כל כך מצד דודי היקרים, לקחתי את מפתח הבית, ובהתרגשות של גיל פתחתי את ביתנו.

מכל פינה התקרבו לעברי אפרוחים – לפחות עשרים במספר. הבית היה מוזנח ומלוכלך לאחר שבוע שרק אפרוחים הסתובבו בו. תוך רגעים מעטים מצאתי עצמי מארגנת בזריזות את הבית לקראת בואם של הורי והילדים, ומשיבה אט אט את הסדר על כנו.

בשעה שלוש וחצי יצאתי לתחנת הרכבת לקבל את פני המשפחה. לאחר ציפיה של חצי שעה נשמעה הצפירה ממרחקים. היא היתה ארוכה ורמה... אך לאוזני היא נשמעה כצליל מתוק ומרגיע...

יום ה' אחר הצהריים – כולנו ב"ה נמצאים בבית – כולנו מאוחדים. כל העיירה שמחה והתרגשה בשמחתנו, אך יותר מכל שמחנו אנחנו שאנו שוב פה

בריאים ושלמים, ובמרץ מחודש שבנו לשיגרת החיים הרגילה כשטעם השיגרה נעים וערב לחיכנו יותר מכל...

*

אסיים את דברי במאורע נפלא ומענין על אודות הסיפור שכתבתי.
את סיפור הדברים על אודות הגירוש כתבתי זמן קצר לאחר שיבתנו, ולאחר שחזרנו למסלול חיים שיגרתי. כשחזרתי מהשואה בחסדי ה' וביקרתי בביתי, ניגשה אלי אחת השכנות הרוסיות, ומסרה לידי כמה חפצים. וכך אמרה – כשההונגרים באו והעמיסו בעגלות את תכולת הבית, עפו והתפזרו מספר חפצים תוך כדי נסיעה. את אותם חפצים החזירה לי הרוסיה, ובין הדברים היה יומני בו כתבתי את סיפור הגירוש, וכך יכולתי להעביר לדורות הבאים אחרי מעט מזעיר מאשר עבר עלינו.
י"א בתמוז תנש"א

לובה טייטלבוים (וכטנהיים)

הזכרונות הנוראים שלי על השואה

נערך על פי יומן שכתבתי בימי המאורעות

ו' אייר תש"ד – 29.4.1944
שבת. פני השבת התקבלו בעיירתנו בקדושה, שהרי כולנו מחכים ומצפים במשך שישה ימים ליום הקדוש בו נח יהודי מכל מלאכתו. ואכן אווירת השבת התפרשה על כל פינה בעיירה.
אך כל האווירה הזו אינה משפיעה על מתופף העיירה, שהרי תפקידו להודיע הודעות, ובמיוחד כשמדובר בהודעה אנטישמית, שאז מבצע המתופף את תפקידו במשנה מרץ.
באותה שבת, בעוד יהודי העיירה נמים את שנתם ביום מנוחתם נשמעו דפיקות המתופף בקול רם והכל קמו לשמע הדפיקות.
ואכן התברר לנו שההודעה היתה לנו – היהודים.
וזה לשון ההודעה: כל היהודים מנער ועד זקן מחוייבים להיות בשעה מסויימת בבניין בית הספר הצ'כי (שנמצא לא רחוק מתחנת הרכבת).
כיון שמנוחת השבת נדחקה לקרן זווית ומחוסר ברירה יצאו כל היהודים מביתם וממנוחתם לעבר בית הספר הצ'כי – שבת זו תחרט בזכרוני כשבת מרה ושחורה.
כעבור זמן קצר נצטווינו לעלות לרכבת שבעצם היתה רכבת משא לבהמות.

ז' אייר תש"ד – 30.4.44

אחרי נסיעה איומה הגענו לברגסאס לגיטו "חוות וייס" (וייס טוניו). חיינו באימה. כל יום אצר בחובו פקודות חדשות ופחדים חדשים.

י"ח אייר (ל"ג בעומר) תש"ד – 11.5.44

נכנסו הז'נדרמים ודרשו מאיתנו את דברי הערך שעדיין נותרו ברשותנו. כמובן שלהודעה זו הצטרפה אזהרה האומרת שלאחר מסירת החפצים – יהיה מר גורלו של זה שעדיין יתפס עם חפצים יקרים באמתחתו.

מאורע זה נחרט היטב בזכרוני. קשה מאד לשכוח את אבי המסכן שנאלץ להוריד את עטרת הטלית, בהיותה הדבר היחיד בעל ערך הנמצא ברשותו.

כ"ב איר תש"ד – 15.5.44 – היום הגורלי

הצעידו אותנו ברגל בשורות מספר ק"מ ואיכשהו הגענו לתחנת הרכבת. עלינו לקרונות של בהמות – תשעים ושמונה איש בקרון אחד. כמובן שאת הנסיעה בקרון לא יוכל שום עט בעולם לתאר ולהביע.

באמצע הקרון מצאנו לחמים לבנים יפים. מסתבר שלפי חשבונם הכמות היתה צריכה להספיק לכולם למשך כל ימי המסע.

מסביב ללחמים עמדו דליים מלוכלכים שישמשו אותנו כבני־אדם בשעת הצורך.

באופן זה נסגרה עלינו הדלת מבחוץ ונשארנו מנותקים מן העולם.

כ"ד אייר תש"ד – 17.5.44

יום רביעי בלילה – הגענו לאושוויץ.

כ"ה אייר תש"ד – 18.5.44 – יום המוות.

נפתחו דלתות הקרונות, וירדנו מהרכבת בפקודת הגרמנים מחולקים לקבוצות של חמישה (פינפַריי).

מי לחיים? מי למוות?

בטרם הספקנו לקלוט את מקומנו – ניגש אלי אבי היקר ואמר לי: "אני מבקש מכן כמה שפחות להתגנדר".

והיו מילים אלו, האחרונות, בהם נפרדנו מיקירינו לתמיד.

ממשפחה של עשר נפשות נשארנו אני ושתי אחיותי – חיה ע"ה וברריינה תחי'.

הקבוצה שנכללה בכח העבודה ואני ביניהם, נכנסנו דרך שער גדול שעליו התנוססו המילים: "ארבייט מאכט פריי" (העבודה משחררת).

בשעה שתיים הכניסו את כולנו למקלחת. בפרוזדור קיבלנו הוראה לפשוט את בגדינו מלבד הנעליים ולהשאירם במקום. בדלית ברירה וכשהרגשה נוראה אופפת אותנו התפשטנו ונכנסנו כולם יחד למקלחת.

בתקרה היו ממוקמים המוני ברזים ולפתע הרגשנו שהמים יורדים על כולנו ביחד.

לאחר המקלחת עברנו עוד זעזוע קשה. היינו צריכות לעבור אחת אחת כדי לגלח את שער ראשינו. כולן קיבלו תלבושת אחידה – שמלה אפורה, לבני גברים וגרביים בצבעים שונים.

כשיצאנו משם לא הכרנו אחת את השניה.

ברור שמצב זה גרם למצב רוח ירוד. נעמדנו אחת בסמוך לרעותה משום שחששנו שלא נצליח לזהות אחת את השנייה.

לסיום העבירו אותנו בשעה שש לבלוק מס' 19.

כ"ה סיון תש"ד – 16.6.44

יום שישי – העבירו אותנו לבלוק מס' 13. אלפי בנות היו בבלוק הענקי. ראוי לציין שהבלוקובה (אחראית על הבלוק) היתה בתו של השוחט מִפְרֶשׁוֹב (סלובאקיה).

בלילה שרר שקט נורא כשלפתע נשמע קולה של הבלוקובה ב'ברכת המפיל' וקריאת שמע שעל המיטה בכל הבלוק בקולי קולות.

כ"ג תמוז תש"ד – 14.7.44

יום שישי – עברנו סלקציה. בחרו מאיתנו אלפיים לעבודה. סגרו אותנו הרמטית שלושה ימים בבלוק אחד.

כ"ה תמוז תש"ד – 16.7.44

לאחר ההסגר – ביום ראשון בשעה שתיים בצהריים נלקחנו ברכבת.

כ"ז תמוז תש"ד – 18.7.44

הגענו לְגְלְזֶנְבֶּרג – איזור התעשיה בגבול הולנד. שם העבידו אותנו בכל מיני עבודות קשות ומלוכלכות.

כ"ג אלול תש"ד – 11.9.44

יום שני של סליחות.

הגענו מהעבודה ובשעה שש לפנות ערב פילחה אזעקה את הדממה מסביב. עוד בטרם קלטנו מה קורה איתנו, נשמעו הדי פגזים מכל עבר. (יותר מאוחר התברר לנו שזו היתה פעילות של האנגלים שהשתמשו בשישה סוגי נשק).

התוצאה היתה חמורה ביותר – מאה ושלושים הרוגים ומספר זהה של פצועים.

בין הפצועים הייתי גם אני וחיה אחותי.

כדאי להזכיר את שמות ההרוגים מדולהא: דבורה שוימר, ברריינה וינגרטן ואחותה לובה וינגרטן ויטו טוייב – בת השוחט מברדיוב שבסלובאקיה, שהסתתרה אצל גיסתה בדולהא.

את הפצועים חילקו לשישה בתי חולים.

אני מצאתי את עצמי ושלושים מחברותי בבית החולים הקאתולי ע"ש הורסט. הטיפול היה די אנושי. הגענו בלילה ונותחנו עוד באותו לילה. אנשי הצוות הרפואי לא ידעו לאיזה עם אנו שייכות. במיוחד שמראינו היה זהה – ראש מגולח ושמלה אפורה.

י' תשרי (יום כיפור) תש"ה – 27.9.44
בית החולים הופצץ פעמיים והמצב הפך לבלתי נסבל.

י"ז תשרי תש"ה – 4.10.44
יום רביעי. ב' דחול המועד סוכות.
פעם נוספת נשמעה אזעקה איומה בליווי הפגזות נוראות.

כ"ד תשרי תש"ה – 11.10.44
יום רביעי. נותחתי בפעם השנייה בגבי.

ו' חשון תש"ה – 23.10.44
יום שני. אזעקה איומה. על בית החולים עצמו נפלו ארבע פצצות. הרגשנו שבמקום זה תהא קבורתנו.
את החולים העבירו לבית חולים אחר ובית חולים זה חוסל כליל.

י"א כסלו תש"ה – 27.11.44
יום שני. את הפצועים קל העבירה המשטרה לבית־הסוהר.
אני הייתי אחת מהם, אך עדיין הייתי פצועה כשהפצע בגבי עדיין פתוח.
היינו בתוך תא קטן, צר וגבוה – אני, אחותי חיה וחברתי מדולהא – שרה קירשנבאום.

י"ד כסלו תש"ה – 30.11.44
יום חמישי. אזעקה – בניין בית הסוהר כולו רעד.

ט"ו כסלו תש"ה – 1.12.44
יום שישי. דלת בית הסוהר נפתחה, ומולנו ניצבים גרמנים מהורמאכט, שאותם הכרנו משמירה על העבודות. נלקחנו לרכבת שהיתה הפעם אנושית יותר.
הגענו לזומרדה. לשם עבר כל המחנה מגלזנברג. המקום היה בין ברלין ללייפציג. שם עבדו במפעל של נשק.
אני, שהייתי עדיין בגדר פצועה, נלקחתי לעבודה במטבח.

י"ג טבת תש"ה – 29.12.44
יום שישי. נשלחתי למפעל הנשק ונתנו לי עבודה קלה במעבדה.
בינתיים הצלחתי לשמוע שאחת החברות הצליחה להעביר סידור 'קרבן מנחה'.

הצלחתי לקבל את הסידור לכמה ימים. נייר השגתי בסתר. הצלחתי להעתיק את התפילות של יום חול ושל שבת מ'מה טובו' עד 'עלינו לשבח', 'אבינו מלכנו', ברכת החודש והלל. כמובן שלאחר מבצע זה הרגשתי שיש בידי רכוש גדול.

אין לי ספק שבגלל התפילות ניצלנו מגיא ההריגה. היו ימים בהם התפללנו עשרים חברות ביחד — אני בקול וחברותי חזרו אחרי.

ג' ניסן תש"ה — 17.3.45

שבת. הפסקנו לעבוד ונשארנו במקום כשבועיים.

ט"ו ניסן (יום ראשון של פסח) תש"ה — 29.3.45

יום חמישי. ארבעה ימים הצלחנו להישמר מאכילת חמץ.

כיון שהקרבות הלכו וגברו היינו חייבים להסתלק מהמקום.

כ"א ניסן (שביעי של פסח) תש"ה — 4.4.45

יום רביעי. יצאנו לדרך מבלי לדעת את יעדנו הבא.

כל יום צעדנו בערך שלושים ק"מ ברגל במזג־אוויר נורא ובמינימום אוכל.

כ"ז ניסן תש"ה — 10.4.45

יום שני. הגענו למחנה מויזביץ.

כ"ט ניסן תש"ה — 12.4.45

יום רביעי. בגלל מצב בטחוני מסוכן אספו אותנו שוב — מאה עשרים נשים בקרון פתוח והתחלנו לנסוע.

ב' אייר תש"ה — 15.4.45

יום ראשון. הגענו לגרסליץ ושם נשארנו.

עד שיום אחד הפציצו את הרכבת שהיינו בתוכה אך בעז"ה רק הקטר נפגע ולנו לא אירע דבר.

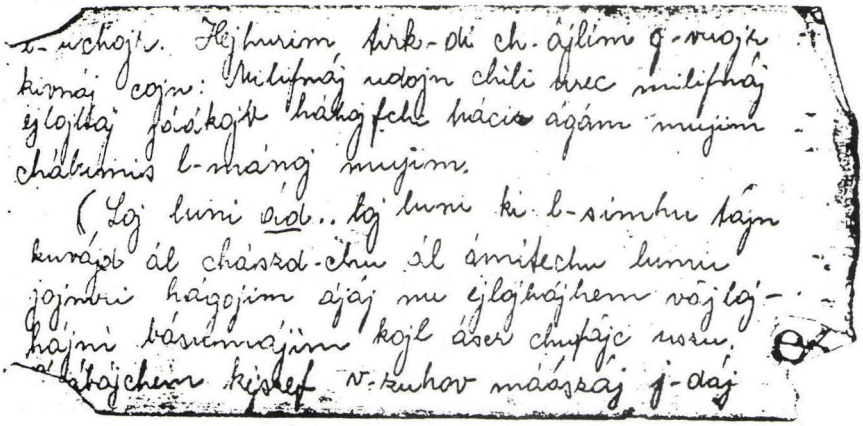
בדלית ברירה אספו אותנו בשורות ויום יום הלכנו ברגל שלושים קילומטרים בקירוב.

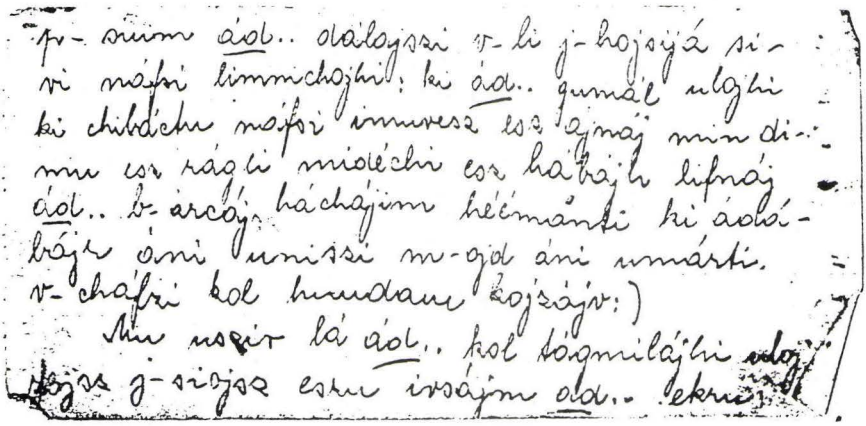
אז הרגשנו במיוחד עד כמה התפילות עוזרות לנו, כשכל שורת הבנות מתפללת בקולי קולות את ה'אבינו מלכנו'. 'אני מאמין' ויתר התפילות.

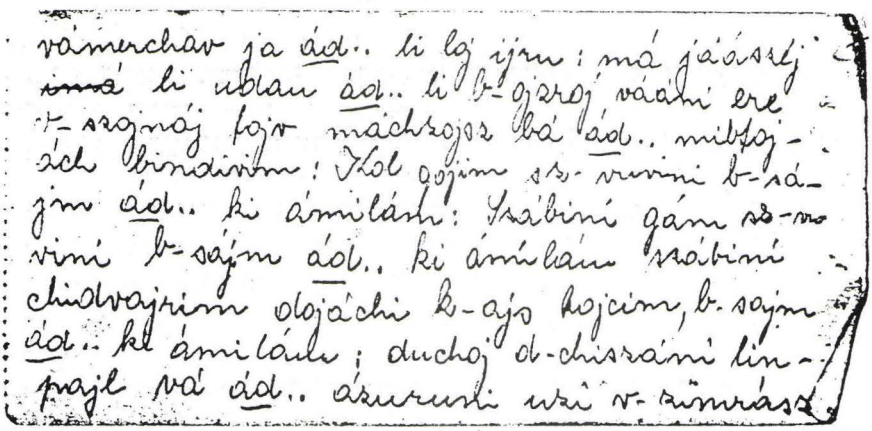
ברור שמקום לינה לא היה לנו ובכל מקום אילתרנו לעצמנו מקום שאפשר לישון בו — בין אם זה אורוות סוסים או מחסני כלים מסוכנים, או סתם תחת כיפת השמים בשלג ובבוץ.

כ' אייר תש"ה — 3.5.45

יום חמישי. עברנו ברגל את העיר שלס (עיר יפה מאוד). שם שמנו לב שמצב הגרמנים מתדרדר.

כ"ג אייר תש"ה – 6.5.45

יום ראשון. לאחר הליכה של עשרים ואחד ק"מ הגענו לחווה עזובה ושם נפתחו עינינו לאור. מנה של עשרה תפוחי אדמה ליום (לעומת שניים–שלושה תפוחי אדמה שקיבלנו בעבר כל יום). אך דווקא כשהענינים הולכים ונעשים יותר ברורים – קרה אסון גדול. את הסיפור המזעזע הזה שנעשה מול עיני לא אשכח לעולם: חיה וינגרטן, האחות השלישית של האחיות וינגרטן שנהרגו בגלזנקירשן, קיבלה את מנת תפוחי האדמה ושמחה מאוד על הארוחה הטובה. היא נכנסה לתוך המחסן, מקום בו לנו בלילה והתיישבה לאכול בנחת את מנת תפוחי האדמה שלה, בדקה את עצמה אם היא נקיה מכינים, ניקתה את עצמה ואמרה בקול: עכשיו אני נקייה ושבעה, אז אלך לעשות שטריזל – גיחה – אולי אצליח לקבל עוד אוכל מאיזה איכר גרמני.

חיה הלכה לטייל בכפר והגיעה לבית איכרים. שם נקשה בדלת וביקשה מעט אוכל לאכול (במקרים רבים זכתה באופן כזה למנת אוכל). האיכר שפתח לה את הדלת ביקש ממנה להמתין ובמקום להביא לה דבר מאכל קרא לאיש אס.אס. גרמני (במקרה בבית אותו איכר גרמני חנה משמר גרמני של קבוצה אחרת). חיה הגיעה אלינו עם פנים אדומות ונפוחות מרוב מכות שקיבלה מהגרמני. הוא הוביל אותה אלינו והעמידה מולנו. היא הספיקה לספר לנו בקצרה את השתלשלות העניינים. מכיון שידיה היו בכיס מעילה הוא הוציא את ידה הימנית על מנת שיוכל לבדוק לאחר הרצח אם היא עדין בחיים.

הוא ירה שני כדורים בראשה ומיד נפלה ונהרגה לנגד עיני.

מספר בנות מאילנצה קברו אותה בבית קברות, לא יהודי כמובן, ביבורץ.

כל זה קרה שלושה ימים לפני השיחרור!

כ"ה אייר תש"ה – 8.5.45

יום שלישי לפנות ערב סגרו אותנו במחסן של קש, וסרבי אחד ששמר עלינו נפרד מאתנו במילים 'שהסוף שלכן יהיה שישפכו נפט וישרפו את כולכן במחסן' וכך סגר עלינו את הדלת.

כ"ו אייר תש"ה – 9.5.45 – יום השיחרור

יום רביעי בבוקר דפקו בדלת ובפתח עמדו חיילים רוסיים והודיעו לנו שאנו משוחררים בגרוסליפן (החלק הגרמני).

אנשי המקום נבהלו ופחדו שנעשה בעיות, הביאו עגלות עם סוסים והעבירו אותנו את הפרוטקטוראט – הגבול הצ'כי.

כ"ח אייר – 11.5.45

יום שישי אחר הצהריים עלינו לרכבת והגענו לפראג.

משם נסענו לפרדוביץ, צ'סקה-צ'בובה, אדמוב, ברין, הרשפיצה, בז'צלב ובראטיסלאבה (פרשבורג).

בערב שבועות אחר הצהריים הגענו לבודאפשט וכשראינו יהודים שהולכים לבית הכנסת בלבוש יהודי ובשטריימלך צהלנו משמחה שעדיין נשארו יהודים.

בארזבטיאישקלו (בית הספר בבודאפשט ששימש לקליטת פליטי מלחמה) היינו עדיין בשמלות האפורות...

זאב טיטלבאום

על קדושי שבע קהילות

"פלגי מים תרד עיני על שבר בת עמי"
(מגילת איכה ג, מח).

שהיו תלמידי חכמים, יראי שמים, וחרדים, חסידים, ואנשי מעשה לשם ולתהילה, וקול התורה נשמע ברחובותיה יומם ולילה. והיו חומה בצורה למנהגי ישראל סבא.

אוי לנו אשר מבצר התורה נחרב בימינו, ושלטה בנו יד המרצחים ימח שמם ינקום השי"ת נקמתו ונקמת עמו לעינינו, נקמת דם עבדיך השפוך.

בספר בראשית פרק י"ח פסוק י"ט כתוב: השי"ת אומר לאברהם אבינו. 'כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו, ושמרו דרך ה''.

צוואתו של אבינו ר' יוסף ז"ל

מצרפים כאן צוואתו של אבינו ר' יוסף ב"ר שמואל טיטלבאום ז"ל. לפני שנכנס לגיטו מסר לגוי מעטפה סגורה וביקש ממנו למסור את המכתב לבניו, כשיחזרו הביתה. אחרי שיחרורנו מהמחנות, חזרנו לבית של ההורים, והגוי הזה מסר לנו את המעטפה. הצוואה של אבי ז"ל, שבה מבקש אבא מבניו ובנותיו איך להתנהג וללכת בדרכי ה', כי הכל מן השמים ואנחנו עושים את רצונו, ואין להרהר אחריו.

זכות אבותינו, וזכות כל הקדושים שמסרו נפשם על קידוש השם תגן עלינו ועל כל ישראל, אמן.

זלמן שוימר

משפחות שלא נשאר מהן זכר

ישראל הרש ליזרוביץ

נולד בבילקה שליד דולהא. בעל זקן בלונדיני ארוך, כובע קטיפה לראשו. כשגורש לאושוויץ היה כבן 55–58 שנה. יהודי תלמיד חכם, מוכשר, בעל מעלות

טובות. היה אדם שמח בחלקו. היה בקי והתמצא בגאוגרפיה עולמית. אם נשאל על איזו עיר בעולם, הוא ידע מיד היכן היא נמצאת.

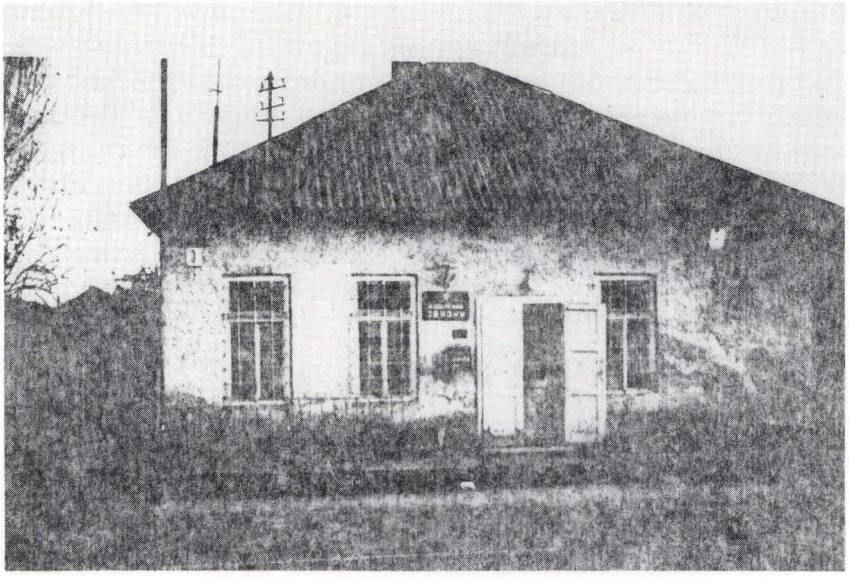
ככל שידוע לי בזמן מלחמת העולם הראשונה נפל בשבי. גאולוגים לקחו אותו לאפריקה ולמקומות אחרים. ומסתבר ששם הוא למד את הדברים הללו. הוא נהג לקרוא הרבה ספרים ועיתונים. היתה לו בביתו חנות מכולת קטנה שאשתו ניהלה אותה. הוא למד שחיטה והיה שליח ציבור. ידע להתפלל יפה מאוד. היה מלמד אך יחד עם כל זה לא היה עשיר גדול. מאשתו שנפטרה היה לו בן בשם אליעזר מלך, אחר כך נישא לאשה שנייה בשם לאה־פיגה וממנה נולדה לו בת רחל. מהמשפחה לא נשאר זכר. הי"ד.

דודתי פיגה

לפני שנים רבות גרה בדולהא דודה בתיה, היתה נכדה של משה דולהער. הואיל והיהודים לא ביקרו הרבה אצל הרופאים, היתה הדודה בתיה מתעסקת בתרופות ביתיות. היא היתה אומנית בעקירת שיניים. היתה לה צבת פשוטה ובה עקרה שיניים, ליהודים וגם לגויים. היתה מחביאה את הצבת תחת סינורה כדי לא להפחיד את הפציינט. לאחר פטירתה מילאה את מקומה דודתי פייגה. בעלה של פייגה היה סנדלר, עבד על כיסא קטן ואשתו פייגה הביאה את הפרנסה.

צעירי חברי בית"ר של דולהא.
בשנת 1937 בערך התארגנו צעירי דולהא לפעילות ציונית בחברה בית"ר בהנהלת החבר שלום פלזמן.
קיבלו מועדון לתפילת מנין צעירים, ואחרי התפילה שירה, משירי ארץ ישראל.

צילום משנת 1990 של בניין הקהילה המקורי בדולהא. כיום משמש כבית דואר.
משמאל מצויה חלקה פנויה שעליה עמד לפנים בית הכנסת

דודה פייגה היתה אשה פיקחית, מיוחדת, זריזה. עשתה טובות לכל אחד. ידה היתה בכל. לכל היתה מסוגלת. כשהיתה ל"ע נפטרת בעיירה היתה זו היא שטיפלה בטהרתה. היתה עוזרת אצל היולדות בביתן, היתה מכינה שמחות, היתה כובסת ומגהצת יומית, דבר לא היה קשה בעיניה. את כולם היתה מנחמת ומרגיעה. היתה מיוחדת בסגולות נגד עין רעה. וכך היתה מיטיבה לאנשים. את הסגולות הללו למדה מאשה בשם לאה. לאה היתה אשתו של מאיר קירשנבוים, משפחה מאוד מכובדת. בעלה מאיר נפטר בגיל צעיר והיא נשארה עם שלושה ילדים. היא היתה אשה מאוד מסורה ועשתה הרבה חסד לאנשים חולים ועניים. נפטרה בדולהא ונקברה שם, תנצב"ה.

זלמן שוימר

החיים היהודיים בעיירה עד הגירוש במאי 1944

עיירתנו נקראה דולהא. שמה השתנה בהתאם לעם ששלט בה. עד שנת 1944 חיו בדולהא כמאה וארבעים משפחות יהודיות.

דולהא היתה נקודה מרכזית לפי שהיא ישבה בצומת דרכים חשובה: (1) לברהובו (2) לסבולייבה (3) לחוסט.

בדולהא היו שני מפעלים, האחד של ברזל, שבו יצרו תנורי חימום וסירי בישול מברזל יצוק. מפעל זה פעל עד שנת 1930, ובשנה זו נסגר לגמרי. מפעל נוסף היה של מוצרי עץ. הואיל ובסביבה היו הרבה יערות, היו חוטבים את העצים, ובמפעל היו מייצרים קורות שנשלחו לכל העולם ומהם עשו פַּרְקֶטִים לרצפה ולרהיטים. המפעל נוסד בשנת 1905, ממנו התפרנסו משפחות יהודיות.

לפי עדותם של אנשים מבוגרים הגיע היהודי הראשון לדולהא מגליציה, זה היה בין השנים 1840–1850, הוא נקרא משה קירשנבוים. אחר כך הוא נקרא בפי העם משה דולה'ער. מאוחר יותר השתקעה בדולהא משפחה שלימה ממשפחתו, והם נחשבו כמייסדים של הקהילה היהודית בדולהא.

בדולהא התגוררו בני הרבה עמים: רוּתנים, הונגרים, שוואבים וכן צוענים. בזמן השלטון הצ'כי הגיעו למקום גם צ'כים, ששימשו במשרות ממשלתיות.

בדולהא היו שני בתי ספר. בית ספר רותני ובית ספר צ'כי. הילדים היהודים ביקרו גם בחדרים.

בכל עת שימשו שני רופאים בעיירה, כמו כן היה בית מרקחת שבעליו היה יהודי שומר תורה ומצוות, יהודי גומל חסד גדול. היו זמנים בהם שימשו גם רופאים יהודיים. בשנת 1920 היה רופא יהודי בשם ד"ר שלוימוביץ, ד"ר רוזנפלד וד"ר ויקטור אנג'ל ששימש עד הגירוש.

כיצד חיו היהודים בדולהא והעיסוקים שלהם

בדרך כלל היה מצבם הכלכלי של היהודים בדולהא די קשה. נכון שלכל יהודי היה ביתו הפרטי, אם גדול ואם קטן, גינה ליד הבית, ובו גידל ירקות לצריכה עצמית. המשפחות היו לרוב משפחות מרובות ילדים.

בין מאה וארבעים המשפחות היהודיות היו שבעה עשר סנדלרים, מספר חייטים ובעלי מלאכה נוספים כמו: נגר, נפח ועוד. לכמה יהודים היה בית מרזח, שבו היו נכנסים הגויים לשתות משקה חריף או בירה. היו גם בעלי חנויות.

מספר יהודים מדולהא התפרנסו מעיבוד עץ, בעיקר למסילות ברזל. היו תקופות שבהם היה יוסף קירשנבוים הגדול שבין מעבדי העץ של כל הסביבה. כבר בשנת 1927 יכול היה להרשות לעצמו רכב עם נהג צמוד. הוא היה אדם ירא שמים ובעל חסד גדול.

היו משפחות שפרנסתן היתה קשה, והנשים היו עוזרות לצורכי יום יום. וכן היו משפחות שחיו מיום ליום והיו מסתפקות במועט, וחיו בשמחה, לא ידעו על אפשרות אחרת.

ראש הקהל

זכור לי שרוב השנים שימש הרב וולף וינגרטן כראש הקהל. הוא היה גאון, תלמיד חכם גדול מאוד, בעל מעלות רבות. היה מלומד, פיקח בחכמה, יועץ לכל אדם ובעל צדקה. היה בגיל העמידה. היה לו בית מרזח, בו מכר משקאות בסיטונאות. גם הגויים העריכוהו כאדם ישר. רבנים גדולים היו מתאכסנים

בביתו. הוא היה בעל שם אצל כולם. הוא שימש כראש הקהל עד יומו האחרון, נפטר ונקבר בבית העלמין שבדולהא. עד היום קיימת מצבתו בבית הקברות של דולהא. אחריו שימש כראש הקהל פנחס קירשנבוים, שממשפחתו לא נשאר אף אחד. הי"ד.

גבאי הקהילה (מ־1920 עד 1944)

דוד שורץ: אדם בעל שם טוב, טוב לב, עדין וישר ובעיקר בעל צדקה גדול. יחד עם אשתו חילק צדקה יותר מכפי יכולתו. היה בעל חנות מכולת וחילק לאנשים עניים את רווחיו עד שירד מנכסיו. גדלותם של דוד שוורץ ואשתו היתה בזה שכל עניי הסביבה הכירו אותם. כאשר הזדמנו לאסוף כסף ידעו שמוכן להם אצלם מקום אכילה ולינה. משפחת דוד שורץ חילקה את דירתה, חלק לאכסניה לעניים וחלק לבית מגורים שלהם. בכל שעות היממה יכלו להידפק על דלתם, והכל נעשה בשמחה ובאהבה.

יעקב אקרמן: היה תלמיד חכם גדול. ידוע בתור אדם חכם. ידע להנהיג את הקהילה בחכמה רבה. לא היו לו ילדים, אך היתה לו בת מאומצת. היה בעל מכולת ובעל בית מרזח. התעסק הרבה בענייני הקהילה. תרם ספר תורה לבית כנסת בדולהא.

משה טיטלבום: היה אדם מלומד ופיקח. היה סוחר גדול, בקי בענייני דעלמא.

בנימין קירשנבוים: היה בעל חנות מכולת, סחר בעצים, ובקי בענייני דעלמא. נפטר בגיל צעיר.

לייב גלב: בעל חנות, שימש במשרתו כגבאי בדייקנות רבה.

וולף קליין: היה אדם עשיר בכסף וברכוש. היה ידוע כאדם בעל צדקה, וגומל טובות. מעלה גדולה היתה בו שלעולם נתן צדקה בסתר וביד פתוחה. בזמנים שהיה רעב בסביבה הוא דאג לעניים לחלות לשבת, ולכל צורכי השבת. הוא היה האדם היחידי שנתן בכל השנים סעודה שלישית בכל שבת בבית הכנסת. הוא עזר לכל נזקק.

יעקב לייזר וידר: אחד מבעלי הבתים בעיירה. היה עשיר גדול. התפרנס מחנות עורות. היה בעל צדקה גדול. גבאי מסור ודאג לעניי עירו ולצורכי הקהילה.

שני הגבאים האחרונים היו: פנחס קירשנבוים ומנדל גולדנברג. התקופה בה הם כיהנו כגבאים היתה מאוד קשה. זאת היתה התקופה שלפני השואה. ההונגרים אסרו על השחיטה, וגזרו חוקים נגד כל מנהגי היהודים.

גבאי חברה קדישא

כזכור לי עוד בהיותי ילד קטן, היה אהרון דוידוביץ הגבאי. הוא נקרא בפי כל 'אהרון דער לנגר', לפי שהיה אדם גבוה. הוא היה מתפרנס מסוס ועגלה. כשמישהו נפטר היה אהרון דוידוביץ מעריך כמה לשלם לחברה קדישא. לאחר

פטירתו התמנה מנדל גולדנברג לגבאי חברה קדישא. היה בן למשפחה מיוחסת, התפרנס מבית מרזח.

בית העלמין היהודי בדולהא נמצא אחר המלחמה במצב גרוע ביותר. אך עתה החליט זלמן שוימר בעזרתו של עוד יהודי מדולהא לנסות ולשפץ את בית העלמין. בשנת 1991 סודרו הרבה מצבות במקומן. שכרנו שם גוי שישמור על המקום. אנו מקווים שבע"ה עוד נוכל לראות את בית הקברות במצב מסודר.

הרב אשר זליג גרינצווייג זצ"ל

אין בפי מילים כדי לתאר את הצדיק הגדול, הרב מדולהא. רציתי לנסות להזכיר רק מעט ממעשיו. הרב אשר זליג גרינצווייג שהנהיג את הקהילה היהודית בדולהא כשישים שנה, היה מכובד לא רק אצל היהודים אלא אצל כל העם. היה צדיק ועניו. עשה כל דבר כדי שהשני יהיה מרוצה. כיבד כל אדם, יהודי או גוי. הקדים שלום לכל אדם. היה בעל צדקה גדול. למד תורה יומם ולילה. הנהיג ישיבה קטנה. זכור לי בעודי ילד קטן, לקחו אותנו להיבחן אצל הרב, והרב הושיב כל ילד על ברכיו וליטף אותו ובחן אותו. ואם היה ילד שלא ידע לענות לשאלותיו, היה לוחש לו את התשובות באזנו כדי שלא יתבייש.

כשקרה שגוי התדיין עם יהודי אצל שופט גוי היה השופט שולח את בעלי הדין אל הרב. הרב בחכמתו היה מוציא פסק דין ששני הצדדים היו מרוצים.

בשבתות ובחגים היה מניין קבוע בביתו של הרב. שם התפללו בקביעות: חיים חימוביץ, מרדכי חימוביץ, מנדל גולדנברג, לייזר גוטסמן, אברהם וייס, שלמה וכטנהוים (מיזליק) ואחרים. יחד עם בנו הרב יחיאל גרינצווייג שעזר לו להנהיג את הקהילה באהבה עזה.

עד היום עומדת לנגד עיני התמונה כיצד הגענו לאושוויץ. הרב יחיאל גרינצווייג בנו בצד אחד ומנדל גולדנברג בצד שני, מלווים את הרב, ואיש אס.אס. עם מקל נותן לרב מכה בגב וצועק עליו 'דו פערפלוכטער יודא גראדע דיך אויס' (תתיישר).

השוחט מדולהא: ר' אברהם ליפשיץ

בשנת 1923 הביאו וולף קליין, ובנימין קירשנבוים, שני אנשים מכובדים מדולהא, את השוחט ר' אברהם ליפשיץ מרוהאטין – עיירה בגליציה, שם שימש אביו כשוחט, שישמש שוחט בדולהא. יחד איתו הביא ילדה ושמה מרים, שאימץ אותה לו לבת.

היה אדם עדין מאוד ומסודר. תלמיד חכם בעל צדקה ואהוב על הבריות. נוסף למידותיו הטובות היה לו קול נעים וכשרון מוסיקלי. ולכן נוסף להיותו שוחט העיירה הוא שימש כבעל קורא ושליח ציבור. אי אפשר לשכוח את קולו ותפילותיו הנעימות. מדי שנה לקראת הימים הנוראים היה מכין לו מקהלה שתלווה את תפילותיו. כדאי להזכיר את שמות הילדים שהשתתפו במקהלה: הרשי שורץ, משה שוימר, משה ליב קירשנבוים, איציק קירשנבוים, מרדכי־מאיר

קירשנבוים, הרשי הרשקוביץ. הרב אברהם ליפשיץ שימש גם כמוהל בדולהא ובכל הסביבה.

בזמן שלטון ההונגרים כאשר אסרו על השחיטה, היה מוסר את נפשו ושחט בלילות בסתר.

ר' אברהם ליפשיץ זכה להשיא את בתו המאומצת מרים לבחור מוכשר בשם צבי הירש, שהיה אף הוא שוחט. נולדו להם שני ילדים.

כל המשפחה נספתה בשואה. הי"ד.

יעקב שוימר גבאי התלמוד תורה

בכל מקום היה גבאי תלמיד חכם, שדאג למשפחות חסרות אמצעים, שלא יכלו לשלם למלמד, שילדיהם יוכלו להשתלב בלימודים.

יעקב שוימר היה הפחח היחידי בכל הסביבה. בשנת 1925 נבחר כגבאי התלמוד תורה. לאחר שנבחר עשה קידוש גדול שהכיל משקה, שליבוביץ, דג

יעקב שוימר ז"ל

מלוח (הרינג) ולחמניות חמות. (משה השמש אמר ששתה כל כך הרבה עד שהשתכר). כך הפך יעקב הפחח להיות גבאי התלמוד תורה.

דבר ראשון לאחר חג הפסח היתה שאלת הילדים העניים. הוא אסף את המלמדים של התלמוד תורה ואמר להם שלא יענו את הילדים הללו, והוא מוכן להיות ערב ששכר הלימוד ישולם. הוא היה ערב טוב, לפי שהיה בעל רכוש והיתה לו פרנסה טובה.

ראשית מעשהו היה שהזמין חותמת עגולה בה היה רשום באותיות גדולות: '**תלמוד תורה קהילה דולהא**'. אחר כך הזמין פנקס קבלות עם אותה כותרת. יחד עם זאת הוא עשה קופה מפח שאפשר היה לשאת אותה בכיס, וכל זאת עשה כדי שתהיה לו ביקורת על הכסף. שני אנשים מכובדים: יוסף אילקוביץ, בעל בית מרקחת, ומרקוביץ מנהל בית חרושת של ברזל, הבטיחו לתרום מדי חודש סכום כסף. מאוחר יותר הוא הצליח להתרים אנשים נוספים מעיירות אחרות, וכך הצליח לצבור כסף רב ויכול היה לכסות את הוצאות הלימוד של ילדי העניים. כך הצליח לשלם למלמדים את משכורתם מדי חודש בחודשו.

בשנת 1924 הצליח להביא לדולהא את ר' מרדכי הרש גרינוולד, המלמד המפורסם ביותר בסביבה. התלמידים זוכרים אותו עד היום. הוא נולד בעיירה ברונקה ליד דולהא. היה אדם נדיר: אינטליגנטי, בעל מידות תרומיות, תלמיד חכם גדול, ידע שפות שונות. אנשי העיירה מאוד שמחו על שזכו שמרדכי הרש גרינולד בא להתגורר בדולהא. הילדים שהתחנכו על ידו קיבלו חינוך מעולה.

יעקב שוימר הביא את התלמוד תורה לדרגה גבוהה. שימש במשרה נעלה זו למעלה מעשר שנים.

זלמן שווימר

דולהא עיירת נעורי

דולהא שבמורדות הקרפטים ברותניה – היום אוקראינה – יושבת על הנהר בורז'בה. כמו אזורים רבים אחרים של צ'כיה עברה דולהא כמה רשויות שלטון בשתי מלחמות עולם. דולהא גם היא נפלה תחת חסות שלטון של כמה מדינות. עד 1918 היא השתייכה להונגריה. מאוחר יותר סופחה לצ'כוסלובקיה. כך עד שנת 1939. משנת 1939 עד שנת 1945 היא סופחה להונגריה, ולאחר מלחמת העולם השנייה היא היתה בתוך האיזור שהפך לחלק מברית המועצות.

דולהא שימשה צומת דרכים ליישובים קטנים שבסמוך אליה. ממנה נסתעפו הדרכים לשלושה כיוונים אל עבר הערים חוסט, ברגסאס וסבולייבה. משום כך הפכה להיות מקום בעל חשיבות לאוכלוסייה המקומית בראשית התפתחותה. כל זאת – כאמור – משום שהיא שימשה דרך גישה לערים אלה.

בית התפוצות
על שם נחום גולדמן
Beth Hatefutsoth
The Nahum Goldmann
Museum of the Jewish Diaspora

רמת אביב, ת.ד 39359
תל-אביב 61392 טלפון 425161

RAMAT AVIV, P.O.B 39359
TEL AVIV 61392, ISRAEL PHONE 425161
TELEX 341221 TEFUT IL

Mr. Sydney Schwimmer
8672 Bay Parkway
Brooklyn
N.Y. 11214
U.S.A

May 15 , 1986

Dear M.Schwimmer,

I am writing to thank you for the copy of your "Description of the Town of Dolha" which you donated to our library.

Your work will certainly prove to be useful when our researchers study the history of the Jews of Dolha.

With best wishes,

Yours gratefully,

Raphaël Rosner
Director
Research Department

מכתב תודה לכותב המאמר שנכתב במקורו באנגלית וניתן כאן בתרגום עברי

אין מיסמכים רשמיים המלמדים את ההיסטוריה של השתקעות היהודים בדולהא. ברם, רמזים ניתן לדלות מכתובות שעל גבי מצבות בבית העלמין. העדות העולה מכאן היא, שהיהודים הראשונים שהתיישבו בדולהא הגיעו מגליציה בשנת 1820 בקירוב. רמז אחד שופך אור על חייו של משה קירשנבאום חתנו של בנימין קירשנבאום, שכינויו היה בנימין מטרוסנוי, אשר חי סמוך לכניסה לסוכה ברונקה. משה קירשנבאום התיישב בדולהא כחקלאי זעיר, וכך התפרנס.

בשנת 1860 כבר התגוררו בדולהא משפחות אחדות. כשהבעלות על האחוזות נפלה לידי משפחת האצילים שונבורן, גדלה האוכלוסיה היהודית, והם נתבעו לשלם מיסים ומכסים. עד סוף המאה התשע עשרה נערכו רישומי נישואין, לידות ופטירות בחוסט. ברם, במרבית המקרים לא הודיעו כל עיקר על נישואין שערכו הרבנים.

בסביבי שנת 1880 נבנה בית כנסת בדולהא. אף נתמנה הרב הראשון שהנהיג את העדה במשך שישים שנה בקירוב, עד שנת 1944, הוא הרב אשר זליג גרינצווייג, שהכל רחשו לו כבוד. הוא נחשב לאיש אציל, בעל להט רוחני ואהבת הבריות. הרב גרינצווייג החזיק ישיבה לא גדולה וביתו היה פתוח לרווחה לכל נצרך.

כשיהודים התיישבו בדולהא הם עסקו בחקלאות לצריכה עצמית. מאוחר יותר פתחו חנויות קטנות לסיפוק צרכיה של האוכלוסיה הנוצרית שבישובים מסביב. היערות הגדולים שהקיפו את דולהא אישרו ליהודים תעסוקה כקבלנים לסיפוק עצים מנוסרים לתעשיית הרכבות, וסיפקה אדנים לפסי הרכבת. מאוחר יותר נתפתחו בדולהא מינסרות עץ, שעיבדו עצי אלון שנכרתו ביערות הרבים בסביבת דולהא.

בתקופה שבין שתי מלחמות עולם היו בדולהא שני בתי ספר יסודיים האחד רותני והאחר צ'כי. המשפחות היהודיות לא שלחו את ילדיהן לבתי הספר החילוניים הללו, תחת זאת רשמו אותם בחדר שיעסקו בלימודי הקודש.

בשנת 1934 היה מספר האוכלוסין של דולהא כארבעת אלפים, כולל מאה משפחות יהודיות. תחת המימשל הצ'כי עסקו יהודים במפעלים זעירים ובסחר ששירת את צרכי האוכלוסיה המקומית. ברם, משבאה דולהא מחדש תחת השלטון ההונגרי, נאסר על היהודים להוסיף לעסוק בעיסוקיהם. עסקים וחנויות הוחרמו מבלי מתן פיצויים. ההונגרים חוקקו חוקים אנטי יהודיים וגברים יהודים נשלחו למחנות עבודה.

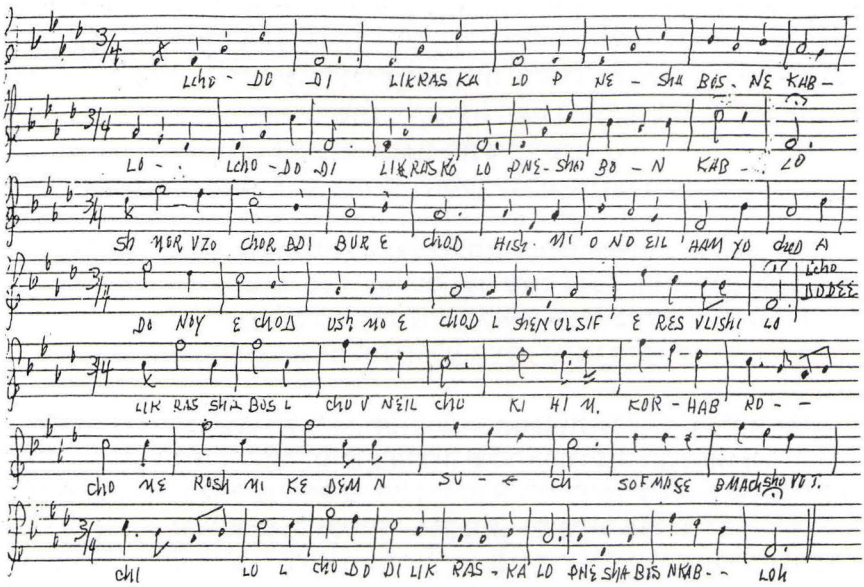
ב־29 לאפריל 1944 הוציאו ז'נדרמים הונגריים את היהודים הנותרים בכוח מבתיהם ושילחו אותם לגיטו שבברגסאס, מקובצים יחד עם אחרים במפעל לבנים. התנאים אכן היו בלתי נסבלים, תנאי התברואה פגומים והמזון בלתי מספיק.

ואז, ב־15 למאי, הובלו כל יושבי הגטו בידי הז'נדרמים ההונגריים כצאן לטבח יובל, כלאו אותם בקרונות משא של בהמות וסגרו בעדם. באותו פרק לא היו היהודים מודעים לקיומו של מחנה ההשמדה אושוויץ ולמשרפות, לשם הם הובלו במסע בלתי אפשרי ובתנאים ברוטאליים. ב־18 למאי 1944 הושמדה

קדושי שבע קהילות

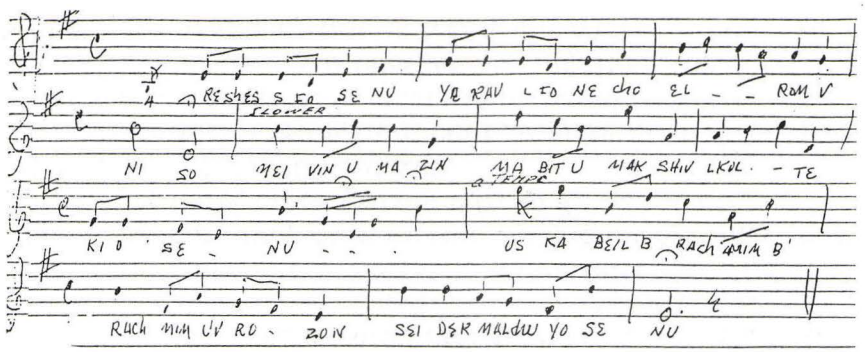
A memory of some of the beautiful melodies of prayer as it was sung by the late respected Shochet and Cantor Reb AVRUM LIFSCHUTZ in the synagogue in DOLHA, who at the age of 70 during the Holocaust perished in Auschwitz with his entire family on May 18. 1944.
Notation compiled by cantor Moses Schwimmer of Chicago who as a child was a student and solist in the choir of Reb AVRUM LIFSCHUTZ in Dolha.

1. LCHO DODI (Friday night)

3. ARESHES SEFOSEINU (High Holidays)

4. MCHALKEL CHAJIM (High Holidays)

'לכה דודי' ו'ארשת שפתנו' כדרך שניגן אותם ר' אברהם ליפשיץ הי"ד. נרשמו בידי משה שוימר

באושוויץ כל קהילת דולהא, להוציא את אלה שגורלם הוכרע לעבודה. גם מאלה רק מעטים זכו להישרד.

לאחר מלחמת העולם השנייה חזרו מעט מן השרידים הניצולים לדולהא, לייסד בתיהם מחדש תחת השלטון הסובייטי. עד שנת 1975 נותרו שם קצת משפחות, אולם כיום לא נותר אפילו יהודי בודד אחד בעיר היהודית המשגשגת שמלפנים. כל השרידים היהודים מדולהא חיים כיום מעבר לים, בראש וראשונה בישראל ובארצות הברית. השריד היהודי האחרון שנותר בדולהא הוא בית העלמין היהודי, שעדיין נותר בלתי פגוע.

שיינדל ליבוביץ ושרה הרשקוביץ

זכרונות מעורפלים מימים אפלים

התכונה האנושית להדחיק ולשכוח זכרונות בלתי נעימים, היא שאיפשרה לנו בעצם לא לאבד את שפיותנו ולהתחיל בחיים חדשים לאחר כל אותן זוועות שחווינו. בניגוד לכך קיים הרצון להעביר לבני הדורות הבאים את שעבר עלינו, וכן החובה של 'זכור את אשר עשה לך עמלק'. לפיכך, למרות הקושי האובייקטיבי של היזכרות בפרטים שנטשטשו בעקבות הזמן, והקושי שבחיטוט בפצעים שכבר הגלידו, החלטנו כשארית הפליטה לבית יוסף קירשנבאום הי"ד, לנסות ולהעלות מעט זכרונות מאותם ימים אפלים.

משפחת יוסף קירשנבאום הי"ד

משפחתנו היתה ברוכת ילדים. מתוך אחד־עשר אחים ואחיות נותרנו לאחר השואה רק אנו האחיות שיינדל (ליבוביץ) ושרה (הרשקוביץ) ואחינו איציק, החי כיום בלוס־אנג'לס.

גרנו בכיכר המרכזית בדולהא. בבעלותנו היתה חנות כל־בו שאמא ניהלה. מכרנו מצרכי מזון, בדים וכלי בית. אמא עבדה קשה בחנות ונתקלה גם בקשיים של גביית החובות מלקוחות שנהגו לקנות בהקפה. כשהיינו קטנים, עזר לאמא בחנות עובד בשכר בשם פנחס. כשגדלנו עזר לאמא בחנות אחינו הגדול מרדכי־הירש.

פעם בחודש נערך יריד. אז נרתמו כל הילדים לעזרת אמא, בעיקר בהשגחה מפני גנבות. בעבודות הבית נעזרה אמא במשרתות, היות והיתה מטופלת בילדים קטנים רבים וטרודה בעבודתה בחנות. אחת לשנה היתה נוסעת למרחצאות מרפא, שכן סבלה מכאבים בעצמות. היא לא הירבתה לבקר אצל בני משפחתה.

יוסף קירשנבאום ז"ל

אבא היה בן דוד של אמא. הם נישאו בגיל מאוד צעיר. אבא עסק במסחר עצים והירבה בנסיעות לרגל עסקיו. אחינו איציק היה יד ימינו בעסקים ועזר לו רבות בכל הנדרש. כשהיה נוסע לבודאפשט היה אבא לוקח מדי פעם מישהו מהילדים, כדי לערוך קניות בעיר הגדולה. באחת הנסיעות הצטרפה אליו שרה, והוא נתן לה אלף פנגות (המטבע ההונגרי) ואמר לה שתקנה מה שהיא רוצה. בסוף היום שאל אותה מה קנתה. השיבה שלא קנתה דבר, היות שיש לה כל מה שהיא צריכה. הוא לא הצליח להבין איך יתכן שנותנים לילדה סכום כסף לקנות לה משהו והיא איננה צריכה שום דבר.

אבא נהג להרבות במעשי צדקה. כל מי שנזקק לגמילות חסד ולנדבה ידע לבוא ליוסף קירשנבאום.

בני המשפחה למדו גם ב'חדר' וגם בבית הספר הכללי. הבנות למדו בבית הספר הכללי. את לימודי היהדות השלימו בשיעורים שקיבלו מ'מלמד' שהיה מגיע הביתה פעמיים בשבוע. סבתא רבקה ז"ל, אמו של אבינו, התאלמנה בגיל צעיר. היא גרה בחצר שלנו עם בנה לייזר, שהיה נשוי ואב לשני ילדים. גם בנה לייזר נפטר בצעירותו. סבתא רבקה, כלתה רוזי ונכדה איצו (נכדתה לילי ניצלה

וחיה כיום בארצות הברית) הובלו לתאי הגזים במחנה ההשמדה אושוויץ יחד עם הורינו יוסף ושייבע (לבית ליברמן), אחותנו חנה וילדה ואחינו ואחיותינו הקטנים. אחינו מרדכי הירש נהרג שבועיים לפני השיחרור, כאשר כוחו לא עמד לו והוא כשל בצעדת המוות. נודע לנו שאחינו משה נפטר במחנה מאוטהאוזן בתום המלחמה ממחלת הטיפוס, שנגרמה מאכילת השימורים שסיפקו האמריקאים המשחררים. אחינו יעקב נשלח למחנה עבודה ומאז אבד לנו הקשר איתו. ככל הנראה ניספה באחד המחנות.

פלישת הגרמנים והשתלטות ההונגרים

בשנת 1939 כבשו האוקראינים את האיזור. הם התכוננו להרוג את כל היהודים, אך תכניתם סוכלה עם הכיבוש של ההונגרים. גם ההונגרים היו אנטישמיים והחלו להציק ליהודים. הגרמנים כבשו את איזורנו אך לא התיישבו במקום, הם המשיכו בדרכם ואז הגיעו ההונגרים.

בשנת 1942 הגיעו שוטרים הונגרים ולקחו את אבא. לא ידענו לאן נלקח ומה אירע לו. לאחר זמן מה הגיע מכתב שהוא נמצא במחנה כפייה בהונגריה (קישטורצו). אחותנו הבכורה, חנה, נסעה לבודאפשט ושכרה עורך־דין שידאג לשיחרורו. בסופו של דבר הוא שוחרר אחרי מאמצים רבים ולאחר תשלום שוחד רב. היום מובן לנו שהסיבה למעצרו היתה פשוט בגלל היותו יהודי.

בשנת 1943 הפקיעו ההונגרים אל כל החנויות של היהודים. הורי ביקשו משכננו הגוי, פאניץ' פישוט, שיבקש את החנות שלנו מהממשלה, ולמעשה היינו שותפים בסתר. מתוך הבית היתה כניסה נוספת לחנות, שבמשך שעות היום הוסתרה על ידי ארון. בלילה היתה אמא מזיזה את הארון ונכנסת לחנות כדי להדריך את הגוי מה לעשות, וכדי להתחלק איתו ברווחים. ההונגרים קבעו שעל־מנת לעבוד בחנות יש צורך לדעת את השפה ההונגרית, לכן למדה שיינדל את השפה במהירות ועבדה עם הגוי בחנות. ההונגרים הציקו לגוי זה ללא הרף ורצו שיעסיק עובד גוי במקומה.

למרות האיסור שהה אבא בבודאפשט והמשיך לשלוח בסתר סחורות לגוי שבחנותנו. באותם משלוחים נהג לשלוח גם בגדים לבני המשפחה. באחת הפעמים תפשה המשטרה את המשלוח. מפקד המשטרה הציע לאבא עיסקה לחלק את המשלוח בינו לבינינו ובתמורה יעלים עין מן המעשה האסור. בדלית־ברירה הסכים אבא לעיסקה. באותו משלוח שנתפס, שלח אבא שלושה מעילים, שאחד מהם יועד לשרה. דווקא במעיל זה חשק המפקד ההונגרי בשביל אשתו. שרה הצטערה הרבה על אובדן המעיל שכה מצא חן בעיניה.

באחד הימים הגיעו שוטרים הונגרים לביתנו ודרשו לתת להם את כל תכשיטינו. הם איימו שאם לא ניתן להם מרצוננו, הם יערכו חיפוש ואם ימצאו משהו, יהרגו אותנו. כולנו נתנו להם כל מה שהיה עלינו, אך הצלחנו להציל תכשיטים רבים שהוסתרו מבעוד מועד.

כל הזמן חיינו בפחד מפני ההונגרים שרדפו את הורינו ולא חדלו להציק

להם. מדי פעם היו השוטרים עורכים חיפושים, ומפקדם היה לוקח מרכושנו ככל העולה על רוחו.

הגירוש

בשנת 1944 הודיעו שמתכוונים לגרש את כל היהודים ולהעבירנו לגיטו. אבא רצה למנוע את הגירוש ושיחד לשם כך את הרופא בעיירה, שהודיע שהעיירה נגועה בטיפוס. הודעה זו רק דחתה את הגירוש בשבועיים. במשך שבועיים אלה התכוננו לקראת העזיבה. נתפרו תרמילים בעבור כל אחד מבני המשפחה, והוכנה צידה לדרך ומאכלים יבשים שיוכלו לספק את צרכינו. היתה הודעה רשמית שעל היהודים לארוז את כל רכושם בארגזים ולרכז אותם בבית־הכנסת. כל אחד מאיתנו הכין לקחת איתו ככל שהיה יכול. פריטים מרכושנו הפקדנו בידי הגויה שניהלה את החנות והיא היתה צריכה להחביאם מפני השוטרים. השאר נארז בארגזים. זכור לנו שלאחר האריזה נזכרה אמא בשמלה שנארזה והיא רצתה לקחתה איתה. בשל קשריו המיוחדים של אבא עם מפקד המשטרה, הותר לו להיכנס לבית־הכנסת ולהוציא את המבוקש.

בזמן שהותו של אבא בבודאפשט הוא קשר קשרים עם גראף הונגרי. הלה הציע לאבא מקום מסתור לכל בני המשפחה. אמא סירבה מתוך אי־רצון להפקיר את כל הרכוש ומתוך קביעה שגורלנו יהיה כגורל כל היהודים.

לקראת הגירוש החבאנו כסף בסוליות נעלינו. לשרה היו נעלים עם ביטנה ובתוכה תפרה את הכסף. כסף זה נשמר אתה לאורך כל המלחמה. לאחריה היה כבר מרופט ומפורר, אך בבנק בבודאפשט החליפו אותו בחדש, והיא קנתה בו מזוודה.

בבוקר הגירוש עברו מבית לבית, העירו אותנו והודיעו שעלינו להתייצב בתחנת הרכבת. כולם נדחסו לקרונות. אבא, שוב באמצעות שוחד, הצליח לסדר לנו קרון נפרד.

הובלנו לגטו בברגסאס (ברהובו). שם שוּכְּנוּ במבנים גדולים ששימשו כמחסנים לחקלאות. שהינו באולם ענק יחד עם כל תושבי העיירה. ישנו על קש שפוזר על הרצפה. לאחר זמן קצר הצליח אבא באמצעות קשריו המיוחדים ובעזרת שוחד מתאים לארגן לנו חדר נפרד.

הגוי שניהל את חנותנו היה מביא לנו כפעם בפעם לחם לגיטו. אבא קיבל אישור לצאת מהגיטו ולהביא מהעיירה מצרכי מזון שהיהודים השאירו שם.

שהינו בגיטו כשלושה שבועות. מידי פעם נערכו מיפקדים ומיסדרים. השוטרים חזרו וביקשו למסור להם כסף, תכשיטים ודברי ערך שהיו ברשותנו. זכור לנו שבאחד הימים נאסף סדין מלא תכשיטים.

לאחר כשלושה שבועות הוליכו אותנו לתחנת הרכבת. כל אחד מאיתנו לבש כמה שכבות בגדים, כדי לקחת ככל שאפשר יותר דברים. דחסו אותנו לתוך קרונות משא של בקר. הצפיפות היתה איומה. ניתנו לנו מספר דליים לעשיית הצרכים. קשה לתאר את הבושה לעשות את צרכינו לעיני זרים. "למזלנו" לא היה מה לאכול ומה לשתות, כך שלא נזקקנו הרבה לאותם דליים.

מחנה ההשמדה אושוויץ

לאחר כמה ימי מסע מתיש ומפרך הגענו לאושוויץ. הורדנו מהרכבות והפרידו את הנשים והילדים מן הגברים. סבתא רבקה חשה כנראה שקיצנו קרב. כשירדנו מהרכבת שערה הלבין בבת־אחת. כששמעה שמפרידים את הגברים, התנפלה בבכי ובחיבוקים על אבא, כאילו ידעה שיותר לא תוסיף לראותו.

כשהגענו קידמה את פנינו מוסיקה רועשת ונערכה הסלקציה. שיינדל נדחפה אל אמא כדי לעזור לה עם הילדים, אך הוחזרה על ידי הד"ר מנגלה (ימש"ו) לצד השני. נאמר לה שאמא והילדים יסעו במכוניות ואילו היא יכולה ללכת ברגל. כך למעשה ניצלו חייה.

היינו המומות מן הפרידה מיקירינו. לא הבנו מה קורה איתנו. לא ידענו לאן מוליכים אותנו ולא ידענו מה קורה עם הורינו ואחינו. נותרנו שתינו והמשכנו ללכת הלאה עם כולן.

הוליכו אותנו למקלחות. לפני שנכנסנו ראינו מעבר לגדר את אחינו וצעקנו להם שישתדלו להישאר יחד עם הדוד שלנו. אחר כך הוכנסנו לאולם גדול שם ציוו עלינו להתפשט לגמרי, להשאיר את כל הבגדים בערימות ולקחת איתנו רק את הנעליים. רבות ניסו להסתיר מה שיכלו בנעליהן. חלק הסתירו מברשות שיניים וגם כאשר גילו אותן האחראים הן הושארו. שרה החביאה בנעליה אלבום קטן ובו סדרת תמונות מבודאפשט. האחראית שגילתה את האלבום אפילו לא טרחה לראות מה יש בו והשליכה אותו לערימת החפצים. אי אפשר לתאר את גודלן של ערימות הבגדים שהצטברו שם. מילים לא תוכלנה לתאר את תחושות ההשפלה, המבוכה והבושה שתקפו אותנו, בחורות צעירות שצריכות לעמוד עירומות כביום היוולדן לפני קציני אס.אס. ולהפקיר את תפארת שיער ראשיהן למספריהם של הספרים, והגרוע מכל לעבור גילוח של שיער המבושים.

אחרי התספורת והגילוח הועברנו למקלחות. כשהגיע תורה של שרה להיכנס למקלחת גילתה לתדהמתה שכל מי שנכנסה לפניה למקלחת, כולל אחותה שיינדל, כבר אינה שם. רק אחריה החלו להיכנס עוד בנות. מסתבר שכל מספר מסוים של בנות היוו קבוצה לבלוק, ובדיוק שיינדל היתה האחרונה בקבוצה הקודמת ואילו שרה היתה הראשונה בקבוצה שלה. כך למעשה אבד הקשר בינינו. ביציאה מהמקלחות קיבלנו כותונת אסירים שעל שרוולה צויין מספר הבלוק אליו השתייכנו. שרה נשלחה לבלוק מס' 19 ולא ידעה היכן שיינדל.

אף אחת מאיתנו לא יכלה לראות את עצמה אך גיחכה למראה חברותיה המגולחות והלבושות בכותונות האסירים שאינן לפי מידותיהן. נכנסנו לבלוקים, בהם היו מסודרים לאורך הקירות שלוש קומות של דרגשי עץ ששימשו לנו כמיטות. סודרנו חמש בכל דרגש. במשך שבועיים היינו בהסגר מוחלט. לא הורשינו לצאת מהבלוק, אפילו לא לשירותים. נלקחנו באופן מאורגן עם השגחה צמודה לשירותים, שהיו צריף ארוך עם הרבה אסלות צמודות אחת לשנייה. במשך היום נערכו לפחות שני מיפקדים. היינו אמורות להסתדר בשורות של חמש בנות. המיפקדים נמשכו זמן רב בהתאם

לשגיונותיהם של האחראים. תוך זמן קצר ביותר הפכנו מבחורות צעירות במלוא פריחתן לשלדי אדם ללא רצון משלהן, בודדות, מדוכאות, מושפלות ונלחמות על קיומן. הפחד והרעב היו מנת חלקנו והפכו אותנו לצייתניות וממושמעות. קיבלנו מעט לחם ותה. התה חולק בכלי אחד לכולנו. היינו ממלאות אותו ומעבירות מאחת לשנייה. השגחנו שאף אחת לא תלגום, חלילה, יותר מהמוקצב לה, שמא לא יישאר לכולן.

המשגיחות שלנו היו פולניות רעות־לב. הן הגיעו לאושוויץ כשנתיים לפנינו, וכל הזמן גערו בנו שבזמן שאנו היינו בבתינו וחיינו טוב, נאלצו הן לבנות את המחנה.

פעם שאלנו את האחראית אם ידוע לה איפה הורינו. היא לקחה אותנו אל החלון, הצביעה על העשן המיתמר מן הארובות ואמרה 'שם ההורים שלכן'. לא האמנו לה, וייחסנו את תשובתה לרוע ליבה. מישהי מהעיירה שלנו שהתה לפני הגירוש בסלובאקיה ולכן הגיעה לאושוויץ לפנינו. היא היתה אחראית באחד הבלוקים וידעה מה מתרחש באושוויץ. כשמצאה את בנות העיירה שלנו באושוויץ, אמרה לנו – 'כבר אין לנו הורים' והתעלפה.

באחד הימים אמרה מישהי מהבנות לשרה, שראתה בבלוק שמעבר לשביל את שיינדל. כששמעה זאת פנתה לאחת הבנות שגם לה היתה אחות בבלוק של שיינדל ותכננו שאם יזדמן לשני הבלוקים להגיע יחד לשירותים היא תחליף את כותנתה עם זו של שיינדל וכך תוכל היא להצטרף לאחותה ואחותה תוכל להצטרף אליה. ואמנם באחד הימים הגיעו שתי הקבוצות יחד לשירותים – במהירות תחת עיניהן של הסוהרות התבצעה החלפת הכותנות ואנו שוב היינו יחד.

לאחר שבועיים הורשינו לצאת מן הבלוק ללא השגחה ואף ללכת חופשי לשירותים. אחרי זמן מה העבירו את כולנו מבלוק 19 וצירפו אותנו לקבוצה שהיתה בבלוק 13. עכשיו היה הרבה יותר צפוף ועל כל דרגש ישנו בין עשר לשתים־עשרה בנות.

במשך שישה שבועות היינו בבלוקים ולמעשה חוץ מהעבודות שהיינו צריכות לעצמנו, כגון להביא את התה, לא עשינו שום דבר.

אחרי שישה שבועות נערכה סלקציה נוספת על ידי מנגלה. פחדנו מאד, לפי שהפעם כבר ידענו מה הגורל המיועד לאלה שלא נבחרו. שרה היתה אמנם גבוהה ונראתה ככשירה לעבודה, אך היתה חיוורת מאוד. החברות יעצו לה לצבוט לעצמה את הלחיים כדי להעלות עליהן מעט צבע אדום, וכך אמנם עשתה. שתינו נבחרנו ונשלחנו עם עוד מאות בנות פעם נוספת למקלחות. הוכנסנו לבלוק אחר ולא הרשו לנו לצאת משם. לא ידענו מה צפוי לנו. אחר כך חילקו לנו לחם ומרגרינה ואמרו לנו לא לאכול את הכל בבת־אחת כי זו צידה לדרך לשלושה ימים. הועלינו לרכבות והוסענו לגרמניה לגלזנקירשן. אפילו בקרון הרכבת נערך כל בוקר מיפקד, כאילו יכולנו לברוח משם.

מחנה עבודה גלזנקירשן

גלזנקירשן היתה עיר תעשיה גדולה שהופצצה רבות על ידי האמריקאים. כשהגענו לשם היו מסביבנו רק הריסות וחורבות. כשירדנו מן הרכבת השתוממו אנשי המקום למראנו. הם שאלו האם אלה גברים או נשים. הובאנו למחנה ושוכנו במבני עץ מאורכים מוקפים בגדרות תיל. הועסקנו בניקוי בית החרושת שהופצץ ובפינוי ההריסות שהותירו ההפצצות, וכן גרסנו אבנים לחצץ. לעיתים נלקחנו לפרוק לבנים מאנייות. הגרמנים שהשגיחו עלינו בעבודה התייחסו אלינו די יפה. כשהאחראי הבחין ששרה עבדה בחריצות ובמסירות הוא ניגש אליה ואמר לה – כבר עבדת מספיק להיום שבי לנוח והשגיחי על האוכל. בהזדמנות אחרת זיהה אותה ומינה אותה לאחראית. מצאנו בין ההריסות חוטי ברזל ובנות קלעו מהם סלסלות, בהן לקחנו את האוכל לעבודה. היינו מוציאות את תפוחי האדמה מהמרק שקיבלנו כשחזרנו למחנה, היינו מועכות אותם בין שתי פרוסות לחם וכך הכנו סנדביצ'ים לעבודה.

האמריקאים המשיכו להפציץ את המקום. באחת ההפצצות נפגע האיזור הקרוב למחנה. ה'לאגר פיהרר' שלנו, שהיה טוב אלינו, פתח את גדר התיל ואיפשר לנו להימלט מאימת ההפצצה. התחלנו לרוץ לעבר הגבעות הסמוכות. בינתיים חזרו המפציצים וחשבו אותנו לחיילים נמלטים והחלו יורים בנו. מאה וחמישים בנות נהרגו ומאה שלושים בנות נפצעו. ההלם, ההיסטריה והבכי שלטו בכל. רבות מאיתנו איבדו את יקירותיהן, היחידות שנותרו להן. למרות ההיסטריה וההלם שהיינו שרויים בהם, צווינו לפנות את הגופות ואת הפצועות. הגוויות נשרפו.

קשה להבין מדוע החליטו הגרמנים לטפל בפצועות. כל הלילה נמשך הפינוי באמבולנסים לבית החולים בתנאים לא תנאים, ללא אור וללא מים. נכנסו למבני המגורים והכריזו שמי שנפגעה או מרגישה לא טוב שתבוא להתפנות לבית חולים. מספרת שרה: נפצעתי מרסיס אך לא רציתי להודיע שנפצעתי כיוון שלא רציתי להיפרד מאחותי. למרות היותי פצועה הצטרפתי לבנות שגויסו לעזור בכיבוי הדליקות שפרצו עקב ההפצצות ובהבאת מים לשימושינו. לאט לאט החלו כאבי להתגבר ובלית ברירה אחרי יומיים פניתי לרופאה והודעתי שנפצעתי. לאחר הבדיקה הודיעה לי הרופאה שעלי להתפנות לבית החולים. התחלתי לבכות שאני לא רוצה ללכת ולעזוב את אחותי. הרופאה הסבירה לי שאם לא אלך לבית חולים אמות בשל זיהום שכבר החל להתפשט במקום הפציעה. היא הרגיעה אותי שתצטרף אלי ושם פשוט יוציאו לי את הרסיס ונוכל לחזור למחנה. בינתיים הורעה הרגשתי הכללית והבנתי שאין לי ברירה אלא ללכת לבית החולים. נסעתי עם הרופאה לבית החולים. אחותי שיינדל באה להיפרד ממני וציידה אותי בשמיכה ובלחם. (בזמן שהותי בבית החולים תפרה לי מישהי ז'קט מאותה שמיכה). בבית החולים ניתחו אותי והוציאו את הרסיס. התברר שבשל ההזנחה כבר היתה שם מוגלה והיה צורך לנקז אותה ולהמשיך בטיפול. וכך, למרות מחאותי וכוונתי לשוב למחנה, נאלצתי להישאר באישפוז בבית החולים.

ביקשתי דף ומכשיר כתיבה וכתבתי לאחותי מכתב בו הודעתי לה על מצבי והעברתי את המכתב עם הרופאה שחזרה למחנה.

בית החולים היה גרמני. ניהלו אותו נזירות שהיטיבו איתנו וטיפלו בנו במסירות רבה. כשהעבירו אותי לחדר בבית החולים פגשתי שם את חברותי ליבה ואחותה.

בשל ההפצצות המרובות הוחלט לפנות את המחנה בגלזנקירשן ולהעביר את הבנות לעבודה בזומרדה. לפני ההעברה בא הרופא לשחרר את הפצועות שיכלו להצטרף חזרה למחנה. לאכזבתי הרבה הוא אמר שעלי להישאר בבית החולים. כאשר אמרתי שבכל זאת יש ברצוני ללכת כדי להיות עם אחותי, אמר לי הרופא 'ילדתי, אינך יכולה ללכת, התנאים שם אינם מתאימים למצבך ואת עלולה למות'. כן, למרות הכל היו ביניהם גם כמה שגילו תכונות אנושיות.

כשהבראתי נשארתי בבית החולים, כיוון שהבנות כבר היו בזומרדה ולא ידעו מה לעשות איתי. השתדלתי לעזור בהכנת האוכל ובהדחת הכלים, העיקר למצוא לעצמי תעסוקה. נודע לנו שטוב לבנות בזומרדה. ביקשתי כל הזמן שיקחו אותי לשם כי רציתי להצטרף לאחותי ולא רציתי להמשיך ולהיות במקום שהופצץ שוב ושוב. באחת ההפצצות נפגע בית החולים וכולו נהרס. נשאר רק המקלט בו שהינו. לאחר ההפצצה הגיעו פצועים נוספים והיו זקוקים למקומות, ולכן הוחלט לפנות את הבריאות שבינינו. לא ידעו מה לעשות איתנו והסגירו אותנו למשטרה. השוטרים כלאו אותנו בבית הסוהר. בזמן שהיינו כלואות המשיכו האזעקות וההפצצות ואנו היינו במצב נורא, בלי אפשרות לברוח מן הכלא, כאשר הכל מסביבנו מופצץ ונהרס. אחרי כמה ימים באו לקחת אותנו. לא ידענו לאן לוקחים אותנו. נסענו ברכבת, להפתעתי ולשמחתי הביאו אותנו לזומרדה.

בית החרושת לנשק בזומרדה

מספרת שיינדל: לאחר ההפצצה בגלזנקירשן הועברנו לזומרדה. שם הועסקנו בבית חרושת לייצור נשק. שמחנו שהיתה לנו האפשרות לגרום על ידי חבלות קטנות לתקלות בנשק. זכור לי שבנות מילאו במקרים מסויימים מים במקום חומר נפץ. באחד הימים באו לערוך ביקורת בבית החרושת, כנראה בעקבות תקלות בנשק שיצא מתחת ידינו. העברנו במהירות ובחשאי את המסר בין כולן. פחדנו מאוד, אך הביקורת עברה בשלום. עבדנו במשמרות. באחד הימים בזמן שהייתי במשמרת לילה הגיעה אחותי שרה מבית החולים. לא האמנתי שנזכה להיפגש כל־כך קרוב לפרידתנו, כאשר היא אושפזה בבית חולים ואילו אנו הועברנו למחנה אחר. אך יד הגורל הפגישה אותנו שוב. שמחנו להיות יחד ואף ביקשנו לעבוד באותן המשמרות. מבוקשנו זה ניתן לנו.

מספרת שרה: כשהגענו לזומרדה היינו רעבות מאוד הואיל ולא קיבלנו אוכל כל הדרך. אחת מהבנות שעבדה בניקוי השירותים שם, זכתה כנראה ליחס מיוחד ואירגנה לנו אוכל וקפה. עד היום אינני מבינה מאין השיגה את כל המצרכים. ציידו אותנו במעיל ובנעליים וצורפנו לקבוצת הבנות לעבודה בבית

החרושת. התנאים בעבודה היו יחסית טובים וזכור לנו שכמויות האוכל שקיבלנו, בהשוואה למה שהורגלנו עד כה, היו מספקות.

השיחרור

עם התקרבות הרוסים מצד אחד, והאמריקאים מצד שני, החלו הגרמנים לסגת. פינו אותנו לרכבת, אך לא היתה אפשרות לנסוע בגלל ההפצצות. בזמן שהיינו ברכבת עברה במקביל אלינו רכבת של חיילים שהופצצה לעינינו על ידי האמריקאים. נגרמו להם אבידות רבות (כן יאבדו). אנחנו יצאנו מהרכבת והתחלנו לרוץ משם. יכולנו למעשה לברוח, אך לא היה לאן. לאחר ההפצצה יצאו לחפש אותנו והחזירו אותנו לתחנה. משהתברר שאין כל אפשרות לנסוע התחילו להוליך אותנו ברגל. הלכנו כל יום מן הבוקר עד הערב. כל פעם כשהבחינו באמריקאים או ברוסים היו משנים כיוון ושוב הולכים. כך הלכנו הלוך ושוב במשך ימים רבים. ישנו במתבנים ולעיתים בחוץ תחת כיפת השמים. לילה אחד ישנו בחוץ וירד שלג ובבוקר היה קשה לצאת מהשלג שנערם עלינו.

באחד הלילות הגענו לכפר גרוס־ליפן, שם הכניסו אותנו הגרמנים למתבן ואיימו להצית אותנו. היינו תשושות מרוב הליכה ולשרה כאבה מאוד הרגל. היא אמרה שאם גם מחר תיאלץ ללכת כמו בכל יום פשוט לא תהיה מסוגלת לכך. בבוקר שלמחרת התעוררנו והתפלאנו שהגרמנים לא באו כדי לקחת אותנו ולהמשיך ללכת. הסתכלנו דרך חרכי העץ ולא ראינו אף אחד. פתאום נפתחה הדלת ולפנינו היו רוסים וצ'כים שבישרו לנו שהכל נגמר ואנו חופשיות. לא היה גבול לשמחתנו. בכינו, קפצנו וצהלנו. דאגו לנו למזון ולנעליים והודיעו לנו שאנו יכולות ללכת הביתה.

הגענו ברכבת לבודאפשט בתקופת שבועות. שם שוכנו על ידי הג'וינט בבית ספר. היהודים טיפלו בנו ודאגו לנו. חיטאו וכיבסו את בגדינו. שם הכירה שיינדל רופא יהודי שהביא לה שמלות ובגדים. לא רצינו לנסוע הביתה לפני שנשמע שמישהו ממשפחתנו הגיע. בינתיים הגיע לבודאפשט בחור מהעיירה שמסר לנו מהגוי שהיה בביתנו (לא ברור איך ידע שאנו שם) שנבוא הביתה. הוא אמר שאנשים שלא נותר להם דבר חזרו, ואילו אנו שיש לנו בית ורכוש איננו באות. החלטנו בכל זאת לחזור הביתה.

השיבה הביתה

הבית נשאר על תילו ושכנינו הגויים נכנסו לגור בו. הם התייחסו אלינו יפה. בבית הקטן שהיה בחצר, שם גרה בזמנו אחותנו הנשואה, התגורר קצין רוסי. השכנים הציעו לנו לגור בבית הגדול והיו מוכנים לעבור לבית הקטן, בתנאי שהקצין יעבור גם הוא לבית הגדול. היות שהיינו שתי בחורות צעירות, לא רצינו לגור עם הקצין הרוסי. הגויים הסכימו שיגור איתם בבית הגדול ואיפשרו לנו לגור בבית הקטן. התקיימנו מהמטבח שהקים הג'וינט.

כל פינה וכל דבר בבית הזכירו לנו את יקירינו שכבר אינם. לא יכולנו לקחת

וליהנות מחפצי המשפחה שהושארו אצל הגויים, בגלל הכאב. ביום שישי אמר לנו הגוי שבעליית הגג נמצאים הפמוטות של אמא וסידור, ושאנו יכולות להדליק נרות כמו שאמא נהגה לעשות. שתינו פרצנו בבכי, אך לא היינו מסוגלות לעלות לחפש את הפמוטות ולהשתמש בהם.

לאט לאט הסתבר לנו שחוץ משתינו נותר בחיים רק אחינו איציק, שהגיע מדי פעם הביתה.

מספרת שרה: באותם ימים שלאחר הזוועות נהגנו ללכת כולנו לכל חתונה שהיתה באיזור, ומדי פעם נסענו לעיירות הסמוכות לחתונות. הכרתי את יעקב הרשקוביץ, שלימים נישאתי לו. באחד הימים נסענו כולנו לחתונה והשארנו את מעילינו בביתו. המעיל שלי היה המעיל שהפקדתי למשמרת בידי הגויה בחנותנו לפני הגירוש. כשחזרנו מהחתונה גילינו לתדהמתנו שפרצו לביתו של יעקב וגנבו את כל הרכוש שמשפחתו מצאה אחרי המלחמה, וכן את מעילי, שהגויה הסתכנה בהסתרתו. הצ'כים הפקיעו בתים של גרמנים ונתנו אותם ליהודים. יעקב קיבל בית כזה והוחלט שנעבור לשם. עזבתי את הבית. מכל הרכוש יכולתי לקחת רק מזוודה אחת. החלטנו להתחתן ומאוד רציתי שמישהו מבני משפחתי יהיה בחתונה. אחותי לא יכלה להגיע. ביום החתונה הגיע במקרה אחי איציק מבלי שידע שאני מתחתנת באותו יום.

מספרת שיינדל: נסעתי לרומניה לחפש את דודי (ליברמן). באותו זמן כבר לא ניתן לעבור באורח חופשי את הגבולות ונאלצתי להבריח את הגבול. לשם כך שילמתי כסף רב לאדם שהבטיח להעבירנו בשלום את הגבול. בדרכנו

משמאל: הבית של משפחת יוסף קירשנבאום בככר המרכזית

ביערות גילו אותנו כלבים ונאלצנו לחזור. רק למחרת הצלחנו לעבור את הגבול. בלילה כשישנו גנבו לכולנו את תכולת המזוודות. כך שבעצם לא הצלחנו להציל כלום מהרכוש שהושאר אצל הגויים לפני הגירוש.

מצאתי את דודי, אחיה של אמא, בסאטמאר ונשארתי לגור איתו. שם פגשתי את מנחם ליבוביץ שלו נישאתי. יחד נסענו לחפש את אחותי שרה ובעלה, שאיתם עשינו את דרכנו הארוכה לארץ ישראל.

בס"ד, כסלו תשנ"ב

חיה שיוביץ ויפה דסקל

(שתי אחיות פרופר)

אומץ וגבורה של ילדה מדולהא

אנו שתי האחיות חיה ויפה. שם הורינו צבי מרדכי פרופר ז"ל ואסתר ב"ר אלימלך ופסיה ז"ל לבית הרשקוביץ. היינו חמישה אחים ואחיות. חזרנו הביתה אחרי השיחרור אח ושתי אחיות.

מאורע שנחרט בזכרוני משנת 1942

המאורע אירע בערב שבת. ירד שלג וגשם ובכל מקום היה בוץ. נשמע רעש תופים של **פֶּדוֹר** המתופף, שנשמע באוזננו כקול מבשר גורל רע ליהודים. הוא מכריז שכל הגברים היהודים מגיל ארבע עשרה עד שבעים חייבים להתייצב מיד בכיכר המרכזית של העיירה. אנו, הילדים והנשים, שנשארנו בבית לא ידענו לאן מובילים את יקירינו. קיבלנו ידיעה שלקחו את כולם ליער לחטוב עצים, וכי מותר להביא להם מזון וציוד למקום עבודתם. מיד החלו בעיירה לאסוף מכל טוב. ממשפחתי היו מגוייסים ביער: סבא, אבא ואחי. עלי, בתור הבת הגדולה בת שתים עשרה וחצי, הוטל לקחת להם חבילה. סבתא יעצה לשלוח להם גם שמיכות, לפי שבוודאי קר להם בשנתם. לא היה לי כוח לסחוב הרבה, ולכן לקחתי איתי רק שמיכות. וכך נאלצתי אני הקטנה לנסוע ליער. וכאשר הגעתי למחנה ראיתי את הגברים חוזרים מן העבודה. הם רצו לקראתנו בשמחה גדולה. ואז ראיתי את אבי, הממהר לקראתי, מועד בשלג ונופל. כשראיתי את מצבו פרצתי מיד בבכי. אבא קם, התנער מן השלג ורץ אלי בשמחה בחושבו כי הבאתי מזון. כשראה שהבאתי רק שמיכות נפלו פניו, ולא היה יכול להסתיר את אכזבתו העמוקה. הוא אמר לי, יפה ילדתי, הבאת שמיכות, אך כלום בזה נשביע את רעבוננו? לעולם לא אשכח את מבט האכזבה הנורא שנשקף מעיניהם

כשהתברר שלא הבאתי להם אוכל. הרגשתי את עצמי מאוד אומללה בשל המחשבה שעשיתי דרך כה ארוכה לשווא, בלי להביא להם תועלת, אלא רק אכזבה לכולם. השכנים שראו את המצב ביקשו לעזור לנו, אבל לא היה באפשרותם. נפרדתי מאבי וסבי ואחי בייאוש נורא, וכל הדרך הביתה תיכננתי איך אוכל לחזור ולהביא להם מזון.

תיכנון להביא מזון בהשכמת בוקר

פגשתי חברה ברכבת, ותיכננו שנלך למחרת ביחד ברגל ליער, הואיל והרכבת איננה נוסעת ביום ראשון. כל הלילה לא עצמתי עין מרוב התרגשות ולא הצלחתי להרדם. סיפרתי לסבתא מה אני עומדת לעשות. סבתא גערה בי וניסתה למנוע ממני, אסור לך! אך אני החלטתי ויהי מה. עם שחר קמתי בשקט וארזתי שני סלים כבדים והתחמקתי מהבית כשאני עטופה היטב בבגדים חמים. עד היום זוכרת אני את צבע המעיל. כשהגעתי למקום המפגש, התברר לי שחברתי חזרה בה מרעיון ההליכה. היא גם ניסתה למנוע ממני. היה זה בשעה ארבע לפנות בוקר, ואני החלטתי לצאת לדרך לבד. נסעתי לכפר הסמוך ברונקה. שם הראו לי משכימי קום את הדרך למסילה לכיוון היער. הם הביטו בפליאה בילדה קטנה עם שני סלים כבדים שהולכת לבדה ליער בחורף הקר. וכך המשכתי ללכת כשאני מוקפת שלג, עצים ושמים, באורך של יותר מעשרים ק"מ. היה זה מאמץ עצום וכל פעם שזז משהו ועלים עפו נבהלתי והיה נדמה לי כי חיות טרף הן שעומדות לזנק עלי. מרחוק ראיתי איכר מתקרב לעומתי וחששתי שהוא יחטוף אותי. הוא נכנס לתוך היער ונעלם. אני המשכתי ללכת ולספור את העצים לאורך המסילה, ובסוף כאשר הגעתי למרחק של כשני ק"מ מן המחנה, ביער, שמעתי מאחורי צילצולי פעמונים של עגלה וסוסים אשר ישבו בה יהודים שבאו מברונקה. הם אספו אותי בעגלה ונדהמו לשמוע שכל הדרך הלכתי ברגל לבד, כדי להביא אוכל לאבא. כאשר הגעתי למחנה הייתי עייפה אך קמתי בגאווה כשאני נושאת את שני הסלים בזרועותי וצעדתי לקראת אבי. אבא הוכה בתדהמה כאשר ראה אותי, והתפלא כשסיפרתי לו שאת מרבית הדרך עשיתי ברגל. האנשים סביבו הביטו בי בהערצה. אבא לקח ממני את הסלים ופסע בגאווה ובאושר בין האנשים וקרא אל היהודים לראות את הילדה הקטנה, שטרם מלאו לה שלוש עשרה שנים שהיתה מסוגלת ללכת משעה כה מוקדמת בבוקר עמוסה בסלים כבדים, ולהביא אוכל לאביה. כל האנשים החלו לכתוב מכתבים הביתה למשפחותיהם.

הגעתי הביתה למחרת בבוקר, אמא התנפלה עלי בחיבוקים ובדמעות שמחה בעיניה ואמרה, כי לא האמינה שאחזור אי פעם הביתה. מיד קמתי ורצתי למסור למשפחות את המכתבים שקיבלתי לחלוקה. בתודה ובדמעות קיבלו הנשים את דרישת השלום מבעליהן ויקיריהן. היה לי בכך פיצוי נאות על המסע המסוכן שערכתי בהליכתי ליער בבוקר.

את האומץ לכך קיבלתי בירושה מסבא וסבתא. הם ידעו איך לחנך, והיתה להם הרבה חכמת חיים. כל בוקר היתה סבתא שולחת אותי לשכנה, אשה

חולנית ושמה דוברי ששכבה במיטתה. היה עלי להביא לה חלב ושמנת, וגם מתן בסתר. פעם שאלתי את סבתא מדוע אני צריכה כל פעם ללכת ולחלק כל מיני מצרכים, וסבתא השיבה לי כי זקנים וחולים ועניים זקוקים לעזרה. את תשובתה קיבלתי בתור צוואה וכך נהגתי בכל דרך חיי.

רחל רינה ושיינה לבית וינגרטן

משפחתנו אבות ובנים

(סיפורן של שתי האחיות)

סבנו היקר ר' זאב הכהן ווינגרטן ז"ל, היה תלמיד חכם גדול. היה רגיל ללכת עם ספר ביד. התגורר בבית גדול ומרווח שעמד במרכז העיירה בדולהא, לא רחוק מבית הרב ר' אשר זליג גרינצווייג זצ"ל ובין בית הכנסת.

ר' יעקב בן־ציון ווינגרטן ז"ל

בבית הזה גדל אבי, ר' יעקב בן ציון, שהיה יד ימינו של סבא, וביחד ניהלו עסק בתעשיית משקאות חריפים בסיטונאות. רבים מיהודי הסביבה מצאו את פרנסתם במפעל של משפחת ווינגרטן. בביתנו היה טלפון, מן הבודדים בסביבה, כך שגם שכנים השתמשו במכשיר הזה.

המרתף שימש למילוי המשקאות ואגף מיוחד לקירור ואיחסון החביות. הקירות במרתף היו חלולים כשבהם מילאו בחורף גושי קרח למשך הקיץ.

המשפחה היתה מיוחסת ואהובה. כלל גדול היה, כל הפושט יד נותנים לו בעין יפה. בענייני צדקה היתה אמא רוזה ע"ה עזר כנגדו. פתחה את ביתה בפני אורחים שהיו פוקדים את העיירה. אלה קיבלו בביתנו אוכל ולינה. אמא היתה נעזרת בעוזרות כדי שתוכל להתגבר על העבודות הרבות. היה עליה להכין ארוחות למשפחה ולפועלים שעבדו במפעל.

נוסף לקרובי משפחה, באו מכרים וחברים להתייעץ ולשאול בעצתו של סבא ולבקש את עזרתו בשידוכים, בבעיות משפחתיות ועניינים אחרים. לכל אחד עזר כמיטב הבנתו. נכבדי הקהילה התאספו בביתנו לאסיפות בענייני ציבור. אורח חיים זה התנהל כל השנים, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. החיים היו תוססים ושקטים יחסית.

האוכלוסיה בדולהא היתה מגוונת, רותנים שוואבים סלובאקים. לכולם היו בתי ספר משלהם תחת השלטון הצ'כי הדמוקרטי. גם תעשיה היתה, כגון: בית חרושת ליציקת תנורי חימום ובישול, מינסרה לעיבוד עצים בצורות שונות, טחנת קמח שפעלה בקיטור (דָאמְפְמִיל) וגנרטור שסיפק חשמל למקומות מסויימים. דולהא היתה עיירת מחוז. במרכז העיירה היתה כיכר שבה התנהל שוק. מכל הסביבה וגם ממרחקים באו לקנות ולמכור סחורות מגוונות. להרבה יהודים היו חנויות מסביב לכיכר.

באיזור היערות היה מעיין של מים מינרליים, ומבצר עתיק מוקף חומה עם שער כניסה מרשים, שהשתמר בשלמותו. בזמננו שימש בית חולים.

אצל סבא, ר' זאב, נמצא כתב יוחסין המיוחס עד לבעל התוספות יום טוב, שסבתא היתה הדור התשיעי ממנו.

ר' זאב ווינגרטן נפל למשכב ונפטר בחורף תרצ"ח. כל אנשי הקהילה וידידיו ליוהו בדרכו האחרונה. יהי זכרו ברוך. ההורים וארבעה אחים ואחיות ניספו בשואה. הי"ד.

הניה גולדשטיין וליבה שטיינברג

סיפורן של שתי האחיות יעקובוביץ

טובה דווידוביץ (ז"ל) נולדה בדולהא בשנת 1893. בעלה היה נתן יעקובוביץ, יליד בילקה (1885), חייט במקצועו. איש ישר מאוד היה, אהב צדק. אהב את החיים, היה איש אהוב על הכל. לזוג היו שבעה ילדים. מכל המשפחה חזרו שניים מן השואה.

הבת הניה (Heni), ילידת דולהא (1921), הגיעה לאושוויץ עם כל בני המשפחה. שם היתה עד חודש אוקטובר 1944. אחר־כך נלקחנו למחנה עבודה מלחוב (Malchov) שבגרמניה. שם עבדנו בנקיון הביוב ובצנרת בכלל. רוב האנשים שהיו איתי היו מברגסאס. אחר־כך עבדנו כחצי שנה בבית־חרושת לייצור נשק במקום. עבדנו עבודת פרך קשה מאוד.

באביב 1945 עזבנו את מחנה העבודה הזה והתחלנו לנוע ברגל בלא שום אוכל או טיפת מים, יחפים ותשושים. בסוף הגענו למחנה אחר ששמו ראוונסבריק. כאן עבדנו בבית־חרושת (לברזל או נשק), אך סמוך לבואנו לשם

התחילו להפציץ מן האוויר ובלתי אפשרי היה להישאר שם. הלכנו משם ובמשך שישה שבועות נדדנו יחפים וחלשים, ושוב ללא אוכל ושתייה. הגרמנים סיפרו שאין להם אוכל לתת לחיילים שלהם ובוודאי לא לנו.

פתאום, יום אחד בשעות אחר הצהריים ביקשו מכולנו להסתדר בתורים אחד אחרי השני. נתנו הוראה לשבת במקום מסודרים. לא יכולנו לתאר לעצמנו מה הולך לקרות. היה זה מעמד מאוד מוזר. לאחר כמה זמן נעלמו לפתע החיילים ונשארנו לבדנו. אך אפילו אמונה בטוב כבר לא היתה לנו. פחדנו לזוז. כאשר התחלנו לנוע כל אחד לדרכו הגיעו חיילים אמריקנים ואמרו שאנו משוחררים. הסתובבנו בגרמניה עד חודש אוקטובר, כאשר סוף־סוף החיילים הרוסים העמידו לרשותנו משאיות שהובילו אותנו דרך כל מיני מדינות באירופה לכיוון ביתנו. הגעתי הביתה בחודש אוקטובר או נובמבר.

בשנים האחרונות אני גרה בירושלים.

הבת השניה ליבה – ילידת דולהא (1924). בשנת 1944 הגעתי למחנה ריכוז באושוויץ שם הפרידו בין כולם. באושוויץ עבדנו במשך כחודשיים, ולאחר מכן נלקחנו למחנה אחר ששמו גלזנברג (Gelzenberg), שם עבדנו עבודת פרך. במשך כחודש וחצי ניקינו שם את הריסות בתי הזיקוק לאחר הפצצות אוויריות. במקום הזה החיים היו בסכנה תמידית בגלל הפצצות חוזרות. כאשר השטח היה כבר נקי, שוב באו ההפצצות. סוף־סוף עזבנו והלכנו הרבה ברגל עד שהגענו למחנה – זומרדה (Zomerda). ארבעה–חמישה חודשים עבדנו במפעל לייצור נשק. בחודש וחצי הבאים נדדנו ממקום למקום בגלל ההפצצות מן האוויר. הגענו רעבים ויחפים עד להרי הסודטים. השתחררנו ב־9.5.45 בוולקה ליפנה (Velke Lipne) שבצ'כוסלובקיה על ידי הצבא הרוסי.

משם התחלנו ללכת ולנסוע לכיוון הבית בתקווה למצוא בית או אולי את בני ביתנו, אך לצערנו... הגעתי לבית הורי בסוף מאי 1945 ולא מצאתי שום דבר ואף אחד. אחותי הניה חזרה לאחר כמה חודשים – בספטמבר–אוקטובר 1945.

בשנת 1972 עליתי עם משפחתי ארצה.

שרי גלב

זכרונות מדולהא

אני בת שארית הפליטה ממשפחת גלב. שמי: שרי. נולדתי בדולהא בשנת 1924. אבא לייב גלב (סילצה), אמא רבקה (דולהא) מבית קליין.

ממשפחה בת שישה ילדים נשארנו בחיים שלושה ילדים, ואלה הם:

אלה – תל־אביב.

שרי – שדות־ים.

ברי – אמריקה.

פרנסתנו היתה חנות כל־בו. גרנו על־יד הגשר על נהר 'בורז'בה'. את אבא בחרו הרבה שנים לגבאי בית כנסת וליתר פעילות קהילתית. אמא ניהלה את החנות.

עם כיבוש ההונגרים לקחו את אבא למחנות עבודה 'לריקה', שם קיבל מכות רצח מהרותנים. פצוע וחולה ברח לבודאפשט. נשארנו בדולהא עם אמא, בלי פרנסה. שמרנו על המסורת – ובמיוחד על החגים בסתר, ופחד מהז'נדרמים. אני נזכרת שבכול זאת חגגנו חג סוכות אצל דודה שוימר השכנה, על הבוידם (הגג), בסוכה מקושטת, משכנו את הסולם אחרינו שלא ימצאו אותנו. לא ויתרנו על הטיולים ליער 'שירוקו' ולא ויתרנו על שחייה בנחל 'חרודשצ'ה'. חיפשנו את היחד. דיברנו שפות: יידיש, צ'כית, רותנית והונגרית.

ב־1941 הסתבכתי עם נאצי, ממוצא שוואבי, בלה מוריץ שמו. גרו על ה'פויפור'. נאלצתי לברוח. ברחתי לבודאפשט, שם התחתנתי, שם ילדתי את בתי הבכורה ב־1945, ושם התאלמנתי.

את משפחתי פגשתי בפעם האחרונה בשנת 1943. לא רציתי לבקר יותר את המקום המקולל הזה, שפעם היה מקום הולדתי וילדותי, דולהא.

אחרי השיחרור עברתי לצ'כיה. מצ'כיה עברתי לאיטליה, ומשם לארץ ישראל. כיום אני גרה בשדות־ים, יש לי ארבעה ילדים, אחד עשר נכדים ב"ה ('כן ירבו'), כולם בארץ ישראל. לא אתן להם לשכוח את השואה האיומה, ומה הביאה לנו הגולה, ולעם ישראל.

שרי גלב

זכרונות מבודאפשט

'הצפירה ליום השואה'

בזמן הצפירה של יום השואה
מה מתרחש בי ומה אני מרגישה?
אני מתרחקת הרחק לגולה.
בסימטאות המוות אני מתחבאה
מפוחדת, רעבה געגועים למשפחה
מפחד ומבדידות יוצאת הנשמה
לי לא מחכה אדם בשום פינה.

אני שומעת צפירה אחרת
צפירה של הפגזה ומלחמה
כמה יפה זה בעיני – כמו מוסיקה טובה.

מפגז – זה מוות אחר, מוות של בן אדם!
אם למות, לא בידם!!
אוה, כמה אני שונאת אותם.

צפירה של שתי דקות נגמרת
ואני לא זזה ועוד עומדת.
למציאות צריך לחזור
אני פה לא פוחדת.
כך כל חיי, אני לא אשכח – אני אזכור!!

זיסל ופרימט לבית וייס

קורות משפחתנו
(סיפורן של שתי אחיות)

אבא אברהם ווייס, הי"ד

אבינו ר' אברהם ב"ר שלמה ווייס ז"ל, נולד בשנת 1898 בעיירה קרצקי. עם גמר לימודיו בחדר למד בישיבות. התחתן עם חנה ב"ר פישל והזוג הצעיר עבר לגור בדולהא. לפרנסתו פתח עסק, והקים משפחה לתפארת, ברוכת ילדים, שתי בנות ושישה בנים.

גורל המשפחה לא היה שונה מגורלן של שאר המשפחות מדולהא. ארבעת ילדיהם הקטנים: משה־אליהו, מאיר, אריה וחיים־דוד־שמואל ניספו ביחד עם ההורים בשואה, הי"ד.

הבת הבכירה זיסל, שנישאה לאריה נויוביץ מהעיירה סוימי, הקימו את ביתם ברעננה. הבת השניה פרימט, נישאה ליעקב ווייס מלוצק, וגרים בחיפה.

שני בנים נוספים: פישל וישראל־דוב, שחזרו הביתה אחרי השיחרור, הקימו את בתיהם בארצות הברית.

חיים שלמה וידר

היכן הם כולם?

חוויתי הרבה לילות ללא שינה, תמיה היכן הם כולם? איפה משפחתי, שכני, חברי מדולהא. כלום אזכה לראותם אי פעם?

שעה שהמציאות משתלטת אין טעם בחלומות. חלומות הבלהה חולפים ואני תופס כי שמונים וחמישה אחוז מאחינו ואחיותינו היהודים שבדולהא שוב אינם יותר חלק מאתנו. בעוד עשרים עשרים־וחמש שנים שוב לא יוותר יותר מישהו שיזכור את דולהא, שבה חיינו אי פעם וחלמנו.

מפוחדים, רעבים ועייפים הגענו כולנו בקרונות משא לאושוויץ. לא ארך הרבה למשמרות הנאציים להפריד בנחרצות את היהודים לשתי קבוצות, דהיינו קבוצה אחת מסומנת לחיים של עבודה קשה, והאחרת לחיסול מהיר בדרכים שכיום כבר ידועות לנו היטב.

ר' אליעזר וידר ורעייתו ליבה

סולומון (חיים שלמה) וידר הוא הניצול האחד והיחיד ממשפחת וידר מדולהא. אביו ר' יעקב אליעזר נפטר בברגן בלזן שבועות אחדים לאחר השיחרור. אמו ליבה, אחותו רחל ואחיו ישראל־גדליה ומאיר ניספו באושוויץ. סולומון נפצע אנושות בברגן בלזן ביום השיחרור בנסותו להשיג תפוחי אדמה. הוא השתקע בארצות הברית, שם הוא נשוי באושר לסליה לבית רוזן ולהם שלושה ילדים: לאונה, ז'ק וסנדרה. הם גם סבא וסבתא גאים לארבעה נכדים.

תוך שעה היו שמונים וחמישה אחוז מאהובינו מעורטלים, מועברים בחופזה ונדחפים לתאי הגזים. הם כולם צעקו וזעקו וכולם נחנקו למוות. לאחר רבע שעה נשתרר שקט מוחלט ושמונים וחמישה אחוז מקדושי דולהא נערמו אל עבר המשרפות, אולם לא לפני שהרוצחים עקרו מפיותיהם של הגוויות את שיני הזהב שבפיהם.

לאחר מכן לא נותר שום סימן משמונים וחמישה האחוזים של תושבי דולהא היהודים. דבר לא נותר מהם אלא אפר. שום אות חיים ממאות יהודים שחיו אי פעם, אהבו, שיחקו, התפללו, חגגו את חגיהם. אנשים שלפנים למדו בחדר ובישיבה, הגיעו לגיל המצוות ושברו את הכוס תחת החופה בטכס חתונתם.

תוך זמן קצר ביותר חוסלה קהילה יהודית שלימה, כמוה כאלפי קהילות אחרות באירופה, בלא להותיר שום זכר, בלא קדיש ומבלי שמאן דהוא ישב אחריהם שבעה, כמנהגם של ישראל.

(תורגם מאנגלית)

ריכוז השמות
על ידי
טיטלבאום ליבה
(ווכטנהיים)

לכל איש יש שם
הנצחת שמות קדושי
דולהא
בקריאת שמותיהם ושמות הילדים
ביד־ושם / ביד־לילד
ירושלים

ואלה שמות קדושי קהילת דולהא

אייזיקוביץ
יהושוע־צבי
הילדים: זאב, אפרים.

אייזיקוביץ
זאב ב"ר
רעייתו מרת פרל־לאה
וילדה.

אלקוביץ
יוסף ב"ר
רעייתו מרת קלרה.

אנגרמן
אהרן ב"ר
רעייתו מרת חיה־רחל־לאה
הילדים: סוני־מנדל־בן־ציון,
אליהו, פדי.

אנגל
וויקטור ב"ר
רעייתו.

אנגל
שלמה ב"ר
רעייתו מרת רחל ב"ר דוד
ופרל־פייגה.

אקרמן
משה ב"ר מרדכי־יצחק
רעייתו מרת חיה־שרה.

אקרמן
יעקב ב"ר

באום
יהודה־לייב ב"ר
רעייתו מרת עטיה
הילדים: אהרן, משה, שיינדל, צבי,
ישראל, חנה.

באום
פייבל ב"ר
רעייתו, ובנו.

באום
אללה
רעייתו של פישל
הילדים: שמואל, צבי.

ברקוביץ
וולף־בער ב"ר דוד, ורחל־שבע
רעייתו מרת ביילה ב"ר ברל, ושרה
הילדים: יהודה־לייב, רחל, חיה־צביה
ובעלה, שלמה.

ברקוביץ
קופל ב"ר יעקב
רעייתו מרת לאה.

גולדברג
דוד ב"ר חיים־צבי, וחיה
רעייתו מרת פרל־פייגה

גרינצווייג
מו"ר, הרב ר' אשר־זליג, ב"ר
מו"ר הרב
ר' שלום זצ"ל.
רעייתו הרבנית מרת ציפורה.
הילדים: רייצה, וילדה.

גרינצווייג
הרב שלום בה"ר אשר־זליג זצ"ל
רעייתו הרבנית מרת יהודית ב"ר
יעקב־פרץ.
הילדים: רחל, לוי־יצחק,
צבי־אלימלך.

גרינצווייג
הרב יחיאל בה"ר אשר־זליג זצ"ל
רעייתו הרבנית מרת רחל־מרים
הילדים: יחזקאל, צבי־אלימלך,
קלונמיס־קלמן־כתריאל, פריידה,
רייצה־פערלא.

גולדברג
מנדל ב"ר דוד, ופרל־פייגה.

גולדברג
מנדל ב"ר חיים־הרש, וחיה
רעייתו מרת מלכה ב"ר משה־לייב
ושרה־רבקה
הילדים: יוסף, אהרן, חיה, שמואל.

גלב
לייב ב"ר אברהם וליבה
רעייתו מרת רבקה ב"ר שלמה
ושרה
הילדים: ליבה, רחל, מלכה.

דוידוביץ
רבקה
רעייתו של דוד
הילדים:

דוידוביץ
רייזל
רעייתו של אברהם־פנחס
נכדה: רבקה.

הרשקוביץ
שרה־רבקה ב"ר חיים־צבי וחיה
(אלמנה)
רעייתו של משה־אריה, ז"ל.

הרשקוביץ
פסיל (אלמנה)
רעייתו של אלימלך ז"ל.

הרשקוביץ
יוסף־מרדכי ב"ר משה־לייב
ושרה־רבקה
רעייתו מרת רחל
הילדים:

הרשקוביץ
יעקב ב"ר
ילדים: מאיר.

הרשקוביץ
פייגה ב"ר משה
רעייתו של דוד

הרשקוביץ
אברהם ב"ר אליעזר־צבי, ורחל
רעייתו מרת פייגה
הילדים: משה־זאב, שמואל, דוב.

הרשקוביץ
דבורה ב"ר משה־לייב
הילדים: שני ילדים.

הירש
השו"ב, צבי ב"ר
רעייתו מרת מרים
הילדים: רייזל, שבתאי.

הולנדר
שלמה ב"ר צבי־דוד ורבקה
רעייתו מרת טויבה־ינטה
הילדים: אברהם־יעקב, לאה־פייגה, פנחס, ישראל.

ווכטנהיים (מייזליק)
שלמה ב"ר דוד־צבי וחנה
רעייתו מרת הניה ב"ר יצחק וצביה
הילדים: דוד־צבי, אלטר־יצחק, חיים־זאב, ישראל־מאיר, אברהם־אֶליהו.

ווכטנהיים
טויבה ב"ר שמואל (אלמנה)
רעייתו של ישראל ז"ל
הילדים: דוד־צבי, יעקב, יהודה־לייב, חנה, פייגה.

ווידר
יעקב־אליעזר ב"ר שלמה וצביה
רעייתו מרת ליבה
הילדים: רחל, ישראל־גדליהו, מאיר.

ווידר
חיים־מרדכי־יצחק ב"ר שלמה וצביה.

ווידר
אלטר־חנניה־יום־טוב־ליפה ב"ר שלמה וצביה
רעייתו מרת גיטל ב"ר משה
הילדים: הינדה, פרומט, שלמה, צביה, שרה.

ווידר
נתן־נטה ב"ר שלמה וצביה.

ווייס
יצחק־מכיל ב"ר
רעייתו מרת אלטה ב"ר משה וחיה־שרה
הילדים: מונצי, מרדכי, חנה.

ווייס
דוד ב"ר יוסף
רעייתו מרת מלכה ב"ר משה וחיה־שרה
הילדים:

ווייס
אברהם ב"ר אהרן ורחל
רעייתו מרת לאה
הילדים: אייזיק, שיינדל, צבי.

ווייס
אברהם ב"ר שלמה
רעייתו מרת חנה ב"ר פישל
הילדים: משה־אליהו, מאיר, אריה, חיים־דוד־שמואל.

וויס
יצחק ב"ר אהרן ורחל
רעייתו מרת טויבה ב"ר
הנכדים: איסר־בנימין (יומי).

וויס
צבי ב"ר אברהם ולאה.

וויס
ליבה ב"ר אברהם ורחל
רעייתו של מנדל
הילדים: אברהם.

ווינגרטן
(האחיות) אלטה, דבורה, רחל
בנות של שלמה־אהרן ודריזל.

ווינגרטן
הינדה (אלמנה)
רעייתו של יהודה־הרשל ז"ל
הילדים: הנצ'ה, נטה, שבע, ברנה,
חיה, ליבה.

ווינגרטן
יעקב־בן־ציון ב"ר זאב וחנה
רעייתו מרת רויזה ב"ר משה־אליהו
ומלכה
הילדים: חנה, משה־אליהו, גולדה,
צביה.

ווינגרטן
אהרן מרדכי ב"ר חיים־צבי ושיינדל
רעייתו מרת שרה ב"ר עזריאל־צבי
ורחל
הילדים: משה.

ווינגרטן
פנחס ב"ר חיים־צבי ושיינדל
רעייתו מרת שרה ב"ר שמואל
הילדים: חיים־צבי, שיינדל, ועוד.

ווינגרטן
אליעזר ב"ר
הילדים: שיינדל, פנחס, צבי, לאה.

ווינברגר
משה ב"ר משה
רעייתו מרת ברטה.

חיימוביץ
שמעון־חיים ב"ר מרדכי וחנה
רעייתו מרת ליבה ב"ר אברהם ושרה
הילדים: דובריש, שלמה, לאה,
יוסף־מאיר, חנה, מאטי.

חיימוביץ
אייזיק ב"ר
רעייתו מרת סידי ב"ר משה וגולדה
הילדים: זאב, שפרה.

חיימוביץ
יהודה־מאיר ב"ר
רעייתו מרת טויבה.

חיימוביץ
יהונתן ב"ר
רעייתו מרת יולה
הילדים: אריקה.

חיימוביץ
מרדכי ב"ר
רעייתו מרת שיינדל ב"ר חיים־צבי
וחיה
הילדים: גולדה, מרים, זאב.

טייטלבאום (ווינגרטן)
משה ב"ר אברהם ורחל
רעייתו מרת שרה ב"ר יוסף
וחנה־ליבה
הילדים: אברהם, יוסף, רחל,
מרדכי־יצחק, חיה.

טייכמן
משה־אהרון ב"ר
רעייתו מרת איידל ב"ר שרגא־פאטל
הילדים: אברהם.

טאוב
יוסף־צבי ב"ר
רעייתו מרת רחל ב"ר משה־לייב ושרה־רבקה
הילדים: שבע.

טאוב
יוטה ב"ר

יעקובוביץ
נתן ב"ר
רעייתו מרת טויבה ב"ר אברהם־פנחס ורייזל
הילדים: אברהם, משה, אהרן, גיטל.

יעקובוביץ
אלטה־שרה־דבורה ב"ר
רעייתו של משה
הילדים: אברהם־מאיר, יוסף־חיים, יצחק, חיה, בתיה.

כהן
משה ב"ר הרץ ורחל
רעייתו מרת רבקה ב"ר יצחק והניה
הילדים: הילדים: הרץ, ועוד ילד.

ליפשיץ
שו"ב אברהם ב"ר
רעייתו מרת

לזרוביץ
ישראל־צבי ב"ר
רעייתו מרת לאה־פייגה ב"ר אברהם ורחל
הילדים: רחל, אליעזר־מילך.

מוזס
פייגה ב"ר יצחק
רעייתו של ר' משיל.

מאירוביץ
חיים ב"ר
רעייתו מרת סוסיה
הילדים: דוד, עטיה.

מרמור
מרדכי ב"ר ישראל־לייב ומלכה.

ניימן
שניאור־זלמן ב"ר
רעייתו מרת מלכה ב"ר יהודה־מאיר וטויבה
הילדים: דוב, גולדה, דרזי, מאיר.

סטרולוביץ
יצחק ב"ר דוב
רעייתו מרת צילה ב"ר משיל ופייגה.

סטרולוביץ
דוב ב"ר יהודה
רעייתו מרת שרה
הילדים: בן־ציון, לאה.

פרופר
אהרן ב"ר קופל ולאה
רעייתו מרת דבורה
הילדים: ישראל, משה, יעקב.

פרופר
צבי־מרדכי ב"ר קופל ולאה
רעייתו מרת אסתר ב"ר אלימלך ופעסיל
הילדים: רבקה, אברהם־חיים.

פלדמן
תהילה ב"ר אליעזר (אלמנה)
רעייתו של ר' יצחק ז"ל
הילדים: משה.

פרידמן
הילדים: זלדה, מרדכי־יצחק, ילדיהם של נטע־יעקב, ואללה.

פרידמן
אלכסנדר ב"ר נטע־יעקב ואללה, רעייתו מרת שבע ב"ר
הילדים: יצחק, ברוך־לייב, ישראל־הרש, עטיה.

פרידמן
פרנץ ב"ר
רעייתו מרת פייגה, ב"ר יהודה ותהילה
הילדים:

פיקסלר
מלכה ב"ר בנימין וחנה
הילדים: זיסיה, אריה.

פרומוביץ
אפרים ב"ר
רעייתו מרת אללה ב"ר ישעיהו־הרש
הילדים:

פיקסלר
בלומה
רעייתו של זיסה
הילדים: גדליהו, עטיה.

קירשנבאום
יצחק ב"ר חיים־יואל
רעייתו מרת שרה־מלכה
הילדים: זאב, רחל־לאה.

קירשנבאום
אברהם־יצחק ב"ר
רעייתו מרת יוטה ב"ר
הילדים: ישראל־דוב, דוד, פרל־לאה

קירשנבאום
ברנה ב"ר דוד.

קירשנבאום
משה ב"ר זאב
רעייתו מרת חיה
הילדים: צבי־מאיר, שרגא־פישל, מרדכי־יצחק, רחל, מירל.

קירשנבאום
אברהם ב"ר משה
רעייתו מרת דבורה ב"ר
הילדים:

קירשנבאום
משה ב"ר מרדכי־מאיר
רעייתו מרת רויזה ב"ר
הילדים: יצחק, זאב, בן־ציון, פנחס, שלום.

קירשנבאום
אברהם ב"ר יצחק
הילדים: חיים־זאב, מרדכי.

קירשנבאום
פנחס ב"ר מרדכי־מאיר
רעייתו מרת רחל ב"ר
הילדים: מרדכי־מאיר, לאה.

קירשנבאום
מלכה (אלמנה)
רעייתו של ישראל־דוד, ז"ל
הילדים: משה־לייב, רחל.

קירשנבאום
משה ב"ר דוד
רעייתו מרת חיה־שרה ב"ר נטע, וינטה
הילדים: ישראל, חנה, רחל, מינדל.

קירשנבאום
יוסף ב"ר פנחס ורבקה
רעייתו מרת שבע ב"ר דוד ופייגה
הילדים: מרדכי־צבי, משה־חיים, יעקב, חיה, בתיה, זאב.

קירשנבאום
רבקה ב"ר זאב ושיינדל (אלמנה)
רעייתו של פנחס ז"ל.

קירשנבאום
מרדכי־יצחק ב"ר בנימין וחנה
רעייתו מרת חנה ב"ר יוסף ושבע
הילדים: חיים־דוב.

קירשנבאום
רויזה (אלמנה)
רעייתו של אליעזר ז"ל
הילדים: יצחק.

קירשנבאום
פייגה (אלמנה)
רעייתו של בנימין ז"ל
הילדים: יעקב, משה.

קירשנבאום
חנה (אלמנה)
רעייתו של בנימין ז"ל
הילדים: צ'רנה.

קירשנבאום
מאיר ב"ר מרדכי־יצחק וחנה
רעייתו מרת לאה ב"ר טייבל־דוד וחיה־גיטל
הילדים: דוד־בן־ציון.

קירשנבאום
אהרן ב"ר יצחק

קופולוביץ
מלכה
רעייתו של חיים
הילדים: פייגה, מאיר, מרדכי.

קליין
משה ב"ר יצחק.

קליין
זאב ב"ר שלמה ושרה
רעייתו מרת טויבה ב"ר
הילדים: חיים, דוב, רחל, רבקה, בנימין.

קליין
חנה (אלמנה)
רעייתו של מאיר ז"ל
הילדים: רחל, מאיר.

קליין
שלמה ב"ר יצחק
רעייתו מרת שרה

קוטונה
שלמה ב"ר
רעייתו מרת טויבה ב"ר דוד
הילדים: יעקב, מאיר.

קרבר
חיה־רבקה ב"ר אלימלך ופסיל
הילדים: אברהם־יצחק, מרים.

רוזנבאום
דוד־לייב ב"ר
רעייתו מרת פווה ב"ר אברהם־פנחס ורייזל
הילדים: אברהם־פנחס, ישעיהו־מנחם, דרזי, ברל, חנה־ליבה, יוטה, אהרן, ישראל־אליעזר

רמר
פייגה־דינה ב"ר
הילדים: יהושוע.

שוורץ
דוד ב"ר מאיר־דוב
רעייתו מרת רויזה ב"ר שרגא־פישל ואללה
הילדים: אברהם־יוסף, יצחק.

שטיינברג
שמואל ב"ר יוסף וחנה־ליבה
רעייתו מרת אלטה ב"ר נטע וליבה
הילדים: נטע, יוסף־צבי, חיה, שלמה־אהרן.

שטיינברג
יוסף ב"ר
רעייתו מרת פפי.

שטרובל
דבורה ב"ר יהודה־מאיר וטויבה
הילדים:

שווימר
יעקב ב"ר יוסף־דוד וגיטל
הילדים: חנה, דבורה.

שווימר
צבי ב"ר
רעייתו מרת פייגה
הילדים: יוסף־דוד, שיינדל.

שווימר
חיים־לייב ב"ר
רעייתו מרת שרה ב"ר אהרן
הילדים: פייגה.

שיוביץ
ישראל־חיים
רעייתו מרת שיינדל ב"ר
הילדים: זאב, ישעיה.

שיוביץ
יצחק ב"ר
רעייתו מרת מלכה ב"ר מאיר
הילדים: אסתר, מאיר.

שמעונוביץ
שמעון ב"ר
רעייתו מרת תהילה ב"ר חיים־צבי ושיינדל
הילדים: חיים־צבי, פייגה.

שפיגל
ישראל ב"ר
רעייתו מרת אלגה ב"ר בנימין ופייגה
הילדים: בינה.

שמות קרובי המשפחה	יום הזכרון (יאהרצייט)

קדושי שבע קהילות

YAD VASHEM יד ושם

The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

ירושלים, י"ג בתשרי תשנ"א
2 בספט' 1990

לכבוד
מר רוזנברג אלכסנדר
ומר ראובן זולדן
נציגי הוועד להנצחת
קדושי שבע הקהילות
רח' בית הלל 2
רמת-גן 52404

א.נ.,

הננו מאשרים בזה קבלת דפים, בהם מרוכזים ארבע מאות וששים שמות ילדים עד גיל שמונה עשרה, מבין קדושי שבע הקהילות שניספו בשואה. שמות הילדים יועברו בעתיד לקלטות וירושמעו ב-"יד לילד" בהתאם לסדר המקובל.

כמו כן אנו מאשרים שקיבלנו בנפרד 315 דפי-עד מכל אחת משבע הקהילות: דולהא, קושניצה, זדנ'יה, קרצקי, בו'זניק, ליסיצ'ה, סוכה-ברוינ'קה.

הננו רוצים להביע בפניכם את הוקרתנו העמוקה על כל מאמציכם ועל התרומה הקדושה בריושם קורבנות השואה.

מי כמוכם יודע כי לא קל לאסוף את הנתונים, לרשום אותם ולדאוג שיגיעו אלינו בשלמות.

מי יתן ויהיו עוד רבים כמוכם.

יישר כוחכם.

בתודה רבה והוקרה

בילי [illegible]
מחלקת [illegible]
ויחסי [illegible]

ת.ד 3477, ירושלים 91034, טל. 751611, פקס. 433511 P.O.B. 3477 JERUSALEM 91034, TEL. 751611, FAX. 433511

דולהא

YAD VASHEM יד ושם

The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

Jerusalem,
September 2, 1990

MESSRS.
ROSENBERG ALEXANDER
& REUVEN ZOLDEN
REPRESENTATIVES OF THE
COMMISION TO COMMEMORATE
THE MARTYRS OF SEVEN COMMUNITIES

RECHOV BEIT HILLEL 2
RAMAT-GAN 52404

Dear Gentlemen:

We hereby acknowledge the receipt of Pages of Testimony listing four hundred and sixty names of children up to the age of eighteen among the Martyrs of Seven Communities that perished in the Holocaust.

We also acknowledge the receipt of three hundred and fifteen Pages of Testimony from each of the Seven Communities:Dolha, Kusnica, Zadne, Kerecke, Bereznik, Lisicovo, Sucha-Bronka.

We would like to express our deep appreciation for your efforts and for your contribution in registering the victims of the Holocaust.

It is not an easy task to gather and register the data and to make sure that we receive them.

May there be more people like you.

Many thanks and much appreciation.

Billie Laniado

Billie Laniado
Director of Public
Relations Department

7communities\dis general

P.O.B. 3477, JERUSALEM 91034, TEL. 751611, FAX. 433511 ,751611 ,טל. ,91034 ,ירושלים ,3477 ת.ד.

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת דולהא

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	11	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	17	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]		15	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	9	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	17	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	9	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	5	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	11	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	17	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	9	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	17	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	16	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	בוסניה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	11	[illegible]	בוסניה	השואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 3, רמת-גן 52404
טל. 782917

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

מקום ותאריך חתימה

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

"ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת" (ישעיה נו, ה)

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת דולהא

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
[illegible]	[illegible] - יפתח	[illegible]	הינדה	17	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	חיים - בנימין	[illegible]	הינדה	15	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	שלמה - יואל	[illegible]	הינדה	13	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible] - שלמה	[illegible]	הינדה	11	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	חנה	15	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	חנה	12	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	חנה	10	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	חנה	7	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	חנה	5	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	חיים - [illegible]	[illegible]	שרה	12	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	שרה	10	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	יצחק - [illegible]	רוזה	13	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible] - [illegible]	יצחק - [illegible]	רוזה	11	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	יצחק - [illegible]	רוזה	9	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	יצחק - [illegible]	רוזה	7	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	שרה	17	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	יפתח	[illegible]	שרה	16	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	שרה	14	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	11	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	9	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	5	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	מולהא	צ'כיה	השואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	מולהא	צ'כיה	השואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ה

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 2, רמת-גן 52464
טל. 7523917

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

מקום ותאריך הרישום רמת גן 1/8/86 חתימה

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

"ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת" (ישעיהו נ"ו, ה)

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת דולהא

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
חוזמאוב	יוסף	שמחון-חיים	לובה	10	מולהא	צ'כיה	בשואה
חוזמאוב	מרים	שמחון-חיים	לובה	8	מולהא	צ'כיה	בשואה
חוזמאוב	מאזלי	שמחון-חיים	לובה	6	מולהא	צ'כיה	בשואה
חוזמאוב	פישל	לוי-יצחק	סימי	4	מולהא	צ'כיה	בשואה
חוזמאוב	ישראל	לוי-יצחק	סימי	2	מולהא	צ'כיה	בשואה
טוטלבאום	יוסף	פישל	מרים	2	מולהא	צ'כיה	בשואה
יצקובוב	חיה			14	מולהא	צ'כיה	בשואה
יצקובוב	בראוה	משה	שלמה	13	מולהא	צ'כיה	בשואה
יצקובוב	לברהם-מאיר	משה	שלמה	12	מולהא	צ'כיה	בשואה
יצקובוב	יוסף-חיים	משה	שלמה	10	מולהא	צ'כיה	בשואה
יצקובוב	מרדכי-יצחק	משה	שלמה	3	מולהא	צ'כיה	בשואה
יצקובוב	שמחה	נתן	טובה	17	מולהא	צ'כיה	בשואה
יצקובוב	מיכל	נתן	טובה	15	מולהא	צ'כיה	בשואה
ניומן	מרים	פישל	מלכה	11	מולהא	צ'כיה	בשואה
ניומן	פולמרה	פישל	מלכה	13	מולהא	צ'כיה	בשואה
ניומן	מאיר	פישל	מלכה	8	מולהא	צ'כיה	בשואה
פרוסר	יצחק	שמחון	חבורה	17	מולהא	צ'כיה	בשואה
פרוסר	ישראל	שמחון	חבורה	13	מולהא	צ'כיה	בשואה
פרוסר	משה	שמחון	חבורה	10	מולהא	צ'כיה	בשואה
פרוסר	יהודית	לבי-מרדכי	משה	11	מולהא	צ'כיה	בשואה
פרוסר	לברהם חיים	לבי-מרדכי	משה	5	מולהא	צ'כיה	בשואה
פרוסמן	ברוך-יהושע	מנשה	שרה	17	מולהא	צ'כיה	בשואה
פרוסמן	ישראל-לבי	מנשה	שרה	15	מולהא	צ'כיה	בשואה
פרוסמן	שלמה	מנשה	שרה	13	מולהא	צ'כיה	בשואה
תירשלבאום	חיה	משה-פישל	דבורה	12	מולהא	צ'כיה	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

ארגון יוצאי קהילות בישראל

מצחיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי וחכרתי.

חתימה

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 3, רמת-גן 52404
טל. 782917

מקום ותאריך חרישום

"...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם...אשר לא יכרת" (ישעיהו נ"ו, ה)

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת דולהא

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
קיסלבאום	מרים	אברהם	רחל	10	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	מרים-מלכה	פנחס	בלומה	6	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	לולה	פנחס	בלומה	4	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	בנימין	משה	רוזה	17	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	פנחס	משה	רוזה	15	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	בן-ציון	משה	רוזה	13	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	פנחס	משה	רוזה	11	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	ישראל	משה	חוה-שרה	15	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	מיכל	משה	חוה-שרה	13	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	פישל	משה	חוה-שרה	10	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	מרים	משה	חוה-שרה	9	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	משה	יוסף	שבא	18	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	יהודה	יוסף	שבא	16	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	חוה	יוסף	שבא	15	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	בתיה	יוסף	שבא	13	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	פנחס	יוסף	שבא	11	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	לוויב	יוסף	שבא	9	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	חוה-בבי	מרדכי-יהודה	חנה	3	דולהא	פולין	בשואה
קיסלבאום	יפתח	בנימין	רוזה	7	דולהא	פולין	בשואה
קליין	רחל	פנחס	טובה	16	דולהא	פולין	בשואה
קליין	חוה	פנחס	טובה	14	דולהא	פולין	בשואה
קליין	מרים	פנחס	טובה	13	דולהא	פולין	בשואה
קליין	יהודה	פנחס	טובה	8	דולהא	פולין	בשואה
קליין	רחל	פנחס	טובה	6	דולהא	פולין	בשואה
קליין	בנימין	פנחס	טובה	4	דולהא	פולין	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ך הי"ד

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 2, רמת-גן 52484
טל. 752917

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

חתימה

מקום ותאריך חרישום רמת גן ט' אלול תשמ"ב

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

"...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת". (ישעיהו נ"ו, ה')

קושניצה

אלה יעמדו על הברכה
שרידי העיירה קושניצה בארץ
ובחוץ לארץ
שעזרו בכתיבה, ותרמו כספים להנצחת
יקירינו הקדושים בספר
קדושי שבע קהילות

ראובן אליהו זולדן

זכרונות מן העיירה קושניצה

כיובל שנים עבר מתקופת השואה. אנו, שמכל הקהילה נשארנו שרידים בודדים, חווינו חוויות קשות ומכאיבות בתקופה נוראה זו.

גם אחרי השיחרור מן המחנות, לא חיכו לנו עם זרי דפנה. ההיפך הוא הנכון. שבורים וכואבים, יתומים ללא אם ואב, ולעיתים, בודדים ללא קרוב ומכר חזרנו אל הבית שבו גדלנו, אל המקום שאותו הקימו הורינו בעמל כה רב, אך מצאנו אותו הרוס או תפוס בידי הגויים. אלה קיבלו את פנינו בעויינות גלויה, באומרם: 'תראו תראו יותר יהודים חוזרים מאשר הלכו'. החשש הבולט של אותם גויים היה שהם יֵאָלצו להחזיר ליהודים השבים, את רכושם וביתם, אשר גזלו במשך המלחמה.

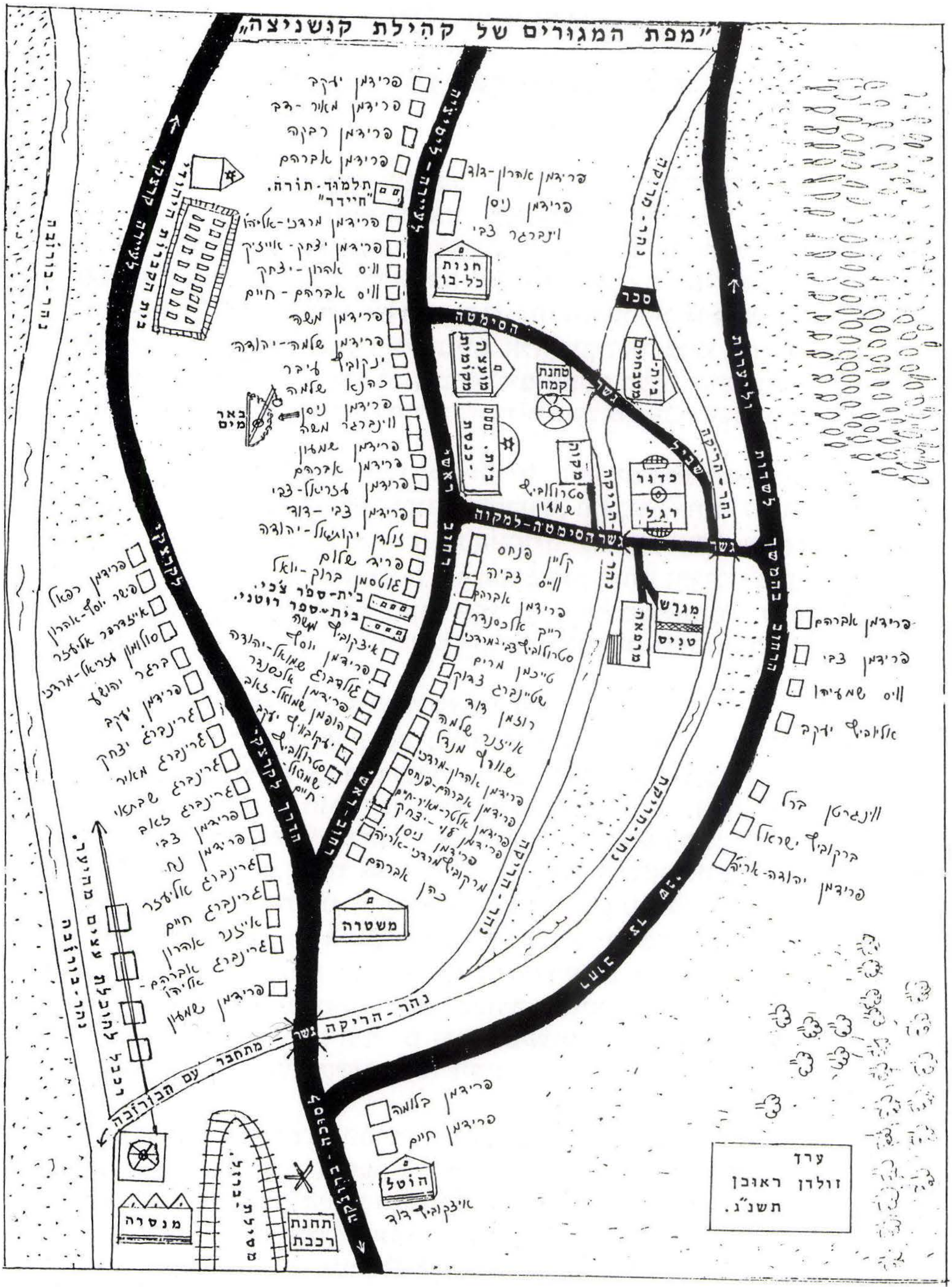
החלו להפיץ לכל עבר עלילות על היהודים, 'היהודים מרעילים את הבארות'. בישוב זדניא אף עצרו מספר יהודים לחקירה, והעבירו אותם לישוב דולהא למעצר למספר ימים, כדי להפחיד את האחרים ולהרתיע אותם, שלא יתיישבו במקום. הבנו, שבמקום שממנו יצאנו ושם גדלנו, ואותו חשבנו לביתנו, איננו רצויים. עלינו ללכת ולחפש מקום אחר ולהתחיל מבראשית. השארנו הכל מאחורינו, ויצאנו לדרך מחוסרי כל, ואחרי טלטולים רבים, ובדרך לא דרך, לכיוון ארץ ישראל.

והיום אנו צריכים לשאול את עצמנו, במה זכינו אנו?

האם עשינו די למען זכרון יקירינו שנכחדו בשואה האיומה? ומי יזכור ויספר על כל אותן משפחות שנמחקו לגמרי מעל פני האדמה? האם באזכרה השנתית אחת לשנה, יצאנו ידי חובה? כלום לא הגיע הזמן לקיים את הצוואה שציוו לנו בדרכם האחרונה, לכתוב ולהנציח את שם יקירינו ולהעמיד 'נר זכרון' ומזכרת נצח בכתובים לכל אותם אנשי שם ורוח, שכיהנו בקהילה המפוארת, כדי שדמויותיהם ושמותיהם הקדושים, ישארו חקוקים בלב כולנו, שבדורות הבאים, ידעו בנינו, מי היו אבותינו, למי הם נכדים, כיצד חיו אבותינו ומה פעלו, ומה הנחילו לנו?! האם לא הגיע העת להעלות על נס את אנשי הקהילה שלנו שחיו ביושר ובאמונה, גדולי התורה, צדיקי עולם, אנשי עמל, מסחר ותעשיה, תורה ועבודה, חסידים ובעלי מקצוע, וכל אותם עמלים לפרנסת משפחתם בתנאי קיום קשים, אשר הקימו משפחות לתפארת במסירות נפש ובדאגה לילדיהם?

זה עולם שהיה ונחרב עד היסוד, ושקע במעמקי השואה האיומה, ואיננו עוד. ואנו חייבים להזכירם ולספר לילדינו שלנו, לבל ישכחו, ולעולם כולו את סיפורם־צוואתם של יקירינו האבות, האמהות, אחים ואחיות.

אנו האבות זקני הדור, היינו כל השנים עמוסים במשא־לבנות מחדש את חיינו, ולהקים בית ומשפחה, לגדל ילדים, ולמצוא פרנסה. ועל כן עתה בערוב שנותינו בגיל הפנסיה, הגיע הזמן לקיים המוטל עלינו, על בני דורנו, להקדיש

"מפת המגורים של קהילת קושניצה"
תלמוד-תורה.
"חיידר"
חנות כל-בו
באר מים
טחנת קמח
סכר
הסימטה
גשר הסימטה-למקוה
גשר
כדור רגל
מגרש טניס
בית-ספר צ'כי.
בית-ספר רומני.
משטרה
נהר-הריקה
הוטל
מנסרה
תחנת רכבת
ערך
זולדן ראובן
תשנ"ג.

חלק מזמננו הפנוי שנותר לנו, לקבוע מזכרת עולם, ולכתוב צוואתם שציוו לנו. ופה המקום לבקש סליחה מכל אלו שלא ידענו להזכירם.

הרב צבי אייזנר

מגילת יוחסין למשפחת שמואל פרידמן ז"ל, יוצאי קושניצה

היהודים הראשונים שהתיישבו בקושניצה באו מגליציה השכנה, כשלוש מאות שנה לפני השואה. מעידות על כך המצבות העתיקות שבבית העלמין.

איש חסיד היה ר' שמואל פרידמן ז"ל, מראשוני הישוב היהודי בקושניצה. נולד בשנת תקט"ז (1756) ונפטר ז' מנחם־אב תקצ"א (1831).

בידי משפחתי היתה מצויה מגילת יוחסין, שממנה עולה כי שמואל פרידמן ז"ל התייחס לגזע הגאונים ר' יום טוב ליפמן הליר אב"ד פראג וקראקה, והגאון ר' יחזקאל לנדאו אב"ד פראג, הנודע ביהודה.

בין השמות של משפחות הגאונים הללו נמצאים אותם השמות שהיו שגורים במשפחותינו ילידי קושניצה במשך כמאתיים שנה, כגון: משה, שמואל, יהודה־אריה, יעקב, יוסף, ישראל, מאיר, דאברישׁ, לובה, פריידה, פריל, שיינדל וכו'. חבל שמגילת יוחסין זו אבדה בזמן גירוש יהודי קושניצה בשנת תש"ד.

משפחת ר' שלמה־יהודה ב"ר שמואל פרידמן ז"ל

שני אחים, הבנים ר' לוי־יצחק ורעייתו מרת דאברישׁ, ז"ל
ר' צבי ורעייתו מרת חיה־זיסל, ז"ל.

שמונה הבנים והבנות של ר' צבי וחיה־זיסל, ז"ל

1. ר' משה, ורעייתו מרת חנה פרידמן ז"ל.
2. ר' אהרון־מרדכי, ורעייתו מרת אסתר פרידמן ז"ל.
3. ר' יהודה־אריה, ורעייתו מרת פריידה פרידמן ז"ל.
4. טויבה, בעלה ר' יעקב יעקובויץ ז"ל.
5. שרה, בעלה ר' אברהם־פנחס פרידמן ז"ל.
6. פריידה, בעלה ר' רפאל פרידמן ז"ל.
7. לאה, בעלה ר' שמואל־זאב הופמן ז"ל.
8. רוחמה, בעלה ר' שלמה אייזנר ז"ל.

ר' **אהרון־מרדכי**, רעייתו מרת אסתר פרידמן ז"ל
הצאצאים:

1. שלמה יהודה, רעייתו מרת רשא־ברכה פרידמן ז"ל.

2. לוי־יצחק, רעייתו מרת חיה־זיסל ב"ר רפאל פרידמן ז"ל.
3. מאיר־דוב, רעייתו מרת דאבריש ב"ר יעקב יעקובויץ ז"ל.
4. פייגה, בעלה מנדל שוורץ ז"ל.
5. רויזה, בעלה דוד ניימן ז"ל.

ר' **יהודה־אריה**, רעייתו מרת פריידה ב"ר צבי פרידמן ז"ל
הצאצאים:
1. חיה־זיסל, בעלה ישראל ב"ר דוב ברקוביץ ז"ל.
2. אהרן פרידמן ז"ל.
3. צבי פרידמן ז"ל.
4. הניה־לאה, בעלה ברל ב"ר יוסף־מרדכי ווינגרטן ז"ל.

טויבה, בעלה ר' יעקב יעקובויץ, ז"ל.
הצאצאים:
1. דובריש, בעלה ר' מאיר־דוב, ב"ר אהרון־מרדכי פרידמן ז"ל.
2. חיה־זיסל יעקובויץ ז"ל.
3. שמואל יעקובויץ ז"ל.

שרה, בעלה ר' אברהם־פנחס פרידמן ז"ל
הצאצאים:
1. טויבה, בעלה ר' יעקב ברקוביץ ז"ל.
2. דאבריש, בעלה זלמן־לייב ווייס ז"ל.
3. פרל, בעלה ר' יעקב הופמן ז"ל.
4. חיה־זיסל, בעלה דוד יעקובויץ ז"ל.
5. אלטר־מאיר־חיים, רעייתו מרת רבקה ב"ר שמואל־יהודה פרידמן ז"ל.
6. לוי־יצחק, רעייתו מרת חיה־זיסל ב"ר שמואל־זאב הופמן ז"ל.
7. סאסי פרידמן ז"ל.
8. נח פרידמן ז"ל.

פריידה, בעלה רפאל פרידמן ז"ל
הצאצאים:
1. לוי־יצחק פרידמן ז"ל.
2. חיה־זיסל, בעלה לוי־יצחק ב"ר אהרון־מרדכי פרידמן ז"ל.
3. משה פרידמן ז"ל.

לאה, בעלה ר' שמואל־זאב הופמן ז"ל
הצאצאים:
1. חיה־זיסל, בעלה לוי־יצחק ב"ר אברהם־פנחס פרידמן.
2. רויזה הופמן ז"ל.
3. טויבה הופמן ז"ל.

4. גבריאל הופמן ז"ל.
5. צבי־יוסף הופמן ז"ל.
6. פייגה הופמן ז"ל.

רוחמה, בעלה ר' שלמה אייזנר ז"ל
הצאצאים:
1. לוי־יצחק, רעייתו מרת אסתר ב"ר אליעזר פופר ז"ל.
2. אלטע־חיה־זיסל, בעלה ר' חיים־צבי לכמנוביץ ז"ל.
3. אהרן, רעייתו מרת גיטל ב"ר יהודה רוזנברג ז"ל.
4. יוסף, רעייתו מרת רחל ב"ר טודריס פרידמן.
5. שמואל, רעייתו מרת הינדא ב"ר אברהם־חיים פלברבוים.
6. משה, רעייתו מרת רחל ב"ר ישראל־לייב וועג ז"ל.
7. ישראל־מאיר, רעייתו מרת גיטל ב"ר נפתלי־הרץ גליק.
8. הרב צבי, רעייתו מרת מרים ב"ר משה־אהרון גרליך.

משפחת ר' חיים ב"ר שמואל פרידמן ז"ל

הבן, ר' **שמעון** ורעייתו מרת רבקה פרידמן ז"ל

ארבעת הבנים של ר' שמעון ורבקה פרידמן ז"ל
1. ר' מאיר ורעייתו מרת שיינדל פרידמן ז"ל.
2. ר' יהודה־אריה ורעייתו מרת שרה־פרל פרידמן ז"ל.
3. ר' צבי־דוד ורעיותיו, מרת רבקה, ושרה פרל פרידמן ז"ל.
4. ר' משה־יואל ורעייתו מרת הינדה פרידמן ז"ל.

ר' **מאיר**, רעייתו מרת שיינדל פרידמן ז"ל
הצאצאים:
1. ר' ניסן ורעייתו מרת גליקל פרידמן ז"ל.
2. ר' אברהם ורעייתו מרת רבקה פרידמן ז"ל.
3. ר' שמעון ורעייתו מרת פייגה פרידמן ז"ל.
4. ר' ישראל ורעייתו מרת אסתר פרידמן ז"ל.
5. חוה פרידמן ז"ל.

ר' **יהודה־אריה** ורעייתו מרת שרה־פרל פרידמן ז"ל.
הצאצאים:
1. ר' אהרן ורעייתו מרת חנה־זיסל פרידמן ז"ל.
2. ר' שמעון ורעייתו מרת בלומה־הנטשה פרידמן ז"ל.
3. ר' פישל ורעייתו מרת רחל פרידמן ז"ל.
4. ר' משה־יוסף, רעייתו מרת רחל פרידמן ז"ל.
5. ר' חיים, רעייתו מרת רייזל־שפרינצה פרידמן ז"ל.

6. מרים, בעלה ר' שמעון ב"ר צבי־דוד פרידמן ז"ל.
7. איידל, בעלה ר' משה ב"ר שלום־יוסף ווינברגר ז"ל.

ר' **צבי־דוד** ורעיותיו מרת רבקה, ושרה־פרל פרידמן ז"ל.
הצאצאים:
1. ר' שלמה, רעייתו מרת טויבה־ינטה הולנדר ז"ל.
2. ר' אברהם, רעייתו מרת מאטל הולנדר ז"ל.
3. ר' שמעון, רעייתו מרת מרים פרידמן ז"ל.
4. ר' יעקב, רעייתו מרת רבקה פרידמן ז"ל.
5. ר' אליהו, רעייתו מרת איטה פרידמן ז"ל.
6. בלומה, בעלה ר' שלמה ז"ל.
7. משה־יואל ז"ל.
8. חיים, רעייתו ליבה ב"ר ישראל פרידמן ז"ל.
9. ליבה, בעלה ר' ברוך־יואל גוטסמן ז"ל.
10. מאיר, רעייתו מרת שיינדל ב"ר מרדכי־אליהו פרידמן ז"ל.
11. רבקה, בעלה ר' אייזיק ליברמן ז"ל.
12. ישראל פרידמן.

ר' **משה־יואל** ורעייתו מרת הינדה פרידמן ז"ל.
הצאצאים:
1. ר' שמעון, רעייתו מרת חיה פרידמן ז"ל.
2. שיינדל, בעלה ר' יהודה רוזנברג ז"ל.
3. מרים, בעלה משה טייכמן ז"ל.
4. ר' יעקב, רעייתו מרת שרה פרידמן ז"ל.
5. שרה, בעלה קופל קופולוביץ ז"ל.
6. ר' אברהם, רעייתו מרת שרה־ביילה פרידמן ז"ל.
7. ר' יוסף־צבי, רעייתו מרת חנה פרידמן ז"ל.
8. לאה, בעלה ר' צדוק שטיינברג ז"ל.
9. רבקה, בעלה ר' אלכסנדר רייך ז"ל.
10. חיה־טויבה, בעלה ר' מרדכי שמיוביץ ז"ל.
11. איידל, בעלה ר' צבי־מרדכי סטרולוביץ ז"ל.

הרב צבי אייזנר

משפחת אייזנר מקושניצה

אבי החסיד הרבני המפואר המחונן בכל המעלות האצילות, מוה"ר ר' שלמה אייזנר הי"ד, נולד בשנת תרל"ח (1878) בנובוסליצה במחוז וולובה שבקרפטורוס, לאביו הרה"ח מוה"ר אברהם־זאב (נפטר י"ט מרחשון תרע"א) ולאמו הצדקנית מרת שרה בת הרה"ח ר' ישראל־צבי פופר, וטובה־מרים בת מו"ה יצחק ע"ה. נפטרה בח' תשרי תרע"ה ומנוחתם כבוד בהר הזיתים ירושלים.

ר' שלמה ספג תורה וחסידות בבית הוריו והשלים את לימודיו בישיבות הגדולות 'שוראני', ו'סאטמאר', והיה תלמידו המובהק של הגאון 'בעל קרן לדוד' זצ"ל.

הורי נישאו בשנת תר"ס (1900). אמי מרת רוחמה הי"ד בת מו"ה צבי וחיה־זיסל פרידמן ז"ל מקושניצה, היתה אשה צנועה ובעלת מעשים טובים.

הרה"ח מורנו הרב שלמה אייזנר הי"ד

אביה ז"ל התייחס לבעל התוספות יום טוב זצ"ל ולמעלה בקודש עד דוד המלך ע"ה. ראש משפחת אמי היה ר' שמואל פרידמן ע"ה, אשר בא עם אנשי ביתו מרוסיה לקושניצה כשלוש מאות שנה לפני השואה, והיה מראשוני המתיישבים היהודים בעיירה. כך שכמעט כל המשפחות היהודיות בקושניצה היו מצאצאיו. לאחר נישואיהם התיישבו הורי בקושניצה. אבי שלח ידו במסחר, אך עיסוקיו לפרנסת ביתו לא הפחיתו את הזמן שהקדיש לעניינים רוחניים. הצטיין בתורה וברדיפת צדקה וחסד, והיה חבר בחברת לומדי משניות 'קהל עדת ישורון' בקושניצה. יחד עם אמי, שהיתה עזר כנגדו, הפך ביתם לבית יהודי נאמן המשופע בתורה וגמילות חסדים, עד שבכל האיזור נפוצה הידיעה כי בביתם של ר' שלמה ורוחמה ז"ל תמיד נמצא אש"ל לכל אחד בסבר פנים יפות.

ר' שלמה היה אהוב על הכל. מיודעיו ומעריציו הרבים כיבדוהו. רבים באו לשאול את עצתו בכל דבר הקשה להם שכן הוא היה מפורסם באיזור כבעל ישוב דעת ומתינות עד להפליא, וזאת בנוסף על אהבתו לכל איש ישראל.

פעם היה לר' שלמה דין תורה עם אחד מבעלי חובו על סכום עצום. הצד שכנגד חוייב בשבועה. וכשראה ר' שלמה שיריבו מתכונן להישבע, והוא ידע אל

נכון כי זאת תהיה שבועת שקר, החליט לוותר על כל הסכום ועזב את הדין תורה.

ר' שלמה ורוחמה הי"ד גידלו משפחה ברוכת ילדים, שבע בנים ובת אחת. הבנים למדו בחדר, והמשיכו ללמוד בישיבות. היתה זו משפחה מפוארת של תלמידי חכמים בקושניצה, אשר כל אנשי הישוב התגאו בה.

ובשואת הנאצים ימ"ש הובלו הורי היקרים לאושוויץ ביום כ"ו אייר תש"ד. שלושה בנים ונשותיהם וצאצאיהם ובתם היחידה ובעלה וילדיהם. רק ארבעה בנים הצליחו לחזור אחרי השיחרור מן התופת הנאצי, שבורים וכואבים על אובדן נשותיהם וילדיהם, כארבעים נפש שהועלו על המוקד. הי"ד.

ואלה בני ר' שלמה ורוחמה שניספו הי"ד

בנם הבכור, הרה"ח המופלג והמושלם ר' לוי יצחק, נהרג באחד ממחנות ההשמדה ואשתו מרת אסתר בת הרב ה"ח ר' אליעזר ושיינדל פופר וילדיהם הובלו לאושוויץ.

בנם המופלג והמושלם ת"ח ויר"ש, בעל מנגן וספרא רבא, מו"ה ר' אהרון תלמידו המובהק של הרה"ג ר' שלמה סופר אב"ד ברגסאס זצ"ל, ואשתו המושלמת מרת גיטל בת הרה"ח ר' יהודה רוזנברג וילדיהם.

בנם מו"ה משה, שמלבד מעלותיו הרבות היה נזהר מאוד בשמירת לשונו ולא הוציא מפיו דיבור לבטלה, נהרג ברוסיה ונקבר על אם הדרך. אשתו מרת רחל בת ישראל לייב וחיה וילדיהם הובלו לאושוויץ.

בתם התמימה והישרה מרת אלטא חיה זיסל וילדיה הובלו לאושוויץ, בעלה המופלג והמושלם שהיה בקי בש"ס ופוסקים וכמה שנים היה ראש ומזכיר בישוב ליסיצ'ה, מו"ה ר' חיים צבי לכמנוביץ ב"ר מאיר ואסתר, נהרג במחנה הריכוז. הי"ד.

הנשארים לחיים טובים אמן כי"ר

ואלה בני ר' שלמה ורוחמה שנשארו לחיים טובים:

ר' יוסף נ"י. אחרי עברו כל צרות השיעבוד והיגון תחת ידי הרשעים ימ"ש, אחרי שיחרורו נשא בזיווג שני את אשתו רחל פרידמן מסילץ, והקימו משפחה לתפארת בברוקלין שבארצות הברית.

ר' שמואל נ"י. אחרי שיחרורו מן התופת הנאצי, שבור בנפשו מאובדן בני משפחתו, ראה צורך להקים משפחה מחדש. נשא בזיווג שני את מרת הינדה פלברבוים והתיישב זמנית בגרמניה. נולדו להם שני ילדים. בשנת תשי"א עברו לגור בברוקלין שבארצות הברית.

ר' ישראל־מאיר נ"י. גם הוא שתה מכוס התרעלה בהשמדת בני ביתו, וכל מיני יגון ושיעבוד תחת הרשעים ימ"ש. פעם בהיותו טמון בבונקר במחתרת, עבר מעל ראשו גדוד של טאנקים, וניצל בדרך נס. אחרי המלחמה נשא בזיווג

שני את מרת גיטל גליק. גם הם הקימו את ביתם ומשפחתם בברוקלין שבארצות הברית.

החינוך של הרב צבי אייזנר שליט"א

נולדתי בקושניצה בשנת תרע"ח (1918) כבן זקונים של המשפחה. אחר הבר־מצווה נשלחתי ללמוד בישיבות סָלִיש אצל האדמו"ר מספינקא זצ"ל הי"ד, ואחר כך המשכתי בלימודים בישיבה אצל הרב הגאון ר' אנשל כץ זצ"ל הי"ד בסָרֶדהַאלי. וגם עלי עברו כל יסורי החורבן וניצלתי בדרך נס. (כתבה נפרדת בהמשך).

אחרי המלחמה נשאתי את הכבודה והמלומדת הרבנית מרים־תחיה בת הרה"ח המפורסם מו"ה משה־אהרון גערליך הי"ד מסווידניצקיא, שהיא היחידה שנשארה מכל בית אביה. בבואנו לארצות הברית המשכתי בלימודים בישיבה אוניברסיטי, והוסמכתי להוראה על ידי הרה"ג ר' משה פיינשטיין זצ"ל, ולאחר כשנתיים נתקבלתי לרב בקהילה המפוארת 'קהילת עזרת ישראל' בעלענוויל ניו־יורק, שם הנני משמש ברבנות ברוב פאר וכבוד גם כיום.

בתקופת רבנותי שם, למעלה מארבעים שנה, נעשה רבות למען חיזוק התורה והדת לבני הקהילה, והוקמו מפעלים רבים לצדקה וחסד, וכן בהתארגנות מקומות לנופש בימות הקיץ לעשרות אלפי יהודים כ"י, במשך עשרות בשנים.

בשנים האחרונות אני מבקר כמעט שנה בשנה בארץ ישראל, מתעניין במצב הכלכלי של יוצאי קושניצה ומוכן לעזור לנזקקים. מדי פעם משתתף באזכרה לקדושי קהילותינו הנערכת בשנים האחרונות בבית מרמארוש בתל־אביב.

סיפור הצלתו של הרב צבי אייזנר שליט"א

תחילה הובלתי לגיטו קאשאו. משם נשלחתי ברכבת טראנספורט לאושוויץ. שם, אחרי סלקציה, העבירו אותנו בקבוצה למאוטהאוזן לעבודה בקאצט **עבענזה** לעבודת פרך, בחציבת אבנים למנהרה. הממונה עלי היה קאפו פולני רשע ואכזרי, אשר תיכנן רוב הזמן להרגני. בשעה שדחפתי עגלה עמוסה באבנים, אל מחוץ למנהרה, פקד הקאפו על גוי אחד מהאסירים לדחוף עגלה אחרת עלי, על מנת להרגני. בחסדי ה' נשברה רק רגלי הימנית. כשרגלי שבורה בלי טיפול רפואי צעדתי כשני קילומטר ברגל בחזרה למחנה בלוויית חיילי אס.אס. ימ"ש, במקליהם וכלביהם.

במחנה זה, כמו בכל מחנות עבודה, קבע הרופא מי כשיר לעבודה. וזה היה הולך לעבודה. אותם שנקבע שהם בלתי כשירים נאספו במשלוחים (טראנספורט) למאוטהאוזן, מחנה מיוחד לשריפת אנשים חולים וחלשים. כך עלה גם בגורלי להיות במשלוח, מאחר שלא זכיתי לטיפול רפואי, ומצבי הבריאותי החמיר מיום ליום. הושלכתי עם אסירים נוספים על מכונית משא כשרבים, למעלה מחמישים אחוז, נחנקו בדרך מחמת הצפיפות והדוחק.

בהגיענו כבחצות לילה לחצר המחנה מאוטהאוזן ישבתי בצד מרוב עייפות. פתאום מופיע אדם בעל קומה ופנה אלי בסרבית (הבנתי את השפה הסלאווית) ואמר בוא אתי. הוא ראה שאינני מסוגל ללכת ולקח אותי על שכמו. רץ אתי לבית החולים שבמאוטהאוזן והשכיב אותי על מיטה ששכבו בה כבר שני אנשים נכאי ידיים ורגליים. במטת סדום זו שכבתי כחודשיים עד שנשלחתי למחנה אחר, גוזען 2. ואחר כך נודע לי שכל הטראנספורט שאתו באתי למחנה במאוטהאוזן, כולם נשרפו למחרת. ואת האיש הסרבי שהציל אותי לא ראיתי מאז אף פעם, ועד היום אני מאמין בלב שלם שאותו איש לא היה אלא אליהו הנביא ז"ל, וכך בכל שנה בליל סדר פסח כשאני מגיע לפסוקי הפיוט 'דיינו' אני מוסיף את ה'דיינו' שלי.

אילו נשברה רגלי ולא נהרגתי על ידי הקאפו 'דיינו'.
אילו הגעתי למחנה עבודה עבענזה, ולא נשרפתי 'דיינו'.
אילו הכניסו אותי לבית חולים על ידי שליחו הולך תמים 'דיינו'.
אילו הוציאני מבית חולים קודם שנשמדו החולים 'דיינו'.
אילו הוציאני מעבדות לחירות, ולהישאר שלם 'דיינו'.
על אחת כמה וכמה, טובה כפולה ומכופלת למקום עלינו,
על הניסים והנפלאות שזכיתי לצאת מהגיהנום הנאצי בעזרת חסדי השי"ת והגעתי לטיפול רפואי בפראג עיר הבירה של צ'כיה.

לא רציתי להישאר באירופה אחרי השיחרור מהמחנות, אחרי מאמצים רבים הצלחתי לקבל אשרת כניסה לארצות הברית.

ראובן אליהו זולדן

ביקור הרב צבי אייזנר שליט"א בקושניצה

בהמשך לפעילותו הצבורית של הרב צבי אייזנר שליט"א ב"ר שלמה ורוחמה ז"ל, התארגנה לפני כארבע שנים (בשנת 1988) קבוצה של יוצאי קושניצה בארצות הברית לביקור בעיירה קושניצה שבקרפטורוס.

מטרת הנסיעה היתה לבקר בבית העלמין שבקושניצה. כשהגיעו למקום, חשכו עיניהם. ההרס במקום היה רב, המצבות שבורות והגדר סביב פרוצה.

בו במקום החליט הרב אייזנר, לעשות חסד של אמת עם שוכני עפר. עם שובו לארצות הברית התקשר אל ר' אלטר אליהו ב"ר ניסן וגליקל פרידמן ז"ל בקנדה, ואל הרב יעקב ב"ר מרדכי־אליהו וחוה־מלכה פרידמן ז"ל בלוס־אנג'לס. שלושתם ילידי קושניצה. הוא דיווח להם על ההרס בבית העלמין בקושניצה. הם החליטו להקים את ההריסות בהוצאה משותפת, ולבנות גדר חדשה סביב לבית העלמין.

הרב אייזנר כתב מכתב לראש המועצה המקומית שבקושניצה, על רצונו להזמין גדר חזקה וגבוהה סביב בית העלמין. בנוסף, כתב מכתב ליהודי בשם מרמלשטיין, הגר בעיירה הסמוכה (בינתיים עלה לארץ), שידאג לתקן ולהקים את המצבות.

העבודות בוצעו ותמו כעבור שנתיים, במימון שלושת התורמים הנדיבים.

הנצחת שמות קדושי שבע קהילות

באותם ביקורים מרובים של הרב צבי אייזנר שליט"א בארץ, התעניין אצל ידידיו וחבריו יוצאי העיירה קושניצה – באם זקוקים הם לעזרה כל שהיא.

לפני כשנה, בפסח תש"ן, התקשר עמנו הרב עם בואו לארץ, כמנהגו.

נסענו – אנשי הוועד – לבקרו אצל בנו ר' משה־אהרון אייזנר הגר ברעננה. בפגישה זו דיברנו על הצורך להנציח את שמות 'קדושי שבע הקהילות' שלנו, שנחרבו בשואה, באתר 'בקעת הקהילות החרבות' ב'יד־ושם' בירושלים.

הרב אייזנר בירר את הסכומים הדרושים למפעל הנצחה זה. בתום חצי שנה שולם הסכום הדרוש ישירות ל'יד ושם' והשמות מונצחים באתר 'יד ושם' בירושלים.

אף בהוצאת ספר זה תומכים תורמים אלה תמיכה נכבדה.

על פעילות חשובה זו, תבוא עליהם הברכה. יתן ה', ויאריכו ימים ושנים עד מאה ועשרים, בבריאות טובה, ויזכו להמשיך בפעילותם הברוכה.

מצבת זכרון

הרה"ח מו"ה, **שלמה** במו"ה, **אברהם־זאב** ושרה אייזנר ז"ל,
אשתו העדינה מרת **רוחמה** בת מו"ה **צבי** וחיה־זיסל ז"ל מקושניצה.
בתם **אלטע־חיה־זיסל**, ובעלה ר' **חיים־צבי** לכמנוביץ וילדיהם,
עלו על המוקד על קידוש השם, באושוויץ,
ביום כ"ו אייר תש"ד. הי"ד.

בניהם:
ר' **לוי־יצחק** ואשתו מרת **אסתר** בת ר' **אליעזר** פופר ז"ל.
ר' **אהרון** ואשתו מרת **גיטל** בת ר' **יהודה** רוזנברג ז"ל.
ר' **משה** ואשתו **רחל** בת ר' **ישראל־לייב** וועג וילדיהם.
כולם ניספו על קידוש השם בעת הזעם. הי"ד

בנם הה"ח, ר' **שמואל** בן ר' **שלמה** ורוחמה אייזנר,
נפטר ביום כ' ניסן תשנ"ב.
האשה החשובה רעייתו מרת **הינדא** בת הרב ר' **אברהם־חיים** ז"ל,
נפטרה י' כסלו תשנ"ג,
בברוקלין ניו־יורק ארה"ב.
יהי זכרם ברוך.

המנציחים הבנים והאחים
ר' יוסף אייזנר.
ר' ישראל־מאיר אייזנר, ברוקלין, ניו־יורק.
הרב צבי אייזנר, עלענוויל, ניו־יורק.

למזכרת נצח ולעילוי נשמות

ר' **חיים־צבי** ב"ר **מאיר ואסתר** לכמנוביץ ז"ל מלסיצ'ה.
רעייתו מרת אלטע־חיה־זיסל בת ר' שלמה ורוחמה אייזנר ז"ל.

ילדיהם: מאיר, אברהם־זאב, משה, רבקה, הניה, פרומט,
נהרגו ונשרפו על קידוש השם בעת הזעם. הי"ד.

הונצחו ע"י
בתם שרה וחתנם ר' צבי הלוי שטיין ומשפחתם,
ברוקלין, ניו־יורק, ארה"ב.

ציון לנפש חיה

הרה"ח, מו"ה, **שמואל** במו"ה **שלמה** אייזנר ז"ל.
נפטר בשם טוב כ' ניסן תשנ"ב.
האשה החשובה רעייתו מרת **הינדא** בת הרב ר' **אברהם־חיים** ז"ל,
נפטרה י' כסלו תשנ"ג,
בברוקלין ניו־יורק ארה"ב.
יהי זכרם ברוך.

הונצחו ע"י ילדיהם
הבת רוחמה ובעלה ר' צבי אריה בייגל.
והבן ר' אברהם־חיים ואשתו חנה־נעכא אייזנר,
ומשפחותיהם.

רחל ווייס (פרידמן)

הנכדה רחל מספרת על סבא

בית סבא ר' אברהם פנחס וסבתא שרה פרידמן הי"ד היה בית שהכל בו. אב ובנים גדולי תורה, חניכי הישיבות, תלמידי חכמים בעלי הדרת פנים, שלבושם חסידי. קבע עיתים לתורה בחברותא עם שני בניו הנשואים: ר' אלטר־מאיר־חיים, ולוי־יצחק, שגרו יחד אתו בבית רחב מידות הם וצאצאיהם. בבית של ר' אברהם־פנחס ושרה היו עוד חמש בנות: טויבא, זיסל, דובריש, פרל, סאסיה והילד נח ז"ל.

הבת דובריש היגרה לארצות הברית. פרל נישאה לר' יעקב הופמן ונולדו להם שתי בנות לאה־פייגה ונעכא. גם הם היגרו לארצות־הברית. את הבת נעכה השאירו אצל סבא מפני שלא קיבלה היתר כניסה לארצות הברית בשנים ההן. הבת טויבא, נישאה לר' שלמה יעקב והקימו את ביתם בבודאפשט שבהונגריה. שתי בנות נשארו לעזור במשק הבית וניהול העסק המשפחתי.

ר' אברהם פנחס בן למשפחה מיוחסת היה. דור חמישי לגאון האדיר בעל "נודע ביהודה" אב"ד דק"ק פראג, שנפטר י"ז אייר תקנ"ג.

הסבא ר' אברהם־פנחס פרידמן הי"ד

סבא ז"ל היה מעורב בענייני ציבור וחינוך. בשבתות אחרי הצהריים היה בוחן את התל־מידים הגדולים אחרי הלימוד השבועי בחדר, היה פעיל וגבאי תלמוד תורה וחבר בחברת לומדי משניות 'קהל עדת ישורון'.

ר' אלטר־מאיר־חיים ז"ל התחתן עם רבקה בת ר' שמואל־יהודה, ונולדו להם שבעה ילדים. ההורים וכל האחים והאחיות ניספו בשואה, מלבדי. אני רחל, כותבת שורות אלה, נשארתי יחידה מכל המשפחה של ר' אלטר־חיים מאיר ורבקה ז"ל הודות לנסי־עתי לבודאפשט לבקר את הדודה והדוד ר' שלמה יעקב, בשנת תש"ג. כששמעו על ריכוז יהודי קרפטורוס בגיטאות, לא

נתנו לי לחזור הביתה לקושניצה. השיגו לי ניירות בתור נוצריה הונגרית וכך ניצלתי מן הגירוש לאושוויץ.

החיים הקשים של המשפחה

כל משפחת סבא וסבתא ברוכת הילדים עבדו קשה מאוד בניהול העסק המשפחתי. היו בעלי אמצעים. היו להם שדות, משק חי וגם רשיון לניהול חנות מכולת ומכירת משקאות וטבק. בשנים האחרונות של השלטון הצ'כי הטילו מסים כבדים על בעלי אמצעים. על משפחת סבא הטילו מס שלא יוכל לעמוד בו ונאלצו להחזיר את רשיון העסק והטבק לשלטונות, והתפרנסו רק ממשק הבית, חקלאות ומשק חי. כל בני המשפחה עבדו קשה מאוד כל השנים לפני הכיבוש של קרפטורוס על ידי ההונגרים בשנת 1939.

הסבתא מרת שרה פרידמן ובניה ר' אלטר־מאיר־חיים ור' לוי־יצחק (החייל) הי"ד

סבא ר' אברהם־פנחס ושני בניו היו מחסידיו של הרבי מקרצקי. בשנת תרצ"ו הם נסעו להשתתף בשמחת נישואי בתו של הרבי ר' חנוך הֶנְיך זצ"ל בקרצקי. החתונה התקיימה ביום שישי בחודשי הקיץ. אחרי החתונה בדרך הביתה לפני כניסת השבת בישרו להם שאסון נורא קרה להם. הבית על כל הרכוש עולה בלהבות ונשרף כליל. הבית, בנוי היה מעצים, וגם כמה מבתי קרובי משפחה הסמוכים נשרפו. כולם נשארו מחוסרי כל. בכדי להקים בית מחדש למשפחה, נאלצו למכור חלק גדול מרכושם, השדות ומשק החי. חיים קשים נוספים עברו על המשפחה. הבן ר' לוי־יצחק שהיה חייל בצבא הצ'כי, אחרי שיחרורו גם השתתף בניהול העסק המשפחתי. הם הובלו עם כל משפחות קושניצה לגיטו מונקאץ', ומשם הלאה לדרך שממנו לא שבו. הי"ד.

אחרי המלחמה החלטתי לנסוע לקושניצה, בתקווה למצוא ניצולים מהמשפחה. לצערי הגדול נשארתי יחידה משבעה האחים ואחיות. התחתנתי בקושניצה ונשארתי לגור שם עוד כעשרים וחמש שנה. עליתי ארצה עם כל המשפחה וגרה בחדרה.

הדור ר' שלמה־יעקב ודודה טויבא הצליחו להגר אחרי המלחמה מבודאפשט לארץ ישראל והקימו משפחה לתפארת בבני־ברק, משפחת ברקוביץ. הדוד והדודה ע"ה גרו שלושים וארבע שנים בבודאפשט וקיימו במלואם את שלושת הדברים שבזכותם בני ישראל נגאלו: לא שינו את שמם, לשונם ולבושם. הדודה, לבושה היתה תמיד שמלה ארוכה (שונה מהאופנה). נפטרה בבני־ברק בגיל תשעים ושתיים ביום ח' סיון בשנת תש"ם.

א' מנחם פרידמן

ציונות בקושניצה

נסיון ראשון להתארגנות של הנוער היה בשנת 1932. לכפר הגיעו שני חברים של אגודת ישראל מן העיירה הסמוכה קרצקי. הם ניסו לארגן סניף של אגודת ישראל בקושניצה. הנסיון הזה לא זכה להצלחה מרובה.

בשנת 1933 חזר אחי ישראל־דוב ז"ל מהישיבה שלמד בה בסלובאקיה, וביחד עם שני חברים נוספים, משה ב"ר ניסן פרידמן, ומאיר ב"ר צבי־דוד פרידמן, החלו לארגן סניף הפועל־מזרחי ובני עקיבא בקושניצה.

ההיענות היתה גדולה, וחלק מהמבוגרים ורוב הנוער התחילו להשתתף בפעילות הסניף. שכרנו חדר ממשפחת צדוק הלוי שטיינברג, ששימש כמועדון ובית כנסת. היו חברים שרכשו להם גם חולצה של בני עקיבא.

במשך הזמן הגיעו אלינו שליחים ממרכז התנועה כמו חיים צפיר ז"ל וחיים

גוטסמן מהעיירה זדניא (לעתיד פרופ' חיים גבריהו ז"ל, יושב ראש החברה לחקר המקרא) לפני עלייתו ארצה בשנת 1936.

בסניף היתה פעילות אינטנסיבית. למדו עברית ושרו שירים עבריים. בשנת 1935 נשלחו שני חברים מהסניף להכשרה. חברה, רחל בת ר' אברהם פרידמן, נשלחה להכשרה בעיר מונקאץ', ואחי ישראל־דוב, נשלח להכשרה לבראטיסלאבה שבסלובאקיה.

היו בקושניצה גם כמה חברים שהיו שייכים לתנועת בית"ר, כמו חברינו, אלכסנדר רוזנברג, ואלטר־מאיר שטיינברג, ועוד כמה חברים נוספים מהעיירות הסמוכות, אבל לא היו מאורגנים בסניף, אלא כחברים בודדים.

בשנת 1938 עם השלמת בניית בית הכנסת החדש, ויתרנו על החדר ששכרנו מר' צדוק שטיינברג הלוי, והתחלנו להתפלל בשבת בחדר קטן (פוליש) שבבית הכנסת, דבר שגרם להתנגשויות עם כמה ממתנגדי הציונות.

ועידה ארצית בבודאפשט

בשנת 1939, עם כיבוש איזור הקרפטים על ידי צבא הונגריה, גברה הפעילות הציונית בהונגריה ובאזורי הקרפטים, התקיימה ועידה ארצית בבודאפשט. כציר מקושניצה נשלח אחי ישראל־דוב ז"ל. בוועידה נבחרה הנהלה ארצית חדשה שרוב חבריה היו יוצאי קרפטורוס.

בתחילת 1940 ביקר בסניף בקושניצה החבר יוסף אוברלנדר ז"ל. כתוצאה מהביקור נשלחתי להכשרה חקלאית בחווה בהונגריה, שם עבדנו כחודשיים ובחודש יולי 1940 אסרה הממשלה ההונגרית כל פעילות ציונית בכל רחבי המדינה פרט לבודאפשט. פלוגות ההכשרה פורקו, ורוב החברים התרכזו בבודאפשט. גם אני הגעתי לשם, והייתי פעיל בסניף התנועה ברח' לאודון 3, עד לגיוסי למחנה עבודה באוקטובר 1942. גם מהמחנה הייתי בקשר עם הסניף וכל פעם שקיבלתי חופשה חילקתי את זמני החופשי חצי בבית וחצי בסניף בבודאפשט. בחודש מארס 1944, שבוע לפני פלישת הנאצים להונגריה, שהיתי בבודאפשט.

בתחילת שנת 1944 אישרה הממשלה ההונגרית את פעילות התנועה הציונית בכל רחבי המדינה (ישנה דעה שזה גרם לפלישת הנאצים). אורגנה ועידה ארצית בבודאפשט ומהסניף בקושניצה נשלח כציר החבר חיים־יהודה ב"ר ניסן פרידמן, שהיה כשרוני ופעיל בבני עקיבא. עם פלישת הנאצים במארס 1944 להונגריה, הופסקה כל הפעילות הציונית הרשמית, וכל המערכת החלה לפעול במחתרת, ובעיקר התרכזו במבצעי הצלה שונים ומשונים, כגון הברחה לרומניה, הספקת ניירות אריים, הקמת בתי מחסה, בעיקר תחת דגל שוודי בהנהגתו של ראול וולנברג, ודגל שוויצרי, בהנהגתו של הקונסול לוץ.

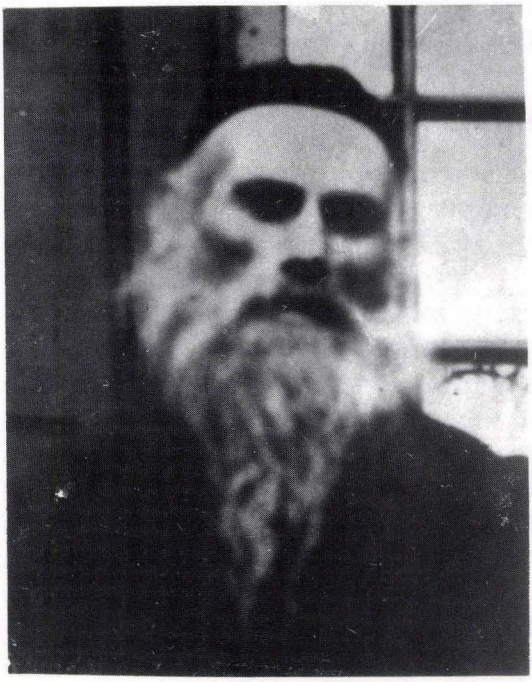
אני עצמי ניצלתי בעזרת מכתב חסיון שווייצרי ששלחו לי למחנה עבודה. הצלחתי לברוח מהגדוד כשהיה בדרכו לגרמניה, והגעתי לבית המחסה של הקונסוליה השוויצרית ברחוב וודאס 29, ושם גם שוחררתי, ביום 18 לינואר 1945.

ראובן אליהו זולדן

שמש בית הכנסת ומקווה טהרה

איש חסיד היה, חשוב, וטוב לב, שמש בית הכנסת ומקווה טהרה בקושניצה, ר' שמעון ב"ר יהודה סטרולוביץ ז"ל. אהבתו הגדולה לילדים וכשרונו לספר ולהצחיק אותם, חיבבוהו לא רק על הילדים אלא על כל אנשי העיירה.

בשעת בוקר מוקדמת היה בא לבית הכנסת, מדליק אש בתנור על מנת שיהיה חם לראשוני המתפללים, אשר היו מקדימים לבוא ולומר פרקי תהילים לפני תפילת שחרית.

ר' שמעון ב"ר יהודה סטרולוביץ ז"ל

ר' שמעון שימש שנים רבות בקודש בבית הכנסת ובמקווה טהרה, כשבתו מלכה־חיה ובעלה ז"ל עזרו לצידו.

ר' שמעון היה ידוע גם בעזרתו לזולת, כשידע על אדם חולה, מיד הלך לסייע ולעזור בכל יכולתו.

ר' שמעון נספה בשואה יחד עם בתו מלכה־חיה ובעלה הי"ד. אשתו שיינדל נפטרה שנים רבות לפני השואה.

בנו ר' שמואל־חיים ז"ל, נשא לאשה את אחות אמי מרת אסתר בת ר' ברוך־יואל וברנה גוטסמן ז"ל. חלק מילדי המשפחה ניספו בשואה, הי"ד, וארבעה ילדים הקימו משפחות בארץ ישראל.

בנו השני ר' צבי־מרדכי ז"ל נשא לאשה את אחות חמי, ר' יוסף צבי פרידמן ז"ל שהיה יליד קושניצה, מרת איידל ז"ל. כל המשפחה גורשה בשנת 1941 לפולין, ואחרי הרבה חודשים הם הצליחו לחזור. וכמה חודשים לפני ההליכה לגיטו, נפטרה האשה איידל. בעלה וחלק מילדי המשפחה ניספו בשואה. הי"ד. שתי בנות נשארו, בת אחת, חיה כיום בארצות הברית, והבת השנייה – לאה – היתה עם בעלה ביערות, וחיו בתור נוצרים. אחרי השיחרור, הם חזרו לביתם בקרפטורוס, ולאחר כעשרים שנה, עלו לישראל, עם כל בני משפחתם.

לאה ינקלוביץ

קורות וסבל של משפחת סטרולוביץ

לסבא ר' שמעון ב"ר יהודה היו שלושה ילדים: אבי צבי־מרדכי, שמואל־חיים, ובת מלכה־חיה. אבי צבי מרדכי שירת במלחמת העולם הראשונה בצבא האוסטרו־הונגרי ונפל בשבי הרוסי. שמונה שנים סבל בשבי, ובבית לא ידעו ההורים והמשפחה מה עלה בגורלו. בשנת 1923 הופיע לפתע הביתה. שנה עברה עד שהתאושש מתלאות השבי הממושך וממה שעבר עליו. בשנת 1924 התחתן עם אמי איידל בת משה־יואל והינדה. ואני, כותבת שורות אלה, נולדתי בשנת 1926 כבת בכורה. היינו שישה ילדים במשפחה, שלושה בנים ושלוש בנות. המשפחה התגוררה בחצר אחת עם שלוש אחיות ומשפחותיהם. הילדים גדלו והלכו לבית ספר. הכל התנהג בשיגרה עד שהתחילו הצרות הגדולות של שלטון הכיבוש ההונגרי.

בשנת 1941 הוצא צו גירוש לכמה משפחות מכל העיירות. נפל הגורל על המשפחה הזאת של צבי־מרדכי והם גורשו לפולניה. היה זה בכ"ה תמוז תש"א. בלילה הגענו לעיר טלוסט. קיבלנו פקודה שלא לעזוב את העיר. ליהודי המקום, שעדיין היו בבתיהם, נודע על בואם של יהודי הונגריה. רבים באו לעזור להם, וכל משפחה הגישה עזרה למגורשים. חייל הונגרי שראה בסבלותינו נתן לנו בסתר תפוחי אדמה. נודע לנו שבמקום נמצא קברה של אמו של הבעל־שם טוב. על הקבר היו שני לוחות, שהיו צמודים זה לזה בצורת משולש, ובמרכז היה חור בו היו שמים פיתקאות, ובהם שואלים בקשות ומשאלות. על המקום שמרו אנשי הגסטאפו. על אף זאת ניגשנו למקום והתפללנו בו.

במקום היו אוקראינים עוזרי הגסטאפו. הם לקחו אותנו למבנה גדול, וכוונתם היתה לרצוח אותנו שם. כשפתחו את דלתות הארמון ראינו שם טליתות קרועות, ספרי תורה קרועים, כובעים ובגדים שנראו של יהודים. עוברת אורח גויה זקנה באה אלי בסתר ואמרה שלא להיכנס לשם. התחלנו לצרוח והאוקראינים ניסו להכניס אותנו לארמון בדלת צדדית אך צרחותינו מנעו זאת מהם. הם החלו להריץ אותנו לעבר יער, שם ניסו להרוג אותנו בסכינים. הם לא ידעו במי להתחיל, בצעירים או במבוגרים, הם עינו והיכו אותנו עד שלפתע שמענו קול סוסים שעליהם רכבו שני קצינים הונגרים. האוקראינים נבהלו וברחו, ואנו ניצלנו בנס. לא ידענו היכן הדרך המרכזית. הלכנו כארבעים קילומטר ברגל בשדות, וביערות, לחפש דרך כלשהי. לאחר שמצאנו אותה, הגענו למקום מסויים בשעות הלילה. ההונגרים אספו בשבילנו דברי אוכל, אותם נתנו בתחילה לילדים, לזקנים ולחולים, ולבסוף לבריאים, אם נשאר משהו בכלל. זה היה בתשעה באב אותה שנה. למחרת בבוקר היה קשה מאוד ללכת. ואחרי עיסוי ברגליים הלכנו לעיר צ'ורטקוב. מסרו אותנו שם לאנשי הגסטאפו. הובלנו לביהכ"נ שהיה מלא יהודים. גם שם לא היה מה לאכול מלבד מים. לאחר יומיים הוצאנו והריצו אותנו בכל יום מספר קילומטרים.

על אף מחלתי, נשאתי על גבי תרמיל ואת אחותי בת השלוש על הידיים, כדי לעזור לאמי שהיתה חולה מאוד. אחותי שיינדל הוצרכה לשאת את אחי בן החמש.

הלכנו מעיר לעיר עד שהגענו לעיר הורודנקה ליד הדנייסטר. בדנייסטר היו צפות גופות של יהודים, שאנשי הגסטאפו היו הורגים וזורקים לשם. גויה זקנה היתה אוספת את הגוויות. אנחנו התחבאנו בקרבת בית חרושת ישן, ששימש בעבר להכנת משקאות אלכוהוליים. מצאנו שם חדר קטן. ערב אחד נכנס אלינו גוי פולני והביא לנו אוכל – לחם, חלב, תפוחי עץ. הוא סיפר כי דודתו חיה במקום שאנשי הגסטאפו אינם מגיעים אליו. אין לה ילדים והוא רוצה לאמץ בעבורה בת. אם ארצה אוכל גם להתחתן איתו אחר כך. אמי אמרה לי שההחלטה בידי, אך אני סירבתי באומרי, שבלעדי אין להם סיכוי, ואם נמות – נמות ביחד.

לאחר זמן, עברנו משם לעיר בילדזלוטה, והגענו לחדר המועצה. שם חיכה לנו בחור יהודי ששמו אברומצו, שאסף אותנו לביתו מיום חמישי עד יום ראשון. יהודים אחרים התפזרו בבתי היהודים שגרו במקום. משם עברנו לעיר אחרת, דורטקה. פיזרו אותנו בין הבתים, ואותו בחור אברומצו, בא לבקר מספר פעמים ואתו שקים מלאים אוכל.

נשארנו שם כל החורף. בפסח נתנו לנו מסמך המאפשר לנו ללכת הביתה. אמו של אברומצו ביקשה שנקח גם אותו, אך לא יכולנו, מפני שלא היו לנו המסמכים המתאימים. הלכנו לכיוון הגבול ההונגרי, אך החזירו אותנו לפולין. על אף זאת ברחנו והגענו שוב להונגריה לעיירה בשם סטודנה. משם נסענו לרוצ'קה, שם פגשנו בן דודי סנדר, ובשבועות היינו בבית בקושניצה.

בשבת הלך אבא לבית הכנסת. נאמר לו שעליו להתייצב במשטרה. שם נאמר לו שעליו לבוא ביום שני והוא לא חזר. נודע לנו שהוא במחנה עבודה במרכז הונגריה למשך שמונה חודשים. אנחנו היינו צריכים להתייצב במשטרה המקומית כל שבוע.

בדצמבר 1943, בהיותי בת שבע עשרה וחצי התארסתי לבעלי שלמה ינקלוביץ שהיה בן עשרים וארבע. הוא עצמו ברח ממחנה עבודה.

בינואר 1944 נפטרה אמי, וב־7.3.44 התחתנו. שבוע ימים שהינו בקושניצה ולאחר מכן נסעתי עם בעלי לאיגליה מקום מגוריו. כאשר נפרדתי מבני משפחתי, לא שיערתי שזו תהיה הפעם האחרונה שאראה חלק גדול מהם. בפסח בשנת תש"ד כשגירשו את יהודי העיירה ברחנו אני ובעלי ליער, והתחבאנו בעליית גג של גוי. מחשש שמא נוסגר עזבנו לאחר זמן את המקום. הגענו לעיר אחרת ושם היה קשה למצוא מקום לשהות. עד שלבסוף הגענו לבת של שכנה, והיא נתנה לנו מקום ברפת ופעם ביום הביאה לנו אוכל. אחר שבוע עברנו ליער. שם עזר לנו ילד כבן שתים עשרה עד סוף המלחמה. הילד הזה השאיר לי מתנה, סכין שהכין במו ידיו, אך הוא עצמו נפגע בראשו מעץ. וגם אחיו שעזר לנו הרבה נשרף בביתו מאש שהתלקחה מהתנור.

בסיום המלחמה חזרנו לאיגליה, והגויים שלקחו את ביתנו בזמן המלחמה, החזירו לנו אותו.

בשנת 1945 נסעתי לקושניצה, כדי לראות מה עלה בגורל בני משפחתי. בני דודי שחזרו מהשואה סיפרו, שאחותי הקטנה שיינדל, ניצלה גם היא ונסעה לשבדיה. לא התראינו במשך שלושים וחמש שנה, אך שמרנו על קשרי מכתבים.

בחצרנו בקושניצה גרו לפני המלחמה עוד שלוש אחיות של אמי. לדודה רבקה ודוד סנדר היו שבעה ילדים, ארבעה נהרגו בשואה, שלושה נשארו וחיים כיום באמריקה (אחת נפטרה בינתיים). לדודה לאה ובעלה צדוק היו שלושה ילדים. שני ילדים חזרו הביתה מכל המשפחה והקימו את ביתם בפתח־תקוה.

לדודה מרים ובעלה היו שישה ילדים. שלושה נהרגו בשואה, שלושה עלו לארץ (אחת נפטרה בינתיים).

במשפחתנו היו שישה ילדים. שלושה בנים ושלוש בנות. שלושת האחים ואחות ניספו בשואה: משה־יואל, שמואל־אברהם, יהודה, וגיטלה. רק אני ואחותי שיינדל נשארנו לאחר המלחמה.

בני הראשון נולד בפברואר 1947, והשני ביולי 1949. גרנו שם עד שנת 1956. אחר כך עברנו לטייץ, שם גרנו עד שנת 1974. במארס 1971 התחתן בני השני, וביוני 1971 התחתן בני הראשון.

בני הראשון, הוא מהנדס במקצועו, ועלה לארץ ביוני 1973. אני ובני השני, עלינו לארץ בנובמבר 1974, ואנו גרים בגני־תקוה.

אבא, צבי מרדכי סטרולוביץ, הי"ד.

ראובן אליהו זולדן

חינוך לילדים וגבאי תלמוד תורה

מסורת רבת שנים היתה בקושניצה לבחור גבאי תלמוד תורה במוצאי שבת פרשת בראשית. בכל שנה עד כמה שזכור לי, נבחר גם אבא, ר' יקותיאל־יהודה זולדן ז"ל, בין יתר הגבאים, לתפקיד גבאי תלמוד תורה.

מורכב היה תפקידו של הגבאי: ניהול הקופה; בחירת מלמדים; חלוקת הילדים לקבוצות גיל לצורך הלימוד, להחליט מי מהמלמדים מתאים ללמד גיל מסויים של ילדים, ובחירת מקום הלימודים בבתי־הילדים. (מפאת חוסר מקום לימוד, נדד ה'חדר' בכל שבועיים למשפחה אחרת).

אחד היסודות שהנהיגו אבותינו עוד מימי קדם, 'ללמדו ספר', שימש כציון דרך לעסקני קושניצה. להקנות חינוך לכל ילד מילדי ישראל, שלא ישאר ילד יהודי אחד ללא חינוך, בכל קהילות ישראל. וכדי ליישם רעיון חשוב זה, שילמו כל התושבים בעבור התלמוד־תורה, כל אחד כפי יכולתו. בתשלום השתתפו גם משפחות שכלל לא היו להם בנים, ובזכותם יכלו אותם יתומים ועניים ללמוד.

וכך נגבה מס חינוך מכל ראש משפחה בישוב. שמש בית הכנסת, ר' שמעון ב"ר יהודה ז"ל, היה מכריז אחרי התפילה שבכל שבת שבה מברכים את החודש שעל כל המתפללים להשאיר את הטליתות על המושב ובמשך השבוע יבואו לפדות את הטלית בתשלום המס. השמש הכיר היטב את טליתות המתפללים, ובלי כל קושי "שלף" תמיד את הטלית הנכונה מתוך הערימה.

מערכת הלימודים של ילדי קושניצה היתה עמוסה: מגיל שבע ואילך, השכימו הילדים קום ויצאו מביתם בשעה חמש וחצי בבוקר, הרחובות עדיין חשוכים והילדים מאירים את הדרך בפנס ופניהם אל החדר.

לאחר הלימוד ותפילות הבוקר חזרו במהירות הביתה כדי להספיק לאכול ארוחת בוקר לפני הלימודים בבית הספר הממלכתי הצ'כי. שם החלו הלימודים בדיוק בשעה שמונה, ואוי למאחרים. אחר הלימודים בבית־הספר, ארוחת צהריים בבית, ושוב אל החדר ללימוד עד שמונה בערב. כך בכל יום ויום מימות השנה, בשלג ובקייץ ובכל מזג אוויר.

חופשות היו רק שבוע ימים לפני חג הפסח ושבוע נוסף לפני חג הסוכות, ובשבתות התקיימו המבחנים בלימודי הקודש אצל ר' אברהם־פנחס פרידמן ז"ל, ור' שלמה אייזנר ז"ל.

ואלה שמות המלמדים שחינכו את ילדי קושניצה

ר' אהרן־דוד פרידמן ז"ל.
ר' שמעון ב"ר צבי־דוד פרידמן ז"ל.
ר' ניסן ב"ר שלמה־יהודה פרידמן ז"ל
ר' מאיר־דוב ב"ר מרדכי פרידמן ז"ל.

ר' יוסף־אהרן ב"ר יצחק קליין ז"ל.
ר' יעקב ב"ר עזריאל אליוביץ ז"ל.
ר' שמואל־זאב הופמן ז"ל.
ר' עזריאל מרדכי ז"ל.

המלמדים האלה היו כולם תושבי קושניצה, והכירו כל ילד שבעיירה.

לצערנו הגדול רובם של המשפחות האלה ניספו בשואה. הי"ד. שרידים בודדים הצליחו להשתחרר ויחידים עלו ארצה.

קצת התלמידים שלמדו ב'חדר'

לאור הפעילות הציבורית העניפה, שאבא נטל בה חלק כה חשוב, ברצוני לתאר את המשפחה שלנו.

משפחת זולדן

יעקב־שמואל ב"ר אהרן ורעייתו מרת הנדל ווייס ז"ל. שבעה בנים ובנות נולדו להם בעיירה ריטשקה, מחוז וולובה.

הבן הראשון חיים־דוד־יונה ז"ל הקים משפחה בעיירת מולדתו.
הבן השני יקותיאל־יהודה ז"ל הקים משפחה בקושניצה מחוז אִירשווה.
הבן השלישי יוסף ז"ל, בארה"ב. עלה ארצה לנתניה, נפטר י"ט ניסן תשמ"ד.
בת רביעית פריידה־לאה ז"ל זְדָנוֹבו מחוז מונקאץ'.
הבן החמישי ברוך ז"ל. הקים משפחה באִיזַקה מחוז וולובה.
בת ששית חיה ז"ל. הקימה משפחה בְּהֶרבליה מחוז אִירשווה.
הבן השביעי אהרן ז"ל הקים משפחה בְּרִיטשקַה מחוז וולוֹבה.

ההורים היקרים

השם של אבא זלמן־לייב ז"ל. בשם זה הכירו אותו כל היהודים. לתורה נקרא יקותיאל יהודה ב"ר יעקב־שמואל. שם אמו היה הנדל. אבא נולד בשנת 1884 בעיירה ריטשקה במחוז וולובה. התחתן בנישואים ראשונים 1905 עם פרומט ב"ר ברוך־יואל וברנה גוטסמן, והקימו את ביתם בקושניצה, מקום הולדתה של פרומט. נולדו להם שלושה ילדים, ובלידה הרביעית נפטרה ונשארו שלושה יתומים קטנים, רוסיה, ברוך־יואל, שרה־פרל, בהשגחת הסבתא ברנה ע"ה, שנפטרה בתענית אסתר בשנת תרפ"ח. תנצב"ה.

אבא, יקותיאל־יהודה זולדן ז"ל.

אחרי כשנה אבא התחתן בזיווג שני עם אמי רבקה, אחותה של פרומט. בשנת 1916 נולדה בת שנקראה פרומט. אני הכותב שורות אלה ראובן־אליהו נולדתי בשנת 1919. היינו משפחה ברוכת ילדים. שמות יתר האחים והאחיות, יעקב־שמואל, יוסף־מנחם, אהרן, ברנה, ישראל־דוב, משה. כשהיינו קטנים וצעירים התחנכנו בבית ההורים ואחרי גמר הלימודים בבתי ספר ובחדר, כל אחד בחר במקצוע שברצונו ללמוד. אבא היה אומר לנו תמיד השם בעל מלאכה פירושו בית מלוכה, שהמלאכה מפרנסת את המשפחה בכבוד. המקצוע של אבא היה הנהלת חשבונות ושמאי יערות. מומחיותו היתה בהערכת כמות העצים שאפשר להפיק מן היער. מהנדסי יערות התייעצו עם אבא לפני כל הערכה שמאית שמסרו לממונים עליהם. היום לסוג עבודה כזה משתמשים במחשבים, אבל אז המחשב היה בראש של אבא. ידי זהב היו לאבא. כל עבודה ידע לבצע על הצד הטוב ביותר.

בשנים שבנו בית כנסת חדש בקושניצה היה אבא פעיל בתחומים שונים וכמבקר חשבונות.

בן שישים היה אבא, ואימי רבקה היתה בת חמישים, ושלוש אחיות ואח קטן, שנלקחו מהבית לאושוויץ, ומשם לא חזרו. הי"ד.

אחות אמי

אסתר הצעירה התחתנה עם שמואל חיים סטרולוביץ, הקימו את ביתם בקושניצה וגידלו משפחה ברוכת ילדים. לצערנו הגדול הדוד והדודה ושבעת הילדים, אלטר־מאיר־יוסף, ראובן־אליהו, שיינדל, אברהם־צבי, ברנה, יצחק זאב, כולם ניספו בשואה. הי"ד. ארבעה ילדים הצליחו לשרוד והקימו את ביתם בישראל.

ראובן אליהו זולדן

ה'יידישע מאמע'

נצור בני מצות אביך
ואל תטוש תורת אמך
(משלי ו, כ)

לא לשווא נכתבו שירים על ה'יידישע־מאמע', האם היהודיה שהפכה לסמל של אם המסורה לילדיה, הדואגת לכל מחסורם החומרי, ולחינוכם הרוחני. וכמה הרגשנו בחסרונה של אמא, כשחזרנו מהמחנות, ומה מר היה עלינו ליבנו כשלא מצאנו את אמא.

זכורים לי ימי השישי בבית דווקא בתקופת החורף. בחוץ שלג וגשם ירד, זכוכיות החלונות מכוסים בקרח, מראה מאוד ציורי ויפה למתבונן מן הצד.

זוכר אני את אמא אשר קמה מאוד מוקדם, ומיד מתחילה בהכנות לשבת. מכינה את הבצק לאפיית החלות, מכינה עוגה מקמח־תירס מעורב בחלב — מעדן מיוחד לילדים לארוחת הבוקר, וממשיכה בשאר הבישולים והמאכלים לקראת השבת.

ואם התינוק הקטן השכים קום ובכה, קשרה אמא חבל לעריסה כדי שתוכל לנדנדו ולהמשיך בעבודה, ואף שרה לו שירים כדי להרגיעו ("שלאָף מיין קינד").

את המים צריך היה להביא מן הבאר או הנהר, לדאוג מבעוד יום לעצים לתנור. כל עבודות־הבית נעשו ללא חשמל, בעבודה ידנית, כשמנורת הנפט או הנר מאירים בחשיכה. בשעה מסויימת ניגשה אמא להעיר את הילדים ההולכים לחדר. נתנה בידיהם פנס או נר ויצאה ללוותם מעט כדי שלא יפחדו ללכת בחשיכה.

את ההכנות לקראת חג־הפסח החלו עוד בסתיו לפני גשמי־החורף, עת אספו את היבול מן השדות. את תפוחי־האדמה, הצנון, הסלק והחזרת ביררו ומיינו, ואת המשובחים הכניסו לסלים מיוחדים, נקיים ושמורים מחמץ. סלים עמוסים אלו הוכנסו למרתף לפינה מיוחדת, מכוסים בקש עד לבוא חג־הפסח. בעונת הפירות הגעילה אמא את התנור כדי שתוכל לייבש פירות לפסח, אחר חג־החנוכה היו שוחטים את האווזים והכינו שומן לפסח (לא השתמשו בשמן). כמובן ששוב הגעילה אמא את התנור לצורך זה.

בראש־חודש ניסן הוציאו את הסלק מן המרתף והחלו בהכנת החמיצה (בורשט) בחבית מיוחדת לפסח. שבוע לפני החג כבר קנו צימוקים כדי להכין יין לפסח.

מצרך קשה להשגה היה הקמח למצות. כבר בשבת חנוכה הכריזו בבית הכנסת, שכל ראש משפחה יבוא וירשום כמה קילו קמח ברצונו להזמין לחג, ובמרוכז רכשו את הקמח. כל משפחה שילמה בעבור הקמח שהזמינה, וכן תוספת של מעות־חיטין (קמחא דפסחא) בעבור אותן משפחות ברוכות־ילדים שהתקשו בקניית הקמח לחג.

האח משה, אחות פרומט, אמא רבקה, אחות ברנה, ז"ל

את אפיית המצות החלו מיד אחרי חג־הפורים, לאחר שדאגו למקום האפייה, לנקיון המקום, ולגיוס אנשים לעבודה זו.

נקיון הבית היה מוטל על אמא. לעיתים ללא שום עזרה, כשהתנאים לנקיון היו קשים ביותר. הבית צפוף ביותר, מאוכלס בילדים קטנים ובתינוקות.

האמהות שלנו הגיעו בדרך כלל לליל הסדר מותשות ועייפות, ולא פעם שמחו על שיש ליל סדר שני, שבו יכולות היו גם הן להשתתף בקריאת ההגדה.

כה הרבה עשו אמותינו היקרות למעננו, וכה מעט נכתב למענן, יהא זכרן ברוך.

דמותה של אמא ע"ה

אמנו היקרה רבקה ע"ה, היתה **אשת חיל**. ניהלה את משק הבית בכשרון רב. בהעדר אבא מיום ראשון עד יום שישי לרגל עבודתו הרחק מהבית, היתה דואגת לחינוך הילדים. במשך השנים גדלו הילדים. האחות הבכירה, רוסיה, התחתנה בשנת 1927 עם ר' שלום פריד ז"ל מהעיירה ליפשה־פוליינה מחוז חוסט. אביו של ר' שלום היה ר' צבי ז"ל, שו"ב בעיירה זו. אחרי הנישואין התיישב ר' שלום בעיירה שלנו קושניצה. הקימו משפחה מכובדת ונולדו להם שלושה ילדים. ר' שלום למד בצעירותו בישיבות והתחבר בחברה של הזוגות הצעירים בעיירה, והיה פעיל בחברה משניות '**קהל עדת ישורון**' ובענייני ציבור. עם כיבוש האיזור על ידי הצבא ההונגרי, לא איחרו הצרות לבוא על היהודים, במיוחד על צעירי העיירה. אותם גייסו לעבודת כפייה לזמן ממושך. גיסי ר' שלום היה ביניהם. הם נשלחו כגדודי עבודה לחזית הרוסית ושם נעלמו רוב היהודים. אחותי עם הילדים הקטנים נשארו בבית בלי מקור פרנסה, ובשנת 1944 הובלו עם כל יהודי העיירה לגיטו מונקאץ', וכל בני המשפחה ניספו בשואה. הי"ד.

האח שלמד מקצוע

אחי המבוגר ברוך־יואל נשלח ללמוד חייטות. בשנת 1931 התחתן עם בת המקום, ליבה ב"ר צבי־דוד פרידמן. נולדו להם ארבע ילדות. אחי פתח בקושניצה בית מלאכה לחייטות, וזה פירנס אותו בכבוד כל חייו. כל זאת עד שהתחילו הצרות עם כיבוש האיזור על ידי צבא הונגריה. אחי נלקח למחנה כפייה. אשתו וילדיה נשארו בבית. ובשנת 1944 נלקחו כולם עם יתר המשפחות מקושניצה לגיטו ומשם הלאה לאושוויץ, ומשם לא שבו. הי"ד.

בשנת 1945 השתחרר אחי מהמחנות. חזר הבית שבור בנפשו מאובדן בני משפחתו ולא מצא מנוח כשנה. הכיר את אשתו לעתיד פעסיל בת העיר ברגסאס. התחתנו והקימו את ביתם בקושניצה. הרוסים סגרו את הגבול והם לא הצליחו להצטרף אלינו. נולדו להם שני ילדים. במשך השנים גדלו הילדים, והבן הבכור התגייס לצבא האדום בשנת 1967 ונשלח לשרת הרחק ברוסיה. ובמלחמת ששת הימים שלנו כאשר החברים שלו החיילים הכירו אותו בצבא בתור יהודי וצעקו עליו שיהודים הורגים ערבים, קם חייל והרג אותו במקום

כנקמה. בשנת 1970 שלח להם אחי יוסף־מנחם מארצות הברית בקשות לאיחוד המשפחה. אחי ואשתו והבן זלמן לייב, קיבלו היתר יציאה לארצות הברית. שם נפגשו עם אחותנו שרה־פרל, לאחר שלא התראו עשרות בשנים. אחרי כעשרים שנה נפטרה רעייתו פעסיל, בו' מנחם־אב תש"ן, בארצות הברית, אחרי מחלה ממושכת. ארונה הובא לקבורה בבית העלמין בנתניה, תנצב"ה.

אחי שנשאר שנית אלמן, החזיק מעמד כשנה אחרי פטירת אשתו ובאופן פתאומי נפטר מהתקף לב. וגם ארונו הובא לבית העלמין בנתניה, ביום י"ז אלול תשנ"א, תנצב"ה, יהא זכרם ברוך.

בנם היחיד שנשאר והקים משפחה בארצות הברית שומר קשר עם קרובי משפחה בארץ ובחוץ לארץ.

אחותי שרה־פרל נסעה מהבית בשנות השלושים לבלגיה, ואחרי כמה שנים עברה לצרפת. בשנות המלחמה התגוררה שם והתחתנה ונולדה להם בת וקראו לה פרומט (מימי). בעלה נעלם אחרי המלחמה, ואחרי זמן מה עזבה את צרפת והיגרה לארצות הברית.

הבת מימי התבגרה, נישאה ונולדה לה בת. אחותי שרה־פרל נפלה למשכב, והיתה מאוד חולה, ונפטרה בעיר ניו־יורק בא' סיון תשמ"ו, תנצב"ה.

אחותי פרימט ז"ל היתה נשואה לר' יואל טייכמן ז"ל. אמא שלו מרת מרים ע"ה היתה אחות של חמי ר' יוסף צבי פרידמן ז"ל, שביתם היה מול ביתנו בקושניצה. בחצר הזו גרו ארבע אחיות נשואות של חמי, והן: מרים, לאה, רבקה, ואיידל. זמן קצר אחרי הנישואים גוייס גיסי ר' יואל כמו כולם לעבודת כפייה ונעלם אי שם. אחותי, בלי ילדים, שהיתה תופרת במקצועה, ואחות צעירה ברנה, ואח קטן משה, הלכו ביחד עם ההורים לגיטו וגורלם היה כמו הגורל של כל יהודי העיירות מקרפטורוס.

לזכר הנשמות הטהורות, של הורי הקדושים, ואחים ואחיות שניספו בשואה, בתאריך המשוער כ"ה באייר תש"ד. הי"ד.

זכרונות בין חרדה לתקווה

אני למדתי חייטות אצל אחי המבוגר ברוך־יואל, והמשכתי לעבוד במקצוע עד שגייסו גם אותי למחנה כפייה (Munka Tabor) בשנת 1941. במשך הזמן במחנות עד שיחרורי עבדתי בכל מיני עבודות, ופעמיים במשך השנים קיבלתי חופשה לבקר את ההורים. החופשה האחרונה היתה בחנוכה תש"ד. לא שיערתי לעצמי שזו תהיה הפרידה מן ההורים ומן האחים והאחיות. ואחרי פסח, בזמן שלקחו את היהודים מן האיזור שלנו לגיטאות, העבירו את כל הפלוגה שהיינו במחנה כפייה לחזית הרוסית שבפולניה, ועם התקדמות הצבא האדום לעבר הגבול ההונגרי שבהרי הקרפטים, החיילים נסוגו, והפלוגה שלנו איתם. בהגיענו לאיזורנו בישובי הקרפטים, ראינו את בתי היהודים פרוצים וספרים מתגלגלים בחוצות. הבנו שגורל היהודים שלנו כגורלם של יהודי פולניה. איתרע מזלנו שהפלוגה שלנו השתחררה על ידי הצבא האדום בעיר אושגורוד שבקרפטים.

בחודש אוקטובר 1944, אחרי השיחרור צעדנו הביתה ברגל בקבוצה קטנה. הגענו לעיר מונקאץ'. בכניסה לעיר על יד גשר הרוס, לקח אותנו המשמר הצבאי ששמר על הגשר בשבי. כל הלילה עמדנו בחוץ בגשם ובקור, רעבים ועייפים. בבוקר נגשתי לשומר המחנה שעמד בשער, וביקשתי ממנו בשפה הרוסית שהיתה שגורה בפי שישחרר אותנו, שאנחנו היינו במחנות כפייה אצל ההונגרים. החייל ענה לי שבעוד זמן מה יבוא הקצין האחראי על המחנה. היינו במקום שלושה חברים. חכינו לבואו של הקצין. שעונים לא היו לנו. בסביבות השעה תשע הופיע הקצין בליווי חיילים. נגשתי אליו ובפי אותה בקשה. אמר לנו שנחכה בצד. אחרי זמן מה יצא הקצין מן החדר וקרא לנו בואו אחרי. הלכנו כברת דרך. הקצין הסתובב והסתכל סביבו ושאל אותנו באידיש אם אנחנו כולנו יהודים. שמחנו לפגוש חייל יהודי וקצין. הוא לא הסתפק בתשובה זו והמשיך בשאלות נוספות כגון, איזו תפילה אומרים בבוקר, ענינו לו '**מודה אני**'. אז התקרב אלי ואמר לי בלחש: יש לכם מזל, תסעו לארץ ישראל, אל תשארו כאן, ונפרד מאתנו. הוא היה '**המלאך הגואל אותי מכל רע**'. מי יודע לאן היינו מתגלגלים ממחנה שבויים זה? פה בארץ שמעתי על גורלם של חברים שנפלו בשבי בצורה דומה וסבלו במחנות. וגם כאלה שנשארו שם לעולמים.

אחרי שהגעתי הביתה לקושניצה

הגעתי ברגל לעיירה קושניצה. מצאתי את בית הורי תפוס על ידי משפחה נוצרית. הודות להם נשאר הבית שלם. הם הסכימו לתת לי חדר נפרד בביתנו. כמובן ששמחתי שיש לי חדר. בין כך לא היתה לי אפשרות לנסוע לאף מקום, חזית המלחמה היתה לא רחוק והרכבות לא נסעו. פגשתי עוד שלושה יהודים שחזרו הביתה מן המחנות. התחלנו לאסוף את הספרים הפזורים בחצרות, והכנסנו אותם לבית הכנסת. פקיד מהמועצה קרא לנו ואמר שהם אספו את ספרי התורה מבית הכנסת והכניסו אותם בארגזים במרתף המועצה, ושנבוא לקחת אותם בחזרה. כמובן שמיד הוצאנו אותם, הם היו רטובים כי הארגזים שכבו על הארץ. סידרנו את הספסלים ופתחנו את ספרי התורה לייבוש.

במשך כל חודשי החורף לא ידענו על גורלם של יקירינו. רק לקראת סוף המלחמה, כשהתחילו לחזור הביתה ניצולים, נודע לנו על גורלם המר. קיווינו שאחים ואחיות ניצלו. כל פעם שרכבת הגיעה לתחנה, היינו הולכים לחכות, אולי מישהו יבוא. יום אחד אני עומד בתחנה ומן הרכבת יורד אחי המבוגר ברוך־יואל, הוא סיפר לי ששמע שיש לנו עוד אחים בדרך הביתה.

בינתיים השכן הנוצרי עזב את ביתנו ויכולתי להכין בבית מיטות ושמיכות ואוכל לקראת בואם של יתר האחים. עברו כשבועיים ופתאום יורדים מהרכבת שלושה אחים, יוסף־מנחם, אהרן, וישראל־דוב. מובן שהשמחה היתה גדולה. היינו חמישה אחים משוחררים בבית, והצטרפו אלינו עוד שלושה בני דודים, שלא היה להם איפוה להיות. לכולם היה מקום אצלנו. בעזרת הג'וינט הקמנו לניצולים מטבח ודאגנו גם למקום לינה, ולקראת החורף של 1945 כשהפסיקו ניצולים לחזור, הבנו שלא ניצלו יותר. התחלנו לחשוב מה עושים הלאה?

יוצאים לדרך לעליה – ארץ ישראל

התחלנו לעשות הכנות ליציאה. הכרתי בחורה עוד לפני המלחמה. היא חזרה מן המחנות והסכמנו לערוך אירושין בבית. זה היה שלושה ימים לפני ראש השנה של תש"ו, ולמחרת החג יצאנו לדרך קבוצה של ששה־עשר חברים וחברות אחים ואחיות. שלושה אחים שלי נשארו באורח זמני בבית עד שנמצא מקום להתיישב באיזורי הסודטים שבצ'כיה. התיישבנו בעיר ליברץ. משם שלחתי את אחי יוסף־מנחם להביא מקושניצה את יתר האחים וקרובי המשפחה. בינתיים סגרו את הגבול ולא נתנו להם לצאת. רק שני האחים הקטנים ובת דודה, חיה מבית ברוך זולדן מאיסקה, שהיה אח של אבא ז"ל, הצליחו לעבור את הגבול והצטרפו אלינו בליברץ. ובעיר זו התחתנתי עם חיה־יוטה בת יוסף־צבי וחנה פרידמן מזדניא, כמה ימים לפני פורים בשנת תש"ו. כל הקבוצה שבאה מקושניצה המשיכה לנסוע לעיר אש שבגבול צ'כיה־גרמניה. עברנו את הגבול בלילה בעזרת אנשי הבריחה, למחנה פליטים בעיר במברג שבגרמניה. אחי יוסף־מנחם ובת דודה חיה התחתנו בעיר זו. נשארנו בבמברג עד אחרי פסח, ומיד המשכנו לאוסטריה לעיר הוהנמס. וכעבור כחודשיים יצאנו שוב לדרך, קבוצה יותר גדולה בהדרכת הרב הרשקוביץ לצרפת. הגענו לעיר הנמל מרסיי, שם עלינו על אנייה בשם **'יגור'**. אחרי טלטולים של שבועיים בים התיכון, האנגלים גירשו אותנו לקפריסין לסבל נוסף של כארבעה חודשים. משם העבירונו ארצה למחנה עתלית. בחנוכה תש"ז האנגלים שיחררו אותנו ממחנה עתלית לבית עולים. היינו מחוסרי כל, רק הבגדים שהיו עלינו ובלי פרוטה. זמן קצר לאחר מכן התגייסנו להגנה ולמלחמת השחרור. כשהשתחררתי בא לבקר אותנו הדוד של אשתי, חיים פרידמן מלוס־אנג'לס. הוא ראה את מצוקתנו ובמשך כמה שנים עזר לנו הרבה, וגם ליתר קרובי המשפחה. בעזרתו יכולנו להתקדם. פתחתי בית מלאכה לחייטות ברמת־גן. בעזרת אשתי, שהיתה יד ימיני בעבודה, הקמנו משפחה וגידלנו ארבעה ילדים, וכולם הקימו משפחה משלהם. ויש לנו ב"ה נחת מצאצאינו. כן ירבו.

ברוך הוא, אשר טוב גמלנו, לראות דור ישרים מבורך. חבל שהורינו לא זכו להכיר את הנכדים והנינים שלהם.

יוסף מנחם זולדן

אהבת ההורים, ומסירותם לילדים

שמי יוסף־מנחם. בבית קראו לי מנדל זלמן־לייבס. נולדתי בקושניצה בשנת 1924. הייתי הילד השביעי במשפחה. וברצוני לכתוב לזכרון בספר על אהבה ומסירות ההורים לילדיהם.

היינו משפחה ברוכת ילדים, אחד עשר אחים ואחיות. אני נזכר בשנות ילדותי. איזה מאמצים גדולים עשו ההורים להלביש את הילדים בבגד חדש פעמיים בשנה, דבר שהיה קשה מאוד בזמנים ההם. אבא היה חוזר הביתה מן העבודה בימי שישי לשבת. ביום ראשון היה חוזר לעבודה ביער על יד העיירה ברזניק. שימש אחראי ומנהל עבודה של קבוצה גדולה של פועלים גויים, שהכינו עצים למשלוחים ברכבת קטנה לתחנת איסוף בקושניצה. בדרכו הביתה ברגל, עבר אבא בעיירה קרצקי. שם קנה לכל ילד נעליים לחורף בחברת 'באטה' הידועה בצ'כיה. היה מקרה כשהייתי בן שמונה–תשע ואבא לא הביא בשבילי נעליים. לא זכור לי למה, אולי לא היה מספיק כסף. הייתי חולה בבית, ולא הלכתי לבית כנסת ולא לחדר. כשראיתי שכולם קיבלו נעליים חדשות ואני לא, התחלתי לבכות ולא יכולתי להירגע במשך כמה שעות. ההורים ריחמו עלי. פתאום אני רואה שאבא מתלבש. הוא חזר כחמישה ק"מ לעיירה קרצקי ובחזרה הביא לי נעליים, אחרי שבאותו יום כבר הלך ברגל למעלה מעשרים ק"מ מהיער. כמובן ששמחתי בנעליים החדשות, והבטחתי שאלך לבית הכנסת בחג.

לא היינו עשירים, ובכל זאת קיבלנו הכל מההורים. אחרי הלימודים בחדר ובבית הספר, אבא שלח אותי ללמוד חייטות אצל אחי הגדול. כשהתחילו הצרות ליהודים, ואת האחים הגדולים גייסו למחנות כפייה, אני נסעתי לבודאפשט לעבוד, ומשם שלחתי תמיכה להורים. ובשנת 1944 כשלושה שבועות לפני חג הפסח אבא ביקש ממני להקדים את בואי הביתה, כדי שאספיק לתפור לאחים הקטנים בגדים לחג. למחרת החג הוציאו השלטונות הוראה להתאסף בבית הכנסת המקומי. הותר לקחת רק חבילה קטנה. הובילו את היהודים מתחנת הרכבת בקרונות משא לעיר מונקאץ' לבית חרושת. קיבלנו קצת אוכל וכל אחד הכין פינה מיוחדת למשפחתו. ולאחר כעשרים יום הובילו אותנו לתחנת רכבת במכות, דחפו אותנו לקרונות משא, עד שהגענו לאושוויץ. שם הפרידו אותנו. את אבא ואמא ואחותי פרימט, ברנה, ומשה לצד שמאל, ואנחנו יוסף־מנחם, אהרון, וישראל־דוב לצד ימין. ראיתי את ההורים שהלכו יחד זמן מה. במחנה הזה היינו כעשרה ימים, קיבלנו בגדים עם פסים שחורים, ושוב לקחו אותנו לרכבת במכות בלי אוכל לקרונות משא, למאוטהאוזן, ומשם ברגל לגוזן 2. מזלנו היה שגם שני האחים אהרן וישראל־דוב, באו אתי במשלוח. זה היה בזמן חג השבועות. במאוטהאוזן פגשתי יהודי מבוגר שעבד עם אבא ביער בתור מהנדס. הוא שאל אותי על אבא, עניתי שאבא הלך לצד שמאל, אמר לי, עכשיו אתם לבד ואל תספרו שאתם אחים, אחרת יפרידו ביניכם, ותשמור עליהם. כל יום ביקרנו אחד את השני. יום אחד הביאו בטראנספורט אנשים לתחנה גוזן 2 ופגשתי מכר מקושניצה, את צבי אייזנר שגם הוא הגיע. סיפר לנו שאחי יעקב־שמואל נמצא כאן. הלכנו שלושתנו לחפש אותו. הוא שכב במיטה, רגליו היו נפוחות מהקור. השתדלנו לעזור לו וביקשנו ממנו שלא ירשם בין החולים. יום אחד ראיתי אותו עומד בתור להיכנס לבית חולים. ביקשתי ממנו לחזור והוא לא שמע אותי. הבלוק שהייתי בו היה מול הבלוק של החולים. הסתכלתי דרך חלון. ראיתי שהגרמנים מכניסים

לבלוק חביות מלאות מים, ושני אנשים תופשים את החולה ומכניסים את ראשו לתוך החבית וזורקים החוצה בערימה. ראיתי שגם אחי ביניהם. הם ריפאו אותם מהר מאוד. זה היה הטיפול שנתנו בבית חולים, ימח שמם.

כל השנים הצטערתי שלא שמע לי שלא ללכת לבית חולים. אולי היה נשאר בחיים. במחנה הזה בגוזן 2 היינו כשנה. סבלנו מכל מיני צרות, מכות, וקור. המשכנו לבקר אחד את השני. עבדנו קשה לכרות מנהרה ולהוציא את העפר בעגלות ולדחוף אותן החוצה. יום אחד החזירו אותנו בחזרה למאוטהאוזן, והמשכנו ללכת ברגל כשבוע ימים. בלילות שכבנו בחוץ וירד עלינו הגשם, וביום היינו ממשיכים ללכת ומי שנשאר מאחור היו חיילי אס.אס. מחסלים אותו. אחרי כשבוע ימים הגענו למחנה חדש, דחפו אותנו לחצר אחת, ושם היה מקום רק לעמוד. הרבה אנשים נפלו מאפיסת כוחות ואוכל לא קיבלנו כמה ימים. פתאום אנו שומעים יריות חזקות. חשבנו שהגרמנים מחסלים את האנשים. בבוקר נודע לנו שחיילים אמריקאים שיחררו את המחנה. הגרמנים ברחו ואנחנו חופשיים לצאת.

אנו שלושתנו התרכזנו ביחד ויצאנו לדרך לחפש אוכל. מרחוק ראינו שאנשים מבעירים אש, החלטנו להתקרב אליהם אולי נקבל מהם אוכל. כשהגענו סמוך אליהם ראינו שאחד מהם הוא בן דוד שלנו ברוך־יואל, והשני חבר שלו שבתאי מרקוביץ שניהם מקושניצה. הם הצליחו להשיג תפוחי אדמה. המשכנו ללכת והגענו למחנה של הצבא האמריקאי. מצאנו חדר לישון. בבוקר קמתי ולא ידעתי איך הגעתי הנה. לא הרגשתי טוב והאחים שלי הביאו לי אוכל. פגשנו שתי אחיות מקושניצה. התחלנו לחשוב אולי נמצא בבית עוד מישהו, ויתכן שגם ההורים הצליחו לחזור הביתה. נרשמנו בטראנספורט לנסוע לצ'כיה. הזדמן לנו אוטו משא. נסענו הרבה זמן לתחנת רכבת ובקרבת מקום העבירו אנשים באנייה לווינה. פתאום אני, מנחם, חשתי כאב שיניים, נכנסתי לרופא ועקרו לי את השן, ופני התנפחו יותר. בדרך פגשנו מכיר מזדניא, שהוא רופא שיניים, חיים וולף ז"ל. הוא אמר לי שאין לו אפשרות לתת לי טיפול בלי מכשירים. המשכנו לכיוון הגשר לבראטיסלאבה ונכנסתי לבית חולים לטיפול.

אחרי ימים אחדים נסענו לבודאפשט. שם נודע לנו שאחינו ראובן אליהו נמצא בבית. מאד שמחנו שמחכים לנו בבית, ואחי עוזר לאנשים החוזרים הביתה באוכל ובלינה. בשמחה גדולה רצינו להגיע מהר ככל האפשר הביתה. כשהגענו שלושתנו ברכבת הביתה אנשים חיכו בתחנה ואחי ראובן וברוך־יואל ביניהם. כשירדנו היתה שמחתנו גדולה. היינו בבית חמישה אחים. ראובן סיפר לנו שהוא חזר הביתה לפני כשמונה חודשים והכין בבית מיטות ושמיכות ואוכל ודאג לנו כמו אבא. ואחרי כשלושה חודשים, יצאנו מקושניצה בכיוון ארץ ישראל.

יוסף־מנחם נפטר אחרי מחלה ממושכת ביום ו' תמוז תשנ"ב.
יהא זכרו ברוך.

אהרן זולדן

מימי הנעורים שזכורים לי

שמי אהרן. נולדתי בשנת 1926 כילד השמיני במשפחה. הלכתי לחדר ללמוד אצל המלמד ר' אהרן־דוד. כל הילדים התחילו ללמוד אצלו את האלף־בית. אהבתי לשמוע אותו מתפלל לפני התיבה בימים הנוראים ובשבתות. ר' אהרן־דוד קרא בתורה, ובגיל בר־מצוה שלי בשנת 1939, כשכבשו ההונגרים את האיזור שלנו, התחלנו ללמוד את השפה ההונגרית. אבא רצה שאלמד מקצוע כמו כל האחים הגדולים לפני. למדתי סנדלרות אבל עזבתי את המקצוע אחרי כשנה וחצי, ויותר לא עבדתי.

על שנות המלחמה במחנות גרמניה, שהיינו ביחד שלושה אחים, כתב אחי יוסף־מנחם.

כשהגענו הביתה לקושניצה מצאנו את אחינו ראובן. שמחנו שיש מי שדואג לנו. לצערי הגדול הרבה חברים שסבלנו ביחד במחנות, לא זכו לראות את יום השיחרור.

כשהגעתי ארצה היינו במקווה ישראל ביחד עם אחי ישראל־דוב במחזור כ'. וכשפרצה מלחמת השיחרור התגייסתי עם אחי ישראל־דוב לצבא. הייתי בחטיבת גבעתי. השתתפתי בקרבות בשפך הירדן וסביבות ירושלים ובהר הצופים. אחרי השיחרור מהצבא למדתי מקצוע מסגרות וחרטות. אחותי שרה־פרל מארצות הברית ביקשה ממני לבוא לבקר אותה. הכרתי שם בחורה, התחתנו והקמנו משפחה. נולדו לנו חמישה ילדים בדיטרויט. כולם הקימו משפחה משלהם, ויש לנו ב"ה נכדים. כן ירבו.

בשנת תש"ן ביקרתי בארץ ונסענו עם אחי ישראל־דוב לבקר במקווה־ישראל לראות את המקום אחרי כארבעים שנה, להיזכר בשנות נעורינו היפות והנעימות שהיו לנו שם.

ישראל דב זולדן

המאבק לחיים

חיי הילדות שנלקחה ממני

אני ישראל־דוב, הבן העשירי במשפחה, הייתי צעיר בן שלוש עשרה וחצי כשהלכתי עם הורי והאחים והאחיות, אחרי פסח תש"ד לגיטו מונקאץ', ומשם ברכבת משא לאושוויץ. ירדנו כולנו עם שחר בתור ארוך. היו אנשים שנפטרו בדרך במהלך הנסיעה. והנה הגיע תורנו. אבא ראשון והצורר הנאצי עם המקל

מראה אלה שמאלה ואלה ימינה. לא הספקנו להגיד להורים שלום וכבר הפרידו בינינו, וראינו אותם הולכים ביחד ואנחנו שלושתנו לחוד למקלחות לגילוח. קיבלנו חולצה ומכנסיים עם פסים שחורים ונעלי עץ וכובע ברט. אחרי המקלחת לא הכרנו אחד את השני. ניסינו להסתכל סביבנו אולי נראה את ההורים אך לשווא. העבירו אותנו לצריף מול מחנה הצועניים. היו מיטות של חמש קומות בלי שמיכות או מזרונים. שכבנו עייפים על הקרשים. השכם בבוקר ובערב, מסדר לקריאת שמות ומספרים, לבדוק שכולם נמצאים. התנאים הקשים, הסבל הנורא, העבודה הקשה, האוכל והשתיה שחסרו לנו, הגעגועים העזים להורים, לבית, למשפחה, והמוות הנורא במחנה יום יום, הביאו אותנו למצב של יאוש. הצטרכנו להוציא בעגלות גוויות. ממסדר למסדר פחתו אנשים. אחרי כמה חודשים עבדנו במכרה, יחד עם מנחם ואהרן, אבל בלילות הייתי בצריף אחר.

עונש על איחור למסדר

זכור לי יום אחד שאותו לא אשכח לעולם, ואשר לא סיפרתי עליו לאיש עד כתיבת שורות אלה. פעם אחת איחרתי למסדר בוקר וקיבלתי עונש מלקות. עד היום נשארו לי סימנים על הגוף. אחרי המקרה הזה העבירו אותי לגוזן 1, ואת מנחם ואהרן לגוזן 2. האחראי בצריף שלי היה איש מבוגר פולני, קיבלתי ממנו טיפול ויכולתי להמשיך בעבודה. יום אחד העבירו גם אותנו למאוטהאוזן ביחד עם מנחם ואהרן, ואחרי כמה ימים שיחררו אותנו האמריקאים. שקלתי בזמן השיחרור פחות משלושים קילו, והתחלנו ללכת ביחד הביתה. ההמשך כתב אחי מנחם. נשארתי בחיים הודות לאחים שלי שעזרו לי בעת מצוקה, אחרת אני לא יודע באם הייתי יכול להחזיק מעמד לבד בלעדיהם.

כשהגענו הביתה לקושניצה מצאנו למזלנו את אחינו ראובן. הוא דאג לכולנו ועזר לנו לכל אורך הדרך עד שהגענו ארצה. נכנסנו אני ואחי אהרן ללמוד במקווה ישראל. ואחרי מלחמת השיחרור שהשתתפתי בה התחתנתי והקמתי משפחה בארץ. נולדו שלושה ילדים, ויש לנו ב"ה נכדים נחמדים. כן ירבו.

כתבתי לזכרון בספר: על חיי הילדות שלי והמאבק לחיים של ילד בן ארבע עשרה–חמש עשרה, בזמן השיחרור.

הרב יהודה זולדן*

התחדשות היסטורית

עם ישראל איננו מנתק עצמו מזכרונות העבר. ההסתכלות על אירועים ותהליכים המתרחשים בהווה, מקבלים את המימד הנכון רק כשהם קשורים לעבר ופניהם לעתיד. לעם שמתכחש ומתעלם מעברו לא צפוי גם עתיד. זהו סוד קיומו ונצחיותו של עם ישראל.

זכרונות העבר יכולים לשמש רק כידיעות היסטוריות. אבל ישנם דברים מסויימים שאנו מצווים בתורה לזכור **כחובה** ולא רק כידיעה כללית. אחד מהם הוא הציווי: 'זכור את אשר עשה לך עמלק' (דברים כה, יז).

מה תוכנה של חובה זו?

בעבר, עם בוא עם ישראל בפעם הראשונה לארץ ישראל הם נתקלו בשני סוגי אויבים שהפריעו וחיבלו במעשיהם. אויבים שביקשו למנוע את ישיבתו של עם ישראל בארץ ישראל, ואויבים שביקשו למנוע את קיומו של עם ישראל עלי אדמות בכל מקום שהוא, לאו דווקא בארץ ישראל. הסוג הראשון הם שבעת העמים שכבר ישבו כאן בארץ ישראל, ואילו הסוג השני הוא עמלק. עמלק זהו עם שחרט על דגלו, שאי אפשר לו לסבול את קיומו של עם ישראל בעולם, ולכן הוא נלחם עם ישראל עוד במדבר סיני לפני שעם ישראל הגיע לארצו. המלחמה אותה ניהל עמלק היתה בצורתה האכזרית והשפלה ביותר 'ויזנב בך כל הנחשלים אחריך ואתה עיף ויגע' (דברים כה, יח).

אמנם גזע עמלק זה אבד מן העולם, אבל סוג זה של אויבים לעם ישראל לא אבד. יש שמלחמותינו איתם היו סביב ארץ ישראל, ויש שמלחמותינו איתם היו על עצם קיומנו כעם ולאו דווקא בארץ ישראל. הכוח המניע את אויבי ישראל בימי מלחמת העולם השנייה באירופה, היה הרצון לבטל ולמחות מעל פני האדמה את עם ישראל, כדוגמת רצונו של זרע עמלק הקדום המן הרשע.

אמנם כן, הפגיעות היו קשות וכואבות. קהילות שלימות, אנשים, נשים וטף מנער ועד זקן הובלו לגיא ההריגה. מי שנשאר בחיים ויצא מהתופת נשאר גם פגוע, כשהוא מאבד חלקים נכבדים ממשפחתו. ולמעשה עם ישראל כולו נפגע ולא יוכל לעולם לרפא את השבר הנורא הזה.

'הרנינו גוים עמו' – ובמה ישבחו האומות את ישראל? 'כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו וכיפר אדמתו עמו'. עם ישראל לא הפסיק להתקיים למרות כל הצרות והתלאות שעברו עליו. 'ונקם ישיב לצריו' – על החמס והגזל ועל כל הצרות האחרות שהם גרמו לנו.

הנקמה הגדולה ביותר היא קיומנו כאן במדינת ישראל כעם ריבוני בארצנו. מדינת ישראל משמשת כתובת של בית לכל יהודי שחפץ ורוצה לעלות ולהתיישב בה. גם מהמקומות היותר נידחים בעולם, עולים ובאים בעשרות

* ראש ישיבת ההסדר ימית–נוה דקלים, נכד מקושניצה וזדניא.

השנים האחרונות יהודים לארץ ישראל, ומשתקעים בה. מדינות וארצות ששערי הברזל שלהם היו נעולים בבריחים, שנים רבות, פתחו שעריהן וזרם העולים פורץ ועולה.

ארץ ישראל פורחת. לאחר שממה רבת שנים, ארץ ישראל נותנת פירותיה בעין יפה. ערים, ישובים מהצפון ועד הדרום קמים ונקבעים במפת ארץ ישראל.

כל אלה היו בגדר חלום עד לפני דור אצל בני משפחותינו, שעלו על העקדה בשואה האיומה. לנו זוהי מציאות יום יומית. אמנם ישנם קשיים במה שקשור לבטחון, לכלכלה ולתחומים נוספים אבל בסך הכל מצבו של עם ישראל כעם, טוב הרבה יותר ממה שהיה עד לפני חמישים או מאה שנה, כאן במדינת ישראל.

זו יכולה להיות מעט מנחמתנו ונקמתנו כלפי אותם שונאים ואויבים אשר אמרו לא יזכר שם ישראל עוד.

עם ישראל חי וקים!

אסף זולדן

'בינו שנות דור'
לדור הצעיר

חשיבות רבה נודעת לידיעת ההיסטוריה. אך לא ראי היסטוריה כראי היסטוריה. לא ראי ההיסטוריה הכללית של עם ישראל, כראי היסטוריית השואה. הן מצד קירבתה אלינו, והן מצד מה שכבר העיד אחד מגדולי המתייסרים בגיא ההריגה, כי מעולם לא סבל עם ישראל כדבר הזה.

עלינו להודות בבושת פנים, שאיננו מקדישים די הצורך לנושא זה. אמת, אנו מציינים ימי זיכרון ומיני טקסים אך בכל אופן המלה 'שואה' אינה אומרת לנו יותר מאשר מספר סיפורים מזעזעים. אנו לא מסיקים מסקנות מעשיות מהקורה את עמנו בעת החדשה. מטרת ספר זה היא לשנות מן הקצה גישה זו.

כשנקרא את תולדות משפחותינו, נבכה ונצחק. נבכה – את מר גורלנו, את גודל אבדתנו, על חיים יהודיים מפוארים, שהיו על פני האדמה לפני כחמישים שנה, על אנשים הבנויים בחוזק כסלעי צורים, על נשים צדקניות, ילדים וילדות משחקים. ונצחק – נצחק את צחוקו של ר' עקיבא שראה שועל היוצא מבית קודשי הקודשים, ואמר שאם נבואת החורבן התגשמה ק"ו שנבואת הגאולה תתגשם.

נצחק לאותם גויים ימ"ש, אשר מנסים זה דורות רבים, אך ללא הועיל למצוא במעבדותיהם, את חוק הטבע היסודי ביותר, חוק הטבע שמרגיז אותם כל כך, חוק הטבע שלעולם לא ירד מעל במת האקסיומות הבלתי נסתרות, חוק הטבע שאומר – 'נצח ישראל לא ישקר'. עתה, משנכיר מתוך הסיפורים את

זקנינו המפוארים, משנרגיש אותם חיים ונושמים, נוכל לצאת ולצעוק: 'סבא וסבתא יקרים. לא, אתם לא עוד ספר בין הספרים, אתם אתנו חיים וקיימים. לא לחינם שפכתם את דמכם, שכן אנחנו צאצאיכם עצמכם ובשרכם בונים פה, בארץ ישראל, חיים יהודיים כדבעי. זוהי נקמתכם המתוקה מאת הצוררים, יהי רצון שגם אתם תזכו לראותה'.

כתב נין (מקושניצה, וזדניא).

אלטר חיים רוזנברג

ר' מרדכי אליהו בן ר' אברהם פרידמן

היה אדם מלא בינה וחכמה. חי בעולמו, מן המסחר הוציא לחמו – ותלמוד תורה, חינוך בניו ובנותיו היו עיקר חייו. פניו של ר' מרדכי אליהו הקרינו הבנה, דעת, ידידות ורעות. לא שש לקבל תפקידים של גבאות, אבל היה מוכן לסייע לבעלי התפקידים. היה לו מיני־כל־בו, שבו מכר מצרכי מזון, טכסטיל־ובד־צמר עבה־מיוחד, לציבור האיכרים הרותני־המסורתי במקום ובסביבה. היה לו גם מבחר גדול של כלי עבודה לחקלאות.

ר' מרדכי אליהו ניחן בחוש לשער של מטבע חוץ, ובעסקיו היה לו קשר עם בנקאים, ללא פרסום בנדון. זה הביא ברכה לציבור היהודי במקום. היו שקיבלו עזרה מחוץ לארץ, והדולר היה מטבע עובר לסוחר. היה למי לפנות בעצה טובה איך לנהוג, להמיר מייד, או להמתין. ואם להמיר, באיזה שער? ממנו קיבלו את האינפורמציה הנכונה, ולפיכך לא היה צורך לנסוע העירה בנדון. חסכו הוצאות דרך, כי הנסיעות היו יחסית יקרות מאוד.

בין השנים 1920–1925 עברו באזורנו סוכנים מבנקים שונים, והמה מכרו מניות מכל סוג מטבעות. הציעו – מניות מופרות בטוחות וחזקות, וגם ניסו למכור מניות שכבר ירדו לטמיון. הציבור לא ידע, קנו ויש שהניחו את כספם על קרן הצבי. מי שנמלך בר' מרדכי אליהו לא הפסיד אלא רק הרוויח. כל מעשיו היו במחשבה תחילה, ושיקול דעת מרובה.

היה מכובד מאוד בקרב הציבור כולו, גם בין תלמידי החכמים שסובבו אותו בקהילות שלנו. שמו הטוב הלך לפניו. היה מכובד גם בין הלא יהודים במקום. לפני הגירוש עצר השלטון המקומי יהודים בעלי השפעה גדולה על הציבור היהודי, בחשד שהם יארגנו התנגדות נגד הגירוש המתוכנן. ר' מרדכי אליהו, שהיה איש מוכשר מאוד, היה ביניהם.

ר' מרדכי אליהו עבר את כל הגזרות, גירוש לגטאות והגיע עם משפחתו לאושוויץ. למחרת כבר ידע מה עלה בגורל המשפחה. טרגדיה איומה ונוראה. מאושוויץ הגיע למחנה ההשמדה הרצונגן, שהיה ניספח לקומנדו חוץ בוכנוולד ודורע). שם נפגשנו גיסי ואנוכי עם ר' מרדכי אליהו ובנו יעקב. כולנו היינו

"היטיבה ה' לטובים ולישרים בלבותם"

(תהילים קכ"ה, ד')

וזאת לתעודה ולהוקרה!

לאחים הנכבדים:

ר' חיים יצחק אייזיק ויעקב פרידמן

קושניצה, לוס-אנג'לס

מייסדי קופת גמילות חסדים על-שם

משפחת פרידמן

לטובת בני קושניצה בישראל

כל מי שעוסקים בצרכי צבור באמונה, הקב"ה ישלם שכרם... וישלח ברכה והצלחה בכל מעשי-- ידיהם.

חנוכה תשנ"ג

בברכת חברים

וועד קופת הגמ"ח:

זולדן ראובן

פרידמן מנחם

רוזנברג אלכסנדר

שט"ינברג אברהם

שבורים מעבודה קשה, והשתדלנו להחזיק מעמד. נדיר היה שאבא ובן החזיקו מעמד, והיו יחד עד השחרור, שכן מטרת הסדיסטים הגרמניים היתה, להפריד בין אבות ובנים, ובין בני משפחה בכלל.

מחנה הרצונגן היה מחנה השמדה שקט, מכאיב, ללא אטרקציות. אנשים מתו במקום העבודה או בדרך לעבודה או בשינה מאפיסת כוחות או מרעב. אנחנו ארבעתנו נפגשנו בדרך לעבודה או מן העבודה. פגישותינו היו רק במבטים, כי היתה סכנה לנפנף ביד לשלום. לא היתה הזדמנות להיפגש ולדבר, ובמיוחד היה מסוכן לבקר בצריף אחר ובפרט לעזור ולתת לידיד פרוסת לחם או תפוח אדמה. מי שנתפס היה צפוי לקבל עונש "סדום", כי שאלת הגסטאפו היתה, מניין יש לך עודף אוכל? הלא פה מתים מרעב – פה עוזרים למות ולא עוזרים לחיות, לכן אתה מסוכן לנו.

כולנו היינו עסוקים עם עצמנו להמתין לחלוקת האוכל והלחם, תיקון, כביסה, ולשמור על היגיינה של הגוף ועל הבריאות. העיקר; להיות ער להביט מניין עלול לבוא איזה שהוא שינוי מסוכן יותר, ואז למצוא אפשרות להימלט מהסכנה בהקדם או להתגבר.

כשראיתי את ר' מרדכי אליהו עם בנו יעקב הולכים יחד, בדרך כלל שוחחו ביניהם. וגם זכור לי היטב שר' מרדכי אליהו הלך לצד ימין של בנו יעקב... כיבוד אב! התמונות הללו זכורות לי וגם מלוות אותי עד היום הזה.

זכה ר' מרדכי אליהו שבנו חיים יצחק אייזיק נ"י, שהיה תלמיד מצטיין בישיבת סאסוב בעיירה קרצקי, הוא היום איש מכובד בעיר לוס־אנג'לס שבארצות הברית. בנו הרב יעקב שליט"א הוכתר כרב בישיבת נר ישראל בארצות הברית. שניהם הקימו משפחות מכובדות בארצות הברית ובארץ. הן קשורות בקשר משפחתי עם ישראל. בני קהילת קושניצה גאים בהם.

שמחתי להיפגש שוב בישראל בחודש תשרי תשנ"ג עם ידידינו הרב שליט"א במסגרת פגישה של בני עירנו ברמת־גן בבית ר' ראובן אליהו זולדן. הפגישה היתה ערנית, משפחתית חברתית ותכליתית. בפגישה זו החליט הרב יעקב שליט"א בשם אחיו ר' חיים יצחק אייזיק נ"י ובשמו הוא, להקים גמ"ח ע"ש **משפחת פרידמן**, שישרת את יוצאי עירנו קושניצה הזקוקים לעזרה בישראל.

זאב פרידמן

לזכרו של מורי ורבי ר' אהרון־דוד פרידמן ז"ל

בהמשך למה שכתבו חברים, ראוי להוסיף כמה משפטים לזכרו של מורי ורבי ר' אהרון־דוד ז"ל שהיה הסנדק שלי וקרוב משפחה. הוא היה תלמיד חכם, עניו, שמעשיו מכוונים לשם שמים, ועשה רבות למען הקהילה. היה מחנך בחסד עליון. רוב ילדי העיירה היו תלמידיו, ואותם חינך לתורה ולמעשים טובים.

כשנולד תינוק היה מנהג לאסוף ילדים בערב לפני הברית לבית היולדת **לקריאת שמע**, וחילקו להם ממתקים וגרעינים. למחרת הביאו את התינוק עטוף בכרית לבנה לבית הכנסת לברית מילה, בתוך הכרית החביאו עוגות שחילקו לילדים הקטנים.

ר' אהרון־דוד היה המוהל של רוב התינוקות בעיירה קושניצה. בעת התפילה בבית הכנסת בשבתות וחגים, נהג לקרוא לילדים לאמור איתם **ברכו וקדושה.** בפסח שני חילק לילדים מצות, וב־ט"ו בשבט הסביר להם מצוות אכילת פירות מארץ ישראל.

כשבגרו התלמידים ונסעו ללמוד בישיבות וחזרו בין הזמנים הביתה, התעניין ר' אהרון־דוד אצל כל אחד על לימודיו בישיבה. כשאחדים מהבחורים עמדו להתחתן כיבדו את ר' אהרון דוד לערוך חופה וקידושין. הוא אהב לכתוב את הכתובה בכתב ידו.

ר' אהרון־דוד זכה לראות את נכדיו וניניו ממשיכי דרכו. נפטר בשיבה טובה בביתו. ליוו אותו בדרכו האחרונה כל אנשי הקהילה, וראש הקהל ר' יצחק אייזיק ב"ר שמעון פרידמן ז"ל הספיד את המנוח במעלות הטובות של אהרון הכהן אוהב שלום ורודף שלום. יהא זכרו ברוך.

בתו היחידה חוה־מלכה נישאה לר' מרדכי־אליהו ב"ר אברהם פרידמן ז"ל, תלמיד חכם, חסיד, וסוחר. היה בעל הדרת פנים. תרם כספים לבניית בית כנסת החדש, וקנה שלושה מקומות ישיבה מכובדים בכותל המזרח, בעבורו ובעבור חותנו ר' אהרון־דוד והמקום השלישי בעבור החתן ר' משה איצקוביץ שהתחתן עם בתו ליבה ע"ה. בשכנותו נשאר בית הכנסת הישן שמסרו את הבניין לתלמוד תורה (חדר), בו למדו ילדים בגילים שונים.

המלמד ר' שמעון ב"ר צבי־דוד פרידמן ז"ל שלימד ילדים בגילים עשר–שלוש עשרה היה נוהג לספר לפני השיעור בגמרא סיפורים חסידיים ומעשים על רבנים מפורסמים. הילדים הקשיבו, וזה עזר להם להתעמק בלימודים. בשבתות היה רגיל ר' מרדכי־אליהו, לבחון אותנו כיצד מתקדמים הלימודים בגמרא ובפרשת השבוע.

בשנים 1940–1942 נוהג הייתי לקום מוקדם בבוקר וללכת עם אחי עזריאל־צבי ללמוד גמרא בבית הכנסת לפני תפילת שחרית. באותה שעה למדו גמרא גם ר' מרדכי־אליהו עם אלטר ב"ר ניסן פרידמן ז"ל, וכן בניו חיים־יצחק־אייזיק, ויעקב, יבדלו לחיים ארוכים. כמו כן היינו רואים את ר' שלמה אייזנר ז"ל מעיין בספר הזוהר, ור' אברהם פנחס פרידמן ז"ל שמתעמק בספרי מוסר. לצד כולם גם יהודים נוספים שנהגו לומר פרקי תהילים, וללמוד משניות בחברותה.

חיים־יצחק־אייזיק היה לומד בעיתות הפנאי גם במשך היום, וכן עד היום הזה. אחיו יעקב, לאחר שחרורו מהמחנות עבר לשוודיה, המשיך בלימודיו בישיבה אוניברסיטי בלטימור בארצות הברית והוסמך שם לרב. תקופה מסויימת עסק בחינוך בלוס־אנג'לס, אחרי זמן הצליח לפתוח בית אבות. התחתן עם לאה ונולדו להם חמישה ילדים, מהם שני בנים שהוסמכו אף הם לרבנים בבחינת **לא ימושו מפיך ומפי זרע זרעך.**

הרב יעקב שליט"א ידוע כאדם העוזר לזולת ביד נדיבה.

ראובן אליהו זולדן

איש ציבור בק"ק קושניצה ר' אהרון־דוד פרידמן ז"ל

איש יקר וחביב היה ר' אהרון־דוד פרידמן ז"ל. למדן, יראַ־שמיים ועניו. כנער שגדל בקהילה באותה תקופה של ערב השואה, זכור לי ר' אהרון־דוד פרידמן ז"ל, כמי ששירת בקודש בתפקידים שונים בקהילה: בעל תפילה בימים הנוראים, בעל קורא בשבתות וחגים, מוהל של תינוקות העיירה, ומלמד לילדים בגיל שלוש שהובאו על ידי אימותיהם ללמוד את האלף בית.

פעמיים בשנה היה ר' אהרון־דוד פרידמן ז"ל אוסף את הכספים שתרמו נשים צדקניות ב**קופות רבי מאיר בעל הנס** שהוחזקו בבתים. המנהג היה ליתן צדקה בימי שישי וערב חג לפני הדלקת הנרות. הכספים נשלחו לארץ ישראל לחזק את לומדי התורה.

ר' אהרון־דוד ז"ל נפטר בשיבה טובה לפני פרוץ המאורעות וזכה להינצל מגיהנום השואה ולא לראות את ימי החשיכה הנוראים. בתו היחידה חוה־מלכה ע"ה, נישאה לר' מרדכי־אליהו ב"ר אברהם פרידמן ז"ל, גם כן ממשפחה מיוחסת מוותיקי הישוב בקושניצה.

ר' מרדכי־אליהו פרידמן ז"ל היה ברוך במעשים טובים למען הכלל בפעילות ציבורית, היה חבר פעיל בחברה משניות '**קהל עדת ישורון**' (כך צויין **ב'ספר בית אשר'** דף קכ"ז ע"ב).

בצד פעילותו במעשים טובים ובדרך היושר של התורה סייעה בידו רעייתו חוה־מלכה ע"ה לנהל את העסק המשפחתי, מיני־כל־בו. גידלה את ילדיה בדרך התורה. כשבגרו על ברכי הסבא ר' אהרו־דוד ז"ל דאגו לשלח את הבנים ללמוד בישיבות (ראה צילום בקרצקי).

בימי החשיכה הובלו בני המשפחה אחרי פסח תש"ד לגיא ההריגה באושוויץ עם כל קהילת קושניצה, שם ניספו ר' מרדכי־אליהו ורעייתו חוה־מלכה ושלושת ילדיהם, ניסן, פייגה, וישראל, הי"ד ובתם הנשואה ליבה וארבעת ילדיה: שלמה, פייגה, גולדה, ואברהם, וכן הבת שיינדל ובעלה מאיר ב"ר צבי־דוד פרידמן שהתחתנו כשנה וחצי לפני שנלקחו לגיטו עם תינוקת בזרועותיהם. הי"ד.

כאמור הצליחו שני בנים, ר' חיים־יצחק־אייזיק, והרב יעקב שליט"א, להישרד.

ר' חיים יצחק־אייזיק והרב יעקב שליט"א, הצטרפו ביחד עם הרב צבי אייזנר שליט"א ואלטר־אליהו פרידמן, כולם ילידי קושניצה, והקימו את חורבות בית העלמין בעיירת מולדתם, שנהרס על ידי המקומיים בשנת תש"ד, אחרי שגירשו את יקירינו מבתיהם. תיקנו את המצבות השבורות וגידרו בגדר ברזל מסביב. הם תרמו מכספם סכום נכבד לצורך העניין.

בביקור בחג הסוכות תשנ"ג, התקשר הרב פרידמן יעקב שליט"א לחברים העוסקים בכתיבת ספר זה, השלים בתרומה חשובה את החסר ובזכותם הצלחנו להגיע לגמר ההדפסה.

באותו ביקור בביתנו ברמת־גן, בנוכחות חברים שבצעירותם התחנכו אצל הסבא שלו ר' אהרון־דוד ז"ל התעניין האורח במצבם של החברים, והחליט בהסכמת אחיו ר' חיים־יצחק־אייזיק לייסד קופת גמילות חסדים על שם **משפחת פרידמן** לזכר המשפחה שניספו בשואה, לעזרה לחברים בני קושניצה בארץ.

על העזרה הנכבדה הזו הוענקה להם '**תעודת הוקרה**' מהחברים יוצאי קושניצה בישראל. שיזכו במצוות בבריאות ולרוות נחת מצאצאיהם, וכל טוב.

הבת שיינדל, ובעלה מאיר ב"ר צבי־דוד פרידמן, הי"ד

ראובן אליהו זולדן

ר' צבי דוד פרידמן גבאי 'חברה קדישא'

ר' צבי דוד בר' שמעון פרידמן ז"ל, היה במשך הרבה שנים גבאי 'חברה קדישא'. היה אדם יקר, איש פיקח, חסיד וסוחר מוותיקי הישוב, חביב ומקובל על אנשי הקהילה.

בפי הילדים הוא זכה לכינוי 'סבא', זאת, בזכות הסוכר שהחזיק בכיסו וחילק תמיד לילדים, או אולי, בגלל הבדיחות שאהב לספר ולהצחיק אנשים וילדים.

מידי פעם, הלך עם השמש ר' שמעון לבדוק את בית־העלמין, אם לא ניזוקו המצבות, ואת גדר בית־העלמין אם לא נפרצה, בשל הסוסים שנשלחו בידי תושביה הגויים של העיירה, ואשר לחכו את העשב הצומח שם.

ר' צבי־דוד פרידמן ז"ל

ר' צבי דוד ז"ל נפטר בשיבה טובה בן פ"ג שנים ביום ה' חשוון תש"ד, והובא למנוחת עולמים בבית העלמין בקושניצה, כשעל מצבתו חרוטות המלים: 'וישכב דוד עם אבותיו'. הוא היה האחרון מבני שמעון, שזכה להיקבר בבית העלמין.

חלק מצאצאיהם, הבנים והבנות, הנכדים והנינים, ניספו בשואה. הי"ד. שניים מבניו הצליחו להשתחרר מהמחנות.

הבן חיים ניצל. הוא זכה לפגוש את אשתו ליבה, אך לא את שני בניו שניספו בשואה. אתה הוא נסע לארצות הברית ושם נפטר. הבן השני – ישראל, גם הוא הקים משפחה בארצות הברית. נכדיו של ר' צבי־דוד קצתם גרים בישראל ואחרים התפזרו על פני תבל.

ראובן אליהו זולדן

איש חסיד היה בקושניצה

איש חסיד היה ר' משה ב"ר שלום יוסף ווינברגר זצ"ל. ר' משה, יליד מונקאץ' היה, חסיד ותלמיד חכם. התחתן בשנת תר"פ עם איידל בת ר' יהודה אריה פרידמן ז"ל, משפחה בעלת יחוס גדול מוותיקי העיירה קושניצה.

ר' משה ווינברגר זצ"ל

אחרי חתונתו בא ר' משה לגור בקושניצה. תלמידי חכמים שבקהילה ראו בר' משה איש שראוי לגור במחיצתם. עניו וישר היה ר' משה, לא התבלט בין אנשים. צנוע בהליכותיו, ומעולם לא השמיע קולו ברמה. בשקט היה נכנס לבית הכנסת שממול ביתו, והיה בין הראשונים המקדימים לאמירת תהילים, ובין אחרוני מסיימי המשנה היומית. היה חבר בחברה משניות '**קהל עדת ישורון**'. ר' משה היה בעל תוקע מעולה והגבאים כיבדו אותו לתקוע בשופר בימים הנוראים.

מדי שנה לפני חג הסוכות נסע לעיר מולדתו מונקאץ' לבחור לעצמו אתרוג מהודר וגם לידידים הביא ארבעה מינים.

כשהרבי, הרב חנוך הניך זצ"ל מקרצקי היה בא לבקר את קהילת קושניצה, על פי רוב פעמיים בשנה לשבת הגדול ושבת שובה, התאכסן אצל חסידו ר' משה ווינברגר זצ"ל.

רעייתו מרת איידל נפטרה כמה שנים לפני ההליכה לגיטו, ור' משה וחמשת בנותיו הובלו לגיטו מונקאץ', ומשם הלאה עם יתר אנשי הקהילה. שתי הבנות אסתר וחנה, יחד עם אביהן ר' משה, עלו על המוקד באושוויץ. הי"ד.

שלוש מבנותיו הצליחו לחזור מהגיהנום הנאצי ימ"ש. בת אחת נפטרה אחרי מחלה כשמונה שנים אחרי השיחרור בירושלים, והשאירה יתומים קטנים. שתי הבנות האחרות עברו לגור בארצות הברית.

ראובן אליהו זולדן

בניין בית הכנסת

בקושניצה עמד בית הכנסת העתיק במשך כמאה שנה. הוקם בשנת 1830 בזמן שבישוב חיו ארבעים ותשעה יהודים בלבד. הוא היה בית הכנסת היחיד באיזור (כך מופיע בספר מרמארוש עמ' כו).

אחרי מלחמת העולם הראשונה החליטו תושבי קושניצה לפרק את בניין בית הכנסת הישן שהיה בנוי עצים, ובשנת 1928 העתיקו אותו למקום אחר, ושמה התפללו כעשר שנים. במקומו הקימו בית כנסת חדש לתפארת במרכז העיירה, בנוי מאבן ולבנים. לצורך הבנייה בחרו בוועד של שלושה חברים אשר גבו מס חובה (קולטוס שטייער) מכל ראש משפחה בכל שנה במשך בנייתו של בית הכנסת.

תמונת בית הכנסת החדש בקושניצה, צילם הרב צבי אייזנר שליט"א בשנת תשמ"ח

אחרי שגורשו היהודים, השחיתו אנשי המקום את בניין בית הכנסת, הרסו את הקיר הדקורטיבי, הוציאו את הדלתות הרחבות והחלונות הגבוהים, את ארון הקודש, והפכו את הבניין לנגריה.

כאמור שלושה חברים היו בוועד, ואלה הם: ר' יצחק אייזיק פרידמן, ר' ניסן פרידמן ור' צדוק הלוי שטיינברג. אנו נותנים את תיאורם ובצד זה את תולדות משפחתם והסתעפויותיה.

ראובן אליהו זולדן

ר' יצחק אייזיק פרידמן חבר הוועד

כזכור לי, היה הפעיל ביותר בין חברי הוועד, ר' יצחק אייזיק ב"ר שמעון פרידמן ז"ל. הקים בית ומשפחה לתפארת, היה אישיות ולמדן גדול, בן תורה וסוחר. במשך כעשר שנים ניהל את בניית בית הכנסת עד חנוכת הבית בשבת שלפני ראש השנה בשנת 1938. באותו שבת היה גיוס כללי של ממשלת צ'כיה, ואז למעשה פרצה המלחמה והצרות והמצוקות לא איחרו לבוא על כלל ישראל.

רעייתו מרת שרה בת ר' יהודה מבית רוזנברג ע"ה, היתה אשת חיל. פעלה במסחר והיתה עזר רב לבעלה בתפקידי הוועד.

לצערנו הגדול ניספו כל בני המשפחה, ההורים וחמשת ילדיהם, ולא נשאר מי שיזכרם. הי"ד.

אלטר חיים רוזנברג

ר' ניסן בר' מאיר פרידמן הי"ד
חבר שני בוועד
ורעיתו מרת גליקל ע"ה למשפחת יקובוביץ

ר' ניסן היה ראש למשפחה עם שורשים, אשר הגיעו עם ראשוני מייסדי היישוב היהודי בקושניצה. ר' ניסן קיים קשרים הדוקים עם שופטי היישוב בכל הקדנציות, וכן היה מכובד בלשכתו של ה'נוטאר', מזכיר היישוב. היתה זו ידידות הדדית. ביתו של ר' ניסן היה מרכז היישוב בכל המובנים. ה'נוטאר' התנהג כמו מלך בכפר. ולמעשה, ה'שופט' הנבחר היה ראש המועצה ובעל הסמכות הגבוהה ביותר ביישוב. ר' ניסן וחבריו היו מכובדים ובעלי השפעה גדולה על ניהול ענייני הכפר, ולכן היה באפשרותם לשמור על איזון עדין ויחסים טובים בין התושבים היהודים ובין התושבים הלא יהודים בכפר. כך היה עד שנגזרו גלים גלים של גזירות והשפלות, ואחת מהן פגעה בו קשות.

ר' ניסן היה איש ציבור, והשפעתו היתה ניכרת ביישוב. כן היה בעל אמצעים ותרם כספים אף מעבר ליכולתו. אף עמד בראש מוסדות יהודיים חיוניים ודתיים, נוסף לפעלו בבניין בית הכנסת החדש.

מסורת

מדי שנה בשנה בשמחת תורה, הזמין ידידים לביתו לקיים קריאה בספר התורה המשפחתי. הכל עלו לתורה לפי המנהג. בזמן העלייה היה מורגש שבח תהילה

של ההורים ואבות ההורים של ר' ניסן. לאחר תפילת מוסף, נערך 'קידוש' למשתתפים, וקויים הפסוק 'ושמחת בחגיך'.

ספר התורה המשפחתי מבית הכנסת בקהילת קושניצה חזר לחיק המשפחה בקנדה. את ספר התורה המשפחתי הציל ושמר אדם לא־יהודי, אשר היה בעבר עובד נאמן לבית משפחת ר' ניסן פרידמן. בסוף המלחמה מסרו לידיים נאמנות של המשפחה שחזרה ממחנות ההשמדה. את הספר העבירו מקושניצה לבודאפשט, ומבודאפשט לקנדה. בקנדה, קיבלו את ספר התורה הבנים אלטר אלי' ומשה נ"י והבת צינה תחי'. הם קיבלו את הספר ברגש של שמחה ובכבוד רב – ושם הם ממשיכים את מסורת בית־אבא. הספר מאחד את המשפחה הקטנה בקנדה. המסורת המשפחתית תימשך לדורי דורות לציון המשפחה. יבואו על הברכה כל אלו אשר טרחו להציל את ספר התורה, ועסקו בהעברתו למשפחת פרידמן בקנדה.

ר' ניסן ב"ר מאיר פרידמן ז"ל

עוד חוויה מסורתית 'סעודה שלישית' לפי מסורת אבות

שבת בשבתו התקיימה בביתו של ר' ניסן הי"ד סעודה שלישית עם ניגוני זמירות של 'בבואו מאדום' 'בני היכלא' 'מזמור לדוד' ג' פעמים ומזמור 'אל מסתתר' עם נגוני בית־אבא ואבות אבותיו.

קדושי שבע קהילות

Technion - Israel Institute of Technology

הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל

Division of Public Affairs & Fundraising

אגף קשרי ציבור ומגביות

30 אוגוסט 1992

לכבוד האדונים:
מר אלכסנדר רוזנברג
מר ראובן זולדן
ארגון יוצאי "שבע הקהילות" בישראל

מר אליאס פרידמן

הטכניון, האוניברסיטה הראשונה בארץ ישראל והיחידה העוסקת בעיקר בהלמדה ובמחקר ופיתוח בתחום המדעי והטכנולוגי, גאה על הימנותו של מר אליאס פרידמן עם דורשיה.

מובן מאליו שלמר פרידמן נמצא מקום כבוד בספר ההנצחה לקהילות יוצאי קישניצה מציכיה, שהנכם עומדים להוציא לאור אך יתרה מכך - לאליאס פרידמן מקום בכותל המזרח של הטכניון.

מר אליאס פרידמן הינו חבר כבוד לכל חייו בקורטוריון (חבר הנאמנים הבין לאומי) של הטכניון, בתוקף מעשיו ופועליו הרבים למענו. אליאס תרם סכום נכבד מאד למכון לאנרגיה גרעינית ונעשה חבר ב"מניין הזהב"; הוא גם תרם ביד רחבה לקליטת עולים מרוסיה בטכניון וכן לגורמים אחרים, הן בטכניון כמו לפקולטה למתמטיקה והן למוסדות אקדמיים אחרים בישראל, בסכומים ניכרים מאד.

אליאס פרידמן מקובל בטכניון ונושא הערכה רבה לא רק בשל מעשיו עבורו בעבר, אלא גם הודות לנכונותו, כפי שהצהיר, להמשיך ולעשות למענו בעתיד - והנו מתעניין ומחפש הדרכים הנאותות ובין השאר, במטרה להנציח את שם הוריו, על ידי תרומה של סכום ניכר לפרוייקט חשוב.

תמיכתו ומעורבותו של מר אליאס פרידמן בטכניון, אכן משקפים אישיותו ואופיו כאדם, כמנהיג וכיהדי ציוני חם - הראוי לכל שבח.

בכבוד רב,
אריה עזוז
ראש האגף

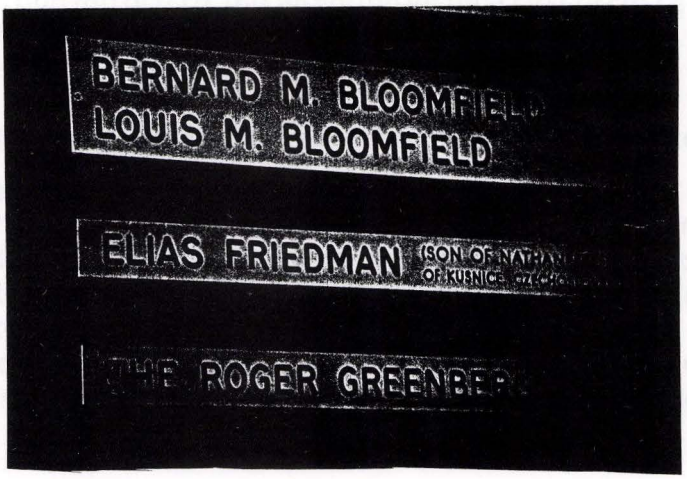
Technion City, Haifa 32000, Israel Tel.: 04-221513 Fax: 04-221581

קרית הטכניון, חיפה 32000 טל.: 04-221513, פקס: 04-221581

הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל
Technion - Israel Institute of Technology

ואלה אנשי החזון

THESE ARE PEOPLE OF VISION

21st Century Wall
Churchill Auditorium

קיר הרחזון
בית העצרת ע"ש צ'רצ'יל

לאחר שמרת גליקל ע"ה ובנותיה סיימו את התפילה 'גאט פון אברהם', אחת הבנות הדליקה שני נרות והיה בבית אור המגרש את החושך, ומבשר שבוע־טוב. המשתתפים פצחו בזמר 'שיר המעלות...' וכוס 'מים אחרונים' עוברת מיד ליד. אחד מן המסובים היה מקבל את הכבוד לברך את ברכת המזון, והיה פותח ומזמן 'רבותי, מיר וועלן בענטשען וגו'...', בסיום בירך המזמן את ר' ניסן בברכת 'יישר כוח', והציבור עבר לתפילת מעריב. הקטן בבנים הרים את 'ההבדלה' גבוה, ובו בזמן הקהל עונה לו 'ליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר'. לאחר ההבדלה בירך ר' ניסן את המשתתפים בלשון חיבה 'א גוטע וואך – שבוע טוב'.

האישה המכובדת מרת גליקל ע"ה

מרת גליקל ע"ה היתה ידועה כאישה חביבה, תורמת למוסדות חיוניים, וידה היתה פתוחה למתן בסתר וגמילות חסדים. באורח חיים זה חינכה וגידלה את צאצאיה. ילדיהם היו מכובדים מאוד בזכות עצמם בכל בתי הספר.

מתוך אהבת הבריות, קיבלה מרת גליקל ע"ה כל אחד בסבר פנים יפות. חיבה ומצב רוח טוב היה עצור בעצמותיה עד אשר נדם ליבה לאחר תקופה קצרה של מחלה, ושירת חייה נדמה – לפני הגירוש לאושוויץ. זכתה מרת גליקל ע"ה לקבורה מסורתית מכובדת, והובאה למנוחת עולמים בבית הקברות בקושניצה. יהי זכרה ברוך.

הבת מרים הי"ד ובעלה ר' דוד צבי (דודיא) הי"ד בן למשפחת איצקוביץ

הזוג הצעיר הקים בית מלון גדול בן שתי קומות ליד תחנת הרכבת של העיירה. מרים ודוד ניהלו את בית המלון והקימו משפחה לתפארת. ארבע בנות נולדו להם: צינה, חיה־רבקה, רייזלה ושיינדל הי"ד. היה זה בית מאושר עד אשר החלו הגזרות הקשות, והשלטונות ההונגריים החלו להחרים מהיהודים את הרשיונות והקונצסיות למיניהם.

מרים ודוד המשיכו במסורת בית־אבא של קבלת אורחים בסבר פנים יפות, מתן תרומות למוסדות חיוניים ומסורתיים. הכל הכירו אותם, והכל חיבבו אותם.

סמל של "ידידות" בקהילת קושניצה

הבת, מרת מרים בת ר' ניסן הי"ד ומרת איידל בת ר' דוד בן יצחק (צקידס) הי"ד, היו חברות לתפארת. היו מעודנות, צנועות בלבושן, בנימוסיהן ובברכן לשלום בהיותן עוברות לאורך הרחוב במרכז העיירה. כל אלה נתנן להן את הציון של "סמל הידידיות".

הבת שיינדל הי"ד התחתנה עם בן־דודה ר' אלטר אלי' פוקס הי"ד משנדריף. החתונה היתה מכובדת. "קול ששון וקול שמחה". השתתף בה האח אלטר אלי'

אשר בא במיוחד לשם כך מבלגיה. לאחר שבע הברכות, נסע הזוג הצעיר לבית החתן, כלומר: לבית הדודה והמחותנת מרים החשובה והחביבה. הזוג חי חיים מאושרים, רק עננה אחת העיבה על חייהם ועל אושרם.

הבן הבחור מאיר הי"ד

השלטונות ההונגריים גייסו את מאיר לפלוגות עבודה אי־שם באוקראינה. הוא קיים קשר מכתבים עם משפחתו, ולפתע הופסק הקשר מבלי לדעת אנה נעלמו עקבותיו.

בשורות טובות לא הגיעו מפלוגות העבודה אשר באוקראינה. רוב ההולכים לא שבו הי"ד ונשמתם עדן.

שני הבנים הקטנים חיים יהודה לייב וזאב בן הזקונים היו אהובים על המשפחה. האחים הצטיינו בלימודים בבתי הספר, והגדול חונן גם בכשרונות נוספים כמו שמבטא פולקלור הומוריסטי מקומי. שניהם היו פעילים בתנועת הנוער הדתי, והיו ערים למצב הסוער ביישוב שלנו ועל הגיוס של ראשי משפחות וצעירים לפלוגות העבודה אי־שם באוקראינה. הבנים היו שליחי מצוה לכל דבר, ובעיקר להעברת מצרכים למשפחות חסרות פרנסה – נשמתם עדן.

הבן בערל ע"ה "הצדיק הקטן" יליד 1915

בגיל שתים עשרה קיבל פתאום חום גבוה ונפל למשכב מבלי להתלונן על כאבים כלשהם. הוא שכב בחדר השינה של ההורים. האם גליקל ע"ה עמדה להדליק נרות שבת בחדרו, ואז אמר: "אמא, אנא הדליקי עוד שני נרות למעני, כי עוד מעט אני נפטר, ובשבת אי אפשר יהיה להדליק עבורי נרות". היתה הרגשה שהאם הבינה לבקשת הבן... ונדם ליבו הקטן. תנצב"ה.

אלטר חיים רוזנברג

מרים פוקס בת למשפחת חיים לייב הכהן יקובוביץ

במידותיה הטובות והיפות דמתה עד למאוד לאחותה מרת גליקל ע"ה.

האח, ר' יוסף הכהן ע"ה כיהן כשופט היישוב שנדריף עד סוף ימיו, הכל חיבבו אותו והכל כיבדו אותו. הבן זאב חי בארצות הברית והבת שיינדל חיה בבאר שבע ישראל.

האח, ר' אברהם הכהן יקובוביץ הי"ד, היה איש בעל הדרת פנים, יקיר הקהילה סלדובוש.

הבת צינה 'אשת לפידות' ע"ה והחתן זרח פלוק זצ"ל היה תלמיד חכם ונדבן גדול למוסדות דתיים ובמיוחד לישיבת פוניביז'.

הבנים ר' אברהם ור' מרדכי נ"י והבנות גולדה ורות הם מנכבדי הערים תל־אביב, רמת־גן ובני־ברק.

האחים ר' משה ור' מנחם מנדל הכוהנים, היו עסקני ציבור בקהילת שנדריף. הי"ד. בעדן נשמתם.

בשנתיים האחרונות עם בוא העלייה מרוסיה, הגיעה שארית המשפחה של ר' משה ור' מנחם מנדל הכהן, ברוכים הבאים.

וכך כותב הבן ר' משה פרידמן נ"י מקנדה:

בשנת 1942 בתקופת כיבוש צרפת על ידי הגרמנים, בעיר מרסיי ברחוב מסויים, פגשתי את בן עירי – ר' מאיר רוזנברג הי"ד. הגסטאפו עצר אותי, ודרש ממני תעודות – שלא היו בידי. ומאיר רוזנברג הפגין בטחון עצמי והציל אותי ממשלוח לאושוויץ או חלילה מגורל דומה. תמונה זאת תשכון תמיד בזכרוני, וזכרו לא יישכח מלבי. יהי זכרו ברוך.

ברצוני לציין עוד כי ביתם של ר' ניסן ומרת גליקל ע"ה היה מוכן תמיד לקבל בכבוד ובשמחה צדיקים, רבנים, דרשנים ונציגים שונים. הכל ביד רחבה לפי המסורת ולפי מנהג ישראל סבא.

זאב פרידמן

משפחת דודי ר' ניסן פרידמן

איש חסיד היה דודי ר' ניסן ב"ר מאיר פרידמן ז"ל. אישיות מיוחדת גם בתקופה הזו, כך הוא זכור לי בתור ילד קטן. דודי ר' ניסן היה האח של אבי אברהם ז"ל. ביתו היה מול בית הכנסת. הדוד היה הגבאי המשגיח על בניית בית הכנסת. יהודי יקר ובעל אמצעים היה. המשפחה היתה אהובה בישוב ומקובלת בקהילה בגלל פעילותו בצורכי ציבור. הרבה מזמנו הקדיש להצלחת בניית בית הכנסת.

רעייתו, הדודה מרת גליקל ע"ה, היתה ידועה בישוב כצדקנית גדולה. ביתם היה פתוח לרווחה להכנסת אורחים. כל עוברי אורח ידעו שבבית ניסן וגליקל מקבלים ארוחה חמה ולינה. באורח חיים זה חינכו את שמונת ילדיהם, שמצווה גדולה לתת צדקה ומתן בסתר, ולגמול חסד לנזקקים.

הפרק 'אשת חייל מי ימצא'
(משלי לא)

דוד־צבי איצקוביץ יליד העיירה זדניא, בן למשפחה מיוחסת, מצא לאשה את מרים בתם הבכירה של ר' ניסן וגליקל, שנישאה לו. ההורים נתנו בנדוניה את אחד הבניינים היפים בעיירה קושניצה, בניין של שתי קומות, בית מלון ובו בית מרזח ואולם אירועים. מרים המשיכה את מסורת **הבית הפתוח**, כדרך שחינכו אותה בבית הוריה, ועזרה לזולת. זכור לי שבשמחת־תורה לאחר הקידוש בבית דודי ר' ניסן, המשכנו את מסורת הקידוש גם אצל מרים. ביתה היה מרוחק יותר מקילומטר, אך ידענו שההליכה משתלמת בגלל הקידוש המיוחד שהכינה בביתה. זכרון נוסף מבית מרים היה בחג פורים. בחג זה שלחה משלוח מנות, עוגות מיוחדות, וכל מיני דברים טובים וממתקים לילדים. פעם הזדמן לי להיות בביתם בפורים והגיעו שני יהודים מנכבדי הקהילה, ר' אהרון־דוד פרידמן ושמעון ב"ר יהודה ז"ל, ששימשו בקודש שנים רבות. הם באו לאסוף תרומת מתנות לאביונים. עד שלא התיישבו והתכבדו במטעמים לא נתנה להם מרים לצאת מביתה. וכמובן שיצאו עם תרומות מכובדות שנתנה לחלק לעניים.

בעלה של מרים, דוד־צבי ב"ר שמואל איצקוביץ, ניהל את העסק המשפחתי בכשרון רב. הם הקימו משפחה לתפארת, נולדו להם ארבע בנות חמודות: צינה, חיה־רבקה, רייזלה, שיינדל. האם מרים היתה מסורה להן בלב ובנפש.

כיבוש האזור על ידי ההונגרים

כידוע, כבשו ההונגרים את איזור הקרפטים בשנת 1939, ומיד החלו להצר את צעדי היהודים. הם החרימו חלק מהבניין ששימש כחברה מסחרית לעצים, ושללו ממשפחת איצקוביץ את הרשיון לנהל את העסק. מעתה נאלצו להתפרנס

ממשכורת זעומה, שבקושי הספיקה להם. זכור לי מקרה שאחי עזריאל־צבי שלח אותי לקנות יין לקידוש ממשפחת איצקוביץ. את היין מכר בלי רשיון. בדרך חזרה הייתי צריך לעבור דרך בניין הז'נדרמים, והפחד פן אתפס על ידם היה רב, שכן אז ניפול כולנו בפח הצרות. לצערנו הגדול מכל המשפחה היקרה הזו לא זכתה אף נפש אחת להיות בין המשוחררים מהמחנות. הי"ד.

הבת שיינדל, שהיא בתם השנייה של דודי ר' ניסן וגליקל, נקראה על שם הסבתא. התחתנה עם בן דוד אלטר־אליהו פוקס. בחתונה הזו השתתף אחיה, שבא במיוחד מבלגיה. החתונה היתה מפוארת, והריקודים נמשכו עד אור הבוקר. לאחר החתונה עבר הזוג הצעיר לגור בעיירה שנדריף. זמן קצר לפני שנלקחו לגיטו נולדה להם בת. וגם המשפחה הצעירה הזו לא זכתה לצערנו, לראות את יום השיחרור. הי"ד.

הכלה שיינדל ואחותה חיה־צינה ביום חתונתה

הבן מאיר ב"ר ניסן וגליקל היה יליד 1919. בשנת 1940 גייסו אותו ההונגרים למחנה עבודה. גם לי היה אח בשם מאיר. שניהם נולדו באותה שנה, ונקראו על שם סבא ז"ל. פעם קיבלו חופשה קצרה ממחנה העבודה וכתבו מכתבים. בסוף נותק הקשר עמהם, מבלי לדעת מה עלה בגורלם עד היום הזה. הי"ד.

למשפחת ר' ניסן וגליקל היו שני בנים קטנים: חיים־יהודה יליד 1924, באידיש קראו לו חיים־לייב, וזאב יליד 1926, שהיה בן הזקונים האהוב של המשפחה. דרך ארוכה הלכנו ביחד לחדר ולבית הספר. חיים־לייב היה תלמיד מצטיין. התבלט בכשרונו כשחקן בהצגות פורים ששיחקנו ביחד. הוא הציע שנתרום את הכסף, שנתקבל מן ההצגה, לעניים שמצבם הכלכלי קשה. במעשה זה הזכיר את גמילות החסדים שהיתה נהוגה במשפחתו. כך המשיך בדרכי אבותיו. היה פעיל בין החברים בתנועת הנוער בני עקיבא בקושניצה. הקשר האחרון שהיה לנו היה מכתב שקיבלתי ממנו כשהייתי בבודאפשט. היה זה מכתב עצוב מאוד, שבו תיאר כיצד גוברת האנטישמיות באיזור הקרפטים, והרבה משפחות יהודיות סובלות חרפת רעב. סיפר שראשי המשפחה נלקחו למחנה עבודה, וכי שני האחים צריכים להיות שליחי מצווה לחלק מצרכי שבת למשפחות ברוכות ילדים, ולעזור לאמא גליקל שמחלתה גברה עליה והיא רתוקה למיטה. זכות גדולה היתה לצדקנית מרת גליקל ע"ה שנפטרה בבית, כמה שבועות לפני שנלקחו כל היהודים לגיטו. היא הובאה למנוחת עולמים בבית העלמין בקושניצה. יהא זכרה ברוך.

הבת חיה־צינה ואמא גליקל והבן חיים־לייב ובן הזקונים זאב

לצערנו הגדול ניספו רוב בני משפחת ניסן ז"ל בשואה. שני בנים שהתגוררו בבלגיה הצליחו לברוח לקנדה. ר' אלטר־אליהו ומשה. הם הקימו שם משפחות, וממשיכים במסורת ההורים במעשים הטובים ומחלקים צדקה למבקשי תמיכתם. אחותם חיה־צינה, היתה היחידה מבני המשפחה שעברה את צרות המלחמה במחנות ההשמדה, השתחררה וחזרה לבית ההורים בקושניצה. ראתה את ההרס במקום שהיה לפנים הבית. בלב כואב עזבה את המקום, הצליחה למצוא קשר אל אחיה שבקנדה, ובעזרתם הצטרפה אליהם והקימה משפחה לתפארת.

שני האחים ר' אלטר־אליהו ומשה פרידמן, תורמים כספים למטרות הנצחה. בעזרתם הקימו את הריסות בית העלמין בקושניצה בהוצאה משותפת עם הרב צבי אייזנר מניו־יורק, ויעקב פרידמן מלוס־אנג'לס, כולם ילידי קושניצה, ולהנצחת שמות ההורים בלוח זכרון המיוחד של שבע הקהילות שלנו הנמצא בבית מרמארוש בתל־אביב.

זאב פרידמן

על החיים בבית משפחת פרידמן

ראש לכל אציג את עצמי. שמי זאב פרידמן בן אברהם ורבקה. נולדתי בקושניצה. עד גיל ארבע עשרה למדתי בחדר והמשכתי בישיבות.

ב־17.4.44 גוייסתי למחנה עבודה בבודאפשט. רוב הזמן עבדתי בעבודות כפייה תחת השלטון ההונגרי, ולבסוף הגעתי למאטהאוזן ושוחררתי אל ידי האמריקאים.

במחנה העבודה חליתי בטיפוס, ובקושי עמדתי על רגלי. דומני שאם המלחמה היתה נמשכת עוד מספר ימים לא הייתי זוכה לכתוב שורות אלו.

על התלאות והייסורים שעברנו במחנות אפשר לספר ללא סוף. אם נשארתי בחיים היה זה כנראה בסייעתא דשמיא.

בחודש ינואר 1945 נמסרנו לידי הגרמנים בשופרון שבהונגריה. עבדנו באוסטריה סמוך לגבול הונגריה במקום שנקרא שָטֶנְדוֹרף שבאוסטריה. עבדנו עבודת פרך בחפירת שוחות. האוכל היה גם הוא בצימצום, והרעב הציק לנו מאוד. כפעם בפעם היינו מתגנבים לאחד הכפרים ומבקשים מעט לחם. תחילה הצלחנו להשיג את מבוקשנו, אך לאחר זמן מה אמרו לנו אנשי הכפר שגם להם עצמם אין מספיק אוכל, ואין הם יכולים לתת גם לנו אוכל. באחת הפעמים שבהן ניסינו להשיג אוכל נתקלנו בחייל גרמני שרכב על אופניו. כשראה אותנו שאל: מה אתם עושים כאן? הוא הוביל אותנו למקום אחר ואמר: עופו מכאן (וורט פארשוונדען), אינני רוצה לראות אתכם, ואחר כך המשיך לדרכו. למרות

הסיכון שבדבר החלטנו להמשיך לחפש אוכל ולא לחזור בידיים ריקות. ואומנם הצלחנו במשימתנו וחזרנו כשכיסינו מלאים לחם, תפוחי אדמה ועוד.

אך צרותינו עדיין לא תמו. בדרכנו חזרה פגשנו ז'נדרם (שוטר) אוסטרי עם רובה. כשראה אותנו טען את רובהו ופקד עלינו לעצור. הבנו שאנחנו בסכנה גדולה ועצרנו. הוא פקד עלינו: קדימה! וכל אותו זמן כיוון את הרובה אלינו. כל הדרך התפללתי לה' שיחלצני מצרה זו וחזרתי על תפילת 'שמע ישראל'. באמצע הדרך הוכנסנו למקום בו היו עוד מספר קצינים. הצביע עלינו ואמר: הנה תפסתי שני יהודים. הקצינים התייעצו ביניהם ולאחר שביררו מהו שם המפקד שלנו החליטו להעביר אותנו הלאה. באותו רגע הרגשתי הקלה רבה כאילו אבן נגולה מעל ליבי. ידעתי שנקבל עונש, אך הגרוע ביותר כבר היה מאחורינו. המשכנו לכיוון מקום עבודתנו ושם פגשנו קבוצה נוספת של אנשים עליהם השגיח קאפו יהודי. הקצין שאל את הקאפו: האם אלו (והצביע עלינו) מהאנשים שלכם? הקאפו השיב בחיוב. אם כך המשיך הקצין: תפסתי אותם בדרך. תמסור אותם למפקד שלכם. הקאפו התנפל עלינו ונתן לנו שתי סטירות לחי. הקצין שהביא אותנו היה מרוצה מאוד. לבסוף הגיעה מכונית ולקחה איתה את הקצין למקום ממנו בא.

התגוררנו בבית ספר, וביחד חיינו בו כמה מאות אנשים. זוכר אני מקרה בו נרצחו שניים מן האנשים שגרו איתנו. הביאו לפנינו את גופותיהם וכולנו יחד אמרנו עליהם 'קדיש'. זה היה יום אחרי שבת הגדול, שעה שביקרנו באותו הכפר. באותם רגעים בהם אמרתי את ה'קדיש' הרגשתי כיצד כל גופי רועד, והמחשבה שעלתה במוחי באותו רגע היתה: הנה זה יכול היה לקרות גם לי. בא' דפסח נפרדנו מהמקום. היינו אלפי אנשים וביניהם היו צבי־יוסף בן שמואל־זאב, ואלטר בן ניסן. בדרכנו הוכנסנו למחצבות אבן. שם פגשתי בחורה שהכרתי בקושניצה בשם רחל־חיה (בתו של סנדר רייך), ומפיה נודע לי לראשונה על אחי מאיר שהיה יחד אתה. מדבריה הבנתי שהמרחק שהיה ביני לבין המקום בו נמצא אחי הוא חמישה ק"מ בלבד. רחל סיפרה לי מה קשה ומפרכת היתה עבודתו, עד שרגליו קפאו מן הקור העז, דבר שלא איפשר לו להמשיך ללכת. גם על אחי עזריאל־צבי שמעתי, שחי מאוכל יבש שקיבל מדי פעם, וכי למרות הרעב והקושי שבהשגת האוכל, שמר על כשרות. אך העבודה היתה מפרכת והאוכל היה מועט, לבסוף לא החזיק מעמד והתמוטט בזמן שהוביל אבנים.

מעשה המגילה

בחודש נובמבר 1944 הביאו אותנו לעבוד בתחנת רכבת, בנוֹבֶה זאמקי שבסלובאקיה. המקום היה לאחר הפצצות, ואנו עבדנו בפינוי פצצות ששקעו בתוך האדמה ולא התפוצצו. במקום היו מספר קרונות ופסי רכבת שנהרסו. כפעם בפעם היינו נכנסים לקרונות ובודקים אם אפשר למצוא שם דברי ערך כלשהם. בין הקרונות גיליתי קרון מלא ספרי קודש, וביניהם מגילת אסתר כתובה בכתב יד מיוחד ובולט לעין. לקחתי את המגילה והכנסתי אותה בין חפצי האישיים. באותו רגע חשבתי בליבי: זו תהיה מזכרת מן התקופה הנוראה

הזו. כשעזבנו את המקום כבר היינו קרובים לחזית. נאלצנו ללכת קילומטרים רבים ברגל. הקושי היה גדול, ולפיכך נאלצנו להיפטר מחלק מן החפצים האישיים בגלל כובדם. אבל על המגילה שמרתי, הואיל והיא היתה יקרה לי יותר מכל דבר אחר.

כשהגענו לשאטנדורף והגיע חג פורים, פירסמתי ברבים כי בידי מגילה כשרה. האנשים שמחו מאוד שיוכלו לקיים מצוות קריאת מגילה כהלכתה, ורבים איחלו לי שבזכות המגילה אצא מן הגיהנום, ואוכל שוב להיות בן חורין.

כשהגעתי למאטהאוזן קיבלתי חום גבוה. ניתנה הוראה להעביר אותי לקבוצת אנשים שגם הם היו חולים. נאלצתי בשל כך למסור את המגילה והתפילין שהיו בידי לצבי־יוסף ז"ל והוא אמר: וולף, תנסה להחזיק מעמד, ותראה שעוד מספר ימים נשתחרר והכל יהיה כשורה. ואני ב"ה החזקתי מעמד והתגברתי על מחלתי. אבל צבי־יוסף ואלטר בן ניסן נעלמו. לאחר זמן נודע לי שהם הובלו למקום בשם גונסקירכן ושם מצאו את מותם. הי"ד.

אני הקמתי בית בישראל. נולדו לי שני ילדים בן ובת, מהם יש לי שלושה נכדים כ"י.

לפני שאתחיל בתיאור חיי בבית אבי, אספר מעט על משפחת בית אבי ועל בני הדור הקודם.

סב סבי נקרא בשם שמעון. הוליד ארבעה בנים: יהודה־אריה, משה־יואל, צבי־דוד ומאיר (סבי) ובת אחת.

סבי הוליד גם הוא ארבעה בנים: שמעון, ניסן, ישראל, אברהם ובת אחת בשם חוה.

את סבי לא הכרתי, רק שמעתי שעבד בחקלאות. שם סבתי היה שיינדל. סבי עסק גם במכירת חפצים ישנים. במשך הזמן קנה מגרש ופתח בית מרזח. העסק התחיל לפרוח. סבי קנה אדמות והיה לאחד היהודים האמידים באיזור.

הבית של דודי ר' ניסן וגליקל פרידמן ז"ל

ביתו של דודי ניסן היה בית פתוח. כל שבת נהגנו להתאסף אצלו לסעודה שלישית, ובסעודה זו היה לכל אחד שיר קבוע.

ר' שמעון בן צבי־דוד התחיל במנגינה 'בבואו מאדום' ואחי עזריאל־צבי סיים במזמור 'ברכי נפשי'. עדיין מהדהד באוזני קולן של מנגינות נהדרות אלו.

דודתי, דודה גליקל (אשת דודי) קיבלה כל אחד בסבר פנים יפות. השכנים בסביבה נהגו להביא לה חמין כדי שתטמינו לקראת שבת. למרות העבודה הקשה שהיתה כרוכה בהכנות הרבות, עשתה זאת באהבה ובשמחה, והרגישה שעשתה שליחות של מצוה לכבוד שבת קודש.

בשנת 1942 הופסקו הסעודות. הלשינו על דודי ניסן, שהוא עוסק בשוק שחור ועל כך קיבל עונש מאסר, והיה חצי שנה מחוץ לבית. כשחזר נראה היה כשבר כלי.

בשמחת תורה (לפני מעצר דודי) נהגנו לקחת ספר תורה שהיה שייך לסבי ולקרוא בו בבית דודי ניסן. משנעצר עבר מנהג הקריאה בתורה לביתנו.

עזריאל־צבי ורעייתו עטייה וילדיהם הי"ד

מהרכוש הרב שהיה נשאר ספר תורה אחד. גוי שגר אצל דודי ניסן ז"ל והיה בעל תפקיד בכיר, דאג להציל את ספרי התורה מבית הכנסת שהיה בעיירה. כשחזרתי לאחר המלחמה לקחתי את ספר התורה אתי לבודאפשט. שם הפקדתי אותו אצל ידיד עד שאחזור. נסעתי לצ'כיה כדי למצוא מקום מגורי קבע, אך בינתיים נסגר הגבול. הידיד שבידיו היו ספרי התורה נסע לארצות הברית. שם יצר קשר עם בני דודי שבקנדה. ובן דודי משה פרידמן, שגר במונטריאול, דאג להעבירו לאחת הישיבות.

דמותו של אבי אברהם פרידמן ז"ל

כיצד אתאר את אבי? כמוהו כשאר היהודים בני כפרו. בוקר וערב נהג להשכים לתפילה בבית הכנסת ולהתפלל עם המניין הראשון. כל השבוע היה טרוד בעסקים, אך השבת היתה מוקדשת אך ורק לענייניים שבקדושת השבת ושמירתה.

לאבי היה חוש מסחרי לעסקים וקשר טוב עם כל בני הכפר. הוא זכר כל אדם ואדם בשמו. אם היה אדם מסויים זקוק לדבר מה, מיד היה פונה אל אבי, ואבי היה מנסה לעזור לו.

בעסקים היו לו עליות וירידות. בשנת 1930 פתח בית מסחר לעצי בניין וסיפק סחורה לנגרים שרובם היו יהודים. אך לא עברו שנים רבות והוא איבד את כל כספו, ודאגות פרנסה וחובות היו מוטלות על כתפיו.

כאשר בנו בית כנסת, סיפק אבי חומרי בניין לבנייה, ובעבור זה קיבל מקום ישיבה קבוע, במקום כסף שהיו חייבים לו והתקשו לשלם.

ר' אברהם היה סוחר והיה מביא כרוב ותפוחי אדמה

בסתיו נהג אבי להביא למכירה כמה טונות של כרוב, אותו נהגו האנשים לכבוש ולאכול במשך החורף. בזכרוני חרוט עדיין הטקס שנערך סביב הכרוב: בנות הכפר נהגו לבדוק את עלי הכרוב מחשש תולעים, לאחר מכן חתכו אותם, והשאירו את העלים הנקיים. הכרוב הוכנס לחביות כדי שיחמיץ.

מדי פעם היה מביא גם תפוחי אדמה, בעיקר לפני פסח. וכשיהודים רצו לקנות בהקפה התקשה אבי לסרב להם, באומרו: האם יתכן שיהודי ישאר בפסח ללא תפוחי אדמה?

אבי נהג ליטול הלוואות מאדם בשם צדוק שטיינברג, שראה במתן הלוואה לאבי גמילות חסדים. הוא האמין ללא כל חשש שהכסף יוחזר לו במהרה, ואמנם כך היה.

בזמן שלטון ההונגרים החלו עסקיו של אבי לפרוח, אבל הדבר לא נמשך זמן רב, לפי שהאנטישמיות גברה והיהודים נרדפו מכל עבר. כדי שיוכל להתפרנס בכבוד מצא אבי שיטות ותחבולות שונות. בשנים 1940–1942 שללו מן היהודים את רשיונות העסק, ורק לחלק קטן מהם אושרו הרשיונות. אנשים רבים פנו אל

משפחת ר' אברהם ב"ר מאיר פרידמן, רעייתו מרת רבקה, הבן הנשוי עזריאל־צבי ורעייתו והנכדים הקטנים

אבי וביקשו לעשות איתו שותפות בעסקיו. אבי נהג להביא סחורה; מכל קרון עמוס סחורות נהג לתת לגוי סכום כסף מסויים, כדי שיֵרָאֶה כאילו הסחורה שייכת לגוי ולא לו. כשהגיעו ז'נדרמים לסביבה טען אבי שהוא רק פועל או חקלאי, בהתאם לסחורה שבה התעסק באותו זמן.

בשנת 1941–1942 גזרו על היהודים להוריד את הזקן והפאות. היו כמה יהודים שכיסו את פניהם במגבת מחמת הבושה. באותו זמן היו רוב היהודים בגילאי עשרים ואחד עד ארבעים וחמש מגוייסים למחנה עבודה. אותם שנשארו בבית עבדו ביערות בחטיבת עצים ובעבודות שונות בשלגים, בגשמים ובכל תנאי מזג אוויר.

פעם אחת לא הופעתי לעבודה. אז אספו את כולנו ובינינו היו דוד בן יצחק־יהודה רוזמן ואבי. הז'נדרמים התחילו להכות אותנו. וכשראיתי שהיכו את אבי חשתי כאב עז יותר מכאב המכות שאני קיבלתי.

אבי הצליח להשתחרר בעזרת תעודה רפואית, לא לפני שקיבל עונש לשבת מספר ימים במקום מסויים בכפר.

באוקטובר 1943 הצלחנו אהרן בן יצחק־אייזיק ואני לקבל אישור מעבר ממקום למקום בעזרת פקידה שקיבלה מתנות בעבור מתן האישורים. נסענו לבודאפשט ובמארס 1944 נכנסו הגרמנים להונגריה וצרות גדולות התחילו ליהודים. התכוננתי לנסוע לביתי לחג הפסח ושלחתי חלק מחפצי הביתה. אולם אחי מאיר, שכבר היה מגוייס למחנה עבודה, הזהיר אותי שלא אסע מכיוון שתופסים אנשים שנוסעים ברכבת ושולחים אותם לבתי סוהר. החלטתי להישאר בבודאפשט ולא לנסוע למשפחתי לחגוג איתם את חג הפסח.

בחול המועד פסח קיבלתי מכתב עצוב מהורי. הם כתבו שהם כועסים על שלא הגעתי הביתה לחג, תיארו לי כיצד ישבו בודדים לשולחן הסדר רק עם אחותי ציפורה. שאר ילדיהם, חלקם מגוייסים במחנות וחלקם נמצאים במרחקים ולא נשמע מהם דבר זה זמן רב. כשקראתי את המכתב חנקו הדמעות את גרוני. שבוע לאחר קבלת המכתב נלקחו הורי לגיטאות. אולי היה זה מזלי הגדול שבכל זאת לא נסעתי הביתה.

דמותה של אמי רבקה ז"ל

אמי רבקה ע"ה באה מבית חסידי. מפיה שמעתי שלמדה זמן מה ב'חדר' כמו הבנים. היו לה ידיעות בענייני דת, והקפידה לשמור על כל המצוות. נשים בעיירה נעזרו בה לכתיבת מכתבים באידיש. אמי נהגה לקרוא בספר צאינה וראינה, ובתשעה באב קראה מן הספר את מגילת איכה לנשים שישבו על הרצפה (האזינו לסיפורים על חורבן בית המקדש). כשחזרתי לעיירה ממחנות ההשמדה מצאתי ספר זה כשהוא מוכתם בכתמי נרות, או שמא היו אלו כתמי דמעות של בכי?

במשך השנים התקשתה לקרוא מספר זה בגלל האותיות הקטנות. במקום זה קראה ב"תהילים", ובזמנים שבהם גברו הרדיפות אחר היהודים גמרה מדי יום כל ספר תהילים. ידעה בעל פה את ברכת המזון וקריאת שמע. כשהלכה לישון

אמרה את קריאת שמע בקול רם כשאחותי ציפורה, הנמצאת כיום בארצות הברית חוזרת אחריה מלה במלה.

אמי נהגה ללכת לרבנים. היא ביקרה אצל הרבי ר' חנוך הניך זצ"ל מקרצקי עם פדיון בידה, וחזרה ממנו עם ברכה. בעיקר עשתה זאת לפני ימים נוראים. כשחזרה הביתה היה מצב רוחה מרומם, והדבר נתן לה ביטחון ואמונה בהשי"ת.

נהגה לתת מתן בסתר, ומדי פעם שלחה בידי מזון לנצרכים, מבלי שאבי ידע על כך. לעיתים מכרה חלב מהמשק לאנשי העיירה. תמיד הוסיפה מעט יותר חלב מן המידה המבוקשת, מחשש שהמידה (1 ליטר) הכתובה על מד החלב אינה מדוייקת. דודו של אבי, ר' אהרון־דוד, היה אוסף את הכספים שהצטברו בקופת הצדקה על שם ר' מאיר בעל הנס. ואמי תמיד הוסיפה.

בשנותיה האחרונות חיה בצער ודאגות בגלל בנותיה: שרה, רחל ומלכה, שהיו בבלגיה, עוד מימי השלטון הצ'כי. בתחילה קיבלה מכתבים מהן. אחר כך סיפרו שהן במחנות, ולבסוף ניתק הקשר עמהן ולא שמעו מהן דבר.

גם בניה היו מפוזרים ברחבי המדינה, אבל עמהם היה הקשר הדוק יותר. אמי נהגה לומר: בנותי אינן בחיים מה טעם בחיי? כאילו הרגישה באסון הגדול המתקרב. זוכר אני כיצד דאגה לי במכתבים שכתבה לי לבודאפשט. רצתה לדעת עלי כל פרט ופרט: כיצד אני חי? מה אני אוכל? ואפילו על כמה כריות אני ישן. סופו של כל מכתב הסתיים במלים – מיין קינד היט אב דעם שבת, בני תשמור על השבת.

ולסיום תמיד אזכור את אמי כאידישע מאמע, וכאשה צדקנית, וכשדמותה עולה לנגדי זולגות עיני דמעות.

תמונת שלוש הבנות שהיו בבלגיה ונספו אי שם. שרה, רחל, מלכה, הי"ד

משפחת אברהם ב"ר מאיר פרידמן ז"ל

משפחתי היתה משפחה בת תשע נפשות: אב ואם, שלושה בנים וארבע בנות.

להלן אספר מעט על אחי עזריאל־צבי ב"ר אברהם. אחי עזריאל־צבי היה נשוי לאסתר מבית זישא מרמלשטיין מן העיירה סבולייבה. היו להם ארבע בנות מגיל שנה וחצי ועד גיל שבע. אחי נשאר אי שם במחנה עבודה בהונגריה, ואשתו עם הילדים הובלו למחנה ההשמדה אושוויץ. איש מהם לא חזר חי.

אחי היה תלמיד חכם. למד שנים רבות, עד גיל מאוחר למדי, בישיבות. לאחי היתה השכלה שרכש בכוחות עצמו. הוא נבחר מדי פעם לגבאי בית הכנסת, והיה מנעים בקולו בעוברו לפני התיבה כשליח ציבור ולעיתים אף כבעל קורא.

היה מורה ליהדות. כדי שיוכל לעסוק בתפקיד זה היה עליו לגמור בית ספר תיכון, וזאת עשה בערבים כשכבר היה בעל משפחה. הוא התקשה להתפרנס ממקצוע זה. מה עוד ששנתיים מאוחר יותר נכנסו ההונגרים והקשיים הלכו וגברו.

אחי כיבד מאוד את הורי. הוא גר עם משפחתו ליד בית הורי ומדי יום שישי לפני לכתו לבית הכנסת בא לומר לאמי שבת שלום. לאחר סעודת שבת נהג לבקר אצלנו, לזמר מזמירות השבת ולקיים מצוות ברכת המזון בזימון.

ביוזמתו נשלחתי ללמוד בישיבה אצל הרב חיים־יהודה גולדברג שליט"א. הוא אף דאג תמיד שיהיה לי מקום לאכול. אחי היה לי אח וגם מחנך. לאחר שהפסקתי את לימודי בישיבה עקב הקשיים של אותם זמנים, נהג להעירני מדי בוקר ולשתף אותי בלימוד הגמרא, כדי שגם בעיתות מצוקה ליהודים לא אפסיק את לימודי הקודש. דבר זה גרם הנאה רבה לאבי.

זוכר אני מקרה שאירע בהיותי ילד בן שמונה. אחי ואני היינו בשדה תירס וחיכינו לעגלון, אחי אמר: הגיע זמן תפילת מנחה, בוא נתפלל. אני אתפלל בקול רם ואתה תתפלל יחד איתי. בכל שעה ובכל מצב הקפיד אחי על קיום תרי"ג מצוות. יהי זכרו ברוך.

משפחתי כולה, חוץ ממני ומאחותי ציפורה, ניספתה בשואה. הורי נלקחו בשנת 1944 למחנות ההשמדה באושוויץ, ושם ניספו יחד עם גיסתי וארבעת הבנות. אחי עזריאל־צבי ואחי מאיר היו במחנות עבודה, ושם מצאו את מותם מעבודה קשה, קור ורעב. אחיותי היו בבלגיה. הקשר עמהן נותק, וכנראה שגם הן הובלו למחנות ההשמדה ושם ניספו. אחותי ציפורה (פרנציסקה) חיה בניו־יורק שבארצות הברית ולה שני בנים.

שרה דור שיינדל מיכאל

נעלה את זכרם של בני משפחתנו

משפחת ר' אברהם וחיה פרידמן, היתה ברוכת ילדים. מתוך עשר נפשות שהיינו שרדנו מן השואה שתי אחיות, שרה ושיינדל. רבים כתבו על התקופה הנוראה, ועל ימי חרדה שעברנו כל אחד בנפרד, ועם זאת קשה לא פחות להיזכר בבית ההורים והתנהגותם בתקופה זו. זעקה חרישית וכבדה עולה מגרוננו, ודמעות בעינינו בבואנו להעלות את זכרם הברוך של ההורים שאינם.

אבא ר' אברהם ב"ר שמעון ופייגה פרידמן ז"ל, ואמא חיה ב"ר אליהו הופמן ע"ה ילידת ליפשה־פוליינה, ושישה אחים ואחיות, חיים־לייב, יוסף, מינדל, מרים, מלכה, פייגה, שניספו כולם בשואה, הי"ד.

משפחת אבי היתה מוותיקי הקהילה בקושניצה. רוב משפחות הפרידמנים התחתנו ביניהם, והקימו את ביתם בעיירה זו. מנכבדי הקהילה היו, וקיימו מסורת משפחתית רבת שנים, לעזור ולדאוג לצורכי ציבור, ומתן בסתר. אבינו ר' אברהם ז"ל, שאנו מכבדים את זכרו, היה מסור מאוד למשפחה ודאג לפרנסה.

אמא, חיה ע"ה, היתה אם למופת, אשת חייל, צדקנית, שגידלה שמונה ילדים, ויחד עם זאת מצאה זמן פנוי לעזור ולטפל בחולים.

כיבוד אב ואם זכור לנו במיוחד מימי הילדות, משום שההורים טיפלו במסירות רבה בסבא שמעון ובסבתא פייגי, שהיו חולים ומרותקים למיטותיהם בשנותיהם האחרונות, ונפטרו בביתנו. אנו הילדים, שהיינו קטנים, למדנו את מעשיהם הטובים כמופת ללכת בדרכיהם.

באזכרת שמות ההורים, אנו מקיימים צוואה שציוו לנו בדרכם האחרונה. הם אמרו לנו: 'ילדים יקרים, זמנים קשים ונוראים עוברים עלינו, איננו יודעים איזה גורל מחכה לנו, מי שישאר בחיים שיזכור אותנו לטובה'.

בספר זה אנו מנציחים את יקירינו ומשפחתנו שלא זכו לראות את תקומת ישראל ואת עצמאותנו. אך דרך החינוך שהקנו לנו, שמרנו בגולה, למרות כל הקשיים, על הגחלת היהודית.

אני שרה, הגעתי ארצה והקמתי בית ומשפחה לתפארת בתל־אביב, וב"ה יש לנו נחת מהילדים, ומהנכדים כן ירבו.

ואני שיינדל עליתי ארצה עם המשפחה, כעשרים וחמש שנה אחרי המלחמה, לאחר שהתעכבתי בקושניצה, מאין אפשרות לקבל היתר יציאה. הקמתי את ביתי בתל־אביב, וב"ה גם לי ילדים ונכדים חמודים כן ירבו.

ראובן אליהו זולדן

החבר השלישי בוועד לבניית בית־הכנסת

רוב השנים היה גם ר' צדוק שטיינברג הלוי ז"ל פעיל שלישי בוועד בניין בית־הכנסת. יליד ברזניק, שהתחתן עם לאה אחות חמי ר' יוסף צבי פרידמן ז"ל, ועבר להתגורר בקושניצה.

ר' צדוק היה משבט לוי, אוהב שלום ורודף שלום, וכשמו כן היה, איש צדק ויושר, טוב לב לאנשים ומוכן תמיד לעזור. ייסד קופת גמ"ח פרטית, כדי שיוכל לתמוך ולעזור לאנשים נזקקים – במתן בסתר, ולמשפחות ברוכות ילדים במצרכי שבת וחג.

תפקידו העיקרי בבניית בית הכנסת היה לשלם לפועלים ולשלם בעבור חומרי הגלם. אנשי הקהילה בחרו בר' צדוק כאחראי על גביית הכספים למס המיוחד (גבעללה) שניגבה על שחיטת בשר ועוף. על ביקורת החשבונות ורישום ההוצאות וההכנסות היה אחראי אבי, ר' יקותיאל יהודה זולדן ז"ל, יחד עם ר' אברהם ב"ר מאיר פרידמן ז"ל, אשר נבחרו והוסמכו על ידי הקהילה, לאשר הוצאות כספים לכל הכרוך בבניין בית־הכנסת.

ר' צדוק ורעייתו מרת לאה ע"ה, ניספו בשואה, ובנם הגדול בחור נחמד כארז אלטר־מאיר ז"ל, היה חייל בצבא הצ'כי, ונעלם במחנות עבודה. הי"ד.

אחרי המלחמה חזרו הביתה שני ילדיו של ר' צדוק הלוי, המשיכו במסורת ויסדו קופת גמ"ח בעירם פתח־תקוה, והקימו משפחות לתפארת בישראל.

אברהם שטיינברג עדינה שמואלי

דמותו של ר' צדוק הלוי שטיינברג זצ"ל

"על אלה אני בוכיה.
עיני עיני יורדה מים".
(מגילת איכה ו, טז)

סיפור חייו של ר' צדוק הלוי הוא סיפורה של קהילה קדושה שניהלה חיים רגילים וצנועים, חיים המזכים את העולם כולו. כמאמר חז"ל: 'על שלושה דברים העולם עומד, **על התורה, ועל העבודה, ועל גמילות חסדים**'. באורח חייו, במנהיגותו ובפעילותו הציבורית, גילם ר' צדוק מאמר זה של חז"ל, כמעשה של יום יום, שלא על מנת לקבל פרס.

ר' צדוק נולד בשנת 1892 בברזניק. היה בן זקונים להוריו ר' משה־יואל ושיינדל, שגידלוהו בחיבה יתירה, כיאה לבן יחיד שנולד אחרי שלוש בנות.

כשבגר למד במונקאץ' את מקצוע הסנדלרות. מלאכה זו פירנסה אותו בכבוד כל ימיו.

כבן שמונה עשרה היה כשנשא לאשה את אמי לאה בת משה־יואל והינדה פרידמן מהעיירה קושניצה. אמא נולדה בשנת 1890. בשנת 1915 נולד בנם הבכור אלטר־מאיר. ובשנת 1919 נולדה אחותי חנה ז"ל, שנפטרה בגיל צעיר בהיותה בת שמונה עשרה. בשנת 1921 נולדתי אני אברהם־חיים, כותב שורות אלה, ובשנת 1925 נולדה אחותי איידל (עדינה).

כבר בשנותיו הראשונות בקושניצה התבלט ר' צדוק בדאגתו ליתומים ולאלמנות, ולכל מי שאין ידו משגת לשלם לחינוך לילדים. בכוחות עצמו שכר מלמד, ואסף ילדים שהוריהם לא השיגה ידם לשלם, והושיבם ללמוד. אך ר' צדוק לא הסתפק בעזרה לעניי עירו אלא טרח בהשגת עזרה וגמ"ח לכל פונה. משפחות רבות קיימו מסחר משלהם, מי בחנות מכולת, ומי בסחורות עונתיות בעזרתו של ר' צדוק. רבים היו אף תלמידי חכמים שנשלחו ובאו מרחוק לקבל את עזרתו – מי בעצה, מי בהכנסת כלה, ומי בסיוע כספי של ממש כדי להתחיל עסק חדש. הכל, תוך שהוא מסרב מכל וכל לקבל תמורה או ריבית על כספו, אותו פיזר ממש לצורכי עמך, בדאגה למחסורם של הנזקקים. שכן זה היה החינוך שקיבל מאביו, וכך חינך את ילדיו. 'טוב שם, משמן טוב'.

אהדתו לציונות

ר' צדוק נודע גם באהדתו לציונות, ופעילותו בנושא זה נשאה פרי הילולים. בשנת 1932 לערך נוסדה בקושניצה תנועת בני עקיבא מיסודה של תנועת המזרחי, שמרכזה היה תחילה בעיר הבירה פראג, ואחר כך בבודאפשט. במשך כעשר שנים היה בקושניצה סניף פעיל בחדר מיוחד בביתו של ר' צדוק, וכחמישים מבני העיירה ובנותיה, נפגשו בשבתות לפעולות חברה, לימוד עברית ושירי ארץ ישראל. המדריכים הראשונים היו משה פרידמן וישראל־דוב פרידמן ז"ל. חיבתו של ר' צדוק לארץ ישראל וזיקתו לציונות, גברה על חרדת היהודים מהגויים. כיהודי גאה רחב ליבו של ר' צדוק על תרומתו לשיבת ציון הנכספת.

מצוות 'קמחא דפסחא'

מפעל נוסף, מן החשובים ביותר, היה אפיית המצות לפסח. מדי שנה בחודש שבט הכינו את הבית, הכשירו את התנור, הביאו את הקמח ואיחסנו אותו במקום מיוחד. מראש חודש אדר התחילה אפיית המצות. ההמולה הזאת, השמחה שנתלוותה לעבודת הקודש, לא תשכח לעולם. כל משפחה בעיירה הגיעה לקנות המצות במחיר העלות ללא רווח. והיו משפחות שלא השיגה ידן לשלם בעבור המצות, ארזו להם כמות המצות במחסן, וכשקרב חג פסח והן לא באו לפדות את המצות, היה ר' צדוק שולח לכל אחד הביתה את החבילה שלו. זו היתה עבודת הקודש של ר' צדוק הלוי שטיינברג מדי שנה בשנה. כתוב 'לא על

הלחם לבדו יחיה האדם' – לר' צדוק היתה משמעות הפסוק בהכנת חבילות עם מצרכים לחג הפסח. היה שולחן בלילה למשפחות הנצרכות לקיים מצוות 'מתן בסתר'. בהרגשה טובה, וברוב אושר היה אומר, כעת אפשר להסב לשולחן סדר פסח ולהגיד כל דכפין יתיי וייכול (כל מי שרעב יבוא ויאכל).

דאגתו לבניית בית כנסת

דאגותיו לצורכי הקהילה היו מרובות. היה מיוזמי בניית בית כנסת חדש. הבניין הישן עמד למעלה ממאה שנה היה בנוי מעצים, וסכנה גדולה היתה להמשיך להתפלל בו. הרבה עמל ויגיע כפיים השקיע משנת 1928 בבנייה במו ידיו, בסחיבת חומרי בניין ובגיוס ילדים גדולים ובהם גם בני משפחתו, להקמת המרכז הרוחני. בית הכנסת, שלהשלמתו נדרשו למעלה ממאה אלף קרונות (כסף צ'כי) והכל מכספי הקהילה ותרומות פרנסיה, בנייתו עד להשלמתו נמשכה כעשר שנים, עד שנת 1938.

יחד עם יתר הגבאים נכבדי הקהילה: ר' ניסן ב"ר מאיר פרידמן, ר' יצחק־אייזיק פרידמן, ר' שלמה אייזנר, ר' יקותיאל־יהודה זולדן שהיה מבקר חשבונות, התכוננו ר' צדוק וחבריו הגבאים וכל הקהל, והזמינו אורחים לערוך חנוכת הבית כהלכה. הכל היו ערוכים לשבת שלפני ראש השנה בשנת תרצ"ח (1938). אך שבת זו הפכה מיום שמחה ליום של חרדה, שכן בליל שבת הוכרז על גיוס כללי מטעם ממשלת צ'כיה. ולאחר תפילת שחרית ומוסף יצאו המגוייסים לדרכם. לקהילת קושניצה החלה תקופה קשה ומרה, שאת סופה הנורא לא שיער איש.

ההונגרים כבשו את חבל ארץ הקרפטים מידי צ'כיה. העיירות הציוריות שלה נתמלאו בז'נדארמים הונגריים, שהתחרו ביניהם מי יציק יותר ליהודים השלווים, שחיו עד אז בשכנות טובה ושקטה עם שכניהם הגויים. ההונגרים התנכלו בכל דרך אפשרית לסוחרים ולבעלי המלאכה היהודיים, שללו רשיונות, בזזו רכוש, החרימו סחורות ועצרו יהודים רבים חפים מכל אשמה בלא הצדקה ובלי כל משפט. הכל ידעו בצרתם כתובת אחת, ר' צדוק הלוי שטיינברג. ללא מורא ותוך סיכון עצמי היה מטריח עצמו אל מפקד המשטרה, ופודה בכספו את העצורים, בקיימו מצוות פדיון שבויים, הלכה למעשה.

אמי לאה – וגמילת חסדים

הרבה משפחות היו בעיירה קושניצה, שבעליהן גויסו למחנות עבודה והילדים נשארו בלי מפרנס. אמי לאה נהגה בגמילת חסדים ומתן בסתר בחלוקת מצרכי מזון בימי חמישי בערב כשהחשיך, שלא יראו ממי נשלחו הסלים. כך חינכה אמי את הילדים. זאת בנוסף למה שהיה אבי מחלק. שמרובים היו צורכי עמך ישראל.

כך חיו ר' צדוק ורעייתו לאה והילדים באושר ובנחת עד סופם המר, כאשר נלקחו בשנת 1944 אחרי פסח לגיטו מונקאץ'. משם הובלו עם כל קהילת

קושניצה לאושוויץ בימי כ"ד–כ"ז באייר תש"ד, ומשם לא שבו עוד. הי"ד. ר' צדוק ב"ר משה־יואל ושיינדל אמו זכר צדיקים לברכה, נקראו לישיבה של מעלה במעלות קדושים וטהורים יחד עם צאן קדושים, רבנים, דיינים, תלמידי חכמים, נשים, וזקנים וטף. רעייתו מרת לאה ב"ר משה־יואל והינדה ז"ל והבן אלטר־מאיר, שהיה חייל בצבא הצ'כי, וההונגרים גייסו אותו למחנות עבודה (Munka Tabor) ומשם נעלמו עקבותיו, ולא נודע מה עלה בגורלו. נשמתם הטהורה עלתה השמימה, וקריאת שמע ישראל על שפתותיהם. הי"ד. את גופם השיג הצורר הנאצי – אך רוחם עימנו היום.

כאוד מוצל מאש, הגיעו שני ילדים של ר' צדוק לחופי ארץ ישראל: אברהם־חיים, ואיידל (עדינה), וזכו להקים בית, ומשפחות שורשיות במדינת ישראל.

בלה ויצחק גרינברג

תפארת בנים אבותם

עטרת אבותינו למשפחת גרינברג ומייזליק
בו חרטו בעט ברזל ועופרת
לשעה ולדורות תולדות חייהם
ופעלם לתפארת, ולצאצאיהם עטרת.

(א) 'זכור את אשר עשה לך עמלק!'

התורה מצוה אותנו: 'זכור את אשר עשה לך עמלק...' ו'תמחה את זכר עמלק מתחת השמים, לא תשכח'.

'לא תשכח' משמעו, שבדרך הטבע רוצים לשכוח, אך הוא, עמלק, לא יתן לנו לשכוח.

חכמי הקבלה כותבים, שיאמר האדם שש זכירות ביום ויהיה מובטח שיהיה בן עולם הבא. בשש זכירות אלה כלולה מחיית עמלק.

במסכת בבא מציעא פו ע"א מספרת לנו הגמרא שאביי ורבא ספדו לרבה בר נחמני שלושה ימים ושלושה לילות ורצו להסתפק בכך. נפל פתק מן השמים, שכל הפורש יהיה בנידוי, וספדוהו שבעה ימים. נפל פתק שני: 'לכו לביתכם לשלום'.

זה ארבעים ושמונה שנים שאנחנו מספידים את יקירינו ואין לנו שלום. אין יום ואין לילה, שלא נזכור אותם...

כסף, זהב ויהלומים יש להן חליפין. תלמידי־חכמים – אין אנו מוצאים

תמורתם. בדורנו, ששתה את כוס התרעלה עד תומה במיתות קשות, משונות ואכזריות, אין תחליף למה שאבד. יזכרם אלוקים לטובה עם שאר צדיקי עולם וינקום נקמת דם עבדיו השפוך.

(ב) אושוויץ – הגיהנום הגדול מכולם

את זכרונותי הייתי רוצה לפתוח באירוע שהתרחש בשנת 1941, בלב ליבה של האימה הגדולה, ושהיה נקודת אור בתוך ים החשיכה: בקיץ 1941 הייתי במחנה של עבודת כפייה. עבדנו בהקמת גשר על גדות נהר דנייסטר בכפר אושטיצקו על־יד העיר הורונדנקה, אז באוקראינה. העבודה היתה קשה. עבדנו מן הבוקר עד הערב. השמש בערה ולהטה כל היום; מכל הצדדים קיבלנו מכות, ודם זב עם הזעה. עבדנו כמעט ללא אוכל. רק בערב הביאו אותנו לאולם בו יִבשו את הטבק. נפלנו הרוגים, עייפים ורעבים.

פעם אחת בשעה אחת לאחר חצות הלילה העיר אותנו קצין הונגרי וביקש שנשמע את נאומו. הוא פנה אלינו ופתח בשאלה: 'תגידו לי, יש אלוקים בעולם או היטלר שולט בעולם?' היססנו להשיב מתוך חשש שמא השאלה אינה אלא פרובוקציה. לבסוף בכל זאת השבנו, שאנו מאמינים, שיש אלוקים. נכון, הגיב והמשיך: 'אין לילה שאין לאחריו בוקר, ואין עץ, שיגדל עד השמים. תהיו חזקים ואמיצים, בע"ה יבוא לזה סוף. אין לי, הוסיף ואמר בבכי, כוח לראות בסבל שלכם, אך באתי לעודד אתכם במילים טובות'. בבוקר השכמתי להתפלל. שכני הסתכל עלי ואמר: 'איני יודע, אם מה שקרה בלילה זה אמת או אולי רק חלמנו חלום...' מאתיים וחמישים איש חזרו וסיפרו מה שאירע בלילה. חשנו כי דמות הקצין ההונגרי היתה רק תחפושת, וכי זהו איש של בשורות טובות.

לצערי הרב, לא הרבה מאותם מאתיים־וחמישים זכו לראות את 'האתחלתא דגאולה', רק חמישה אחוזים מהם.

ב־1940 גייסו אותנו, יהודים מכל איזור הקרפטים. הביאו אותנו לקושיצה שבסלובאקיה, למחנה צבא ברחוב קורוץ. היינו בחורים מגיל עשרים עד עשרים וחמש, בערך שנים עשר ריבוא.

אני ועוד מאתיים וחמישים בחורים נשלחנו להוֹדמזוֹשרהלי, שאינה רחוקה מהעיר מאקובה, עיר ואם בישראל, שבהונגריה. אז עדיין לא ידעתי מלה בהונגרית. שם התחילו הצרות, שנמשכו יותר מחמש שנים, עד שבשנת 1944 הגענו גם לאושוויץ. כיום נשארנו בחיים מהקבוצה הגדולה רק חמישה חברים והם: מאיר גרוס מחולון, ברוך דוידוביץ מחולון, שלמה ינקלוביץ מקרית אונו; אנשל כץ – בארצות הברית ואנוכי.

באיסרו חג פסח תש"ד החלה הז'נדארמריה ההונגרית להוציא את היהודים מן הכפרים ולרכז אותם בעיר אירשווה. כ"ט בניסן היה יום שבת; באמצע תפילת שחרית, כשעמדנו במלות התפילה: 'אהבת עולם' נכנסו הז'נדארמים וריכזו אותנו ברחבת העירייה. העמיסו אותנו בקרונות משא, שנועדו לבהמות. הובילו אותנו לברהובו ומשם למונקאץ'.

בא' דר"ח אייר הגענו למונקאץ'. לפני בית החרושת ללבנים שיוביץ הכריזו,

שאסור להיכנס לגיטו עם זקן. היו יהודים, שכל חייהם לא הסירו את שערות זקנם ועכשיו היו בדילמה גדולה. ר' משה ויינברגר ז"ל היה הראשון שהתחיל למרוט בידיו את שערותיו. אחריו ר' אברהם פנחס פרידמן ז"ל ור' יוסף מאיר כהנא ז"ל מליסיצ'ה ועוד... הדם, שלא ניתן לעצרו, זרם כמו נחל. לבסוף עטפו את כל הראש במגבת.

בכניסה לבית החרושת שיוביץ הורידה הז'נדארמריה את המגבת בכוח והיכונו מכות רצח. גם אני זכיתי במכות. בגיטו עצמו עמד שוואב – גרמני מקומי – מכפר קליצ'נב, שהיה פעם שרת אצל יהודים ודיבר אידיש. הוא נתן פקודה לזחול על ארבע והרביץ בנו במקל בכל הכוח. היינו בערך כעשרים איש, שספגו מכות רצח על הראש, בגב ובכל מקום אחר בגוף. פתאום צרח לעצור, וביקש שנשיר איזה שיר או מזמור של שבת. כל אחד התחיל בשיר משלו, והוא לא היה מרוצה. אז פתחתי אני בניגון של האדמו"ר חנוך הניך זצ"ל מסאסוב לפסוק: "חסדי ד' כי לא תמנו, כי לא כלו רחמיו".

עתה ציווה עלינו לקום. שאל כל אחד בנפרד האם הוא עייף, ועשה סלקציה. עייפים דחף לימין ולא עייפים לשמאל. אני הייתי החמישי. אמרתי לעצמי, הרוצח הזה רק רוצה להמשיך בלעג וקלס, והשיבותי שאיני עייף. בגמר הסלקציה ציווה לקבוצת האנשים שהצהירו, שאינם עייפים, ש'יתעופפו משם בריצה'. עיני חשכו. לא היה לי כוח לרוץ יותר. המנוול רץ אחרינו ושוב חבט בנו על הראש. נפלתי לתוך הבוץ באפיסת כוחות. לאחר זמן מה הרימו אותי אנשים, כך אני זוכר את הכניסה לגיטו.

מהגיטו לקחו אותנו בכ' אייר תש"ד, שוב בקרונות משא של בהמות. להעלות על הכתב את הנסיעה הזאת היא משימה בלתי אפשרית, מאחר שהיתה כה אכזרית וברוטאלית. השכל של אדם בר־דעת לא יהיה מסוגל להאמין, מה עבר עלינו בדרך. ד', ד'.

ב־כ"ה אייר תש"ד בשעה שלוש לפנות בוקר הגענו לאושוויץ, אבא ואמא ז"ל, אני יצחק־צבי, אחי פנחס ואחותי חיה־שרה. הפרידו בין הנשים והגברים. אבא, אני ואחי פנחס היינו בין הגברים, אמא ואחותי, חיה־שרה, שהייתה בגיל שבע היו בין הנשים. לא רחוק מאתנו עמד מנגלה ימח"ש ואת שלושתנו שלח בעזרת המקל לצד ימין לעבודה. אבא ז"ל התלונן בפניו, שרגליו כואבות ואז מנגלה סילק אותו לצד שמאל. כמובן, אף אחד מאתנו לא ידע מה צופן ימין או שמאל. נפרדנו ללא שום דיבור של פרידה, כי דחפו אותנו קדימה ולא ניתן היה אפילו להסתכל אחורנית.

אחרי סלקציית המיון המפורסמת של מנגלה ימח"ש, לא שמנו לב אפילו היכן אנחנו נמצאים. את כל הבגדים, שעדיין היו עלינו, הורדנו. גילחו בתער את כל הגוף ולאחר חיטוי קיבלנו פיג'מה עם פסים וקבקבים מעץ, ומספר הוטבע על ידנו. מרגע זה עד ששיחררו אותנו כבר לא היה קיים שם של אדם, אלא מספר בלבד.

את רגעי פרידתי מהורי איני מסוגל לזכור. הזמן – מן הרגע, שמנגלה הפריד בינינו ועד לרגע שמצאתי עצמי בחדר, שבו סיפרו וגלחו אותנו – נמחק כולו מן הזכרון. אני מניח, שהלם הפרידה מאבא, אמא ומאחותי הקטנה הוא הגורם

לכך. אני זוכר רק, שכשעמדנו בתור להסתפר, היה שם יהודי אחד, שסיפר לי, שהוא כבר שנתיים שם. ביקשתי אותו שיגיד לי מתי לדעתו אתראה עם בני משפחתי. היהודי זרק עלי מבט מבוהל ושאלני, האם באמת איני מרגיש את ריח הסירחון מהקרמטוריון?!

לא הבנתי אותו ולא רציתי להבין. רק שלושה ימים אחרי השחרור, אחרי ששיחררו אותנו ב־6.5.1945 מאבנזה, רק אז התחלתי להבין, מה באמת עבר עלינו. והבינותי, שלא אזכה לראות את הורי ואחותי.

לאחר יומיים, בשבת, שוב לקחו אותנו לרכבת, לגרוס־רוזן, שעל יד ברסלאו. צעדנו משם ברגל לוולפסברג, למחנה ריכוז שהיו בו רק יהודים, כחמשת אלפים איש. בפברואר, כשהתקרבו הרוסים, לקחו אותנו ברגל בשלג לחומוטוב שבצ'כיה, ומשם בקרונות פתוחים לאוסטריה למחנה 'מאוטהאוזן' ומשם לאבנזה, מחנה ריכוז גדול, מעורב מבני כל העמים. עשרים ושניים אלף איש – היינו שם. אבנזה היה מקום יפה להפליא. משלושה צדדיו התנוססו הרי האלפים, ולמטה אגם גדול יפהפה. יופיו של הטבע עמד בניגוד גמור לכיעור האנושי הנורא שנתחולל שם.

מתוך אותם שהצליחו להגיע לאבנזה הפרידו מבחר של בריאים יחסית מבין הנשרדים, כשש מאות איש. אותם – אותנו – הכניסו לצריף פתוח בלי דלתות ובלי חלונות, ערומים כביום היוולדנו וללא מזון מינימאלי. בחוץ ירד שלג ודרך החלונות שרקה הרוח על גופנו והשלג נמס עלינו. אחרי כמה ימים נשארנו בחיים מאה תשעים וחמישה איש בלבד. באבנזה שיחררו אותנו האמריקאים ב־6.5.1945.

מספר ימים לפני שחרורנו נפטר אחי פנחס ז"ל. לפני פטירתו פנה אלי במילים הבאות: 'יצחק, לא הייתי רוצה לראותך מת לפני. די, אין לי כוח יותר לסבול'. ניסיתי לעודדו, כי הנה סוף לצרותינו, ואז אמר לי: 'מילים אלו שמעתי ממך כבר מספר פעמים. אמרת, כי בפורים יתרחש נס, אחר כך, שבפסח נהיה נהיה כבר בני חורין, ועכשיו הבטחת, שנקבל את התורה בעצרת בשמחה'.

אחרי שהאמריקאים שיחררו אותנו, פניתי למפקד שלהם וסיפרתי על הטרגדיה הקשה שלי, שלפני שלושה ימים אחי פנחס ז"ל הובא מהעבודה באפס כוחות, ולמחרת לקחו אותו מהבלוק למקום בלתי ידוע. הייתי רוצה למצוא אותו. כבר חיפשתי בבית החולים ובמקומות אחרים, נותר – מרתף, שבתוכו אלפי גויות ובו לא הספקתי לחפש. נתנו לי שלושה שבויים גרמנים שעזרו לי, אך לשווא. אחרי יומיים של עבודה קשה הפסקתי בחיפוש. עד היום איני משלים עם העובדה שלא מצאתיו. המילים האחרונות שלו ותמונתו אז אינה משה מזכרוני.

אבא ז"ל נולד בקושניצא 31.12.1893, ונהרג על קידוש השם כשהוא בן חמישים ואחת. אמא ז"ל נולדה בזדניה ב־1900 ונהרגה על קידוש השם כשהיא בת ארבעים וארבע. אחי פנחס ז"ל היה כל הזמן יחד איתי. בימים האחרונים היינו כבר מוזלמנים (שלדים). איבדנו משקל ואת כוחותינו, וכמו שכבר סיפרתי, ממש כמה ימים לפני השיחרור הוא נפטר, ב־כ"ה באייר תש"ה והוא בן עשרים ואחד. ת.נ.צ.ב.ה.

אחותי הקטנה חיה־שרה ז"ל נהרגה אף היא על קידוש השם ב־כ"ה אייר תש"ה בגיל שבע. ת.נ.צ.ב.ה.

גם אני כבר הייתי חלש מאוד. בעת השיחרור שקלתי בסך הכל ארבעים ושבעה ק"ג. נראה שאילו נאלצתי לחכות עוד כמה ימים, לא הייתי מחזיק מעמד. רצה הקב"ה בהשגחתו הפרטית, שאחזיק מעמד ואספר לדורות שיבואו את כל הקורות אותי ובני דורי.

(ג) אותות מבשרי מלחמה

אני ניצול שואה. ארבעים וכמה שנים עברו מאז האסון הנורא הזה. כפעם בפעם אני מנסה לזכור פרטים. הזכרון הראשון הוא מאותה שבת קודש, שבת שובה, בשנת תרצ"ח (1938). סוף סוף זכה קהל קושניצא לחנוכת בית הכנסת החדש, שבבנייתו הושקעו מאמצים רבים. כל יהודי ויהודי חסך, ככל שניתן, ותמך בסכומים אפשריים. כל שורה של אבני בנייה לוותה בהתלהבות. היו שהתנדבו לעבודה מאחר ולא היה להם כסף. הללו עבדו יומם ולילה בבנייה, שחס וחלילה לא יגידו עליהם שלא תרמו. והיו גם נשים שמכרו תכשיטים, כדי לקחת חלק בבניית המקום הקדוש. והיה זה באמת בית כנסת לתפארת בכל המחוז. עם כיסאות חדשים, אפילו אינסטלציית מים חלקית. מובן שכולנו היינו גאים בזה. היו גם תורמים מאמריקה שנולדו בקושניצא, כמו הדודים שלנו נחמן, פנחס, ודוד גרינברג ז"ל ועוד, שאינם ידועים לי.

את גודל הציפייה ליום חנוכת בית הכנסת ניתן ללמוד מן הפרטים הבאים: לכפר הוזמנו הרבה אורחים, ובראש האדמו"ר שלנו ר' חנוך הניך טייטלבאום זצ"ל מקרצקי. ערב שבת הרגשנו התרוממות רוח. ההרגשה היתה מעורבת. מחד גיסא שמחה על חנוכת בית הכנסת, ומאידך גיסא החשש מהגרמנים ימח"ש, שתבעו מצ'כוסלובקיה את איזור הסודטים. התחושה היתה של מלחמה קרֵבה. אך הדחקנו את הפחד והשמחה ניצחה.

בשבת בשעה שש לפנות בוקר עבר התוף והכריז שכל גבר מגיל עשרים עד גיל ארבעים צריך תיכף ומיד להתגייס, ולא יאוחר מארבע שעות מזמן ההכרזה של הגיוס הכללי. היתה זו הפעם הראשונה בחיי, שראיתי שהיהודים נוסעים בשבת ברכבת. כל חצי שעה יצאה רכבת מן התחנה לעיר ברהובו. עד הצהריים התרוקן הכפר מגברים. נשארנו רק נערים, זקנים, נשים וטף. לא היה בית, שלא התגייסו ממנו. ככה הפכה השמחה ליגון. נשים וילדים בכו, וכולנו ראינו את ההתחלה של הצרות והתפוררותה של הרפובליקה צ'כוסלובקיה. לרוע מזלי, נולדתי בתקופה האכזרית ביותר שידע העולם.

באוקטובר 1938 החזירו הצ'כים את חבל הסודטים לגרמניה, וכן את אותו השטח מצ'כוסלובקיה ומאיזור הקרפטים שבו חיו הונגרים. מונקאץ', ברהובו, אוז'גורוד, סופחו להונגריה, ואנחנו נשארנו סגורים ומסוגרים ללא קשר.

ב־1.1.1939 נסעתי לעיר ברנו ללמוד. כמוני, היו הרבה בחורים בני עשרים מכל איזור הקרפטים, שעדיין לא היו בשלטון הגרמנים. התרכזנו בברנו, פראג, מהריש־אוסטרו, כשמפעמת בנו התקווה, שמכאן נצליח לעלות לישראל.

בינתיים למדנו במחתרת, איך ללחום ולהגן על עצמנו. המפלגה הציונית פעלה במרץ רב.

התארגנו משלוחים לארץ ישראל. ואכן כל חודש יצאה רכבת מברנו לבראטיסלאבה, ומשם עם אוניה על הדנובה ליוגוסלביה, ומשם לקונסטנצה שברומניה. הרכבת האחרונה שיצאה, אם אני זוכר היטב, היתה ב־22 בפברואר 1939. המשלוח הבא היה צריך להיות בחודש מארס, ובו הייתי רשום ברשימת הנוסעים. נתבקשתי מהמרכז להישאר למשלוח הבא, אף על פי שהייתי ברשימה הקודמת.

והנה ב־15.3.1939 נכנסו הגרמנים לצ'כיה וכבשו את כל צ'כיה ומוראביה. היה זה קץ הרפובליקה הצ'כוסלובקית. החיילים הצ'כים בכו ושמענו כיצד צעקו שלום אחרון (פוסלדני נזדר). אנחנו הבחורים מאיזור הקרפטים, היינו במצב מאוד קשה; לא רצינו לחזור הביתה לקרפטים, ועוד פחות רצינו להישאר עם הגרמנים. קיבלנו גם מידע, שההונגרים כבשו את כל איזור הקרפטים והמבוכה היתה גדולה.

כשנפרדתי מהבית חיינו עם התקווה, שנתראה בס"ד בירושלים. אמא ז"ל אמרה לי באידיש בפתח הדלת בשעה שנפרדנו: 'געדענק דו ביזט א־ייד' שפירושו 'תזכור, שאתה יהודי'. ועד היום אני שומע את המילים שלה וזוכר את רגע הפרידה ההוא.

(ד) זכרונות ילדות

אבות אבותינו הגיעו לאיזור הקרפטים לפני כשלוש מאות שנה. רוב היהודים באיזור הקרפטים גרו בעיירות ובערים קטנות. היו שם יהודים תמימים, שלרוב היו עניים מרודים, והיו משתכרים אל צרור נקוב בעבודתם הקשה כסבלים, פחחים, נגרים, סנדלרים, חייטים, מתקני כלים בחוטי ברזל, זגגים וסיידים, כורתי עצים ביערות, עגלונים, חנוונים ושדכנים. הם לא בחלו בשום עבודה, ואפילו הקשה ביותר, אך גם זו לא תמיד נזדמנה להם. רהיטי הבית היו מן הפשוטים ביותר. במקום רצפה היה טיט צהוב. בכל זאת מעולם לא התלוננו על רוע מזלם. הם קיבלו על עצמם את הדין בחושבם, שאינם ראויים ליותר מזה. הלחם שאכלו בימות החול היה מגרעיני תירס, ורק בשבתות ובחגים עלה על שולחנם לחם חיטים. כששאלו ילד כיצד מברכים על הלחם היה עונה בפשטות ותמימות: בימות החול 'שהכל' ובשבת 'המוציא'. היו, שישבו חודשים תמימים ללא עבודה, מצפים לרחמי שמים. בתוכם התהלך פתגם: מפסח עד עצרת מונים, מי"ז תמוז עד ט' באב מקוננים, מאלול עד ראש השנה תוקעים, והקיץ חלף עבר.

משפחתנו, משפחת גרינברג, הגיעה לקושניצא בשנת 1850 בקירוב. היה זה סבו של אבא, אברהם אליהו, שהגיע יחד עם אחיו אפרים זאב גרינברג, מכפר סקוטרסק שעל יד בולואץ, על הגבול בין הקרפטים ופולין. פרנסתם היתה מסחר בבהמות. משום כך נהגו לכנות אותם סקוטארים, משמעו ברוסית סוחרי בהמות. נוסף לכך היו להם נכסי דלא ניידי: שדות, יערות ועוד.

אנשי המשפחה היו בדרך כלל אנשים חזקים, ובעטיים הרגישו היהודים בטחון רב, אפילו יותר מלא־יהודים. משפחת גרינברג היתה מפורסמת באיזור. דיבור שלהם היה דיבור. הן יהודים והן לא יהודים נתנו בהם אֵמון. בביתם נתקבל כל אורח בסבר פנים יפות. לעולם תמכו בנזקקים, הן בגשמיות והן ברוחניות.

סבא אליעזר היה מחסידי הצדיק ר' מרדכי מנדבורנה זצ"ל. מעולם לא הצלחתי להתעורר כה מוקדם בבוקר שלא אראנו רכון על ספר. בית הכנסת היה רחוק מדי מביתו של סבא, ולא תמיד היה זמן מספיק לרוץ לבית הכנסת, לכן התפללו כל ערב ובליל שבת בביתו של סבא ז"ל: מנחה, מעריב, קבלת שבת וסעודה שלישית.

ראשית חכמה יראת־השם. על כך יש לי סיפור. כשכבר הייתי בארץ ישראל וגרנו בבני־ברק אירע מעשה ובמסיבת מצוה נדהמתי לשמוע סיפור על סבא ר' אליעזר גרינברג. את הסיפור סיפר יהודי כמשיח לפי תומו: בעיר מונקאץ', רכש סבא ר' אליעזר בהמות שונות, ולאחר שנתן מקדמות לאנשים מהם קנה את הבהמות, כדי שהמסמכים ירשמו על שמו כחוק, דרשו המוכרים את יתרת הכסף. עם בואו לשלם נוכח לפתע לדעת, כי ארנקו נעלם ובו מזומנים רבים. יסוריהם של האנשים שדרשו את כספם היו גדולים. סבא הרגיע את כולם ורק ביקש קצת סבלנות, כדי שיוכל לחזור לעירו על מנת להביא כסף. הוא נסע במהירות לבנו של ר' מרדכי מנדבורנה. הצדיק קיבל את הסב בחיוך ובלי שסבא יספר לו את רצונו, פנה אליו וציווה עליו לחזור בהקדם למקום ולחפש במקלו את הארנק בין הגללים של הבהמות. הוסיף ואמר, שלאחר שימצא את הארנק וישלם למוכרים, יחזור אליו. וכך היה. במהירות חזר למקום שבו עמדו הבהמות ומצא את הארנק האבוד. היתרות שולמו בשמחה רבה.

בחוזרו לאדמו"ר גילה לו הצדיק, שבאמת רצו הכייסים לגנוב את הארנק, אבל שומר־ישראל השמיט מהגנב את הארנק וזה ברח. אנשים שעמדו סביבם נבהלו ולא הבינו על מה המהומה, הבהמה שעמדה שם נבהלה אף היא וכיסתה את הארנק ברגלה. מעשה־ניסים ממש.

אותו איש שסיפר את הסיפור במסיבה, לא ידע, כי נכדו של הסב, כלומר אנוכי, מקשיב לסיפור בתוך הקהל...

סבא ז"ל נסתלק לבית עולמו בכ"ד שבט תש"ד. הייתי בבית בחופשה ממחנה הכפייה. ביום שישי בבוקר בשעה שלוש נכנס אבי מורי ז"ל לחדר השינה והעיר אותי במילים הבאות: 'יצחק, סבא רוצה לדבר איתך'. לא הבנתי על מה ולמה הדחיפות, אך אבא ביקש שאזדרז. הגעתי לביתו של סבא. החדר של סבא היה מלא באנשים. ביקשני לשבת על ספסל ליד המיטה והוא פנה אלי במלים אלו: 'יצחק צבי, הגיע הזמן בו אני צריך לחזור למקום, שכולם חוזרים אליו. מבקש אני ממך, שתמשיך ללכת בדרך, שאתה הולך בהצלחה'. אחרי זה נשם עמוקות, ור' שלמה אייזנר ז"ל פנה אלי בבקשה להתרחק משם. באותו יום שישי בצהריים היתה הלווייתו ואמרנו 'מזמור שיר ליום השבת'. ת.נ.צ.ב.ה.

בערך אחרי חודשים נלקחו כל היהודים מאיזורנו ומכל הונגריה, גם מאיזור הקרפטים לאושוויץ. ב"ה עמדה לו זכותו הגדולה להינצל מגיא התופת ההוא.

סבתא אידל ז"ל, בת זאב גרינברג, נפטרה בקושניצא לפני סבא ז"ל, ב־כ"ג באלול תרצ"ו. עדיין בימים כתיקנם. היה זה כשבועיים לפני ה'ימים הנוראים', בדרך מהישיבה בפישטיאן, שבסלובאקיה. עצרתי בעיר מונקאץ' לקבל ברכה מן האדמו"ר 'מנחת־אליעזר' זצ"ל. בעקבות אירוע חשוב, שקרה, נשארתי שם מיום ד' עד יום ג' בשבוע שלאחריו. בדרך הביתה פגשתי יהודי אחד מקושניצא, שאמר לי כי סבתא איידל ביקשה אתמול כל היום מאבא שלי שהיא רוצה לראותני. המשפחה התקשרה למספר מקומות ולא הצליחו לאתר אותי. הבנתי את הרמז ומיד לקחתי מונית ונסעתי במהירות הביתה. הגעתי אחרי הלוויה. בצער גדול נכנסתי אל סבא, בשעה שכולם ישבו 'שבעה' והתחלתי ללמוד משניות.

את סבתא אידל וסבא אליעזר ז"ל אהבתי מאוד, לא פחות מאשר את הורי. הם השפיעו עלי אהבה רבה. לא זכור לי מקרה שנכנסתי אליהם והם לא פינקו אותי. תמיד הטיפו לי מוסר השכל בדרכי נועם, בדברים שלא פגעו בי וקיבלתי אותם בהבנה, הגם שהייתי שובב מאד וסקרן גדול, היה לי ראש פתוח וביקשתי לדעת הכל.

גם בחדר תמיד שאפתי להיות הטוב ביותר מכל התלמידים, ואפילו מהרב שלימד אותנו. בגלל זה קיבלתי הרבה מכות מחברים ומהרב. אני מצידי השתדלתי לצוף למעלה, כמו השמן על המים. אם אירע שלא הצלחתי במשהו היתה זו בשבילי טרגדיה, הורי נזפו בי והתביישתי להיכנס אל סבא וסבתא. הם היו תמיד מעוניינים לדעת עלי ועל התקדמותי בלימודים.

היו עוד נכדים ונכדות, אבל אני הייתי הבכור בנכדים, וגם אבא ז"ל היה הבן הבכור שלהם. את כולם אהבו ופינקו. על אף שהפכנו את הבית. הם לא כעסו, ההיפך – היה זה להם תענוג גדול.

מגיל שתים עשרה למדתי רחוק מהבית, עד למרחק של אלף ק"מ מן העיר שלנו. בהתחלה היו הגעגועים על ההורים והבית מאוד חזקים. לא דאגתי כל כך לעצמי, אלא שתמיד עמדה לנגד עיני דמותה של אמא. במיוחד החל מ־1940, כשלקחו אותי למחנה של עבודת הכפייה. גם כשלא סיפרתי במכתבים שכתבתי להורי על סבלי, ראיתי כל הזמן בדמיוני כיצד אמא בוכה ודואגת לי.

אבי מורי ז"ל היה אדם טוב עד מאוד. הוא עבד קשה במשך השבוע. הדבר העיקרי בחייו היה חינוך הילדים. בשבת בבוקר עם הנץ החמה היה לוקח אותנו לשולחן ושואל אותנו על מה שלמדנו במשך השבוע ב'חדר'. הייתי עייף מכל השבוע, כי בכל יום קמתי בארבע וחצי לפנות בוקר, כדי ללכת ל'חדר'. בשעה שבע הייתי חוזר הביתה לאכול ארוחת בוקר, ומיד הייתי ממהר לבית־הספר הממשלתי עד אחת אחר הצהריים. ושוב הביתה במהירות לארוחת־הצהרים וחזרה ל'חדר', והפעם עד שמונה בערב. זה לא היה קל אם לדבר בלשון המעטה. בדרך ל'חדר' הלכנו בחושך וליוו אותנו הכלבים. פה ושם אירע ש'שייגעצים' (נערים גויים) זרקו בנו אבנים וצעקו 'ז'ודהווי' (יהודי ארור). לעיתים התלקח בינינו קרב. לא העזתי להתלונן, והייתי מחכה להזדמנות להחזיר להם. לא נשארתי חייב.

זכורני פעם אחת בשבת בבוקר, עדיין היה האור קלוש ואבא ז"ל נכנס לחדרי

והעיר אותי. שמעתי שאמא ביקשה ממנו לתת לי לנוח קצת, 'לכל הפחות היום'... אבא ז"ל השיב, שאין רחמנות בחינוך, יש לרחם על ילד, שלא יגדל כבוּר. למרות קפדנותו בנושא החינוך היה אבא מורי ז"ל אדם נוח לבריות, שמח בחלקו, כיבד כל אדם והיה שפל רוח בפני כל אדם. לעולם עמדה אצלו טובת הכלל לפני טובת הפרט.

כל אדם ואדם יודע שבמהלך חייו מתרחשים הרבה פעמים מקרים, שנראה שהם אינם בדרך הטבע, כגון: היה אדם בסכנה, וממש בשנייה האחרונה, נגד כל הגיון, הוא ניצל מן הסכנה. היהודי המאמין ידגיש כי מן השמים עזרו לו, שנתרחש לו נס, כמו שכתוב 'פודה ומציל ומפרנס ועונה ומרחם בכל עת צרה וצוקה'. זה נקרא נס גלוי, שאדם רואה עין בעין שהבורא, יתברך שמו, לא ינום ולא יישן. הרבה רבבות ניסים מתרחשים יום יום, ועיתים האדם עצמו אינו מודע להם; רק 'חסדי ד', כי לא תמנו, כי לא כלו רחמיו'. בחיי ראיתי רבות את יד ההשגחה העליונה, ועל אחד מאותם אירועים מבקש אני לספר, ככל שאני זוכר.

בשנת תרצ"ו למדתי בעיר פישטיאן שבסלובאקיה, בישיבת 'מוריה'. הנהיג את הישיבה רבנו הקדוש, הגאון המפורסם, האדמו"ר יששכר שלמה טייכטל, שחיבר הרבה ספרים, בתוכם, 'משנה שכור', 'טוב יגאל' 'אם הבנים שמחה' ועוד. התכוונתי לנסוע לפסח הביתה אל ההורים. אבל לפי שהייתי עסוק לפני פסח באפיית מצות, יצא כך, שאור לי"ד בניסן, בערב פסח הייתי אמור לנסוע מפישטיאן ברכבת המהירה בשעת חצות. לפי התוכנית היתה רכבת זו מגיעה הביתה בשעה אחת עשרה לפני הצהרים בערב פסח. והנה אירע שאיחרתי את הרכבת בכמה שניות. הרכבת עמדה עוד בתחנה, אבל הקטר בדיוק החל לזוז. בצער גדול הסתכלתי ברכבת הנוסעת, כשאני נשאר בתחנה. הרגשתי ממש שהלב מתפוצץ מיסורים. מה יגידו הורי המחכים לי בבית לחג? תפסתי את ראשי בשתי ידי ולא הייתי מסוגל להירגע. באותו רגע, התקרב אלי פקיד התחנה, וביקש לדעת מה אירע לי. סיפרתי לו. הוא הרגיע אותי ואמר שבעוד חצי שעה ישנה רכבת אקספרס, שגם היא תגיע מחר למקומי, אלא שרק בחמש לפנות ערב. בערב פסח זה קצת מאוחר, הרהרתי בלבי, אבל מה לעשות, זו הדרך היחידה להגיע. בעוד אני מהרהר, הגיעה הרכבת. עליתי אליה, כשעדיין מקנן בתוכי הפחד וההרגשה הבלתי נעימה כלפי הורי.

בעלות השחר, עם דמדומי הבוקר עצרה הרכבת לפתע. עברו חמש, עשר, שלושים דקות ואנחנו עדיין עומדים. פתחתי את החלון. רעש גדול פרץ פנימה. אחרי כמה דקות גילו לנו את פשר הדבר: הרכבת המהירה, שיצאה חצי שעה לפני רכבת זו, אותה רכבת שאני הייתי אמור להיות בתוכה, התנגשה ברכבת־משא, ויש יותר ממאה ועשרים הרוגים והרבה פצועים. התעכבנו במקום כמעט שעתיים. לאחר מכן העבירו אותנו באוטובוסים לרכבת מהירה וחדשה, בה המשכנו בנסיעה. והגעתי הביתה בשלום בדיוק בזמן שמראש הייתי אמור להגיע.

בבית קיבלו אותי בהפתעה גדולה ובשמחה. בני הבית סיפרו, שהם שמעו בבוקר ברדיו על דבר האסון שקרה. הם רצו לתחנת הרכבת לדעת פרטים יותר

מדוייקים ובצהרים פורסמה הרשימה של הניספים, אבל שמי לא הופיע לא בין המתים ולא בין החיים. עם הרגשה מעורבת של פחד ותקווה הלכו הביתה. עכשיו, כשנכנסתי הביתה, פרצה היסטריה של שמחה. כך ב"ה נצלתי מאסון גדול ולמחרת ברכתי 'הגומל'.

כל אדם ואדם יקרה לו אמו. אמי היתה בעיני לא רק אם יקרה, כי אם גם גיבורה וצדקת. היא לחמה בכל דרך לנטוע בנו יראת־שמים ואהבת ארץ ישראל. כל חייה חיתה רק עם החלום שנזכה ולעם ישראל תהא מדינה משלו.

היא ידעה הרבה מאמרי חז"ל מהתלמוד, ששמעה מפי סבא יצחק מייזליק ז"ל. בשעה שאביה לימד את בניו, שאחר כך הוכתרו כרבנים, האזינה אף היא ולמדה איתם. דברי המוסר שהטיפה לנו אמא פעמים הרבה היו מתובלים באמרי חז"ל. ולפי שתמיד נאמרו בדרכי נועם, שיכנעו אותנו לקבלם ולהפנימם. והעיקר כשם שחייב אדם לצאת ידי שמים, כך חייב הוא לצאת ידי חובת הבריות. אל לו ללכת בקומה זקופה אפילו ארבע אמות. אמא לא סבלה צביעות וגאווה, היא הזהירה אותנו לא ללכת בדרך הגאווה, אפילו לא לבית הכנסת.

ואיך אפשר שלא לספר מה שאירע בדרך לאושוויץ, סיפור השופך אור על דמותה של אמי: עדיין היינו בקרון הרכבת. היה זה אחרי כמה לילות שהיינו בנסיעה בקרונות המשא, ממונקאץ' ללא אוכל וללא מים, ובקושי היה מקום לשבת. כל הלילה בכו ילדים בחושך. בלילה השלישי אבא הרגיש ברע. בבוקר שמתי לב שאמא עמדה כל הלילה. חשבתי שרצתה שיהיה יותר מקום לאבא. אמרתי לעצמי, כי אני הוא שצריך לתת לה את מקומי, כדי שתנוח. ביקשתי, שתשב במקומי והיא סירבה.

את הסיבה גיליתי רק כאשר אחת מהנוסעות פנתה אליה במלים אלו: 'לאה, במצבנו הקשה הזה לא צריך לדקדק כל כך בטהרת המשפחה'. התשובה של אמא היתה: 'כל החיים לא נכשלתי, על אחת כמה וכמה במצבנו זה'. אחרי כמה דקות פתחו את דלתות הקרונות וצעקו 'הֶראוס'. (החוצה)

משנת תרצ"ג עד שנת תרצ"ח למדתי יחד עם אחי משה ובן דוד בשם מטות בישיבת 'מוריה' בפישטיאן. בין שאר מסכתות שניתי גם במסכת שבת, בפרק 'רבי אליעזר דמילה' דף קלז במתניתין: 'אלו הן ציצין המעכבין את המילה... מל ולא פרע את המילה כאילו לא מל'. מובן שכל בחור ובחור בדק את עצמו, וכמה מאיתנו החלו לחשוש שהם לא נימולו כשורה, וגם אני ביניהם. בין החברים, שלמדנו ביחד, היה לי חבר שגר עמי ביחד, שמו שמואל ברודי מעיר אוז'גורוד. הוא היה יותר מבוגר ממני וכבר בר סמכא. התייעצתי איתו והוא המליץ לנסוע ל'מנחת־אלעזר' זצ"ל, מאחר שהוא מומחה בזה העניין.

בקיץ היה הרבי, האדמו"ר ממונקאץ', בנופש בטרנצ'ין־טפליץ. כל הישיבה בראשותו של האדמו"ר ר' ישכר שלמה טייכטל זצ"ל נסעה לשבת 'נחמו' אל האדמו"ר ממונקאץ'. אני נשארתי גם למחרת השבת, ואחרי מאמצים הצלחתי להיכנס אל האדמו"ר 'מנחת אלעזר' זצ"ל. סיפרתי לו את החשש שנתעורר אצלי. אחרי שבדק, ביקש ממני שאבוא למונקאץ' ושם בס"ד יתוקן הפגם. הוא

הרגיע אותי שאין לי כלל ממה לפחד, מאחר שאיני הראשון במקרה כגון דא. הודעתי במכתב לאבא ז"ל על המקרה. תשובתו היתה שגם הוא היה רוצה להיות נוכח; לא כל כך הסכמתי לדבר. כנראה התביישתי, ידעתי גם שהנסיעות הביתה וחזרה למונקאץ' כרוכות בהוצאות ובזמן. כל זה הביא אותי לכלל מסקנה לסיים את הכל בדרך הביתה. כך הגעתי למונקאץ' ביום רביעי באותו שבוע. בעיר היו לי הרבה חברים, שלמדנו ביחד, כמו יוסף פרלשטיין, אחיו אליהו פרלשטיין, צבי וידר, גליק, זאב גרינברג, פישל שטורך, ועוד רבים, שאיני זוכר כיום את שמם. כולם הזמינו אותי להתארח אצלם, לבסוף התארחתי אצל זאב גרינברג שהוא בן משפחתנו.

ביום חמישי, למחרת, אחרי תפילת שחרית, בשעה אחת עשרה לפני הצהרים נכנסתי לחדרו של האדמו"ר זצ"ל בנוכחות הגבאי ר' חיים דוב. השכיבו אותי על הספה. האדמו"ר ביקש ממני רשות לקשור את רגלי. כיסה את עיני במטפחת. הרגשתי חיתוך חד... קיבלתי מהאדמו"ר נשיקה במצח וחמישים קרונים, שזה היה בשעתו הרבה כסף. אחרי זה חזרתי עם זאב גרינברג לביתם. כל אותו יום נשארתי בביתם לנוח. בליל שבת הייתי נוכח בסעודה של האדמו"ר שנמשכה עד השעה שתיים לפנות בוקר. במשך השבת, ביום השלישי לאירוע, הרגשתי כאבים. אחרי זה חזרתי הביתה.

הסקרנות אצל אבא ז"ל היתה גדולה. הוא ביקשני להיכנס לחדרי. הוא בדק ומצא שם את התחבושת, התרגשותנו היתה כה גדולה, שבכינו ביחד וקיבלתי ממנו נשיקה במצח. הסעודה השלישית בשבת היתה מורחבת לכל המשפחה, בנוכחות אמא ז"ל. שם אמרתי תורה לפרשת השבוע. חוץ מבני המשפחה לא ידע איש דבר. כך אני זוכר את ברית־המילה המחודשת שלי. אחרי בירורים נתגלה לי כי המוהל שלי היה שו"ב חדש וצעיר בזדניא, ואני הייתי בין הראשונים שהוא מל. במבט לאחור, נראה לי העניין כמסירות נפש לדבר המצוה הגדולה של הברית, שחז"ל מפארים אותה כל כך.

(ה) יד למשפחתי

לסבא אליעזר וסבתא אידל נולדו שבעה בנים ושתי בנות. אבא אברהם־אליהו, יצחק, מאיר, שבתאי, זאב, יהודה־אריה, יעקב, טובה, ורוזה ז"ל.

טובה היתה נשואה בכפר אילניצא ונפטרה שם בערך תרפ"ב.

יעקב נפטר בגיל צעיר מזיהום בקיבה, בשנת תרע"ג בקירוב.

מאיר נפטר בשבי הרוסי בערך בתש"ד. יהודה ארי' ורוזה מתו על קידוש השם.

זאב נהרג בשנת תש"ה, עם סיום המלחמה, מידם של ההונגרים־הנאצים, ימח"ש, ת.נ.צ.ב.ה.

סבתא שיינדל מייזליק, שהיא אמה של אמא לאה ז"ל, נולדה בסֶליש. היא נישאה בזדניא לסבא ר' יצחק בן יוסף מייזליק ז"ל. סבא רבי יצחק, שאני נקרא על שמו, היה תלמיד חכם גדול, מפורסם בכל הסביבה. אירגן חברת ש"ס. אני לא זכיתי להכירו, לפי שנפטר קודם שנולדתי. אולם גם אני יכולתי לעמוד על

גדלותו לפי הספרים הרבים שנשארו בביתה של סבתא שיינדל. היא, הסבתא, נשארה אלמנה עם ארבעה בנים ושתי בנות, שגידלה אותם בעצמה לשם ולתפארת.

בן ראשון של סבתא שיינדל הוא הדוד רבי יוסף. היה נגיד בנק בזדניא. נשאר להם בן שנקרא זאב ז"ל. נפטר ב־כ' ניסן תשנ"א, בעיר ברהובו; ת.נ.צ.ב.ה. בן נוסף, יצחק, חי בניו יורק. לו חמישה ילדים. בן נוסף היה חיים דב. היה רב בעיר ניטרא. הוא עם רעייתו וחמישה ילדים נהרגו על קידוש השם בטרבלינקה. עוד בן רבי מרדכי היה רב בפרשבורג. הוא ורעייתו עם שני ילדיהם נהרגו על קידוש השם, ומקומם לא ידוע. סבתא שיינדל והבן משה שחיו בזדניא עלו על מוקד באושוויץ על קידוש השם. ת.נ.צ.ב.ה.

הסבתא שיינדל היתה אשת חיל. תמיד היתה שמחה בחלקה. התפרנסה מחקלאות. אחד מנכדיה מבתה הנדל מחוסט, עלה ככל הידוע לי ארצה, אבל לא הצלחתי לקשור איתו קשר. נדמה לי ששם משפחתו הרשקוביץ. אף ידוע לי שלפני המלחמה היה ברשותם מחסן למכירת עצים וקרשים.

חמי, ר' אברהם כץ ז"ל, בן מנחם־מאיר ופסיל ז"ל, היה תלמיד חכם וציוני נמרץ. כל ימיו חי על יגיע כפיו. היה אדם נוח, שקדן בעבודתו, למרות מחלתו ויסוריו. נולד ברפיננא שבמחוז וולובה, ונשא לאשה את חמותי דבורה גרינברג בת אפרים־זאב וחיה־אסתר ז"ל. דבורה היתה בת־דוד של סבי אליעזר גרינברג, והם התגוררו בשכנותנו בקושניצא. ר' אברהם ודבורה גידלו את ילדיהם במסירות נפש לתפארת לעם ישראל. נולדו להם שישה ילדים: מרים, בלה – אשתי, פייגה, מנחם־מאיר, סימה־רחל, וחיה־אסתר. לעולם היה ביתם פתוח לרווחה לכל אורח ולכל נזקק, בפרט לאנשים מהישובים קרצקי וליסיצ'ה. אנשים אלו, שעברו במקום בדרכם אל הרכבת, נחו בביתם. הם לא יצאו ידי חובת הכנסת אורחים, אלא אם סעדו האורחים על שולחנם.

בימי חופשתי מן הישיבה, לימד אותי ר' אברהם הרבה שירים ועניינים שבמוסר השכל. המחותנת היתה מברכת את אמי ואומרת: 'תשרה השמחה והחדווה במעונכם עם האורח שלכם'. אז לא חלמתי שאהיה חתנם. חבל על דאבדין ולא משתכחין.

חמותי דבורה היתה אישה צנועה זריזה וטובה. תמיד ריחף חיוך על שפתותיה והיתה לה מלה טובה לכל. היתה עקרת בית למופת, וברצון רב נכנסתי אליהם בכל הזדמנות. חמותי היתה טיפוס אינטלקטואלי ובעלת השכלה, ועוד בתקופה האוסטרו־הונגרית היתה מנהלת בית הדואר בקושניצא. עבדה הרבה מאוד, ועם זה היה תענוג להיכנס לביתה; הכל היה מסודר ומצוחצח וכל פריט עמד במקומו. ת.נ.צ.ב.ה.

מילדיהם נותרו בחיים: אשתי היקרה בלה ואחותה פייגה יוסוביץ. בעלה הראשון של פייגה, ר' ישראל יוסוביץ, היה תלמיד חכם ובן למשפחה מכובדת מפולנה ולהם שני בנים, יוסף ואברהם ובת בשם דבורה. ר' ישראל נפטר ב־כ"א באדר תשי"ז בברהובו.

פייגה התחתנה שנית עם מנחם מנדל יקובוביץ מסליש. נולדה להם בת בשם בלה־ינטה, המשמשת כיום כמורה לאנגלית בבית הספר התיכון בשדרות. פייגה

ומנחם מנדל שניהם פנסיונרים והם גרים בנתיבות. הבנים אף הם בארץ: הבן יוסף נשוי למשפחת מרמלשטיין. הם גרים בבאר שבע, ולהם בן ובת. והבן אברהם נשוי למשפחת סלמון, הם גרים בפתח־תקוה, ולהם בן ובת. הבת דבורה נשואה למשפחת אברהם פוקס. הם גרים בלוד. להם בן ובת.

יש ברצוני להוסיף עוד סיפור אחד, שאינו קשור לבני משפחתי.
אחרי שנלקחו היהודים לגיטו, נשאר יהודי עשיר אחד בשם מרדכי חיימוביץ (מוטי) במחבוא ביער. גוי אחד, שהביא לו אוכל תמורת תשלום, הרג אותו בסוף המלחמה וגזל את הממון שנותר בידו.
הוא נטמן על הר גבוה באיזור בין השיחים.
העניין נתגלה אחרי המלחמה. אנחנו חיפשנו וחקרנו בין הגויים, כדי לגלות מקום קבורתו, והעברנו אותו לקבר ישראל בקושניצא. יהי זכרו ברוך.

(ו) לחיים חדשים...

כשנסתיימה המלחמה בשנת תש"ה חזרנו לקושניצא. היה קשה מאוד להפוך פתאום לאדם חופשי ועצמאי, שצריך להחליט בעצמו על עתידו. היו משפחות שכמה מבניהן חזרו, והיו שאיש מהן לא חזר. אני מצאתי את אחי משה בקושניצה, אבל לא בבית שלנו. השלטונות לא נתנו לו להיכנס הביתה. היו בו שני גויים, שנכנסו לגור בביתנו אחרי ששלחו אותנו לאושוויץ. כשאני הגעתי, פשוט זרקתי אותם מן הבית החוצה.
רצינו לנוח קימעא ולהבריא מן התלאות שעברו עלינו, וקיווינו להמשיך לאחר מכן ארצה.
ב'ימים הנוראים' באותה שנה התפללנו בבית הכנסת ביחד עם יהודים מהסביבה. מליסיצ'ה מקרצקי, מברזניק, מברונקי, שמונים נפשות בקירוב. אני עברתי לפני התיבה. אחרי החגים התחילו רבים לעזוב את קושניצה ולנסוע בדרך לא דרך ארצה. לכמה מהם התמזל מזלם והגיעו ארצה, ביניהם אחי משה. לא העלינו בדעתנו, שהרוסים, ששיחררו אותנו, יסגרו את הגבול כה הרמטית, ושוב היינו שבויים בפחד הנורא.
עם השיחרור, לאחר שחזרתי לקושניצא, נודע לי על קרובים, שנמצאים בבוקארשט. שמתי פעמי אליהם למרות סכנות הדרכים, שאיימו על כל נוסע ובפרט על יהודים. ההשגחה הפרטית כיוונה את דרכי לשם, כי שם מצאתי את רעיתי בלה שתחי'. הדרך אכן היתה מלאת חתחתים. כמה פעמים סיכנתי את חיי. ובעיקר כשהתערבתי להגנה על בנות ישראל, שהתאנו להן. האספסוף זרק אותי מן הרכבת, וכשלא הצליחו להשליכני מן החלון, ניסו דרך המדריגות. אך הקב"ה הצילני והגעתי בשלום לבוקארשט.
ב־י"ט באלול תש"ה התחתנתי עם בלה שת', בתם של ר' אברהם ודבורה כץ. נולדו לנו בן אחד ושלוש בנות. הבן אברהם אליעזר ז"ל, נלקח מאיתנו בגיל חודש. בתנו לאה נשואה לחיים צבי ווינברגר ממונקאץ' ולהם בן בשם מאיר, שהוא היום קצין בצה"ל, ובת בשם עדינה גם היא חיילת בצה"ל. הם גרים

בבאר־שבע. לאה עובדת מזה שמונה עשרה שנה כאקדמאית באוניברסיטת בן גוריון. בעלה חיים צבי כימאי, והוא עובד כמנהל המעבדה בחברת ברום. בתנו השנייה דבורה נשואה לשמואל קאבלה מספקס שבטוניס. להם בן שגיא, הלומד כיום בישיבת בני עקיבא 'נתיב מאיר' בירושלים, ובת עינב בכיתה ז'. דבורה עובדת כמזכירה ב'מרכז יעקב הרצוג ללימודי יהדות'. לבעלה חנות לממכר סיטונאי, והם גרים באשקלון. בתנו הצעירה סוניה (שיינדלה) נשואה לאברהם טראוב מחוסט. ילדיהם: אליהו, יסיים בע"ה השנה בית ספר תיכון, והתאומים שירי ואיתן בכיתה ז'. שניהם עובדים כעצמאים ולהם מלטשת יהלומים ומשרד בבורסת היהלומים. הם גרים ברמת גן.

בשנת 1947 החרים השלטון הקומוניסטי את השדות מכל בעלי הקרקע. הרבה אנשים, שהיו להם שדות, לא רצו לוותר עליהם למען הקולחוז. פה ושם השאירו כמה מטרים סביב הבית. בהרבה מקומות הרגו יהודים והשלטונות לא הגיבו. בהרבה מקומות שלטו בנדרובצים בנדיטים, שהגיעו מאוקראינה. הם ממש רצחו ושדדו אנשים ללא סיבה. היו זמנים, כששמענו שהם בסביבתנו, הלכתי לישון בעליית הגג (הבּוֹיֶדֶם) עם גרזן.

אכלנו את עצמנו על שהפסדנו את הרכבת האחרונה. אלא שהאדם רוצה לחיות ולא התייאשנו, חיינו עם התקווה כי בסייעתא דשמיא זה יגמר פעם. אולם הטרידה אותנו השאלה של חיינו הרוחניים. התחלתי לארגן את המקווה. לא היה בבניין דבר, לא חלונות ולא דלתות. התקנתי בעצמי דלתות וחלונות, ויחד עם אשר זליג פרידמן הלכנו לקרצקי, חפרנו שם בעמל רב והוצאנו מתחת החורבה של המקוה את הדוד (הסמובאר) לחימום המים. בנליפנה מצאתי יהודי בשם ישראל נוסבאום, שהיה שוחט, ובקרצקי חזרה מהשואה מרים גיטל בתו של ר' יהודה גרינברג. הם נישאו, ובאורח זמני נתתי להם לגור בשני חדרים בבית שלי. כשנסתיימו השיפוצים במקווה – הם עברו לגור בדירה סמוכה, הקשורה למקום. סוף סוף התחיל המקווה לפעול. אני עבדתי בבית חרושת כמנהל המפעל, ויכולתי לשלוח עצים להסקה בלי הגבלה. אישתו של השו"ב היתה הסדרנית במקוה.

פעם בשבוע היה השו"ב עובר בכל הכפרים באיזור: קרצקי, ברונקה, דולהא וזדניא. בילקה, קיביז'ד, קמניט, וליפשה־פולנייה, ונכנס לכל בית ובית, שגרו בו יהודים, ונענה לצורכי שחיטה, אם היו עופות, או כבש צאן וכיוצא בזה. כך הצליחו היהודים לשמור על הכשרות ועל טהרת המשפחה. מענין, שלפני המלחמה לא היה שוחט בקושניצא. השוחט בא מקרצקי, ואילו לפני שנלקחנו לאושוויץ היה בא שוחט מדולהא.

בסך הכל הגענו בקושניצא אחרי המלחמה לעשרים ותשע משפחות ולהלן שמותיהם:

משה גולדשטיין, אליעזר קירשנבוים, אליהו נוימן, דוד פוגל, ארנסט גולדשטיין, ד"ר צבי גולדשטיין, דב נוימן, יצחק אייזיק סולומון, חנניה מיטלשטיין, אברהם ברנשטיין, בן ציון מרמלשטיין, נח פרידמן, יצחק צבי גרינברג, חונה מיכלי,

משה אהרון ווייס, השוחט ישראל נוסבוים, שמואל (שמלקה) מיכלי, צבי שטיינברג, אשר זליג פרידמן, אברהם חיים ווייס, דוד הרשקוביץ, ברוך יואל גאטסמן, אברהם אביר ינקוביץ, יוסף מושקוביץ, שמואל ברקוביץ, יצחק קניגסברג, דוד פרל, חיים ישראל יוסוביץ, תילדה חיימוביץ.

רשימת היהודים מקרצקי שחזרו:

מנחם מנדל מרמלשטיין, גד מרמלשטיין, יוסף מרמלשטיין, דב פרבנבלום, דוד ברגר.

רשימת היהודים מברונקה שחזרו:

אליעזר ליברמן, יצחק אייזיק ליברמן.

סידרתי עם השוחט, שלא יבקשו תשלום בעבור השימוש במקוה. בסוף כל חודש דיווח לי השוחט מה היה מספר האנשים שלא שילמו ושילמתי מכיסי. ברוך השם, שיכולתי.

בשנת 1960 עברנו לגור מקושניצא לברהובו. רוב היהודים התיישבו בברהובו, מונקאץ', סליש, אוז'גורוד. גם השוחט בא לגור לברהובו. אשתו מרים גיטל ז"ל נפטרה בקושניצא ב־ט"ו תמוז תשכ"ג. השוחט התחתן שנית בברהובו והמשיך לשמש שוחט בעיר עד שעלה ארצה בתשל"ה, גר בנתניה ונפטר שם בתשמ"ח.

ב־1950 לקחו לנו האוקראינים את בית הכנסת בקושניצא. עברנו להתפלל במקווה, בחדר שגר בו ר' יהודה סטרולוביץ ז"ל. לאחר זמן מה גירשו אותנו גם משם, והשלטונות הזהירו אותנו, ובמיוחד אותי כמנהיג החבורה, שאם לא נפסיק להתפלל, יעצרו אותי ואת חברי. בדלית ברירה ירדנו למחתרת. בשכנותי היה בניין, ששימש כרפת בקר וכמחסן והיה שייך לר' אהרון אייזנר ז"ל. אחרי שיפוצים נכנסנו לגור לשם, שיינדל הבת של ר' אברהם פרידמן הנגר עם בעלה שמלקא. רעדנו מפחד, שמא בלילה יבואו לקחת אותי. פעם שלחו שליח וקראו לי להתייצב בפני השלטונות. הגעתי לשם ומצאתי כל מיני יהודים בעלי מקצוע שונים ודרשו מאתנו, שלא נעז לעבוד בבית. הרהבתי עוז ושאלתי את נציגו של השלטון האם אפשר לקבל אסמכתא בכתב. הוא התרגז עלי ושאל באיזו זכות אני מבקש אסמכתות. השבתי לו שזה סדר העולם, כשדורשים משהו, דורשים בכתב. פניתי ליהודים וביקשתי מהם לחזור כולם הביתה לעבודה.

עזבנו את המקום ומאז הייתי נתון תמיד תחת מעקב. בדקו אותי בכל הזדמנות. לא היתה ברירה, אלא להפסיק להתפלל בציבור כמה חודשים. זכור לי שבשנת תשט"ז לא היה מניין בימים הנוראים. כל אחד ואחד נסע לעיר אחרת. אני הייתי בעיר חוסט. אחרי כמה חודשים שוב התארגנו והתחלנו להתפלל שוב בשבת.

באחת השבתות חשתי ברע. היו לי שילשולים ויצאתי באמצע התפילה הביתה אחרי זה הגיעו נציגי הק.ג.ב. הם חיפשו אותי ואני הייתי בבית. הם חקרו את המתפללים היכן אני שרוי. איש לא ידע לענות. המתפללים עצמם לא שמו לב שיצאתי. הם לא הבינו את פשר הדבר. אחד מהם, שכנראה עקב אחרי, אמר

שהוא במו עיניו ראה איך נכנסתי להתפלל, ופתאום נעלמתי. התחילו לחפש בכל המקומות, גם על הגג, אבל 'שומר־ישראל' שמר עלי. התגשם העניין שקדמה רפואה למכה. אחרי שהרגשתי עצמי טוב יותר חזרתי לתפילה. הכל היו המומים והקיפו אותי בשאלות, היכן הייתי ומה קרה. סיפרתי להם את כל הסיפור... ושוב אירע לי נס.

אחרי המקרה הזה התחלנו לחשוב על העתיד. הבנות כבר גדלו יחסית. החלטנו לעזוב את קושניצא ולגור בין יהודים. וכך היה. בס"ד בשנת 1960 עברנו לגור בעיר ברהובו. שוב התחלנו מחדש, בנינו שם בית והסתדרנו בעבודה חדשה. באותו פרק סגרו השלטונות בברהובו את המקוה. אלא שכאן אפשר היה לנסוע למונקאץ', לחוסט, או לסליש. לבסוף התחלתי לבנות מקוה אצלי בבית. בניתי בגן שלי מטבח קיץ ושם תיכננתי שתהיה המקוה. מובן שהדבר היה שמור בסוד. ובעת שכמעט סיימתי, קיבלנו את הוויזה לעלות ארצה.

מאז שנת 1956 ביקשתי מאת השלטונות ויזה לעלות ארצה ונעניתי בסירוב. כל כמה חודשים חזרתי על בקשתי ל'חלונות גבוהים' יותר, וכל פעם קיבלתי סירוב נוסף, עד שלבסוף ב־כ"ב באייר תשל"ג, ביום שישי הזמינו אותי לאוז'גורוד, לצורך חקירה, האם לא התחרטנו ולמה אנחנו מבקשים לעזוב? הזהירו אותנו, כביכול, באיום על מה שממתין לנו בישראל. תשובתי היתה מוחלטת, המולדת שלנו היא ארץ ישראל. נתנו לנו עשרה ימים, שנעזוב את המדינה, ובמשך זמן קצר זה היינו צריכים למכור את הבית, לנסוע למוסקבה לשגרירות ההולנדית, כדי לקבל את הוויזה, ולשגרירות אוסטריה, כדי לקבל ויזת מעבר בווינה, לארוז את המיטלטלין, שהיו לנו ועוד.

אחי משה הזהיר אותי, שלא לקחת דברי חשמל, ובכל זאת הצטברו שלושה עשר ארגזים גדולים. ועוד הייתי זקוק לכל מיני אישורים ממס הכנסה, חברת חשמל, מהדואר, מהצבא, ממשרד הפנים, ועוד... שאיננו חייבים להם דבר. בדרך, באוניה נרקבו רוב החפצים שלנו מהרטיבות, כנראה משום שהארגזים היו בתחתית האוניה.

הצלחתי להביא את ה'סטנד' (השטנדר) של אבא ז"ל מבית הכנסת של קושניצא. הכנסתי אותו בעפולה עילית בבית הכנסת שם, במקום שגרנו מספר חודשים ראשונים. כשעברנו משם לגור בבני־ברק רציתי לקחתו משם, אך המתפללים ביקשו שאשאיר אותו שם ונעניתי להם.

(ז) ארץ ישראל – התגשמותו של החלום הגדול

בקיץ 1941 התחילו ההונגרים לקחת את היהודים ולגרשם לאוקראינה. אני הייתי אז במחנה של עבודת־הכפייה באותו איזור. כל משפחתנו היתה מוכנה עם השקים והמיטלטלים מוכנים לצאת לדרך. נס מהשמיים התרחש ברגע האחרון כשזמנית ביטלו את הגירוש. אחרי זה, כשבאתי לחופשה, סיפרו לי, שאחותי חיה שרלה ז"ל, שהיתה אז בת ארבע, אמרה לאבא ז"ל לבקש ממני שאני אעשה גלגלים לבית שלנו וניסע לארץ ישראל. אבא ז"ל השיב לה,

שהלואי ויתנו לנו ללכת ברגל לארץ ישראל. חבל חבל שלא זכו לכך. לפחות לשמוע מרחוק, שיש לנו מדינה משלנו.

הגם שהאדמו"רים לא קיבלו בשמחה את הציונות, היה הקשר של יהודי הקרפטים עם ארץ ישראל הדוק. כבר בשנת תרכ"ה עלה ממונקאץ' ר' מרדכי אסטרייכר, ר' יהושע שטרן, הרוקח הראשון בירושלים, ר' אהרון רייזמן מנהל תלמוד־תורה ו'ביקור חולים' בירושלים, ד"ר יעקב שלום אנגל שהיה מפקח על רשת החינוך של ה'מזרחי', ור' אהרון מרדכי הכהן ווינגרטן, שנפטר בירושלים בשנת תש"ח ועוד ועוד...

בגיל שתים עשרה התחלתי ללמוד בישיבה בעיר סרד שבסלובאקיה, אצל הרב הגאון מוה"ר משה אקשטיין, שנהרג על קידוש השם. הישיבה היתה שייכת לתנועת ה'מזרחי'. בקושניצא היה לנו סניף 'מזרחי' שמזכירו היה מאיר פרידמן ז"ל. אני היתי סגנו. קיבלנו חומר ממונקאץ', פראג, ולבסוף גם מבודאפשט.

אחי משה ורעייתו ציפורה הגיעו ארצה ב־1948 באוניה 'אקסודוס'. הם גרים היום בפתח־תקוה, יש להם שתי בנות, נכד אחד וחמש נכדות שיחיו. כל הזמן היינו בקשר מכתבים. עוד ב־1956 שלחו לנו ויזה, שמסרתי לשלטונות. תמיד קיבלתי סירוב. ב־1973 שוב שלח לנו את המסמכים הדרושים שבעטיים היגענו ב"ה ארצה. הם קיבלו אותנו בסבר פנים יפות, ועזרו לנו ככל שיכלו. מצאנו בארץ גם בן דוד שלנו, שמואל גור ורעיתו נוגה, הגרים בחיפה. גם הם קיבלו אותנו בחדווה ובשמחה ועזרו לנו. יש להם שני בנים, שהם קצינים בצה"ל.

עזרו לנו הרבה בקליטתנו, בארץ, משפחת מנדלוביץ ממושב צפריה. מרים מנדלוביץ ז"ל, בת דודתה של רעייתי, הבעל חיים, הבנות שרה, רחל, יהודית וגולדי ומרים ז"ל עצמה, דאגו לנו במידה רבה. כמו כן מצאנו ממשפחתנו שתי בנות של הדוד אליהו גרינברג, רחל ולאה, הגרות בארצות הברית.

אלה הדברים אשר עזרנו השי"ת ללקט על תולדות משפחתנו.

ויהי רצון שזכות אבותינו תסייענו להמשיך בדרכם ולראות דורות ישרים בדרך התורה בארצנו הקדושה ונזכה לקיום הנבואה והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם ובבניין בית תפארתנו במהרה בימינו אמן.

(ח) סוף דבר

אחת לשנה אנחנו מקיימים אזכרה לקדושי שבע הקהילות שלנו, שניספו בימי השואה. כרגיל משתתפים באזכרות אלה גם יהודים מכל הסביבה. ראוי לציין שאין כמעט 'יורדים' מבין יהודי הקרפטים. דבר המוכיח על נאמנותם ו'אהבת ציון' שלהם.

יש להצטער, שאין חומר סטאטיסטי על קליטתם של שלשה הדורות בארץ. מוסדות הסוכנות היהודית לא רשמו את עולי הקרפטים כיוצאי ארץ מיוחדת. הם נירשמו כעולי צ'כוסלובקיה, הונגריה, או ברית המועצות. לפי הערכתי נאמד מספרם בכ־15,000 משפחות. לפני מלחמת העולם השנייה היו בכל איזור הקרפטים כ־250,000 יהודים.

בסיכום ניתן לומר, כי המאזן של יהודי הקרפטים בארץ הוא חיובי בהחלט.

עולי הקרפטים קיבלו את יסורי הקליטה באהבה, למוסדות הקליטה לא היו בעיות מיוחדות עמהם. אדרבא, הם נקלטו יפה.

נזכור את חללי מלחמת השחרור, שמונים ושבעה בחורים יוצאי הקרפטים, שנפלו. ינקום השם דמם לעינינו במהרה בימינו. ת.נ.צ.ב.ה.

אשר פישר

זכרונותי מהבית

נולדתי בקושניצה שבקרפטורוס ושם גדלתי. הדפים הבאים מתארים את זכרונותי מחיי ילדותי ונעורי שם ומסבלותי בימי השואה.

גלגוליו של שם

שם אבי: יוסף אהרון קליין, בן יצחק ומרים קליין, בן אשר ופרידה (חדוה) קליין, זכרונם לברכה.

שם אמי: איטה ליינער, בת בנימין צבי וחיה שיפרה ליינער, זכרונם לברכה. שמי אשר פישר – מדוע נקראתי בשם לא לי?

אמי נולדה בלמברג שבגליציה. היתה כבת שנה כאשר עברה עם משפחתה לקרפטורוס. בקרפטורוס גדלה והקימה משפחה משלה. כמרבית יהודי הסביבה, נישאו הורי שומרי המסורת, לפי ההלכה. הם לא האמינו בחשיבות הנישואין הרשמיים על־פי חוקי המדינה. אולם הצ'כים לא הכירו בי בשם 'קליין' – שהוא שם משפחתי על־פי ההלכה (שמו של אבי), אלא בשם 'ליינער' – שמה של אמי על־פי הנוהג הצ'כי.

בשנת 1938, כאשר כבשו ההונגרים את איזור מגורנו, גברה האנטישמיות ועמה גל איומי גירושים בכוח מן המקום לכל היהודים שלא היו ילידי המקום או שלא יכלו להוכיח שנולדו בקרפטורוס בגלל העדר תעודת לידה מקומית. מספר משפחות הוגלו מן הכפר לגבול פולין, והשמועות היו איומות. גם משפחתי קיבלה צוו גירוש, דבר שגרם לנו לבהלה בלתי רגילה.

אמי נסעה למונקאץ' למשרד הרישום ודרשה שתינתן לה תעודת הלידה בטענה שהיא הינה ילידת מונקאץ', ותעודת הלידה דרושה לה כדי למנוע את גירוש בני משפחתה לעבר הגבול. הפקידים, אשר ניסו לסייע לאמי, לא מצאו (כמובן) שום סימוכין לרישום לידתה של אמי כבת העיר. בחיפושיהם נאמר לאמי שאין ברישומים איטה ליינער, אלא איטה פישר. תשובתה של אמי היתה: 'שיהיה פישר איטה' ומאז נשאו בני משפחתי שם שאול זה – 'פישר' – תחת שם משפחתם 'ליינער'.

משפחתי

היינו שבעה אחים ואחיות, ארבע בנות ושלושה בנים:
דבורה ז"ל נשואה ולה שני ילדים. ניספו בשואה.
חיה שיפרה ז"ל נשואה ואם לבת אחת, ניספו בשואה.
דוד, ניצול השואה, חי בארצות הברית, אב לבן ובת וסב לנכדים.
אני, אשר, ניצול השואה, חי בארצות הברית, אב לשלושה בנים וסב לשישה נכדים.
ציפורה־ברכה (פייגי) ניצולת השואה, אם לשתי בנות וסבתא לשישה נכדים.
בנימין־צבי ז"ל, ניספה בשואה.
שרה ז"ל, אחותי הצעירה ביותר, ניספתה בשואה.

אבי ז"ל נפטר בי"ט לחודש אב תרצ"ט (1939), בבית־חולים הקטן שבמונקאץ'. לא ברור לי כיום מה היתה מחלתו. יום הזכרון ידוע לי מאחר שהוא חל שלושה ימים לפני יום הזכרון של אם־אבי – סבתא מרים ז"ל – שנפטרה בכ"ב לחודש אב. אמי, זכרונה לברכה, ניספתה בשואה.

מקורות הפרנסה של משפחתי

אבי היה 'מלמד'. אך עיקר פרנסת המשפחה היתה על אמי. אמי עבדה כתופרת ששימעה היה ידוע לגויי הסביבה. רובם שילמו בעבור עבודת התפירה בתוצרת חקלאית.

הקהילה היהודית, שמנתה שמונים וחמש משפחות בקירוב, עסקה ברובה במסחר, או שהיו בעלי מקצוע, כגון: חייטים, נגרים, ספרים, סנדלרים וכדומה.

יחסים בין הגויים והיהודים

הגויים בכפרנו מנו כחמש מאות משפחות. מרביתם עסקו בחקלאות לצריכה עצמית. היחסים בין הגויים ליהודים היו רגישים, אך למדנו להסתגל למצב, תמיד בזהירות מסויימת.

אורח החיים בקושניצה

מרבית יהודי קושניצה חיו בדלות. הקניית החינוך נעשתה בבית הספר היסודי בלבד – מגיל שש עד ארבע־עשרה. הבנים למדו בנוסף למערכת החינוך הרגילה גם בחדר. אני התחלתי את לימודי בחדר בהיותי בן חמש, מאחר שאבי היה מלמד. השכמתי קום בשעה חמש וחצי בבוקר וסיימתי את יום לימודי בחדר בשעה תשע בערב. שבוע הלימודים נמשך החל מיום ראשון ועד יום שישי בצהריים. משפחתנו גרה ברחוב קרצקי מספר 38 בקושניצה. מאחורי הבית היה גן ארוך שבו זרענו תירס שממנו אפינו לחם, חמניות לייצור שמן, וגידולים חקלאיים נוספים כתוצרת עצמית. בנוסף היו בבעלות משפחתי אדמות נוספות

וכן בניין אשר שימש כבית־ספר עממי בקרצקי, כפר סמוך, אותו ירשנו מסבנו: סבא יצחק קליין. האדמות בקרצקי הושכרו תמורת חלק מן היבול. שכר הדירה אותו קיבלנו תמורת הבניין שימש כתשלום המשכנתא לבניין.

החיים היו קשים לקיום. כבר בהיותי בן שתים עשרה הטרידוני המחשבות מה אעשה בעתיד לכשאגדל. מאחר שהייתי קטן וחלש מן הילדים בני גילי, החלטתי ללמוד חייטות. דוד, אחי הגדול, למד אפייה. אחיותי הגדולות למדו תפירה מאמי ועזרו בפרנסת הבית עד שנישאו.

חיי החברה

בימי הנעורים נהגנו בזמן חופשת הקיץ שנמשכה כשישה שבועות לצאת להרים לאסוף פטריות (למחרת יום גשום), או לקטוף תותי שדה ופטל ואגוזים. זכרונות אלו של חוויות בחברותא משותפת ותחושת אושר מיוחדת מלווים אותי תמיד.

קורות חיי

כאשר מלאו לי ארבע עשרה שנים, יצאתי למונקאץ' ללמוד חייטות. למעלה משלוש שנים עבדתי ללא תמורה משחר עד ערב, החל מיום ראשון ועד כחצי שעה לפני כניסת השבת ביום שישי. עם תום השנה הראשונה, הציע המעסיק שלי שאהיה סמוך לשולחנו כפרס על מסירותי. בשנת 1939 סיימתי את הכשרתי המקצועית כחייט ותכננתי להוסיף ולעבוד במקום כעוזר חייט. אך מאחר שאבי נפטר, נאלצתי לשוב לביתי לימי השבעה. מכורח המציאות נשארתי בכפר הולדתי והתחלתי לעבוד כחייט עצמאי עד שמלאו לי עשרים ואחת שנה. אז נקראתי על־פי צו מיוחד להתייצב למחנות עבודה.

בספטמבר 1943 הגעתי לחלקה הדרומי של הונגריה לעיר מוהאץ'. שם עסקנו בבניית גשרים וסלילת כבישים. העבודה הפיסית המאומצת קשתה עלי וחיפשתי דרך כלשהי להקל על מצוקתי. הפתרון הסתמן כשהצלחתי להתקבל כחייט המחנה. עסקתי בעבודות תפירה שונות לקציני המחנה ותיקנתי את בגדי החברים. לאחר מכן הועברנו למחלקה אשר סיפקה מזון לדיוויזיה שלמה, וכך נמנע מאיתנו הרעב.

בסתיו של 1944 החמיר המצב. קשה לי לתאר את התלאות שעברו עלי במחנות העבודה – לזכרונותי לתקופה זו ניתן להקדיש ספר שלם. מחשבתי בימים טרופים אלו נותבה אך ורק אל מטרה אחת: הישרדות. לאחר ששוחררנו על־ידי האמריקאים חששתי לשוב לביתי שמא לא אמצא את משפחתי בין החיים.

לסיום – היתה זו דרך ארוכה רצופת סבל.

היום, כל אימת שאני שומע את נכדי יונתן (בן השתים עשרה) מנגן מיצירות מוצארט או שופן בפסנתר, עיני מתמלאות בדמעות אושר ושמחה על שזכיתי בימי זיקנתי לנחת כזו.

צפורה גרינברג

זכרונותי

נולדתי בקושניצה להורי יוסף אהרון ואיטה זכרונם לברכה. קיבלתי חינוך יהודי מסורתי המושתת על ערכי אהבה וכבוד המשפחה. אבי היה מלמד – והרביץ תורה לילדי החדר. אמי התפרנסה מתפירה.

בבית־הספר למדתי עד שמלאו לי ארבע עשרה שנים. מאחר שלא ניתן היה להוסיף וללמוד, למדתי תפירה מאמי.

אמי היתה אישה נעימת הליכות, טובה ואהובה על כל מכריה ושכניה. שכנינו הגויים נהגו להתייעץ עם אמי, אשר תפרה להם את בגדיהם המסורתיים.

על משפחתי בפרט ובהרחבה ניתן ללמוד ממה שכתב אחי אשר פישר (ליינער), וכפר הולדתי קושניצה תואר בהרחבה ובפירוט על־ידי רבים אחרים.

בשנת 1944 בערב פסח תש"ד (1944) סיפר גוי שהתגורר בביתנו כי עומדים להעביר את כל היהודים ל'מקום אחר'. ואכן, זמן קצר לאחר פסח פונינו לגיטו מונקאץ', ומשם ברכבות לאושוויץ. קצרה היריעה לתאר את התלאות והסבל שעברו עלי במחנה ההשמדה הנורא הזה. אך מה שהדריך והנחה אותי בתקופה זו היתה המחשבה שיש להישרד.

היום אני סבתא מאושרת לשישה נכדים, ונכדתי הבכורה מתגייסת לצבא ההגנה לישראל.

משה גרינברג

זכרונותי

אני משה גרינברג, בן אברהם־אליהו, בן אליעזר ואיידל גרינברג זכרונם לברכה ולאה ממשפחת מייזליק מזדניא, בתם של יצחק ושיינדל לבית מייזליק זכרונם לברכה.

לאבי, אברהם־אליהו היו חמישה אחים ואחות אחת: מאיר, שבתאי, זאב, יהודה־לייב, יצחק והאחות רוזה – כולם ניספו באושוויץ. הי"ד.

לאמי לאה היו שלושה אחים: ר' מרדכי (אשר כיהן כרב בבראטיסלאבה), חיים־בר (שכיהן כדיין בניטרא), משה אשר נותר לגור בזדניא ועזר לסבתי שיינדל לאחר מות אביו (סבי) יצחק בצעירותו. ר' מרדכי וחיים בר גורשו לאוקראינה בשנת 1942 ושם נהרגו על ידי האוקראינים. הי"ד. לאמי היתה גם אחות ששמה אינו זכור לי, אשר נישאה לבן העיר חוסט. דודתי נפטרה בצעירותה והשאירה אחריה שני ילדים: בן ובת בוגרים. לא ידוע לי מה עלה

בגורלם של הבן והבת, למעט העובדה שהבן הגיע לישראל עוד לפני מלחמת העולם השנייה.

היינו ארבעה ילדים במשפחה. אנוכי, אחי יצחק־צבי, המתגורר בישראל, פנחס אשר ניספה שבוע לפני גמר המלחמה ואחותי חיה־שורלה אשר ניספתה עם אמי בהגיען לאושוויץ.

זכרונות של ילד בן שבע מזדניא

נולדתי בזדניא, המרוחקת כחמישה עשר ק"מ מקושניצה. שם גדלתי וחייתי עד שמלאו לי שבע שנים. את הכפר זדניא חצה רחוב ארוך שמשני צידיו בתים וחנויות, בהן ניתן היה לרכוש את כל הדרוש, כולל נפט לתאורה ביתית. במרכז הכפר עמד בית כנסת. לא רחוק ממקום מגורי היתה תחנת הרכבת. לאורך הכפר זרם הנהר בורז'בה.

מאחורי ביתי זרם נחל, אחד מן הפלגים הרבים שהובילו את מי הגשמים לנהר בורז'בה. בימות הקייץ היו מי הנחל רדודים, ונהגנו לדוג בהם דגים. פרנסת היהודים היתה על מסחר ומלאכה, כגון חייטות, סנדלרות ונגרות. הכפר היה מוקף יערות רבים, אשר סיפקו פרנסה לתושבי הכפר, יהודים וגויים כאחד.

את לימודי התחלתי בחדר בהיותי בן ארבע שנים. בגיל שש התחלתי ללמוד בבית ספר מעורב (יהודים וגויים). בתום שנת הלימודים הראשונה, העתיקה משפחתי את מקום מגוריה לקושניצה.

זכרונות מקושניצה

הכפר היה מורכב משני רחובות מקבילים, שמרחק של כחצי ק"מ ביניהם. רחוב אחד במעלה גבעה, ובמורדותיה נהר אשר זרם לאורך הכפר. במרחק של כמה מאות מטרים רחוב נוסף (ינאר זאט). מן הרחוב הראשי – הסתעפות לרחוב נוסף – רחוב קרצקי (קרצקי גאס).

סביב כל בית היתה חלקת אדמה קטנה ששימשה מקור כלכלה מתוצרת האדמה למשפחות. חלקות אדמה נוספות מעובדות הרחק מן הכפר היו בבעלות המשפחות. נהגנו לגדל ירקות: תירס, שעועית, עגבניות, צנון, גזר, תפוחי אדמה. היבול שימש לצריכה ביתית במשך כל השנה. בימות החורף נהגנו לשמר את הירקות במרתף. התירס יובש, נטחן והקמח שימש לאפיית לחם, והכנת התבשיל ממליגה. את הכרוב נהגנו לכבוש בחביות בתוספת מלח, והכרוב שימש כתוספת מזון במשך כל השנה.

גם מוצרי חלב, כגון גבינות שונות, נהגנו לעשות במו ידינו. את החלב קנינו מן הגויים בכפר. כדי לקנות חלב כשר למהדרין נהגנו להביא לאיכרה הגויה כד מלא מים לנטילת ידיים.

היהודים היוו מיעוט בכפר, שאוכלוסייתו העיקרית היו רוסים. פרט לחקלאות היו מקורות הפרנסה בקושניצה דומים לאלו שבזדניא.

תלמיד בקושניצה

סדר היום של תלמיד בקושניצה היה עמוס לעייפה. משחר עד ערב עם הפסקת צהריים קצרה. בימות החורף נהגנו לצאת מן הבית בחשיכה. כדי להאיר את דרכנו אילתרנו עששיות לתאורה. בערב עם תום יום הלמודים שבנו הביתה בקבוצות מחשש תקיפותיהם של ילדי הגויים, שנהגו לידות בנו אבנים ולהתגרות בנו.

ילד יהודי בין גויים

יחסי השכנות עם הגויים היו בדרך־כלל תקינים למעט מקרים של אלימות. לבוש היהודים היה שונה מזה של הגויים: פאות, כובע ברט – אלו היו מסימני ההיכר של היהודים. הלבוש יוצא הדופן גרר תגובות של ילדי הגויים החל באלימות, ידוי אבנים, וכלה בכינויי גנאי (יהודי לך לפלסטינה). גם את הכלבים שיסו בנו, וכשאלו החלו לנבוח נהגנו לומר באידיש: הינד הינד איך בין יעקבס קינד אנד די בין עישיו הינד, אז די ויסט מיך צי באסן ול איך דיך עישיו ציראסן. (בתרגום: כלב כלב, אני מזרע יעקב, ואתה כלבו של עשו. והיה אם תנשכני אני אקרע אותך לגזרים).

אורח החיים היהודי בקושניצה

כל יהודי הכפר היו שומרי מצוות ושמרו בקפדנות על כל הלכות הדת. השבת היתה במוקד החשיבה שהינחתה את חיינו מדי יום. כבר בראשית השבוע חשבנו על בוא השבת. את הטוב ביותר נהגו לשמור לשבת. בערב שבת כל היהודים שגרו בסביבת מגוריו של סבא אליעזר נהגו להתפלל בביתו, כולל משפחתי כמובן, וכך עלה בידינו להוות מניין לתפילה ואף למעלה מזה.

כששבנו הביתה חיכתה אמי כאשר הארוחה המיוחדת לשבת ממתינה לנו. תחושת קדושת השבת היתה מיוחדת במינה – המעבר מחול לקודש כולל הפסקת העישון בשבת, מאכלי השבת המיוחדים, התפילות, התכנסות כל בני המשפחה הם טעם מיוחד המלווה אותי עד היום.

את שעות אחר הצהריים של השבת בילינו בביתו של סבא אליעזר לסעודה השלישית (שלישידס), במהלך הסעודה זימרו ושרו המסובים לשולחן. עם צאת השבת התפללנו מנחה ומעריב והדלקנו נרות הבדלה.

גילויי ציונות ראשונים

ילדי הכפר הבוגרים אירגנו כינוסים מיוחדים, בהם נהגו לספר לנו על ארץ ישראל. לימדו אותנו שירי ארץ ישראל וקיימו עצרות לזכרם של חלוצי ארץ ישראל.

בן שתים עשרה ומה הלאה?

בהיותי בן שתים עשרה עברתי ללמוד בכפר ליסיצ'ה – בחדר. לא נהגו לחגוג את בר המצווה בטקס מיוחד כשם שנהוג היום. במלאת לי שלוש עשרה שנים עליתי לתורה בבית הכנסת על־פי פנייתי האישית, ובכך תם טקס המעבר שלי מילדות לבגרות.

בהיותי בן ארבע עשרה נשלחתי ללמוד בישיבה, בפישטיאן. שם למדתי עד שמלאו לי שש עשרה שנים. בסתיו 1938 פלשו הגרמנים לאוסטריה.

מה הניע אותי לעזוב את הישיבה ולשוב לקושניצה?

בתקופת לימודי בישיבה עבדתי באחוזתו של יהודי עשיר כשומר על כשרות החליבה והחלב. מרבית תושבי הכפר הגויים עבדו אצל אותו יהודי. עם פלישת הגרמנים לאוסטריה, באחד הימים פנה אלי אחד הגויים שעבד במקום, הראה לי את אקדחו וציין שמיד עם כניסתם של הגרמנים לאיזור, האדם הראשון שיפגע בו ויהרגנו יהיה אותו יהודי עשיר. גל שנאה זה היה למעשה התמרור הראשון שהינחה אותי לנטוש את המקום, בנוסף להיותי זר במקום, לא תושב או יליד המקום. החשש מפני גירוש ואף גרוע מזה, הנחוני לשוב לכפר מגורי קושניצה.

מלחמת העולם השניה

בשנת 1939 פלשו ההונגרים לקרפטורוס. עדיין ניתן היה להוסיף ולהתקיים, אם כי בתנאים קשים. כשלוש שנים למדתי חייטות. הגזירות הלכו ורבו. בשנת 1941 היה על כל יהודי להיות רשום במקום עבודה, ולכן היה עלי לעבוד ולסייע לפרנסת משפחתי בהטענת עצים לקרונות שנשלחו להונגריה.

בשנת 1943 גוייסתי למחנה עבודה (מונקוטבור). פרק זה בחיי שנמשך כשנתיים תחת שלטון האימים של הגרמנים כרוך בסבל רב ולא כאן המקום לפרטו. במארס 1945 שוחררתי והגעתי לבודאפשט. בבודאפשט אושפזתי בבית־חולים בגלל רגלי שקפאו עקב הליכה ממושכת בקור. לאחר ששוחררתי מבית־החולים הגעתי לג'וינט. שם נשאלתי אם אני ממשוחררי אושוויץ. אני השבתי בשאלה – מה זה אושוויץ, מהו המקום הזה? עד כמה הסתירו מאיתנו הגרמנים וההונגרים את מה שאירע במהלך שנתיים אלו ניתן ללמוד מן העובדה שלא היתה לי שמץ של ידיעה על מחנות ההשמדה.

עלייה לארץ ישראל

את אשתי צפורה פגשתי לאחר השחרור בשנת 1945 בקושניצה. סיפור עלייתנו לארץ כמעפילים פורסם במהדורות אחדות: סיפורה של הספינה 'יציאת אירופה' או בשמה הלועזי 'אקסודוס'.

אלטר חיים רוזנברג

אבי מורי ורבי יהודה רוזנברג בן יוסף צבי ז"ל
המכונה ר' יידל החריף מקושניצה

אבי היה רוב ימיו תלמידו של האדמו"ר חנניה יום טוב ליפא זצ"ל בעל "קדושת לוי", וזכה לשמוע דברי תורה מהאדמו"ר יקותיאל יהודה בעל הספר "טוב לב". אבי למד גמרא יחד עם האדמו"ר ר יואל טייטלבוים, הרבי יואליש מסטמאר זצ"ל.

בתקופה שר' יואליש כיהן כרב מרא דאתרא באירשווה, ביקר לעתים אצל גיסו הרבי מסאסוב האדמו"ר חנוך הניך בקרצקי. ואז גם ביקר בקושניצה אצל חבירו, אבי מורי.

שמחת פגישתם היתה מלווה בברכות נלהבות, שאלות ותשובות בסוגיות שונות.

וכך זכה אבי מורי לכינוי מיוחד, ר' יידל "החריף" מקושניצה.

שלישיה, פגישתם עם אליהו הנביא

שו"ב העיירה שַנדרִיף, שו"ב העיירה אילניצה ואבי ז"ל היו תלמידי ישיבת "קדושת יום טוב" בסיגט.

באחת השבתות התארחה השלישיה בעיירה קטנה באיזור סיגט. הם החליטו לחזור במוצאי שבת קודש לסיגט ברגל, בדרך העוברת יער עבות וסבוך, עד שהעצים גם הסתירו את אור הלבנה. כשהגיעו למרכז היער התקרבה אליהם דמות יהודי בלבוש מסורתי צנוע; הוא בירך אותם בשבוע טוב עם שאמר להם: להיזהר בלילות בדרכים מסוכנות. נא לבדוק את הארבע כנפות. נא המשיכו את דרככם בשלום.

הם הגיעו לסיגט באישון לילה. בהתרגשות רבה סיפרו לרבם על דבר הפגישה הזאת. ה"קדושת יום טוב" בירך אותם: תלמידי, זכיתם להיפגש עם אליהו הנביא המציל והמבשר.

סמיכות לרב

אבא נשא לאשה את אמי מרת שיינדיל בת ר' משה יואל. אחרי החתונה ושבע הברכות הזמין ה"קדושת יום טוב" במזל־טוב את אבי מורי, תלמידו, לקבל סמיכות לרב. הרבי מסר את הכתב בצירוף של ברכות, כמקובל בחצרו של הרבי בסיגט. באותו מעמד אמר לו הרבי: בני תלמידי, יש לי עוד בשורה חשובה בשבילך, הנני ממליץ עליך, לקבל כס רבנות בעיירה באיזור סיגט.

אבא ז"ל התרגש מאוד מכל המאורע. הוא השיב לרבו: ברשות מורי ורבי

אסע הביתה ואתייעץ עם עזר כנגדי, ואשוב עם תשובה למורי ורבי. הרבי נתן ברכתו: צאתך לשלום בני תלמידי.

אבא שב הביתה ובפיו שתי הבשורות. כל הסובבים אותו מקבלי פניו התרגשו מן המאורע.

רעייתו הצעירה, אמי ע"ה, ביקשה שהות של כמה ימים לשקול מה להשיב לרבי. לסוף החליטה לבקש מבעלה לוותר על כס הרבנות, באומרה כי תפקיד מרא דאתרא כרוך באחריות גדולה מאוד לגבי כל מה שנעשה בעיירה, שקשה לעמוד בזה בשלוות נפש. עול הרבנות כרוך במענה לשאלות שונות בכשרות, דיני תורה, חינוך חרדי, ישיבה, תלמוד תורה, גמ"ח, ביקור חולים, הכנסת כלה ומוסדות ציבוריים שונים ועוד כיוצא באלה. היא המליצה איפוא בפני אבא להשתדל להשיג את הפרנסה בס"ד – על ידי עיסוק במסחר עם קביעת עיתים לתורה וה' יהיה בעזרו. ובנוסף לכך עם ברכה מהרבי בס"ד תבוא ההצלחה.

בבית היתה חנות מכולת עם רשיון למכירת משקאות חריפים. בנוסף עסק אבא במסחר בחומר גלם לטקסטיל וברעפים עשויים עץ, שהיו מקובלים באיזור שלנו לכיסוי גגות (שינדלען).

אבא זכה לקיים לימוד תורה יומם ולילה בנוסף למסחר. הצליח בס"ד לפרנס את המשפחה בכבוד רב. המלצתה של אמא לגבי דרך חייהם היתה נכונה והברכה שרתה במעשה ידיהם.

לימוד גמרא בעונג

עתה יש ברצוני לצייר במילים אחדות את סדר יומו של אבי מורי בספרי קודש. אני בן שתים־עשרה, יתום הן מצד אמי והן מצד אבי.

כל ימי חיי עומדת לנגד עיני תמונה זו: אבי יושב בכיסא המיוחד שלו והגמרא הגדולה על השולחן בחצי שיפוע בגלל המקטרת שאורכה שמונים ס"מ או יותר. האמה של יד שמאל נשענת חציה על הגמרא וחציה על השולחן ויד הימין שלו על המשענת ובה הוא מחזיק את המקטרת. כך בעונג ובעיון רב למד אבי בספרי קודש ובעיקר גמרא.

הלכתי לישון, אבי על יד הגמרא. קמתי בבוקר לחדר, אבי עם הגמרא, כאילו בכלל לא הלך לישון. ובכן מתי אני כן ראיתי את אבי הולך לישון? אך ורק בשבת אחר הצהרים. אז ביקש ממני לספר לו מפירושי רש"י, על פרשת השבוע, מובן שברמה שלי, וכך נרדם בשינה של עונג שבת. החברים המתינו לי ואז יצאנו לשטח שמאחורי המשטרה של היום. זה היה עונג שבת צנוע של החברים מהחדר.

כתבי־יד של אבי מורי

בארון הספרים שבבית אבא עמד ספר כרוך בכריכה עבה, כתבי־יד בפרשנות על התורה ועל סוגיות שונות בתלמוד ברמה גבוהה. התחיל לכתוב בימי לימודיו בישיבה אצל בעל "קדושת יום טוב" בעיר סיגט, זכותו תגן עלינו.

לעיין בכתבי היד היתה הזדמנות לגיסי ר' יצחק אייזיק פרידמן, לגיסי ר' אהרן אייזנר, ולדודי ר' יוסף צבי פרידמן ולאחי ר' יצחק הי"ד.

המצב הכלכלי הקשה בשנים שלפני השואה – לא איפשר להוציא לאור את כתבי היד של אבי מורי. הספר נעלם בשואה יחד עם הרבה הרבה ספרי קודש ותורות ישראל.

הנני מרגיש את גודל הנזק שנגרם בהיעלמותם של חיבורים אלה, שהיו יכולים להיות ספר עיון חשוב בתורת ישראל ומצבת זכרון לתפארת המשפחה.

השתחררתי ממחנה ההשמדה ברגן־בלזן וקיבלתי על עצמי לעלות לארץ ישראל, בכל הדרכים אפילו הקשות ביותר. התוואי היה מגרמניה לאוסטריה, פאריס, מארסיי, אוניה "לנגב", קפריסין, ובינואר 1948 עליתי ארצה. התנדבתי והתגייסתי לצה"ל וזכיתי להשתתף במלחמת השחרור, ובמבצע קדש, ותמרונים בהרי ירושלים.

ביאת המשיח

בוקר אביב אחד, ואני בן תשע שנים עומד על יד הבית שלנו והנה אבי מורי יוצא מן הבית יורד חמש מדריגות לכיוון הכביש, לבוש מלכות. הבִּיבֶּר־הוּט הרחב, המעיל השחור הארוך והמקל החגיגי בידו. הוא ניצב לפני הבית, עומד ומביט לכיוון התפר שבין השמים הכחולים – וההרים לאורך קו המזרח והדרום, ופניו קרנו אור וזוהר.

פניתי אל אבי מורי בשאלה: עוד לא ראיתיך לבוש כה חגיגי ביום חול? תשובתו: בני אלטר חיימ'ל, אני מחכה למשיח. ועיניו של אבי דבוקות לתפר הרי המזרח והדרום עם הרבה תקוות טובות של ישועה וגאולה. והוסיף: בני לך לחדר כי לעולם "תלמוד תורה כנגד כולם". כנראה, לפי הרמזים וסימנים בספרי קודש והגימטריאות, היה צריך להופיע קרן אור מיוחד, המבשר ביאת המשיח. את דביקותם המשיחית, ספגו בישיבה של האדמו"רים בסיגט.

האֵמא האידיאלית

אמי מורתי שיינדל בת ר' משה יואל ע"ה. סבי היה אחד מעמודי התווך של משפחת פרידמן. אמי היתה אשה אידיאלית למשפחתה, היא נתנה עידוד לאבי ללימוד תורה ועידוד למסחר ובעיקר במצבים של משבר במסחר. אמי היתה מבורכת בכל התכונות הטובות לחינוך ילדיה ובעזרתן של בנותיה שרה, רבקה וגיטל, ניהלה ברמה מכובדת את הבית המסורתי ומשק הבית בסימן של "בעלבטישקייט".

הבית הקרין אור של משפחה מסודרת: קבלת אורחים בסבר פנים יפות, ואם של מסירות נפש לילדיה. הבית שלנו היה מרכז מסחרי לסוחרים שהחומר שלהם עבר על יד הבית שלנו בכיוון תחנת הרכבת. ואנשי הובלה גם קיבלו בביתנו את שכרם וגם עבור החומר שעבר מיד ליד בין הסוחרים בהתאם למקום ולזמן.

הבית שלנו היה מבורך ותוסס באורחים וסוחרים תלמידי חכמים ושליחים מכובדים ממוסדות שונים והכל בניהול עדין, מכובד ולפי מסורת הבית.

הדלקת נרות שבת – ואני בן שש

ראיתי, אמי עומדת גוף ישר מכוסה בבגדיה, רק שתי ידיה על פניה היו מאירות והקרינו קדושת שבת בתוספת חן. להדלקת נרות שבת היא לובשת מטפחת ראש, חולצה וצעיף מיוחד בצבע זהב־בהיר, חצאית בד כבד בצבע זית מגיע עד לרצפה וכיסה גם את נעלי הבית. כלומר: במוחי נחרטה רק התפילה של אמי המסורה.

יד של אמא – ואני בן שבע

אמי שוכבת במיטה חולה, ויד שמאלה מעל השמיכה. ניגשתי וליטפתי את ידה העדינה ולא שמעתי קול תגובה. ברור: מה היה עליה להגיד, כי "בעוד כמה ימים תהיה יתום"?

למרות היותי הילד הקטן, השתדלו בבית לא לפנק אותי. גם זה מובן לי היום, שלא יהיה לי קשה לשאת את יתמותי. זה חינוך רציני ועצמאי.

אחרי שנות מחלה בי"ז בתמוז תרפ"ב (1922) ביום הצום בבוקר. אבי היה בבית הכנסת. אמי קראה את שתי בנותיה את שרה ואת רבקה, ומסרה צוואה קצרה בעל־פה. אחר כך אמרה סדר וידוי, וכשגמרה עם שמע ישראל... ה' אחד מסרה נשמתה הטהורה לגנזי מרומים. בשעה שתים עשרה היתה הלוויה, והיתום הקטן אומר קדיש על קבר אמו, והכל סביבו בוכים. יהי זכרה ברוך.

ראש השנה עצוב בשנת תרפ"ז

אור לערב ר"ה הורגשה אצל אבי הכנה מיוחדת לקראת החג. הנקישות בדלת עם "הפטיש" המסורתי בליל הסליחות. והמילים "יידעלעך שטייט אויף" – "קומו רונו בלילה", ליווה אותנו למקווה – לבית הכנסת ושם כיבדו את אבי כש"ץ לאמירת סליחות.

בהתלהבות רבה השמיע אבי את "הקדיש". במנגינה המסורתית המיוחדת אמר: "הנשמה לך", הפזמונים "שמע קולנו" והקהל סיים ב"תקבל ברחמים וברצון את תפילותינו". הד ברכות של "שנה טובה" נשמע אחרי הסליחות.

האדמו"ר מסַאסוֹב הזמין את אבי לחג וגם כיבד אותו לשמש ש"ץ לתפילת שחרית.

עם המלך פתח אבי את התפילה והמשיך בחרדת־קודש ולפני שיר המעלות ממעמקים חש ברע. התפילה הופסקה, הרב הזמין את אבי לחדרו המיוחד לעודד אותו. אחרי פסק זמן הרבי הודיע לחסידיו המתפללים כי בשל בריאותו הרופפת לא יכול ר' יידל להמשיך כש"ץ.

במשך החג ישבנו והתפללנו והשתתפנו בסעודות, אך חלה הידרדרות ניכרת במצב בריאותו. הרבי השתדל לעודד את אבי ולא חשבו על טיפול רפואי. ואני בן אחת־עשרה וחצי. זכורה לי הרוממות של ה"תשליך" והמסורת של הילדים להאיר את שפת נהר הבורז'בה בשייט של נרות על גבי קרשים הלוך וחזור לקיים את תפילות התשליך וכוונתו. בצום גדליה בבוקר אבא נכנס לקבל מהרבי ברכה ונסענו הביתה. בין השכנים היתה סקרנות גבוהה.

הגענו הביתה עם הפסד גדול של שלושה ימים של טיפול רפואי. הלוא בראש השנה קיים פיקוח נפש...? במשך החורף אבי עבר טיפולים, והיו עליות וירידות במצב בריאותו ובכ' באדר מסר נשמתו להשגחה עליונה.

עלי לציין שבחודש אלול אבא היה בטיפול רפואי בבית הבראה מאריאנסקי לאזני (Marianski Lazni) בצ'כיה וחזר הביתה בריא ושלם, וטיפל במרץ רב בכל העניינים שהיו על סדר יומו. ובעיקר הכנה לקראת ראש השנה. יהי זכרו ברוך.

בשנות הרעה

היה זה בשנת 1940. האירגון הפאשיסטי ההונגרי אירגן רשת של התנפלויות על יהודים ברחובות בודאפשט, Rázia, ובמיוחד על מועדוני ציונים שונים. כך נאסרתי גם אנוכי והגעתי לכלא בודאפשט המפורסם. אחרי שמונה ימים שוחררתי בטיפולו של עורך דין אנטישמי, בתנאי שאעזוב את העיר בודאפשט, אסע הביתה ואתייצב בתחנת הז'נדרמריה בקושניצה. בתוך שישים יום עלי להוכיח שהסבא רוזנברג שילם מיסים בחייו, והצלחתי להוכיח. ממש נס מן השמים.

בחודש אדר תש"א (1941) התחתנתי עם בחירת לבי לאה בת ר' שמעון פרידמן, ומיד אחרי פסח גוייסתי לפלוגת עבודה – 108/8 באיזור סַסְרֵגֶן רומניה ההונגרית. עבדנו בבניית תשתית לשדה תעופה, ובחודש נובמבר שוחררתי ועברתי לגור בעיר סֶבלוּש. אחרי כמה ימים הזמינו אותי למרתף החקירות בחשד שאני שייך למחתרת הקומוניסטית. ויצאתי משם לא על ידי חברה קדישא, שלם בגופי, בלי עינויים מיוחדים ובלי פרנסה. הייתי אסיר בית.

אחרי פסח תש"ב (1942) גוייסתי שוב לצאת. הפעם לאוקראינה. הגעתי ליערות קייב. אז נולדה בתי רייזלה. ואני עובד בקור עז, ברעב, בבגדים קרועים, שבור מבחינה נפשית ופיזית. אך התגברתי על הכל. בחודש אדר תש"ד (1944) אחרי עשרים ושניים חודש שוחררתי הביתה (תחיית המתים). הפגישה הראשונה עם בתי רייזלה משקפת את הטרגדיות בפלוגות העבודה. בתי לא רצתה לגשת שלי. ואחרי חמש דקות קפצה אלי וחיבקה אותי חזק, חיבוק של אבא־אמא ובת באמצע.

אחרי השמחה הזכרתי בסימן שאלה? על היהודים תושבי קייב והעיר סטאניסלב. "ההיסטוריה חוזרת על עקבותיה". לי היה ברור כי השלטונות הגרמנים וההונגרים מתכננים להכין את השטח לגירוש יהודי הקרפטים לגיטו. ובכן עצוב מאוד.

לתאומים שלוש אמהות

למה אני כותב את הסיפור דנן? אנא שימו לב! אחותי רחל ואני אלטר חיים נולדנו תאומים. נולדנו, ואמא היקרה חולה. נולדנו, עם בעיות: בעיה של מיניקות, ובעיה של טיפול עדין במקום אינקובטור.

למזלנו נולדו אז שתי בנות בשכנותנו אחת לזלדה פרידמן והשנייה ללאה אייזדורפר. שוב למזלנו בתקופה ההיא היה ב"ה מצבנו הכלכלי טוב. הן קיבלו על עצמן את הטיפול המיוחד הזהיר והקשה. הן עבדו בשתי משמרות בנאמנות. והתאומים קיבלו בסיס חזק ובריא, וגדלו – לשמחת ההורים והמטפלות השכנות. אמא תמיד עודדה אותן; לתאומים שלוש אמהות, שלושתנו נשמח עם התפתחותם ובפרט אלטר חיים כשיבוא מהישיבה יפתיע אתכן עם מתנה. התשובה היתה: כשאלטר חיים יבוא מהישיבה והוא יבקר אצלנו בבית, זו תהיה המתנה הגדולה ביותר. היות והתאומים גם דמנו וחיינו. מאז גיל שתים עשרה אני יתום הן מצד אמי והן מצד אבי. ומצבי היה קשה בישיבה, בצבא הצ'כי, אסיר ציון, פלוגות עבודה ברומניה, שנתיים אוקראינה – שחרור הביתה. מארס 1944 היה הכנה לגירוש, כי לי זה היה ידוע. כי הייתי בגיטו סטאניסלאב.

משפחה יקרה! כל הכתבה, מעין תפילה שבלב, שאני חי עם זה. ברצוני לומר היום כשאנו מזכירים את ההורים ואת המשפחה ואנשים חשובים בספר של "שבע קהילות". ברצוני להתייחד עם זכרן של המטפלות שלי, מרת זלדה ומרת לאה. ומתפלל לעילוי נשמתן. הי"ד. יהי זכרן ברוך.

אמא מזיווג שני של אבא

אחרי מות אמי נשא אבא אשה בזיווג שני, את בלומה בת ר' אליעזר הרשקוביץ.

אחרי מות אבי מורי, חזרה אמא בלומה לביתה הקודם בעיירה קומלוש. היא הסתדרה שם זמנית. אחרי הבר־מִצוה של בנה הגדול החליטה למכור את משק־הבית ולעבור לגור בעיר ברגסָאס ברהובו, כדי לתת לשני בניה צבי־דוד, וחנניה־יום־טוב־ליפא, חינוך תורני, בישיבה המפורסמת "בית אשר". אמא בלומה היתה גאה על בניה הלומדים בישיבה. היא ידעה שזה רצון אביהם ז"ל.

אמא היתה אשה חרוצה. היא עזרה לזולת מעל כוחותיה. והכל כיבדו אותה. היתה לה נחת מבניה. והנחת הזאת נתנה לה את הכוח להמשיך לחנך את בניה גם בימים הקשים. מ־1939 עד הגירוש לגיטו במפעל הלבֵנים, ושם נגמר הסיפור.

אחי צבי־דוד רוזנברג הרשקוביץ היה בן תשע עשרה כשנלקח לגיטו. היה קודם תלמיד ישיבה גדולה "בית אשר" בברהובו. בחור חרוץ מתמיד ושקדן. הצליח בלימודיו לשמה, והגיע לתואר "ר"מ" בישיבה.

ביום הגירוש לגיטו דאג לקחת מזוודה מלאה ספרים, ולא דאג לבגדים, לכלי מיטה וכל כיוצא באלה. עם הספרים הגיע גם לאושוויץ. ושם עלתה הנשמה הצעירה הטהורה למרום.

כך ניספו כאחד האם ובנה הלמדן ומתו מות קדושים. יהיה זכרם ברוך.

צבי דוד רוזנברג הרשקוביץ

אחי יצחק רוזנברג

היה תלמיד האדמו"ר ר' חיים אלעזר שפירא במונקאץ'. אחרי כמה זמנים עזב את הישיבה והגיע לפראג. אבי רצה שיחזור לספסל הלימודים באחת הישיבות באיזורנו. מפראג עבר לעיר ברנו, עיר תעשיה עשירה ושם הסתדר טוב. התחתן והקים משפחה בברנו. אשתו גוסטה, למשפחת וייס, בתו סוניה ובנו יוסף צבי הרמן. בקיבוץ קיבל שם דַנִי. ב־1939 ברחו לפולניה לעיר קרקוב. בשנת 1941 ברח עם המשפחה לבודאפשט. ב־1943 חזר הביתה לקושניצה. ב־1944 כ"ה אייר הגיע עם אשתו ובתו לאושוויץ.

הבן דן בן אחת־עשרה נשאר בבודאפשט בבית ילדים ללא הורים. יומיים לפני שיחרור בודאפשט הובילו את הילדים להריגה ודני הרגיש את הסכנה. השוטר ההונגרי נתן לילדים להבין באומרו: למי שיש באיזור משפחה או מכרים יכול לצאת מן השורה. דני יצא מיד ונכנס לחצר גדולה והסתתר בחכמה בכל המצבים ונשאר בחיים.

עם גמר המלחמה, הקהילה היהודית התארגנה מהר, אספה את הילדים הניצולים, והכינו אותם לעלייה לישראל. ב־1945 הגיע לקיבוץ שובל והיה לטרקטוריסט. עם הזמן הכיר את בחירת לבו מִיהָ בת ד"ר בוינובר מתל אביב, והתחתנו וחיו חיים מאושרים.

התחיל לעבוד כטרקטוריסט חלוץ עצמאי מסודר. לפני ארבע שנים (1987) קיבל התקף לב ונפטר. יהי זכרו ברוך.

אני מביא כתבה שנתפרסמה בעתון מעריב מאת ד' גולן, הנוגעת לו, ויש בה גם מסיפור הטראגדיה היהודית בימינו.

אחרי תשע־עשרה שנה

תשע־עשרה שנה לא נפגשו. לפני תשע־עשרה שנה עזב אלכסנדר רוזנברג את בן־אחיו הרמן (דן) בעיר ברנו עד שנפגש אתו שלשום בנסיבות מיוחדות במינן. אסיפת האזכרה השנתית של יוצאי קושניצה, רווייה כתמיד רוח של צער

ותוגה, על מאות קרובי משפחה, שניספו בידי הכורת הנאצי, נתגוונה הפעם בגוון חייכני ומעודד, כאשר מזכיר ארגון יוצאי קושניצה, אלכסנדר רוזנברג, פגש בהתרגשות רבה את בן־אחיו הרמן.

אפריל 1944. אירופה שטופה בנחלים של דם. מאה משפחות יהודיות מתגוררות בכפר הצ'כי, בהרי הקרפאטים, קושניצה. יושב שם אלכסנדר רוזנברג עם אשתו ובתו. יושבת שם משפחת יצחק רוזנברג, אחיו של אלכסנדר, עם בת אחת. עוד בן יש לו ליצחק, הרמן, שנמסר על־ידי אביו למוסד של ילדים יהודיים בבודאפשט, מתוך תקווה, כי כך ישופרו סיכוייו להינצל מן התופת הנאצי

אפריל 1944. האקציה. הגרמנים מעמיסים את מאות יהודי הכפר על הרכבות נוסעים לאושוויץ. הנשים – ישר לתאי הגאזים. אשתו של אלכסנדר, אשתו של יצחק, בתו של אלכסנדר, בתו של יצחק.

יצחק עצמו נשאר באושוויץ. מת שם מאפיסת כוחות כעבור חודשים אחדים של עבודת־פרך. אלכסנדר ניצל. מעבירים אותו לבוכנוואלד ומשם במסע רב־תלאות הוא מגיע לברגן־בלזן. הכוחות הבריטיים, הכובשים את המקום מוצאים שלד אדם. ב־1948, דרך קפריסין, חסר־כל, הוא מגיע לישראל, מתגייס לצבא, מספיק עוד להילחם, משתחרר וסולל לו את הדרך החדשה בארצו החדשה כפקיד במשרד הדואר.

"כל הזמן היתה לי הרגשה, שהרמן נשאר בחיים. לא ידעתי אפילו היכן לחפש אותו. כל מאמצי עלו בתוהו. שאלתי, התעניינתי, כתבתי – שום תוצאות" – אומר אלכסנדר.

בינתיים נתחדש הקשר המשפחתי ביוזמתה של בת־דודה, שניצלה והגיעה לארצות הברית. ממרחק של אלפי קילומטרים יקדה גם בבת־הדודה האמונה, כי הרמן נשאר בחיים.

אלכסנדר כבר כמעט אמר נואש. עד שבאה ביום א' בערב אסיפת האזכרה של שרידי קושניצה.

אלכסנדר ניהל את האזכרה. "ניגש אלי חבר" – הוא מספר – "אחד מניצולי הכפר שלנו וסיפר לי, שהוא פגש בשירות במילואים גבר צעיר. התפתחה ביניהם שיחה והצעיר הזדהה בשם רוזנברג. חברי סיפר לו, כי גם הוא מכיר רוזנברג אחד, שהוא מיוצאי קושניצה. אז אמר הבחור: 'אני זוכר משהו על קושניצה. אני זוכר, שאבא אמר לי, כאשר השאיר אותי בבית הילדים בבודאפשט ב־1944, שיש לו אח או אבא, אינני זוכר בדיוק, בקושניצה. אבל זה בטח לא קרוב משפחה שלי. זה שאתה מכיר'".

אלכסנדר לא היסס. בידי חברו היתה מצויה כתובתו של הצעיר. הוסיף לנהל את האזכרה אך שלח מיד מונית לביתו של הצעיר. באי האזכרה הבחינו, כי ידיו של אלכסנדר רוטטות מחמת ההתרגשות וכי אין דעתו נתונה לנאמר באולם האסיפות.

לפתע נפתחה הדלת ובאולם ניצב איש צעיר, שמבטו שט על פני הנוכחים.

"הרמן!" – זעק אלכסנדר. קפץ מעל לבמה וחיבק בבכי את בן־אחיו הנרגש והמופתע.

כך זימן הגורל באסיפת־האזכרה של שרידי קושניצה – מוצג חי לזכרונם של שרידי קושניצה ולטרגדיה של הישוב. אלכסנדר הציג את בן־אחיו לפני הנוכחים. ההתרגשות היתה עצומה.

כל אותו לילה, עד בוקרו של יום ב', גילגלו אלכסנדר ובני משפחתו זכרונות טראגיים עם בן־האח הניצול. התברר, שהבחור ניצל בבית־הילדים בבודאפשט והגיע לישראל עוד ב־1945. הוא הקים כאן משפחה, אשה, ילד, ילדה, עובד כטראקטוריסט עצמאי.

אחי מאיר רוזנברג

בגיל שש עשרה החליט ללמוד את מקצוע האפייה. אהב מאוד את המקצוע הקשה, עבודה של יום ולילה.

מאיר רוזנברג

הוא היה אדיר במאתימטיקה במספרים ובעל־פה, כך, שרק במקרה נדיר לקח עיפרון בידו. כישרון החישובים במאתימטיקה נתן לו הצלחה במקצועו. ב־1939 ברח מצ'כיה לצרפת ובמארסיי הצליח להפעיל מפעל אפייה, וזה היה לעזרה ליהודים הפליטים שהסתתרו במארסיי. הגסטאפו הגרמני חשד באחי מאיר לאיש מחתחת צ'כי צרפתי.

בשנת 1942 כ' אדר הלך אחי לבית הכנסת לומר קדיש יום שנה של אבי ולא חזר. הגסטאפו השיג אותו. היה לו הרבה מרץ וביטחון ולב־טוב. קיבלנו מכתב ממארסיי, אני בחירת לבו של אחיכם מאיר רוזנברג, עמדנו לערוך חופה וקידושין והנה קרה אסון גדול בחיים שלי ושלכם. יהי זכרו ברוך.

גיסי ר' יוסף בן ר' חיים ליב יקובויץ

גיסי היה איש שהכל חיבבו אותו. איש שרוח הבריות – נוחה הימנו ורוח המקום נוחה הימנו. גיסי בן למשפחה חשובה בעיירה שַנְדריף. והיו לי מעט הזדמנויות להיות במחיצתו. העיירה שנדריף היתה מפורסמת בקרפאטים, כי היתה מבורכת במעיין של מי מלח ואדמות מיוחדות לגידול תפוחי עץ.

כאברך נבחר על ידי התושבים, יהודים ולא־יהודים, לשופט ראש הכפר, וגם לבחיר הקהילה. בשני התפקידים כיהן עד סוף ימיו. גיסי ואחותי חיו חיים מאושרים. הקימו משפחה נכבדה לתפארת. היו להם ארבעה ילדים. הבן זאב הקים משפחה בפיטסבורג שבארצות הברית, והוא איש־מכובד בקהילה. והבת

שינדל הקימה משפחה בישראל בבאר שבע. בשנת 1935 ליום הולדתו השמונים של תומס מאסאריק נשיא צ'כיה, שלחתי תמונה אומנותית שלו פרי־ידי וקיבלתי מכתב תודה מיוחד מהוד מעלתו... בכתבה בעיתון האידי לא ציינו את שמי.

גיסי קרא את הכתבה ואמר: זה יכול להיות רק גיסי אלטר חיים וביקש שאשלח לו בהקדם העתק מהתמונה. שלחתי, והתמונה הגיעה בימי אבל השבעה לגיסי. אחותי היתה אשה מכובדת. שפע ואושר האירו את ביתם. גיסי ואחותי נתנו לבני ביתם חינוך דתי מסורתי וחברותי ברוח בית אבא.

אחותי רבקה, הבת צינה, ובנה יידל, עלו השמימה בעשן עם כל הנשמות הטהורות. הי"ד. יהי זכרם ברוך.

גיסי ר' יצחק אייזק בן ר' שמעון פרידמן

תלמיד חכם, איש נעים הליכות, עסקן ציבור בחסד־עליון וגבאי נצחי. כלומר: כל הגבאים שנבחרו נהנו מהדרכתו. פניו הקרינו אור של איש סימפאטי.

כל יום השכים בבוקר ללימוד ולתפילה. בבית הכנסת נפגש עם גיסו ר' אהרן ב"ר שלמה אייזנר וסדר יומם עמם: שיעור גמרא תפילת בוקר וסיימו בעסקנות ציבורית. ובשעה שבין תשע לעשר סגרו את בית הכנסת ופניהם לעסק ולמסחר. נשותיהם שרה וגיטל ראויות לשבח של שלמה המלך "טעמה כי טוב סחרה לא יכבה בלילה נרה, היתה כאניות סוחר ממרחק תביא לחמה".

אחיותי חינכו את ילדיהן למעשים טובים. ברוח של אבותיהם ועודדו את בעליהן ללמוד תורה ועזרו בניהול המסחר. כל המשפחה ניספתה בשואה.

גיסי הצדיק ר' אהרן אייזנר

גיסי ר' אהרן הצדיק בן ר' שלמה אייזנר למד בעיר ברהובו בישיבה אצל האדמו"ר שלמה סופר, הבן של הכתב סופר והנכד של החתם סופר. הוא סיים לימודיו בתור בחיר "ר"מ" הישיבה.

היה חסיד והיה מכבד את הרבנים באיזור. היה בעל עסק, והמסחר הפריע לו בתורת החסידות. הקים משפחה יפה והיה צריך רק לרוות נחת. בא שיא הסבל של תוהו ובוהו באושוויץ, וסבל של הַמַּרְש מהרכבת ישר לידיים של השטן מֶנְגֶלֶה.

אחרי הטבילה במקווה של כלור אמר לי גיסי. ברצוני להצטרף אליך וביחד נתגבר על המצב שלפנינו. שנה אחת היינו יחד.

גיסי אהרן בכל עת ובכל זמן מילמל תפילותיו ושינן משנה וגמרא בעל פה.

למען הזהירות כיסה ביד ימינו את שפמו. עשרה ימים לפני שיחרור האיזור נפרד ממני ונלקח למחנה הֶמֶל קומנדו. שם קיבלו רק מים, ומת שם מרעב. ממש יומיים לפני השיחרור. הי"ד. עדן נשמתו.

אחותי התאומה רחל'ה הבלתי נשכחת

מילדותה היתה מחונכת יפה וחכמה. בגיל שתים עשרה היתה כבר יתומה הן מצד אמא והן מצד אבא. המצב עשה אותה עצמאית בכל. זריזה בעבודות בית, כישרונית בחנות, וחרוצה בבית הספר. כשהיתה מחוץ לתחום הבית, היתה מודאגת, איך אחותה מסתדרת לבדה בבית בלי עזרתה. היא היתה אבן החן של המשפחה, היתה ידידותית וחברותית והכל חיבבו אותה. בגיל שבע עשרה התחילו לזרום הצעות לשידוכים. שלושה בחורים עמדו לבחירה. הראשון בחור יפה, השני סוחר עצמאי, והשלישי מנהל בית מסחר סיטונאי דברי מזון. אחרי שנתיים החליטה אחותי ואמרה: "שקר החן והבל היופי" ובחרה בבחור עדין. בעיניה הוא היה יפה ושמו צבי אייזנר.

גיסי צבי אייזנר

היה בעל טוב, נאמן ומסור. במקצועו היה איש אחראי ואיש אמונים. איש לבב למשפחה. והכל חיבבו אותם. לעצמו היה בעל מקרא משנה וגמרא. חסיד של האדמו"ר מספינקה בעיר סלוש. היו להם שני ילדים יקרים, יוסף ויהודה, אחותי וגיסי היו מאושרים. ארבעת הנשמות עלו השמימה עם ענן גדול מעל אדמות אושוויץ הזועקות נקמה. הי"ד.

אשתי־רעייתי לאה החביבה, אשת נעורים

היתה ילדה עדינה מחונכת וטובת חן. למדה תפירה וקיבלה שם טוב, התופרת האכסקלוסיבית. היתה בת טובה להוריה. כי עם התפירה הביאה את הפרנסה הביתה.

ב־1941 מיד אחרי פורים החלומות שלנו התגשמו. עמדנו מאושרים , והחופה מעלינו. לאה יקרה "זכרתי לך חסד נעוריך". לצערנו, המצב המדיני לא בישר לנו כמו שקיווינו. חודש אחרי החתונה גייסו אותי ל"פלוגות עבודה". אחרי שמונה חודשים שוחררתי הביתה, וקיבלתי מעצר בית. פסח 1942 שוב קיבלתי גיוס אז ידעו כבר שזה "פלוגות עבודה" לאוקראינה, עם ניחושים שונים. אני שמרתי על הסוד מאשתי והוריה וכל הכפר ידע על הסוד הזה מלבד...

באחרון של פסח הלכתי עם אשתי לטייל לאורך כל הכפר. אשתי היתה מאושרת והשמיעה ברכות של חג כשר לימין ושמאל. הגענו הביתה ואני הלכתי לבית הכנסת. ואז גילו לאשתי את הסוד... היא פרצה בבכי מר. נכנסתי הביתה והיא קיבלה אותי באומרה למה לקחת אותי לטיול; הייתי צריך לשבת בבית ולקבור את דמעותי במגבת על שבר גורלנו.

אשתי לא ישנה כל הלילה ובכתה. למחרת בבוקר ליוותה אותי עד העיר ברגסאס עם עיניים אדומות ונפוחות. היא היתה בחודש השביעי להריונה. שנינו צריכים להיות חזקים ולהחזיק מעמד. נפרדנו בבכי יבש כי אזלו הדמעות. חזרתי מאוקראינה חודש לפני הגירוש. כלומר: בתוך שלוש השנים היינו יחד רק

לאה רוזנברג

חמישה חודשים וגם זה עם פחדים מהז'נדרמריה (כי חשדו בי שאני קומוניסט).

הבת שלנו רייזל'ה בת שנתיים, ורעייתי שוב בהריון.

ב־1944 בוקר אור ליום כ"ה אייר הגענו עייפים ושבורים לאושוויץ. כשפתחו את דלת הקרון עם צעקות של הקומנדו המיוחדות התנשקנו ללא מילים. ירדנו קפצנו לתוך תוהו ובוהו ולא ראינו יותר אחד את השני.

אדמתה של אושוויץ זעקה: הגעתם לבית הקברות הגדול ביותר בעולם, ללא קברים ללא קריעה, ללא קבורה, וללא קדיש.

הנשמות יצאו דרך חלון קטן מחדר הגזים, עם זעקות "שמע ישראל". נקמה! נקמה! נקמה!

אני לדודי ר' יוסף צבי פרידמן

בן מרת הינדה אשת לפידות, אלמנה, אם מסורה ומחנכת טובה.

דודי תלמיד חכם מובהק, איש אשכולות, מסור בכל לבבו ובכל נפשו לתורת ישראל, למדינת ישראל ולעם ישראל. היה חלוץ בנפשו, ולא התגשם חלומו. במלחמת העולם הראשונה היה חייל בצבא אוסטריה־הונגריה, הגיע לקייב. בשבתות בא לשולחן (טיש) של הרב מקייב לשמוע תורה וחכמה. דודי מאוד התרשם מרמת גדולתו בתורה ובתלמוד. לדודי היה רצון חזק להגיע לדרגת השכלה גבוהה בכל התחומים, והגיע. לדודי היה חבר וידיד בעירו: וזה היה הדיין המקומי ר' יעקב החסיד, איש גדול בתורה וביראת שמים.

אבא של דודי וגם סבא שלי ר' משה יואל פרידמן תלמיד חכם ואיש יראת שמים ועסקן ציבורי. עדן נשמתם.

ראוי להזכיר גם את הדודה מרת חנה. אשה חשובה, בעלת מעשים טובים. אשה טובה לבעלה, אם מחנכת טובה ומסורה לילדיה "בטח בה לב בעלה — — — ותתן טרף לביתה. פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה". יהי זכרה ברוך.

ר' שמעון בן ר' צבי דוד ומרת מרים ב"ר יהודה ליב פרידמן
הורי אשתי־רעייתי היקרים

חיו חיים שקטים לפי הכתוב: "איזהו עשיר השמח בחלקו". באושר כזה גידלו וחינכו את שני ילדיהם בחדר וחצי. לא היתה להם פרנסה סדירה. חותני היה תלמיד חכם והיה מלמד כיתות של גמרא אבל לא תמיד מצא תלמידים ללימודי

קודש, אז ישב בבית הכנסת ולמד תורה לשמה. בביתם שרר רגש של רוממות, ואשתי רעייתי לאה הקרינה חן וחיוכים שהאירו את הבית.

היתה לי תוכנית לברוח לְבָרְנוֹ בצ'כיה ושם להצטרף לקבוצה, עלייה לא ליגאלית, אבל האם מרים אמרה איך אתם משאירים אותנו לבד?

ביום כ"ה באייר 1944 החותנת עם יד שבורה אשתי עם הבת רייזלה בת־שנתיים ובהריון הגיעו לתא הגזים. אמא כשהרגישה מה שעומד להתרחש אמרה: למה לא הסכמנו לילדים לעלות לארץ ישראל? במלים אלה עלתה נשמתם השמימה. יהי זכרם ברוך.

בת דודה רחל־חייטשו בת ר' אברהם פרידמן־וקסירר

רחל'ה העדינה, החכמה, המלומדת, גדלה וחונכה בעיר חוסט, להורים מכובדים. האב בעל עסק ובעל מקרא וגמרא. והאם אשה נדיבת לב. רחל'ה היתומה; פעם בשנה היתה מבקרת את המשפחה הגדולה בעיירה קושניצה.

כל הדודות הזמינו אותה להתארח אצלן, סוף הסתדרו ביניהם בחלוקה צודקת. איפה לאכול ארוחת בוקר, והיכן לאכול ארוחת צהריים וכו'. רחל'ה היתה עם כל המעלות הטובות, והמשפחה רוותה מרחל'ה הרבה נחת.

כשרחל'ה הגיעה לגיל נישואין התחילו להופיע שפע של שדכנים. בין השדכנים היה אחד מיוחד לאמור יש לי לרחל'ה חתן ממש "הדס", והוא לא מבקש נדוניה אלא הוא מציע נדוניה לרחל'ה, סכום של עשרים וחמישה אלף כתרים צ'כיים. הבחור קצת ג'ינג'י וסוחר עצים. המשפחה קיבלה את ההצעה והעמידו חופה כדת משה וישראל. מכרו יהלום בזול מאוד. בערב החתונה היו כמה סימני שאלה בליבותיהם של משפחת הכלה.

המשפחה של החתן נתנה הרגשה כדלקמן: לנו זכות עליונה בכל הסידורים. חופה, סעודה, כליזמרים, "מצוה טענצל", ברכת המזון, ושבע־ברכות. המשפחה של הכלה נפגעה מאוד ומאוכזבים נסעו הביתה. והנה בוקר! הכלה רחל'ה לא הרגישה טוב. התנהגותו הנימוסית של החתן לא היתה לרוחה ולליבה של רחל'ה הכלה, סמל העדינות.

והנה חיש מהר הגיע הזמן להיפרד מן השערות היפות צבע זהב מתולתלות. והכתירו אותה בפאה נוכרית. ועמדה לפני הראי ולא הכירה את עצמה. כל הסובבים אותה שאלו בליבן הזאת רחל'ה היפהפיה וטובת החן?

למשפחת רחל'ה היתה מכולת. היא הלכה העירה לסיטונאי מר היינפלד למסור הזמנה. נכנסה לחנות בראותו אותה הוא נדהם ושאל...? תשובה: התחתנתי. מזל טוב הצלחה בחיים. את ההזמנה נשלח בהקדם. מר היינפלד התעניין: מי הוא המאושר? וקיבל אינפורמציה שהחתן סוחר עצים וקנה אותה בעשרים וחמשה אלף כתרים כסף צ'כי. ושוב נדהם ואמר מה? הלא אני הייתי נותן כסף כמשקלה! והייתי נותן לה לבחור אחד מהבנים שלי הראוי לחופה. בניו היו יפהפיים ומוצלחים. מר היינפלד לא העז להציע אחד מבניו, כי היא ראויה לבעל איש מלומד איש אשכולות איש לבב.

רחל'ה הרגישה בהריונה והסתירה מהמשפחה את מצבה... שהיה ידוע לכל.

בכל התקופה היא חיה בתקווה שיחזרו לה הימים המאושרים מקדם. במהלך הזמן גידלה את ילדיה והקריבה למענם את חייה. עד שהגיעה לתא הגזים. שם בכאב ענק, חיבקה את ילדיה מבלי לבכות כי הגזים ייבשו את הדמעות. נשמותיהם הקדושות והטהורות עלו למרום. הי"ד.

רחל־חייטשו בת־הדודה אשת־החן איננה.

האלמנה מרים טייכמן בת ר' משה יואל פרידמן

הדודה הטובה, האמיצה והמחזקת לבב אנוש, אחותה של אמי היקרה. הדודה מרים היתה אשה שלא השלימה עם גורלה. תפילתה היתה: "אנא ה' תן לי כח לעמוד בגורלי...".

בעלה ר' משה טייכמן היה חולה כרוני. שנים רבות היה מאושפז בבית חולים במוקצ'אבו. לפעמים קיבל חופשה. נפטר בבית החולים. הדודה גרה בחדר אחד. ולפעמים גם חדר־הלימודים התקיים שם לפי התור. התפרנסה ממעשי־ידיה וחיננה את חמשת ילדיה בכבוד. עבדה במשק־בית בכל העבודות הקשות. עבודה יומית. ושמרה על כבוד ילדיה בחברה.

בתחילת 1944 חשבה בליבה הנה הגיע הזמן לנוח ולרוות קצת נחת. הגיע יום כ"ה באייר 1944 והשמש במרכז השמים זורחת. לא למשלוחים של אושוויץ. הדודה נכנסה לתא הגזים והבינה מה עומד להתרחש. ובזמן שהזרימו את הגז פנימה מלמלה: אנא השם אני קורבן בטוח. בקשתי: שמור לי על הילדים שלי באשר הם שם. לא יאומן מה שעבר על דודתי בחייה... ובתא הגזים. יהי זכרה ברוך.

הדוד יעקב והדודה שרה פרידמן

ר' יעקב בן ר' משה יואל פרידמן – אחי אמי – לא חזר משבי מלחמת העולם הראשונה ברוסיה. הדודה שרה נשארה עם שני ילדיה צבי ויוכבד. גידלה וחיננה אותם כמיטב יכולתה. בכל זאת היה מאוד מורגש בחינוך חסרונו של אבא יעקב, השבוי ברוסיה.

ב־1941 עמדה המשפחה ברשימה לגירוש לפולניה למקום שדם יהודי היה הפקר, ואני בס"ד הצלחתי להשיג את המסמכים שהיו דרושים להציל אותה וילדיה. הגירוש השיג אותם ב־1944 ובכ"ה באייר אחרי עינויים וחנק בתא הגזים עלו נשמותיהם בעשן המוות להשגחה העליונה. יהי זכרם ברוך.

האחים ר' יעקב ור' אורן, בני ר' שמעון פרידמן

אנשים רבי פעלים עם חכמת חיים. האחים פתחו משרד נסיעות לארצות שונות בבודאפשט. רובם הצליחו להגיע לאמריקה ושלחו הביתה דולרים לקיים את המשפחה. לכל משפחה היתה תוכנית משלה. המשרד פעל עד שהמשטרה עלתה על עקבותיהם והגיעו לדירתו של יעקב. על אתר קיבל שבץ לב ונפטר.

האח אורן נמלט לצרפת וחי בצרפת כאיש מחתרת צ'כיה־צרפת. בכושר פעולותיו הצליח להרוג אנשים בכירים בממשל הגרמני בצרפת וביתר ארצות כבושות ועלה לדרגה גבוהה במחתרת, והיה אחד מהשלישיה של הוועד העליון במחתרת בצרפת.

יום לפני הכניעה של הגרמנים נתפש ועינו אותו עד מוות.

האחות רבקה הנבונה הוזמנה לפאריס לקבל את אות הגבורה העליונה בצרפת בשם האח א' פרידמן. הבן־דוד שלי אורן פרידמן, הקריב את עצמו למען האנושות בכלל, ולמען יהודים בפרט.

יהי זכרו ברוך בין גיבורי עם ישראל ועדן נשמתו.

ר' יצחק בן ר' יוסף מייזליק מזדניה זצ"ל

ר' יצחק אירגן את איזור שבע קהילות, לקראת כל דבר שבקדושה. בשנת התר"ע יסד את החברה ש"ס כך, שפעם בשנתיים עשו סיום הש"ס "הדרן עלך והדרן עלך" באחד מהיישובים, לפי התור. ר' יצחק: המעשים הטובים שלך בכלל, והמעש של ייסוד חברה ש"ס ולימודיה, ילווה אותך בין הצדיקים והנשמות הטהורות של השואה. אנא התפללו, שהשם ינקום דמם, ושנזכה להמשיך ללמוד תורה ברבים, בארץ ישראל היפה, ירושלים השלימה ולחיות בשלום של אמת.

אנא ה' זכור לו זכיותיו וצדקותיו אשר עשה.

"יהיה נא לרצון לפניך" תורה בעל פה של חב' ש"ס.

האומר דבר בשם אומרו: הנכד של ר' יצחק מייזליק. ר' יצחק גרינברג.

ר' משה וינברגר ז"ל

היה איש ירא שמים, תלמיד חכם וחסיד. עסק בסיתות מצבות. עד שנת 1944 נחשב המקצוע הזה לעבודה קדושה – מלאה רגש. בראש המקצוע עמדו אנשים תלמידי חכמים.

אנשים שבאו ממרחקים אחרי השבעה באבלם להזמין מצבה ליקיריהם, נשקו את המזוזה הגדולה התיישבו, נתכבדו בכיבוד קל, והתחילו לספר על המעשים הטובים של הנפטר והסתכלו על בעל המקצוע האחראי כמו על בן־אדם של חסד ואמת בכבוד רב. התחילו לדבר על תוכן ונוסח שיהיה כתוב על המצבה. התחננו, שהמצבה תהיה מוכנה ליום השנה. ואם קיבלו את ההבטחה הרגישו את העלייה של הנשמה למרום.

לפני סוכות, כשהגיעו השליחים עם ארבעת המינים היה ר' משה בין הראשונים בקושניצה שבחר באתרוג "הדר" ולא עמד על המחיר וזכה לאתרוג מהודר.

ר' משה היה חסיד של האדמו"ר ר' חיים אלעזר שפירא זצ"ל במונקאץ'. גם בגדי שבת הזמין לפי התפירה של חסידי האדמו"ר.

ר' משה היה בעל תוקע בחסד עליון. הוא עורר את המתפללים להרגשה

שהקולות תקיעה, שברים ותרועה יפתחו את שערי השמים לקבל תפילותיהם. יהי זכרו ברוך.

הנכדים של ר' משה וינברגר הגיעו לארצות הברית. הם חסידים תלמידי חכמים והכל מחבבים אותם. ברכתי: שיזכו לעלות לישראל ופה בארץ הקודש להמשיך ללמוד תורה לתפארת ישראל והמשפחה.

ר' לייזר גרינברג הי"ד

ר' אליעזר בן אברהם אליהו, יהודי טוב ומכובד. אשתו איידל בת ר' זאב ע"ה. בנים ששה. בנות שתיים. הכל חיבבו אותם. גרו בבית כפרי גדול מתאים למשפחה מבורכת ילדים. ביתו על פרשת דרכים.

מול הבית היתה פלטה גדולה – טבעית, מקורית, שמפלסה גבוה מעל פני הכביש. האבן שימשה מעין מרפסת, אפילו יותר מזה מעין פנורמה. משקיפה לשלושה כיוונים – ולנחל הַרִיקָה הזורם וקולו נשמע עד הבית. ר' לייזר אהב את הנקודה הזאת... אבן זו יכולה לספר הרבה סיפורים לזכותו של ר' לייזר. המבט הרחוק שלו הציל הרבה אסונות והצליח להשכין שלום במקום הדרוש. השפעתו היתה רבה מאוד. השקט והדרך־ארץ היה שולט בביתו. אשתו מרת אידל ע"ה אשה צנועה, מחנכת טובה. ר' לייזר בצעירותו היה איש גיבור וחזק. לדוגמא: היה יכול להחזיק מתחת בית השחי שני שקי קמח שניים על כתפיו ואחד בשיניים. אחרי מחלה קשה איבד את כוחו המיוחד.

היה סוחר בקר מוצלח, והיה מוּבָּר בשם ר' לייזר מסקוטַרְסְק. הבנים ניהלו אטליז והתפרנסו בכבוד. אם הצליח ר' לייזר במסחר, אז הוא בא עם הגויים לבית־מזיגה של משקאות חריפים להרים כוסית. הכל מחזיקים את הכוסות ביד ור' לייזר אמר בקול רם: היו בריאים, וברכה "שהכול נהיה בדברו". כלומר: ממש קידוש השם בין הגויים.

ר' לייזר היה בן אדם בעל גאווה יהודית מסורתית. בבית הכנסת היה לו מקום מכובד במזרח. את ה"שמע ישראל" אמר בקול רם. ובאמצע התפילה אמר מספר פעמים (טַטֶנוּ זִיסֶר) אבינו מלכנו.

בביתו, בחדרו הגדול בראש השולחן היתה ספה מעץ עם משענת, ושני ספסלים לצידו של השולחן. במרכז הספה הזאת היה מקומו השמור של ר' לייזר. בלילי שבתות התקיימה בביתו תפילת קבלת שבת וסעודה שלישית לפי כללי המסורת. ור' לייזר ישב במרכז הספה מעץ ורווה נחת מכל אשר התרחש סביבו.

בספר "בית אשר" קשטו את ר' לייזר "בזר" לא לו, ובכן לכל מאן דבעי. רוצה אני לומר כי ר' לייזר לא זקוק לשבחים בספר "בית אשר". בניו קיבלו חינוך מסורתי שנתן ביטוי בבית, בחדר, ובבתי ספר. בניו היו בעלי מקצוע והתפרנסו בכבוד.

בנו ר' יצחק היה איש חזק וצנוע, ניצל את הטכניקה של גבורתו. בקושניצה היה גזלן מוכר ושמו "ז'וּפְנִיץ". השתחרר מבית סוהר, וכל הישוב פחד מי יהיה הקרבן הבא. ערב אחד שעה תשע בערב, נכנס לביתנו, למשפחת רוזנברג, הגזלן –

דרש משקה חריף וסירבו לתת לו. במהירות רבה הודענו לשכן ר' יצחק גרינברג. ובא דחוף והתיישב מול הגזלן. אחר שיחה קצרה, ר' יצחק תפס את הגזלן, הרים אותו, גוי גדול ובריון וזרק אותו על תנור ברזל. הגזלן קם מהר וברח הביתה. המקרה הזה הוריד את הפרופיל שלו ולא הטריד יותר את שלוות האנשים כמו בעבר.

ר' לייזר ובניו היו מוכנים לעזרת האנשים הפונים אליהם. יהי זכרם ברוך.

הבן הצעיר יהודה לייב, בחור עדין ומחונך היה אתי במחנה השמדה הַרְצוּנְגֶן. ראיתי אותו במצב של חוסר הכרה. מת מרעב. ההמשך ידוע. הי"ד.

ר' אהרן דוד פרידמן

(סבא של הרב יעקב פרידמן, התורם הגדול)

היה חסיד גדול בתורה, שליח צבור, איש ירא שמים. היתה תחושה נעימה בלב להביט איך ר' אהרן דוד לובש את הקיטל, הגרטל ואת הטלית על הכתף והעטיפה. כל תנועה של ר' אהרן דוד היתה בקדושה, בטהרה ובכוונה שבלב.

הקדיש של סליחות, הקדיש של מוספים בראש השנה וביום הכיפורים, הקדיש של ברכת טל־וגשם, אמר בכוונה. כל קדיש עם המנגינה שלו, הטעם שלו, והכוונה שלו. גופו היה כפוף לדייק לקרוא בסליחה ובמחזור. כל קדיש היה משקף את התפילה והקדושה שלו.

תפילות: "באתי לעמוד ולהתחנן לפניך", "היה נא מצליח דרכי". הפזמונים בסליחות "אל תשליכנו מלפניך"... "הנני העני ממעש" "אבות", "ונתנה תוקף" "כל נדרי" "נעילה" והפיוטים. בכל תפילותיו היה נרעש ונפחד. תפילותיו היו כתפילת זקן ורגיל... וזקנו מגודל וקולו נעים וערב.

ר' אהרן דוד היה בעל תוקע מכובד. ההכנות שלו היו מרגשות. וכשאמר "עלה אלהים בתרועה" אז עלה מחזור הדם אצל המתפללים פעם מהר ופעם אטי חם וקר – וחיל ורעדה יאחזון. עם גמר התקיעה הגדולה, התקיעה המאה גדל במתפללים האני מאמין שהתקיעה שברים תרועה פתחו את שערי השמים, ותפילותיהם ובקשותיהם עלו למרום. עם התפילה "היום תקבל ברחמים וברצון את תפילותינו", "אשרי העם שככה לו" "לשנה הבאה בירושלים".

אצל ר' אהרן דוד התחילו תינוקות של בית רבן ללמוד א' ב' לפי השיטה של הבעש"ט הקדוש בחיבה באהבה.

לר' אהרן דוד היתה שיטה קדושה ומכובדת לעורר את קהל המתפללים להיות מרוכזים בתפילה. היה מקיף הבימה (באלמעמער) בהליכה איטית ובקול דממה דקה ומרגשת ענה על הברכות: אמן, אמן יהא שמיה רבא, ברוך־הוא־וברוך־שמו וכו'. גישתו לכל דבר שבקדושה היתה מחושבת בחכמה, והצליח במסורתו.

זכותו יגן עלינו. ר' אהרן דוד טיפל בקופת צדקה של ר' מאיר בעל הנס. כשתש כוחו העביר את התפקיד לר' שמעון סטרולוביץ.

תהא נפשו צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים שבגן עדן ונאמר אמן.

ר' נח פרידמן איש ישר ומכובד

התעסק במסחר שהביא רק פרנסה חלקית.

נח היה מומחה לעשיית יין שלב ראשון. לפני עונת הבציר היה ר' נח מקבל הזמנה מבעל כרמים עשיר בברגסאס לבוא להתחיל בעבודה כמו שנה בשנה, בענבים, במרתף ובחביות. ר' נח בא עם קבוצתו אנשים צעירים למקום העבודה בהרי הכרמים היפים בברגסאס. התחילו בעבודתם, לפי השיטה השמרנית הקדומה. העובדים נכנסו מיד עם המגפיים לחביות לדריכת הענבים. או ברגליים נטו אפילו בלי מניקור וכך יצרו את התירוש והעבירו את התירוש לחביות ענקיות להמשך טיפול.

ליין של המרתף בו עבד ר' נח עם קבוצתו יצא שם טוב ונמכר בשיא של מחיר בשוק היין.

ר' נח וקבוצתו קיבלו את שכרם בסיפוק רב. ר' נח הגיע הביתה קיבלו אותו בבשורה שבחרו בו לגבאי ראשון כי ר' נח קיבל רוב קולות. הוא היה גבאי לדוגמא, והכל חיבבו אותו.

נח צדיק היה בקושניצה. יהי זכרו ברוך.

מרת הניה־מיכל גרינברג ובעלה חיים

הניה־מיכל אשה חשובה ומכובדת וחזקה. שפתיה לחשו תפילה ולבה לבב אנוש רחום. בבית הכנסת הדריכה נשים שידעו לקרוא ולא הסתדרו. ונשים שלא ידעו לקרוא כלל, היא היתה קוראת לפניהם (פארזאָגערין). הם היו חשוכי בנים ואימצו בן – זליג ובת – מלכה. גידלו וחינכו אותם וחיתנו אותם בכבוד. לבעלה שימשה עזר כנגדו. בעלה עבד בהובלה והיא עזרה לו. כל המשק היה לדוגמא.

ביום הגירוש אירגנה תפילה של אבינו מלכנו – בבית הכנסת. מרת הניה־מיכל יצאה החוצה ואמרה: רבותי נא להיכנס לבית הכנסת לתפילת "אבינו מלכנו" ופתאום נשמע מהאחראי של השיירה להתכונן לזוז. סגרו את הארון־קודש סידרו את הפרוכת ונשקו את המזוזה והצטרפו לשיירה, לא יאומן הכל הגיעו בכ"ה באייר 1944 לתא גזים באושוויץ.

התחילו באבינו מלכנו וגמרו עם שמע ישראל. נשמות טהורות. יהי זכרם ברוך.

ר' אליהו בן ר' צבי דוד פרידמן

את ר' אליהו, אני זוכר היטב. איש צנום וצנוע, מרכיב משקפיים. מסגרת מתכת קטנה – שהיו צריכים זה מכבר להחליפה – להקל על הקריאה בספרים מפרשי התנ"ך באותיות קטנות. ר' אליהו גדל עם התנ"ך וחי עם התנ"ך. היה גדול בידיעת התנ"ך. בימיו לא העריכו את דביקותו בתנ"ך. החסידים לא השלימו להכניס את התנ"ך למערכת הלימודים.

התנ"ך, "הכתובה" של יהודים, הזכות לחיות בישראל בגבולותיה

ההיסטוריים. התנ"ך הוא כוח משיכת הנוער לחלוציות ולאהבת ישראל. ר' אליהו קיווה ליום שיוכל לפרסם את חידושיו בנ"ך בעל־פה או בכתב. חלומותיו לא התגשמו.

ר' אליהו עבר תאונה קשה ושכב בבית חולים ברגסַאס חמש שנים ונפטר שם. פניני התנ"ך ליוו אותו לבית העלמין ברגסַאס. היה היה איש תנ"ך בודד, ואיננו.

לילדיו ולנכדיו ברצוני לומר: זכרו את ר' אליהו האבא והסבא שלכם. איש התנ"ך בקושניצה. הרבה פירושים על התנ"ך לקח עמו למרום. יהי זכרו ברוך.

ר' אליעזר (לוזר) אייזדרפר

ר' לוזר היה סנדלר ואהב את המקצוע, דיבר מעט, עבד – והלך מהר. הסינור היה בגדו, סמל עבודה. משקלו בערך מעל שני ק"ג. היה בו יותר דבק מאשר סינור.

ר' לוזר היה איש שמרני בכל סדר החיים שלו. ר' לוזר קיבל את שכר הליכה שלו לבית הכנסת בכ"ו אייר 1944. ר' לוזר הלך הלוך וחזור ברגל עשרים וחמשה קילומטר לעיירה דולהא לחנות סנדלרים לשם קניות. שאלו אותו למה איננו נוסע ברכבת? השיב: אני ממהר, אני – חוסך כסף, אני לבד מתקן לי את הנעליים, ואני נהנה בזמן הליכה, ואני הולך לקניות כשאין עבודה בסנדלרות.

ביום הגירוש ר' לוזר נפרד קשה מהסינור מהשרפרף הקטן, מהבית הגדול שבנה מיגיע כפיו ונשק את המזוזה בתקווה רבה... ר' לוזר סמל העבודה, השמרנות והחסכון. יהי זכרו ברוך.

ריכוז השמות
על ידי
זולדן ראובן
ופרידמן מנחם

לכל איש יש שם
הנצחת שמות קדושי
קושניצה
בקריאת שמותיהם ושמות הילדים
ביד־ושם / ביד־לילד
ירושלים

ואלה שמות קדושי קהילת קושניצה

אייזנר
שלמה ב"ר אברהם־זאב ושרה
רעייתו מרת רוחמה ב"ר צבי
וחיה־זיסל.

אייזנר
לוי־יצחק ב"ר שלמה ורוחמה
רעייתו מרת אסתר ב"ר אליעזר
ושיינדל
הילדים: ישכר־דוב, אברהם־זאב,
אלימלך, מלכה.

אייזנר
אהרון ב"ר שלמה ורוחמה
רעייתו מרת גיטל ב"ר יהודה ושיינדל
הילדים: אברהם־זאב, שרה, שיינדל,
חיה.

אייזנר
לאה ב"ר חיים־יעקב
רעייתו של יוסף
הילדים: אברהם־זאב, דוד, חנה.

אייזנר
מרים ב"ר אברהם ואיטה
רעייתו של שמואל
הילדים: גיטל, יעקב, איטה, אברהם־
יוסף.

אייזנר
משה ב"ר שלמה ורוחמה
רעייתו מרת רחל ב"ר ישראל־לייב
וחיה
הילדים: דוד, ישראל־לייב, חיה.

אייזנר
הנציה ב"ר יצחק ניימן
רעייתו של ישראל־מאיר
הילדים: אהרון־צבי.

אייזנר
רייזל ב"ר ישראל הכהן וברכה
רעייתו של צבי
הילדים: יוסף, יעקב.

אייזדרפר
אליעזר ב"ר אהרן
רעייתו מרת לאה

איצקוביץ
דוד־צבי ב"ר שמואל ומרים־גיטל
רעייתו מרת מרים ב"ר ניסן וגליקל
הילדים: צינה, חיה־רבקה, רייזל, שיינדל.

איצקוביץ
ליבה ב"ר מרדכי־אליהו וחוה־מלכה
רעייתו של משה
הילדים: שלמה, פייגה, גולדה, אברהם.

אליוביץ
יעקב ב"ר עזריאל־צבי והניה־גיטל
רעייתו מרת חיה
הילדים: עזריאל־צבי, יהודה.

ברגר
ישראל־יהושוע ב"ר יעקב־קופל וחיה
רעייתו מרת פרל ב"ר שבתאי ומרים.

ברגר
יעקב קופל ב"ר ישראל־יהושוע ופרל
רעייתו מרת חדווה
הילדים: מרים.

ברקוביץ
ישראל ב"ר דוב
רעייתו חיה־זיסל ב"ר יהודה־אריה
הילדים: מנדל־מאיר, יעקב, שרה־פרומה, חנה־רחל.

גוטסמן
ליבה ב"ר צבי־דוד ושרה־פרל
רעייתו של ברוך־יואל
הילדים: פרומט, איידל, רבקה, חיה.

גולדברג
שמואל־יהודה ב"ר מנוס וביילה
רעייתו מרת רחל ב"ר יוסף
הילדים: משה־זאב.

גערליך
משה־אהרון ב"ר מנחם וזיסל
רעייתו מרת רחל ב"ר אברהם־שלמה ורבקה
הילדים: אברהם־שלמה, ישראל־יהושוע, דוד, מאיר־זאב, שרה, אסתר, חייה־רייצא, פייגה.

גרינברג
אברהם־אליהו ב"ר אליעזר ואיידל
רעייתו מרת לאה ב"ר יצחק
הילדים: פנחס, חיה־שרה.

גרינברג
יצחק ב"ר אליעזר ואיידל
רעייתו מרת חיה ב"ר שמחה־צבי
הילדים: מתתיהו, אברהם־אליהו, איטה, מאיר, משה, עדינה.

גרינברג
מאיר ב"ר אליעזר ואיידל
רעייתו מרת נעכה ב"ר ישראל־יהושוע ופרל
הילדים: איידל, סימה.

גרינברג
זאב ב"ר אליעזר ואיידל
רעייתו מרת רבקה ב"ר נח
הילדים: הניה־טויבה.

גרינברג
שבתאי ב"ר אליעזר ואיידל
רעייתו מרת הנצ'יה ב"ר נח
הילדים:

גרינברג
חיים ב"ר אפריים־זאב
רעייתו מרת הניה־מירל ב"ר שמשון.

הופמן
לאה ב"ר צבי וחיה־זיסל (אלמנה)
רעייתו של שמואל־זאב ז"ל
הילדים: רויזה, גבריאל, טויבה, פייגה, צבי־יוסף.

ווינגרטן
ברל ב"ר יוסף־מרדכי והניה
רעייתו מרת הניה־לאה ב"ר יהודה־אריה.

ווינברגר
משה ב"ר שלום־יוסף
רעייתו מרת איידל ז"ל
הילדים: אסתר, חנה.

ווינברגר
צבי
רעייתו מרת
הילדים: ילד נולד ביום הגירוש לגטו.

ווייס
חייה־שרה ב"ר ישראל יהושוע
רעייתו של שלום
הילדים: יעקב.

ווייס
צביה
הילדים: פראדל, שלמה.

ווייס
אהרון־יצחק ב"ר ישראל־מרדכי הכהן
רעייתו
הילדים: שמותיהם לא זכורים.

ווייס
שמעיהו ב"ר
רעייתו מרת יוכבד ב"ר יעקב
הילדים: שמותיהם לא זכורים.

זולדן
יקותיאל־יהודה ב"ר יעקב־שמואל והנדל
רעייתו מרת רבקה ב"ר ברוך־יואל וברנה
הילדים: יעקב־שמואל, ברנה, משה.

טייכמן
יואל ב"ר משה ומרים
רעייתו פרומט ב"ר יקותיאל־יהודה ורבקה

טייכמן
מרים ב"ר משה־יואל והינדה (אלמנה)
רעייתו של משה ז"ל
הילדים: ישעיהו, יעקב.

יעקובוביץ
יעקב ב"ר שמואל
רעייתו מרת טויבה ב"ר צבי

ינקוביץ
מלכה־חיה
רעייתו של עיבר
הילדים: מנשה.

כהן
שלמה ב"ר יוסף־מרדכי ורחל
רעייתו מרת חיה ב"ר שלמה־יהודה
הילדים: יהודה, לאה.

כהן
אברהם ב"ר מנחם־מאיר ופסיל
רעייתו מרת דבורה ב"ר אפרים־זאב.
הילדים: חיה־אסתר, מנחם־מאיר, מרים, סימה־רחל.

לכמנוביץ
חיים־צבי ב"ר מאיר ואסתר
רעייתו אלטה־חיה־זיסל ב"ר שלמה ורוחמה
הילדים: מאיר, אברהם־זאב, משה, רבקה, הניה, פרומט.

לוי
משה ב"ר יצחק
רעייתו מרת הנצ'ה
הילדים: אהרון־צבי

ליברמן
אייזיק
רעייתו מרת רבקה ב"ר צבי־דוד

מרקוביץ
מרדכי־אריה ב"ר זיסיה
רעייתו מרת שרה־מלכה ב"ר שבתאי
הילדים: דוד, אברהם, אורי.

סטרולוביץ
שמעון ב"ר יהודה ולאה
בתו מלכה־חיה בת שיינדל.

סטרולוביץ
שמואל־חיים ב"ר שמעון ושיינדל
רעייתו מרת אסתר ב"ר ברוך־יואל וברנה
הילדים: אלטר־מאיר־יוסף, ראובן־אליהו, שיינדל, אברהם־צבי, ברנה, יצחק־זאב.

סטרולוביץ
צבי־מרדכי ב"ר שמעון ושיינדל
רעייתו מרת איידל ב"ר משה־יואל והינדה
הילדים: משה־יואל, שמואל־אברהם, יהודה, גיטל.

סולומון
עזריאל־מרדכי ב"ר
רעייתו מרת עטיה־שרה ב"ר אליעזר
הילדים: שמותיהם לא זכורים.

פריד
שלום ב"ר צבי
רעייתו מרת רוסיה ב"ר יקותיאל־יהודה
ופרומט.
הילדים: ברוך־יואל, פרומט, יוסף־מאיר.

פרידמן
שרה־פרל ב"ר אברהם (אלמנה)
רעייתו של צבי־דוד ז"ל.

פרידמן
שמעון ב"ר צבי־דוד
רעייתו מרת מרים ב"ר יהודה־אריה.

פרידמן
יעקב ב"ר צבי־דוד
רעייתו מרת רבקה ב"ר שמעון
הילדים: בן־ציון ושרה.

פרידמן
מאיר ב"ר צבי־דוד ושרה־פרל
רעייתו מרת שיינדל ב"ר מרדכי־אליהו.

פרידמן
ניסן ב"ר מאיר
רעייתו מרת גליקל ז"ל
הילדים: מאיר, חיים־יהודה, זאב.

פרידמן
אברהם ב"ר מאיר
רעייתו מרת רבקה ב"ר עזריאל־צבי
הילדים: רחל, מאיר, שרה, מלכה.

פרידמן
עזריאל־צבי ב"ר אברהם ורבקה
רעייתו מרת אסתר ב"ר אלכסנדר־זוסיה
הילדים: שיינדל, חנה, פראדל, שרה־רייזל.

פרידמן
בלומה־הנצ'יה ב"ר אהרן־מנחם (אלמנה)
רעייתו של שמעון ז"ל
הילדים: רויזה.

פרידמן
מאיר ב"ר שמעון
רעייתו מרת איידל ב"ר חיים־אלטר
הילדים: שמעון, שרה־פרל

פרידמן
יהודה־אריה ב"ר צבי וחיה־זיסל
רעייתו מרת פריידה
הילדים: צבי.

פרידמן
צבי ב"ר יעקב ושרה.

פרידמן
אברהם־פנחס ב"ר דוד
רעייתו מרת שרה
הילדים: סוסיא, נכיא, נח.

פרידמן
אלטר־מאיר־חיים ב"ר אברהם־פנחס ושרה
רעייתו מרת רבקה ב"ר שמואל־יהודה
הילדים: שלמה־נח, לאה, חנה, שמואל־יהודה, פרל, מרים.

פרידמן
לוי־יצחק ב"ר אברהם־פנחס ושרה
רעייתו מרת חיה־זיסל ב"ר שמואל־זאב.

פרידמן
הילדים: ישראל, שיינדל, ב"ר חיים ולובה.

פרידמן
מרת פריידה ב"ר צבי (אלמנה)
רעייתו של רפאל ז"ל
הילדים: משה, טויבה, שרה.

פרידמן
ניסן ב"ר שלמה־יהודה
רעייתו מרת אסתר ב"ר ראובן־אליהו
הילדים: פייגה־שבע, חנה, ראובן־אליהו.

פרידמן
יצחק־אייזיק ב"ר שמעון וחיה
רעייתו מרת שרה ב"ר יהודה
הילדים: אהרון, יוסף־צבי, לאה, שיינדל, חיה.

פרידמן
אברהם ב"ר שמעון
רעייתו מרת חיה ב"ר אליהו
הילדים: חיים־יהודה, מרים, מלכה, פייגה, יוסף, מינדל.

פרידמן
מרדכי־אליהו ב"ר אברהם
רעייתו מרת חוה־מלכה ב"ר אהרון־דוד
הילדים: ניסן, פייגה, ישראל.

פרידמן
מאיר־דוב ב"ר אהרון־מרדכי ואסתר
רעייתו מרת דובריש ב"ר יעקב וטויבה
הילדים: הניה, משה.

פרידמן
ניסן ב"ר נח
רעייתו מרת חוה־יוטה ב"ר יוסף
הילדים: אלטר־חיים־אליעזר, יוסף, שיינדל, דוד־צבי.

פרידמן
יוסף ב"ר אהרון
הילדים: רחל, חיים־דוד, אלכסנדר, אהרון, ביילה, שלמה־אריה.

פרידמן
משה ב"ר
רעייתו מרת פייגה.

פרידמן
שלמה־אריה ב"ר משה
רעייתו מרת בינה
הילדים: שמותיהם לא זכורים.

פרידמן
אברהם ב"ר
רעייתו מרת חנצ'יה ב"ר נח.

פוקס
שבתאי ב"ר
רעייתו מרת שיינדל ב"ר ניסן וגליקל
הילדים: אלטר.

פישר
מרת איטה ב"ר בנימין־צבי (אלמנה)
רעייתו של יוסף־אהרון ז"ל
הילדים: בנימין, שרה.

קליין
פנחס
רעייתו מרת לאה ב"ר שלמה־יהודה
הילדים: שמותיהם לא זכורים.

רוזנברג
לאה ב"ר שמעון ומרים פרידמן
רעייתו של אלכסנדר
הילדים: רייזל.

רוזמן
דוד ב"ר יצחק־יהודה
רעייתו מרת מלכה ב"ר
הילדים: איידל, ניסן, שרה.

רייך
אלכסנדר ב"ר צבי והנצ'ה
רעייתו מרת רבקה ב"ר משה־יואל והינדה
הילדים: גיטל, משה־יואל, צבי, אברהם־חיים, יעקב.

שטיינברג
צדוק ב"ר משה־יואל הלוי
רעייתו מרת לאה ב"ר משה־יואל והינדה
הילדים: אלטר־מאיר.

שוורץ
מנדל
רעייתו מרת פייגה ב"ר אהרן־מרדכי
הילדים: ארבעה. שמותיהם לא זכורים.

שמות קרובי המשפחה	יום הזכרון (יאהרצייט)

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת קושניצה

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
לוינשלג	אברהם יוסל	יהודה	גיטל	14	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	שמעון	יהודה	פיגא	11	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	חנה-שרה	יהודה	גיטל	8	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	יעקב-מרדכי	לוי-יצחק	אסתר	16	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	יהודה-אריה	לוי-יצחק	אסתר	14	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	אלעזר	לוי-יצחק	אסתר	12	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	מרדכי	לוי-יצחק	אסתר	9	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	אברהם-יואל	יוסף	לאה	12	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	מרים	יוסף	לאה	10	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	תקוה	יוסף	לאה	7	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	גיטל	שמעון	מרים	15	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	אברהם יוסף	שמעון	מרים	13	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	מאיר	שמעון	מרים	10	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	חנה	שמעון	מרים	8	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	יהודה-צבי	יוסל-יואל	תקוה	6	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	יוסף	צבי	רבקה	4	קושניצה	פולין	בשואה
לוינשלג	מאיר	צבי	בשלא	2	קושניצה	פולין	בשואה
לובקוביץ	בלה	מרדכי-צבי	מרים	14	קושניצה	פולין	בשואה
לובקוביץ	חנה-רבקה	מרדכי-צבי	מרים	11	קושניצה	פולין	בשואה
לובקוביץ	פרומה	מרדכי-צבי	מרים	8	קושניצה	פולין	בשואה
לובקוביץ	שמעון	מרדכי-צבי	מרים	6	קושניצה	פולין	בשואה
לובקוביץ	שלמה	משה	לובה	9	קושניצה	פולין	בשואה
לובקוביץ	פיגא	משה	לובה	7	קושניצה	פולין	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

חתימה

מקום ותאריך הרישום

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 3, רמת-גן 52404
טל. 782917

ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת. (ישעיה נו, ה)

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת קושניצה

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	4	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	2	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	11	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	18	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	17	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	6	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	4	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	1	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	16	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	16	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	16	[illegible]	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	פולין	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 2, רמת-גן 52484
טל. 782917

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

מקום ותאריך הרישום [illegible]

חתימה [illegible]

ארגון יוצאי צ'כוסלובקיה - הנהלה - קרנאי - דולהא - התחילות בישראל

"ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת" (ישעיה נו, ה)

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת קושניצה

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
כהן	מרדכי	אברהם	חבורה	12	קושניצה	פולין	בשואה
כהן	אליעזר	אברהם	חבורה	10	קושניצה	פולין	בשואה
כהן	סוזנה	אברהם	חבורה	8	קושניצה	פולין	בשואה
כהן	רחל	אברהם	חבורה	6	קושניצה	פולין	בשואה
לבמנובסקי	אליעזר	חיים-דב	מרים-פייגל	16	קושניצה	פולין	בשואה
לבמנובסקי	אברהם-אלא	חיים-דב	מרים-פייגל	14	קושניצה	פולין	בשואה
לבמנובסקי	משה	חיים-דב	מרים-פייגל	12	קושניצה	פולין	בשואה
לבמנובסקי	יהודית	חיים-דב	מרים-פייגל	10	קושניצה	פולין	בשואה
לבמנובסקי	הלינה	חיים-דב	מרים-פייגל	7	קושניצה	פולין	בשואה
לבמנובסקי	שבתי	חיים-דב	מרים-פייגל	4	קושניצה	פולין	בשואה
סטרולוביץ	יעקב-אלתר	שמואל-חיים	אסתר	14	קושניצה	פולין	בשואה
סטרולוביץ	שמעון	שמואל-שמעון	אסתר	12	קושניצה	פולין	בשואה
סטרולוביץ	אברהם-דב	שמואל-שמעון	אסתר	9	קושניצה	פולין	בשואה
סטרולוביץ	בלומה	שמואל-חיים	אסתר	7	קושניצה	פולין	בשואה
סטרולוביץ	יצחק-בונם	שמואל-חיים	אסתר	5	קושניצה	פולין	בשואה
סטרולוביץ	שלמה-יואל	דב-יעקב	לוסיה	18	קושניצה	פולין	בשואה
סטרולוביץ	שמואל	דב-יעקב	לוסיה	13	קושניצה	פולין	בשואה
סטרולוביץ	אברהם	דב-יעקב	לוסיה	13	קושניצה	פולין	בשואה
סטרולוביץ	יהושע	דב-יעקב	לוסיה	11	קושניצה	פולין	בשואה
סטרולוביץ	יעקב	דב-יעקב	לוסיה	8	קושניצה	פולין	בשואה
פרוס	בנימין-זאב	שלום	רחל	16	קושניצה	פולין	בשואה
פרוס	פרומט	שלום	רחל	12	קושניצה	פולין	בשואה
פרידמן	שלמה-מרדכי	אברהם	חנה	12	קושניצה	פולין	בשואה
פרידמן	מרים	אברהם	חנה	10	קושניצה	פולין	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

זולדן דאובן וחיה
רח' בית הלל 3, רמת-גן 52404
טל. 03-7517282

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה חיא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

מקום ותאריך חרשום ראשון לציון כ"ה אלול תשנ"ב

חתימה

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

"ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת" (ישעיה נ"ו, ה')

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת קושניצה

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
בירנבוים	אנשל - אהוד	יוסף	14	קושניצה	פולין	בשואה
בירנבוים	שרה - פרומה	יוסף	9	קושניצה	פולין	בשואה
בירנבוים	יעקב	יוסף	5	קושניצה	פולין	בשואה
בירנבוים	מנחם - דוד	יוסף	1	קושניצה	פולין	בשואה
גוטסמן	רבקה	אברהם - יואל	6	קושניצה	פולין	בשואה
גוטסמן	חיים	אברהם - יואל	3	קושניצה	פולין	בשואה
גרינברג	סימה	אהוד	2	קושניצה	פולין	בשואה
גרינברג	יוסף	אהוד	9	קושניצה	פולין	בשואה
גרינברג	פנינה - טובה	בעז	10	קושניצה	פולין	בשואה
גרינברג	שמואל	בעז	7	קושניצה	פולין	בשואה
כץ	מרים	אברהם	18	קושניצה	פולין	בשואה
כץ	אלימלך - אהוד	אברהם	12	קושניצה	פולין	בשואה
כץ	סימה - רחל	אברהם	9	קושניצה	פולין	בשואה
כץ	חיים - אלימלך	אברהם	7	קושניצה	פולין	בשואה
מרגוליס	מרים	מרדכי - שלמה	17	קושניצה	פולין	בשואה
מרגוליס	אברהם	מרדכי - לוי	12	קושניצה	פולין	בשואה
מרגוליס	לוי	מרדכי - שלמה	10	קושניצה	פולין	בשואה
פרידמן	יוסף - אהוד	שלמה	6	קושניצה	פולין	בשואה
פרידמן	שלמה - נח	אהוד - חיים	18	קושניצה	פולין	בשואה
פרידמן	לוי	אהוד - חיים	16	קושניצה	פולין	בשואה
פרידמן	מנחם	אהוד - חיים	14	קושניצה	פולין	בשואה
פרידמן	שמואל - לוי	אהוד - חיים	12	קושניצה	פולין	בשואה
פרידמן	שלמה	אהוד - חיים	10	קושניצה	פולין	בשואה
פרידמן	מרים	אהוד - חיים	8	קושניצה	פולין	בשואה
פרידמן	אליהו	שלמה	3	קושניצה	פולין	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 2, רמת-גן 52404
טל. 782917

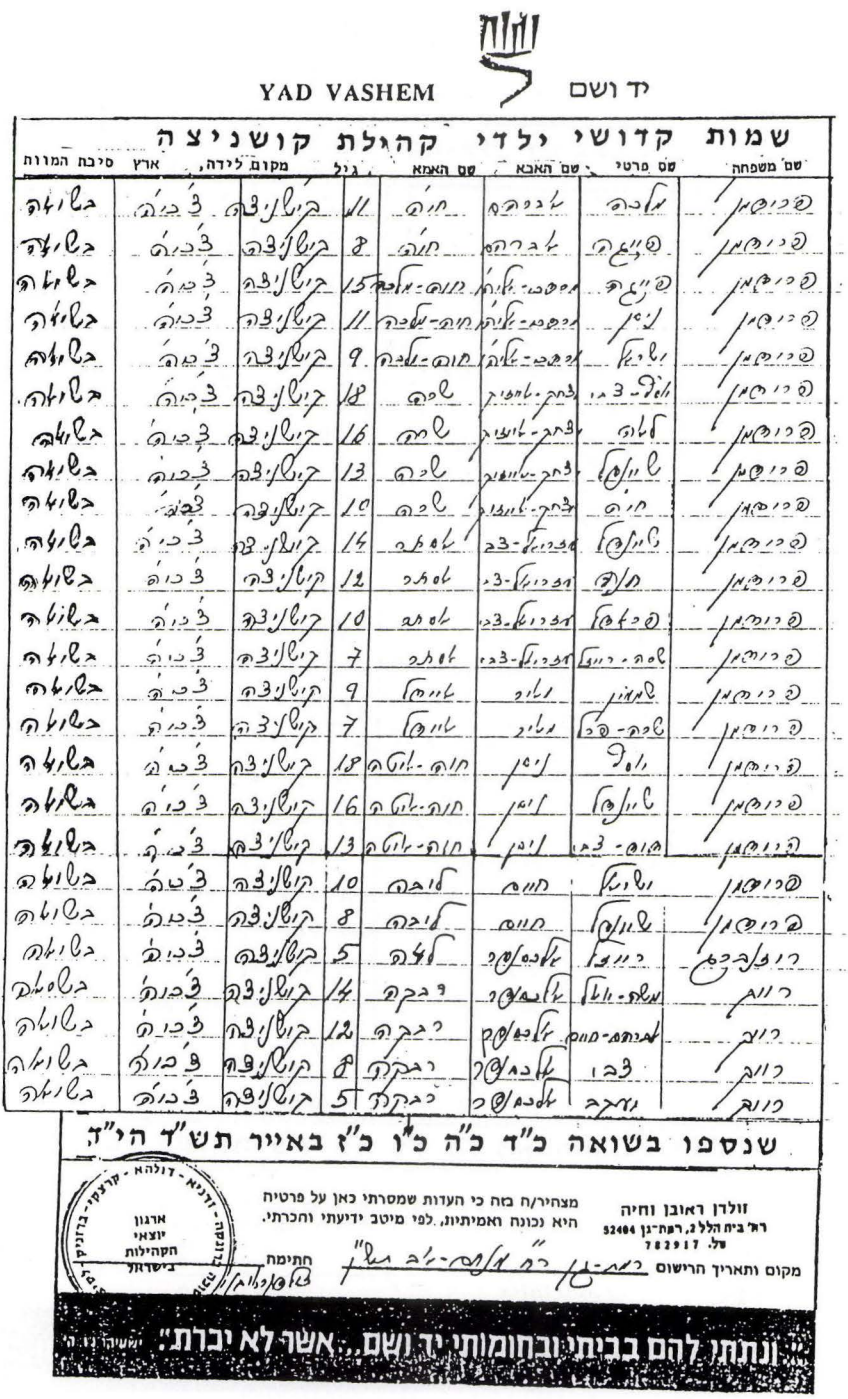
מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

מקום ותאריך הרישום רח' אלימלך - תל אביב

חתימה

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

"ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת"

יד ושם
YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת קושניצה

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
פרידמן	אלכס	יהודה	חנה	11	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	פייבל	יהודה	חנה	8	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	פייבל	משה-אלתר	חנה-אלמה	15	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	ליזה	יהודה-אלתר	חנה-שלמה	11	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	יוליוס	משה-אלתר	חנה-שלמה	9	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	יוסף-צבי	פישל-יחזקיה	שיפה	18	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	שלמה	פישל-יחזקיה	שיפה	16	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	שולמית	פישל-יחזקיה	שיפה	13	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	חיים	פישל-יחזקיה	שיפה	10	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	שולמית	שמעון-צבי	שמחה	14	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	מרים	שמעון-צבי	שמחה	12	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	יוסף-צבי	שמעון-צבי	שמחה	10	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	שמחה-רחל	שמעון-צבי	שמחה	7	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	שמעון	נתנאל	לאה	9	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	שמחה-פנחס	נתנאל	לאה	7	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	יוסף	ליזר	חנה-יוכבד	18	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	שולמית	ליזר	חנה-יוכבד	16	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	חנה-צבי	ליזר	חנה-יוכבד	13	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	שולמית	חיים	לובה	10	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
פרידמן	שולמית	חיים	לובה	8	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
רוזנבוים	רחל	אלכסנדר	לובה	5	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
רוזן	משה-יוסף	אלכסנדר	פיבקה	14	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
רוזן	שלמה-חנוך	אלכסנדר	רבקה	12	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
רוזן	פנחס	אלכסנדר	רבקה	8	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה
רוזן	נחמיה	אלכסנדר	רבקה	5	קושניצה	צ'כוסלובקיה	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי וחכמתי.

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 3, רמת-גן 52404
טל. 7 8 2 9 1 7

מקום ותאריך הרישום רמת-גן ט"ו אלול תשל"ו חתימת

"ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת" (ישעיה נ"ו, ה')

זדניא

אלה יעמדו על הברכה

שרידי העיירה זדניא בארץ ובחוץ לארץ
שעזרו בכתיבה, ותרמו כספים להנצחת
יקירינו הקדושים בספר
'קדושי שבע קהילות'

שלמה הכהן ווינגרטן

החיים השלווים, והפחד של קהילת זדניא

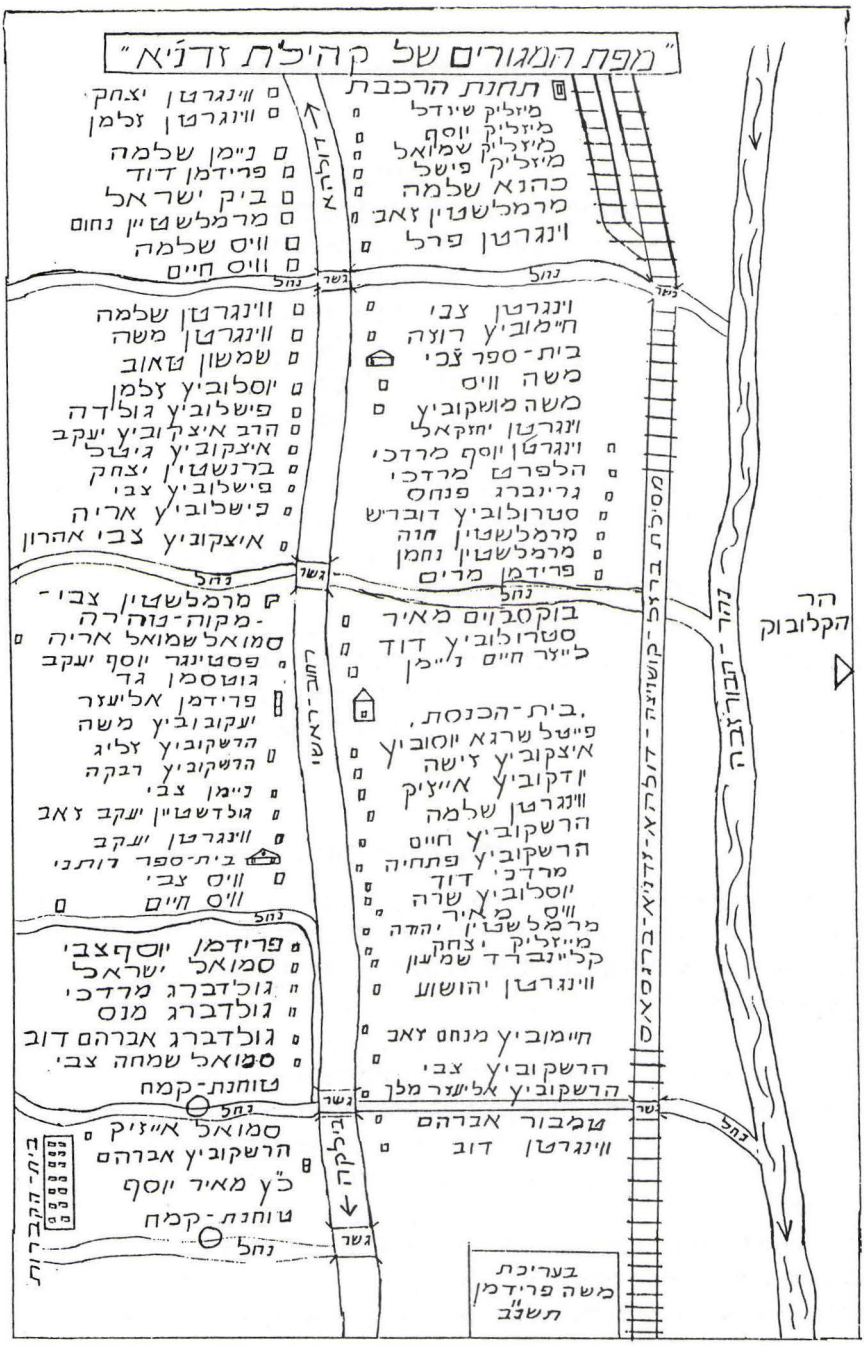
הנני העני ממעש נרעש ונפחד מפחד.

בלב כבד ובידיים רועדות מתחיל אני לכתוב על הישוב הקטן ששמו זדניא, שאנשי הסביבה קראו לו 'ירושלים הקטנה'. אינני סופר, אבל הריני כותב כדי שישאר לדורות הבאים זכרון מהקהילה היפה, שהיתה נקודה קטנה על המפה של קרפטורוס עד שנת 1944. הקהילה מנתה כתשעים משפחות, רובן היו משפחות ברוכות ילדים. כל אלה הובלו על ידי ההונגרים לגיטו מונקאץ', ומשם נמסרו לצורר הגרמני שהובילם לגיא ההריגה. לצערנו הגדול, רק מעט אנשים הצליחו להשאר בחיים. אותם שחזרו התפזרו בעולם, וחלק גדול מהם עלו ארצה.

החיים בעיירה לא היו קלים. הפרנסה העיקרית היתה מסחר בעצים ומשק חקלאי, מסחר זעיר, ובעלי מלאכה. איזור קרפטורוס לא היה מפותח בבתי חרושת ובתחבורה ציבורית. היתה רכבת ואוטובוס של חברה יהודית שנסע פעמיים ביום. החיים היו חיי שלווה. כולם היו דתיים תמימים וישרים, שהאמינו בצור ישראל וגואלו. עד שעתם האחרונה לא האמינו בשמועות. אמרו: היתכן שעם ישראל יהיה הפקר? שכן בעיתונות של אותם ימים לא כתבו על מה שקורה בארצות שכבשו הגרמנים. שמועות בלבד הסתננו על השמדת עמנו, ואלה היו בלתי נתפשות בהגיון.

דאגת החינוך, ועזרת קופת תלמוד תורה

למרות קשיי הפרנסה של המשפחות ברוכות הילדים, היה עיקר דאגתם של ההורים נתון לחינוך הילדים, וזאת כמסורת שעברה מדור לדור במשך מאות בשנים. אני נזכר שאבי היה מוכר כמעט כל שנה פרה מהרפת, בכדי לשלם שכר לימוד בעבור חמשת בניו. מי שלא היה בידו לשלם, היה הציבור בא לעזרתו באמצעות קופת תלמוד תורה. שכן בהתאם להלכה התחייבו שלא ישאר ילד יהודי אחד בקהילה, שלא יקבל חינוך בחדר. לילדים היה מאוד קשה ללמוד כל יום כשתים עשרה שעות, חלק בשפה הצ'כית, בבית הספר הכללי, וחלק בחדר לתרגם מעברית לאידיש, כך שכל ילד למד כמה שפות: עברית, אידיש, צ'כית והונגרית. ברחוב דיבר עם האוכלוסיה בשפה רותנית. כשילד הגיע לבר־מצוה, היה נחשב כבר מספיק גדול לצאת ללימודים בישיבות שבערים הגדולות. נסיעה זו גרמה לכך שילד בגיל שלוש עשרה–ארבע עשרה נסע מחוץ לבית לתקופה של שלוש–ארבע שנים מבלי שבאותה תקופה ביקר בבית, דבר שלא היה ניתן לעשותו מחמת חסרון כיס. לא היו אז טלפונים ואמצעי תקשורת אחרים.

"מפת המגורים של קהילת זרניא"
תחנת הרכבת
מיזליק שינדל
מיזליק יוסף
מיזליק שמואל
מיזליק פישל
כהנא שלמה
מרמלשטין זאב
וינגרטן פרל
וינגרטן יצחק
וינגרטן זלמן
ניימן שלמה
פרידמן דוד
ביק ישראל
מרמלשטין נחום
וויס שלמה
וויס חיים
וינגרטן צבי
חיימוביץ רוזה
בית-ספר צבי
משה וויס
משה מושקוביץ
וינגרטן יחזקאל
וינגרטן יוסף מרדכי
הלפרט מרדכי
גרינברג פנחס
סטרולוביץ דובריש
מרמלשטין חוה
מרמלשטין נחמן
פרידמן מרים
וינגרטן שלמה
וינגרטן משה
שמשון שאול
יוסלוביץ זלמן
פישלוביץ גולדה
הדב איצקוביץ יעקב
איצקוביץ גיטל
ברנשטין יצחק
פישלוביץ צבי
פישלוביץ אריה
איצקוביץ צבי אהרון
מרמלשטין צבי-מקוה-טהרה
שמואל שמואל אריה
פסטינגר יוסף יעקב
גוטסמן גד
פרידמן אליעזר
יעקובוביץ משה
הרשקוביץ זליג
הרשקוביץ רבקה
ניימן צבי
גולדשטין יעקב זאב
וינגרטן יעקב
בית-ספר דותני
וויס צבי
וויס חיים
בוקסבוים מאיר
סטרולוביץ דוד
ל"יצר חיים נ"מן
בית-הכנסת
פייטל שרגא יוסוביץ
איצקוביץ זישה
זדקוביץ אייזיק
וינגרטן שלמה
הרשקוביץ חיים
הרשקוביץ פתחיה
מרדכי דוד
יוסלוביץ שרה
וויס מאיר
מרמלשטין יהודה
מייזליק יצחק
קליינברד שמעון
וינגרטן יהושע
חיימוביץ מנחם זאב
הרשקוביץ צבי
הרשקוביץ אליעזר מלך
טמבור אברהם
וינגרטן דוב
פרידמן יוסף צבי
שמואל ישראל
גולדברג מרדכי
גולדברג מנס
גולדברג אברהם דוב
שמואל שמחה צבי
טוחנת-קמח
שמואל אייזיק
הרשקוביץ אברהם
כ"ץ מאיר יוסף
טוחנת-קמח
בית-הקברות
בעריכת
משה פרידמן
תשנ"ב
הר הקלובוק
נחל
נשר
כביש

הלך לישיבה ילד קטן, וחזר בחור גדול

לאחר שהגיע לביקור בבית והוא בן שבע עשרה או שמונה עשרה, היה בחור גדול ושונה מן הילד שיצא מבית הוריו. לעיתים ההורים פשוט לא הכירו את הבנים, ובכל התקופה נוצר נתק גמור בין הילד להוריו. כל ההקרבה הזו היתה למען חינוך הילדים ברוח ישראל סבא.

תפקיד האימהות בחינוך היה מוקדש לילדים הקטנים בבית, שכן האב היה עסוק וטרוד לפרנסת משפחתו העניפה. אך זמנן של האימהות היה מושקע ללא גבול גם לחינוך הבנות מקטנות ועד בגרות. לימודים כלליים למדו הבנות כמה שעות בשבוע עם מורה מיוחד מטעם השלטונות, ובבית האם השלימה את לימודי היהדות, הלכה, הנהגת הבית ברוח יהודית, וזאת תוך שילוב עם פעילות מעשית, שכן הבנות סייעו בבית וכך למדו הלכה למעשה, כיצד לנהוג.

כל כבודה של בת מלך פנימה

סיסמה זו קויימה הלכה למעשה בבית היהודי בזדניא. האם היתה זו שדאגה לכל צורכי הבית, לבישולים, לנקיון, לתחזוקה ולמשק החקלאי, כשהעומס העיקרי היה בימי שישי וערבי חג.

אמא קמה מוקדם בבוקר כדי להספיק לערוך את כל ההכנות הדרושות לשבת. העבודות נעשו באור קלוש של נר או פנס נפט (לוקס). הכיריים הודלקו ושימשו בנוסף לבישול, לחימום החדר ואף להאיר (פתחו פתח קטן להפצת האור).

בל נשכח שהחורפים היו קשים במיוחד. שלג כבד היה מכסה את החלונות והדרכים, והבית היה משמש כמפלט וכמקום להתחמם בו לשבים מבחוץ.

תפקיד מיוחד היה לגויה של שבת (שבס גוי). קשה להבין איך ניתן היה להסתדר בלעדיה בבית יהודי, שלא היו בו אוטומטים של חשמל. ל'שבס גויה' היה תפקיד חשוב, לבוא בבוקר בשבת להדליק אש ולחמם את החדר. בהתאם להלכה, שמשום "שבות" אסור להנחות את הגוי בביצוע העבודות בשבת, כבר היתה הגויה מורגלת ויודעת מראש מה מותר ומה אסור לעשות. עד כדי כך שהיתה מעירה לילדים הערות חינוכיות כיצד יש לנהוג, או לא לשכוח לברך, וכדומה. עד כדי כך היתה מעורה בחיי המשפחה. התמימות היתה כה עמוקה, שלא העזו לחלל שבת גם כאשר היה הדבר כרוך בנזק כספי. למשל, אם נר שבת נפל והמפה נשרפה לא העזו לכבות את האש, אלא רצו לקרוא לגויה מהבית הסמוך, וזו כאמור ידעה מה עליה לעשות מבלי שהיה צורך להנחותה.

צורכי הקהילה

מרובים היו צורכי הקהילה. כדי להחזיק מוסדות כגון: רב, דיין, שוחט, מוהל, בית כנסת, מקווה טהרה וכו', היו פרנסי הקהילה מחפשים מקורות הכנסה. הם הטילו מיסים מיוחדים על מוצרים, כמו שמרים, או מס מיוחד על שחיטת בשר ועוף.

קהילת זדניא תמכה תמיכה שנתית ברב מדולהא, ששימש גם כמרא דאתרא של זדניא, ופרנסי הקהילה דאגו לבעלי תפילה לימים הנוראים.

גבאי הקהילה דאגו לגוי של שבת בבית הכנסת. תפקידו היה להדליק אש ולחמם את בית הכנסת בבוקר, בכדי שיהודים שבאו מוקדם בבוקר לאמירת תהילים ושיעורי גמרא יבואו לבית כנסת חמים.

השוחט היה בדרך כלל מבצע את עבודתו בימי חמישי לקראת שבת. אם ראו ילד הולך עם עוף לשוחט בתחילת השבוע, מיד שאלו אותו, האם כולם בריאים בבית, או האם נולד לכם משהו?

התעסקות בשדכנות

היו שדכנים מקצועיים שהתעסקו בשדכנות. הם הציעו לבחורים ולהורים שידוכים, שעל פי רוב הסתיימו בהצלחה. הפגישות היו מתוכננות לחול המועד פסח וסוכות. אלו היו הימים המתאימים לפגישות היכרות ראשונה, כשבעקבותיה היו באות פגישות נוספות תכליתיות כולל התנאים לזיווג. עד שלא נתמלאו תנאים אלה, הכוללים את תשלומי הנדוניה לזוג הצעיר, לא נערכה החופה. גם התשלום לשדכן היה חלק מן העיסקה, ועד שתשלום זה לא בוצע, נדחתה החופה. בחתונות השתתפו בדרך כלל כל משפחות העיירה. אם החתונה היתה במקום מרוחק, נסעו לשם בעגלות ובסוסים מקושטים בחוטים צבעוניים. ההוצאות, כולל בקבוקי משקה לשמח את החברים, היו על חשבון החתן. בשבת שלפני החופה הזמין החתן את כל החברים לשמוח איתו בשבת חתן, ב"פור שפיל".

הימים הנוראים

בחודש אלול התחילו בכל המשפחות ההכנות לקראת הימים הנוראים. להכין לראש המשפחה תרנגול לבן לכפרות וכן לכל אחד מבני המשפחה. כשהחלו באמירת סליחות, היה השמש ר' הרש מרמלשטיין הולך מוקדם בבוקר להעיר את האנשים בשיר **'יידען קומו לסליחות'**. קמו וכל הקהל הלך לטבול במקווה. לילדים הכינו מראש את בגדי החורף ואף הם הלכו יחד למקווה. גם ערב ראש השנה נהגו לפי אותו הסדר.

בראש השנה ויום כיפור לבשו הנשים לבן, בדרך כלל לבשה האשה את השמלה שלבשה ככלה בחתונתה. גם הגברים הנשואים לבשו קיטל, ששימש אותם לתפילת **כל נדרי** ויום הכיפורים. ולחג הסוכות קנתה הקהילה שתי מערכות של ארבעת המינים. השמש ר' הרש מרמלשטיין הלך מבית לבית לזכות את הציבור בברכות על ארבעת המינים. בחול המועד סוכות כבר התחילו התלחשויות את מי לבחור לגבאי לשנה הקרובה, שכן הבחירות התקיימו כל שנה במוצאי שמחת תורה. הגבאים שסיימו את תפקידם מכרו את הפיוט **'אתה הראת'** לא בכסף אלא למרבה בבקבוקי יי"ש. הבקבוקים נמסרו לר' יעקב איצקוביץ, הדיין של הקהילה, וכל הקהל באו להשתתף בחגיגת שמחת תורה.

כשחזרו לבית הכנסת הגבאי דפק בשולחן והכריז בקול רם ובגילופין, מתבדח ואומר, רבותי עומד לפנינו חורף ארוך וקשה, וכל אחד צריך להכין לקראתו עצים לחימום הבית ותפוחי אדמה לעת הצורך. ומי שאין לו כסף פטרו אותו מחובה זו. אחרי החורף בסביבות פורים התחילו לדאוג לאפיית המצות לפסח. המסורת היתה לאפות אצל ר' מוטל חיימוביץ, והשתתפו בה גברים ונשים. הגבאים אספו מכל אחד קמחא דפסחא לאלה שלא השיגה ידם לקנות מצות לליל הסדר. הילדים קיבלו בגד חדש והצעיר בילדים שאל את הקושיות.

בפסח האחרון בבית בשנת תש"ד היה כבר עצוב מאוד, ולא ידעו מה ילד יום, אולי יקרה איזה נס. בכוונה גדולה סיפרו על יציאת מצריים, והתפללו לשנה הבאה בירושלים. לצערנו הגדול רק מתי מעט מהקהילות האלה זכו לבוא אחרי השיחרור לירושלים הקדושה.

שלמה הכהן ווינגרטן

זכרונות מבית הורי

גדלנו במשפחה גדולה, כמקובל באותם ימים. בימינו נחשבת משפחה כזו כמשפחה ברוכת ילדים. היינו חמישה בנים וחמש בנות, ולמרות הקושי הכלכלי ההורים היו שמחים בחלקם.

הבנים למדו בחדר והבנות קיבלו שיעורים בבית ולמדו לקרוא ולכתוב תפילות. היה לנו משק גדול, שדות, פרדסים, ומשק חי, כך שלא היה צורך לקנות מצרכים לכלכלת הבית. התוצרת היתה עצמית. מאידך גיסא קשה היה להלביש משפחה גדולה כזאת. אך גם לכך מצאו פיתרונות, העבירו בגד מן הגדול לקטן ממנו. הבית היה שמרני מאוד, הקפידו על כל פרט קטן במסורת היהודית. אבא היה עסוק במשק הבית עם הפועלים, ואמא עקרת בית למופת. הבנים עזרו לאבא לנהל את המשק, והבנות עזרו לאמא בבית. עד הבר־מצווה למדו הבנים בחדר, ואחרי זה נסעו לישיבות. הבנות למדו מקצוע: תפירה, סריגה.

לימוד בישיבות

נסעתי לישיבה במונקאץ' אל הרב חיים אליעזר שפירא וחתנו ר' ברוך רבינוביץ. שם שרתי במקהלה בבית הכנסת הגדול וקיבלתי משכורת שאיפשרה לי לפרנס את עצמי. אחרי כשנתיים עברתי יחד עם אחי חיים־אליהו (ז"ל) לעיר בשם מיכלובצה שבסלובאקיה, ולמדנו אצל הרב שמואל רובין. גם שם קיבלו אותי למקהלה של החזן המפורסם זלמן־לייב, ממנו קיבלתי עצה ונסעתי לפרשבורג. שם היה קונסרבטוריון לחזנות, אבל ההורים לא הסכימו. פחדו שמא אסטה מן

הדרך שבה רצו שאלך. אבל בעיר סרד, על יד פרשבורג, היתה ישיבה גדולה עם פנימיה. ההורים הסכימו שאלמד שם. כל זה לא ארך הרבה זמן, כי בשנה זו היו כבר שמועות שגרמניה דורשת את איזור הסודטים מהרפובליקה הצ'כית. הישיבה התפזרה, והבחורים חזרו לביתם.

כיבוש קרפטורוס על ידי הונגריה

בשנת 1939 כבשו ההונגרים את כל איזור הקרפטים, והחלו הבעיות והצרות של היהודים. כל יום יצאו גזירות חדשות וחוקים חדשים לרעת היהודים. אסרו לנסוע ברכבת. מי שהיה לו עסק סגרו אותו. ממשק החי לקחו הכל בעבור הצבא והשאירו רק פרה אחת למשפחה. הכריחו את היהודים לעבוד ביערות בחטיבת עצים, והיהודים לא היו רגילים לעבודה הזו. המטרה העיקרית היתה להשפיל את היהודים בעבודות בזויות.

משה־לייב במדי חייל צ'כי

גם במשק שלנו התעוררו הבעיות. אסור היה לנו להעסיק פועלים זרים. עבדנו איפוא במשק בעצמנו.

אחי הגדול, משה לייב, סיים את שירותו בצבא הצ'כי וגוייס לצבא ההונגרי. הוא היה בחור חסון ובריא, ועד היום לא ידוע מה עלה בגורלו. חשבנו כל הזמן שאולי נפל בשבי הרוסי. הרבה פלוגות עבודה שעבדו בחזית הרוסית נפלו בשבי. ומהשבי חזרו רק מעטים. הרוסים לא הבדילו בין יהודים וגרמנים, והעבידו אותם בעבודת פרך. חיינו בתקווה שמא יחזור, אבל תקוותינו נתבדו. משה־לייב ז"ל לא חזר.

בשנת 1941 הגיע תורי להתגייס לפלוגת עבודה (Munka Tabor). נשלחתי הרחק מן הבית עד העיר קומורנה שבהונגריה. שם עבדתי כשישה שבועות והכניסו את הפלוגה למשטר צבאי. היינו כמאתיים וחמישים בחורים, ונשלחנו למכרה הפחם בעיר ורפולוטה. שם לא ליקקנו דבש. כל בוקר עם שחר היתה השכמה למסדר בוקר, בו ספרו אותנו כמה קצינים וחיילים הונגריים שפיקדו עלינו. תפקידם היה להביא אותנו עד פתח המכרה, ושם קיבל אותנו מנהל המכרה. הורידו את כולנו לעומק של כשלושים מטר והאורך של המכרה היה הרבה קילומטרים. נכנסנו בבוקר ויצאנו בחושך אחרי העבודה. שוב נערך מסדר כדי לוודא אם לא חסרים אנשים מאיתנו. היו מקרים שאנשים הלכו

לאיבוד, ועברו כמה ימים עד שמצאו אותם. רע ומר היה לנו, אם מנהל המכרה התלונן שלא גמרנו את מכסת העבודה הדרושה. קיללנו את היום בו נולדנו. החיים במכרה היו גיהנום.

ביקור הורים במחנה עבודה

ההורים ביקרו במכרה, וראו באיזו עבודת פרך מעבידים אותנו. התחילו לחפש דרך להוציא אותנו מן המקום הזה. אפשרות אחת היתה, לשחד את הקצין הראשי. אחרי כשנה וחצי העבירו אותנו למקום עבודה אחר.

לצערי הגדול גם אחרי ההעברה מן המכרה לא נגאלנו מהצרות. העבירו אותנו לחזית הרוסית באוקראינה, ומסרו אותנו לצבא הגרמני לחטיבת עצים ולבניית בונקרים תת קרקעיים. חורף היה, השלגים הגיעו לגובה של כשני מטר. השומרים ההונגרים התנקמו בנו על שהם צריכים לשמור עלינו בחוץ ולסבול מן הקור, ומפחד של הפצצות, ובמכרה הם ישבו בברים ושתו. ככה המשכנו בעבודה, ולא ידענו מה קורה בבית, ולא שמעתי מאחי הגדול שגם הוא היה במחנה עבודה.

בשנת 1944 החלה הנסיגה של הגרמנים מהחזית, וגם פלוגות עבודה נסוגו והגענו עד הקרפטים. רק אז ראינו את האסון הגדול שאירע ליקירינו, ולעם ישראל.

העבירו אותנו דרך הקרפטים

כשעברנו דרך הקרפטים היינו כולנו בהלם. ראינו את בתיהם של היהודים והם ריקים ופרוצים. שאלנו את התושבים הנוצרים, מה קרה ליהודים? התשובה היתה: אינם, **'שרפו אותם'**. וככל שהמשכנו ללכת ועברנו מרחקים והתקרבנו לגבול האוסטרי התחלנו לפחד. לאורך הדרך ראינו פזורות גופותיהם של יהודים שנורו, עד שהגענו למחנה מאוטהאוזן. גם מפלוגות העבודה שלנו רבים לא הצליחו להחזיק מעמד. במחנה מצאנו יותר מתים מאשר חיים. כל אחד מאיתנו שאל והתעניין לגבי גורלם של קרובי משפחתו. אבל אף אחד לא ידע להשיב לי מה קרה לבני משפחתי. גם במחנה זה לא נשארנו הרבה זמן. החזית הרוסית התקרבה והיתה אנדרלמוסיה. העבירו אותנו דרך יערות למחנה גונסקירכן, ומי שנשאר מאחור נורה במקום. הגענו למחנה שהיה מגודר בגדר חשמלית, עם תצפיות של אנשי אס.אס. סביב. פחדנו שמכאן לא נצא חיים.

הכניסו אותנו לצריף עץ. היה מקום לכמאה איש, דחפו פנימה כחמש מאות איש, מי שעמד לא היה יכול לשבת ומי שישב לא היה יכול לעמוד, לא קיבלנו אוכל ימים, וכמובן שהכינים שרצו עלינו. לא איפשרו לנו להתרחץ.

החלום על אבי

לילה אחד יצאתי מן הצריף וישבתי על הארץ. הייתי באפיסת כוחות ונמנמתי. חלמתי שאבי בא בחלום ומנחם אותי, שבעוד כמה ימים כל הצרות יגמרו וכי

אחזיק מעמד. התעוררתי עם הרגשה טובה ובתקווה שהחלום יתגשם. בבוקר החל לרדת גשם. אנשים יצאו החוצה עם פחיות כדי לאגור קצת מים ולהרטיב את השפתיים. גם אני יצאתי. מרחוק ראיתי ילד ובידו ספל והוא מצפה לגשם. הסתכלתי וראיתי שהילד מוכר לי. הוא לא ראה אותי, ולגשת אליו היה מאוד קשה בגלל הבוץ. בקושי יכולתי להזיז את רגלי. אולם משהו בליבי אותת לי לגשת ולשאול, ילד מניין אתה? פתאום קופץ עלי הילד וצועק: שלמה אתה לא מכיר אותי? אני ברי (דב) אחיך הקטן! הוא סיפר לי שעוד שני אחים שלי פה, והם מחפשים אחרי כבר הרבה זמן. הוא הוביל אותי לצריף שבו פגשתי את כל השלושה.

אבא ר' אהרון־צבי הכהן ווינגרטן ז"ל

היה מאוד קשה להכיר אותם. הם נראו שלדים ללא צלם אנוש.

לא האמנו שנצא אי פעם מהגיהנום הזה. התחלתי לנחם אותם, וסיפרתי להם על חלומי, שאבא נתגלה וציווה להחזיק מעמד. וכך זה אכן קרה. אחרי כמה ימים שיחררו האמריקאים את המחנה. את האנשים לקחו למחנות נופש. אחרי כמה חודשים חזרנו קצת אל עצמנו, חיפשנו את שארית המשפחה, ואז התברר לנו כי ההורים ורוב האחים והאחיות שלנו ניספו. יהי זכרם ברוך.

בדרך חזרה הביתה

התחנה הראשונה בדרך חזרה הביתה היתה העיר פראג. שם נפגשנו עם אנשים מן האיזור שלנו, והתבשרנו שאחותנו יהודית נמצאת בבודאפשט. היא התגוררה בבודאפשט גם לפני הגירוש למחנות, שם היא עבדה כתופרת. היא התחפשה לנוצריה, וכך הסתתרה כל התקופה ההיא. מפראג נסענו ישר לבודאפשט לחפש את אחותנו. לאחר שמצאנו אותה נסענו ביחד לזדניא, שמא נמצא עוד מישהו, ואולי גם חלק מן הרכוש שההורים הטמינו לפני הגירוש. האכזבה היתה גדולה. הבית והחדרים היו הפוכים. כל קרש וכל לבנה היו מפורקים. השכנים חפרו בחצר והוציאו כל מה שהיה מוסתר. בינתיים הגיעו עוד חברים צעירים הביתה. גם להם לא היתה קורת גג. הכל היה הרוס, או שהגויים התגוררו בבתים של היהודים.

התקבצנו כולנו, כחמישים צעירים וצעירות, וגרנו בבית הספר שהיה שייך לשרגא פייטל ז"ל. הקמנו מטבח בעזרת הג'וינט. אותי מינו למנהל המשק. ברם אנשי הבולשת הרוסית התלבשו עלינו, ולא הסכימו שנקבל כספים מהאמריקאים. החלטנו לעזוב את המקום למרות הקושי שבדבר, מפני שהגבולות כבר היו חסומים. בכל זאת הצלחנו לברוח לגרמניה. במחנות

הג'וינט התקבצה שארית הפליטה, והתחילה עלייה בלתי ליגאלית לארץ. היינו במחנה היידנהיים ובו הקמנו ועד עלייה. אני הייתי חבר ועד. שלחתי בעלייה ב' את אחותי יהודית, שבינתיים התחתנה עם מאיר פרידמן, ואת אחי חיים. הם הוגלו למחנות קפריסין. אני לא קיבלתי רשות לעלות ארצה, מפני שהייתי חיוני לסוכנות במחנה היידנהיים.

כל הפליטים ממחנות קפריסין עלו לארץ.

ציונות ועלייה לארץ ישראל

הייתי פעיל במחנה היידנהיים בשנים 1946–1948. הייתי מדריך בפלוגת בית"ר. הייתי חבר בית"ר ומילאתי תפקיד דומה כמדריך לפני המלחמה בכמה מקומות בצ'כיה. היינו כשלושים חברים בפלוגה, וניהלנו פעילות כגון אימון בכלי נשק ועבודות חלוציות. כל הפלוגה עלתה לארץ בכל מיני אוניות, והידועה שבהן היא האנייה 'אלטלנה'.

נודע לי שמכינים אנייה גדולה בשם אקסודוס להוביל פליטים לארץ ישראל. לאחר מיון הוחלט בוועד העלייה שכל המיועדים לעלייה על האנייה הזו יהיו נשים בהריון או משפחות עם ילדים. חשבו, אולי המראה של נשים וילדים ירכך את ליבם הקשוח של האנגלים, ויתירו להם לרדת בחיפה כעולים חדשים.

גם אני רציתי לעלות באנייה הזאת. אשתי היתה בחודש השמיני להריונה. אך דחו אותי משום שהייתי חיוני לוועד העלייה. נלחמתי על זכותי לעלות, ובסוף קיבלתי אישור. לצערי הגדול איחרנו אני ואשתי את הפלגת האנייה בשעה אחת. וכשנודע לי מה עלה בגורלה, שהאנגלים החזירו אותה לגרמניה, אינני מצטער שאיחרנו אותה.

בסוף שנת תש"ח התרוקן המחנה מהאנשים וכולם עלו ארצה, גם אני, אשתי וילדי הקטן שנולד בגרמניה.

נשארנו מכל המשפחה, ארבעה אחים ואחות אחת.

כולנו הקמנו משפחות בישראל. האחים: שלמה, אשר, דוב ויהודית. האח הרביעי חיים, נפטר ב־כ"ג שבט תש"מ בישראל.

הקליטה בארץ לא היתה קלה בשנים הראשונות. התגוררנו כמה חודשים באוהלים עד שהמלחמה נגמרה. כשלוד שוחררה קיבלנו דיור בלוד, ואחרי מספר שנים עברנו לגור בפתח־תקוה, בה אנו גרים עד היום הזה.

אפשר, איפוא, לומר כי הדור הזה שלנו היה דור האבדון והתקומה. מצד אחד היינו 'שרידים מוצלים מאש', ומצד שני זכינו להיות שותפים בהקמת מדינה יהודית עצמאית.

פישל (אפרים) ברנשטיין

זכרונות מבית אבא

שמי כיום הוא פישל ברנשטיין, אבל שמי המקורי מתקופת ילדותי הוא פישל פישלוביץ. בשנת 1940–1941, כשהתחילו להגלות יהודים מקרפטורוס לפולניה, היה קל יותר ועדיף להשיג ניירת על שם הסבתא, ששם משפחתה היה ברנשטיין, וכך שונה השם שלנו מפישלוביץ לברנשטיין.

משפחתנו היתה אחת המשפחות הוותיקות בזדניא. אבות המשפחה ישבו בזדניא למעלה ממאתיים שנה. לסבי מצד אבא קראו פישל פישלוביץ, אני קרוי על שמו. לאבי קראו יצחק (איציק), לאמא – זיסל. לאבא היה אח מבוגר יותר שנקרא צבי פישלוביץ (הרשל). הוא היה גדול בתורה. הוא עסק בשריפת עצים ביערות, ומכירתם לרכבות לצורך הסקת הקטרים. את כל התפילות כולל תפילות החגים, ידע הדוד צבי בעל־פה. בנוסף היו לאבא שלוש אחיות: דבורה, שהיתה נשואה לרב אהרון־צבי איצקוביץ, שלימד את הילדים בחדר. גם הוא היה גדול בתורה. אחות אחרת היתה נשואה לרב אברהם ווייס מדולהא, האחות גולדה היתה נשואה למנדל ליבוביץ מסקרניצה, שעל יד חוסט.

אבא עסק בסחר בהמות ובחקלאות, מפני שלמשפחתנו היו הרבה אדמות ויערות. אבא נחשב לחקלאי טוב. הוא אהב את עבודתו, שגרמה לו סיפוק רב. כמו כן הוא היה ידוע בכל הסביבה כמומחה ברפואת בהמות. הוא נחשב לוטרינר ללא תואר. מכל הסביבה נהגו האנשים לבוא אליו כדי לבקש עצות איך לטפל במחלות שונות, שפקדו את בעלי־החיים, אילו בהמות לקנות ואילו למכור.

פעם אחת בימי ילדותי הייתי חולה. סבתא איטה, אמו של אבי, ישבה על־יד מיטתי, והיא סיפרה לי את הסיפור הבא: כשאבי נולד נסעה סבתא לרבי לבקש ממנו עצה: איך לרשום את הילד – כמבוגר יותר או כצעיר יותר? רישום מדוייק של הגיל לא העלה איש על דעתו. לאחר מחשבה השיב הרבי שכדאי לרשום את הילד כמבוגר יותר. כל זאת למה? – כשתגיע שעת גיוסו לצבא, הוא יהיה רק בן שבע עשרה, אבל בניירות הוא יהיה כבר בן תשע עשרה, וחזקה שיהיה עדיין חלש, ועל־כן לא יגייסו אותו. אלא שזה "עבד" בדיוק להיפך מן הצפוי. בגיל שבע עשרה היה אבי נער חזק, והוא גוייס לצבא. בשנת 1912 הלך לצבא ובשנת 1914, כשהיה צריך להשתחרר, פרצה מלחמת העולם הראשונה והוא נשאר בצבא ארבע שנים נוספות...

אמא נולדה בהרבונץ למשפחת בש וגדלה בבודאפשט, שם גם רכשה את השכלתה. סבי מצד אמא, יונס שמו, נפטר כשאמא היתה בת מספר חודשים. משפחתה לקחה אותה אליה לבודאפשט כדי לגדל אותה.

זכור לי שהחתנים והכלות נהגו לבוא אל אמא, כדי שתכתוב להם את מכתביהם.

אנחנו היינו שישה ילדים: שני אחים וארבע אחיות. לצערי, נשארנו רק אני

ואחותי חיה, שגרה בירושלים. בזמן שאנחנו נלקחנו לאושוויץ היתה אחותי גיטל בבודאפשט, משם נלקחה לברגן־בלזן ונפטרה יומיים לאחר השיחרור ממחלת הטיפוס.

מספר מילים על אושוויץ (בירקנאו). כשהגענו לאושוויץ מגיטו מונקאץ', מיד עם רדתנו מן הרכבת, עמדנו מול מנגלה, ימח שמו, שחילק אותנו ימינה ושמאלה. אבא, אני ואחי יונס הופנינו ימינה לעבודה. אמא ושתי אחיות נשלחו שמאלה למשרפות. אחי יונס, שהיה בן שלוש־עשרה שנים וחצי, הלך אתנו עשרים מטרים ואחר־כך ברח לכיוון אמא, והגרמני אמר: 'שירוץ שירוץ'!

אז לא ידעתי, כמובן, שהוא רץ אל מותו. אני, אבא ואנשים נוספים הספקנו להיכנס לבלוקים ולישון לילה אחד. למחרת בבוקר היה אַפֶּל. עמדנו שם שלוש מאות איש. אני עמדתי ליד אבי. והנה הגיע גרמני, עבר על פני כולם ובחר כשישים איש ל'עבודה מיוחדת'. בין אלה שנבחרו היו אבי, זישה איצקוביץ, שמשון טאוב ועוד כמה, שאיני זוכר את שמותיהם. רק לאחר השיחרור נודע לי, שהם נלקחו לעבוד במשרפות (זונדר־קומנדו) והמשימה הראשונה שלהם היתה לשרוף את ה'משלוח' שהגיע ביום הקודם, ביניהם רוב אנשי זדניא. אחותי חיה, שנשארה עוד מספר ימים באושוויץ, עברה פעם על־יד גדר מחושמלת ושמעה צעקה מעבר לגדר. זה היה אבי, שטייל עם זישה איצקוביץ, הוא זרק לה, לאחותי, צעיף (שָׁל), שהיה שייך לאמא ואמר לה: 'שמרי עליו, זו המזכרת היחידה שנשארה מאמא והילדים...'

הסוף היה, שבהושענה־רבא, בשנת 1944, אבי וחבריו פוצצו קרמטוריום אחד על־ידי אבקת שריפה. הם קיבלו זאת מידי בחורות, שעבדו בבית חרושת לאבקת שריפה, והצליחו כפעם בפעם להגניב אליהם. תוך דקות ספורות נורו כולם למוות על ידי פלוגת אס.אס. שהגיעה למקום. ולמחרת היום קיבל כל אחד מאיתנו, הנשארים בחיים, חצי כיכר לחם. העמיסו אותנו על רכבת, שמונים איש בקרון, וכך נסענו יומיים בלי לדעת לאן, עד שהגענו למחנה ההשמדה מאוטהאוזן באוסטריה. שם היינו מספר בחורים מזדניא, וביניהם בן־דודי וולבי וינגרטן, ובן־דודי יוסף מרדכי פישלוביץ, שהיה בחור יפה־תואר, חרש־אילם. אחרי המלחמה נודע לי, שהוא הצליח להחזיק מעמד כמעט עד לשיחרור. נפטר חודשיים לפני השיחרור. כמו כן היו איתנו בני־דודי מנדל פישלוביץ, חיים וינגרטן ועוד כמה, אבל עוד באותו יום שוב חילקו אותנו בין מחנות עבודה שונים: אני ובן־דודי וולבי וינגרטן נשלחנו למחנה עבודה אבנזה, שם עבדנו בהרים, בטונלים (מעברי ההרים). הגרמנים רצו לבנות בתוך ההרים בתי־חרושת לנשק, כדי שלא יוכלו להפציץ אותם. הקור שם היה עז, האוכל דל ביותר. בן־דודי וולבי נפטר חודש לפני השיחרור. מתוך אלפיים וחמש מאות אנשים שהגענו יחד למחנה אבנזה, נשארנו לאחר השיחרור שישים ושמונה איש בלבד. לי היה מזל, שהייתי ביניהם.

עוד מספר מלים על הדודה דבורה והדוד אהרון־הרש איצקוביץ. לפי שהיו חשוכי בנים, הם התייחסו אלינו כאל ילדים שלהם. דודה דבורה היתה אשה מאוד מאוד אדוקה. כשהיא עשתה שומן (שמלץ) לפסח, כל המנעולים בבית היו קשורים בסמרטוטים. אסור היה להתקרב לבית עם אוכל. בערב פסח, בבוקר,

היינו, כל הילדים, מתאספים אצלם והיא היתה מחלקת לנו את שאריות העוגות של פורים. הדוד אהרון־צבי לימד את הילדים תורה, וגם עבד כמשגיח בטחנת־קמח, בזמן שייצרו שם שמן־חמניות. בכיסיו היו תמיד חמניות מקולפות, וכשאני התקרבתי אליו, הוא היה מוציא מיד חופן חמניות ונותן לי. נזכור את נשמותיהם הטהורות. הי"ד.

חדוה בן דוד

לזכרו של סבי

את אבות אבותי לא זכיתי להכיר. לא נותר לי אלא לכתוב את אשר סיפרו לי כל אלה אשר נותרו, על מנת לספר.

סבי, ר' יהושע ב"ר חיים־מרדכי הכהן ברקוביץ ז"ל היה קצב. איש ישר והגון היה במסחר, ועל הקפדתו על משקל הוגן ללקוחותיו שמעתי רבות מאמי. על ערכים אלה של יושר וצדק חונכתי גם אני. ולפעמים קשה לנו בשל כך לשאת מעשי עושק ואי־צדק הנעשים לנגד עינינו.

חיי סבי היו קשים. התאלמן מאשתו בגיל צעיר ונותר עם שבעה ילדים. פרנסתו היתה קשה, בשל מיסים כבדים שהטילו השלטונות על שחיטה כשרה. עם כל זאת היה טוב מזג. אמי גם מספרת על כישוריו הרבים, על עבודות יד שעשה הן בגילוף והן בציור. חלק מכישוריו אלה עברו לשמחתי הרבה גם אלינו. לא נותר לי אלא להצטער על שלא זכיתי להכירו.

הסבא נפטר בבית לפני ההליכה לגיטו. יהי זכרו ברוך.

אחות אמי פייגי ומשפחתה, והאח שלמה ומשפחתו ניספו בשואה. הי"ד.

דב חיימוביץ

סיפור על חייה של משפחת מנדל וולף ורייזל חיימוביץ מזדניא

מאז השואה עברו עלי כמה עשרות שנים של שתיקה. שבהן לא רציתי להיזכר בשנים שהייתי יתום מאמא ובמחנות עבודה והשמדה. חברי משנות ילדותי, שלפנים גרנו בשכנות בזדניא והלכנו ביחד לבית ספר צ'כי, חיה יוטה זולדן

(פרידמן) ובעלה ראובן, הצליחו להשפיע עלי להפר את שתיקתי. הם ביקשו ממני לספר ולכתוב לדורות הבאים את כל העבר שלי עד שהגעתי לארץ ישראל.

משפחת חיימוביץ היתה משפחה ברוכת ילדים. היינו שמונה אחים ואחיות. בשנת 1938 חלתה אמי. העבירו אותה לבית חולים בברגסאס. אחרי זמן מה חזרה הביתה ונפטרה בבית. נשארנו שמונה יתומים. אני הייתי אז בן שתים עשרה והלכתי כל בוקר וערב לבית כנסת להגיד קדיש. כמובן שבשל כך איחרתי כל יום לבית הספר הצ'כי. מהמורה, שהיה רשע גדול, ספגתי כל יום מכות ועונשים. שום תירוץ או הסבר לא הועילו. אני הייתי מקבל את המכות נוסף לצרות שהייתי יתום.

אבא ז"ל התעסק בכל מיני עבודות, כגון מרפדיה, שלטים, היה זגג, אפילו מצבות ידע לעשות, הכל כדי לפרנס את המשפחה בכבוד. אבי, שנשאר אלמן אחרי מות אמי, הוצרך לטפל גם בילדים הקטנים. אחותי הגדולה שרה היתה בחורה צעירה ונאה, עזרה לאבא וטיפלה בנו במסירות.

לאבא היתה אחות ושמה קרנצה, שבעלה ר' שלמה ניימן היה מעשירי העיירה. היא היתה צדקנית גדולה. הם דאגו כמעט לחצי משפחות העיירה, ושלחו להם מצרכי שבת וחג. משפחת ניימן היתה ידועה בכל הסביבה, כתומכים גדולים בעניים וכמי שנותנים מתן בסתר לנצרכים.

ארבע אחיות: שרה, פייגה, שיינדל וחנה הקטנה, הגיעו עם כל אנשי העיירה לאושוויץ, אחותי חנה לא רצתה להיפרד מאחותה שרה. הגרמנים ניסו להפריד ביניהן, ובסוף כולן הלכו בדרך שממנה לא שבו.

אני ויתר האחים היינו במחנות עבודה. עבדתי בכל מיני עבודות כפייה בהונגריה, כגון בבניית שדה תעופה ועוד. לבסוף העבירו אותי לגרמניה למאוטהאוזן ומשם לגונסקירכן. שם השתחררתי על ידי הצבא האמריקאי. בזמן השיחרור שקלתי כעשרים וחמישה קילו, והייתי חולה בדיזנטריה ובשילשולים.

לאחר זמן הגעתי לזדניא. הגויים השכנים, שיחד גדלנו, רצו להרוג אותנו מפחד שיצטרכו להחזיר את הרכוש שגזלו מהיהודים. החלטנו לברוח מהר ככל האפשר. היתה ממש סכנת חיים. עברנו דרך היערות לרומניה לבוקארשט, ושם קיבלנו תמיכה מהג'וינט והמשכנו לצ'כיה. ראינו שגם שם אין לנו עתיד. הצטרפתי להכשרה של הפועל המזרחי בסלובאקיה ובשנת תש"ח עליתי לארץ ישראל.

חנה לקס

נכדה מספרת על סבא

סבנו ר' יחיאל אייזיק איצקוביץ ז"ל היה גר בישוב זדניא שבקרפטורוס. כל קיץ בימי החופש היינו באים להתארח אצלו. סבתנו נפטרה לפני הרבה שנים,

והסבא היה גר עם בנו הצעיר ר' זישא ואשתו דודה רבקה ז"ל וגם הדוד אהרן־הרש ואשתו דודה דבורה ז"ל. בילינו שם יפה מאוד את החופשות, כי סבנו היה מאוד מאושר שבאנו והיה מיטיב עימנו ככל האפשר.

לסבא היתה חצר גדולה מאוד. היו בה עצי פרי שונים ושוקת. הסבא היה ממלא את השוקת במים, ואנו הילדים היינו מתרחצים בה.

סבא היה מכין לנו, הילדים, עוגה מקמח תירס ומגיש לנו אותה על עלה של תירס או עם חלב טרי מיד אחרי החליבה, כשעדיין קצף החלב לא התפוגג. עד היום נשאר לי הטעם הטוב הזה.

עם מותו של סבא ז"ל נפסקו החופשות בזדניא ולא נסענו יותר. וכמה טוב להיזכר בדברים אלה אפילו כעבור הרבה שנים.

הסבא ר' יחיאל־אייזיק איצקוביץ ז"ל

הצוואה של דוד זישה הי"ד

נפגשתי עם הדוד במחנה אושוויץ. הוא היה בזונדר קומנדו (קבוצה מיוחדת), שתפקידם היה להביא לשריפה את הגוויות שנחנקו בגזים. יום אחד חיפשו אותי ואת מרים אחותי, וסיפרו לנו שזרקו חבילה מעבר לגדר בשבילנו. היתה זאת קופסת פודרה, ולא הבנו מי זרק אותה אלינו ולשם מה, כי שם לא היה שום צורך בכך. ורק כעבור זמן נפגשנו עם הדוד זישה על־יד הגדר, והוא סיפר לנו בבכי שהוא הביא את אשתו וילדיו למשרפות, והקופסה הזאת היתה של אשתו היקרה ז"ל.

לפני החגים היתה התקו־
ממות במחנה, אך היא לא
הצליחה. כל אנשי הזונדר
קומנדו נורו בידי האס.אס.
ימח שמם, והדוד זישה היה
עמהם. זה היה בהושענא
רבה, תש"ה.

בפגישה האחרונה עם
הדוד, סיפר לנו על ההתקו־
ממות ועל הגורל שמצפה לו.
המילים האחרונות שלו, לנו,
היו, אם תשארו בחיים,
ילדים יקרים, תזכרו של מי
אתם. ובכינו מאוד על
גורלנו.

ובכן ברצוני להנציח את
צוואתו בספר הזה, לזכרון,
מאחר שמכל המשפחה הזו
לא נשאר מי שיזכירם. הי"ד.

ר' זישה איצקוביץ, הי"ד

יהודה לקס

כתוב זאת בספר

גרתי בזדניא אצל דודתי גולדה ז"ל, אחות אבי שלום לקס ז"ל, ודודי דוד־שמואל פישלוביץ ז"ל.

הגעתי לזדניא עוד בהיותי ילד, והזכרונות שלי הם מהילדות שעברה עלי אז. נתייתמתי מאמי מלכה ז"ל, אשר נפטרה בגיל צעיר. הייתי אז בסך הכל בן חמש או שש. אחרי כמה שנות נדודים הגעתי גם לזדניא. אבי ז"ל ביקש מאחותו לקחת אותי אליהם, שאלמד שם בחדר. ואכן קיבלו אותי יפה שם.

היו לדודתי ודודי זמנים לא קלים. הם בנו בית חדש שעדיין לא היה גמור, ודודתי גם לא היתה במיטב הבריאות. אני לא חסרתי להם שם כתוספת למשפחה, ובכל זאת קיבלו אותי יפה. בתם פריידי התייחסה אלי יוצא מהכלל. כל יום נסעה ברכבת לעיירה בילקה לבית ספר תיכון. הבן משה־אלי לא היה בבית, למד בישיבה, אני חושב בעיר קרולה, והבן שלמה וולף היה מקובל עלי

מאוד. הוא היה ילד חריף עם ראש פתוח מלא חכמה, תלמיד חכם עוד בקטנותו. אחרי כן למדנו יחד בישיבה בבילקה אצל הרב מספינקה. לא למדנו שם זמן שלם, כי חלינו במחלה מידבקת, וחזרנו לזדניא לטיפול רפואי. היו לדוד ילדים קטנים: מנדלי והרשלי, שני ילדים נחמדים מאוד. היתה עוד בת: גיטלה ז"ל. העסק המשפחתי היה בית מרזח, שהתבסס על הלקוחות הגויים, והפרנסה לא היתה כל כך מצויה.

זכור לי גוי בשם פירקה. היה זה גבר אלים שכל בני הכפר פחדו ממנו, בעיקר היהודים. למדתי בחדר אצל ר' גודל גוטסמן, רבי מאוד נחמד. הילדים שלו היו ציוניים. אז עוד לא ידעתי מה זה. שמעתי שרוצים לנסוע לארץ ישראל.

כשהגעתי בשנת 1940 לישראל, נודע לי שפרופסור חיים גבריהו ז"ל היה בנו של הרבי שלנו, שהיה גר מול בית הכנסת. אני נזכר בדרך לשם. קצת יותר למעלה היה גשרון ועל יד זה המקווה, אחרי כן האיציקוביצים, והרב ר' יעקב הדיין שהיה מכובד על כל הקהל בזדניא, ואחרי כן דודתי ודודי פישלוביץ ז"ל.

בין כל הילדים שלמדו בחדר היה ילד בשם מנדל. היה צולע, לא זכורה לי הסיבה שבגללה צלע, אולי תאונת דרכים, אבל היה שובב גדול. בחצר שלהם היה החדר ולשם באנו מדי יום ללמוד. זכורים לי ההורים של אמו החורגת ר' שעיה ויינגרטן וכל המשפחה שלהם. זכור לי גם ר' שלמה נימן, ועוד אנשים — — —

שמואל דב גבריהו (גוטסמן)

מכתב של רבנו מזדניא לירושלים

תולדות מורנו ורבנו הרב יעקב איצקוביטש זכר צדיק לברכה, שהיה דיין ומורה צדק לקהל קדושים וטהורים בקהילת זדניא, ומכתבו לאחיו הרב יצחק שרגא־אפרים פישל בירושלים, שנכתב באלול תרצ"ב 1932.

הקדמה ודברי רקע

זיכה אותנו ר' שמואל הכהן וינגרטן זצ"ל מירושלים במכתב רבנו, ולהלן נביא ממנו רק אותם החלקים הנוגעים לענייני יהודי קהילת זדניא ולענייניו האישיים, בצירוף הסברים.

מורנו ורבנו ר' יעקב נולד בזדניא שבקרפטורוס, בשנת תר"ל בקירוב, להוריו ר' יוסף מרדכי ז"ל ורייזל ע"ה. הוריו התפרנסו מחקלאות וגידלוהו, כמו את אחיו, לתורה ולמעשים טובים.

רבנו למד בישיבת הרב משה גרינוולד בעל 'ערוגת הבושם' זצ"ל, רבה של הקהילה הקדושה חוסט. כבר בצעירותו היה רבנו ידוע כעילוי גדול בתורה,

שקדן ועמקן האוהב פשט לאמיתה של תורה. בעיקר למד בכוחות עצמו, עד שהיה בקי בכל חדרי התורה, בראשונים ובאחרונים וגם בתורת הנסתר. הוא היה צנוע וענוותן בכל הליכותיו וכולו אהבת ישראל. דיבר עם כל אדם מישראל בשובה ונחת ובמאור פנים וללא הרמת קול. עם כל זאת היה כולו איש אמת. לא התבטל בפני הגדולים אלא בחן הכל לפי אמיתה של תורה ולפי השכל הישר שניחן בו – כפי שהדבר מתבטא במכתבו שלפנינו.

רבנו לא הכין עצמו לרבנות, ולא חשב לעשות תורתו קרדום לחפור בו, אלא שאף להתפרנס מיגיע כפיו, כמו אבותיו, ולעסוק בתורה לשמה בלבד. הוא ירש מהוריו טחנת מים קטנה לטחינת קמח וליצירת שמן חמניות, כמה שדות, וכן בית קטן שבו גרו הוא עם בני משפחתו ואמו רייזל ע"ה. עד שנת תרצ"ג (1933) בערך, החזיקו הוא ובני משפחתו בדחילו ורחימו ובהרבה אהבה את אמו האלמנה רייזל ע"ה, שזכתה לזקנה מופלגת ונפטרה כבת ק"ג שנים בזדניא. תנצב"ה.

אף שאין נביא בעירו, ראו בו יהודי הקהילה הקדושה בזדניא, שהיו ביניהם תלמידי חכמים מובהקים, אדם גדול וקדוש, מורם מעם ופנו אליו יותר ויותר בשאלות איסור והיתר וכשרות, וכן ביקשוהו כפעם בפעם לשמש בורר בדיני תורה. אף שאלו לעצותיו בענייני יומיום. הגיעו הדברים לידי כך שבלי בחירה רשמית נתקבל כדיין וכמורה הוראה בקהילת זדניא, במקום אחיו רבי יצחק שרגא־פישל איצקוביץ זצ"ל, שהיה הדיין ומורה הוראה הראשון בזדניא עד לעלייתו לארץ ישראל בשנת תרס"ט (1909) בערך, ונפטר בירושלים בשנת תש"א (1941) בהיותו כבן תשעים בערך.

רבנו יעקב היה אהוב ונערץ על הכל. עם הזמן אף קבעו לו משכורת קטנה. כמורה הוראה היה חס מאוד על ממונם של ישראל ויגע יגיעות מרובות כדי להעמיד הלכה על בוריה, שלא להטריף חלילה שלא כדין מחמת הספק. בעונות חקלאיות עסק כמה שעות בשדותיו ובכל השנה מפעם לפעם בטחנה, אך רוב ימיו העמיק בתורה עד אחר חצות.

ביתו היה תמיד פתוח לרווחה לכל שואל, משחרית עד חצות לילה, ויכלו להיכנס אליו ללא הודעה מראש. יש שפנו אליו בשאלות כשהיה בשדה או בדרכו לטחנה. הוא לא נהג לדרוש דרשות, אך שיחה שלו היתה מלאה תורה וחכמה ומשפיעה. כל יהודי הקהילה נהגו בו כבוד גדול. אם פרץ סכסוך בין אדם לחברו, או בין איש לאשתו, היה די ברמז ממנו כדי ליישר את ההדורים. חיבה יתרה חיבב את נערי הקהילה, עד שבחגים הושיבם בביתו סביב לשולחנו וכיבדם, ואילו את בעלי הבתים הושיב סביבותם כאומר להם: אתם הגעתם למה שהגעתם, אך עלינו לטפח את שתילינו ולקרבם לתורה. על אף כל הדברים האמורים היתה פרנסתו דחוקה מאוד.

לאחר מלחמת העולם הראשונה עברה קרפטורוס, וזדניא שבתחומה, מתחת יד השלטון האוסטרו־הונגרי שהתפורר, לריבונות של הרפובליקה הצ'כוסלובקית. מצבם הכלכלי של רוב היהודים בקרפטורוס היה קשה מאוד בשנים הראשונות של הרפובליקה, ובחלקם הגיעו עד חוסר פרנסה ממש. השלטון האוסטרו־הונגרי הקודם נמנע מלפתח חבל ארץ זה, שרוב תושביו היו

רותנים מגזע הסלאבים. פרט לבתי נסירה לעצים ותעשיית היין לא הוקמה כמעט שום תעשיה באיזור. היהודים שעסקו בעיקר במסחר בענף העצים, במלאכה, במסחר זעיר ובחקלאות, לא הספיקו בשנים הראשונות של הרפובליקה להסתגל לתנאי הכלכלה החדשים. הצ'כים ביקשו לפתח את האיזור. לשם כך הטילו מיסים כבדים, אך לפיתוח של ממש עדיין לא הגיעו, מפני שהיו עסוקים בבעיות משלהם. מעשים בכל יום שהופקעו מן הרפתות פרות חולבות תחת המיסים שלא שולמו, על אף שהפרות היו מקור החלב למשפחה עצמה.

על רקע הכלכלה ומצב הקהילות שבקרפטורוס כתב רבנו יעקב זצ"ל מכתב שבו הוא מוסר לאחיו דברים כהוויתם ללא כחל וסרק, ומביע בו מעמקי ליבו את הצער של הכלל והפרט. פרסמתי כבר את המכתב במלואו והפקסימיליה שלו בצירוף הסברים בתוך ספר **'יזכור לקדושי זדניא'** של ר' פייטל יוסוביץ ז"ל, ואולם בהסברים למהדורה זו תיקנתי כמה פרטים חשובים.

רבנו יעקב איצקוביטש כיהן ל"ה שנים כדיין ומורה הוראה בקהילת הקודש זדניא עד לחורבנה האיום בין פסח ושבועות תש"ד (1944). הי"ד. והרי מכתבו של רבנו:

בעזרת השם יתברך,

החיים והשלום וכתיבה וחתימה טובה לכלל עם ישראל.

לאהבת נפשי, הוא אחי הגדול בחכמה וביראה, הרב החריף ובקי בחדרי תורה יפה תואר צנא (סל מלא ספרים, בקי גדול – מגילה כח). החסיד המפורסם ופרוש ר' יצחק שרגא פישל שיחיה לאורך ימים טובים אמן.

הגם שכבר כתבתי לך קארטיל (גלויה) אודות נסיעת דודי מבריד, נרו יאיר, בלי ידיעתי, שמעת ההיא לבי בל עמי, כי לא אוכל לכתוב לך הטובות שעשה לי דודי בשנים הללו, ובפרט לו היה פה על כל פנים עוד חצי שנה היה גומר העניין שלי בעיר אונגוואר אודות הקאנגרע (=משכרת ממשלתית) אבל כעת נשארתי כאוניה בלב ים ואין לי אפילו את מי לשאול עצה, ותמיד הייתי מצפה שיגמור הדבר שיהיה לי מעט פרוטה. על כל פנים כידוע לך שאני בעוונותי הרבים הרעותי את מעשי וכו'.

יש לי בעזרת השם יתברך שתי בנות שהגיעו לפירקן ובכל יום מזדמנים לי שידוכים, ואינם יכולים לבוא לגמר, שאין לי סוחר על השדה ואין קונה, כי מחמת הדחקות זילי נכסי של אחינו בני ישראל, ובמדינתנו המנהג שתיכף בשעת התקשרות מסלקים את הנדוניה עד הפרוטה האחרונה, ויש לי מזה יסורים עד שאין לשער, וחוץ מזה מלבושים כנהוג שהכל ביוקר חוץ לדרך הטבע (באופן בלתי רגיל). הסיפוק שלי (=הפרנסה) מהציבור הוא בסך הכל 75 כתרים לשבוע וגם זה בקושי גדול. ואם היה נגמר הסיפוק מאונגוואר היה לי מעט פרנסה על כל פנים.

וכן ביתי לא נגמר עדיין ואני דר בחדר אחד עם בני ביתי, ואין לי מקום מנוחה ללמוד תורה הקדושה בעוונותי הרבים ואני הולך במלבושים וכו'

ואכן מה שעבר – אין, ואקיים הפסוק **טוב לחסות בה', מבטוח בנדיבים** (תהילים קיח, ח) – וזה רבות בשנים ראיתי פירוש בשם הגאון הקדוש

מווילנא, זכר צדיק וקדוש לברכה זכותו תגן עלינו, דהחילוק בין תיבת '**לחסות**' לתיבת '**מבטוח**': '**חיסיון**'. הוא אפילו אינו מבטיח רק האדם בעצמו יש לו בטחון וזה נקרא '**חיסיון**' ותיבת '**מבטוח**' הוי פירושו דווקא אם איזה אדם הבטיח אותו. וזה פירוש הפסוק '**טוב לחסות בה**' – אפילו בלי הבטחה, **מבטוח בנדיבים** – אפילו אם איש אחד מבטיח הכי גם כך, טוב יותר **לחסות בה**'. כן אעשה בעזרת השם יתברך, כן יעזור השם יתברך... (נמצא בפירוש הגאון רבי אליהו מוילנא זצ"ל למשלי יד, כו).

וזה כמה פעמים שבקשתי אותך אהובי אחי היקר שתזכירני במקומות הקדושים, שירחם השם יתברך עלי שיהיה לי סוחר (קונה) טוב על השדה ושאעשה שידוכים טובים עם שתי בנותי במהרה דידן בימינו בעזרת השם יתברך, ומסתמא אתה מתרשל בזה על כן אבקשך עוד הפעם שאל תתרשל בזה, גם אני אזכיר אותך על קברות אבותינו זכרונם לברכה, בערב יום כיפור כי לעת עתה השעה דחוקה לי מאוד עד אין לשער, אפילו לדודי נרו יאיר לא גיליתי הדחקות שלי כדי שלא יהיה לו עגמת נפש.

– – – – – –

וזה איזה שבועות הייתי בעיר חוסט לאיזה סיבה והיה לי פנאי והלכתי להרב האב בית דין שם, והוא מתמיד גדול ויש לו ישיבה עם שתי מאות תלמידים בערך ורציתי לדבר עמו, כי מעולם לא היה לי עמו פנים אל פנים ושלחתי את הבחור הממונה על ביתו ואמר תיקון חצות אחר הצהריים בבית המדרש שלו על הקרקע עם הישיבה. ואחר כך אמר לי שאבוא אצלו אחר הצהריים בזייגר (שעה) 2 לדבר עמו לכל היותר 5 או 10 מניטען (דקות) ולא יותר שאין לו פנאי, ובאתי אצלו והתחלתי לדבר עמו בענינים שבעל מהר"ם שיק שהיה פה מרא דאתרא כמה שנים, ויש כמה דינים שהגאון מברעזאן חולק עליו כגון בשעור כגריס ובשיעור אגודל וכן בהגעלת כלים אם מותר לשנות משום דאתרא דרב הוא, והיה אצלנו ויכוח עמו יותר מארבע שעות רצופות ולא למד אז עם התלמידים אחר הצהריים.

– – – – – –

ובכאן החמימות חוץ לדרך הטבע ועצירת גשמים והשטייערן (המיסים) המה חוץ לדרך הטבע כי ממני תובעים 3500 כתרים ותוכל לשער מהבעלי בתים הגדולים.

ותכתוב לי אודות דודי היקר שכתבתי לך איזה פעמים, שתמסור לי אם הגיע לידו מה ששלחתי לו ביחד עם יאו מארשיווע. ואם הוא דר רחוק ממך או על כל פנים בשכונה אחת קרוב זה לזה, כל זה תכתב לי.

דברי אחיך הדורש בשלום תורתך הקדושה, פורס בשלומך הטוב

הקטן יעקב ברבי יוסף מרדכי איצקוביטש

אל לך אחי אהובי הקפדה שאני חתמתי את אגרת של דודי נ"י כי הוא מקפיד על זה מאוד שיהיה אגרת סתום (חתום). האגרת הזאת שאני שולח לדודי היקר ר' משה ניימאן מבריד נ"י תמסור ליד דודי תיכף ומיד בלי איחור, כי יש בה דברים נחוצים לדודי על כן אני שולח על ידי רציפיסט (רשום) רק בלי אחור מליתן לדודי את האגרת הסתום תיכף באותו רגע ממש.

הסברים ומילואים

א. המכתב נכתב באלול תרצ"ב (1932), שהרי כתב בו (בחלק המושמט):
'וזה בערך שני שנים שנפטר הרב הגאון רבי שלמה סופר זכרונו לברכה בעיר בעריגסאז' והנה זה נפטר ביום יח אדר תר"ץ (18.3.1930).
ב. רבי משה ניימן מבריד ז"ל היה אחד הפרנסים החשובים של קהילות הסביבה והיתה לו השפעה על השלטונות. רבנו ציפה שדוד זה ישיג בשבילו קאנגרע, דהיינו משכורת קטנה מטעם הממשלה הצ'כוסלובקית שנהגה לתת לרועים הרוחניים. אך זה הפתיע את כל בני משפחתו בעלייתו הפתאומית לארץ ישראל לעת זקנתו בבחינת 'אם לא עכשו אימתי'.
המכתב מראה לנו את אהבתו לארץ ישראל ואת אמונתו בקדושתה ובתפילה במקומות הקדושים. צא ולמד כמה העריץ את דודו רבי משה ניימן מבריד ודאג לא לגרום לו צער. מורנו נמנע מלהעסיק אחרים בדאגתו לבנותיו. בצר לו ביקש לפחות את אחיו שיתפלל למענו.
ג. רבינו חרד ודאג לשלומו וכבודו של דודו וחסך מאמצעיו הדלים כדי לתמוך בו. קרוב לוודאי שבמעטפה החתומה הכניס סכום כסף וביקש מאחיו שימסור אותה בהקדם לדודו ולבל יפתח אותה חלילה.
ד. באותן השנים היה היצע שדות היהודים למכירה רב מאוד על הביקוש מפני שהפרוטה לא היתה מצויה בכיסיהם של הגויים פרט לכמה בודדים שחזרו אז מארצות הברית עקב המשבר הכלכלי שבו לכפר מולדתם זדניא וביקשו לקנות קרקעות יהודים בזיל הזול.
ה. המשכורת שלו מטעם קהילת זדניא הסתכמה בסך 3600 כתרים לשנה והנה השלטונות הטילו עליו מיסים כמעט כל משכורתו בסך 3500 כתרים צ'כוסלובקיים לשנה. ואף משדותיו התקשה מאוד מאוד להתפרנס באותה שנת בצורת. יודגש כי יבולי השדות היו בעיקרם לצריכה עצמית ורק בחלקם למכירה.
ו. הרב יוסף צבי דושינסקי זצ"ל, אז הרב הראשי של חוסט, מצא במורנו איש כלבבו. הוא עלה לארץ־ישראל וכיהן כרבה הראשי של העדה החרדית בירושלים.
ז. מורנו ורבנו אסף ושלח כל ימיו כספים לקופות רבי מאיר בעל הנס בירושלים ושאף מאוד לעלות לארץ ישראל, כמו אחיו. אך ביקש תחילה להשיא את בנותיו ולא זכה לכך. בתו הבכורה יהודית נפטרה ממחלה. הוא המשיך לתמוך בדודו רבי משה ניימן ז"ל עד לפטירתו ביום י"ג תמוז תרצ"ט. ממכתב אחר, שנכלל בספר יזכור לקדושי זדניא, למדנו שהצטער מאד על שלא הספידוהו כהלכה ושהשתדל להשיג רשיון עליה למחותנו ר' אשר זליג רוזנברג. חבל מאוד על מכתבי רבנו שאבדו.
מורנו ורבנו רבי יעקב לא זכה לעלות לארץ ישראל והוא ואשתו ובתו השנייה אלטע הובלו לאושוויץ עם כל יהודי הקהילה הקדושה זדניא, ביניהם ההורים שלי ר' אלתר־גד ואמי מורתי שיינדל ואחיותי טויבה ושבע וילדיהן, וכולם עלו על המוקד, לפי השמועה בחג השבועות תש"ד. הי"ד.

חסידה גבריהו

פרופ' חיים־משה־יצחק גבריהו ז"ל

נולד להוריו ר' אלתר גד ושיינדל גוטסמן הי"ד, בכ"ו תשרי תרע"ה (16.10.1914). למד בחדר ובבית ספר עממי רותני וצ'כי.

בהיותו בר־מצוה למד כשנה בישיבת הרב יוסף צבי דושינסקי זצ"ל בעיר חוסט, ובישיבת הרב יוסף הלוי זצ"ל בעיר קיראלהאזה, ובישיבת הרב שמחה נתן גרינברג זצ"ל, הי"ד, בעיר קזמארק שבסלובאקיה. יותר מאוחר למד בבית המדרש לרבנים בפראנקפורט ובאיזנשטאט שבגרמניה. בשנת 1933 חזר לצ'כיה, הצטרף להכשרה של בני עקיבא, עסק בחינוך ובהכשרת נוער לעלייה לארץ. בשנת 1936 עלה ארצה, והיה בין מקימי קיבוץ טירת צבי.

לפרנסתו עבד בליטוש יהלומים. חבריו מאותם הימים מספרים שהיה בין אלה שאירגנו את העובדים לעמוד על זכויותיהם ועל תנאי עבודה משופרים. רעייתו לאה עבדה בעבודות שונות כדי שחיים יוכל להתפנות יותר ללימודים, אותם מימש כמה שנים לאחר עלייתו לארץ. באוניברסיטה למד מקרא, לשון וארכיאולוגיה.

חיים היה סקרן ורצה לדעת הכל ככל האפשר, בכל תחום. היה לו זכרון מיוחד '**בור סוד שאינו מאבד טיפה**'. את הדוקטורט שלו עשה במסגרת החוגים לארכיאולוגיה ולמקרא על הנושא 'מלחמת התנ"ך באלילות'.

אולם אהבתו העיקרית היתה המקרא. חיים ראה במקרא מקור לחינוך העם על בסיס משותף. הוא דיבר הרבה על מורשת אבות, על התנ"ך כספר הספרים שיצר העם היהודי, ושכל יהודי בלי הבדל מעמד, מוצא, השקפה, יוכל למצוא בו חוט מקשר בין כל שכבות העם על תפוצותיו בהווה, תוך הישענות מוצקה על העבר. ביחד עם חברים לספסל הלימודים יזם הקמת חוגים לתנ"ך. תחילה היו אלה חוגים למספר אנשים, אחר כך יזם את הכנס לתנ"ך שהפך לאירוע קבוע, המתקיים עד היום בחופשת בתי הספר לפני פסח. החוג הראשון היה בשנת 1954.

סביב הכנס נוסדו חוגים רבים בירושלים, שהלכו והתרבו לערים ולישובים רבים בארץ. חיים היה המוציא לפועל והיוזם של החידון הבינלאומי לתנ"ך למבוגרים. יזם את החידון הארצי לתנ"ך למבוגרים ואחר כך חידון התנ"ך העולמי לנוער, ביחד עם הגדנ"ע, וכיום מוכר החידון כמפעל חינוכי על ידי ממשלת ישראל ומתבצע כאחד האירועים המרכזיים ביום העצמאות בכל שנה בירושלים.

חיים יסד את החברה לחקר המקרא בישראל, ואחר כך את החברה להפצת התנ"ך בתפוצות, שהיתה במחלקה לתרבות בסוכנות היהודית, בה עבד שנים רבות וארוכות.

יוזמה נוספת ומשתלבת היתה ייסוד חוגי התנ"ך בבית ראש הממשלה הראשון דוד בן גוריון ז"ל. בין בן גוריון וחיים נקשרו יחסי הבנה אינטלקטואליים

עמוקים ואהבה רבה. כשבן גוריון עזב את ירושלים והלך לשדה בוקר, היה חיים יורד אליו לעיתים קרובות, ומדי פעם התקיימו חוגים וסימפוזיונים לתנ"ך בביתו בשדה בוקר.

חוג תנ"ך התקיים אז בצריף של מר יצחק בן צבי הנשיא השני של מדינת ישראל, אחר כך אצל הנשיאים מר זלמן שזר, מר אפרים קציר, ובסוף אצל ראש הממשלה מר מנחם בגין ז"ל. בשנים תשמ"ג–תשמ"ח היה חיים נוהג להכין למר בגין בכתב מדי שבוע דברי הגות מדברי פרשני התורה ודרשניה והשתלשלותם, בכל נושאי פרשיות השבוע בהיקף רב כרכים.

מר מנחם בגין ז"ל היה קורא לו '**מורי ורבי**'.

פעולה נוספת היתה הקמת חוגי תנ"ך גם בבתי סוהר. חיים לא היסס מלבקר בבתי סוהר, בהם היו אסירים פליליים עם תיקים קשים ביותר, לא רק למטרת לימוד אלא גם התיידד עם אנשים לקרבם, ולעודדם תוך העברת דרישות שלום לבני משפחותיהם. היו אסירים בודדים וגלמודים שלא היו להם משפחות, או שמשפחותיהם התנכרו אליהם, חיים היה מזמינם לביתו בימי חופשתם. יחד עם מר פלר עבד חיים על חוק הריהביליטציה לאסירים במטרה להסיר את הסטיגמה שדבקה בהם, כדי שיוכלו להשתקם לאחר שיחרורם מבית הסוהר.

בבית הסוהר הכיר את ברנס, אסיר עולם שנאשם ברצח חיילת וטען כי הוא חף מפשע. חיים קיים עמו שיחות רבות שהביאוהו להאמין בחפותו, ולמען שיחרורו וטיהור שמו של ברנס עבד והשקיע כוחות רבים.

אחרי המלחמה הגיעו צעירים רבים, ובתוכם קרובי משפחה שהצליחו לשרוד מהשואה, שחיים ולאה קלטו והעניקו להם בדירתם הקטנה בת שני חדרים, בית חם, אהבה, ודאגה. חיים בדק כיצד ובמה יסתדרו צעירים אלה בחיים. לזה השיג עבודה, לשני השיג קצת כסף לפתיחת עסק אם זו היתה שאיפתו. הוא דאג ועזר לזוגות להינשא ולבנות בית בישראל.

עד היום אנשים שהם כבר בשנות השישים שלהם ראו בחיים ובלאה את ההורים, ובכל דבר היו באים להתייעץ אתם.

חייו היו רוויים סבל רב. אשתו הראשונה לאה נפטרה כשהשאירה אחריה שלושה ילדים בני חמש, שבע ועשר. ארבע שנים התייסרה לאה במחלה ממארת. חיים והיא חיפשו כל דרך להצילה, נסעו לארצות הברית כי חשבו ששם ימצאו לה מרפא, אך היא נפטרה זמן קצר לאחר שהגיעה לשם.

הוא התחתן בשנייה עם בת אחותה של לאה, חנה, שגם אותה קלטו לאה וחיים ודאגו לחינוכה בבואה לארץ אחרי השואה. חנה היתה אם אוהבת ומסורה לילדים של לאה ולהם נולדו עוד שתי בנות.

במלחמת יום הכיפורים נפל ראובן ז"ל, בנם של חיים ולאה. הוא היה קצין בחיל חימוש. השאיר אחריו ילדה קטנה, פרח יפה בת שנה וחצי. הגורל לא גמר להתאכזר והילדה הקטנה חלתה בדלקת מוח והוכנסה לבית חולים הדסה עין כרם.רופאי מחלקת הילדים וכירורגיה לילדים עשו כל שביכולתם במסירות ובאהבה ובהזדהות מלאה עם האמא האלמנה הצעירה, אך הילדה לא נרפאה. לאחר ששכבה כשלוש שנים כצמח בבית חולים הדסה עין כרם, נפטרה והיא רק בת חמש.

חיים היה אכול כאב. אבל כאדם בעל אמונה חזקה – אמונה בה', אמונה בארץ ובתקומת העם היהודי ואמונה באדם – למרות הצרות שעברו עליו, חיזק ועודד אנשים רבים. היה אופטימי מטבעו ומאוד סבלני לדעותיהם של אנשים, וזאת כפועל יוצא של השכלתו התורנית הרחבה וחינוכו מימי ילדותו בחדר. היו לו ידידים רבים גם בקרב האוכלוסיה החרדית. לעיתים קרובות הוזמן אליהם לשמחות, והיה מאוד אהוד עליהם.

חיים כיבד מאוד את מוריו ונהג לבקר אותם בביתם, להביא להם ספר קל לקריאה, וסתם לשוחח אתם גם שיחת חולין. הוא היה בן בית אצל פרופ' יחזקאל קופמן, פרופ' מ"צ סגל, וגם אצל פרופ' נ"ה טור־סיני. היה בא אליהם עם פרחים, עם ספר של אגטא כריסטי או גרדנר. הפרופסורים האלה, שעסקו בענייני הגות ורוח, רצו בשעות הפנאי לנוח ממחשבות פילוסופיות עמקניות ואהבו לקרוא ספרי בלשים. לפרופ' קופמן, שהיה אדם בודד, היה מביא גם מצרכי מזון מהחנות.

גם לא־יהודים היו מבאי ביתו, והיה מבקר בביתם בארץ ובחוץ לארץ. בליל הסדר היו מתארחים אצלו אנשים שונים, כמובן בני המשפחה, ויהודים שלא היה להם היכן להיות בחג. כך היו לו לליל הסדר גם אורחים שלא מבני דתנו.

חיים למד וכתב הרבה. לכל חג ומועד כתב מאמר בעיתון **הצופה**. מחקריו פורסמו בספרים רבים, מהם שיצאו מטעם החברה לחקר המקרא ובכתבי עת במדעי היהדות, וכן כתב פירושים וסוגיות בתלמוד. היה עשיר בדעות והתעניין בכל התחומים. קרא כל יום עיתונים והאזין למערכות החדשות. הבין והתעניין בפוליטיקה ובמדעים שונים, היה בקי בספרות העברית והכיר את הספרות הגרמנית. שלט בכמה לשונות. כיהודי יוצא מזרח אירופה דיבר רותנית, צ'כית, הונגרית, דיבר ושלט בגרמנית, אנגלית, אידיש, וכמובן עברית. הוא למד גם לשונות עתיקות לשם מחקריו המדעיים. ידע אכדית, ארמית, ומצאנו מובאות בכתב ידו ביוונית. היה חבר במועצת עירית ירושלים בשנת 1985.

חיים פקד קברות של אנשים בודדים, נהג פעמיים בשנה **'לעלות לקברי אבות'** (כך קרא לזה), לקברה של אשתו לאה ע"ה ובנו ראובן הי"ד, אחר כך לקברה של הנכדה הקטנה, והמשיך לקברותיהם של שז"ר, קופמן, ואחרים.

הפרס של פרופ' חיים גבריהו

בחג הסוכות תש"ן זכה בפרס על שם דוד בן גוריון בטכס חגיגי ויפה, שנערך בבית בן גוריון בתל־אביב, על הנצחת חזונו של ראש הממשלה הראשון בישראל בדבר עליונות הרוח על הכוח הפיזי. אחרי חג הסוכות ערכו לו בסוכנות היהודית מסיבה לכבוד יום הולדתו השבעים וחמש. השתתפו ראש הסוכנות היהודית מר שמחה דיניץ וחבריו לעבודה בירכוהו על פעלו ועל מפעל חייו. אחרי שמחלתו האנושה גברה עליו נפטר כ"ב כסלו תש"ן (20.12.1989) בירושלים. נרדם ומת מיתת נשיקה תוך כדי שינה. היתה לו מחלה ממארת אבל לא סבל יסורים.

הספידו אותו, ראש עירית ירושלים מר טדי קולק ומפעילי חידון התנ"ך, שר

הפנים לשעבר ד"ר יוסף בורג. שניהם הדגישו את מקום הכבוד השמור למנוח במורשת הגדולה של האומה בלימוד התנ"ך. קהל רב של נכבדי העיר ירושלים וידידיו וקרובי משפחה הלכו אחרי ארונו להר המנוחות בירושלים.

ביום העצמאות תש"ן הוקדש חידון התנ"ך העולמי לזכרו של פרופ' חיים־משה־יצחק גבריהו ז"ל. יהא זכרו ברוך. תנצב"ה.

קווים לדמותו של פרופ' חיים גבריהו

כיוצא קהילת זדניא, אחת משבע קהילותינו, היה פרופ' גבריהו משתתף קבוע ונשא את הנאום המרכזי באזכרה השנתית שמקיימים שרידי שבע הקהילות בבית מרמארוש בתל־אביב.

פרופ' חיים־משה־יצחק גבריהו ז"ל

חשיבות רבה ייחס פרופ' גבריהו להנצחת זכרון השואה לדורות הבאים והזכיר את דברי הנביא ירמיהו: 'כתוב לך את כל הדברים על ספר, כי הנה ימים באים נאום ד' ושבתי את שבות עמי ישראל ויהודה' (ירמיהו ל' ב, ג).

הכתיבה בספר היתה כה חשובה בעיניו ולמרות עיסוקיו הרבים התפנה לסייע בידי ר' שרגא פייטל יוסוביץ ז"ל לכתוב ספר זכרון לקהילת זדניא.

הספר המעלה קווים לדמותם של תושבי הקהילה ומנציח את אופי חיי הדור, יצא לאור בשנת **תשמ"ז**. ניתן לספריה הציבורית בידושם וכן לשרידי הקהילה הפזורים בארץ ובעולם.

ר' שרגא פייטל יוסוביץ ז"ל קיים בכך בקשה של רעייתו מרת פריידה לבית פישלוביץ, אשר בשוכבה על ערש הדווי ביקשה מבעלה לכתוב את הספר. ר' שרגא נפטר חודשיים לאחר פטירת פרופ' חיים גבריהו, והובא למנוחות בהר המנוחות בירושלים.

עיריית ראשון לציון מנציחה את זכרו

עיריית ראשון לציון הנציחה את זכרו של פרופ' חיים גבריהו ז"ל ביום י"ט מרחשון תשנ"ב (27.11.91) בקריאת רחוב על שמו בהמשכו של רח' הרברט סמואל פינת רח' השומר.

בטכס נכחו נכבדי העיר ופרנסיה, רעייתו ובני משפחתו ומוקירי זכרו מעיירת הולדתו זדניא.
יהא זכרו ברוך.

קריאת רחוב על שמו בראשון לציון

רחל לאה אינגבר פסי איצקוביץ

משפחת ר' שמואל איצקוביץ ז"ל ורעייתו מרת מרים גיטל ע"ה לבית גרינברג

עיירתנו זדניא, הגם שהיא רחוקה מאיתנו היום מרחק של אלפי ק"מ, עדיין היא חקוקה בלבנו. היא חלק מהווי חיינו. לגבינו היא נותרה מצבת זכרון למשפחתנו כולה. בספר מארמורוש מובאים מקורות ממיפקד אוכלוסין בשנת 1832, בו נרשמו שלושה בתי אב בעיירה זדניא. ביניהם כבר מופיעה משפחת יאנקו איצקוביץ. מתוך מקור זה ורשימות נוספות שנמצאו מסתבר, כי משפחתנו היא מבין המשפחות הראשונות שהגיעו לעיירה.

משפחת סבא וסבתא

יהודי מכובד ותלמיד חכם גדול היה סבנו ר' יוסף מרדכי איצקוביץ ז"ל. חינך גם את בניו לתורה.

לפי שהיה גם בעל קרקעות ונכסים, היה נוסע לרגל עסקיו למשרדי הטאבו בסיגט. הנסיעה בעגלה רתומה לסוסים ארכה מספר שעות. את זמן הנסיעה היה מעביר בלימוד הש"ס. גם הגויים שגרו בסביבה העריכו אותו, ובמשרדי הטאבו, היו הפקידים קמים לכבודו.

מצאנו את שמו מוזכר בין נותני דמי קדימה לספר 'עצי העולה', שהודפס בשעתו על יורה דעה חלק א.

סבתא מרת רייזל ע"ה, לבית ניימן מן העיירה ברודי על יד העיר אירשווא, זכתה להאריך ימים עד גיל מאה ושלוש. בעשרים וארבע שנות חייה האחרונות נחלשה ראייתה, וכבר לא היתה מסוגלת לפעול בכוחות עצמה. היא היתה רתוקה למיטה, כשבניה ונכדיה מסייעים לה. גם במצב זה התפללה יום יום, כשהיא נעזרת בנכדותיה, הבנות של בנה ר' יענקל זצ"ל.

כשלמדתי בכיתה א, היה המורה שלנו ליהדות בבית הספר, ר' יענקל וינגרטן מבילקה. כשהוא לימד אותנו מצוות 'כיבוד אב ואם', הדגים לנו את קיום המצווה, בדרך שבה האחים איצקוביץ מתייחסים אל אמם. הם קיימו את מצוות כיבוד אם בעצמם, ולא הסכימו, שאיזו משרתת או מישהו זר יתעסק במצוה. הם רחצו אותה, הלבישו אותה ודאגו לכל צרכיה, גם במצבים הקשים.

בעלה ר' יוסף מרדכי ז"ל נפטר שנה לפני שהתעוורה, ואז עברה לגור בבית בנה ר' יענקל זצ"ל, כי ביתו נבנה בחלקת האדמה של הוריו.

אני, שהייתי נכדתה הצעירה ביותר, הלכתי הרבה לבקרה. היא זיהתה אותי על פי קולי. ומיד כשפתחתי את הדלת, היא ביקשה, שיושיבו אותי בסמוך למיטתה, וכיבדה אותי בסוכריה.

לסבא ולסבתא היו ארבעה בנים, כולם תלמידי חכמים, שלמדו אצל המהר"ם שיק.

הדודים

הבכור – ר' איציק שרגא פישל זצ"ל, עלה ארצה בשנת תרע"ז (1907), כדי לזכות להתבשם מאווירת ארץ הקודש. התגורר בבתי אונגרן שבמאה שערים ועסק בתורה. מקום קבורתו בהר הזיתים.

היה תלמיד אהוב על רבו, המהר"ם שיק זצ"ל, ונזכר בתשובותיו על יורה דעה תש"ו קיג: 'בעזה"ית יום ו' לסדר שלח שנת תרל"ח לפ"ק ע"ה חוסט – החיים והשלום וכל טוב וברכה והצלחה לתלמידי התורני המופלג בתורה חרוץ ושנון מו"ה פישל איצקוביץ מזדניא.

מכתבך קבלתי ואם אמנם אין אני משיב בכתב אלא בדבר המוכרח מ"מ לכבודו, אני משיב בקצרה, על שאלתך וכו'... דברי רבן החותם בברכה המשול בהחפזי הדורש בשלומו הר' משה שיק מברעזאוע.'

הבן השני – ר' יחיאל אייזיק ז"ל. עסק בקרקעות ובעסקי יערות.

הבן השלישי – ר' יענקל זצ"ל. היה ידוע בתור למדן מופלג, ושימש דיין של העיירה. תמורת פסיקתו סירב לקבל שכר. הוא ידע את מצבם הכלכלי הקשה של בני הקהילה, שחייבים היו לשלם סכומי כסף רבים לכל הוצאות הקהילה, כמו אחזקת בית הכנסת ושאר המשמשים בקודש. לכן ויתר על הכנסה זו והעדיף להתפרנס מעסקי הקרקעות שקיבל בירושה. בלט באופיו הנוח ובחביבותו לכל אדם לפיכך העריכו והעריצו אותו כל מכריו.

כבר הוזכר המכתב ששיגר ר' יענקל לאחיו ר' איציק פישל שחי אז בארץ ישראל. במכתב הוא מפרט את בעיותיו הכלכליות כשעסקי הקרקעות נמצאים בשפל. בין השאר הוא מתאר פגישה שהיתה לו עם הרב דושינסקי זצ"ל, רבה של העיר חוסט. הוא נסע לשם לרגל עסקיו ונכנס להיוועד עם הרב. אחד מתלמידי הרב, הודיע לו כי הרב טרוד מאוד ולא יוכל להתפנות לשיחה עמו, אלא רק חמש עד עשר דקות. משנפגשו ושוחחו בדברי תורה, התארכה שיחתם לארבע שעות. כך, שבאותו יום, לא לימד רבה של חוסט את שיעורו הקבוע לתלמידים. הוא מפרט את נושאי השיחה, כשהוא מדגיש במכתבו את הנושאים הקשורים לרבני הסביבה, ועל הנעשה בחצרות האדמו"רים.

בנו ר' אלכסנדר ז"ל עבר את מאורעות השואה, והשתחרר בבודאפשט עם כל בני משפחתו.

בתקופת המלחמה

כשההונגרים כבשו את עיירתנו התנכלו באופן מיוחד לר' יענקל, לפי שהוא שימש במשרה תורנית. מדי פעם הענישו אותו, ותירצו זאת בכל מיני אמתלאות, כמו חוסר נקיון בחצר וכד'.

השוטר הממונה מטעם ההונגרים, שהקפיד עליו במיוחד, עבד קודם לכן בעיירה וואלאץ, שם גר אחי אמנו ר' משה גרינברג ז"ל. הוא היה שם בעל בית מלון, והכיר היטב את השוטר. הוא הודיע לנו שאת השוטר הזה ניתן לשחד, ותמורת כסף הוא ירגע. שמענו לעצתו, עשינו זאת, ואכן הוא הפסיק את מעלליו.

כשהדוד ר' יענקל נשלח לגיטו במונקאץ', ראינו כיצד הנאצים ימ"ש מתעללים בו. הם חבטו בראשו בקורת עץ. הוא נהרג על ידי הנאצים יחד עם אשתו רבקה ובתם אלטע. הי"ד.

הבת אלטע היתה ידועה בצדקנותה. במחנה סירבה להיגעל במאכלי טריפה. לאחר שהוכתה על ידי קאפו, נזדהמה ידה, ואז נשלחה לתאי הגזים.

בית אבא

הבן הרביעי – אבינו ר' שמואל ז"ל, היה מקדיש חלק גדול מזמנו ללימוד תורה. היה ידוע בתור תלמיד חכם. מדי בוקר השכים כבר בשעה ארבע לאמירת תהילים, ובלילות היה לומד עם אחיו ר' יענקל הדיין, ששניהם התגוררו בחצר משותפת.

במשך היום עסק אבינו במסחר, בעיקר בקרקעות. עיקר דאגתו היתה לחינוך ילדיו. דאג שהבנים ילמדו תורה, ואף שלחם לישיבות במקומות רחוקים. הוא גם דאג, שילדיו יהיו מסודרים מבחינה כלכלית, וחיתן אותם בכבוד. הוא חלה ונפטר בשנת תש"א (1941).

אמנו מרת מרים־גיטל, הבת השלישית של ר' מרדכי גרינברג זצ"ל, היתה אשה צדקנית וידועה בתור בעלת חסדים. עזרה הרבה לעניים. אנשים חסרי כל היו מבאי ביתה, ודאגה להם בעיקר בחלוקת חלב ושאר מצרכי מזון.

לאביה, ר' מרדכי גרינברג זצ"ל ורעייתו מרת חיה־רבקה ע"ה, היו עשרה ילדים:

הבכורה, מרת יוטה ובעלה יוסף־מאיר כהן ומשפחתם מהעיירה לסיצ'ה.
השני, ר' ישעיהו גרינברג ורעייתו הראשונה פסיל ע"ה. והשניה, מרת לינקה ומשפחתם.
השלישית, אמנו מרת מרים־גיטל ובעלה ר' שמואל איצקוביץ ז"ל. נפטר בבית בזדניא.
הרביעית, מרת רחל ובעלה ר' שמואל כהן ומשפחתם.
החמישי, אליעזר גרינברג ורעייתו מרת הנצ'ה ומשפחתם.
השישית, מרת שרה ובעלה ר' חיים ברכר ומשפחתם.
השביעי, ר' מנדל גרינברג ורעייתו חיה־גיטשע ומשפחתם.
השמינית, מרת רייזל ובעלה ר' זליג רוזנברג ומשפחתם.
התשיעית, מרת סימה ובעלה ר' אלכסנדר פריילין ומשפחתם.
העשיירי, ר' משה גרינברג ורעייתו מרת סימה ומשפחתם.
כל אלה ניספו בשואה, ה' ינקום דמם.

בזמן השואה

בבוקר יום הראשון שאחרי פסח, גילתה אמא, כי החצר מלאה בשוטרים הונגרים. בשעה מוקדמת בבוקר התחילו לכנס את כל יהודי הכפר. הם הודיעו, כי לכל אחד מותר לקחת עמו רק חפצים כדי משא יד. הואיל וזה היה מיד אחרי פסח, לא היו לנו לא לחם ולא שאר דברי מאפה. לקחנו אתנו שעועית ופירות יבשים. נקודת האיסוף היתה בבית הספר של הכפר. באותו לילה ישנו על הרצפה.

למחרת בבוקר הובילו אותנו לאורך הכפר, ואנו צעדנו כולנו בבכיה גדולה. הגויים, שחגגו את הפסחא, היו באותה שעה בכנסיה. וכששמעו אותנו, יצאו כולם בשמחה לאידנו. הם ירקו עלינו וקיללו אותנו, אפילו אלו שחשבנום עד אז לשכנים טובים. נלקחנו לאורשווה, שם היה מקום האיסוף של כל יהודי הסביבה. שהינו במקום שמונה ימים.

בכפר סמוך, דוברובקה, התגוררו דודתנו רייזל ע"ה ובעלה ר' זליג רוזנברג ז"ל. היא הביאה לנו לחם ותפוחי אדמה, להחיות את נפשנו. אחר כך נשלחנו כולנו למונקאץ'. הדודה ובעלה נשלחו לשם לפנינו. שם היה בית חרושת ללבנים. הגענו לשם בשבת ושהינו במקום ארבעה שבועות, רעבים, מוכים

וקופאים מקור. לגברים גזזו את הזקנים. כל אחד מאתנו היה צריך להכין לעצמו שטח לשכיבה, מגודר בלבנים, שהיו בבית החרושת.

אחרי ארבעה שבועות החלו המשלוחים לאושוויץ.

היו ארבעה משלוחים. אנו נסענו בטראנספורט השלישי, שיצא ביום השלישי, מכיוון שאחינו דוד הי"ד מקושניצה ומשפחתו יצאו במשלוח זה, ואמא רצתה שניסע כולנו יחד.

ביום שישי הגענו לאושוויץ, לאחר מסע תלאות של ארבעה ימים, רעבים, צמאים ומפוחדים.

ואז החלה הסלקציה.

בני המשפחה, שהובלו להשמדה

אמנו הצדקנית מרת מרים גיטל הי"ד.

אחינו הבכור – ר' מנדל הי"ד, שהיה תלמיד חכם גדול, עם אשתו שרה הי"ד. היא היתה בתו של ר' אברהם פולק משאטרואויהל. היו לה שלושה אחים ששימשו ברבנות בהונגריה. האחד – בדונהפולדוואר, השני – בוערפלעט, הוא גם ניהל שם ישיבה. והשלישי – בנאג'אורוס. גם לו היתה ישיבה.

ארבעת ילדיו של ר' מנדל ז"ל – טויבע, רייזי, משה ויוסף־מרדכי. הי"ד.

אחותנו – יענטא הי"ד ובעלה ר' חיים הרטמן מחוסט הי"ד, ובניהם התאומים, שהיו אז בגיל שבע, שמאי ויחיאל אייזיק. הי"ד.

בתם חנה־דינה, נפחה נשמתה מרוב חולשה, שלושה ימים לאחר השיחרור מהמחנות.

נותרו בחיים ארבעה מילדיהם: פסיה, מרדכי, יעקב־יהודה־לייב ויוסף־מרדכי. הבנים עלו ארצה ולחמו במלחמת העצמאות. הבן יעקב־יהודה לייב נפל במלחמה בערב י"ח אייר תש"ח. כשהעביר תפילין לחייל על מנת שיתפלל, פגע בו כדור. הוא קבור בחלקה הצבאית בעפולה. נהרג בהיותו בן עשרים.

אחינו – ר' אליהו הי"ד גר בחוסט ועסק בסחר עצים. הוא ואשתו ז'ני לבית גדליוביץ ובתם התינוקת הי"ד.

אחינו – ר' דוד־צבי הי"ד, שהיה בעל בית מלון בקושניצה. ואשתו מרים לבית פרידמן הי"ד וילדיהם: צינה, חיה־רבקה, רייזי ושיינדל הי"ד.

אחותנו – פייגע הי"ד ובעלה ר' נפתלי שטיינברג הי"ד, ובתם חיה־רבקה הי"ד.

בגיטו בסקלנץ־סקרניצה, הצטרפה פייגע אחותנו לגולדה פישלוביץ מזדניא, שלמשפחתה היתה טחנת קמח, ויחד סייעו לרעבים בחלוקת שמן וקמח.

בני המשפחה, שנותרו בחיים בעז"ה

נזכיר פה את שעבר עלינו, אנו שעברנו את היסורים הקשים בתקופת השואה, ובעז"ה נותרנו בחיים.

אחינו – ר' רפאל־יוסף־חיים נ"י חי בתקופת המלחמה בהונגריה, באמצעות

תעודות מזוייפות. פעמים רבות עבר לגיטו וסייע למחוסרי כל, תוך סכנת נפשות גדולה ביותר.

אנו הבנות היינו בתחילה יחד. אחר כך הופרדה מאיתנו רחל־לאה תחי' לדנציג, ועבדה קשה בבניין שדה התעופה. כל התקופה סבלה רעב ומחסור.

אלטע־חנה תחי' ופסי' תחי' היו יחד באושוויץ ובשטוטהוף. משם נשלחנו למחנה עבודה בברהנאז ועבדנו קשה בכריית תעלות ואחר כך בבית חרושת לנשק. שתינו סבלנו רבות מרעב, מקור וממכות קשות. השתדלנו לצום ביום הכיפורים על אף הרעב הנורא.

אלטע־חנה שברה את ידה, כשנדרסה על ידי גרמני רכוב על אופניו. שישה שבועות היתה מאושפזת. אך אחר כך נאלצה לצאת לעבודה, ולעבוד ביד אחת, כדי שלא תשלח לתאי הגזים.

מכל משפחתנו העניפה, נותרנו אנו בחיים. ב"ה זכינו ועלינו לארץ, והקמנו פה משפחות. נוכל להיות עדות למקורות המבוססים והנפלאים שמהם ינקנו, ההווי של עיירתנו זדניא, והחינוך שקיבלנו במשפחתנו המפוארת.

כתיבת פעולותיהם והזכרתם תשמש מצבה לאלה שנטמנו בניכר הרחק מאתנו, ולאלה שלא זכו להגיע לקבר ישראל.

שלמה זלמן טייכמן

ר' שלמה ניימן ז"ל
איש רב פעלים ומעש

אני לא גרתי בעיירה זו רק למדתי, לכן אין בפי סיפורים על הכלל, אבל את המשפחה של ר' שלמה ניימן הי"ד אי אפשר שלא להזכיר, שכן זכיתי להכירו היטב.

אני בעלה של איידל חיימוביץ ז"ל, אחייניתו של ר' שלמה. אשתי הזכירה רבות את ר' שלמה ז"ל והפליגה באוזני בשבחו.

ר' שלמה ב"ר צבי ומרים, הירבה במעשי חסד לבני משפחתי הקרובים, ועזר להרבה משפחות על ידי מתן בסתר לצורכי מחיה ושבת. אשתו השנייה של ר' שלמה היתה קרנצה ב"ר מוטיל ע"ה. אחיה היה מנדל וולף, שאשתו נפטרה. האח השני היה משה־לייב, אביה של אשתי איידל ז"ל, שנפטר גם הוא. נשארה משפחה עם הרבה ילדים יתומים, והם נתמכו תקופה ארוכה על ידי ר' שלמה. הקב"ה השיב לר' שלמה כפועלו, והצליח מאוד מאוד בעסקיו.

עסקיו של ר' שלמה היו ביצוא עצים. יחד איתו היו שותפים רבים בעסק. גם בעיירה קושניצה היתה להם רכבת משא שנסעה ליער, ומנסרה גדולה. החברה העסיקה כאלפיים פועלים, ותפקידו של ר' שלמה היה ניהול העבודה של

הפירמה הגרמנית. המפעל סיפק עצים להסקה ופחמים, וחומרי עץ אחרים לכל האיזור. וכמובן שר' שלמה דאג להעסיק בעסק הזה יהודים רבים.

ר' שלמה היה בעל חסד גדול ומוכר בכל האיזור. למרות עושרו הרב, לא גבה ליבו והיה חי בפשטות ובענווה. ביתו היה תמיד פתוח בפני עניי העיירה, ורבים היו סמוכים על שולחנו, שכן ר' שלמה דאג להתחלק תמיד עם אחרים הזקוקים לעזרתו.

ר' שלמה היה חסיד ספינקא, והיה נוסע לרבי לעיר סֻלוש, מקום מושבו של הרבי, ונימלך בו בכל צעד ומהלך שעשה בחייו. נהג על פי עצת הרבי ותמיד הצליח, והצלחתו היתה הצלחת יהודי זדניא. שכן לר' שלמה היתה גם משפחה מוצלחת, אך הצורר הנאצי ימ"ש לא פסח על משפחתו שניספתה בשואה. הי"ד.

בתו שרה ז"ל, בשנת העשרים לחייה, היתה בחורה מוצלחת והתבלטה מאוד. ניחנה בכל המעלות הטובות, יפה, משכילה, דתית, ציונית. ימים מועטים לפני השיחרור נדרסה למוות על ידי טנק גרמני, ונקברה בתעלה בצד הדרך בגרמניה.

שרה ב"ר שלמה ניימן, הי"ד

משה־לייב בר' שלמה ניימן, הי"ד

הבן משה־לייב היה בן שמונה עשרה, ויחד עם אביו ר' שלמה גוועו ברעב במחנה בגרמניה.

מכל משפחתו של ר' שלמה ניימן ז"ל נותרו בחיים אחרי המלחמה שתי בנות: לאה, שהתחתנה עם חיים אייזיק פרידמן מהעיירה קושניצה ונולדו להם ילדים. הם חיים כיום בלוס־אנג'לס שבארצות הברית. הבת רחל התחתנה עם אברהם־משה כהנא מהעיירה ליסיצ'ה. הם גרים בלונדון. לצערנו הגדול נפטרה רחל בט"ו בשבט תשמ"ה, אחרי מחלה קשה וממושכת. מקום מנוחתה בהר המנוחות בירושלים. יהא זכרה ברוך ותנצב"ה.

שלמה זלמן טייכמן

קורות משפחתי וגורלה

נולדתי בשנת 1920 בכפר טישקה, מחוז וולובה שבקרפטורוס סמוך לגבול עם גליציה. כשנולדתי רשם אבא במשרד הרישום שנולדתי בשנת 1919. לימים סיפר לי, כי חשב שרישום כזה יהא לתועלת.

כשגדלתי שלחו אותי ללמוד בחדר אצל השוחט מאיר בוקסבאום ז"ל בעיירה זדניא. שם היו לנו קרובים, שכן אמא היתה ילידת זדניא. שם נהייתי בר־מצווה. אחרי זמן נסעתי ללמוד בישיבת ברגסאס.

עם כיבוש האיזור על ידי הצבא ההונגרי, קיבלו בשנת 1940 כל שנתוני 1919 צווי קריאה להתייצב למחנה עבודה בהונגריה. גם אני התגייסתי ביניהם. עבדנו כל מיני עבודות, סלילת כבישים, סבלות במחסנים, בכמה מקומות ברחבי הונגריה. אחרי כשנה במחנה, קיבלתי מכתב מאבא ז"ל שמגרשים יהודים מהאיזור שלנו לצד שני של הגבול בגליציה, לקמניץ־פודולסק, וגם ההורים שלי וחמישה אחים ואחיות ביניהם. יותר לא שמעתי מהם, ולא חזרו משם. הי"ד.

אחותי איידל התחתנה לבן דודי מאיר פרידמן בקושניצה, והקימו שם משפחה. בעלה מאיר, גוייס גם הוא למחנה עבודה. אחותי איידל והילדים נלקחו בשנת תש"ד עם יתר יהודי קהילת קושניצה לגיטו מונקאץ' ומשם הלאה, ולא חזרו. מכל משפחתי נותרתי יחיד בחיים, וכל זאת תודות לרישום המוקדם שאבא רשם אותי. כך ניצלתי ממוות בטוח.

כל שנות המלחמה הייתי במחנות עבודה. בחודש יוני 1943 העבירו אותנו קבוצה גדולה של כשלושת אלפים יהודים לעבוד במכרות על יד בור (עיירה ביוגוסלביה הכבושה) לכריית מנהרה בעומק קילומטרים. חילקו אותנו לשתי קבוצות, לשני הצדדים להוציא את החומר בעגלות החוצה. בין חופרי המנהרה פגשתי את בן דודי וגיסי מאיר. הפרידו בינינו ולא ידוע לי מה עלה בגורלו.

היה מקרה ששני חברים ברחו לפרטיזנים, הגרמנים תפסו אותם, עשו מסדר ביום ראשון והוציאו אותם להורג ביריה לעיני כל היהודים, למען ישמעו ויראו שלא כדאי לברוח.

יום אחד הודיעו לנו, שהיום מתחברים שתי הקבוצות משני הצדדים, והמנהרה נפתחה. האחראים הגרמנים חגגו את השמחה, ואנחנו אפילו אוכל לא קיבלנו באותו יום.

הסבל הנוסף במחנה, **בגיהנום 'בור'** עד השחרור, וקורות חיי, והמשפחה שלי – בכתבה שבהמשך.

נתן עֶק

מצעד־הייסורים מסרביה להונגריה והטבח בצ'רוונקה (ספטמבר 1944)

(עדותו של שלמה זלמן טייכמן שעלה מבּור ההרגה)

ביום 12 בדצמבר 1940 נחתם הסכם של 'שלום קבע וידידות נצח'[1] בין יוגוסלאביה ובין הונגריה – שתי המדינות שהיתה ביניהן איבה בלתי־פוסקת זה עשרים שנה ומעלה. למן סוף מלחמת־העולם הראשונה. אולם 'ידידות נצח' זו לא ארכה אלא ארבעה חודשים. כשהסתערה גרמניה הנאצית על יוגוסלאביה באפריל 1941 הצטרפה הונגריה אל גרמניה והיתה שותפתה בתוקפנות. כידוע, נוצחה יוגוסלאביה עד מהרה ושטחה נגזר לגזרים, והם חולקו בין השותפים התוקפים. הונגריה קיבלה בשכר בגידתה את המחוזות שהיא ויתרה עליהם בשעתו ליוגוסלאביה, מפני שאוכלוסייתם סלאווית היא[2]. חלק אחד של המדינה הכבושה נעשה למדינה 'עצמאית' ונקרא בשם סרביה (ומספר תושביה ארבעה מיליונים וחצי), והכובש הנאצי העמיד עליה ממשלת־בובות.

בשטחה של סרביה 'עצמאית' זו היו מכרות־הנחושת הידועים של בּור (כמאתיים קילומטר דרומית־מזרחית לבלגראד), שהושקע בהם הון בלגי והולאנדי, וביותר – הון צרפתי. עוד לפני שנכבשה יוגוסלאביה חמדה גרמניה הנאצית את המפעל החשוב הזה, וחיפשה הזדמנות להכניסו לרשותה. הזדמנות זו באה עם נצחונה באירופה המערבית. 'חברת מכרות בור'[3], ש'באנק מיראבו' שבפאריס שלט בה, הועברה לידי הבאנק הממלכתי הפרוסי[4] בתואנה שהמכרות הללו מספקים חומר גלם מלחמתי לבריטניה הגדולה[5]. אחר שנכבשה יוגוסלאביה ניתנו המכרות לפיקוחו של פראנץ נויהאוזן[6], 'המורשה הכללי לענייני כלכלה ב'סרביה', ונוצלו בידי הפירמה 'סימנס' ובידי 'אירגון טוט'[7].

1 כלשון ההסכם, ראה: Raphael Lemkin, *The Axis Rule in Occupied Europe*, Washington 1944, p. 262

2 המחוזות הם: Baranja, Bačka, Prekomurje, Medžumurje

3 Société des Mines de Bor

4 Preussische Staatsbank

5 ראה: *Hitler's Europe, Survey of International Affairs*, 1939–1946 edited by Arnold and Veronica M. Toynbee, London 1954, p. 206 המו"מ על מסירת המפעל לגרמנים היה בין לאוואל ובין אַבּץ, שדיבר בשם גרינג. הסכום ששילמו הגרמנים תמורת המניות היה מתשלומי מס הכיבוש, שממשלת וישי היתה משלמת לגרמניה לפי הסכם שביתת־הנשק. שם, עמוד 370.

6 שם, עמוד 182.

7 ראה הזכרונות שלפנינו.

'ארגון טוט' העסיק שם עובדים מעובדים שונים, ובהם פלוגות־עבודה של יהודים מהונגריה. מספר העובדים היהודים נאמד ב־6,000 נפש[8].

היחידות היהודיות הראשונות הגיעו מהונגריה לבּור באמצע שנת 1943, והיחידות האחרונות – בקיץ 1944. הם עבדו בבּור עד אמצע ספטמבר 1944[9]. מלבד היהודים עבדו בבּור סרבים שסרחו, שבויים רוסים, איטלקים אחר שחל הקרע בין גרמניה לאיטליה[10] וגם בני כיתות נוצריות יוצאות דופן בהונגריה, כגון 'סומבאטיסטים' ו'עדי י־ה־ו־ה'[11].

פלוגות העבודה היהודיות היו **יחידות צבאיות** שפיקדו עליהן קצינים הונגרים, אך בעבודתם היו היהודים כפופים למנהלי עבודה גרמנים. 'בכלל היה הכל תחת ידי הגרמנים'[12].

העבודה בבור היתה קשה ומפרכת ונעשתה אחת עשרה שעות ביום. השכר היה מועט: שבעה דינארים, חצי ליטרה לחם ומנת מרק מימי ליום[13]. אף על פי כן החזיק הרוב המכריע מעמד עד הסוף. אלא בימים האחרונים שלפני השחרור, בעת נסיגת הגרמנים מיוגוסלאביה וכשעובדי בור היו בדרכם חזרה להונגריה, השיגה אותם יד הגורל. לחלק מהם שיחק מזלם והם ניצלו בידי הפארטיזנים של טיטו[14]. חלק מהם הגיע לעיירה סֶנטקיראַליסאבַּדיה (Szentkirályszabadja) שבמחוז בארַניה, ואנשי אס.אס. הכניסום שם

8 המספר הזה נזכר במקורות שונים. מהם: יוג'ין לוואי ב'ספר השחור על סבל יהודי הונגריה' (Eugene Lévai, *Black Book on the Martyrdoom of Hungarian Jewry*), צירִיך 1948 עמ' 426, וכן אישטוואן ג'רג', 'לא נשק בחזית', בודאפשט 1945 (György István, *Fegyvertelenül a tüzuonalban*), כפי שכתב לי מר צבי ארז מקיבוץ דביר, מניצולי יהדות הונגריה. – יש לציין שהפיסקה בספרו של לוואי (שהוא עד עתה המקור הראשי לידיעות על השואה בהונגריה), המיוחדת לפרשת בור, קלושה היא ולא מדויקת. בעל הזכרונות שלנו סותר כמה פרטים המובאים שם.

9 לוואי אינו מוסר בפירוש שום תאריך ליציאת הפלוגות הראשונות של עובדים יהודיים לבור. הוא מציין אך זאת, שזמן מה לאחר תבוסת הגרמנים ליד הנהר דון, ב־13 בינואר 1943, חזרו מחזית אוקראינה שרידי הפלוגות היהודיות (שרבים מהן מתו שם מחמת הקור, הרעב ומחלות מידבקות, ורבים נשבו בידי הרוסים), קיבלו חופשה לחודשים מספר ואחר כך נשלחו לבּור. בעל הזכרונות שלנו יודע תאריך מדויק: בעדות שגבה ממנו כותב השורות האלה מסר שהגיע לבור ב־15 ביוני 1943, והוא היה מן הסתם מן הראשונים לאלה שנשלחו לשם, כי הוא לא היה מחוזרי חזית אוקראינה. ידיעות על בוא היחידות האחרונות לבור בקיץ 1944 מסר לכותב השורות האלה ד"ר ברוך רונה, מניצולי יהדות הונגריה. עדותו היא מתוך קריאה ושמיעה.

10 לפי עדותו של בעל הזכרונות בעל פה.

11 על בני הכיתות הנוצריות ראה בזכרונות לקמן.

12 כעדותו של בעל הזכרונות.

13 לוואי, שם.

14 מחברי שני ספרים הונגריים, שעליהם מסתמך מר צבי ארז בידיעותיו על פרשת בור, היו מאותם עובדי הפלוגות היהודיות ששיחק להם מזלם ונפגשו עם הפארטיזאנים הסרביים וניצלו על ידיהם. האחד הוא אישטוואן ג'רג' הנ"ל והשני הוא לאסלו סיץ' (Szüts László), מחבר הספר *A Bori garnizon*, בודפשט 1946.

לקרונות והעבירום מערבה[15]. הם נסעו במשך עשרה ימים 'כמעט בלי אוכל, בלי מנוחה ובלי אפשרות להחזיק בניקיון אלמנטרי'. עדי ראייה מפלוגות עבודה יהודיות אחרות, שפגשו אותם והצליחו לתת להם מעט לחם בסתר, מספרים שלא היה להם צלם אנוש. כך הגיעה השיירה האומללה הזאת אל גבול גרמניה ושם 'נמסרו' באופן סופי לגרמנים. אך אלה היו מתי מספר בלבד. מועטים מהם הצליחו להגיע למחנה שבפלוסנבּירג. עד שחרור המחנה הזה לא נשארו מאסירי בור הללו אלא כחצי תריסר אנשים[16].

ברם, הגורל האיום ביותר נפל על החלק השלישי, והם כאלף חמש מאות–אלפיים איש. אחר טילטול ויגיעה בדרכים במשך כשלושה שבועות, נרצחו בליל הושענא רבה תש"ה בידי אנשי אס.אס. והושלכו אל בורות המלבנה בעיירה צֶ'רוֶונְקה[17].

'על גורל פלוגות העבודה בבור נכתבה ספרות עשירה למדי'[18], אולם רוב מחבריה הם מן הניצולים בידי הפארטיזאנים היוגוסלאבים[19]. מכל מקום, על רצח ההמונים שבוצע בליל הושענא רבה תש"ה על יד בורות צ'רוונקה לא נתפרסם עד עתה, עד כמה שידוע לי, שום תיאור מאת עד־ראיה, שכן אלה שהיו שם נפגעו בכדורי הרוצחים, וכיצד יעידו? אף על פי כן נשארו עדים אחדים! בתוך אלף וחמש מאות–אלפיים היהודים שנפגעו באותו לילה בכדורי הרוצחים, היו אחדים, ארבעה או חמישה שפצעיהם לא היו אנושים, והם הצליחו לעלות מן הבור ונמלטו וניצלו. אחד מהם הוא בעל הזכרונות שלנו, מר זלמן טייכמן. פצעיו היו קשים דווקא (הכדור חדר מתחת לאוזן, נקב את הלחי, את החך ואת הלחי השנייה ויצא), אך בכוחות לא־רגילים שנמצאו בו הצליח למחרת ליל הרצח להתנער, לקום מבור ההרגה ולברוח. על אף ייסוריו הקשים נדד והסתתר, יחד עם שני חברים שגם הם יצאו מן הבור (פצעיהם היו קלים), במשך שבועיים ומעלה, עד שזכה והגיע ליום השחרור על ידי הצבא הסובייטי.

פרקי זכרונותיו של ז' טייכמן כוללים סיפור קורותיו מיום עזבו את עיר המכרות בור, ב־16 בספטמבר 1944 — עד לימים הראשונים שלאחר שחרורו.

15 לואי, שם.

16 דברי ד"ר ברוך רונה, שמסרם לי בשם ידידו הניצול מר ג' פרל, מעובדי בור ומאסירי פלוסנברג לשעבר.

17 לדברי מר ארז במכתבו אלי, פונו היהודים מבור בכמה שלבים, ורק אלה שהוצאו בשלב הראשון נרצחו בצ'רוונקה. לפי דבריו היה מספר הנרצחים שם אלפיים; לפי בעל הזכרונות שלנו מספרם אלף וחמש מאות.

18 דברי ד"ר ברוך רונה.

19 כך הוא לפי דברי ד"ר רונה ומר ארז. בתוך אלה שהועברו מערבה וגוועו או הומתו בדרך, היה גם המשורר מיקלוש ראדנוטי (Radnóti Miklós), בעל כשרון לירי מזהיר, שהשאיר תיאור מזעזע של מצעד הייסורים והמוות של האומללים. חלק משיריו שלח ראדנוטי בסתר להונגריה וחלק היה רשום בפנקסו, שנמצא כשנתגלתה גופתו בקבר אחים בכפר אַבּדה, בסביבת העיר Győr. פרטים על חיי ראדנוטי נמצאים באוסף שיריו ותרגומיו: Koczkás Sándor, Ed., Radnóti Miklös, *Versek és Müfordítások*, Budapest 1954. עמודים 473–474 (לפי מכתבו של ד"ר ברוך רונה אלי).

הוא מתאר את נדודיהם וטלטוליהם של אלפי עובדי הכפייה מבור ועד צ'רוונקה – כמה מאות קילומטרים – את ייסורי הרעב, הצימאון וההתעללות שסבלו הנודדים, את חוויותיו בבור המתים, את מנוסתו והסתתרותו במשך שבועיים ומעלה מפני הגרמנים, שעד יומם האחרון היתה ידם נטויה לרצח.

הוא כתב את דבריו בחורף 1945, בעיר טמשוואר (עכשיו רומניה), כלומר חודשים מעטים בלבד אחר המעשה. אך לא העתיק את סיפורו בהעתק הראוי לקריאה אלא אחר עלותו לישראל בשנת 1949.

זלמן טייכמן נולד בשנת 1919 בכפר טושקא (Tuška) שליד וולובי (Volove) במחוז חוסט (Chust), בקארפאטורוס. חבל ארץ זה היה שייך עד ל־1919 להונגריה, ואחר כך – לצ'כוסלובקיה, ובחודש מארס 1939, עם נפילתה של מדינה זו, חזר וסופח להונגריה. בשנת 1940 עמד טייכמן לפני ועדת־ביקורת־צבאית הונגרית ונלקח למחנה עבודה צבאי. הוא עבד במקומות שונים בהונגריה, עד שהועבר ב־15 ביוני 1943 עם פלוגתו אל בור. שם עבד עם חבריו במחצבי הנחושת עד ל־16 בספטמבר 1944.

מר טייכמן מסר את כתב־היד של זכרונותיו ל'יד ושם' לפני כשלוש שנים. ואז גבה ממנו כותב השורות האלה עדות, שעליה סמוכים דבריו כאן. טייכמן חונך בבית חרדי (אביו היה 'מלמד'), למד בחדר ובישיבה, למד גם את שפת הארץ

ואת השפה הצ'כית. את השפה ההונגרית למד בעת שירותו בפלוגות העבודה; לפני כן ידע רק מעט ממנה.

זכרונותיו כתובים ביידיש עממית ופרימיטיבית, מתובלת במלים הונגריות וסלאביות (שאת פירושן הסביר בעל־פה לכותב השורות האלה), יידיש שהיתה מדוברת בכפרי ארץ מולדתו ובפי חבריו בפלוגה. התרגום העברי נאמן למקור בכל הפרטים. לא נוספו בו אלא סימני פיסוק, שאינם במקור או שנמצאים בו שלא במקומם. אך דווקא פשטותם, תמימותם ועממיותם של הדברים מוסיפות להם טעם. החוויות מסופרות כאן בפרטות, בישירות, ולפרקים בכוח הבעה רב. המחבר מתאר לא את קורותיו בלבד, אלא מוסר גם פרטים מעניינים על רקע המאורעות, על חבריו בעבודה, על התנהגות הקצינים והחיילים ההונגריים; על האוכלוסיה המקומית: ההונגרית, הגרמנית (מתיישבים גרמניים שהגיעו לבאנאט־באצ'קה לפני כמה דורות), ובעיקר – האוכלוסיה הסרבית, על היחסים שבין אלה לאלה, על עמדתם למאורעות ועל יחסם אל היהודים הנרדפים.

מעשים על יציאה מבורות הריגה ידועים גם מארצות אחרות. אבל מועטים מאוד מן הניצולים האלה ניסו להעלות על הנייר – זמן מועט לאחר המעשה! – רשימות על קורותיהם וחוויותיהם. אחד המעטים שעשו זאת – ואולי יחיד הוא בזה – הוא מחבר הזכרונות שלנו[20].

זכרונותיו של זלמן טייכמן

ב"ה

סיפור[21] על הנסיעה המרה מבור על לצ'רוונקה־טֶמְשוואר

יומיים לפני ראש השנה, ב־16 בספטמבר 1944, נשמעה פקודה שהפלוגות תתייצבנה שורות שורות, ונאמר שהכל יהיו מוכנים בשתים עשרה בלילה להליכה בכיוון בלגראד ושאנו הולכים הביתה[22], והתרו שלא יעז איש להישאר, אלא אם כן יש לו אישור מן הרופא, שאינו מוכשר להליכה. ונאמר שאנו מקבלים כיכר לחם לאיש, כלומר חמש מאות וחמישים גראם לחם, וקופסת בשר משומר, ושהכל חייבים לדעת, שעד לבלגראד אין כל סיכוי לקבל דבר־מה לאכילה.

החילונו להתכונן. רבים הכינו להם מריצות. סוף סוף הגיעה השעה שתים עשרה. כל אחד ארז תרמיל או שק פשוט ובו הדרוש לדרך, שם אותו על שכמו ויצא להתייצב בפלוגתו.

נשאר שם רכוש רב משל בני־טובים[23] שחשבו: הנה אנו הולכים הביתה, למה

20 לפי מה שהודיע לי מר ארז, נמצא חלק מסיפורו של טייכמן גם בספרו הנ"ל של סיץ' 'בצורת שיחה שנערכה בינו לבין ניצולים אחרים בטמשוואר (עכשיו רומניה) בסוף 1944'. – מר טייכמן הופנה בשעתו אל 'יד ושם' על־ידי מר דויד זכאי, מעורכי 'דבר'.

21 במקור: 'פיילעטאָן'.

22 כלומר: חוזרים להונגריה.

23 במקור: 'בעסערע לייטע'.

לנו לסחוב את כל החפצים הללו? למשל: שמיכות, פרוות, מעילי חורף, נעליים וכדומה.

עמדו בסדר זה: בראש – הונוודים (חיילים הונגריים)[24] מזויינים, אחריהם – המומרים בעלי הסרטים הלבנים, אחריהם – פלוגה של 'עדי י־ה־ו־ה' ו'שומרי־שבת' הונגריים[25], מאתיים איש שהיו עמנו. אחריהם באו הפלוגות 1, 2, 3, 4, 5, 59, 62, 63, 64, 68, 103, 104, 81, 84, אחר־כך – אנשי מחנה 'היידינאו' ומחנה 'אינסברוק'[26] – בסך הכל שלושת אלפים איש. פיקוד המסע היה בידי שאנדור פאטאקי, סגן[27] ופאל יוהאז, סגן – ימח שמם.

סוף־סוף התחילו ללכת. ההמון הזה תפס מקום לאורך שני קילומטרים. בשעה שבע בבוקר הגענו למקום־מחנה, שיומיים לפני־כן פונו משם האנשים והמחנה נשרף. כידוע, היה הנוהג, שבכל המחנות שפונו נשרפו הצריפים. שם נחנו עד שעה אחת עשרה. אחר־כך שמענו, שהדרך אינה פנויה, שפארטיזאנים תפסו כפרים שעלינו לעבור בהם. בשל כך שלחו הגרמנים חיילים הרבה ומכוניות רבות עם מכונות־ירייה וגם תותחים, לפנות לנו את הדרך. וכך נמשכה ההליכה, עד שבאנו בלילה ל'היידינאו'. שם צירפו אלינו עוד שש מאות יהודים להליכה: מחנה 'היידינאו' ומחנה 'אינסברוק', כך שהיו ביחד שלושת אלפים שש מאות איש[28].יהודים חרדים[29] התפללו שם בלילה, כראוי לליל ראש־השנה. הלינה היתה בשדה פתוח והיה קר מאוד, ולא היה לאיש יותר משמיכה אחת, ומובן שהכל קפאו מקור... לסוף בא הבוקר. הקהל היהודי[30] כבר גמר תפילתו וגם תקעו בשופר – היה לנו שופר אחד – ואחר־כך המשכנו והלכנו דרך ז'אגוביצה. האנשים הרעבים והצמאים ניסו, כמובן, לבוא אל בתים, לבקש פרוסת לחם ומעט מים. בני העם הסרבי עמדו ובידיהם קנקנים וכדים, כדי לחלק מים. מייד נשמעה פקודה, שהונוודים יעמדו רחוקים זה מזה שלושים מטר וישגיחו שאיש לא יצא מן השורות. האנשים הסרבים בכו ולא יכלו לעזור. אם יצא אחד מן השורה, ירו אחריו – וההליכה נמשכה. בדרך נמצא תירס בשדות. בעת הנפישה רצו הצעירים והביאוהו והבעירו אש וצלוהו. נשמעה שוב פקודה, שאיש לא יטה מן הדרך. אחד נטה במקרה הצדה לצרכיו, מיד ירה בו הדגלן פאל כדור, והאנשים קברוהו שם; באצבעותיהם חפרו את הקבר, כי לא היו כלי־עבודה. הדבר נמסר תיכף לסגן, והוא אמר: למה לא ירו בחמישה? זה היה ההרוג הראשון בדרך. היה זה גבר חסון, נשוי (איני רוצה לקרוא בשמו). אחר־כך הגענו עד למקום שבו עולה הכביש אל ההרים. אחרינו באו גרמנים שפינו את בור – בעגלות, בסוסים ובשוורים. הם עיכבו את אנשינו. כל אחד,

24 פירוש המלה הונווד – מגן על המולדת.
25 כיתות נוצריות; במקור: 'יוויטש', 'סאָמבאטיסטן'.
26 מחנות בבור, שנקראו בשמות אלה; היה גם מחנה 'ברלין'.
27 במקור: 'אויכער־ליידענאנט'.
28 למעלה מדובר ב־3,000 איש, אך המחבר חוזר אחר־כך כמה פעמים על המספר 3,600.
29 במקור: 'יידישע מענשן' – אנשים 'יהודיים', כלומר יהודים שומרי מצוות.
30 כלומר: הדתי.

אף כי רעב היה ותרמילו על גבו, אנוס היה לדחוף את העגלות. ואם העגלות לא זזו, קיבלנו מכות אכזריות. בדרך פגשנו בסרבים רבים. הם שאלו למה אנו הולכים עם הגזלנים האלה, הרי הם אינם מובילים אותנו לקראת טובות. הם התחננו: 'השתמטו־נא והישארו אצל הסרבים, הם יסתירו אתכם עד שיבואו הרוסים'! אך האדם חשב: למה לי להיות חכם יותר מאחרים? מה שיהיה על שלושת אלפים שש מאות יהודים, יהיה גם עלי. ובכך היתה הרעה. צעירים יוגוסלאבים רבים[31] נשארו, ומהם לא נעדר איש, ב"ה.

ככה הלכנו יום־יום שלושים וחמישה עד ארבעים קילומטר בין ערים גדולות. כל פעם שבאנו אל עיר, היו מקיפים אותנו ההונוודים, כדי שלא יוכל איש להשיג מעט מים או פרוסת לחם. הפקודה היתה לעבור את העיר בריצה. תארו לכם את ריצתם של מספר רב כזה של אנשים, כשאחד נופל על חברו. רבים היו יחפים, כי חלו ברגליהם, או לא היו להם נעליים. זה מפסח בנעליים וזה בלי נעליים – והללו מכים כדי שלא יפגרו, והיו שהתעלפו. אוי, היתה זאת נחת[32]! הם חבטו את הראשים ברובים והדם היה זב מכל עבר. ראיתי אחד שנבקע ראשו והם הוסיפו להכותו; כי היה שם רקק עם מים דלוחים והוא שאב משם בפח. ישנים היינו תמיד בשדה פתוח, במרחק שבעה־שמונה ק"מ מן העיר, ושמרו שלא יברחו. ביום היו הזדמנויות להישמט ולהישאר. למשל, מהלכים היינו עד שעה חמש ואז ישבנו בשדה בשורות כדי לישון. אבל החולים שלא יכלו ללכת, היו מגיעים רק בשעה אחת עשרה – שתים עשרה בלילה, וביום המחרת ב־7 בבוקר המשיכו ללכת עם המסע – כדי לפגר שוב[33].

עד לבלגראד, המרוחקת כמאתיים ועשרים ק"מ מבור, היתה הצרה הגדולה – מים! אנשים היו נותנים פרוסת לחם אחרונה או סיגריה אחרונה או מלבושים במעט מים. כעבור שמונה ימים באנו לבלגראד. עד לבלגראד לא היה הרעב קשה במיוחד, כי כל איש הכין לו בבור משהו, ייבשו לחם, שיעמוד בפני קלקול. מן המנה היומית של מאתיים גראם שהיינו מקבלים בימים האחרונים בבור, היינו מפרישים בשביל הדרך. עד לבלגראד החזקנו מעמד, אך כל אחד היה מלוכלך, עייף, נגוע בכינים, לא עלינו, קרוע ושסוע. סוף־סוף לנו במרחק של עשרה ק"מ לפני בלגראד. בבוקר המשכנו בדרכנו והיינו צריכים להגיע לבלגראד בשעה עשר לפני הצהריים. שלושה ק"מ לפני בלגראד הכריזו בצעקה: לנוח! ואין ממשיכים בהליכה במשך כל היום. איש אינו יודע בשל מה. ההונוודים עם קציניהם החלו לזלול לחם לבן ויפה וכל טוב – מולנו דווקא, לנגד עינינו, כדי לצער אותנו על שיש להם הכל.

מים! הסתדרו האנשים בשורה; אחד לקח ארבעה־חמישה פחים, ועמד בשורה של כאלף איש. בשעה עשר־וחצי הלך ובשלוש חזר. אסור היה לנו לזוז

31 הכוונה לצעירים יהודיים, שמוצאם היה מן המחוזות באנאט ובאצ'קה, שהיו בין שתי מלחמות העולם חלק מיוגוסלאביה ובימי מלחמה העולם השנייה סופחו להונגריה.

32 באירוניה, כמובן.

33 הכוונה: כשם שהחולים היו יכולים להישאר למשך שעות מאחורי הטראנספורט, כן אפשר היה לעזבו לגמרי.

מן המקום. הקצינים המציאו לצון חדש: שאנו הולכים לזימאן[34] ושם מחכים לנו קרונות של רכבת וניסע לפשט ושם נשתחרר. ה'בהמות' ההונגריות[35] שמחו. מה משמע? הסגן אמר ולא תהיה זאת אמת? וככה, תוך קשיים, בחום הגדול ובלי מים – אין לשער דבר זה! – ערב היום. חיכו עד בוא הלילה, כדי שלא להיכנס העירה אל בין הסרבים בשעות היום, כי בלילה אפשר להשגיח יותר שלא נתקשר עם הסרבים ולא נשוחח עמהם. אך נכנסנו העירה, והסרבים – מזקן ועד נער – מילאו את הרחובות מימין ומשמאל. הגרמנים העמידו את חייליהם לעזור להונגרים, אבל לא היה די בכך, הביאו אפוא עשרים מכוניות שעברו בין היהודים להמון הסרבי, וצעקו וירו. היו צריחות כאלה, שאין לשער. חושבני שהרבה סרבים נהרגו ונפצעו. נסעו המכוניות על גבי הבריות, ללא רחם. וככה עברנו את העיר, ברחובות צדדיים; עברנו את הגשר אל העיר זימאן. שם הכניסונו אל מגרש־תערוכה גדול, מקום של חורבות. שם כינסו לפנים את היהודים הסרביים, בשעה שהגרמנים נכנסו לסרביה, ושם נערך בהם – אוי ואבוי – הרג רב[36].

היינו שם שלושה ימים. קיווינו שבבלגראד בוודאי נקבל משהו לאכול. אצל האנשים אזל האוכל, אצל אחד באותו היום ואצל אחר כבר שלושה ימים לפני־כן. מחכים ומקווים, אבל אויה, הם שכחו לתת אוכל. כל דקה, כל שנייה שומעים: 'מי יתן חתיכת לחם בסיגריות, בכותונת, בכפפות־עור, במגבת?' אבל לא נמצא לחם אצל שום איש.

פתאום שומעים שמבשלים ארוחה. היתה שמחה גדולה... כבר באחת עשרה וחצי רץ כל איש עם סירו אל המטבח וחיכה שם עד שלוש–ארבע וקיבל שני דְצי[37] דייסה מקמח־תירס רקוב, שאפשר היה לשתותה[38]. שישים אחוז [מן האנשים] לא קיבלו גם זאת.

ביום המחרת היה יום כיפור. הקהל היהודי[39], אוי, החל להתפלל. תארו לכם באילו בכיות ודמעות התפללו. הוא חושב[40]: הנה צמתי שלושה–ארבעה ימים, אצום גם היום; והוא מתפלל ובוכה בקול עייף וחלש ובלב נשבר, שם בחורבה.

לפני תפילת מוסף נכנסים כמה סמלים עם חיילים הונגריים, הונוודים שלנו – בקול צעקה רבה, ומכים ומוציאים את הקהל שיתייצב בשורות, ואיש אינו יודע מה ועל מה. מכים כל איש, עד שהכל ממש כורעים ונופלים. היה פחד גדול – שמא חלילה עומדים לירות בכולם, כה היתה בהם תאוות־רצח ברשעים ההונגריים. רב סמל אחד החל לבחור אנשים. הלך בין השורות וכל פרצוף שלא

34 זמון או סמלין, עיר ביוגוסלאביה, מול בלגראד (עד 1918 היתה שייכת להונגריה).
35 כינוי של לעג ליהודי הונגריה מאת המחבר, שאינו רואה עצמו יהודי הונגרי, אלא צ'כי...
36 שארית יהודי בלגראד (6,000 נפש) הושמדו באותו מקום בין פברואר ליולי 1942. השווה רייטלינגר: 'הפיתרון הסופי' (המהדורה הגרמנית), ברלין (1956) עמ' 412.
37 שני דציליטר, שתי עשיריות ליטר.
38 כלומר: היתה דלילה ומימית.
39 החרדי, ראה למעלה, הערות 29 ו־30.
40 כלומר: איש פלוני־אלמוני.

מצא חן בעיניו, הוציאו והעמידו בשורה מיוחדת. כמאה אנשים ככה. כל הקהל הנשאר שוחרר. את מאת האנשים ההם עינו והיכו במשך שעה שלימה; פני מתים היו פניהם כששבו... זה היה משום שהונווד אחד היכה בחור יהודי על לא דבר, ועבר בחור יהודי אחר ושאל: למה תכה אותו? אומר ההונווד: 'ne pofázz!', כלומר: סתום פיך! אומר הבחור: 'פוי! בהפקרות כזאת?' הודיעו שיהודי אחד אמר להונווד הונגרי 'פוי' והם צעקו אלינו: מה אתם חושבים, שאתם כבר עם הרוסים? אתם תתפגרו עוד עד שיבואו הרוסים. לעת עתה יש בידינו הנשק והתחמושת. הבחור שאמר 'פוי' – לא נודע מיהו. ההונווד לא הכירו, וזה היה המזל. אילו נמצא, היה מקבל תיכף כדור – בלי ספק.

אחר הצום היו שני הדצי דייסה – למי שקיבל; ומי שלא קיבל המשיך לצום, או שהשיב את נפשו בקצת ירק מן השדה. למחרת יום הכיפור הביאו פתאום גרמנים[41] לחם, בזהב, או בשלושת אלפים דינאר. זה היה כסף רב, ולמי היה כסף?

לפנות ערב נשמע, שביום המחרת ממשיכים ללכת, בדרך לטיטל. כל אחד קיבל מאתיים גראם לחם, עשרים גראם מרגרינה וארבעים גראם נקניק. עד לטיטל – כך הם אומרים – לא נקבל עוד כלום לאכול. בזה האמנו מיד... זה היה תשעים וחמישה ק"מ מבלגראד; טיטל היתה העיר הראשונה על אדמת הונגריה.

קמנו בשלוש לפנות בוקר ובחושך עברנו את בלגראד. אז, בבוקר, באמת לא ראינו שם איש. הגענו אל הגשר. הגשר היה, כמובן, מפוצץ. העבירו אותנו בסירות מעל לדונא. הועברו הרבה מכוניות גרמניות וגם תחמושת – ועם אלה הועברנו קמעא קמעא גם אנו. לבסוף הוכרחנו לסחוב בחבלים את המכוניות הכבדות מן המים עד לכביש. בקושי רב ותוך מהלומות ביצענו זאת. הלכנו ובאנו עד לקילומטר אחד לפני פנצ'אבו. שם חנינו כדי לישון בשדה פתוח.

כל הלילה ירד גשם. היינו עייפים ונאלצנו לשכב בטחב. למחצית האנשים כבר לא היו שמיכות; לא יכלו לשאתן, על־כן זרקו אותן. מלמעלה היה גשם, מלמטה היתה הקרקע ספוגה רטיבות, ודומה היה כאילו שוכבים במים. אנשים רבים עמדו כל הלילה על רגליהם, והם רעבים. לפנות ערב ניגשו כמה סרבים, שהשתתפו בצערנו. הם ניסו לבקש שיורשה להם להביא לנו משהו לאכול, אך לדאבוננו לא ניתנה רשות. אם מי מאתנו ניסה לגשת אליהם – היו יריות. במרכבה בא איש סרבי, בעל אחוזה גדולה ורואה באיזה מצב אנו נמצאים. ניגש הוא אל הסגן ומבקש ממנו רשות, לתת לכל איש ק"ג אחד לחם, ועל חשבונו. הוא ידאג לאפיית הלחם, כעבור שלוש–ארבע שעות יהיה מוכן. עונה הסגן: 'ליהודים, לקומוניסטים עלינו לתת לחם? מוטב לתתו לכלבים או להשליכו אל הדונא'. בשביל 'שומרי השבת'[42] נתן רשות...

בבוקר המשכנו בדרכנו מפנצ'אבו. סרבים רבים עמדו בתוך העיר והחזיקו בידיהם כיכרות לחם לבנות יפות, כדי לחלקן. אחדים הצליחו לקבל, ואלה

41 הכוונה לגרמנים, אזרחים שגרו בסביבה.
42 ראה לעיל הערה 25.

חילקו את הלחם בין מאתיים או שלוש מאות אנשים, באופן שכל אחד קיבל רק עשרה גראמים, כדי להשיב נפשו. אחרים לא העזו מפני שידעו שיש בכך סכנת נפשות. אילו הרגיש בכך הונווד, לא היה מהסס לירות. לכל הגרוע היה מקבל על מעשהו אות הצטיינות ותהילה[43] מן הסגן על שירה ביהודי. ומי שאינו מנסה לרוץ אחר פרוסת הלחם, מפחד שיגווע ברעב. אחדים הומתו בירייה כשבידיהם פרוסת הלחם.

אחר פנצ'אבו בא הבאנאט הסרבי, סביבה של שוואבים[44]. בשדות היו עגבניות ובמקומות אחדים – ענבים. נמצאו תמיד שניים–שלושה אנשים, שהתחמקו והביאו משהו. השוואבים שבסביבה הרגישו בכך והודיעו. כעבור עשר דקות רואים אנו והנה זכינו למלווים. משני הצדדים הולך אתנו בכל עשרים מטר איש לבוש מדים שחורים ובהם הסימן D.M.[45], ואינם מניחים לשום איש לצאת מן השורות. והם מדברים הונגרית. כלו כל הקיצין. אי־אפשר לקחת אפילו מעט מים מן התעלות שבצדי הכביש להשיב את הנפש. רק אחר כל שישה–שבעה קילומטרים, בשעת המנוחה שארכה עשר דקות, אפשר היה לשתות. ואם מישהו הצליח להשיג סלק מאכל בהמה או תפוח־אדמה או קלח תירס, היה מאושר, לא ניסו לצלותם, אלא אכלו אותם על לכלוכם.

המשכנו והלכנו וכל הזמן ירד גשם. החפצים ספגו מים ומשקלם עלה פי־שלושה. האנשים נחלשו הלוך וחלוש. בכל חניה מישמשו ובדקו בחפצים, וכל דבר שאין צורך בו השליכו אותו. אחר כל חניה היה המקום דומה לשוק של חפצים ישנים. אפשר היה למצוא שם הכל: לבנים, מגבות, מברשות, סבון, אפודות חדשות וכדומה.

מרה מאוד היתה דרכנו. כל הזמן ירד גשם. מחצית האנשים כבר היו בלי נעליים. הלכו יחפים ובקרעים – גרועים מן הצוענים. הגרמנים הלכו אתנו שלושה ימים. פעם שמעתי הונווד אחד אומר לגרמני: מה חדש? בכמה יהודים כבר ירית היום? אומר הוא: – אף לא באחד. אומר ההוא: איזה גרמני אתה, האינך יודע על פקודת היטלר?

שני הימים הראשונים עברו בחסד. ביום השלישי, כשעמדנו להגיע לטיטל, נזכרו הגרמנים שעוד מעט ויעברו היהודים את גבול הונגריה, ואילו הם יישארו כאן. עוד יש להם ההזדמנות לעשות ביהודים כטוב בעיניהם – כלום לא יעשו דבר? החלו לירות בנו, כאילו היו משתעשעים ברוב שמחה וצחוק. מישהו תיקן את נעלו או סר הצדה לצרכיו – ומיד ירייה. הוצע שיישאר אצלו רופא – אמר הגרמני: אני אהיה לו לרופא ומיד ירה בו כדור שני. סיפרו שעד טיטל נהרגו באופן זה שבעים–שמונים איש. אני בעצמי ראיתי איך נורו שני בחורים מפלוגתי. אחד היה מאונגוואר, בחור לא חזק ביותר. מעולם לא ידע שהוא יהודי, עד שהוזכר לו הדבר במחנה העבודה, ואחר־כך על־ידי הגרמנים. כה

43 בכוונה אירונית.
44 מתיישבים גרמניים מלפני דורות.
45 אולי ראשי־תיבות של Deutsche Miliz – מיליציה גרמנית.

עברנו את הגשר ובאנו לטיטל. החמורים ההונגריים[46] נשקו את האדמה, את 'אדמת הקודש' של הונגריה. הרבה חלו – כמאתיים; אלה שלא עצרו כוח ללכת יחד עם כל המסע, ונוהגים היו להגיע לאחר ארבע–חמש שעות – מהם לא בא עוד איש לדאבוננו... גם לי היה גיס בין אלה שפיגרו; חיפשתיו כל הזמן ולדאבוני – לא מצאתיו.

נשארנו ללינה בטיטל, ולמרות עייפותי עברתי בכל הפלוגות ושאלתי על גיסי, ואיש לא ידע להגיד לי; רק זאת אדע שהוא נשאר תמיד מאחורינו. הוא היה חלוש כל־כך, העלוב.

חשבנו שבהונגריה 'הקדושה' נקבל סוף־סוף משהו לאכול, אך טעינו. לא קיבלנו כלום. וככה המשכנו בדרכנו אל אוויוידק. בדרך לשם השתגעו ההונוודים לגמרי. איש לא יכול היה לפגר. הם היכו מכות רצח בנשק ואמרו: על אדמת הונגריה לא ייתכן שאיש ישתמט; מי שרצה להתחמק, צריך היה להישאר בסרביה.

הרשעות היתה כל־כך גדולה, שככל שגברה עייפות האנשים, כן היו דוחקים אותם שימהרו והיו נותנים להם לנוח רק אחר כל ארבעה־עשר–חמישה־עשר קילומטרים. האנשים לא יכלו ללכת, וההונוודים היכו אותם מכות רצח. פעם ראיתי שאחד נחלש והרגיש עצמו ברע. נשאר אתו חבר, כי הלה התעלף ולא יכול עוד לדבר. החבר בכה בכי מר וניסה להקימו. פתאום מופיע הונווד אחד וצועק; 'התלך מכאן?' נשק החבר לחולה ונפרד ממנו. אז הלם ההונווד ברובה על ראשו עד שגם איש זה נשאר במקום.

ההונוודים הלכו אחרי האנשים כשהרובים בידיהם, בועטים וצועקים: 'למה אתה נשאר מאחור?' היו יהודים שלמרות חולשתם נשאו חבילות כבדות ומשכו עגלות. אחר יומיים הגענו לאוויוידק.

באוויוידק הכניסו אותנו לבין הבתים שליד הרכבת, שנפגעו מהפצצות. שם סגרו עלינו ללא יוצא ובא ושם היינו שלושה ימים. הושגו באיזה אופן – בגנבה – עשרה ק"ג לחם וחולקו בין חמש מאות איש. צעיר אחד, יליד אוויוידק – הוא נשאר אז באוויוידק והוא חי! – קיבל מסרבי אחד קילוגראם אחד לחם. סבבוהו בני פלוגתנו וכל אחד בכה והפציר שיתן לו חתיכה. הוא לא ידע מה לעשות, וזרק את כיכר הלחם כלפי מעלה. כל אחד התאמץ לחטפו. הם נלחמו זה עם זה עד זוב דם – וצער היה לראות בכך.

ביום השלישי נשמע שהולכים משם. הכל שמחו, כי בדרך אפשר היה למצוא קלח תירס, מעט ירקות, אך בחצר השוממה לא היה כלום. היו מרתיחים שם מים באש תבן כדי להכניס משהו חם אל הפה.

בלכתנו קיבלנו מאה וחמישים גרם לחם. עברנו בעיר בדרך לזומבור. בני העם הסרבי – אומר אני שיברכם אלקים בגלל מה שהם עשו למעננו כל הזמן! – ראו שאי־אפשר לנו לצאת מן השורה, לכן זרקו מן הבתים, מלמעלה, מקומה ב' וג', אל תוך שורות המסע שלנו לחם, סיגריות, אגוזים, תפוחים, והקהל – מי שהיה זריז – חטף. אישה סרבית אחת עמדה והחזיקה כיכר לחם בידה. היא

46 כינוי־גנאי ליהודים הונגריים (ראה גם לעיל הערה 35).

חיכתה שיגש מישהו ויקחנו. חרג אחד מן השורה והרגיש בו הונווד, אך הוא לא היה רשע וירה באוויר. ובצדי הכביש עמדו שם חיילים וקצינים הונגריים, לא משלנו, ושמחו על מראנו ועל לבושנו, הגרועים פי־אלף משל צוענים. כשירה אותו הונווד באוויר, אמר דגלן אחד מן הזרים: למה לירות באוויר, הרי לכך יש כדורים כדי לירות ביהודים, ובפרט כשאינם מצייתים לפקודה! וכך ברוב קושי הגענו לעיר סנטומאש.

מאז עברנו את הגבול ההונגרי היו נוהגים להביא את היהודים ללינה אל מלבנות. כשנכנסנו אל איזו עיר או אל כפר, שאלו מיד: היש כאן מלבנה? גם בסנטומאש הכניסו אותנו אל מלבנה גדולה. שם מצאנו תבן. האדמה היתה לחה, לפיכך לקח כל איש מעט תבן, כמובן. אז נשמעה פקודה שהכל חייבים להחזיר את התבן. שני צעירים פיגרו והחזירו בשעה מאוחרת. ראה הונווד אחד שהם נמצאים על־יד התבן וירה בהם. ואוי! שניהם נשארו באותו מקום.

בבוקר המשכנו בדרכנו. אז כבר החלה הנסיגה הגדולה של הגרמנים. כל היום עברו מכוניות בהמוניהן עם נשק ומצרכי אוכל, כל היום צפרו המכוניות, כי אנחנו סתמנו את הדרך וזה היה בשבילם עיכוב רב. והאוכלוסיה האזרחית, השוואבים שגרו שם, נסעו על עגלות, כי הסביבה ההיא מלאה שוואבים. הם השאירו במקומותיהם הרבה עופות – תרנגולות, אווזים, כמה יהודים חטפו – זה חטף תרנגול וזה – אווז; חשבו שכשיגיע זמן המנוחה, זמן השינה, יצלו את העופות. גם עגלה לקחו וטלטלוה. מובן שהגרמנים העוברים ראו בעין רעה שיהודים מטלטלים את רכושם.

לבסוף הגענו לעיירה צ'רוונקה שלושים וחמישה ק"מ לפני זומבור. לעת ערב הובילו אותנו דרך שדות. לאן? למלבנה. אין צורך לומר באילו עיניים הביטו בנו השוואבים של צ'רוונקה. כשנכנסנו לתוך השדות, לקטו להם האנשים תפוחי־אדמה קטנים ואכלו. אחרים שמרו עליהם כדי לבשלם בערב במלבנה. כשניסו להבעיר אש, צעקו ההונוודים לכבות את האש. הטלנו את עצמנו לישון על האדמה הלחה, בלי שהתחממנו ובלי שבישלנו משהו. בבוקר ארז כל אחד את צרורו והחילונו בהליכה, כמו כל הזמן. אך פתאום באה פקודה שיש להישאר. זה היה ביום ו', בחג הסוכות. ובכן, אין הולכים עד שתהיה פקודה חדשה! דבר זה לא מצא חן בעיני איש, אבל לא היתה ברירה.

אחר־כך ראינו שההונוודים והקצינים אוספים את חפציהם מידי צעירים יהודים[47] והולכים מאתנו. שואלים אותם: מה זאת? אומרים הם שאינם יודעים כלום, אלא זוהי הפקודה שקיבלו – ובל נפחד. 'בל נפחד' זה דווקא הפיל פחד רב על האנשים, והם ביקשו לצאת מן המלבנה. על־יד השער עמד משמר, כדי שאיש מן היהודים לא יצא. וכה נשארנו לבדנו למשך עשר דקות.

אחר־כך מופיעים הרוצחים הגרמניים הידועים, אנשי האס.אס.; הם נכנסו בחוצפה גדולה, כמאתיים איש, מגלבים בידיהם וכלבים עמהם. והם הולכים ומכים וצועקים: 'פלאץ, פלאץ'[48]! חשכו עיני היהודים. ההם החלו מיד לבקש

47 צעירים שנאלצו לשאת את החפצים של חיילים וקצינים הונגריים.
48 פנו מקום!

תואנות: שאין ניקיון, שכאלה וכאלה הם היהודים הארורים. אל כל אחד ניגשו וחיפשו בו פגמים: שלא התגלח וכדומה דברים של מה־בכך, והיכו מכות־רצח. לא הירשו להבעיר אש ולבשל. לפנות ערב (יום ו' היה) נשמע, שבמשך רבע שעה מותר להבעיר אש, אלא אסור להשתמש בקרשים של הרעפים. אך לא היה שם עץ אחר! הבעירו אש. בא איש אס.אס.: במה אתה מבשל? מראים לו. מכה הוא מכות רצח. וכך לכל אלה שהבעירו אש. לא בישלו וספגו מהלומות. הם נתנו את הרשות, אוי, בכוונה כדי להכותנו אחר־כך.

אנשים היו במצב הזה חלשים כל־כך שישבו; איש לא עצר כוח לעמוד, ללכת ואף לא לדבר. היו רק נאנחים ומקללים עצמם, שיבוא עליהם מוות מהיר וקל, מפני שאין לשאת עוד כל זאת. והיו שחשבו כי עומדים לירות בנו ולהרגנו, אך קשה היה להאמין בכך. אמר אחד: האוויר מלא אבק־שרפה, מיד געֵרו בו עשרים איש: 'האינך מתבייש לומר כזאת? כלום על דבר כזה יחשבו הגרמנים בשעה שהרוסים נמצאים במרחק של עשרים ק"מ?' ככה דובר על נושא זה כל יום ו'.

כל אותו היום היו אנשי אס.אס. יורים באוויר, כאילו מתאמנים ומשתעשעים, וכל זה כדי שיישמע תמיד קול יריות, וכשיגיעו לידי יריות של ממש, לא יעורר הדבר תשומת לב. אנשים מרובים כל־כך — הרי אי־אפשר לקחת בבת אחת שלושת אלפים ושלוש מאות איש ולירות בהם[49] (כבר חסרו כשלוש מאות איש). בא הערב, האנשים שכבו לישון. בבוקר נפוצה ידיעה, שהסגן שלנו היה בזומבור, במפקדה הגרמנית, ואמר שם, שהוא אינו יכול להוביל אנשים חולים כאלה אלא אם יותן להם לאכול. אמרו הגרמנים, שלא יתנו כל אוכל בשביל יהודים, וגם אינם מסכימים שהם ימשיכו בהליכתם שלא יפריעו בנסיגה. כך היו מספרים היהודים.

בשבת בבוקר, כשקמו האנשים, נשמעו צעקות של אנשי אס.אס. שהכל יצאו! יצאו — ומיד הועברו משם חמישים איש, מהם עם צרורותיהם ורבים בלי הצרורות. אחר־כך החלו לענות את כל האנשים, להריץ אותם ממקום למקום ולייגעם. אלפי אנשים רצו זה אחר זה. כשנפל אחד, היו מתעכבים כל הרצים אחריו, והם סופגים מכות, צועקים, בוכים ומקללים את יומם. אין לתאר את כל אשר היה שם. שעה שלימה נרדפנו ככה בבהלה עד כלות בנו הנשימה, ואז נדחפנו אל מתחת גגון, אל שטח שארכו עשרה מטרים ורוחבו חמישה, מקום שמניחים לבנים לייבוש. ארבע מאות–חמש מאות אנשים נצטופפו שם ונדחקו זה אל זה, ללא אוויר וללא אפשרות להתנועע. אסור היה להשמיע הגה, אף לא להוציא גניחה. מי שהשמיע קול, היכהו איש אס.אס. בראשו בקת הרובה עד זוב דם. רבים התעלפו ואיש לא שם על לב. הבריות איבדו את עשתונותיהם ואיש לא שעה לענייני עצמו. גוף מת היה בעינינו כבול עץ או כלבנה. לא נקפם לבם ליהודים כשדרכו על מתים.

כעבור שעה הניחו לנו. חמישה־עשר–עשרים נשארו במקום והיו כמתים. אחר־כך נעשו נסיונות להשיב את רוחם, אחדים עוד חיו ואחדים גוועו — ואיש

49 כלומר, הרוצחים רצו להרגיל את אנשי הסביבה ואת הנידונים עצמם לקול יריות לבל יאמינו שיהיה רצח.

איש הלך לעברו. בשתיים אחר הצהריים שוב נשמע: קום, החוצה! להתייצב בשורות! ואנשי אס. אס. הולכים לבדוק אם יש מי שנשאר או מסתתר. רבים לא עצרו כוח לקום, אך כשירדו מהלומות על הראש, אנוסים היו לצאת. כשעמד כל ההמון, צעקו אנשי האס.אס. שכל פלוגה תסתדר בשורות של עשרה. כל פלוגה לחוד. חששנו שיומת כל איש עשירי. אנשי אס.אס. השתוללו כפראים, היו גרועים מחיות יער – והיכו.

קרא אחד מאנשי אס.אס.: יש לי צורך בחמישים אנשים חזקים שיתנדבו. אך מי מרגיש עצמו עדיין בריא? למי יש כוח ללכת לעבודה? איש לא התנדב. אז ניגש הוא עצמו, לקח אנשים גיבורים בעלי צורה בריאה, זה אחר זה, עד חמישים והעביר אותם למקום בלתי־ידוע. אחר־כך שומעים שוב צעקה של איש אס.אס.: מי שאינו יהודי יגש אלי! המומרים, בעלי הסרטים הלבנים, ניגשו – והוחזרו: 'גם אתה יהודי למחצה'. הם נתכוונו ל'שומרי־השבת'[50] ואותם הוציאו. אז החלו האנשים להאמין באמת[51]. אבל הם רצו שיהיה במהרה לאחר המעשה, כי לא עמד בהם עוד כוח העצבים. וככה עמדנו בשורות של עשרה משעה שלוש עד תשע בערב. תארו לכם: אי־אפשר היה לשבת, אלא צריך היה לעמוד עמידת 'הקשב' במשך שש שעות. וזה היה אחר ששמונים אחוז כבר לא טעמו כלום במשך ארבעה–חמישה ימים. בשעה תשע נאמר שנלך לשכב. השמחה היתה גדולה, הכל שכבו. אחר תשע בא אחד מאותם חמישים האנשים, הטיל עצמו על המשכב ופרץ בבכי. שואלים אותו: למה תבכה כל כך? אומר הוא שהוא עבד קשה מאוד. הוא לא רצה לגלות ליהודים את הבשורה הרעה, שהביאו תחמושת, כדורים[52]. הכל שכבו יגעים. בשעה עשר וחצי בלילה – זה היה בליל הושענא רבה, אללי! היה זה גמר־חתימה יפה, לא־עלינו! – נשמעות צעקות (גניחות)[53] ויריות – ונפעם כל לב. המלבנה היתה רחבה, לכל פלוגה היה מקום מיוחד, והיו מרוחקות זו מזו. נשמעו אפוא הקולות מרחוק. פתאום ניגשים אלינו וקוראים: לקום! לצאת! כל אחד – אוי! – רץ. רבים ערומים, רק כותנות עליהם, כי ישנו. על נעליים אין לדבר, כי למי היו עוד נעליים? אלה שעוד היו להם נעליים, לא הסירו אותן לשינה, ורק הם היו נעולים. לי היו עדיין נעליים.

הם[54] הציצו לכל פינה לאור פנסים חשמליים, ואם נמצא מי שלא הספיק לצאת – רוצצו ברובה את ראשו. כשהכל היו בחוץ, נעשו שוב מעשי האכזריות שמלפני הצהרים. הריצו בבהלה כאלף איש עד הנשימה האחרונה. שעה אחת ארכה ההרצה הזאת, ואחר־כך דחיקה וציפוף בשטח אחד למחצית השעה. לאחר מכן שוב יציאה וציפוף במקום צר אחר, באופן קשה יותר. שבע מאות – שמונה מאות איש עמדו במקום אחד זעיר. האנשים עמדו ויד איש על רעהו – על הרגליים, על הבטן, על הגב של חברו. והקשיים היו עצומים.

50 ראה לעיל הערה 25.
51 כלומר: שעומדים להמיתם.
52 על כך נודע לבעל הזכרונות לא באותו לילה אלא אחר־כך, לאחר הרצח.
53 במקור: 'גיוקיכץ'.
54 כלומר: אנשי האס.אס.

המקום היה בעל שלושה קירות משלושה צדדים, והצד הרביעי היה פתוח. בפתח זה עמדו כקיר עשרים אנשי אס.אס. והם אמרו, שמי שיחרוג אף כמלוא סנטימטר אחד מתחת לגגון, יקבל כדור. ושלא ישוחח (שלא יסתודד) איש ולא יגנח. הם דיברו וצעקו בכעס רצחני כזה שהלב בכה. מי שהיה נעול נעליים, דרך על מי שהיה יחף והוא סבל. ולא היתה יכולת לזוז אף מילימטר. פעם אמר מישהו אל חברו דבר מה בלחש. שאל איש אס.אס. מי דיבר. איש לא הודה. אז חבט הוא ברובהו בכמה אנשים ולאחד נתרסקה עין אחת – ואסור היה לו לבכות. כל האנשים היו דבקים זה־אל־זה וכל אחד הרגיש בחברו כיצד בוכה בו הלב. אמר אחד מאנשי האס.אס.: 'הקשיבו לי היטב: מי שיש לו שעון, או טבעת של זהב או של כסף, יתן אותם מיד. הוא הדין – כסף הונגרי'. והוא אומר בצעקה שבל יחשוב איש שהוא מתלוצץ, כי אחר־כך ימשש אצל כל אחד מאתנו ומי שיימצא אצלו דבר־מה, יקבל כדור. התחילו האנשים לתת ולתת. אמר שוב אחד[55], שהוא אינו מאמין כי בין אנשים רבים כל־כך יימצא רק מספר שעונים זה ואמר: 'היזהרו היטב, כי אמצא נגדכם עצה'. אחד היהודים החל להתחנן אל כולם: 'אל נא תניחו שיפצירו בכם כל כך, תנו – הרי בלאו הכי אין כל הבדל'. נתנו עוד שעונים ועוד כסף.

בשעת המעשה הזה החל אחד, שנמצא במרחק של כעשרים מטר, ליילל בקול מר מאוד: 'אלי, אלי, או!' בלי להפסיק לרגע קט, והיללה פלחה את המוח וזיעזעה את העצבים. פחד היה לשמוע זאת[56].

בא איש אס.אס. אחר והוסיף לתבוע שיתנו, כי אם לאו – יירה. שוב נתנו. אז כבר ראינו, בערך, עד היכן הגענו. אך בהריגה כללית, כפי שזה אירע אחר־כך, עדיין לא האמנו. קרא אחד מאנשי האס.אס. לתת לו עוד שעון אחד, משום שאחד מהם עדיין לא קיבל שעון. אם לאו – יעלה הדבר בחייהם של עשרה אנשים. לא היה עוד שעון, אז החל לקחת מן הראשונים עשרה אנשים, והוסיף: 'זה מעט' ולקח עוד עשרה; וככה העבירו מן החצר הזאת עשרים אנשים אל חצר אחרת – גם שם היתה מלבנה – אל הבור. מיד נשמעו יריות – אז כבר ראינו ושמענו להיכן הגענו. רבים בינינו כבר לא היו שפויים בדעתם. כעבור שני רגעים באו לקחת עוד עשרים. מסביב לנו עמדו אנשי אס.אס., כדי שלא נברח מתחת לגגון. איש אחד, כשהגיע תורו, נסוג אחור. מיד רוצצו את גולגלתו. תארו לכם, מה שהרגישו האנשים אותה שעה. אך אני הייתי תמיד בדעה צלולה, ב"ה, וזה היה מזלי.

ככה היו באים כל שלוש דקות לקחת אנשים אחרים. סוף סוף הגיע תורי. הקבוצה העשירית היו בה כעשרים איש. אין רחם, הכרח ללכת. שישה אנשי אס.אס. הובילו אותנו. בלכתנו הסתכלתי, אם אין בין עשרים האנשים איזה בחור יהודי[57], שהוא מכרי. ואכן מצאתי חבר טוב, בחור יהודי מאוד. לקחתי אותו אלי ושנינו יחד החילונו לומר בלחש ובבכי מר וידוי 'אשמנו' עד הסוף,

55 איש אס.אס. אחר.
56 בעל הזכרונות הסביר, שהצועק היה מישהו מחוץ לפלוגתו.
57 כלומר: דתי.

אחר־כך אמרנו 'שמע ישראל'. אך גמרנו וכבר עמדנו על־יד הבור. אנו שנינו היינו בשורה השלישית – בכל שורה היו שני אנשים – מראש הטור. עמדנו שם וחיכינו לבאות. אומרים אנשי האס.אס.: למה אתם מחכים? – אין להם פנאי, הלילה קצר...

הבור היה כארבעים עד חמישים מטר אורכו, וכשמונה עד עשרה מטרים רוחבו וכמטר־וחצי עומקו. הבור לא נחפר באותה שעה, אלא היו מוציאים מתוכו אדמה במשך שנים בשביל מלאכת הלבנים. וזה היה הסדר[58] של מלאכי החבלה: בצד אחד של הבור עמדו ארבעה אנשי האס.אס. וכן בצד השני; שני רוצחים ירו ושניים הביאו והגישו את האנשים. היו מביאים עשרים לצד זה ועשרים לצד זה. האנשים שמימין הובאו אל הרוצח שבצד הימני ואלה שבשמאל – אל הרוצח שבצד השמאלי[59].

והנה מגיע התור שלי ושל חברי. כשנפרדנו הושטנו ידינו זה לזה ובירכנו זה את זה: 'ד' עמך, נסיעה מוצלחת אל הנהרגין על קידוש השם'. מי שנהרג בגלל היותו יהודי, ודאי לא ירגיש טעם גיהנום. איש אס.אס. אחד תפס אותו ואחד – תפס אותי, וקירב אותו אל שפת הבור וסובב אותו כדי שיירה מאחור. איש האס.אס. נסוג והלה קיבל את הכדור מיד. הם ירו ממרחק של שלושה מטרים. הוא נפל לתוך הבור. כל זאת ראיתי[60]. אז נעשה גם בי אותו הדבר. הוא קירב והכין אותי – ונסוג הצידה, וכך קיבלתי גם אני את המתנה, את הכדור... הוטלתי בכוח חזק כזה, שחשבתי שכבר עברתי מן העולם. במשך שתיים–שלוש דקות לא ידעתי את נפשי. הכדור יצא מיד וזה היה מזלי. הדם נזל כמו מברז. אחר־כך התאוששתי במקצת, אך מבולבל הייתי מאד. קיבלתי את הכדור בצד צוארי, שתיים–שלושה סנטימטרים מתחת לאוזן, והכדור יצא בצד האף. והואיל והירייה היתה מן הצד האחד, הוטלתי הצידה, ליד הבור, בימינו. והנה שומע אני איש האס.אס. אומר לזה שבא אחרי, או לשלישי שמאחורי, שישליכני אל תוך הבור, כדי לפנות מקום לאחרים. וההוא תפסני ברגלי ולא הצליח. אומר לו איש האס.אס.: למה אינך תופסו בראשו? תפס הוא את ראשי והטילני מעל למתים השותתים דם שעדיין היו נושמים קצת. בעת שהטיל אותי ניענע וזיעזע אותי בחזקה, אז הרגשתי שאינני מת באותו רגע, שהמוות אינו בא. נפלתי אל תוך הבור, במרחק של שני מטרים משפת הבור – על גוויות רבות של מתים. שם אני שוכב שתים–שלוש דקות, והרוצחים עובדים בהתאמצות תוך שחוק: 'אינך יודע להלך במהירות יותר? מיד תדע'. אחר הירייה אומר הוא לו: 'עכשיו אתה כבר יודע'.

58 במקור: 'דער סדר ארדינונג'.

59 התיאור לקוי במקצת; תרגמתיו לפי מה שזכרתי מתוך שיחה עם בעל הזכרונות. וזה לשון התיאור במקור:
'אין איין זייט גריב זענין גישטאנען S.S. 4, און אין אנדערע זייט, 2 מערדערס וואָס האבין גישאָסין אין צוויי וואס האבין דעם מענש צי גיפיהרט אין אן גיפירט מען האט גיפיהרט צי 20 אין איין זייט דאן 20 אין אנדערע זייט און אזוי דער רעכטיר זייטיגער מענטש איז גיפיהרט געוואָרין צום רעכטע זייט מערדער און לינקע זייט צי לינקע זייט מערדער'.

60 מר טייכמן הסביר לי, שהועמד מאחורי חברו, על־כן יכול היה לראות הכל.

אחר־כך שומע אני מהצד השני, שאחד שנורה מבקש בהונגרית עוד כדור, והוא קיבלו מיד. האמינו לי, שכל חיי היו אז תלויים רק במחשבה שלי, כי הרהרתי: כלום גם מוות מהיר אינו מגיע לי? המעט סבלתי? הרי בלאו הכי אבדתי – קיבלתי כדור, מתי, נגמר, וקץ כל הצרות. אז היה מוות מהיר האושר הגדול ביותר. לפיכך רציתי גם אני לבקש שיתנו לי עוד כדור, אלא עוד לא התחלתי לבקש והנה נכנסה מחשבה אחרת בראשי: די היה לי בכדור האחד! עד הבוקר אמות בלאו הכי – חשבתי. ואם לא, הרי בבוקר יקברו את כולם, ואם לא אמות עד אז, יהיה לי עוד פנאי לבקש כדור בבוקר, כדי שלא יקברוני בעודני בחיים. ועוד היו עולות בי מחשבות: ואולי עוד יעזור לי אלוהים? וזזתי והתקרבתי אל דופן הבור, על־יד שפתו, לבל אקלוט במקרה כדור נוסף של איש אחר, כי היה לילה וניתזו מן היריות החזקות רסיסים על הגוויות שבבור[61]. בכוחות המעטים שהיו בי הזזתי גוויה אחת שהיתה על ידי והנחתי את גופי על הקרקע, על הבוץ שנתהווה שם מרוב הדם, כי לא היתה לי ההעזה לשכב על איש מת; הוא עוד היה קצת חמים ובהדרגה התקרר עד שנעשה קר לגמרי. אך רגלי היו מונחות על גוף מת. שכבתי כך, שפצעי יהיה מלמעלה, כדי שלא יזל דם רב כל־כך מדמי. פתאום רואה אני, שאנשי אס.אס. עוברים לאורך הבור ובידיהם מנורות חשמל והם מתבוננים, שמא חי עוד מישהו. ואם כן – אומר הוא: 'הלה יש בו עוד נשימה' ומיד יורים בו עוד כדור. לא הרגישו בי ואם ראוני, ראו פצע כה נורא, שלא עלה על דעתם, שעוד אפשר לחיות מפצע כזה.

מה שהרגשתי בעת ההיא, אין צורך לספר. כל הכדורים עפו מעל לראשי וגוויות רבות שנורו נפלו אל הבור מעל לגופי, ומכל אלה נשפך עלי דם, כי אני הצלחתי להרחיק עצמי רק כשני מטרים אל דופן הבור, במקום שבני האדם נורו[62], ונשענתי על שפת הבור.

תארו לכם: כל רגע נורה אדם, היריות הממוני והחרישוני. יותר סבלתי מדבר זה מאשר מן היסורים שבאו מפצעי; זה היה בוער בי כרעל, אך לא הרגשתי כאב רב. כל פעם ניסיתי להתנועע למען אמות. ניסיתי לעצור את הנשימה, אבל ללא הועיל. אין מתים בנקל. ארבעה שבועות לאחר מכן היה עוד בראשי יום ולילה קול היריות, קול המולה, גניחה, גסיסה, בכייה. רעש (זמזום) היה בראשי.

תארו לכם: כשירו בי, היתה השעה שתים עשרה–שתים עשרה וחצי בלילה, ועד השעה חמש היו יורים בלי הרף. והנה שומע אני שאחד מאנשי האס.אס. אומר אל היורה: 'למה אינך שם לב? האנשים נופלים לפני שהם מקבלים את הכדור'. ואמנם כך היה. ביקשו ומצאו אחד שאינו פצוע. אז אמר אחד מאנשי האס.אס.: 'השליכו רימונים על המתים, ליתר ביטחון'. השליכו וריטשו את הגופות. לדאבוני קיבלתי גם אני רסיס ברגלי, במקום נמוך מן האצבעות, כשישה–שבעה סנטימטרים מן העקב. חסר חצי סנטימטר לכך, שתינקב כף הרגל כולה. הרסיס נשאר בתוכה. סבלתי מכך ייסורים נוראים, בקושי התאפקתי

61 מר טייכמן מסביר שהזיז עצמו לא אל הקיר שממול היורים, אלא אל הקיר הסמוך אליהם; הוא עשה זאת גם כדי שלא יפלו עליו המתים.

62 כלומר: הדופן שלצד היורים והנורים ולא זה שממולם.

שלא לצעוק. לא הרגשתי בפצע הירייה בראש, כאמור, אך הרגל – משהו נורא! וכך שכבתי כמחצית שעה עד שנרדמתי. מרוב החום לא ידעתי את נפשי ולא הרגשתי באורך הלילה.

הבוקר אור, התאוששתי, ואני שומע – שקט מסביב, אין איש. מנסה אני לשבת – ואני חוזר ונופל. חושב אני, אולי יש אפשרות לברוח? השכבתי את עצמי שוב על הקרקע: אין לי תקנה! והדם זב ממני, והרבה דם בלעתי, משום שלא יכולתי לירוק ולהוציאו. כל גופי ומלבושי היו שרויים בדם. כעבור רגעים מספר שומע אני שיחת שני אנשים מתקרבים. מיד עצמתי את עיני, כי אולי באים אנשי אס.אס., והרי אור היום עתה. פחדתי שלא יירו בי שנית. אף על פי שאז ידעתי בידיעה גמורה שלא אחיה, בכל זאת ניסיתי לחתור אל החיים. אינני יודע אם רב כל־כך ערכם של החיים, שכדאי לשאוף ולחתור אליהם, בפרט איש כמוני, חשבתי, שגם אם אינצל לא אהיה עוד אדם (חלילה), וגם חשבתי שאנשים הנהרגים על קידוש־השם בטוחים שלא ידעו טעם גיהנום, ואני הרי הרגשתי טעם גיהנום – ואף־על־פי־כן שאפתי לחיים!

עצמתי את עיני, אך רואה אני בגניבה את הדגלן ליבמאן, מפקד הפלוגה ה־68, ואתו הסמל פוטוי מפלוגתנו השלישית, מתקרבים אל הבור. הוא מתייצב על־יד הבור ואוחז בראשו ומנענעו כמי שנד לנו. ייתכן שבראותו שיש אחדים שעודם בחיים, העמיד פנים של משתתף בצער. והוא אומר בהונגרית: רחימאים, כל מי שמרגיש עוד קצת כוח וחושב שיוכל לברוח – ברחו, אם רק תוכלו. אולי תצליחו בכל זאת להציל נפשכם. והם הלכו להם[63].

והנה קמו וברחו מתוך אלף עד אלף וחמש מאות איש ששכבו שם, שלושה אנשים, שלא היו פצועים כל־כך קשה. ואני שכמה פעמים קמתי ונפלתי, חשבתי: עכשיו יש הזדמנות, אחר שהדגלן אמר מה שאמר, אם לאו – הנני אבוד. בשיתוף כל כוחותי התרוממתי וראיתי – אוי לי – את המתים המרובים האלה, עשרה אנשים זה על גבי זה. הסתכלתי אם היה שם איזה מכר שלי, אך כבר לא יכולתי להכירם במראה שנראו עכשיו, בבוקר: כולם דם ובוץ כחול, הצוואר נפוח, אצל אחד היה הצוואר עבה מן הראש.

יצאתי בקושי מן הבור, דרכתי על האנשים ולא יכולתי לעמוד על רגלי. הלכתי ופסחתי. כל צעד זיעזע את גופי בגלל כאב הרגל, והדם ניגר מלפניי. כלום אפשר לתאר כל זאת? הייתי מיובש כולי. פי היה מלא דם קרוש, בגרוני נדבק דם יבש, ומעל לזה – דם חם. אחר שלושה שבועות אמר לי הרופא, שהפסדתי שניים וחצי ליטר דם. לא הרגשתי את לבי. הולך אני בכבדות, באימוץ כל כוחותי, וכשאני עוזב כך את החצר, עומדים שוואבים אזרחים, נשים עם תינוקות, והם רואים אותי: המלבושים רוויים דם ומן הפצע ניגר דם. ניגש אני ובתנועות ידיים שואל אני להיכן עלי ללכת. והיה בהם די רגש אנושי לומר לי שעלי ללכת באותו כיוון שהלכו השלושה אשר הלכו כעשר דקות לפני.

ואני הולך. רואה אני ש'שומרי השבת' והחיילים ההונגריים עומדים בשורות:

63 מר טייכמן מסביר שבדברים אלה רמז הקצין ההונגרי לאלה שעוד יכלו לשמוע, כי אין אנשי אס.אס. בקרבת מקום.

הולכים הביתה. את היהודים רצחו, יכולים הם עתה ללכת בקלות. ורואה אני שבשורות האחרונות עומדים שישה–שבעה יהודים, פצועים וחבושים ובלתי־פצועים, וגם צעיר אחד מפלוגתנו. רואה אותי וינקלר זה והוא מושיט לי את ידו ושואל: האתה זה טייכמן? והוא מתחיל להתפשט. הוא מפשיט מעל עצמו את כותנתו ונותנה לי שאחבוש בה את ראשי. הוא לא היה פצוע. אך קשרתי את ראשי, מיד נספגה הכותונת. מקצת היהודים הסירו את הכוכב[64], כדי שלא יכירו שהם יהודים.

פתאום אומר הרב־סמל טאלוש: יהודים, היעלמו מיד! לא מעניין אותי להיכן: או רוצו חזרה אל הבור, או אל בין הבתים, כי הנה באים אנשי אס.אס.... מיד החל לברוח כל איש לכל אשר הובילוהו עיניו, אחד ימינה ואחד שמאלה. אנשי אס.אס. היו במרחק של מאתיים מטר מאתנו והם רואים אנשים רצים. החלו לרדוף. תארו לכם – אני ברגלי איני יכול לרוץ, והם ירו אחרינו. אחרי ודאי ירו. הכדורים עפו מימין ומשמאל וגם מעל לראש. רק אלקים שמר עלינו. נכנסנו – שלושה אנשים – אל התירס ושם לא יכלו לראותנו. גדולים הניסים והחסדים האחרונים מן הראשונים, שנשארנו בחיים, ובפרט אני שלא יכולתי לצעוד צעד אחד; אך היה כורח, ולמרות ייסורי הנוראים רצתי בין קוצי השדה, בין התירס ובטחב – וברגלי רסיס! הדם שתת והפצע צרב – ואני רץ. נדמה שאחד נפגע בשעת הבריחה, אחדים – אוי – חזרו אל הבור.

נשארתי כל הזמן מאחור, ושנים האחרים צועקים כל הזמן: 'בוא, בוא!' אך לא נתן להם ליבם להשאירני לבדי. הייתי חלש מאוד, פצוע קשה והלכתי בכבדות רבה, והדם נוזל וגם הזיעה – ורצים. שומעים את צעקותיהם של אנשי אס.אס.: הם רדפו אחרינו כשני ק"מ בין התירס וחיפשו וירו כל הזמן. תארו לכם: יצאנו ורצנו בין הבתים. הגענו לאחוזה אחת ולא ידענו מה טיבו של השוואבי הזה. הוא עלול לתפוס אותנו ולהסגירנו בידי אנשי האס.אס., אך אלקים שמרנו. כשנגזר על אדם לטובה שיחיה, לא יפגעו בו כל הכדורים שבעולם. לי עמדה מן הסתם זכות מיוחדת של אבותי או אבות אבותי, כי חיי היו תמיד תלויים בשערה – ובכל זאת ניצלתי.

כך מיהרנו והלכנו עד שאנשי האס.אס. נשארו מאחורינו ולא שמענו אותם עוד. אחר־כך יכולנו להאט את מהלכנו עד שהיינו שישה–שבעה ק"מ מצ'רוונקה. הלכנו בשדות ובחורשות ליד משקים. אני התנהלתי בכבדות, והשנים שהלכתי עמהם ראו זאת בעיין רעה. אך בכל זאת התחשבו בי, מה גם שידעו שאנו עוברים בין סרבים ואני בלבד מבין קצת סרבית, על־כן לא עזבוני.

הגענו לשדה תירס אחד ואני הראיתי בתנועות ידיים – כי לא יכולתי לדבר – ששם נישאר עד הלילה, וכאשר יחשך נמשיך. הם נתכוונו ללכת אחרי 'שומרי השבת' והקצינים ההונגריים, ואני לא! אחזתי אותם כמו בצבת, אמרתי להם שאני אינני הולך – והם יעשו כרצונם. אילולא עצרתי אותם, אילו אז נשמעתי להם, היה בא אסון עלינו ח"ו, כי אני שמעתי אחר־כך מפי סרבי אחד, שיהודים אחדים הלכו אתם יחד – והם נורו. וככה שכבנו שם בשדה התירס.

64 מגן־דויד הצהוב שעל בגדם.

היה לי אז יום מר מאוד. בשעה שבע החלה השמש לזרוח, הרגשתי שהיא טובה לפצעי ובתחילה היתה לי נעימה, אבל אחר־כך ייבשה בי מאוד את הדם. לא העזתי לעמוד, פן יראוני, ונשארתי שכוב. ובשכבי סבלתי ייסורים נוראים. הסתובבתי בכל רגע – אולי כך ואולי כך יהיה טוב יותר. האדמה היתה לחה, כרגיל בבוקר, ואני הנחתי את ראשי הפצוע והמגולה על אדמה זו. לא היה לי מה לשים תחת ראשי. עלי התירס היו גם הם לחים. כל היום גנחתי וסברתי שוודאי לא אחיה עד בוא הערב. לא אשכח לעולם את היום הזה – יום הושענא־רבא, את הייסורים והפחד. הייתי מעולף וצחיח. העולם היה סובב בעיני.

אך עדיין אינך פטור, הנה מעשה חדש: בעשר וחצי לפני הצהריים, בעת ששכבנו בדומיה, ראה פתאום אחד משני האנשים האחרים, אברהמוביץ' שמו, כלב עם קישור־עור נאה על צווארו. הוא נבהל כדבעי, אך לא אמר לנו כלום. הכלב התקרב אלינו, אל התירס, והיה מריח. הוא היה כשלושים מטר מאתנו. פתאום נשמע קול סירנה – אזעקה בצ'רוונקה! הרים הכלב את ראשו, נפחד והלך לו. הבחור ההוא הביט אחרי הכלב וגילה איש אס.אס. במרחק של שלוש מאות מטר בערך מאתנו, אך הם נעלמו לכל הרוחות. הוא חיפש יהודים בשדות. מי יודע? אולי מצא יהודים אחרים... תארו לכם: אילו מצא אותנו שם...

הגיע הערב. היתה אפלה בחוץ והחילונו ללכת. אותה שעה, אילו נתן לי מישהו מעט מים, היה זוכה בשני העולמות. בלכתנו ראינו מרחוק אחוזה פתוחה. נכנסנו לשם ואני פניתי מיד אל הבאר. הייתי מאושר במעט המים שם יותר מאשר בהון רב. רחצתי קצת את פצעי וחיתה רוחי, אבל לא יכולתי לדאבוני להשיב את נפשי, משום שלא יכולתי לפתוח את פי אף פתח של מילימטר אחד. הפה היה מלא דם שנקרש וגם דם חי ועל־יד הפה היו הבשר והעור פצועים כל־כך כאילו נחתכו לחתיכות ובפי היו שלוש שיניים שבורות על־ידי הכדור, תלויות על חוט בשר. הן ניטלטלו בפי, אך לא יכולתי להוציאן, כי לא יכולתי לפתוח את הפה. וכה המשכתי והלכתי בליל החושך וברגל פצועה, שהיתה שותתת דם רב. הרסיס היה בתוכה ולא היתה לי תחבושת. וכך, ללכת בבוץ, בין אבנים וקוצים – אוי, היתה זאת נחת!

לבסוף הגענו למקום מואר. אחד מאתנו דפק. ניגשה אישה אל החלון: 'מי אתם?' – 'אנו באים מצ'רוונקה'. היא כבר ידעה את כל העניין. ביקש אחד מאתנו שהיא תכניס אותנו. זו היתה אישה הונגרית. אמרה, שהיא מפחדת שמא יבואו אנשי אס.אס., אך היא תלך לשאול את פי בעלה, והוא – יעשה כרצונו. הוא בא, פותח את הדלת ומכניס אותנו אל הבית ונותן לנו מכל טוב: חמאה, חלב, גבינה, שומן־חזיר[65] עם לחם לבן מצוין. שנים האחרים החלו לאט לאט לאכול, כי אחר שישה–שבעה ימי רעב לא קל לאכול, – אך אני, לדאבוני לא טעמתי כלום. הם ריחמו עלי מאוד ואמרו, אולי אנסה לשתות חלב? אך לא היה ביכולתי לפתוח את הפה. לקחתי כף ובקושי רב תחבתי את חודה לבין השיניים הבריאות – כמילימטר אחד, וניסיתי לפתוח כך את הפצע. שפכתי כליטר של

65 במקור: 'שפעק (דבר אחר)'.

חלב ורק את הרבע הצלחתי לבלוע. אחר־כך הוביל אותנו[66] אל האורווה, הציע לנו תבן טרי ונתן לנו שמיכות ושקים. שניים האחרים שכבו, אך אני לא יכולתי להניח את ראשי. כה עמדתי כל הלילה, נשען אל הקיר. תארו לכם, איזה לילה עבר עלי, משש בערב עד שש בבוקר. אך האיר הבוקר, הופיע האיש ההוא באורווה, הביא י״ש, חלב מהחליבה האחרונה, גבינה ולחם. נתן לנו גם צידה לדרך וגם שמונה פנגה. הוא ליווה אותנו כשני ק״מ ואמר שלא נפחד אלא ניזהר לא ללכת על־יד הכבישים, כי הם מלאים גרמנים; שנלך רק בשדות, כי במשקים שבסביבה גרים רק סרבים, והם יעזרו לנו.

המשכנו בדרכנו. הכותונת שקיבלתי מן הצעיר לחבישת הראש, היתה רטובה, ספוגה כולה דם, ולא היה לי במה לחבוש מחדש את ראשי. וכך הלכתי כל הזמן בין התירס. לבסוף הגחנו מן התירס ויצאנו אל דרך כפרית בשדה. בדרך עברה עגלה ובתוכה שני גברים ושתי נשים. נסוגונו מיד אל התירס, כי פחדנו. קורא אחד מהם בהונגרית: תוכלו להסתתר, אבל הרי אני כבר ראיתיכם. אמנם גרמני אני, אבל לא כזה שבצ׳וונקה, והחל לנוד לנו. והוא קורא אותנו להתקרב. לא העזנו, אז החל להישבע וכמעט לבכות שהוא אדם טוב והוא נגד היטלר ושנתקרב אליו. ניגשנו — והוא הוציא משהו מן התיק. נבהלנו מאוד, כי חששנו שזה אקדח. אז ליטף אותנו ואמר: ׳ילדים, אל־נא תפחדו׳. ונתן לנו לחם לבן וענבים, והבחורים מספרים לו הכל, וההם נדים לנו. אז ראיתי כיצד האשה השוואבית מסתכלת בי ועיניה מלאות דמעות, והיא מנגבת את דמעותיה. חושב אני: מן־הסתם יפה מראה אני, אם אפילו אישה גרמניה בוכה עלי. התחלתי גם אני לבכות. אז הסירה הגרמניה מראשה מטפחת־משי יפה ונתנתה לי שאעשה לי תחבושת, כי הכותונת היתה כולה דם. והוא אומר, שבל נירא, שנלך בין התירס, שם גרים רק סרבים.

כך הלכנו בדרכנו עד שעה עשר. בלכתנו שמענו פתאום שני אנשים מדברים. נבהלנו מאוד ושכבנו על הקרקע בין התירס. ואנו רואים שהם מתקרבים ישר אלינו. שני האחרים פחדו מאוד, אך אני נתתי להם סימנים בידי שלא ייראו, כי שמעתי דיבור סרבי[67]; וההם מתקרבים וצועקים בהונגרית רצוצה: ׳היכן אתם? אנו מחפשים אתכם, ולא כדי להרע לכם, חלילה, אלא כדי להצילכם׳; שהם פארטיזאנים סרביים וכבר הצילו היום שני אנשים משלנו בבית אחד. עכשיו הם רוצים לעשות משהו למעננו. הם ניגשו אלינו, הושיטו לנו את ידיהם ובכו.

הם הסירו משני החברים שלי את הכובעים ההונגריים ומכולנו — את הסרטים הצהובים (אני הייתי בלי כובע) וטמנו אותם באדמה. הם מראים לנו על אורווה אחת ואחד אומר, שנלך סביב־סביב בתירס; שאי־אפשר ללכת ישר, כי שם גר שוואבי אחד, ושהוא (אחד הסרבים) יחכה לנו שם. כך ניגשנו לשם. היתה זאת אורווה של שוואבי, שכבר עקר ממקומו. הם הביאו לנו תיכף אוכל: חלב, גבינה, תבשילים טובים ולחם לבן ויפה. תוך מחצית שעה היתה האורווה מלאה מאכלים: מעשי מאפה שונים, מרקים ומיני בשר. אך שמעו על אודותינו,

66 כלומר: בעל־הבית.

67 טייכמן, היודע שתי שפות סלאביות, יכול היה להבין גם קצת סרבית.

החלו מיד כל השכנים לבשל, וכולם – כעשרים איש – הביאו אוכל ועוד אוכל. כבר התביישנו לקחת כל־כך הרבה, והם השאירו אצלנו את המאכלים. השניים הטיבו את לבם – כל היום אכלו. אני לדאבוני – רק שתיתי חלב, באופן זה שתיארתי לעיל. כל היום היתה האורווה מלאה אנשים, שהביאו ממיטב המאכלים: ביצים, חמאה, גבינה, ענבים, יין. הם דיברו עם האחרים הונגרית רצוצה, וכל הזמן הביטו בי ובכו, משמע שאני ח"ו אבוד. גם אני הראיתי בתנועות ידיים, שאינני מאמין כי אחיה עוד. כל הזמן צעקתי: 'לקאז', שפירוש המלה בסרבית: רופא, ובתנועות ידיים הסברתי, שאם לא יבוא אלי עוד היום רופא, כבר יכולים לכרות לי קבר.

ביום ג' בבוקר יצא איש אחד לזומבור לחפש איזה רופא סרבי. הוא חזר בלילה וסיפר שאין רופא. תיבה מלאה כל מיני תרופות היתה שם אצלנו, אך מי העז להשתמש בהן לפצע כזה בלי רופא? אחד אומר: 'תמיסת־יוד'; אומר השני: 'ישמרנו האל! הרי תמיסת יוד היא סם־המוות לפצע כזה'. השניים האחרים השתמשו במשחה, כי פצעיהם לא היו מסוכנים כל־כך, ורק אני הייתי האומלל באנשים. קיבלתי אז ראי וראיתי בו את צרותי, את מראה פני: החוטם היה אצל העין הימנית, בכוח כזה פלחני הכדור, וצד הפה היה שסוע ומרוסק עד שהיה פחד להביט בי. השניים האחרים היו שואלים כל הזמן: טייכמן, העודך חי?

ביום המחרת הלך הסרבי ברגל שנית אל זומבור, כדי לבקש רופא וחזר בלי כלום. והוא נכנס ובוכה, שלצערו אין רופא, אך הוא מקווה שמחר ייכנסו הרוסים. הם לא היו רחוקים ונשמע היטב קול היריות שבחזית.

עברו עלי שם ימים ולילות מרים. היה לי חום. כל הזמן נראה לי שאני נמצא עם יהודים רבים בפלוגה אחת. וצועקים וצווחים צעקות שפחד אוחז לשמען; וכל פעם יורים ביהודי אחר; בסוף ראיתי רופאים יהודים שבאים לרפא. ובראותי אותם, חושב אני: תודה לאל, שכבר יש רופא שירפא גם אותי; ונראה לי שהוא מחזיק בי ונותן בי זריקה ומנקה, ומטהר ומורח. ייתכן שאיזה רופא מן השמים טיפל בי ואני הייתי נרגש ושמח. אחר־כך התעוררתי וראיתי ששקט מסביב, אין איש מלבד שלושתנו – ואין רופא. נפל בי לבי מרוב פחד, שזה היה רק חלום ללא ממשות. אך מיד חשבתי: ואולי **היה** בכך ממש, אולי ריפא אותי רופא כאמור לעיל?

נוסף על הכל נתייסרתי מאוד על ידי שפצעי היה מסריח כל־כך עד שהתפקע ראשי. ישמרנו האל מייסורים של צחנה! תארו לכם: 4–5 ימים אחר המעשה היו כל פני קודחים מחום חזק וכל־כך היו מסריחים, שהאנשים לא יכלו לשאת זאת. היה הכרח להשאיר את דלת האורווה נעולה, כי פחדנו, ואני לא יכולתי להניח עצמי על הקרקע, על התבן, אלא באבוס, במקום שמאכילים את הבהמות שחת, שם נשענתי או ישבתי בלי מנוחה, ונאנקתי כל הזמן כמו לפני גסיסה. לא יכולתי אז – בימים ג', ד', ה' – אף לשתות חלב. רק דבר אחד היה לי למשיב נפש: בבוקר השכם הביאה לי האישה הסרבית מעט מים חמים ואני רחצתי בהם את הפצע. רק אז הרגשתי שעודני חי, ותמיד קיוויתי לבוא הרוסים בעוד יום או יומיים והם ירפאוני, תקווה זו האריכה את ימי חיי. אוכל היו מביאים כל היום.

הסרבי הזהירני, שאם נשמע יריות בקרבת מקום, חלילה, נברח מיד מן האורווה ונרוץ להסתתר בתירס, כי גם הם עושים כך. תארו לעצמכם: אם ביום או בלילה נשמע קול דפיקה, אחזנו מיד פחד. אני נאנקתי מאוד כל הזמן, מיום ב׳ עד למוצאי שבת, מתוך ייסורים קשים. התפתלתי כנחש יומם ולילה ומצבי הלך ורע ר״ל. כל מי שנכנס היה שואל, אם עודני חי. הם לא האמינו שאחזיק מעמד. אי אפשר היה להביא רופא.

נכנס הסרבי ואומר אלי בסרבית – כי אני מבין סרבית – תוך דמעות, שהוא כבר מתרוצץ ארבעה ימים ומחפש רופא ואיננו. ולצערו אין ביכולתו לעזור לי והוא מבקש שאתן לו את ידי לאות שאני סולח ומוחל לו על שאינו יכול להציל את חיי. הושטתי לו את ידי ושנינו פרצנו בבכי, והוא אומר שאלקים יודע את האמת, שהוא סיכן את חייו למעננו ואין ביכולתו לעשות כלום. תארו לכם – למה מסוגל הסרבי! כה עבר יום השבת בייסורים והכל סוברים שהיום עוד אחזיק מעמד, אבל על עוד יום אין מה לדבר.

בשעה אחת עשרה בלילה דפק הסרבי בדלת ונכנס. נבהלנו מאוד. אמר שנארוז מיד את חפצינו. פחדנו מאוד שמא באו אנשי אס.אס. ולפיכך אנחנו מוכרחים לארוז את חפצינו. אך הוא אמר שלא נפחד, שבאה עגלה לקחת אותנו, ויובילו אותנו אל כפר בשם סטארי־סיוואץ. הוא בא עתה משם, ובמאמץ קשה הצליח להשיג עגלה שתבוא לקחתנו. כבר לא חשב עלי, אלא על השניים האחרים, ומה מאושר הוא שעודני חי, אולי עוד אנצל. שניים האחרים יצאו ועלו על העגלה ואותי תפסו שני סרבים, הוציאוני והעלוני על העגלה. שני סוסים היו רתומים בעגלה. העגלה היתה מלאה תבן והיינו מכוסים בו היטב, כדי שלא יעלה על הדעת, כי נמצאים שם אנשים. מעלינו הושמו גם גבעולי תירס. יצאנו בחצות הלילה ולפני הכפר חיכינו במשק אחד עד לשעה שלוש כדי להיות בטוחים שלא ניפגש עם גרמנים, מפני שלפני אור הבוקר ישנים הכל. אחר־כך הניחו מלמעלה עוד ענפי־עץ, למען יהיה עוד יותר בטוח. כך באנו אל הכפר, הוכנסנו אל חצר והובאנו אל בית. כעבור רבע שעה היה כבר רופא שם. הוא היה גרמני, אבל הוא רצה להישאר ולא לעקור כיתר התושבים הגרמנים. לפיכך עשה כדברים האלה: עשה יד אחת עם הסרבים, כמי שהוא נגד היטלר. הוא היה גוץ, כילד בן ארבע עשרה. אני הייתי הראשון שנבדקתי. מיד נתן לי זריקה, אחר־כך רחץ אותי בנוזל לחיטוי ומרח את הפצע במשחה, וגם עשה לי תחבושת טובה. דיבר אלי הונגרית באדיבות ואמר שטוב לי ושאירפא בזמן קצר. מקלל היה את אנשי אס.אס. ואת היטלר עם כנופייתו. מיד הוטבה הרגשתי. את השניים האחרים חבש גם־כן ונתן לנו גלולות שנשטוף בהן את הפה וננקהו מלכלוך. והן היו גם נגד הצחנה שעלתה. בצאתו החוצה הוא אמר אל האישה הסרבית שהיינו אצלה, שבשבילי כדאי להכין קבר בעוד מועד, כי אין הוא מאמין שאוכל להחזיק מעמד, ולהוציא מת אי־אפשר עתה, משום שהרחובות מלאים בגרמנים. צריך אפוא להשכיל לעשות, כי אין הוא נותן פרוטה בעד חיי. באמת היו פני פני מת. תוכלו לתאר לעצמכם: אדם סובל ייסורים כאלה במשך זמן רב כל־כך ותוך פחד – בלי יכולת אכילה אלא עשירית ליטר חלב במשך יום. לא הייתי מסוגל לא ללכת ולא לעמוד ולא לחיות בעולם.

אין לתאר את כל מה שעשתה הסרבית למעננו. קודם השכיבה את בתה במטה – והיא היתה בריאה – שאם ישאל מישהו את הרופא מאין הוא בא או לאן הוא הולך, שיוכל להגיד: שמה, אל הבת ההיא. היא סיכנה את חייה ואת חיי בעלה וארבעת ילדיה. אילו גילו את הדבר, היו יורים לא בשלושתנו בלבד, אלא בלי ספק גם בהם. האמינו לי, אחים יהודים[68], קשה לי להאמין שיהודי היה עושה כזאת (חושבני שלא, ואינני טועה). היא היתה מביאה את האוכל תמיד ואומרת בקול בוכים ובהונגרית גרועה: 'היזהרו, גרמנים מטיילים ברחוב'. אם חלילה ישמעו משהו, כי אז אנו וגם הם ומשפחתם אבודים. כשהאיר היום העלו אותנו לעליית הגג, הציעו לנו על תבן כלי־מטה, כרים וכסת, לי בנפרד ולשניים האחרים ביחד, והתחננו אלינו עוד פעם, שנשב בשקט גמור. הדירה היתה בצד הרחוב וכן העלייה וראינו כיצד אנשי אס.אס. מתהלכים שם כל היום ברחוב. האישה הסרבית הביאה לנו אפילו כלי־לילה והורידה אותו, ובלבד שנשכב בדומיה; ואוכל הביאה מכל הטוב שתוכלו לתאר לעצמכם.

ביום השני והשלישי כבר יכולתי לאכול מעט יותר, כי הועילו לי הגלולות ב"ה. לארוחת הבוקר קיבלנו חלב שאך זה הורתח והומתק, מעשה מאפה או לחם לבן. את הלחם שריתי בחלב, ושתיתי קימעא קימעא. ארוחת הבוקר נמשכה אצלי מתשע עד אחת עשרה. לצהריים הביאה מרק חם, בשר ולפתן לשניים האחרים, ובשבילי בישלה במיוחד מאכלים נוזליים – דייסה או מאכל תפוחי־אדמה רכרוכי, וגם ארוחת־ערב הביאה. כל היום היתה עסוקה בנו. הזניחה הכל בשדה. היה כבר אוקטובר, עונה מאוחרת, והרי אז יש עבודה למדי – אך אנו היינו אצלה במקום הראשון.

כבר יכולתי לפתוח קצת יותר את פי, עד לחצי סנטימטר. את השיניים המידלדלות שבפי הוצאתי; הן היו שבורות. לאט לאט באה הטבה. מובן שסבלתי עוד ייסורים לא־מעטים. צרה מיוחדת קמה לנו בגלל הבגדים שלנו שנתמלאו כינים ל"ע. ישמרנו האל. חומרים חומרים היו, שאפשר היה לאספם בידיים. יומם ולילה היינו מתגרדים וגם היינו מלוכלכים; אמנם קיבלנו מהם לבנים קרועים, כי גם להם לא היו לבנים יותר טובים, אך כשלבשנו אותם, שרצו בהם מיד כינים!

ביום השלישי, השכם בבוקר, בא הרופא ושואל את האיכרה מה מצבי. אומרת היא, שמצבי מניח את הדעת. הוא ספק כף אל כף ואמר שאינו מאמין בכך, אך אם עודני חי – אשאר בחיים. אחר־כך בא אלי וניחם אותי: מה טוב הדבר! הפצע מתרפא יפה מאוד, ואמר שלא אדאג, כי כבר עברה הסכנה. הוא עשה לי תחבושת חדשה, קיבלתי עוד זריקה והוא ניקה[69] כבראשונה. הוא דיבר אתי באדיבות רבה וקילל את הנאצים. כך נהג גם בשניים האחרים. זריקה קיבל רק זה, שגם בו פגע הכדור בפניו כמוני: על־יד האוזן נכנס הכדור ועל־יד הפה יצא, וקטע של עור, חמישה ס"מ על חמישה ס"מ, היה תלוי וסרוח. אך לא היתה בזה כל סכנה; אצלו פלח הכדור רק את עור הלחי, אך אצלי נכנס הכדור בצואר,

68 במקור: 'יודישע קינדער'.
69 את הפצע.

פלח את כל הפה ואת החך ויצא מעברו השני של החוטם. אצל השלישי נפגעה היד למעלה מן המרפק. זה לא היה מסוכן כלל. הוא לא סבל במיוחד, מלבד פחדו, אך גם זה היה די.

גם אל העלייה היו באים סרבים שונים לבקרנו והביאו ענבים ויין, וכולם אמרו: 'רק סבלנות, עוד היום או מחר יבואו הרוסים'. וכה נמשך ה'מחר' הזה בעליית הגג עשרה ימים. בחמשת הימים הראשונים עדיין נאנקתי ולא מצאתי לי מקום, התהפכתי על משכבי ולא יכולתי לישון. שמעתי בדמיוני עוד את כל ההמולה, כפי שכבר סיפרתי לעיל. חמשת הימים האחרונים היו יותר קלים. אך ייסורים קשים גרם לי הרסיס שברגלי. הראיתי זאת ביום השלישי לרופא, והוא מרח שם משחה ואמר, שהמשחה ודאי תעלה את הרסיס ואז הוא ירחיק אותו, כי הרי אין הוא יכול לעשות ניתוח ברגלו של איש חולה כל־כך. הוא לא האמין לי שברגלי נשאר רסיס, ורק כשלא יכולתי לעמוד על הרגל, החל להאמין.

אחר־כך חדל הרופא לבוא, אם כי חיכינו לו, אבל היתה לנו המשחה ותחבושת של נייר, ומרחנו בעצמנו והיה מתרפא. היו לנו גם מן הגלולות לניקוי הפה. האיכרה לא רק שהיתה מביאה לנו אוכל, אלא היתה מבקרת אצלנו מלבד זאת כמה פעמים ביום, כדי לראות מה מצבנו. ותמיד היתה מעודדת אותנו, שלמחרת יבואו ללא כל ספק הרוסים. ככה עברו עלינו לאט לאט עשרה ימים בעליית הגג תוך פחד רב. ביום האחד עשר שמענו קול תוף. הכריזו, שכל גבר חייב לעזוב את ביתו וללכת אל קצה הכפר, אל השדה. היתה זאת פקודה מטעם הגרמנים. אחר התפיפה הזאת עלו אלינו האיכרה ואחיה, ראש הפארטיזאנים בכפר, ואמרו שאינם יודעים מה לעשות בנו; הכל חייבים לצאת מן הבית. אנשי אס. אס. יחפשו בבתים אם נשאר מישהו והסתתר. הם יחפשו בכל מקום, וחלילה לנו שימצאו אותנו בעליית הגג. הם מצפים בכל רגע לבוא הרוסים. זה היה באחת עשרה לפני הצהרים והם אומרים שלעת ערב ודאי כבר יהיו הרוסים. והם בוכים עלינו ואומרים, שחבל מאוד שנמות ברגע האחרון, אחר כל הצרות והסבל שעברו עלינו, כשאנו כבר עומדים להשתחרר וגם בריאותנו הוטבה ואנו יכולים לחיות. מה עליהם לעשות בנו? אומרים הם, שנצא דרך החצרות מן הכפר ונלך להסתתר באחת החוות. שניים האחרים היו עושים זאת ברצון, אבל אני לא יכולתי לצעוד צעד אחד ברגלי החולה. היא היתה נפוחה וצרבה אותי מאוד.

אז אמר לי אחד מהם[70], שבגללי ייהרגו גם הם ח"ו. הם יכולים ללכת בנקל, אלא שאני מעכב אותם, משום שאינני יכול ללכת, ואותי לא רצו הסרבים לעזוב יותר מאשר אותם, כי הבינותי סרבית ובקושי כבר החילותי לדבר. כשהיטו אלי אוזן, יכלו להבין את דיבורי.

דבריהם החרידו אותי וחשבתי, אולי הם צודקים. לפיכך אמרתי: יקירי, עשו כפי שאתם מבינים. אם אתם רוצים ללכת – לכו. אל תתחשבו בי, נסו להציל את חייכם. עלי, לדאבוני, לעשות רק מה שיש ביכולתי לעשות. אם לא אצליח

70 משני חבריו של בעל הזכרונות.

לא אצליח, והרי כל חיי עד היום לא היו אלא כעין 'מציאה'. מן הסתם הגיעה שעתי, ואחרי שסבלתי כאבים, ייסורים ופחד, איהרג חלילה וחס.

הסרבים הקשיבו לדברי העצב שלנו והבינו על מה נסבה שיחתנו. מפסיק אותנו אחד ואומר: 'שמעו, בחצר השכנה היה גר שוואבי והוא עקר, ושם יש דיר קטן, ולא יעלה על דעת איש ששם נמצאים בני־אדם. ואם ישמעו איזו דפיקה, יאמינו ששם ישנם חזירים. זאת עצתי, ואין זמן להרבות בשיקולים'. הלכנו אפוא לשם. האמינו לי, שלא היה שם אפילו מקום לשבת. היו שם הרבה זמורות מיובשות שדקרו את בשרנו. אחר שעה אחת עשרה עזרו לנו לעלות לשם ונתנו לנו אוכל ואמרו: כל עוד לא באו הרוסים אין לעשות דבר, ואי־אפשר יהיה גם לבקר אצלנו. הוא סגר אחריו את הדלת והלך לו. ואנו נשארנו שם צפופים, חדורים פחד, יראנו לנשום. כשנשמעה איזו דפיקה, נפעם לבנו. רק תנועת החזירים שמתחתינו הפיגה קצת את פחדנו. אף על פי שכאבה בטני מחמת האוכל, ובפרט מחמת המאכלים הנוזלים אחר זמן רב של צום, והיה לי שלשול לא העזתי לרדת. נשמע דיבורם של אנשי האס.אס. הם היו מתרוצצים ומחפשים וממשמשים כל היום כמשוגעים. כל פעם היו יורים, במי — איני יודע. ואנו רועדים שם בדיר. לא יכולנו לישון מרוב פחד, ולא היה מקום להניח את הראש, כי היו שם הרבה קנים וזמורות. כך עבר עלינו אותו יום ואותו לילה. גם לא ידענו אם האיר הבוקר, כי הדלת היתה סגורה. נשמעו רק יריות מרחוק. כך ישבנו עד שעה תשע, חיכינו וקיווינו...

בשעה תשע נכנס אלינו הסרבי וצועק בקול: הרוסים ישנם והוא פותח את הדלת לרווחה בשמחה רבה, מוריד אותנו בידיו, מנשק לנו ומלטף אותנו — הוא וגם אחותו.

והם תופסים אותנו שם בחצר ומכניסים אותנו אל ביתו של שוואבי אחד שעקר. הם מציעים לנו את המיטות ואנו שוכבים שם כדבעי והם אומרים בעיניים עצובות: עכשיו אין לכם עוד מפני מה לפחד, זהו ביתכם! היו שם כל מיני ריבות ונתנו לנו מהם ושאר דברים טובים. מיד החלו גם הסרבים מן הכפר להביא מכל טוב: יין, י"ש, ענבים, ואין צורך לומר תבשילים. אנו צעקנו כל הזמן: אל תביאו דברים רבים כל־כך.

גם נשים הונגריות וגרמניות החלו להביא מכל טוב. את אלו לא היכרנו[71], כי כולן דיברו הונגרית או סרבית. נכנסה האישה הסרבית ואומרת: חרפה היא לקחת מן המאכלים של הגרמניות. אחיה וידידיה ירו בנו והרגו אלפים; עכשיו היא מפחדת ומתחנפת, כאילו היתה עושה מעשים טובים תמיד וכאילו אהבה יהודים תמיד. ענינו, שאין אנו מכירים מי מביא דבר זה או אחר. מאז, אם הביאו דבר, שלחנו לקרוא לאישה הסרבית, והיא אמרה[72] לה, שמוותרים על ידידותה ועל טוב לבה; יש לנו בלאו הכי מה לאכול. עוד אתמול היו מביאות סם־מוות ועתה מביאות אוכל! והגרמניה החזירה בבושת־פנים את האוכל שלה אל ביתה. הסרבים היו ממלאים את החדר. הם הביאו לבנים קרועים, מעילים ומכנסיים

71 כלומר: לא הבחינו בין הגרמניות לבין האחרות.

72 לאישה הגרמניה שהביאה דבר־מה.

קרועים – מה שהיה להם. כי מלבושינו היו רוויים דם קרוש והיו דומים לעור.

בערב נכנסה האישה הסרבית עם חייל רוסי שהושיט לנו את ידו. היא סיפרה לו הכל והוא ריחם עלינו מאוד ואמר, שיקחו נקמה מהם. אחר־כך באו קצינים רוסיים, וגם הם הסתכלו בנו ונדו לנו, כשסופר להם הכל. הם אמרו, שלמחרת היום עלינו לבוא לבית החולים, ואמנם למחרת היום קיבלנו מן הרוסים עזרה רפואית ונחבשו פצעינו.

אז כבר הרגשנו את עצמנו בטוב יותר. התרחצנו, שמרנו על נקיוננו, אכלנו יותר, וחזרו אלינו מקצת מכוחותינו. כבר יכולתי לפתוח את פי במשהו, אולי לסנטימטר אחד. היו שוחטים שם במיוחד עופות וחזירים למעננו, ותמיד היו יושבים אצלנו אנשים. החזית לא היתה רחוקה ושמענו היטב יריות. אנשים רבים אמרו, שאולי כדאי שנלך כמה קילומטרים לפנים הארץ, כי לעולם אין לדעת מה יהיה על־יד החזית; פתאום עלולים הרוסים להיסוג קצת ואז יוכל הגרמני לבצע את זממו בנו. אולם לא הלכנו. עברו כמה ימים בשלום והחזית נתרחקה.

בינתיים שמענו על אַושוויץ ועל אסונו של העם היהודי. בעת שיחתנו החלו לדבר על לבנו[73], שכאשר נשוב לאיתננו ישתדל הכפר לסדר אותנו ולהשיא לנו נשים. הם כבר חשבו על נערות מסוימות, אמרו, יפות ובנות משפחות הגונות, שהרי להיכן נוכל ללכת אחרי שהשמידו את היהודים? ומי יודע אם נשאר מישהו משלנו? וזאת היתה האמת, כי לא נשאר לי איש. ואשר לרכושנו, אומרים הם, אין ספק שנעלם. וגם דבר זה היה נכון.

שהינו שם עוד כשלושה שבועות. באותו זמן היינו הולכים בעצמנו אל הרופא הקטן, הגרמני, זה שנתן לנו את העזרה הראשונה. ואז הוא סיפר לי, מה היה מצבי באמת; שהוא ציווה לסרבים לכרות קבר למעני. והוא נשבע בחייו, שלא היה נותן אף שני פילרים־הלרים[74] (הם כמו שתי פרוטות)[75] בעד כל חיי. והוא סיפר לי מה בעצם עבר עלי. הוא בדק את לבי ואמר, שלבי מאומץ יותר מדי, אך הוא עשוי מברזל, אם הוא עמד בכל אלה; ואין הוא יכול להבין כיצד עמד. אז הוציא את רסיס הרימון מרגלי והראהו לי. זה היה רסיס גדול וחד, גדלו כגודל מטבע. ושוב התרעם על כנופיית היטלר יותר מאשר יהודי. שבנו אל דירתנו. כעבור ימים מספר שמענו שנפלה העיר סאבאטקה והדרך חופשית אל גבול הונגריה שמלפני 1938. נפרדנו יפה, הבענו את תודתנו, בעיקר לאותה האישה שנתנה לנו מקלט ושקראנוה כל הזמן 'אמא'; הודות לה נשארנו בחיים, כי היא הצילה אותנו בשכלה. והיא התחננה אלינו תוך בכי חרישי, שאנו עלולים ללכת לאיבוד, כי היינו חולים, ואחר כל מה שעבר עלינו היינו פרועים ועצבניים, כפי שנקל לשער. נשקנו את ידיהם, לקחנו את כתבותיהם ואמרנו, שאנו הולכים לבדוק מה נשמע, וייתכן שלאחר מכן נשוב.

הלכנו לסאבאטקה. שם נודע לנו שכל הפליטים – השרידים – שמים את

73 אנשי הכפר הסרבי.

74 פרוטות הונגריות.

75 מכאן סימן שהזכרונות הועתקו בארץ.

פניהם לרומניה: בוקארשט – אראד – טמשוואר; שם הוקמו אירגוני הג'וינט, שנותנים הלבשה ומזונות ודואגים לעתידם של הלבבות הנשברים, של החולים, הפליטים והשרידים. נסענו איפוא לטמשוואר. הלכנו שם ל'ג'וינט' ותיכף קיבלנו מלבושים וכרטיסי־אוכל למטבח הפליטים, וגם קיבלנו עזרה רפואית. כבר היו שם אלפי אנשים. השניים האחרים נעלמו ממני. שם התייחסו אלי ברצינות רבה ונעשיתי לאיש מפורסם. ידוע היה, ש'זהו הפליט מבור', פצוע באופן נורא. אחר־כך יעצני האיש העדין, הרב ר' אשר יונה, הנמצא היום באמריקה, שאלך לריפוי אל הד"ר בריק[76], הגר במרכז העיר, משום שאמרו, שאני טעון ניתוח. הלכתי אפוא אל הרופא הנזכר, ד"ר פאול בריק ע"ה (שמעתי שמת זמן קצר לאחר־מכן). באתי אליו והוא החל לבדוק אותי. נתמלאו עיניו דמעות ונשק לי על מצחי נשיקת אח, בעל לב יהודי חם. ביקשני לבוא למחרת היום בעשר בבוקר; חשבתי שזה בגלל חוסר פנאי. באתי ביום המחרת, פתחתי את הדלת – והנה נכנסו שמונה או עשרה רופאים, וכל אחד פער את פיו. כל אחד בודק אותי ומסתכל בפלא והם אומרים, שזה שנים רבות הם עוסקים ברפואה – אחד מהם כבר ארבעים שנה – אך לא רק שלא ראו דבר כזה, אלא גם על סמך מה שקראו ושמעו בענייני רפואה, לא היו יכולים להעלות על הדעת, שהנפגע בכך יישאר בחיים. אחר־כך שאלתי את הד"ר בריק, אם כדאי שינתחו אותי. ענה הוא: ידידי היקר, שמח על שנשארת בחיים! אחר שעברו עליך צרות רבות כל־כך והפסדת דם רב כל־כך, מוטב שתחכה שנה ותיזון יפה, ואחר־כך נשוב ונדבר.

מובן שרק בגלל זה ציווני לבוא למחרת, כדי שיוכל להזמין רופאים נוספים שיבואו לראות את הפלא הרפואי. הוא ביקשני לבא בעשר בדיוק.

שלמה זלמן טייכמן

ההמשך אחרי השחרור – בניסים גדולים נשארתי בחיים

"שוועתי אליך ותרפאני.
ה' העלית מן־שאול נפשי,
חייתני מיורדי בור".
(תהילים ל ג–ד)

כמה חודשים אחרי שיחרורי, לאחר שקיבלתי טיפול רפואי, הגעתי לעיר טמשוואר. התאכסנתי אצל משפחה יהודית מכובדת, שו"ב. התחזקתי קצת, וקיבלתי תמיכה כספית מן הג'וינט. נסעתי לבקר בכפר מולדתי טישקה שבקרפטורוס, אולי אמצא קרובי משפחה. הגויים השכנים שראו אותי שאלו

76 Brück.

איך זה שנשארתי בחיים, הרי את כולם הרגו? עזבתי את המקום ונסעתי לעיר ברגסאס. פגשתי שם בת דודה, איידל מזדניא ואחותה פייגה והאח כתריאל שחזרו מהמחנות.

אני התחתנתי עם איידל בעיר וורנסדורף שבסודטים. אחותה והאח נסעו לאנגליה עם עליית הנוער. אנחנו נשארנו בצ'כיה ונולד לנו בננו חיים.

בחודש מאי 1949 עלינו ארצה. קיבלנו אוהל בבית עולים בית־ליד. היו לנו זמנים קשים. עקרנו לעכו, ששם נתקבלתי לעבוד בדואר, מאחר שידעתי קרוא וכתוב בעברית, שלמדתי בישיבות. אחרי זמן עברנו לבני־ברק, שיכון הסתדרות, דירה של חדר וחצי. ורק בשנת 1963 הצלחתי לעבור לדירה של שני חדרים וחצי בעיר הזו.

כשהבן היחיד גדל וגמר בית ספר, והמשיך בלימודיו "במדרשית נועם" פרדס חנה, ובגיל שמונה עשרה התגייס לצבא, התנדב ליחידה קרבית, לא הסכים ללכת ליחידה אחרת בתור בן יחיד, ובצבא עבר קורס חובש קרבי והיה יד ימינו של רופא יחידתי. אחרי גמר שירותו הצבאי התחתן ונולדה להם בת בשם לאה.

במלחמת יום כיפור, בהיותו בבית כנסת **ישראל הצעיר** בבני ברק נקרא להתייצב לשירות. לצערנו הגדול בננו היחיד נפל בסיני, א' סוכות תשל"ד. הי"ד. נשארנו הורים שכולים בלי ילדים, רק הנכדה היחידה לאה שבאה כל פעם לבקרנו.

אחרי שכלתי נשארה אלמנה, הכירה בחור נהדר אלמן מרחובות, והקימה משפחה לתפארת, ונולדו להם שלוש בנות חמודות. נשארנו ביחסים מצויינים, כשהם, הילדים והנכדים שלנו.

מעת אסון השכול חרב עלינו עולמנו. ימים ולילות בכינו על מר גורלנו, ועצובים נשארנו כל ימי חיינו. בלילות לא יכולנו להרדם, רק אחרי קבלת כדורי שינה. ומצב בריאותנו, במיוחד של אשתי התחיל להתדרדר מיום ליום, ואחרי ניתוחים וטיפולים בבתי חולים נפטרה אשתי ו' תמוז תשנ"א, ומנוחתה בבית העלמין קרית שאול בחלקת הורים שכולים, בקרבת מקום קבורת הבן. תנצב"ה.

אני נשארתי לבד בודד, חולה אחרי ניתוח. את יסוריי אני מקבל באהבה, בתקווה לזכות בנחת מנכדתי לאה, שהתחתנה זה מקרוב.

לעת זקנתי אני מקווה לקבל קצת חדוות חיים, שלא טעמתי מעודי.

שלמה ווינגרטן

זכרון למשפחות שנכחדו כולן

חובה להזכיר בספר זה גם את בני המשפחות שלא נותר מהן מישהו בחיים וגם את אלה שנותרו מהן אודים מוצלים מאש, אך לא כתבו, מפני כל מיני טעמים. על כן נטלתי על עצמי לכתוב על כמה משפחות מקהילת זדניא. לא אכתוב

על כולן, שכל זדניא היתה משפחה אחת גדולה. וגם לא זכורים לי כל הפרטים של כל המשפחות. אתרכז רק בשלוש משפחות: משפחת הרשקוביץ ר' חיים בן שלמה ז"ל; אברהם ופתחיה בן שלמה ז"ל; הם היו שני אחים והמשפחה השלישית **ר' יצחק בן אברהם שאול וינגרטן** ז"ל.

ר' חיים ב"ר שלמה הרשקוביץ ז"ל

ר' חיים בן שלמה ואשתו חיה ז"ל הקימו משפחה יפה בזדניא. הם גרו יחד בבית אחד עם פתחיה וגיטל ז"ל. ר' חיים עסק במכירת סיד. הוא שכר מן הממשלה מכרה של אבן גיר ועיבד אותו לסיד. ר' חיים היה היחיד בכל האיזור שסיפק את הסיד. הגויים הכירו אותו וקראו לו ברותנית 'זויסטיניק'. בעסק הזה עזר לו גם אחיו אברהם פתחיה ז"ל. בנוסף לכך עסקו במסחר של עצים להסקה ולבנייה. ר' חיים ז"ל ואשתו היו יהודים טובי לב, ועזרו הרבה לזולת. על ידם גרו כמה משפחות שהיו זקוקות לעזרה. ר' חיים הקים משפחה לתפארת, שלוש בנות וארבעה בנים. ר' חיים ואשתו והבנים לייביש מנדל־איציק ומשה לא הצליחו להישרד, וניספו במחנות המות. תנצב"ה.

אחרי השיחרור, בשנת 1945, חזרו פייגי, הבת הבכורה, והאחיות אסתר וחנה והבן שלמה לזדניא. כאן נפגשו עם הדוד אברהם פתחיה, שהשתחרר לפניהם, וכבר אז תיכננו לעזוב את הכפר, לפי שראו כי אין טעם להישאר בין הגויים האלה שהרסו ובזזו את כל הבתים של היהודים. כל אחד רצה שיהיה לו עם מי לחלוק את הצרות. פייגי נישאה לדוד גולדנברג מדולהא. אביו של דוד היה ר' מרדכי המכונה דער גלעזער ז"ל. הבת אסתר התחתנה עם יעקב וינגרטן. אחרי זמן קצר עזבו כולם את הכפר ועברו את הגבול בלילות לצ'כוסלובקיה. התיישבו בחלק של הסודטים בעיר חומוטוב. אחרי זמן דרך הבריחה עברו לגרמניה למחנות של שארית הפליטה, משום שמגרמניה היתה אפשרות להגר לארצות הברית. היו להם קרובים בארצות הברית והם שלחו להם אפידייויט. כל הזמן אברהם פתחיה והילדים של חיים היו ביחד. נפגשנו אתם בגרמניה במחנה הפליטים בוסרבורג.

שאלתי את פתחיה אם הוא לקח איזו מזכרת מזדניא. אז הוא פתח איזה ארגז והראה לי ספר תורה שהוא קנה מהגויים בזדניא. ומספר תורה זה לא נפרד עד שהוא הגיע למחוז חפצו. כשביקרתי אותו בארצות הברית סיפר לי כמה

קשה היה לו עם ספר התורה הזה, להבריח אותו דרך גבולות, אבל הוא לא ויתר. הוא אכן הגיע לארצות הברית בלי כלום אבל ספר התורה עימו.

הוא התחתן בשניה ושם אשתו הלן. הם התאקלמו בעיר דטרויט, ובבית הכנסת שם נמצא ספר התורה שהיה ברשותו. פתחיה ז"ל ביקר פעמיים בארץ. היתה לו משאלה להיקבר בארץ ובגלל שלא היו להם ילדים מאשתו השניה דאג בעודו בחיים שיגידו קדיש לאחר מותו בישיבה בבני־ברק. פייגי והאחיות מילאו את הצוואה שלו והוא נטמן בהר המנוחות בירושלים בכ"ח תשרי תשמ"ז. אחרי שנה נפטרה גם אשתו ונקברה לידו, ת.נ.צ.ב.ה.

חמשת הילדים של ר' פתחיה, אסתר, רחל, שלמה־דוד, ישראל, ורוכלה ניספו באושוויץ. הי"ד.

ישנו פיתגם שאומר כי 'התפוח אינו נופל רחוק מן העץ'. כך גם לגבי הילדים של ר' חיים וחיה הרשקוביץ ז"ל. פייגי ודוד, אף על פי שחיו בגרמניה, הקימו משפחה למופת. נולדו להם שתי בנות והן הלכו בדרך ההורים. הן התחתנו ועזבו את גרמניה והקימו משפחות בניו ג'רסי. הנכדים של פייגי ודוד כבר הספיקו ללמוד בישיבה בירושלים, וממשיכים את המסורת של סבם וסבתם. רק פייגי ובעלה דוד נאלצו להישאר בגרמניה. בגלל מחלת בעלה לא יכלו לעזוב את המקום והם נשארו במינכן וקיבלו משרה בקהילה היהודית. הם ניהלו את המטבח של הקהילה. הם עבדו קשה אבל התפרנסו בכבוד. הם היו מאד מקובלים בקהילה והרבה דברי שבח נאמרו עליהם. כל ישראלי שעבר שם והיה זקוק לעזרה היה מקבל מהם את העזרה הדרושה. הם ניסו לעזוב את גרמניה וקנו דירה בפתח־תקוה, אבל דוד לא הסתדר בגלל מזג האוויר בארץ ולכן נשארו במינכן. בתאריך ג' אדר תשמ"ד נפטר. גם הוא ביקש להיקבר בארץ, וגם הוא קבור בהר המנוחות בירושלים. ובכל שנה ביום הפטירה עולים אנו לקברו של דוד ושל פתחיה, ת.נ.צ.ב.ה.

הבת אסתר התחתנה עם יעקב וינגרטן, הבן של יצחק וינגרטן. הם השתקעו בארצות הברית בלוס אנג'לס. ביקרנו אני ואשתי אצלם. הם מנהלים בית יהודי חם כמו בבית בזדניא. בילינו אצלם שבוע. אין לנו מילים איך שהם קיבלו אותנו. תמיד נזכור להם את זה ולא נשכח אותם. הבן שלמה בן ר' חיים וחיה ז"ל גם הוא הסתדר בלוס אנג'לס. הקים משפחה אבל הזיווג לא עלה יפה ובסוף התגרשו ומרוב צער חלה ונפטר. הבת הצעירה חנה חיה בניו־יורק. הקימה משפחה גדולה והם מאוד חרדים וגרים בווילימסבורג. הם נתמכים על ידי הדוד פתחיה והאחיות פייגי ואסתר.

עוד כמה שורות על משפחת יעקב וינגרטן, הבן של יצחק ולאה ז"ל. היו במשפחה שישה בנים ושלוש בנות. האב פירנס את המשפחה מחייטות. הוא תפר בגדים לגויים. ברותנית נקרא 'אויאשי'. הבנים כולם למדו בישיבה אצל האדמו"ר הרבי יואל טייטלבוים מסאטמאר ז"ל.

האב והאם והבת פייגי ניספו באושוויץ. הבן משה נפטר בזדניא ממחלה קשה. הבת הבכורה חיה היתה רופאת שיניים. היא עבדה בכפר רקוביץ על יד בילקה. חיה ובעלה ושני אחים, יעקב והרש, הסתתרו ביערות של רקוביץ. אשה גויה דאגה לצורכיהם והם הצליחו לשרוד. חיה ובעלה נשארו בקרפטורוס.

יעקב התחתן עם אסתר בת ר' חיים וחיה ז"ל. הרש התחתן עם גולדה אורנקו אבל לא האריך ימים. הוא נפטר בצ'כוסלובקיה. יעקב ואסתר תמכו בילדים של הרש. דוד ושלמה ואחותם בת־שבע גרים בניו יורק.

אם החסרתי משהו ולא דייקתי בפרטים על אודות המשפחות האלה איתם הסליחה.

משה יואל פרידמן

זכרונות על חיים שהיו ואינם עוד

העיירה זדניא שוכנת על יד נהר הבורז'בה – בהרי הקרפטים. בה התקיים ישוב יהודי מסוף המאה הט"ז. ראשוני היהודים הגיעו אליה מפולין־גליציה מטעמי פרנסה. הם התאימו עצמם לכלכלת הסביבה, והאוכלוסיה הרותנית (הגויית) שעסקה בעבודות אדמה, גידול בעלי חיים ויעור.

היהודים פיתחו מסחר־זעיר, הקימו בתי־מלאכה ומשק־זעיר לתצרוכת עצמית. מאוחר יותר התפתח מזה מסחר בבהמות וסוסים וחנויות של ממש.

שיטת הירידים החודשיים בעיירות מרכזיות היה דבר מקובל. הירידים הסססגוני התקיים תחת כיפת השמיים ובאוהלים. האוכלוסיה כולה השתתפה בהתלהבות מיוחדת. רוב היהודים היו קשי־יום. מאכלם המקובל היה לחם מקמח־תירס. בשר אכלו רק בשבתות ובחגים. כולם היו שומרי מצוות. היהודים היו הולכים לבית הכנסת כל־יום, ובשבתות עם הטלית על הכתפיים, כשהרותנים מקיימים תהלוכות פראבוסלאביות עם דגלי־קדושיהם כמה פעמים בשנה, וקיימת סולידאריות הדדית. בחיי היום־יום היתה האנטישמיות מוצנעת. הם מבטאים את שמות היהודים בצורה משובשת בלי־כוונה, כגון ברל־ברקו, יצחק־איצקו, הרש־הרשקו, אברהם־אברום, שוע־שיקו, משה־מושקו, יוסף־יוסיה, פטל־פקליה, ישראל־סטרוליה, ושמות קשים במיוחד עוברים לשם 'המקום' ממנו באו הוריו כגון לסיצקו. גם עמך ישראל כך נהג, ובינם לבין עצמם היו לרוב הגויים שמות **כינוי** עילגים.

הרותנים אינם שואפים לעצמאות של־ממש, והשלטון המרכזי מתחלף מתקופה לתקופה בין עמי הסביבה. הם עסוקים אך ורק בטיפוח משקיהם. בסוף המאה הי"ח התחילו גם היהודים לרכוש אדמות. וכאן יש ברצוני לציין שהאיזור כולו מושקה על ידי הגשמים עשרה חודשים בשנה, והארץ מלאה נהרות ונחלי מים.

לפני מלחמת העולם השנייה היו בזדניא שמונים וחמש משפחות יהודיות בקירוב.

שמות מנהיגי הקהילה הרוחניים

הדיין הרב יעקב איצקוביץ השו"ב ר' מאיר בוקסבוים וסופר סת"ם ר' גודל גוטסמן, אביו של חיים גבריהו (גוטסמן) ז"ל.

הדיין היה בעל הדרת פנים. עסק בשאלות מקומיות בהתנדבות. בחגים היה ש"צ. קטעים נבחרים לא ידע לשיר, אבל קולו היה צלול ומרגש במיוחד. על אף גובהו היתה בו צניעות רבה. בחדר מגורים שבביתו על קיר המזרח היתה תלויה מפה של ארץ ישראל, שקיבל מאחיו ר' פישל איצקוביץ החי בירושלים. כספי הכולל שנאספו בסביבה נשלחו אליו. על הקיר המערבי היה קטע בלתי מסוייד, זכר למקדש. מדי פעם היינו הולכים אליו בשבת לסעודה שלישית שהתמשכה עד מאוחר. אשתו רבקה ז"ל ובני הבית הגישו כיבוד. לפרנסתו היו לו שדות (באריסות) וחלק בטחנת קמח.

ר' מאיר השו"ב ובעל התפילה הראשי קיבל משכורתו מאת הקהילה. בנוסף היה המלמד של הבנים הגדולים בתשלום מיוחד, וה'חדר' היה תמיד בביתו.

אנשי מעשה ופרנסותיהם

על אנשי המעשה אפשר לשייך את ר' גודל הסופר, שהיה פוקד את ישובי הסביבה לכמה שבועות כסופר סת"ם. לאחר מכן היה חוזר לביתו בזדניא. היה גר מול בית הכנסת, שנבנה בשנת תרס"ג (1903), כשהשלט המוכיח על כך עדיין קיים, לפי דיווחים של אלו אשר ביקרו בימים אלה בזדניא.

ר' שלמה ניימן, יהודי תלמיד חכם וחסיד ספינקה היה. הרבה משפחות באיזור קיבלו ממנו מתן בסתר לצורכי שבת. כל יהודי שבא לבקש תמיכה נענה מיד. גם הגויים ידעו שאפשר לבקש מאדון ניימן עזרה. ר' שלמה ניימן עסק באקספורט של גזעי עצים בהיקף גדול, והיה ממש עשיר. את עזרתו הכספית לקהילה הצניע. נתן הכל כמתן בסתר. נחשב לראש קהל בלתי מוכתר.

ר' יוסף מייזליק, היה בן למשפחה ותיקה בעיירה. בעל שדות, ולו חלק בטחנת קמח המופעלת על ידי מפל־מים. הטוחן עצמו היה רותני. לנו הילדים היתה זו אטראקציה לראות גלגל־עץ אדיר מסתובב לאיטו על ידי מפל המים. הוא גם הפעיל באנק פרטי להלוואות.

ר' לייזר הרשקוביץ הסוחר, גר על יד אביו ר' אברהם ואחיו ר' הערש. האח הערש היה בעל המחלבה, והיה לו מחסן קירור מיוחד, שגושי קרח החזיקו בו מעמד מחורף לחורף. ר' לוזר מייזליק עצמו מצא זמן לעסוק בפעילות ציבורית מגוונת. תפקיד מיוחד היה לו כממונה על השקט בזמן התפילה בבית הכנסת. עדיין אני זוכר ידיו הזריזות, שדקרו את המפטפטים בתפילה.

ר' מנדל וולף חיימוביץ, תלמיד חכם, עסקן שקט. לפרנסתו השכיר חלק מהדירה לבית ספר ממשלתי. עסק במלאכה זעירה. הבנים הגיעו אחרי הכרזת המדינה לישראל.

אבי ר' יוסף־צבי פרידמן, עיקר פרנסתו היתה חנות עם סחורות שונות וגם מחסן לדשנים כימיים, לתקופת החריש, וכן פירות העונה, ועוד. מתוך משפחה

גדולה הגענו ארבעה לישראל. העסקנות היתה טבועה באישיותו של אבא. ביחד עם אחרים הגו את הרעיון של 'תלמוד־תורה', מבנה קבוע במקום ה'חדר'. כל השנים היו דיונים על מקורות מימון למטרה הנ"ל, מחשבות שלצערנו לא הגיעו לכלל מעשה. הוא גם נטל חלק פעיל בדיונים על דרישתו של ר' מאיר השו"ב להוספה כספית בגלל שעבודו לתפקידיו הציבוריים הרבים האין סופיים. הוויכוחים נמשכו הרבה. לעיתים הסתיימו במתן תוספת ולעיתים לא. התביעות גברו בפרט כאשר הדיין התחיל לקבל משכורת מאת הממשלה הצ'כית, בהשתדלות אותם העסקנים.

ר' יצחק מייזליק היה בעל עיסוקים מגוונים – מאדמות חקלאיות, חלק ביער, בית־מרזח, גובה־מכס ממשלתי, ובצד כל אלה מצא זמן להיות מעורב בכל ענייני הציבור.

ר' זושע איצקוביץ, מן המשפחות הוותיקות שבעיירה. גר בבית גדול ומרשים מימים עברו. היה בעל הופעה שקטה, אבל פעיל ונמרץ. הוא אכן נבחר מדי פעם כגבאי. בסביבת ביתו היה בוסתן עצי־פרי גדול, ואנו ילדי ה'חדר' הקטנים פקדנו כפעם בפעם את הבוסתן הזה. היה לו גם חלק ביער ובטחנת קמח.

ר' פייטל יוסוביץ היה סוחר עצים ורעפים. הוא גם השכיר בניין לממשלה בעבור בית ספר. היה פעיל ונמרץ, מעורב בעסקנות, והוא הצעיר שב**חבורה**.

ר' יעקב פסטינגר היה חנווני. אהב להסתופף בחבורה של תלמידי־חכמים, ושימש שליח ציבור בבית הכנסת. כן היה מעורב בענייני ציבור.

ר' מרדכי הלפרט, הגבאי הנצחי לפעולות השוטפות. לפרנסתו עסק בחייטות לאיכרים.

בחצר הגדולה של הפישלוביצים היתה פעילות משקית. ר' הערש היה בין הראשונים למניין. עליו היה להגיע ליער, שם עסק בתעשיית פחמים עם פועלים, בקנה מידה גדול.

ר' חיים הרשקוביץ עסק בפרנסה מיוחדת, הוא סחר במכרה־סיד מהברון – עבד עם פועלים וסיפק סיד משובח לסביבה כולה, והיה מעורב גם בענייני ציבור.

מרת פרל, אלמנתו של אהרון הערש ז"ל, גידלה ילדיה בגבורה, וחלקם הגיעו לישראל. אני זוכר, בהזדמנויות שונות התאספנו חבורה של ילדים וטיילנו בצוותא עד תחנת הרכבת שהיתה בקצה הצפוני של העיירה. כדבר מובן מאליו עשינו חניה בדרך על המרפסת שלה, שהיתה סמוכה לכביש.

מוסדות כלל־ציבוריים ויהודיים

בית הכנסת שבעיירה היה ממוקם באמצע הישוב, לפי שרוב רובם של היהודים גרו בצידי הרחוב הראשי, שאורכו שלושה ק"מ בערך. וכך היה נוח להגיע אליו. בית הכנסת היה גבוה ושונה מכל הבתים בסביבה. נבנה ב־1903. האותיות תרס"ג היו חרותות בעיגול גדול מתחת לתקרה מבחוץ.

הגויים המכובדים קראו לו בשפתם 'צירקווה', והבלתי מכובדים קראו לו 'בז'ניה'.

בתי ספר של הממשלה: הרותנים – הלכו לבית ספר משלהם, והיהודים הלכו ולמדו בבתי ספר צ'כיים, פרט לכמה יוצאים מן הכלל. המורים הצ'כיים היו ממיטב הנוער בארצם, וגם נוצרו קשרי ידידות בינם לבין היהודים.

החדר ללימודי קודש התקיים אחר הצהריים, כשהלימודים הכלליים בבית הספר הממשלתי היו לפני הצהריים. ה'חדר' עבר כל כמה שבועות מדירה לדירה לפי התור. העברת הציוד היתה דומה לשיירה או תהלוכה. המלמדים בזמני היו מבני הסביבה.

ביום שישי אחר הצהריים קיבלתי מדי־פעם חופשה של ממש, ואז התאספנו כמה חברה ועשינו טיול ברגל – לדולהא הסמוכה. היו לנו קצת דמי כיס והגענו לבית־מסחר למשקאות של ר' וולף ויינגרטן בשביל לקנות בקבוקון של גזוז. ר' וולף אינו ממהר, 'ילד (יונגלע) יש לך כסף?' כן, תן. 'למדת חומש? איזו פרשה השבוע?', בחינה חדשה ממש, רק אתמול בערב נבחנו. סוף טוב הכל טוב, קיבלנו בקבוקון וחזרה הביתה בטרם כניסת השבת. באשר ל'חדר' גם הבנות לא היו מקופחות, הן היו מתאספות בצניעות אצל אחת הצדקניות ולומדות קרוא וכתוב, וכן סדר התפילות של חול וחגים.

המועצה המקומית הכללית היתה בשכירות אצל ר' הערש ווינגרטן – הסבא של מענדל שגדל אצלו. בבחירות למועצה המקומית נבחר גם נציג יהודי. זה התחלף מדי פעם. וכתוצאה היו בספריה הקטנה גם כמה ספרים עבריים. אחד מהם אני זוכר, שמו עין־יעקב (ליקוטי אגדות מהתלמוד ומהמדרשים). אבא שלי גילה פעילות בהתנדבות כנציג ובתרגומי מכתבים וכתיבת בקשות שונות לממשלה.

בחירת גבאים לבית הכנסת

את הגבאים היו בוחרים אחת לשנה במוצאי שמחת־תורה. בדרך הביתה היו ויכוחים סוערים, כאילו העניינים עומדים ברומו של העולם. וכשמתקרבים לביתו של הגבאי שקטו הרוחות בהדרגה. חלק מהציבור היה נכנס הביתה והכיבוד עוגת דבש ('לקח') וי"ש, כבר היו מוכנים מראש. הגבאית ניחשה נכונה. הרי עוד בדרך לתשליך אל הנהר היו התייעצויות בלתי רשמיות והשמועות התפשטו טיפין טיפין.

באשר לתשליך אין לדלג גם על ליצני הדור. בסוף הקיץ היה הנהר רגוע. הם הקדימו קצת את הציבור והתחבאו בין השיחים, והשיטו דחלילים על קרשים במורד הנהר. ממש ניסים ונפלאות.

שבת בעיירה

עמך הולך לבית הכנסת עם הטלית על הכתפיים. כולם דתיים. אחרי מנוחת צהריים הולכים שוב לבית הכנסת. רובם לאמירת תהילים בציבור והש"צ לפני התיבה. וכן קבוצה גדולה של לומדי משנה. קבוצה קבועה של לומדי גמרא. עם

סיום חגיגי של מסכת פעם בשנה – חברה סעודה – היו ר' שלמה ניימן, ר' יוסף מייזליק ואבא ר' יוסף צבי פרידמן, הטרויקה קראו להם.

ר' יעקב הדיין ור' מאיר השו"ב נתנו שיעור בביתם. לפני צאת השבת היו כולם מתיישבים על יד השולחנות ועורכים סעודה שלישית בצוותא. את הכיבוד הביא כל אחד לפי התור מדי ערב שבת. הצעירים היו מתחרים ביניהם על השמעת זמירות מתאימות עד צאת השבת, שחלה ברגע שהשמש ר' הערש מרמלשטיין הדליק נר.

הכנת מזון לאביב

אחרי החגים בסוף הקיץ, נכנסו החיים למסלול שקט. בעלי בתים עוסקים בהכנת מזון לחורף, כגון חבית שלימה של כרוב חמוץ. בישול ריבות משזיפים בכירה גדולה, היה מקצוע מיוחד, וכן קילוף תירס.

היתה שיטה מקומית לאחסנת תפוחי אדמה, סלק, צנון וגזר, לאביב המוקדם, כלומר בהתקרב הפסח, כדלהלן: בחצר הגינה חפרו גומה ויצרו מהירקות הללו ערימה בצורת פירמידה. הערימה היתה **מרופדת ומכוסה** בשכבה עבה של קש, ועליה שיכבת אדמה המכוסה בגבעולי תירס. רק חלק קטן בלט מעל פני השטח ומסביב תעלה להרחקת מים עומדים. קופיצה בלע"ז. עם פתיחת הערימה היה מזון בשפע עד היבול החדש.

חיה איטה זולדן לבית פרידמן

זכרונות מהבית

כפרנו הקטן זדניא שבקרפטים ידע הרבה ממשלות. עד שנת 1938 משלה צ'כוסלובקיה, כשפרצה מלחמת העולם השנייה סופח נתח מהקרפטים לאוקראינה, ואז החלו הצרות ליהודים. ראשית עצרו את היהודים הנכבדים מהכפר. גם אבי יוסף־צבי פרידמן ז"ל היה ביניהם. הזהירו אותם לבל יברח אף יהודי מהעיירה (ממילא לא היה לאן).

הייתי ילדה צעירה כשכל זה קרה, ונשלחתי לקרצקי אל הרבי. בזמנו דאגו להודיע לרבי הרב חנוך הניך בקרצקי על כל מאורע שמח או ח"ו מצער.

התושבים האוקראינים היו מאוד אנטישמיים. יהודי עם זקן פחד לצאת לרחוב. מידי פעם תפסו יהודים והרביצו בהם, אך המשפחות עדיין נשארו בבתיהן. מספר חודשים לאחר מכן כבשו ההונגרים את אזורנו, והחלו הדרישות החדשות. כל יהודי היה צריך אישור לאזרחות הונגרית. כיוון שבקשה כזו היתה בלתי אפשרית, רוב היהודים נדדו מפולניה וממקומות אחרים, והרישומים לא

היו מדוייקים וגם השמות משובשים, כך שבקלות מצאו ההונגרים עילה לגירוש ולדילול היהודים מהסביבה. לכן גורשו אלפי יהודים בשנת 1941 לפולניה.

הבית שלנו היה תמיד הומה אדם, כי כדי לבקש אזרחות צריך היה לכתוב את הבקשה בהונגרית, ואבא ידע לכתוב (Kerveny) בשפה ההונגרית.

בשנת 1940 יצאה פקודה שכל היהודים חייבים להתייצב לעבודת כפיה. גם אבי ז"ל היה עוד בשנתון הגיוס וכשחזר לחופשה, אנחנו הילדים לא הכרנו את אבא שהגיע ללא זקן. עד היום עומדת התמונה הזאת לנגד עיני: אבא חוזר הביתה והילדים הקטנים מתחבאים מפניו מפחד. אבא סיפר כמה קשה הם עובדים ביער, חוטבים עצים, ועליהם למלא מכסה יומית; ולא – הם מקבלים מכות ועונשים. לאחר שנה השתחרר עם ילידי השנתון שלו, וחזר הביתה.

ר' שרגא־פאטל ז"ל, ואנשים נוספים מזקני הכפר סיפרו לי על פעילותו של אבא בקהילה לאחר שחזר מהמחנה.

אבא ערך בהונגרית את הרישומים של כל אבות המשפחה שהיו במחנות העבודה, (Munka Tabor) עבור הג'וינט בבודאפשט, על מנת שישלחו עזרה כספית ותמיכה חודשית לנשים ולילדים שנשארו בבית ללא מקור פרנסה.

ילדי היהודים חוייבו ללכת לבית הספר, לא כדי ללמוד. הושיבו את הילדים מכל הגילאים מ־א' עד ח' באותה כיתה, ואם ילד היה מחסיר, הוריו היו מקבלים עונש כספי. בפרט הקפידו שהבנים לא ילכו לחדר.

בכפר נותרו אמהות עם ילדים קטנים, וזקנים. כל הגברים מגיל תשע עשרה ועד ארבעים וחמש היו במחנה עבודה. בתקופה זו השתדל אבא ללמד אותנו במקום המורים. אבא ז"ל היה מושיב אותנו סביב השולחן ונותן תרגילי חשבון, לכל ילד בהתאם לגילו. אבא לימד אותנו גם הונגרית וגרמנית, כדי שנהיה מוכנים במקצת לעולם הגדול. כשאחד הילדים לא ידע או סירב ללמוד, אבא תמיד היה אומר את המשפט 'אני לא אתן ל"עמרצים" (לעם הארץ) לאכול'. על החינוך היתה אמא חנה ז"ל מופקדת: 'זה מתאים וזה לא מתאים, כך מתנהגים, וכך אין מדברים, כך מתלבשים, וכך עונים' וחינוכה של אמא היה לנו לנר בחינוך ילדינו אנו.

הקהילות הקטנות שלנו היו מאורגנות לעזרה הדדית. כולם היו שייכים, הדלים האביונים, הבודדים והחולים, כשראשי הקהילה נהגו בכולם ביושר ובהגינות ובצניעות, וניסו לתפקד גם במצבים הקשים בהרגעת הרוחות.

היהודים כולם חיו בביטחון ובדביקות בהשי"ת, שישמור עלינו מכל רע. האמונה בהשי"ת היתה גדולה. היו ביניהם תלמידי חכמים שלמדו שיעור קבוע, אומרי תהילים בכל עת, ולומדי משניות.

כל קהילה היתה אחראית לעצמה וניהלה בחריצות את ממלכתה. זכורים לי ויכוחים קולניים בביתנו בענייני ציבור. בכל ויכוח נאמר: 'זדניא כפר קטן עם דאגות גדולות', עד שבא היום המר.

בפורים 1944 נכנסו הגרמנים, וליהודים כבר לא היו רשיונות מסחר, מצרכי מזון היה קשה להשיג, חולקו תלושים ללחם אבל היהודים לא תמיד קיבלו, כך שבכל העת מכרנו חפצים מהבית בשביל לקנות אוכל.

באותו חג פורים תש"ד הבינו כולם שהמצב חמור מאוד, אך עדיין היתה

התקווה. במוצאי חג הפסח נאספו כל היהודים לבית הספר המקומי ואחר־כך לגיטו אירשווה לכמה ימים ומשם לגיטו מונקאץ'. אחר כחודש של מצוקה והשפלה בגיטו, המסלול הידוע – אושוויץ.

רוב בני הכפר ניספו בשואה לאחר מסכת תלאות ויסורים. הנשארים עלו רובם לארץ ישראל והקימו בה את ביתם.

משפחת פרידמן

לאבי, יוסף־צבי פרידמן ז"ל, שנולד בקושניצה היו עוד ארבע אחיות. כולן ניספו באושוויץ התאריך המשוער לעלייתם על המוקד באושוויץ הוא כ"ה–כ"ו אייר תש"ד. הי"ד.

1. מרים טייכמן ומשפחתה.
2. לאה שטיינברג ומשפחתה.
3. רבקה רייך ומשפחתה.
4. איידל סטרולוביץ ומשפחתה.

ארבעת האחיות ומשפחותיהן חיו בחצר משותפת בקושניצה.

רק בודדים מבני המשפחות הללו נשארו בחיים. יתר האחים והאחיות רשומים בדף מגילת יוחסין של קהילת קושניצה.

אמי חנה פרידמן ע"ה, שמוצאה מסוכה־ברונקה, היתה בת למשפחה ברוכת ילדים. שלושה מאחיה ונשותיהם ניספו בשואה. הי"ד.

1. שלמה פרידמן, פישטיין (סלובקיה)
2. אליהו פרידמן, נובה־זמקי (סלובקיה)
3. יצחק יחיאל פרידמן, איבנובצ'ה על יד מונקאץ'.

חלק מילדיהם של אחי אמי ניספו בשואה, הי"ד, אחדים מילדיהם הצליחו לשרוד. יתר אחיה של אמי, יעקב, זיסל ומרים ז"ל, היגרו לארצות הברית, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה.

חיים, אחיה הצעיר של אמי, שיבדל לחיים טובים ארוכים, היגר לארצות הברית אחרי מלחמת העולם הראשונה. אחרי השואה עזר הדוד חיים לבני המשפחה שעלו ארצה. בארצות הברית סייע רבות מאוד לקהילתו בלוס־אנג'לס, ובמיוחד לבני הנוער, בהקמת 'קמפ־רמה'.

במהלך הנסיעה ברכבת לאושוויץ כשאבי ז"ל ראה שעברנו את הגבול לפולין אמר לנו 'ילדים! **מי שישאר בחיים שיסע לארץ ישראל שם נפגש**'.

את הצוואה הזו של אבא ז"ל מילאו רק ארבעה מאיתנו, אחי משה־יואל, אברהם, ואחותי יהודית. עלינו ארצה אחר השיחרור והקמנו משפחות.

לצערנו הגדול אחי אברהם ז"ל נפטר בכ"ו תשרי תש"ל אחרי מחלה. יהא זכרו ברוך.

משה יואל פרידמן

יזכור

פרק זה מיועד למשפחתנו, לזכר אבינו ר' יוסף צבי פרידמן ב"ר משה יואל פרידמן והינדה, ואמנו חנה בת ר' יהודה־צבי ושבע פרידמן (לא קרובי משפחה), אחינו: יהודה, יעקב, שמעון, דוד, ואחיותינו: הינדה ושבע שניספו בשואה מנוחתם עדן.

אבינו נולד בקושניצה, עיירה שרובה פרידמנים. עוד בצעירותו התייתם מאביו, לכן נשלח ללמוד בישיבות מוקדם מהרגיל.

באופן מיוחד הזכיר לנו את הישיבה בחוסט, אצל הרב יוסף צבי דושינסקי, שעלה מאוחר יותר לירושלים. הוא חיבב אותו מאוד בגלל שקדנותו בלימודים וגם בגלל זהות השם. הוא בעצמו דאג לו לעזרה כספית, שלא יכלה להגיע מהבית. לכן שינן השיעורים לתלמידים אחרים.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, מצא את עצמו כחייל בצבא האוסטרו־הונגרי, והגיע לדרגת סמל. את דרגתו הפסיד בגלל שמירת השבת.

בחזית נפל בשבי הרוסים, ונשלח לסיביר בעיר טובולסק. שם התוודע לציונות. תנועת התחייה הציונית היתה בעיצומה. בטובולסק היה מקורב לרב העיר וגם ניסו לשדך לו את בתו לאישה.

משה, סבתא־שבע, הינדה, אבא יוסף־צבי, אמא חנה, יהודית, חייה־איטה, אברהם

אבל הוא חזר למולדתו הקודמת, בעיירה זדניא הכיר את חנה בת הזקונים של ר' יהודה־הערש. אחר דין ודברים סוכם שהשידוך יתקיים, בתנאי שהחתן יתרחק מהציונות ומאותו טעם לא יוכל לשמש מלמד ב'חדר' – פרנסה מקובלת בימים ההם. לכן פנה לעסקים והתחיל לפתח את החנות הקטנה של חמיו. הוא הוסיף מחסן לדשנים כימיים לחקלאות, ואחרי שבנה **בית חדש** עם סוכה אקסטרא דאג ל'בוידם' – תקרה חזקה לפירות העונה.

כיודע שפות, עסק גם בעסקנות ציבורית, שהיתה טבועה באופיו. וגם לבני האוכלוסיה הרותנית כתב בקשות ותרגומים לשלטונות.

גם הכומר הפראבוסלאבי אהב להתייעץ איתו. יום אחד הפתיע את אבינו בבקשה שכסוחר יספק לו לבונה, המשמשת לפולחן: סנטימנט מיוחד – והכניסו בזה למבוכה. התשובה היתה אני אשתדל, ובינתיים הלך להתייעץ עם הדיין ר' יעקב ועם עוד רבנים, וסוכם שבגלל דרכי שלום יספק את הסחורה אבל במחיר הקרן בלי רווח.

אמנו לא היתה ממש **פעילה** בחנות, הספיקו לה עבודות בית שונות ודאגה לילדים. הבנות הגדולות חיה ויהודית עזרו לה, כדבר מובן מאליו. אני ואחי אברהם ז"ל עזרנו בחנות בחופשות, ועלי, כילד בכור במשפחה, הוטל לעזור ביום שישי אחר הצהריים כשאין לימודים לשייגצל של השכן הגוי להכין עצי הסקה לחורף. תמורת זה קיבלתי ביום שישי הבא חופשה עם דמי כיס.

גם בבחירת גבאי בבית הכנסת לא היתה אמנו פעילה, אבל במהומה מסביב – כן. היא כבר ניחשה כי השנה יבחר אבא לגבאי, ומשמעות הדבר בעבורה השתתפות בישיבות והרבה בילבול ראש.

כאשר הפמליה נכנסה הביתה במוצאי שמחת תורה לברך את הנבחר, היא פתחה בברכות משלה: 'הונצוט גוזאמבר' ועוד... בהונגרית בכדי שהילדים לא יבינו. 'הרי הבטחת לי שלא תהיה גבאי השנה'. אבל השלימה מהר, הכיבוד המקובל עוגת דבש ('לקח') ויי"ש היה מוכן מזמן ושתו לחיים.

ויהי אחר הדברים האלה וירעדו אמות הסיפים – וההמשך ידוע...

בשנת 1941 לקחו לנו את רשיון החנות. והפרנסה היתה קשה מאוד. הצרות על היהודים לא איחרו לבוא. היהודים פחדו לנסוע ברכבות, במיוחד בעלי זקנים.

ולמחרת חג הפסח בשנת תש"ד, ריכזו את היהודים מכל הסביבה לגטו מונקאץ', ומשם נשלחו משלוחים (טראנספורטים) שמשם לא חזרו.

בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו ויצרור בצרור החיים את נשמותיהם לעולמים.

התאריך המשוער לאזכרה: כ"ו אייר. הי"ד.

יהודית זמיר (פרידמן)

זכרונות מימי החושך!

יום זכרון

יוֹם זִכָּרוֹן לַשּׁוֹאָה
מִילִים יְבֻשׁוֹת זֶה נִשְׁמַע,
בְּמַעֲמַקֵי לִבִּי חֲרוּתִים הַפָּנִים
זָכוֹר אֶזְכּוֹר אוֹתָם הַנִּפְחָדִים,
עַל הַבּוֹהֶן הִתְרוֹמְמוּ כֹּל הַקָּטַנּוֹת,
לְהוֹסִיף גּוֹבַהּ, בּוֹגְרוֹת לְהֵרָאוֹת,
בְּעוֹמְדָנוּ בְּדוּמִיָּה בְּצַל – אֶפֶל
וּמַבָּטֵינוּ בְּיִרְאָה עַל סִימָן הַמַּקֵּל,
ד"ר מֶנְגֶּלֶה וְהָעוֹזֵר
בְּעוֹבְרָם הַשֵּׁעַר הִסְתַּמְּרוּ!
הַיַּצְבִּיע! וְהַסֶּבֶל נִגְמַר?
הַיַּעֲבוֹר? וְנִצּוֹץ, נִשְׁאַר?
לֹא נִשְׁכַּח לְעוֹלָם
הָרְבָּבוֹת שֶׁאֵינָם!!

לא שכחתי

סילחי לי, קטנטונת יפיפיה.
סילחי לאחות הגדולה,
אך, בעצמי נערה צעירה,
ולא יודעת מהות משרפה.
כשהצורר אותך קרע מידי,
ניצבתי בוהה־סביבי,
בכית – צועקת!
(איך וויל מיט דיר גייען)
איתך רוצה ללכת,
משהו לחש לי, מהר
הגידי בת שמונה עשרה,
במרחק אני שומעת
(ווי אלט ביסט־דוא)
ואני מיד יודעת
(איך בין אכצעהן).
סילחי לי סילחי לי אחותי
גם הלילה ראיתיך בחלומי.

חלום

אוּלַי זֶה חֲלוֹם?!
וְאוּלַי רַק דִּמְיוֹן,
אֵינִי יוֹדַעַת מָדוּעַ
חֲלוֹם רַע בְּאוֹפֶן קָבוּעַ,
אַחֲרֵי שָׁנִים כֹּה רַבּוֹת
עֲדַיִין רְדִיפוֹת וּרְדִיפוֹת.
פַּעַם גַּן עִם פְּרָחִים.
וּפַעַם "אֶס" "אֶס" עִם כְּלָבִים,
אוֹשְׁוִויץ – שְׁטוּטְהוֹף – מַחֲנֵה
בַּיִת קָטָן בַּכְּפָר הַיַּפֶה,
הַכֹּל מְבוּלְבָּל בְּיַחַד
אֲנִי כּוּלִי רוֹעֶדֶת מִפַּחַד.
בְּחֲלוֹמוֹתַי אֶחוֹתִי הַקְּטַנָּה
בְּכֹחַ מִמֶּנִּי נִלְקְחָה.
קְרֶמַטוֹרְיוּם – רַכֶּבֶת
הַכֹּל מְעוֹרָבָב בְּשַׁלֶכֶת
בִּקֵּר סְתָיו כְּבַר הִפְצִיעַ.
חלילה, שחלומי עלי ישפיע.

שם

שֵׁם בְּאֶרֶץ שֶׁל כְּנֵסִיוֹת
שֵׁם בֵּין הַאֲרוּבוֹת הַגְּבוֹהוֹת,
בְּפִיחַ וּבְאֶוִיר הַקּוֹדֵר
בָּעֲמִידָה בְּקוֹר מְצַמְרֵר
כְּשֶׁהַשֶּׁמֶשׁ לֹא זָרְחָה
וְזַעֲקַת יַלְדָּה (בגרון) נִבְלְמָה,
שֶׁשֶׁעָר נִגְזַז כְּמוֹ לְשֶׂה
וְהָאֶפֶר נִשְׁפַּךְ בַּשָּׂדֶה,
בְּמָקוֹם שֶׁרְבָבוֹת נִמְחָקוּ
וְאֶת "מַרְשׁ" הַמָּוֶות נִגְּנוּ,
וּבְנֵי־אָדָם נִדְחֲסוּ בְּכֹחַ
שָׁם! – נִשְׁבָּעֲנוּ לִזְכּוֹר, וְלֹא לִשְׁכּוֹחַ.

חיה איטה זולדן יהודית זמיר

ניסים מזמן השיחרור על ידי הרוסים

(סיפורן של שתי האחיות למשפחת פרידמן)

באותם ימים היה למלה 'שיחרור' קסם מיוחד. התחלנו לשמוע מלה זו בסוף שנת 1944 במחנה 'ברהנאו' בפולניה, שהיה מחנה עבודה. עבדנו עם פולנים ושבויים רוסיים. שיחות בינינו היו אסורות, אך קלטנו שעומד להתרחש דבר מה, והתמלאנו תקווה. השבויים הרוסיים ניסו ללא הפסק לחבל בבית־החרושת לנשק שבו עבדנו. ידענו שחבלה אשר תתגלה כמוה כמוות, או במקרה הטוב עונש קולקטיבי. ובכל זאת גם אנחנו שיתפנו פעולה והכנסנו פתקים במקום פתיל הפגז. יהודית אפילו זוכרת שהיה כתוב בפתק 'עם זה נוכל לעזור'.

חורף 1944–1945 היה חורף קשה מאוד. לבושנו היה דל ולרגלינו שקי מלט במקום נעליים (מאוחר יותר קיבלנו נעלי־עץ). מצבנו הגופני היה ירוד, והעבודה במפעל רק החמירה את המצב, משום שעבדנו ללא מסיכות וללא שום הגנה עד כחלון. ולמרות זאת זו היתה עבודה מועדפת בגלל המזון שהיה מעט יותר טוב, ולפעמים אף זכינו למעט חלב. רופא המפעל בדק אותנו וקבע, שלא נחזיק מעמד יותר משישה שבועות.

בינואר 1945 נתקבלה פקודה לנטוש את המחנה ולצאת לצעדה לכיוון ברלין, מרחק מאות קילומטרים. לימים נקראה צעדה זו 'צעדת המוות'.

חיה־איטה היתה באפיסת כוחות, וידענו שצעדה זו היא משימה בלתי אפשרית בעבורה. חיפשנו מוצא איך להמשיך ולהיות ביחד ולא להיפרד. נזכרנו בסיפורו של אבינו יוסף צבי ז"ל, שסיפר על ימי מלחמת העולם הראשונה ואמר ש'בזמן נסיגה מוטב להישאר מאחור'. החלטנו לבחור בדרך זו, ובלילה הראשון חמקנו אל אסם ריק, רועדות מפחד הגרמנים שהסתובבו באיזור, שמא יגלונו או סתם יחליטו להעלות את האסם באש ואנחנו בתוכו. למחרת עזבנו את האסם. במשך היום מצאנו מסתור בין העצים כשלעת ערב הבחנו באור מבצבץ מרחוק, ובינתיים כבר התאספנו כעשר בנות וצעדנו בשלג הכבד לכיוון האור.

היה זה ביתו של יאן גורקי – פולני, בכפר על ידי העיר בידגוש. הוא נאות לתת לנו קורת־גג תמורת עבודה. מובן שלא סיפרנו שאנו יהודיות.

חיה דיברה אתו פולנית, ואנחנו קיבלנו רשות להישאר באסם, אך אם נתגלה יטען שאינו יודע על קיומנו. למחרת העביר אותנו לבית עזוב ומשק גדול שהשאירו הגרמנים במנוסתם. מצאנו בבית אוכל אך פחדנו לאכול למרות הרעב, שמא טמנו הגרמנים רעל באוכל כמנהגם, והסתפקנו בביצים ובתפוחי־אדמה.

יום אחד בא יאן בבקשה שנעזור לו לשחוט חזיר. כלפי חוץ גילינו שמחה, אך הלב בפנים רעד והתפללנו שנצליח. באמצע השחיטה יאן העיר דבר־מה, ויהודית בביטחון עצמי אמרה: 'אמא שלי עשתה זאת אחרת'. כל הבנות הלבינו מפחד. למזלנו יאן לא הגיב. לאחר השחיטה נותרה בעיית־הדם שהשתמשו בו

לייצור נקניק. יהודית נפלה במקרה על הקערה והדם נשפך וכך ניצלנו מהבעיה.

עברו הימים, ולילה אחד נשמעו דפיקות חזקות על הדלת. בפתח עמדו שני חיילים גרמניים בלבוש לבן וביקשו אוכל. שתי בנות הכינו להם אוכל וכשעזבו הותירו את נשקם באומרם שכבר אין להם צורך בו. לפנות בוקר חזרו הדפיקות על הדלת. הפעם היתה תשובה ברוסית. בפתח עמד חייל רוסי, אשר חשב אותנו לגרמניות ורצה להורגנו. למזלנו דיברנו אליו ברוסית, והוא עזב אותנו לנפשנו, וכשהגיע יאן אמר לנו שידע שאנחנו יהודיות – חיינו שוב הפכו הפקר והחלטנו לעזוב את המקום ולהמשיך בדרך הביתה.

הדרך הביתה נמשכה כחודשיים ברכבות. מהחיילים הרוסיים נחלנו אכזבה. התנהגו כפראי־אדם. אנו המשכנו להסתיר את יהדותנו לאחר שהוזהרנו על ידי קצין יהודי לבל נגלה זאת לרוסים. גם הפולנים והאוקראינים ניסו לעכב אותנו על ידי ניתוק קרונות.

בכל תחנה התעכבנו מספר ימים בגלל ההפצצות על תחנות הרכבת, כי המלחמה עדיין נמשכה.

בינתיים התארגנו בקבוצות, כשבאחת התחנות הצטרף אלינו בחור יהודי מהעיר חלם, אשר נטל על עצמו את הפיקוד וההגנה עלינו. הוא ניסה לקבל בעבורנו מזון – משימה כמעט בלתי אפשרית אפילו מהצלב האדום.

כל יום התרחשו לנו ניסים קטנים בדרך. ערב אחד עמד רוסי ענק עם עששית ביד וחיפש בין הבנות בת קטנה ושחרחורת. הבנו שאת יהודית הוא מחפש, וכמו ניתנה פקודה התיישבנו עליה והסתרנו אותה מעיניו והוא לא מצא אותה.

במקום אחר בזמן המתנה לרכבת פלשנו לסככה ריקה בתחנה, ופתאום הופיע קצין רוסי בעל דרגה גבוהה ודרש מספר בנות, ענה לו הבחור היהודי בלי היסוס 'בבקשה! איזו שתבחר – קח, אבל דע לך שלכולן כינים וכולן חולות במחלות מידבקות'. וכך שוב ניצלנו.

כמה ימים אחרי פורים תש"ה הגענו הביתה לזדניא עם תקוות רבות. ביתנו עמד שלם. בעלים גויים נכנסו לגור בו אחרי שנלקחנו לגיטו. ברגע הראשון לבואנו קיבלו אותנו בנימוס והציעו לנו לאכול, בשאלה: כבר מותר לכם לאכול חזיר, הרי ההורים כבר אינם? סירבנו לאכול למרות היותנו מאוד רעבים. ביקשנו רק רשות לגור בחדר נפרד, ומיד השתנה היחס ונענינו שיהודים ונוצרי אינם יכולים לגור תחת קורת גג אחת.

המקומיים לא התביישו לומר בפומבי: 'יותר יהודים חזרו מאשר הלכו'. וגם העלילו עלינו ששמנו רעל בבארות, ובגלל זה בילינו מספר ימים במעצר בדולהא. מקרים אלו שיכנעו אותנו שמקומנו איננו בזדניא ועלינו לנסוע לארץ־ישראל.

מספר חודשים התעכבנו בתקווה שנפגוש בקרובי משפחה ונוכל לצאת ביחד לדרך לארץ־ישראל, ובכך לקיים את צוואת אבינו שציווה לנו ברכבת בדרכנו לאושוויץ.

הזמן שעמד לרשותנו להתארגנות היה קצר, לפי שהרוסים עמדו לסגור את גבול הקרפטים. יצאנו לדרך לצ'כיה. התעכבנו כארבעה חודשים באיזור הסודטים, בעיר ליברץ. חיה־איטה וראובן־אליהו זולדן מקושניצה – התחתנו.

המשכנו לעבור את הגבול לגרמניה, ושם נתקבלנו על ידי אנשי אירגון הבריחה לארץ־ישראל. בעזרתם עברנו את הגבול לצרפת, ובנמל מרסיי עלינו על אוניית משא ונדחסנו על סיפונה כשבע מאות וחמישים איש, ללא תנאים מינימאלים וללא מזון. כשבועיים ימים טולטלנו על הים עד שראינו את אורות חיפה מרחוק. השמחה היתה גדולה אך קצרה, האנגלים לא נתנו לנו לרדת לחוף. ניסינו להילחם בהם בהשלכת חפצים מן האונייה אך כמובן ללא הועיל.

נשלחנו באניית מלחמה בריטית לקפריסין למחנה קיץ מס׳ 55, ושוב חזרו מראות גדרות התיל, הזקיפים, ומגדלי השמירה. בקפריסין היו שליחים מארץ־ישראל, אשר אירגנו אותנו בחברות־נוער, ולימדו אותנו עברית. לאחר ארבעה חודשים השתחררנו והגענו לארץ־ישראל בחוסר כל, אך במטרה לבנות ולהיבנות ולהקים משפחות. ואכן כולנו הקמנו משפחות ברמת־גן.

אחינו אברהם הגיע כשנה לפנינו לארץ, והוא עזר לנו להתחיל בחיים החדשים.

שנה אחרי שהגענו פרצה מלחמת השיחרור, והנה נתבשרנו שאחינו משה־יואל חזר מהשבי ברוסיה, והגיע ארצה. משה נלקח הישר לחזית בלטרון. יהודית התגייסה להגנה, עברה קורס שירות רפואי ועבדה בבית חולים תל־השומר בתקופת מלחמת השיחרור.

עם הכרזת המדינה היינו מאושרות שזכינו לראות בהקמת מדינתנו העצמאית, אך הורינו יוסף־צבי וחנה פרידמן ואחינו, יהודה, יעקב, שמעון, דוד, הינדה ובת־שבע, לא זכו. יהי זכרם ברוך.

ריכוז השמות
על ידי
ווינגרטן שלמה
זולדן חיה־איטה
(פרידמן)

'לכל איש יש שם'
הנצחת שמות קדושי
זדניא
בקריאת שמותיהם ושמות הילדים
ביד־ושם / ביד־לילד
ירושלים

ואלה שמות קדושי קהילת זדניא

איצקוביץ
זיסיה ב"ר אייזיק ולאה
רעייתו מרת רבקה ב"ר
הילדים: ארבעה. שמותיהם לא זכורים.

איצקוביץ
אהרן־צבי ב"ר אייזיק ולאה
רעייתו מרת דבורה ב"ר פישל ואיטה.

איצקוביץ
יעקב ב"ר יוסף־מרדכי ורייזל
רעייתו מרת רבקה ב"ר
הילדים: אלטה.

איצקוביץ
מרים גיטל (אלמנה)
רעייתו של ר' שמואל ז"ל.

ביק
ישראל ב"ר
רעייתו מרת שרה־ברנה ב"ר.

בוקסבאום
מאיר ב"ר
רעייתו מרת ינטה ב"ר יצחק־מאיר
הילדים: אברהם, משה־דוב, ישראל, שלום.

ברנשטיין
יצחק ב"ר פישל ואיטה
רעייתו מרת זיסל ב"ר יונס ואיידל
הילדים: גיטל, יונס, רבקה, איטה.

בש
יצחק ב"ר הרמן ובלה.

גולדברגר
מנוס
רעייתו מרת ביילה.

גולדברגר
יחזקאל ב"ר

גולדברגר
אברהם־דוב ב"ר מנוס וביילה
רעייתו מרת דינה־לאה ב"ר.

גולדברגר
מרדכי ב"ר מנוס וביילה
רעייתו מרת אטיה בת זיסל
הילדים: שמעון, ועוד שלושה.

גולדשטיין
יעקב־זאב ב"ר
רעייתו מרת פרל ב"ר נתן וגולדה
הילדים: שלמה, ועוד שניים.

גוטסמן
אלטר־גד ב"ר יעקב־יוסף ורחל־דבורה
רעייתו מרת שיינדל ב"ר צבי
הילדים: צבי.

גרינברג
פנחס ב"ר
רעייתו מרת ליבה ב"ר משה־אריה
הילדים: דון, ישראל־דוב.

הרשקוביץ
רבקה ב"ר (אלמנה)

הרשקוביץ
חיים ב"ר שלמה ואסתר
רעייתו מרת חיה ב"ר מנחם־יצחק ורחל
הילדים: מנחם־יצחק, משה, לייביש.

הרשקוביץ
גיטל
רעייתו של פתחיה
הילדים: אסתר, שלמה־דוד, רחל, ישראל, רוכלה.

הרשקוביץ
אברהם ב"ר
רעייתו מרת שרה ב"ר

הרשקוביץ
אליעזר־מלך ב"ר אברהם ושרה
רעייתו מרת רויזה ב"ר אהרן־שלמה
הילדים: אהרן־שלמה.

הרשקוביץ
צבי ב"ר אברהם ושרה
רעייתו מרת דבורה ב"ר שלמה־יהודה וריסה
הילדים: ריסה, רחל, אסתר, חיה, לאה, בת־שבע, חנה.

הרשקוביץ
זליג ב"ר מאיר ורבקה
רעייתו מרת רחל ב"ר
הילדים: שניים.

הלפרט
מרדכי ב"ר
רעייתו מרת חיה־אללה ב"ר
הילדים: משה־סנדר, פייגה.

ווינגרטן
בת־שבע ב"ר דוב ורויזה.

ווינגרטן
שלמה ב"ר דוב ורויזה
רעייתו מרת חנה
הילדים: זאב, יעקב.

ווינגרטן
יעקב ב"ר דוב ורויזה
רעייתו מרת רחל ב"ר משה־אריה והינדה
הילדים: זאב, הינדה, ועוד שניים.

ווינגרטן
הניה (אלמנה)
רעייתו של ר' יוסף־מרדכי ז"ל
הילדים: צבי־אריה, שלמה, רבקה.

ווינגרטן
צבי
רעייתו מרת רויזה
הילדים: שיינדל, חיה־רחל, ונכד מנחם.

ווינגרטן
שלמה ב"ר יצחק־אייזיק ופייגה
רעייתו מרת אסתר
הילדים: יצחק־אייזיק, פייגה.

ווינגרטן
משה ב"ר ברל ורויזה
רעייתו מרת בלומה ב"ר אייזיק ופייגה
הילדים: פייגה, רויזה.

ווינגרטן
שרה ב"ר יצחק־אייזיק ופייגה
אחיה – אהרון־צבי ב"ר יצחק־אייזיק ופייגה.

ווינגרטן
זלמן ב"ר אהרן־שלמה וליבה
רעייתו מרת לאה
הילדים: שלמה, בלומה.

ווינגרטן
יצחק ב"ר אברהם־שאול
רעייתו מרת לאה ב"ר משה
הילדים: זאב.

ווינגרטן
פרל ב"ר משה־אריה (אלמנה)
רעייתו של אהרן־צבי ז"ל
הילדים: משה־אריה, סימה, פרומט.

ווייס
אייזיק בן דובריש
רעייתו מרת רחל
הילדים: שלמה, אלטר, מנחם.

ווייס
סימה
רעייתו של שלמה
הילדים: ברל, ישראל, הינדה.

ווייס
דבורה ב"ר הרץ
רעייתו של חיים
הילדים: הרץ, הינדה, בלומה.

ווייס
מאיר
רעייתו מרת צ'רנה.

ווייס
צבי
רעייתו מרת מליה.

ווייס
משה
רעייתו מרת חיה ב"ר משה־אריה והינדה
הילדים:

ווייס
חיים
הילדים: שמואל, יוסף, שרה.

חיימוביץ
מנחם־זאב ב"ר מוטל וחנה
רעייתו רייזל ז"ל
הילדים: שרה, פייגה, חנה, שיינדל.

חיימוביץ
ישראל־צבי ב"ר מוטיל וחנה
רעייתו מרת אלקה
הילדים: ארבעה. שמותיהם לא זכורים.

חיימוביץ
רויזה
רעייתו של משה־אריה
הילדים: אהרן־מנחם, שרה, חנה, יצחק־אייזיק.

טמבור
שמואל־אברהם
רעייתו מרת טויבה ב"ר זאב
הילדים: בת־שבע.

טויב
שמשון
רעייתו מרת טויבה ב"ר אייזיק
הילדים: בלומה, חיים.

יוסוביץ
זלמן ב"ר שמעון ושרה
הילדים: שלושה. שמותיהם לא זכורים.

יוסוביץ
שרה ב"ר צבי (אלמנה)
רעייתו של שמעון ז"ל
הילדים: אליהו, זלמן.

יוסוביץ
אסתר ב"ר צבי ומרים נימן
רעייתו של שרגא־פייטל
הילדים: דוד, רחל, לאה, מאיר, יחיאל־אייזיק, יצחק־פישל.

יודקוביץ
אייזיק ב"ר ישראל
רעייתו מרת שרה
הילדים: שלושה. שמותיהם לא זכורים.

יעקובוביץ
משה
רעייתו מרת שבע ב"ר גידל ושיינדל
הילדים: שניים. שמותיהם לא זכורים.

יעקובוביץ
דוד
רעייתו מרת רחל ב"ר שלמה וליבה
הילדים: שלמה, טוביה־אריה.

כהן
שלמה ב"ר זאב
רעייתו מרת גיטל
הילדים: בתיה.

כץ
מאיר־יוסף
רעייתו מרת דובריש ב"ר אברהם ושרה
הילדים: רחל.

כץ
מרדכי־דוד
רעייתו מרת גולדה ב"ר צבי ואיידל
הילדים: בן־ציון, ועוד שניים.

מרמלשטיין
יהודה
רעייתו מרת זלטה
הילדים: ביילה, אברהם.

מרמלשטיין
נחום ב"ר איידל
רעייתו מרת סימה־חייה
הילדים: הנדל, בן־ציון, פריידה.

מרמשלטיין
זאב ב"ר נתן
רעייתו מרת חנה
הילדים: ישראל, שלמה, נתן.

מרמלשטיין
צבי
רעייתו מרת איידל
הילדים: רבקה, מאיר.

מרמלשטיין
נחמן ב"ר אליעזר
רעייתו מרת בתיה
הילדים: שניים. שמותיהם לא זכורים.

מרמלשטיין
חנה (אלמנה)
הילדים: יחזקאל, פייגה, צירל.

מרמלשטיין
אלצה ב"ר צבי ואיידל.

מייזליק
יצחק
רעייתו מרת הניה ב"ר יעקב־יוסף ודבורה.

מייזליק
שמואל
רעייתו מרת פראדל.

מייזליק
פישל ב"ר שמואל ופראדל
רעייתו מרת מרים
הילדים: שניים. שמותיהם לא זכורים.

מושקוביץ
גולדה (אלמנה)
רעייתו של ר' משה ז"ל
הילדים: יוסף־מרדכי.

מייזליק
שיינדל (אלמנה)
בנה משה.

מייזליק
יוסף ב"ר יצחק ולאה
רעייתו מרת פייגה
הילדים: טויבה, ברריינדל.

ניימן
אליעזר
רעייתו מרת פרל ב"ר שמואל־חיים
הילדים: שלושה. שמותיהם לא זכורים.

ניימן
צבי בן חנה
רעייתו מרת מרים.

ניימן
שלמה ב"ר צבי ומרים
רעייתו מרת קרנצה ב"ר מוטיל וחנה
הילדים: שרה, משה־אריה, פייגה־ברנה, מנחם־זאב, שמעון־חיים, חנה, יוסף־מאיר.

סטרולוביץ
דוד ב"ר שמואל־חיים
רעייתו מרת רחל ב"ר צבי ומרים
הילדים: דבוסה, ועוד שלושה.

סטרולוביץ
דובריש (אלמנה)
רעייתו של סנדר ז"ל
הילדים: רחל.

פישלוביץ
צבי
רעייתו מרת פייגה
הילדים: יוסף־מרדכי.

פישלוביץ
גולדה (אלמנה) ב"ר יצחק ופריידה
רעייתו של דוד־שמואל ז"ל
הילדים: שלמה־זאב, מנחם, גיטל, צבי.

פישלוביץ
לייבוש
רעייתו מרת פסיל
הילדים: ארבעה. שמותיהם לא זכורים.

פסטינגר
יוסף־יעקב ב"ר יהודה־אריה ומירל
רעייתו מרת שרה
הילדים: מירל, מרים, יהודה־אריה.

פרידמן
דוד
רעייתו מרת רייזל.

פרידמן
יוסף־צבי ב"ר משה־יואל והינדה
רעייתו מרת חנה ב"ר יהודה־צבי ושבע
הילדים: יהודה, יעקב, שמעון, דוד, הינדה, שבע.

פרידמן
מרים ב"ר אברהם וליבה (אלמנה)
רעייתו של סנדר־צבי ז"ל
הילדים: ליבהֶ, שרה־פרל.

פרידמן
טויבה ב"ר גודל ושיינדל גוטסמן
רעייתו של לייזר
הילדים: שניים. שמותיהם לא זכורים.

קליינברד
חיים־שמעון
רעייתו מרת חייה־שרה ב"ר יצחק והניה.

שמואל
אייזיק
רעייתו מרת הינדה ב"ר נתן
הילדים: יעקב־זאב, משה, אליהו.

שמואל
שמחה־צבי ב"ר
רעייתו מרת אסתר ב"ר אברהם וליבה
הילדים: שרה־פרל, משה־יעקב, אלטר־אליהו.

שמואל
שמואל־אריה ב"ר שמחה צבי
רעייתו מרת שיינדל ב"ר אייזיק
הילדים: משה, איטה, ועוד שניים.

שמואל
רחל ב"ר מרדכי וחיה־אללה
רעייתו של ישראל
הילדים: רייזל, ועוד שניים.

שמות קרובי המשפחה	יום הזכרון (יאהרצייט)

שמות קדושי ילדי קהילת זדנ'יא

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	11	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	17	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	18	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	1	[illegible]	[illegible]	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ה

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 6, רמת-גן 52404
טל' 03-7534901

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

מקום ותאריך הרישום [illegible] חתימה [illegible]

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

"ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת"

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת זדנ'יא

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	18	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	6	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	-	7	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	-	4	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	-	3	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	6	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	17	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	11	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד תי"ד

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 2, רמת-גן 52404
טל. 7512017

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

מקום ותאריך הרישום [illegible] חתימה [illegible]

ארגון יוצאי קהילות זדנ'יא - דולהא - קרנצקי - ברזניק בישראל

"...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת" ישעיה נו ה

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת זדנ'יא

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	6	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	3	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	9	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	6	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	16	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	16	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	18	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	18	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	5	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	3	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	4	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 2, רמת-גן 52464
טל. 782917

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

מקום ותאריך חתימה

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

"...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת" (ישעיה נ"ו ה')

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת זדניא

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
פרידמן	ליבה	שלמה - צבי	מרים	18	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
פרידמן	יהושע	יוסף - צבי	חנה	14	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
פרידמן	יעקב	יוסף - צבי	חנה	12	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
פרידמן	שמעון	יוסף - צבי	חנה	10	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
פרידמן	פרל	יוסף - צבי	חנה	8	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
פרידמן	חנוכה	יוסף - צבי	חנה	6	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
פרידמן	בת-שבע	יוסף - צבי	חנה	4	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
פישלוביץ	אלטה - מנדל	משה - שמואל	בילסקה	18	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
פישלוביץ	מנדל	משה - שמואל	בילסקה	14	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
פישלוביץ	צבי	משה - שמואל	בילסקה	10	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
פטרונצ'ק	יהושע - לוים	יעקב	שרה	15	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
שטרובל	פרידה	נחום	סורה - חוה	16	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
שטרובל	הינדל	נחום	סורה - חוה	13	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
שטרובל	בן - ציון	נחום	סורה - חוה	8	בוצ'ץ	בוכה	בשואה
שמואל	אלטה - לוה	שמחה - צבי	שיינא	16	בוצ'ץ	בוכה	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 2, רמת-גן 52404
טל. 7523917

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

מקום ותאריך הרישום ירושלים רח' שמחה-לב חתימה זולדן ראובן

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

"...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם...אשר לא יכרת"

קרצקי

אלה יעמדו על הברכה
שרידי העיירה קרצקי בארץ ובחוץ לארץ
שעזרו בכתיבה, ותרמו כספים להנצחת
יקירינו הקדושים בספר
'קדושי שבע קהילות'

האחים מרדכי ושמואל רוזמן

העיירה קרצקי

בעיירה קרצקי גרו חמישים וחמש משפחות יהודיות בקירוב, וכולן כמשפחה אחת. הכל הכירו את הכל. רובם נרצחו ונטבחו על קידוש השם, במשרפות אושוויץ ובירקנאו. רק כמה צעירים בודדים בני כמה משפחות ניצלו. מהם שהיו במחנות הריכוז, חלקם היו במחנות עבודה ואחרים שירתו בצבאות זרים, בלגיון הצ'כי ובפרטיזנים.

הרבי שזכור לכל היה אחד מגדולי הרבנים, האדמו"ר הרב רבי חנוך הניך מאיר זצ"ל (טייטלבאום). הוא החזיק ישיבה, שלמדו בה חמישים עד שישים בחורים מכל הסביבה. המקום הפך למרכז חסידי גדול, וחסידים מכל רחבי המדינה נהרו אליו, כי לרבי יצאו מוניטין כפועל ישועות.

קצת מן היהודים התפרנסו ממסחר. אחרים היו בעלי מלאכה או שעבדו ביערות.

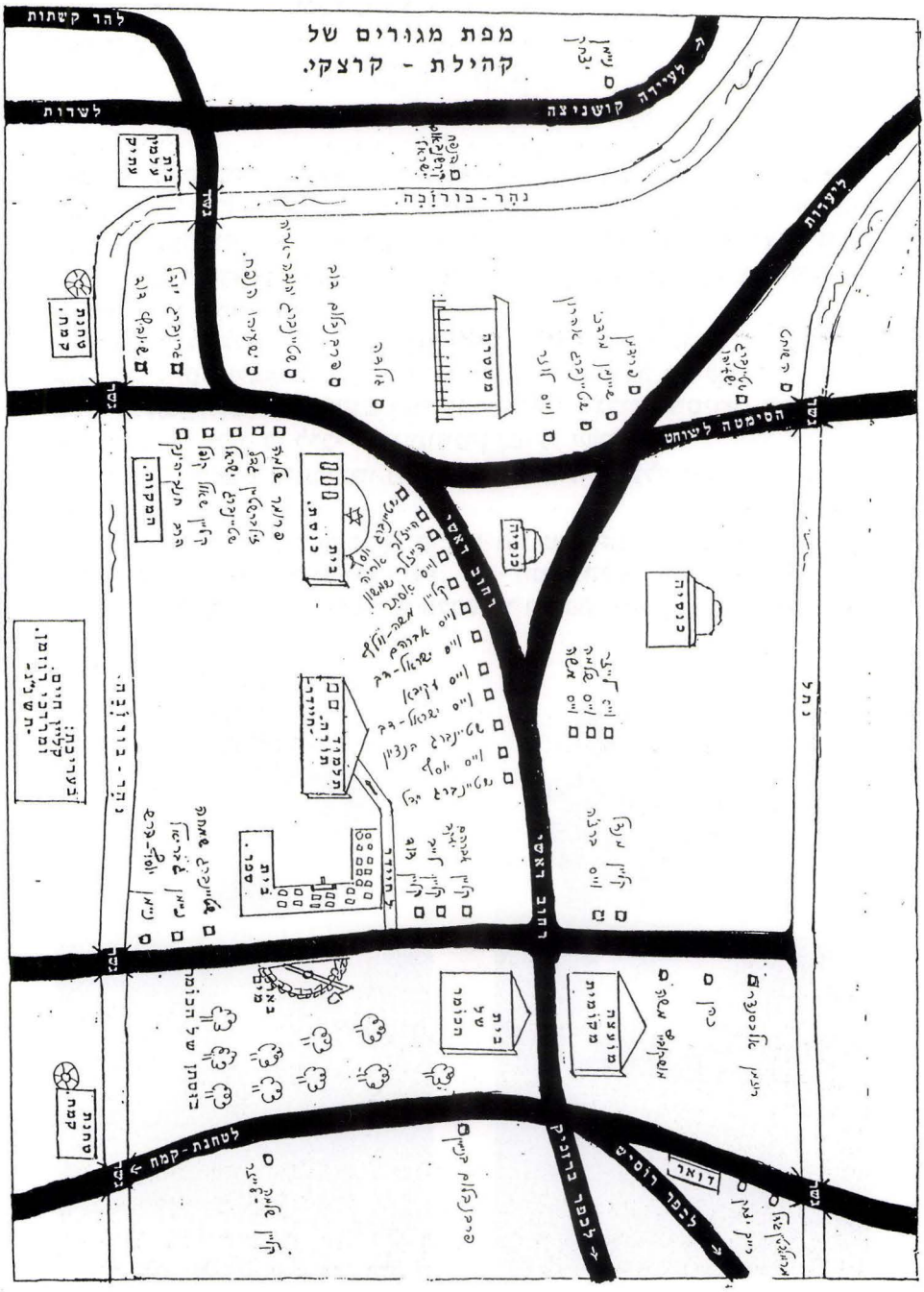
המשפחות הבולטות בקהילת קרצקי היו משפחת רוזמן, משפחות וייס, קליין, פרבנבלום, שטיינברג וכץ. מן המשפחות הנכבדות שבקהילה והדומיננטית שבהן היתה משפחת אלכסנדר ורבקה רוזמן ז"ל. משפחה ברוכת

אבא אלכסנדר רוזמן ז"ל

סבא מאיר רוזמן ז"ל

מפת מגורים של
קהילת - קוצקי.
לשדות
לעיירה קושניצה
נהר - בורזנה.
לעיזות
הסימטה לשוחט
לטחנת - קמח
לבית הקברות
דואר

ילדים, אחד עשר במספר, שרובם למדו בישיבות. אחרי כן השתלבו במפעל העצים של המשפחה. רוב הגויים מהסביבה עבדו במפעל העצים הגדול ביערות הקרפטים.

בית משפחת רוזמן בקרצקי היה ידוע כבית חם, רחב לב בהכנסת אורחים, במיוחד גמילות חסדים או בעזרה לנזקקים בשעת צרה. וכאן נכנסת לסיפור אמא רבקה ז"ל, שהיתה אשה צדקת, שכל דאגותיה היו לעזרת הציבור. דרך משל, כשהגיע לעיירה רב עם כמה חסידים ותלמידים התארחו כמובן אצל ר' סנדר ורבקה רוזמן ז"ל, ושם סיפקו את צורכיהם, באוכל ובלינה.

בחצר הגדולה בנו במיוחד בית קטן (שלוף שטיבל), חדר שינה לאורחים מבקשי הנדבות. הם זכו גם באוכל חם, במרחץ, ולפעמים בבגדים נקיים. כל עובר אורח בעיירה ידע שאצל משפחת רוזמן יקבל ארוחה ולינה. לא היו שבת או חג שר' סנדר רוזמן לא הביא עמו מבית הכנסת מספר אורחים.

כל שבת אחרי הצהריים נערכה סעודה שלישית. השתתפו בה יותר מעשרה אנשים, והתפללו מנחה ומעריב בבית.

בשנת 1939, אחרי כיבוש הקרפטים על־ידי הונגריה, הופיעו בעיירה גדודים של עובדי כפייה יהודיים, שההונגרים גייסו אותם לעבודות שונות. הבית של משפחת רוזמן היה כמרקחה. כל המי ומי הסתובבו בבית. גם הקצינים והחיילים ההונגרים, וכמובן הרבה יהודים מגדודי העבודה התארחו בבית משפחת רוזמן.

אחרי המלחמה חזרו ממחנות ההשמדה שבע נפשות ממשפחת רוזמן, מהם שני בנים שהיו נשואים לפני המלחמה, וגם היו להם ילדים. נשותיהם וילדיהם לא חזרו. כולם הושמדו באושוויץ, הי"ד.

המשפחה התפזרה. שני אחים ואחות היגרו לארצות הברית, שלושה אחים ואחות עלו לארץ ישראל. יתר המשפחה העניפה הושמדה באושוויץ ובירקנאו, הי"ד.

שבט תשנ"א

שלמה רויזמן

הרה"ג רבי חנוך הניך האדמו"ר מסאסוב ואב"ד קרצקי

עדה חסידית גדולה ומגוונת, ששלוחותיה השתרעו ברחבי גליציה, הונגריה וצ'כוסלובקיה וקרפטורוס, התלכדה מסביב לבית סאסוב. במרוצת התקופה של הרבה עשרות שנים שחסידות זו פעלה והתקיימה – היווה בית סאסוב תל־תלפיות לאלפים ולרבבות יהודים, מגדלור אשר הקרין מחומו והאיר באורו בהרבה קהילות ישראל, גדולות ותוססות. אדמור"י שושלת זו השכילו בפעולתם

ובעבודת־הקודש שלהם להצית שלהבת־אש־קודש בלבותיהם של אחינו בני ישראל ולקרבם לאבינו שבשמים, לתורה ולחסידות.

צביון מיוחד ואופי עממי רב־חן הדביקו אדמו"רי שושלת זו לתנועת חסידות סאסוב. הם פעלו במיוחד לקירוב ההמונים ופשוטי־העם, להלהיב את נפשם לתורה ולעבודת ה', לעודד את רוחם ולהעלותם ממדריגה למדריגה.

אבי השושלת היה האדמו"ר רבי חנוך־הניך מאלעסק, אשר היה מפורסם כגאון אדיר בניגלה ובנסתר, בעל 'לב שמח' על התורה, פירוש על הגדה של פסח, וסידור 'לב שמח'. כמותו, גם בניו הקדושים, היו מגדולי מאורי החסידות. שניהם, רבי יצחק ורבי שלמה, המשיכו בדרכו להפיץ את תורת חסידות אלעסק בגליציה ובהונגריה.

חסידים מספרים, שהאדמו"ר מאלעסק ניבא מראש כי בנו, רבי שלמה מסאסוב, יתפרסם בכל רחבי־תבל. את חזיונו זה גילה פעם, בעת שישב ליד שלחנו והסכין שבידו נפלה ארצה. משהרימוה, תפסה בידו ואמר: 'הכס שייך לבני רבי יצחק, ואולם הצליל וההד יהיו לבני שלמה'. הוא רמז בדבריו אלו, כי בנו הבכור אמנם ימלא את מקומו וימשיך לשבת על כס האדמו"רות של אלעסק, אולם הפרסום הגדול בכל חלקי העולם יפול בחלקו של בנו השני, רבי שלמה מסאסוב.

איש־מופת ופועל־ישועות

ואכן, אחר שנסתלק האדמו"ר רבי חנוך־הניך מאלעסק לשמי־רום, עבר בנו רבי שלמה לסאסוב ונתפרסם במרוצת שנות אדמו"רותו לאיש־מופת, פועל־ישועות בהיקף כביר וכמי שרוח־הקודש הופיעה בבית־מדרשו. חצרו נהפכה להיות אבן־שואבת לאלפי אנשים מכל שכבות־העם. בסאסוב פגשו רבנים ולומדים, חסידים ותיקים ועובדי ה', ולצידם – המוני יהודים פשוטים אשר הלכו אל הצדיק כדי לשטוח לפניו את מצוקותיהם וטירדותיהם, בעיותיהם ויגונותיהם. רבים מאלה שבאו אליו, הביאו אתם את לבם המר, כשמכאוביהם מציקים להם. בתוכם, עניים ואביונים, מלומדי־סבל ושבעי־תלאות, חולים ומוכי־גורל.

בבואם לחדרו של הרבי מסאסוב זכו מיד לאוזן קשבת, קיבלו עידוד ונוחם, זכו להשיג את אשר חפצה ואיוותה נפשם. מאות סיפורי נפלאות ומופתים גלויים התהלכו ונפוצו על האדמו"ר רבי שלמה מסאסוב. הכל ידעו, כי מי שרק זכה לדרוך על סף חדרו של צדיק זה – מיד נושע וזוכה לשפע ברכות.

ובאווירה חסידית זו, אווירה של קדושה עילאית ועבודת־השם בשמחה, גילוי אהבה לכל אחד אשר בשם ישראל יכונה, – גדל וחונך רבי חנוך־הניך, האדמו"ר ואב"ד דק"ק סאסוב־קרצקי שבקרפטורוס.

החינוך בבית הסב־האדמו"ר

רבי חנוך־הניך נולד בחודש אלול שנת תרמ"ד, לאביו הרה"ק רבי יוסף דוד, בנו־בכורו של רבי שלמה מסאסוב ונכדו של רבי חנוך־הניך, מייסד שושלת

אלעסק. הוא נולד בימי ה'שבעה' על זקנו בעל 'לב שמח' ונקרא בשמו. בהיותו בן ארבע שנים, נתייתם מאביו רבי יוסף־דוד. פטירת אביו באיבו ובימי־פריחתו היתה מהלומה קשה לבית סאסוב. אף שהיה רק צעיר לימים, כבר העידו גדולים וטובים על מעלותיו המופלגות ושבחיו הגדולים. האדמו"ר רבי יהושע מבעלז אמר עליו, כי נשמה גדולה שוכנת בקרבו, וכי הוא אדם גדול מאד, אך אין דורו ראוי לו. ולפי שחנוך הניך נותר ללא אב והוא, כאמור, רק בן ארבע שנים, הושאר בבית זקנו, רבי שלמה מסאסוב, וממש לא זזה ידו מתחת ידו. הסב מצא בו נוחם, כי על־כן כבר מקטנותו התבלט בכשרונותיו המופלאים. היה בעל זכרון כביר וחריפות שהפליאה את כל אלו שנפגשו בו. כל מה שראה או שמע אפילו פעם אחת נחקק בלבו לעולם. סבו קירבו עד מאוד והשקיע בו את כל כוחותיו ועשה הכל לגדלו ולחנכו לגדולות. בבית סבו קנה דרכי עבודה וחסידות, עד ששמו נישא לתהילה בהתפרסמו כעילוי צעיר, למדן מובהק, בקיא נפלא וחריף מאין כמוהו.

הכיפה שהצילתו מטביעה

על גודל מידת יראת־שמים שלו, אף בהיותו עדיין ילד רך בשנים – נפוץ עליו סיפור מענין ביותר. עוד בהיותו נער פעוט, הקפיד ביותר על חבישת הכיפה לראשו יומם ולילה ולא הסיר אותה אפילו לרגע אחד. פעם אחת, בהיותו כבן חמש שנים, היה בדרך חזרה לביתו מלימודיו. בחוץ שרר מזג־אוויר שרבי ומחניק, ועל־כן החליט באמצע הדרך לסור לנהר ולטבול במימיו כדי להשיב קימעא את נפשו מן החום הלוהט.

והנה, מיד כשירד למימי הנהר, נקלע לתוך מערבולת של מים והחל לטבוע. בדרך־נס נזדמן למקום עגלון יהודי שבא להשקות את סוסיו. בעומדו כך ליד המים הבחין כיצד מבצבצת מתוך המים כיפה שחורה. הוא היטה גופו כדי לשלות את הכיפה מן המים ופתאום הבחין כי מאחורי הכיפה משתרעת גופת ילד קטן. הוא קפץ מיד לתוך המים ומשה את הילד חנוך־הניך, כאשר גופתו כבר היתה מלאה מים, אך גם בהיותו מטושטש ומעורפל־חושים – הוסיף לאחוז בחוזקה את הכיפה והצמידה לראשו בשארית־כוחותיו.

העגלון החל חיש־מהר לטפל בו, הוא ניער אותו מן המים שמילאו את גופו והצילו ממוות. כך ניצל מטביעה, הודות לזהירותו היתירה בכיסוי הראש...

חתן בעל "קדושת יום טוב"

בגיל שמונה שנים, כבר נתפרסם רבי חנוך הניך הרבה בכל סביבתו. רבים כבר הספיקו לשמוע ולדעת על כשרונותיו המופלאים ועל מידותיו התרומיות. כל אלה, בנוסף על פרישותו וקדושתו, העידו כי עתיד הוא להאיר את שמי־היהדות.

פרסומו הגדול הגיע גם לאוזניו של הרהגה"צ רבי חנניה יום טוב ליפא טייטלבוים, בעל 'קדושת יום טוב', האב"ד דסיגט. הוא שלח בוחן מיוחד אל הילד, כדי לתהות על קנקנו ולעמוד על טיבו וידיעותיו. לאחר ששמע משליחו

על תוצאות הבחינה, התפעל ביותר מגדלותו בתורה ומיראת שמים שלו, והוא לקחו לחתן לבתו אסתר.

כבן ט"ו שנים היה רבי חנוך־הניך בשעה שעזב את סאסוב ונסע לסיגט, מקום שם נשא לאשה את בתו של בעל 'קדושת יום טוב'.

גדולה היתה התכונה בעיר סיגט לקראת החתונה, עוד שבועות אחדים לפני שנערכה. הכל ידעו כי זו תהיה חתונה מפוארת, בה ישתתף המחותן מצד החתן, האדמו"ר רבי שלמה מסאסוב. עשרות אלפי אנשים מכל רחבי־המדינה זרמו לסיגט והעיר היתה כמרקחה. כל האכסניות והבתים נתמלאו. הדוחק היה גדול ביותר בכל מקום, ובעיקר היתה הצפיפות וההידחקות מסביב לאכסניה של האדמו"ר רבי שלמה. אלפי חסידים צבאו על הבית ומסביבו, רבים מהם, שלא ציפו כי יזכו לתת לו את ידם לשלום, רצו לפחות להעיף מבט על צורתו הקדושה. עד כדי כך הגיעו הדברים שהרבי אנוס היה להחליף את האכסניה שלו מספר פעמים, שכן בכל מקום ומקום שמו מצור על הבית, שברו והרסו חלונות ורהיטים והדוחק הגיע ממש עד כדי סכנת־נפשות.

כל הבקשות והתחנונים כי ירפו מן הלחץ לא הועילו, כי ההשתוקקות לראות את פניו של האדמו"ר מסאסוב – לא ידעה מעצור. ובראות האדמו"ר כי כך הם

עומדים מאחור מימין לשמאל: ברל מאילניצה, שלמה קליין, עזריאל צבי ווייס, שלמה ברנשטיין, זאב טייטלבוים, אברהם משה כהנא, שלמה ליבוביץ. יושבים: ברי ווייס (לבנוני), חמדי ווייס, חיים־יצחק אייזיק פרידמן, אברהם משה הולנדר, ישראל טייטלבוים, שמשון הכהן־פרבנבלום,מיכאל ווייס. יושבים לפנים: אברהם ושלום קליין

בחורי הישיבה שלמדו אצל הרבי ר' חנוך הניך זצ"ל, בעיירה קרצקי בשנים תרצ"ה (1935) ות"ש (1940).

פני־הדברים, לא היתה לפניו ברירה אלא לעזוב את סיגט עוד באמצע השבע־ברכות.

רבי חנוך הניך נשאר לאחר נישואיו בחצר חותנו, האדמו"ר בעל 'קדושת יום טוב'. את מרבית זמנו בילה בארבע אמות של תורה והלכה. קול התורה בקע מדירתו עד השעות הקטנות של הלילה. חיבה יתירה נודעה לו מחותנו, אשר הירבה מאד לקרבו ונתן ביטוי לכך כאשר ערך ביקור בגליל אצל חסידיו. הוא הודיע אז, כי בליל שבת יגיד תורה בפני הקהל, בנו רבי חיים צבי, בעל 'עצי חיים' ואילו ביום יגיד תורה, חתנו רבי חנוך הניך.

אב"ד סאסוב

בשנת תרס"ד נפטר חותנו בעל 'קדושת יום טוב', ואז לקחו אביו־זקנו האדמו"ר רבי שלמה לעירו והושיבו לכהן־פאר כאב"ד בסאסוב. במשך ארבע־עשרה שנה ניהל את הרבנות בעיר זו בהצלחה מרובה, ואנשי הקהילה דבקו בו בכל לבם ונפשם.

בינתיים באו ימים קשים על היהדות באירופה. פרצה מלחמה העולם הראשונה והחלו רדיפות קשות נגד היהודים. האדמו"ר מסאסוב נאלץ היה לעקור מעירו ונטע את אהלו בעיר למברג. אליו הצטרפו כל בני משפחתו, שמנו כשבעים נפש. אולם, רבי חנוך הניך, סירב לעזוב את העיר, באומרו, כי בשנים של סערה ומצוקה – עליו להימצא יחד עם בני קהילתו. כאשר שאל על כך בעצתו של סבו, הרה"ק רבי שלמה, הצדיק אותו בעמדתו זו. יהודי סאסוב התלכדו מסביב לרבם הנערץ, אשר עודד את רוחם וחיזק את לבם בימים הקשים. הוא ציווה עליהם שלא להתהלך אחוזי־אימה ודיכאון, אלא להיות מאוששים ולבטוח בחסדי ה'.

אף שעודד וחיזק את רוחם של האחרים – לא היתה השלווה מנת־חלקו. הוא ידע סבל רב ותלאות לאין־ספור. בתחילה היו אלה נגישותיהם של אנשי השלטון הרוסי ולאחר־מכן – פרעות השכנים וצבא המתקוממים. כאשר ראה כי סכנה נשקפת לחייו, ברח והסתתר ביערות, בהשאירו אחריו הפקר את ביתו ואת ספריו היקרים.

התפילין שאבדו ונמצאו

בעת מנוסתו מסאסוב, אנוס היה להשאיר אחריו, בין השאר, גם את התפילין דרבינו־תם היקרים שהיו עמו. הם היו חשובים במיוחד בעיניו לפי שקיבלם בירושה מסבו האדמו"ר בעל 'לב שמח'. משמשו נאלץ היה לזרוק את התפילין לבאר־מים עמוקה בחצרו. כעבור חודשיים הוציאו את התפלין מן הבאר והפלא היה גדול, כי על אף שהיו רטובים, הרי האותיות בפרשיות נשארו בשלימותם והנם כשרים עד עצם היום הזה. תפילין אלה נמצאים אצל בנו הרב יואל טייטלבוים, האב"ד דקיריהאז.

כאמור עזב רבי חנוך־הניך את סאסוב והתחבא ביערות. שם המשיך ביתר־

שאת בעבודת־הקודש שלו, כשהוא מתמיד בלימודיו ועוסק בכתיבת הרבה חידושי־תורה, גם כאשר לא היו לידו שום ספרים ללימוד ועיון.

לאחר טלטולים מרובים וסבל בל־יתואר במקומות־המסתור שלו, שם פעמיו ללמברג, שם התאחד עם כל בני המשפחה. בשנת תרע"ה החליט האדמו"ר רבי שלמה מסאסוב להעתיק את חצירו לאושווינצים, שם שהה עד שנת תרע"ח, עם סיום מלחמת העולם הראשונה. בשנת תרע"ט חזר ללמברג, מקום שם מצא את כל הקהילה במצב קשה ביותר. שנות המלחמה נתנו את אותותיהן בדלדול מקורות הפרנסה של אחינו בני ישראל ובחיים הציבוריים של למברג בכלל. סבלם של היהודים נגע ביותר ללבו הרך והרחום והוא השתדל לעזור ולסייע לכל אחד כמיטב יכולתו.

באותם הימים ניטש בלמברג מאבק עז על רקע התקופה הקודרת, שבה ההינו כמה סוחרים יהודיים לנצל את המצב הקשה, לצבור הון ולהתעשר מעוניים ומרודיהם של ההמונים, שביקשו להעלות את מחירי המצרכים החיוניים הדרושים לכל אחד, ובכך לרושש עוד יותר את היהודים המסכנים, שמצוקתם גדולה היתה גם בלאו־הכי. ראשי הקהילה פנו אז אל הרה"ג רבי לייבלה ברוידא, רבה של העיר, אל האדמו"ר הרה"ק רבי מענדלי מאלסק ואל האדמו"ר רבי חנוך־הניך מסאסוב, כי יפעילו את השפעתם הגדולה, ירסנו את פורצי־הגדר למען יחדלו מדרכם הנלוזה. שלושתם כינסו אז אסיפת־עם גדולה בבית־הכנסת המרכזי של למברג. אלפים נהרו למקום והקשיבו רב־קשב לדברי הרבנים, אשר יצאו בחריפות רבה נגד האנשים מפקיעי השערים. שלושת הרבנים אסרו באיסור חמור להפקיע־שערים. האדמו"ר מסאסוב, אף שהיה הצעיר ברבנים, הרי דבריו שנאמרו בלהט דקדושה נשמעו היטב ועשו רושם כביר על כל הנוכחים, ואף עשו את פעולתם הרצויה בריסון הפקעת־השערים.

ממלא־מקום זקנו

בשנת תר"פ נפטר זקנו האדמו"ר רבי שלמה מסאסוב. אלפי חסידיו, כאיש אחד, החלו מעתה לנהור אל נכדו, רבי חנוך־הניך, אשר ציווה שהוא ימלא מקומו, כאדמו"ר ואב"ד סאסוב.

פעילותו של רבי חנוך הניך חרגה מגבולות אדמו"ר לחסידיו ורב לקהילתו. הוא נהפך להיות הדואג הראשי לציבור שמסביבו מתרכזת כל הפעילות הציבורית, באותם הימים שלאחר מלחמת העולם הראשונה שעדיין השאירה אחריה פצעים רבים שטרם הגלידו והשקט טרם חזר לאיתנו. עדיין היו תסיסות מרובות ויהודים רבים סבלו מבעיות שונות. פולין לא שקטה. המפלגות המסוכסכות רבו ביניהן מי יעמוד בראש השלטון במדינה. קטטות ומריבות היו מעשים בכל יום, פה ושם גם פרצה מלחמת־אזרחים שדוכאה על־ידי הצבא. רבים היו היהודים אשר סירבו ליטול חלק במהומות־דמים אלו, ולכן עשו הכל כדי להשתמט מן השירות הצבאי בתורם אחר מקום בו יוכלו להסתתר ולהתחבא עד עבור זעם. באותם ימים הפך בית־מדרשו של האדמו"ר מסאסוב למקום מקלט להרבה אנשים חייבי־גיוס, כאשר הוא דואג למלא את כל

מחסורם. על אף שמתן מחסה לאנשים כאלה כרוך היה בסכנת־נפשות ממש, וכל רגע עלול היה להאסר ולעמוד בפני משפט צבאי – לא התחשב בכל זה, אלא המשיך בפעולותיו, עד שפעם אחת נתפסו שני יהודים שלאחר עינויים שעברו עליהם, גילו, כי הסתתרו בביתו של הרבי מסאסוב. בהיותו צפוי אז למשפט צבאי, נטל את בני משפחתו וברח אתם לצ'כוסלובקיה וקבע את חצרו בקרצקי שבקרפטורוס.

הרבנות בקרצקי

והנה, זכתה עתה העיירה קרצקי למה שלא זכו לכך קהילות גדולות ביותר. שמה יצא מעתה לפניה לשם ולתפארת, בזכותו של האדמו"ר מסאסוב, אשר בחר לכהן בה פאר על כיסא רבנותה, והוא השכיל להאציל מהודו על כל הסביבה.

בבואו לקרצקי, הפך שם ביתו להיות תל־תלפיות ומרכז חסידי עצום. תמיד, ביום ובלילה, בחורף ובקיץ – צבאו על ביתו ומילאוהו מאות חסידים וכן מהמון־העם, אשר באו לבקש עזרה ולדרוש עצה וברכה. באו מרחוק ומקרוב, אנשים מוכי־סבל ומדוכאים ביסורים, מתוך ידיעה ברורה, כי אצל הרבי מסאסוב יוכלו להיושע, שכן תפילותיו מתקבלות וברכותיו מתקיימות.

על אודות רבנותו בקרצקי, רגיל היה לספר את העובדה שהיתה אצל זקנו, בעל 'לב שמח', בעת שהגיע לאלסק וקבע את חצירו בעיירה זו. אנשי הקהילה דאגו שמא לא יוכלו להחזיק את רבם ולספק לו די־מחסורו. הם פנו בעניין זה אל הרבי שר שלום מבלז והשיחו בפניו את דאגת־לבם. משמע את בעייתם, שח להם הרבי מבלז: אתם חושבים אמנם כי הנכם מכלכלים את בית הרב ופרנסת אנשי־חצירו תהיה מוטלת עליכם, אך מוטב שתדעו, כי האמת היא שלא אתם תחזיקו את הרבי אלא הוא יחזיק ויקיים אתכם, כי אלפי חסידים שבאים להסתופף בצלו, מביאים ברכה לעיירה כולה, ומבית הרב יינקו הרבה מתושבי העיירה את פרנסתם בשפע רב...

בד' אמות של תורה והלכה

בקרצקי כמו בסאסוב, לא היו לו לרבי חנוך הניך בעולמו, אלא ד' אמות של תורה והלכה. הונח מעט מסביב מן הצרות הקשות, ואז יכול היה להתפנות כל־כולו לאשר איוותה ואהבה נפשו מאז ומתמיד, להיות שקוע בלימוד התורה. משאת־חייו היתה תמיד להרבות תורה וחסידות, ולקרב את הבריות לאביהם שבשמים. ואכן, עשה ופעל בזה רבות. הוא ייסד ישיבה בקרצקי, שבה התלכד ציבור גדול של בחורים, בתוכם מתמידים גדולים ומופלגים בתורה, אשר הודרכו על במתי התורה והיהדות.

בערוב ימיו של רבי חנוך הניך, מסר את ניהול הישיבה לידי בנו, הרה"ג רבי יואל טייטלבוים. כאשר זה נתמנה לשבת על כס הרבנות כאב"ד קיריהאז, מילא את מקומו בניהול הישיבה חתנו הרה"ג רבי משה טייטלבוים, בנו השני של בעל 'עצי חיים'.

על אף טירדותיו המרובות של רבי חנוך הניך כאדמו"ר לאלפי חסידים וכרב העיר, שכל מילי־דמתא הביאו בפניו – לא נתן שטירדותיו ירחיקוהו מלימוד התורה ולא פסק פומיה מגירסא. יודעי־חן ידעו לספר, כי זכר את כל הש"ס על־פה יחד עם כל התוספות עם דיבור המתחיל שלהם. בנוסף לכך היה גם בקיא גדול בתורת הנסתר ובכתבי האר"י ז"ל, ובכל הספרים שבהם למד, רשומים היו החידושים שחידש בכל מקצועות התורה. אהב מאד ספרים. מקורביו ידעו לספר, כי כאשר נזדמן לידיו ספר שזה עתה יצא לאור, ידעו כי לא ילך לישון, עד שלא יעבור על הספר מתחילתו ועד סופו, וכל דבר שלמד או ראה, היה אצלו 'כמונח בקופסא'.

בלהט תפילותיו הנלהבות

מיוחד במינו היה האדמו"ר מסאסוב בתפילותיו הנלהבות שהיו יוצאות ובוקעות מלבו החם והרחום. תפילתו היתה יוקדת, כולה אש־להבה, רווייה דמעות ותחנונים, וכמידת ההתלהבות כן גם מידת השמחה שבתפילתו, בבחינת: 'עבדו את ה' בשמחה'.

התפילות בסאסוב, בימות החול או בשבתות ובמועדים – לא היה הבדל ביניהן מבחינת היקוד וההתלהבות. תמיד היתה תפילת האדמו"ר מסאסוב מרעידה את הלבבות ואת כל נימי־הנפש של שומעיהן. כל באי בית־מדרשו חשו באווירה של קדושה ורוממות־הנפש בעת שהאדמו"ר התפלל. במיוחד היה הדבר בתקופת הימים־הנוראים. עוד כמה שבועות לפניהם, אפשר היה לחוש בחצירו באווירת ימי־הדין הקרבים ובאים. האדמו"ר השכיל לסחוף עמו בתנופת־ההתלהבות את כל אלה אשר באו במחיצתו, את כל החסידים והאוהדים המרובים, אשר באו לשאוב הימנו מלוא־חופניים של אהבת ה' ויראתו.

שיא־ההתלהבות בעבודת־הקודש שלו הגיע בערוב־שנותיו, כאשר שמיה של קרפטורוס התקדרו בעננים שחורים, והשואה החלה להתקרב בצעדי־ענק. תפילותיו בימי ראש־השנה ויום־הכיפורים הללו, מלאות היו בכיות ותחנונים, דמעות חמות ניגרו וזלגו מעיניו ללא הפוגה, תוך שהוא מפיל תחינה ותפילה על אחינו בני ישראל הנתונים בצרה ובשביה.

הכל היה אצל האדמו"ר מסאסוב בגדר של תפילה חמה ולוהטת. לא רק השעות שהוא הקדיש לתפילה ממש היו כך, אלא גם כל אותן השעות שבהן נאלץ היה להקדיש לקבלת פניהם של כל הפונים אליו, חסידים ואנשים שבאו לבקש עזרה, עצה וברכה, – גם אלו נחשבו אצלו בתור תפילה. ומכוח זה סיפר פעם למקורביו, כי אביו־זקנו, בעל 'לב שמח', הנהיג לקבל פני חסידים לפני התפילה, וכך המשיכו גם לנהוג בסאסוב. והנה, אירע פעם אחת, שהאדמו"ר מאלסק השתהה בקריאת ה'קוויטלאך', עד אשר בא אליו משמשו והעיר לו, כי כבר הגיעה השעה שצריך להתפלל. הפטיר והשיב לו בעל ה'לב שמח': 'אני יושב כבר כל הבוקר ומתפלל בעבור בני ישראל, ואתה בא עכשיו ואומר לי שצריך להתחיל להתפלל?!...'

אהבת־ישראל ואהבת ארץ־ישראל

מפורסם היה האדמו"ר מסאסוב כאיש־השלום וכמי שאהבת ישראל תפסה אצלו מקום מרכזי ומילאה את כל חדרי־לבו. הוא לא גילה שום התעניינות בעסקי מפלגות פוליטיות. לא נקט שום עמדה בעניין של התארגנות חרדית, ונמנע מלהיכנס לכל ריב על עניין של רבני קהילות. התרחק לחלוטין מכל מחלוקת.

ברם, רק בענין אחד יצא מגדרו, והיה זה כאשר החילוניים הקימו במונקאטש את הגימנסיה העברית, ונשקפה אז סכנה חמורה להתפשטות החינוך החילוני בכל יתר הערים של קרפטורוס. אז יצא באיסור חמור נגד מהרסי חומת־היהדות והביע את התנגדותו הנמרצת והתקיפה ביותר לכל שינוי, ולו הקל ביותר, במבנהו ובתוכנו של החינוך התורני, כדרך שהוא מסור לנו מדור־דור.

בה בשעה, הפגין אהבה עזה לארץ־ישראל. כל ימיו התגעגע וציפה כי יוכל לעלות לציון ולהשתקע בארצנו הקדושה. לא פעם התבטא בפני אנשי־ביתו ובפני חוג מקורביו כי הוא מחכה רק לנישואי בניו, ואחרי־כן יסע לארץ־האבות. אולם משאת־נפשו זו לא נתגשמה מעולם, כי מן השמים עיכבוהו.

בר־בזמן היה מעודד רבים לנסוע לארץ־ישראל. מאות מחסידיו ואנשי־שלומו עלו לארץ־ישראל הודות להשראתו והשפעתו. יוצא מן הכלל היה, כאשר באו אליו הורים להתייעץ עמו בעניין נסיעת בניהם או בנותיהם, אז דרש מהם כי קודם יחפשו עבורם שידוך הגון ורק אחרי החתונה יוכלו לנסוע לשם, להקים בתים נאמנים בישראל.

מידותיו התרומיות

ובכדי לתת ביטוי לאהבתו העזה, לארצנו הקדושה, תומך היה ביתר־שאת וביתר־עוז בישיבות הקדושות ומוסדות התורה בארץ־ישראל. במיוחד היה מושיט את עזרתו הנדיבה ותומך בעין יפה בשומרי־השביעית שבארץ־ישראל, באומרו ובציינו, כי בכך הוא מתכוון לצאת ידי חובת קיום מצוות השמיטה.

פעם הילווה לשאר־בשרו, הרה"ח ר' משה מוורצקי, סכום של שמונה מאות כתרים צ'כיים, אשר היו נחוצים לו להכנסת־כלה. כעבור שנים בא ר' משה להחזיר מאתיים כתרים על־חשבון החוב. השיב לו האדמו"ר ר' חנוך הניך: 'אינך חייב לי אף פרוטה'. התפלא הלה ואמר: 'הייתכן?' שהרי היה הסכום גדול מאד. השיבו שוב הרבי מסאסוב: 'בשנה שחלה בה שמיטה, לא עשיתי פרוזבול מתוך כוונה תחילה, כדי לשמט את החובות'...

פעם השכיל לתת דוגמה אישית, עד כמה חייב חסיד למסור את נפשו למען רבו. רגיל היה לעיתים תכופות לנסוע אל דודו־זקנו רבי איציקעל מאלסק, להסתופף בצילו ולהתבשם מאורו ומתורתו. הרבי־דודו, מרבה היה להראות לו אותות של חיבה, קירב אותו ללא־שיעור וללא גבול. וכאשר ברבות השנים היה מספר על עבודתו בקודש של דודו האדמו"ר מאלסק, היו עיניו זולגות דמעות ללא־הרף. והנה, לאחר פטירת חותנו בעל ה'קדושת יום טוב', נודע לרבי

חנוך־הניך כי רבו נפל למשכב. מיד קם ונסע אליו לבקרו בחוליו. בבואו לביתו ראה כי מחלתו גברה מאוד. אז החליט שלא להיכנס אליו, וזאת מתוך שחשש כי בוודאי ישאלנו על שלומו ובריאותו של חותנו, האדמו"ר מסיגט, ודבר פטירתו יסב לו צער רב. לכן, עמד לו מאחורי הדלת במשך שבוע ימים ורק מרחוק העיף עליו מבט, על אף שראה כי ימיו ספורים ומאוד השתוקק לדבר עמו כמה מלים לפני הסתלקותו. עד־כדי־כך ידע לכבוש את תשוקתו ורצונו, וכל זאת מתוך מסירות למען רבו, אשר אותו העריץ במידה שאין לה גבול ושיעור.

ענני־החושך מתקדרים

כך התנהלו להם החיים בחצר בית סאסוב אשר בקרצקי, עד אשר שמיה של יהדות קרפטורוס נתקדרו בעבים שחורים, וזאת עם פריצתה של מלחמת העולם השנייה, כאשר לפי הסכם מינכן, הידוע לשימצה, כבשו ההונגרים את קרפטורוס מידי הצ'כים והיהודים החלו לחזות מבשרם את התפשטותה של שנאת ישראל, אשר כבשה בסערה את הכל, והשתלטה על המדינה כולה.

מלכות־הרשע הוציאה מדי יום־ביומו חוקים אכזריים. היהודים איבדו את מקור־פרנסתם ומטה־לחמם נשבר. הגברים הצעירים נלקחו לעבודות־כפייה, ואלפים־אלפים נשלחו לקווים הקדמיים של החזית, שם נערכה המלחמה בין צבאות רוסיה וגרמניה. גברים אלו הוצאו לשם בהשאירם מאחוריהם את בני משפחותיהם, בעירום ובחוסר־כל, ובו בזמן הם נתונים לנגישותיהם של החיילים והז'נדארמריה ההונגרית, אשר עשו הכל כדי להגביר את הרדיפות ואת הסבל שלא ניתן לתארו, שהם גורמים ליהודים. גזירות איומות ניתכו ללא־הרף על ראשי היהודים, והקשה שבגזירות היתה זו אשר אמרה כי יהודים או נתיני־חוץ שלא יוכלו להוכיח כי הם ואבותיהם היו אזרחים הונגריים, ייעקרו באכזריות מרובה מבתיהם. אמרו ועשו. הללו הוצאו באכזריות וסאדיזם מבתיהם, הובלו בקרונות־משא לאוקראינה, מעבר לנהר דנייסטר, ושם הומתו בידי המרצחים הנאציים ועוזריהם האוקראינים וההונגרים במיתות אכזריות. גזירה זו איימה גם על ביתו של האדמו"ר מסאסוב, וזאת על שום היות נתין פולני. כאשר התקרבה הסכנה החמורה הזו לעבר תחום־מושבו, נאלץ היה למצוא מחסה כדי להסתתר בו מעיניה של הבולשת ההונגרית.

בחסות שבת־קודש

בקיץ שנת תש"א החלו הצוררים ההונגריים לבצע את תוכניתם השטנית בגירוש אלפי יהודי רוסיה הקרפטית, מבלי שיבחינו בין אזרח לאזרח. הראשונים בתור, היו תושבי הקהילות היהודיות שנמצאו סמוך לגבול הפולני, כלומר כמעט כל היהודים שהתגוררו באיזור ההרים הנקרא 'וועראכווינע'. גזירה זו כבר נגעה גם לביתו של האדמו"ר. לא פעם דיברו בניו על לבו כי יעזוב את קרצקי ויסתתר מפני השלטונות ההונגריים האכזריים עד יעבור־זעם, אולם הרבי דחה את העניין עד קצה גבול האפשר.

כאשר הלכה וקרבה הסערה לקרצקי, הגיעה כלתו הרבנית חיה רוזה, בתו של האדמו"ר מסאטמאר, אליו והאיצה בו לעזוב חיש־מהר את ביתו. היה זה בערב־שבת וכבר הגיעו שמועות על התחלת הגירושים ואף מן הכפרים הסמוכים כבר נלקחו אנשים למשלוח. ברם, רבי חנוך־הניך עמד על דעתו שאין לזוז מן המקום בערב שבת. ואכן, נשאר שם בשבת, והוא המשיך במשך כל השבת בעבודת־הקודש שלו במנוחה ובשלוות־הנפש, כאילו לא אירע דבר, בלי שיראה שום סימנים של פחד.

ברם, במוצאי־שבת שינה מיד את טעמו. מיד לאחר ההבדלה אמר לאנשי־ביתו לארוז את החפצים. ולאחר שהחליף את בגדי־השבת שלו ולבש בגדי־חול, התחיל לזרז לעזוב את המקום בהקדם האפשרי, באומרו: 'עד עכשיו הגנה עלינו השבת שלא תאונה לנו כל רעה, אולם מעתה מוכרחים למצוא תחבולות איך להינצל מן הרשעים הללו'. הרבי לא הסכים אפילו להמתין עד אשר תגיע המכונית שהזמינו למענו ולא הלך לביתו הפרטי אלא דרש להתרחק מן הסביבה מהר ככל האפשר. כאשר נשאל על־ידי אנשי־ביתו למה הוא עוזב ולאן, השיב, כי ברצונו לעזוב את הסביבה מכיוון שיש ברצונו לבוא לקבר־ישראל...

שליחי־ההרג נבהלו מפניו

האדמו"ר מסאסוב עזב את המקום והחל לנדוד ממקום למקום עד שהגיע לבית־מלון מבודד שנמצא בין הרים ומוקף יערות. היה זה בסביבות העיר סאטמאר. במקום זה חשב לנוח מעמל־הדרך ואולי להסתתר בו עד עבור־זעם. מקום־מחבואו ידוע היה רק למספר קטן של חסידים, שהיו באים לבקר את רבם כדי להצטרף למניין לתפילה, ומיד לאחר התפילה היו מסתלקים כדי שלא לעורר שום חשד.

באחת השבתות הקיפו הז'נדארמים ואנשי הבולשת ההונגרית את בית־המלון, ערכו חיפוש מדוקדק בכל המקומות, בדקו את הניירות והתעודות וחקרו את כל האורחים אם אין זרים מסתתרים במקום. החסידים חרדו לשלומו של רבם, ביודעם כי אין בידיו שום תעודות. הם פחדו ביותר שרשעים אלו עלולים לגלותו, לאוסרו ולהובילו בשבת לבית־המעצר. כאשר באו לאדמו"ר וסיפרו לו כי עוד מעט הם עלולים להיכנס גם לחדרו, השיב להם בשקט: 'אל דאגה! זה לא נורא!'... והוא המשיך לשבת בבית המדרש ולעבור על פרשת השבוע, שניים מקרא.

והנה, בא הרגע, והז'נדארמים המשולהבים התפרצו לבית־המדרש, אך בהגיעם למקום נעצרו על־יד הדלת, כשהם נדהמים למראה ישיבתו השלווה והרגועה בכורסתו. הם אמנם התקרבו למקום מושבו, אך לא פנו אליו ולא דיברו אליו אף מלה. רק בינם לבין עצמם, אמר אחד לשני: נעזוב אותו, כי הכרת־פניו עונה בו, שהוא קדוש־עליון ואסור לפגוע בו...

לאחר שפסקו הגירושים לאוקראינה, לא שב רבי חנוך הניך לביתו שבקרצקי, אלא עבר לגור לקיריהאז, שם כיהן בנו, הרב יואל, כרב העיר ואב"ד וכן ניהל שם ישיבה גדולה. בעיר זו שהה עד סמוך לפטירתו.

למען יזמרך כבוד

מסורתו הגדולה של האדמו"ר רבי חנוך־הניך להחיות לב־נדכאים ולהושיע אומללים לא פסקה מאומה גם בימי־הסער הללו. אדרבה, הוא נתן לכך ביטוי עוד יותר רחב ויותר מעמיק. יהודים אומללים הירבו לבוא אליו בשנות־המצוקה הללו, לתנות בפניו את צרותיהם ולשפוך את מרי־לבם. הוא היה ער ורגיש לכל המתרחש, והשתדל לעודד ולחזק לב נדכאים, להפיח תקווה וביטחון באנשים מלאי־יסורים, גלמודים ונדכאים וחסרי כל ישע. כל הנכנס לביתו היה יוצא מחוזק ומעודד בצרתו. נפשו בכתה במסתרים על צרותיהם של בני ישראל, וכאשר ראו אנשי ביתו כי דבר זה מתיש את כוחו הגופני, העמידו שני אנשים על הפתח לבדוק כל בקשה אצל האנשים, והיו מזהירים את הנכנסים אליו פנימה, שלא להביא לפניו את האמת המרה, כי הדבר הוא ממש בנפשו.

דברי־התורה שאמר סמוך לפטירתו, היו מוסבים על הפסוק: 'למען יזמרך כבוד ולא ידום...' (תהלים ל, יג) וכך פירש: ישנם שני אופנים בעבודת ה', כאשר בן־אדם זוכה והצלחה מאירה לו פנים, הוא מתברך בעושר ואושר ואך טוב הוא מנת־חלקו, כי אז כל העבודה שהוא עובד את ה', היא בלב שמח מתוך שירה וזמרה. אולם, כאשר קורה ח"ו ההיפך, צרות רבות סובבות אותו, הוא מדוכא ביסורים ובטירדות־הזמן הקשות, כי אז הרי כל עבודתו בתורה ובתפילה נעשית מתוך עצב ושברון־לב. וזהו מה שהתפלל נעים־זמירות־ישראל על עם ישראל, כי הקב"ה ישפיע לנו אך ורק שפע־ברכה, כדי 'למען יזמרך כבוד', שתמיד נוכל להלל ולשבח את ה' על כל הטובות שגמלנו, אולם 'ולא ידום', שלא נצטרך ח"ו לעבוד את ה' מתוך יסורים וצער, באותה בחינה ידועה של 'וידום אהרן'...

האדמו"ר רבי חנוך־הניך נפטר ביום ז' חשון תש"ג, כאשר סערת־השואה הלכה וקרבה בצעדי־ענק לעבר רוסיה הקרפטית. קברו ניכרה בסאטמאר, ליד קברו של הרהגה"צ רבי יהודה גרינוואלד, רבה של סאטמאר, בתוך האהל שהוקם על קברו.

הוא השאיר אחריו ברכה הרבה חידושי־תורה. לאחר המלחמה, התחיל בנו, הרה"ג רבי יואל טייטלבוים להוציאם לאור. עד כה נדפס ספר 'שם הגדולים', הגהות על מדרש־רבה, הגהות על הרמב"ם ועל שו"ת 'נודע ביהודה' ו'מהרש"ם' וכן מתכוננים להוציא לאור את דברי־התורה שאמר במרוצת השנים, והללו כבר ערוכים ומוכנים לדפוס.

בנו וממשיך־דרכו

בנו בכורו של האדמו"ר רבי חנוך־העניך היה הרהגה"צ רבי חנניה יום טוב ליפא טייטלבוים, אב"ד סמיהאלי וחתנו של האדמו"ר מסאטמאר. עד תקופת השואה ישב בסאטמאר, כאשר הוא ממלא תפקידים רבים מגוונים בקהילת סאטמאר, כראב"ד וכראש־הישיבה וכמפיץ תורה לרבים.

הרב מסמיהאלי הצליח בשנות מלחמת העולם השנייה להיחלץ מציפוני שלטון־הרשע שהשתרר בהונגריה. לאחר שקלגסי הנאצים פלשו להונגריה

החלו מיד להפעיל את חוקי־הרשע שלהם, בפוקדם על הקמת גיטאות לכליאת היהודים עד למועד גירושם למחנה ההשמדה באושוויץ. הסיכוי היחידי להינצל מציפרני החיה הנאצית היה בעזיבת הונגריה. יהודים רבים עשו מאמצים בכיוון זה, כלומר לחצות את הגבול ולהגיע לרומניה אך רק מעטים הצליחו בכך, ובתוכם, כאמור, גם הרב מסמיהאלי.

היתה זו רק תחנה אחת במסע־נדודים, סבל וצרות, שכן עוד הרבה מאוד עבר עליו עד אשר הצליח להגיע לחוף־מבטחים, ביחד עם רעייתו הרבניה חיה רוזה. שניהם ניצלו וזכו לקבוע את דירתם בעיה"ק ירושלים. עם הגיעו לעיר־הקודש, נעשה מיד ביתו בית ועד לחכמים ומרכז של פעולות ומעשים לטובת פליטי־החרב. הוא המשיך במסורת הקדושה של אביו הגדול לסייע לכל הפונים אליו, ואמנם הקדיש עמל רב לסייע בידי כל נצרך. כל מי שפנה אליו מצא אצלו אוזן קשבת, ובמיוחד פתח את דלתות ביתו בפני ניצולי מחנות־ההסגר שזכו להגיע לשערי עיר הקודש ירושלים.

באותם ימים גבר זרם הפליטים שהגיע לארץ, אודים מוצלים מאש־התופת של השואה הנאצית האיומה. כל אלה שהגיעו, היו תשושים ומדוכאים ביסורים. ביתו של גאב"ד סמיהאלי הפך עד־מהרה כתובת לכל בחור פליט.

תלמידים רבים לא ישכחו לעולם באיזו אהבה ורוך אבהי קיבל האדמו"ר מסאסוב את פניו של כל בחור חדש, מתוך דאגה לכל מחסורו, להלבישו, להנעילו ולהאכילו, כשהוא מתענין במצבו ומתאמץ לעודדו ולחזק את רוחו. לא רק בני הישיבה נתקבלו באהבה ובשמחה בביתו, אלא גם רבים מפליטי־החרב שבאו לירושלים היו פוקדים את ביתו. והוא ביחד עם הרבנית, היו משתדלים לסייע בידם למצוא בעבורם מקור פרנסה ולאפשר להם לשקם את חייהם ולהקים מחדש את הקן המשפחתי שלהם.

קרית 'ישמח משה'

גולת־הכותרת של פעולותיו הברוכות של האדמו"ר מסאסוב בארץ־ישראל, היתה בהקמת הקריה 'ישמח משה', באיזור שבין בני־ברק לפתח־תקוה. היתה זו פעולה נועזת ומבריקה, אשר הפיחה רוח־חיים בפעולה המסועפת להרחבת הישוב החרדי בארץ־הקודש, תוך השתלבות במעגל הקמת קריות חסידיות המחדשות את תוכן־החיים של חסידות משולבת ביוזמה יוצרת ופוריה, עם שזה מעתיק מחדש את דרך חיי־החסידות המקורית.

לשם ביצוע הרעיון הנועז, עשה האדמו"ר מסאסוב מספר שנים בארצות־הברית, כדי לגייס את האמצעים הכספיים וההון הדרוש למטרה זו. לאחר מאמצים מרובים זכה לראות ברכה בפרי עמלו, כאשר בנייני הקריה התחילו להתנוסס לתפארת ובמרכזם – מוסדות התורה: ישיבה ובניין בית־הכנסת שהוקמו במיטב השכלולים וההידורים. גם כל בנייני הקריה הוקמו בפאר רב, כשהם זוכים להערכה מרובה בכל החוגים.

ברם, האדמו"ר רבי חנניה יום טוב ליפא טייטלבוים אב"ד סמיהאלי והאדמו"ר מסאסוב, לא זכה לבצע את כל תוכניותיו וחזונו הנרחב, שכן

בעיצומם של שלבי־הפעולה חלה את מחלתו הקשה ונבצר הימנו לבצע את כל רעיונו הגדול. הוא נפטר בירושלים ביום י"א אדר תשכ"ה ואוהלו הוקם בטבריה, ליד אוהל רעייתו הרבנית רוזה, בתו של האדמו"ר מסאטמאר.

צאצאיו האחרים של האדמו"ר מסאסוב

האדמו"ר הרהגה"צ רבי חנוך־הניך מסאסוב נשא לאחר פטירת רעייתו הרבנית בשנת תרפ"ח, את אשתו השניה, הרבנית ברכה, בת הרה"ג רבי יצחק מאיר האגר, ממשפחת אדמו"רי קאסוב־אפט, ובשנת תרפ"ט נולד בנו, הרב יצחק־מאיר. הוא היה יניק וחכים ואת חינוכו קיבל אצל אביו הגדול.

בשנת תש"ג, והוא רק בן חמש־עשרה שנה, נתקבל למלא את מקום אביו כרבה של קרצקי, אך לא יכול היה לכהן זמן רב בתפקיד זה, שכן הוא הובל למחנה אושוויץ, ביחד עם בני קהילתו. משם נלקח למחנה אבנזה ונהרג בו על קידוש השם בחודש אייר תש"ה.

בתו של האדמו"ר רבי חנוך־הניך, הרבנית חנה, אשת הרה"ג רבי משה טייטלבוים, אב"ד זנטה, נהרגה על קידוש השם באושוויץ, ביחד עם שלושת ילדיה, ביום ב' דשבועות תש"ד.

בתו הצעירה של האדמו"ר מסאסוב, הרבנית מאטיל, זכתה להינצל מציפרני הנאצים בברחה ביחד עם אחיה רבי חנניה יום טוב ליפא והגיעה לירושלים. היא נישאה להרב הגאון אברהם גרשון זק"ש, ראש ישיבה מפורסם בניו־יורק, בנו של הרב הגאון רבי מנדל זק"ש, חתנו של בעל החפץ חיים.

הרב ר' יואל טייטלבוים

בנו השני של האדמו"ר מסאסוב, רבי חנוך הניך – הוא הרב ר' יואל טייטלבוים, אב"ד קיריהאז והגלילות אשר ברוסיה הקרפטית. עוד בגיל צעיר התבלט בתשוקה לתורה ובהתמדתו בלימודה. כשרונותיו הגדולים איפשרו לו עוד בימי־עלומיו לעלות מעלה מעלה בתורה.

כבר בגיל חמש־עשרה נתפרסם שמו כלמדן מופלג והוא הוכתר בסמיכת־חכמים על־ידי הרה"ג רבי יוסף צבי דושינסקי, רבה של חוסט ואחר כך רבה של היהדות החרדית בארץ ישראל. כן קיבל סמיכת־חכמים מהרה"ג רבי שמואל אנגל מראדומישל, אשר התגורר בעת ההיא בקאשוי, ומהרה"ג רבי לוי יצחק גרינוואלד אב"ד צעהלם וכן מעוד כמה גדולים בתורה. אחר שקיבל התרת־הוראה מגדולי ישראל אלה, התחיל לפסוק בענייני איסור־והיתר ודת־ודין ועמד, בעיקר, לימין אביו בניהול הרבנות בקרצקי.

בשנת תרצ"ד נשא לאשה את הרבנית טשרנה, בתו של הרב הגאון רבי יוסף הלוי, חתנו של הרה"ג רבי אליהו קליין מהאלמין, שהיה בנו של האדמו"ר המפורסם הרהצה"ק ר' שמלקא מסליש. בעת המצור והמצוק כאשר יהודי קיריהאז הובאו לאושוויץ הגיעה לשם גם הרבנית מקיריהאז, ואחרי כמה חודשי עבודת הפרך במחנה היא נהרגה על קידוש השם בשנת תש"ה.

בשנת תרצ"ה נתקבל לכהן כאב"ד קיריהאז והגלילות ושמו יצא לפניו כאחד הרבנים הצעירים העולים. גדולות עשה בכל תחומי הדת, ואנשי העיר כיבדוהו ביותר. הרב ר' יואל השכיל לסדר את ענייני הכשרות על הצד היותר טוב. בכל מקום מינה מורי־הוראה ושוחטים יראים ושלמים, אשר הועמדו תחת פיקוחו הישיר. אל רבנותו בקיריהאז היו מסונפים עוד שלושים ושמונה קהילות מהגליל, ומדי פעם נהג הרב לבקר בקהילות הללו, התענין בכל פרט ופרט, וכך מילא תוכן אמיתי את פעילותו הרבנית, כשהוא מתכנן מדי פעם פעולות נוספות לחיזוק בדקי־הדת, ועמד במרץ על משמרת־הקודש שהופקדה בידיו.

במיוחד התמסר רבה של קיריהאז לחינוכו של הדור הצעיר. לשם כך ייסד וניהל ישיבה בת מאה תלמידים, אשר נתקבצו מכל הסביבה, וביניהם היו גם תלמידים מופלגים בתורה וגם מבוגרים ממנו בגילם. ישיבה זו בקיריהאז התקיימה עד תקופת השואה והוציאה מתוכה מחזורים של מאות תלמידים, אך, למרבה הצער, רק מעטים מהם זכו להישאר בחיים לאחר מלחמת העולם השנייה. השרידים הללו מפוזרים בכל רחבי־תבל, ויש מהם שממלאים תפקידים של מורי־הוראה, ראשי ישיבות, בעלי־בתים תלמידי־חכמים ויראי־שמים המקושרים אל רבם עד היום.

הרב טייטלבוים בעצמו עבר את כל מוראות השואה ובתום מלחמת העולם השנייה, לאחר שמצא את קהילתו חרבה ושוממה, עבר להתגורר לזמן קצר בסאטמאר, שם פעל רבות לטובת שארית־הפליטה ובמיוחד לתיקוני עגונות. ביתו נעשה כתובת מרכזית למאות פליטים אשר עברו את סאטמאר בדרכם לארץ־ישראל או למדינות אחרות. רבים היו הפונים אליו לקבל עצה ותושיה. כל קשה־רוח שנכנס אליו לתנות בפניו את צרותיו, היה יוצא ממנו מלא חיזוק ועידוד, מתוך תקוה לעתיד טוב יותר.

לאחר מלחמת העולם השנייה, חש הרב טייטלבוים כי אין שום תקוה לכונן את הקהילות ההרוסות שנחרבו בידי הצורר הנאצי וכי אין שום עתיד לשרידי השואה, ולכן החליט לעזוב את המקום והוא השתקע בארצות־הברית. מיד עם בואו לשם, התלכדו מסביבו שארית בני־קהילתו וכן חסידי אביו, האדמו"ר מסאסוב.

להנצחת שמו וזכרו של אביו, האדמו"ר מסאסוב, הקים הרב ר' יואל בניין בית־כנסת מפואר 'בית חנוך הענ"ך'. הבית הוקם בבורו־פארק שבברוקלין. במקום נמצא כולל אברכים שבו לומדים תלמידי־חכמים אשר תורתם אומנותם, כשהם משוחררים מן העול של בעיות חומריות. קול התורה מהדהד מבית־מדרשו.

הרה"ג רבי יואל זכה להעמיד דור ישרים יבורך, בנים ובני בנים מופלגים ומושלמים בתורה ובמצוות. הוא נשא את הרבנית חנה, בתו של האדמו"ר רבי יצחק אייזיק האלברשטאם גאב"ד סלוטפיני, שהיה חתנו של בעל 'עצי חיים' האדמו"ר מסיגט. בניו הם:

בתו הכבודה והמושלמת מרת העסי, אשת הרב משה ניימאן, תלמיד חכם בר אוריין, איש יקר רוח ונדיב לב. בנו המפורסם לתהילה הרב חנוך הניך, שנתגדל על ברכי אביו בתורה וביראה, באווירה של חסידות סאסוב, וזוגתו איטה

מצאצאי קאמארנא־בלז. בנו הרב יצחק אייזיק, נתגדל בדרכי התורה וחסידות בבית אביו, ומפורסם ברדיפת צדקה וחסד, וזוגתו מלכה עלה מצאצאי צאנז־בלז. ובנו המושלם בתורה ויר"ש מו"ה יהושע.

מפעלי הנצחה של האדמו"ר מסאסוב

בנו, הרה"ג רבי יואל טייטלבוים, אב"ד קיריהאז, ממשיך בפעולות להנצחת זכרו של אביו הדגול, כדי שאור תורתו לא ישקע ונרו לא ידעך.

ליום הזכרון בשנת תשל"ה סיים כתיבת ספר־תורה לשמו ולזכרו של האדמו"ר רבי חנוך־הניך. הספר נכתב על ידי אחד מגדולי סופרי סת"ם בירושלים. טקס הכנסת ספר־התורה נעשה ברוב פאר והדר, בהשתתפות רבנים, ראשי ישיבות, אישים חשובים, חסידים ואנשי־מעשה מתלמידיו. בעת החגיגה לסיום ספר התורה העלה בנו, רבי יואל, פנינים מתורת אביו ודבריו שהיו מתובלים בדברי הלכה ואגדה, בעמקות ובחריפות, עשו רושם רב על הציבור, ובמיוחד כאשר תיאר בפניהם את דמות־דיוקנו של אביו, אשר היה בקיא גדול בש"ס ובפוסקים, בנגלה ובנסתר, ורבים נושעו על־ידו.

רבה של קיריהאז היה מפורסם, עוד בצעירותו, כפוסק מובהק בשאלות של דת ודין, באיסור ובהיתר, בדיני ממונות ובעניינים שבין אדם לחבירו. אך בשנים האחרונות אין הוא רוצה לעסוק בענייני רבנות והוא מעדיף לנהל את אורח־חייו כאדם סגור ומרוכז בתוכו. על אף כל זאת, מפורסם שמו כמומחה גדול בדיני ממונות ורבים הם שעדיין פונים אליו בשאלות הלכתיות מסובכות, בהתחשב במומחיותו וכן ביושר־לבו ושכלו.

כמו־כן מפורסם הרה"ג רבי יואל טייטלבוים במשנתו וגם במידותיו התרומיות. הוא מוכן בכל עת לעזור לכל אדם בשעת דוחקו, לחזק ידים רפות ולעודד רוח נשברה, ומפזר כספו לצדקה ובמעשיו הטובים והנעלים הוא מהווה הוכחה חותכת שלא נותקה השרשרת של צדיקי בית סאסוב.

מתוך הספר: ראשי גולת אריאל

צפורה רוזמן (ווייס)

זכרונות מהשנים היפות, והימים השחורים

נולדתי בשנת 1924 בקרצקי, כבת למשפחת וייס. יש ברצוני לכתוב לזכרון בספר על משפחתי, מה שהתרחש בביתנו בשנות ילדותי ונעורי. אבי, אברהם ב"ר עקיבא ווייס יליד 1888, ואמי, זיסל ב"ר ישעיהו פרידמן ילידת 1890, ז"ל. היינו משפחה ברוכת ילדים, שישה בנים וארבע אחיות. ביתנו עמד בחצר גדולה יחד עם בית סבא וסבתא וביתו של דוד ישראל וייס ומשפחתו. כולנו גרנו סביב

אותה חצר, שבה היתה גינה לגידול ירקות לצורכי הבית. ברשות המשפחה היתה חנות שפירנסה אותנו בכבוד. התושבים הרותנים שמן הישובים הסמוכים באו לערוך קניותיהם בעיירה שלנו, משום שבה היתה חנות נעליים של חברת 'באטה' המפורסמת. זו היתה חנות יחידה באיזור. יתר המצרכים קנו בחנויות של היהודים.

ההכנות לשבת

אמי התחילה בהכנות לשבת כבר ביום חמישי, וימי שישי היו מוקדשים כולם לכך. הימים האלה היו הימים היפים ביותר בשבוע. הבית היה מצוחצח, השולחן מכוסה במפה לבנה והפמוטים עם עשרים ואחד נרות דולקים, ואווירת קדושת השבת היתה מורגשת בכל פינה בבית. בלילות שבת הייתי מתיישבת על ספסל בחצר שלנו עם חברות, ומפטפטות עד מאוחר בלילה, בגלל שבידור אחר לא היה לנו. לפעמים היה מגיע איזה תיאטרון נודד, שהיה אטרקציה לתושבי המקום ללכת להצגה בימי חול.

כל ימות השבוע היינו עסוקים בלימודים בבית ספר בשפה הצ'כית. הבנים למדו אחרי הצהריים בחדר, ואחרי הבר־מצווה נסעו ללמוד בישיבות. מן הבנות הצליחו מועטות בלבד להגיע לבית ספר תיכון. למזלי אני הייתי מן הבודדות שנסעו ללמוד בתיכון, מרחק כעשרים ק"מ מהבית. שכרנו חדר עם חברה והתחילו הלימודים. באותו זמן כבש הצבא ההונגרי את איזור הקרפטים מידי הצ'כים, וחל איסור על היהודים ללמוד מעבר להשכלה עממית. נאלצתי איפוא לחזור הביתה ולעזור בניהול העסק המשפחתי. כשהשלטון ההונגרי החדש הגביל את היהודים לנסוע ולנהל עסקים ולהביא סחורות, הטילו עלי הורי את התפקיד הזה, כי אני הייתי הבת הגדולה בבית, לאחר שאחותי המבוגרת יוכבד־לאה התחתנה עם ישראל רוזמן יליד קרצקי ונולדה להם בת. ושני האחים דוד־הרש יליד 1912 ואחי יעקב־נחמיה יליד 1919 גוייסו למחנות עבודה. פעם הצלחתי לבקר אותם, ומאז לא שמענו עליהם דבר ומה עלה בגורלם.

לגיסי ישראל רוזמן היה אח אברהם, והוא אירגן חוגים ללימוד שפות. הוא עצמו למד אותן שפות מקריאת עיתונים. גם אני השתתפתי בשיעורים, שנפסקו תוך זמן קצר, כי גם אותו לקחו למחנה עבודה.

רוב היהודים בעיירה נשארו בלי מקור פרנסה, לפי שהשלטונות לקחו מהם את הרשיונות. היה זה מקרה נדיר בתקופה ההיא שלהורי נשאר הרשיון להפעיל עסק. עקב הקשרים המיוחדים שהיו לגיסי ישראל עם ראש העיירה. דבר זה הציל את המצב. אף כדאי להזכיר שבסמוך היתה אחוזה גדולה של בארון. באחוזה התגוררה רק הבארונית, שהיתה ילידת גרמניה, וידידת אמת היתה ליהודי המקום. היא נשארה קונה נאמנה אצל הורי עד הסוף, דבר שאי אפשר להגיד על התושבים הרותנים, שגרו עם שכניהם היהודים מאות בשנים. וכשלקחו מגיסי ישראל את רשיון העבודה, ניהל בעבור הבארונית את עסקי עצי היערות שברשותה, והעסיק יהודים בעבודה, ובכך סייע לפרנס הרבה משפחות.

עולמו של אבא

אבי ז"ל היה חסיד של הרבי מדולנה. כאשר היה הרבי זצ"ל מגיע לקרצקי, התארח בביתנו. לא אשכח את ההתרגשות הגדולה שאחזה בנו כשאמי היתה מכניסה אותנו אל הרבי שיברך אותנו. עד היום עובר בי רטט כשאני נזכרת איזו יראת קודש אפפה אותנו בכניסתנו לחדרו, ובאיזו תמימות האמנו שבברכתו נהיה מוגנים לכל החיים.

אחי ישראל שנסע להכשרה

אחי ישראל היה יליד שנת 1917. אחר לימודיו בישיבות נסע בשנת 1937 להכשרה בסלובאקיה. אחרי זמן מה חזר הביתה להיפרד, כי ברצונו לעלות לארץ ישראל. בבית היתה מהומה גדולה, שכן ההורים חששו שבארץ יפסיק להיות שומר מצוות. ובכן אחי עלה ארצה בשנת 1939 וחי מאז בקיבוץ כפר הנשיא בגליל העליון.

זוכרת אני את מילותיו האחרונות של אבי ז"ל, ברכבת שהובילה אותנו לאושוויץ. הוא אמר: איזה מזל יש לנו שישראל עלה לארץ ישראל וחי שם. אם אנחנו נזכה להישאר בחיים אחרי הגיהנום הזה, ניסע כולנו לחיות ביחד בארץ ישראל.

לצערנו הגדול, ההורים ואחותי יוכבד־לאה והבת הקטנה בת החמש וילד שנולד בגיטו מונקאץ', ואחי ישעיהו בן השתים עשרה, ואחי מאיר בן העשר ומשה'לה הקטן בן שש השנים, ניספו כולם בשואה. כשהגענו לאושוויץ הפרידו אותנו מהם, מבלי להגיד שלום. הי"ד.

ניצלנו שלוש אחיות

אנו, שלוש אחיות, ציפורה, טויבה ופייגי, עברנו את תלאות המלחמה במחנות, וביחד ניצלנו. אחדות נפלאה שררה בינינו. עזרנו אחת לשנייה להתגבר על מצוקותינו ובזכות זאת שרדנו. אחרי שיחרורנו חזרנו לראות את המקום שהיה ביתנו, והחצר הגדולה שהיתה פעם מלאה בילדים, ברעש ושמחת חיים, נראתה קודרת ועזובה. חלונות ודלתות נעקרו, והרס מוחלט שרר בכל. הסתכלתי בכל הסביבה בעיניים זולגות דמעה, ואחרי כעשרים דקות סובבתי את ראשי והלכתי, עם הכרה ששוב לא אראה את המקום לעולם.

נפגשנו עם גיסי ישראל רוזמן, שניצל ממחנות עבודה וחזר. נישאתי לו בשנת 1946. אחרי כשנה עלינו לארץ ישראל, והקמנו בית ומשפחה לתפארת בגבעתיים.

לצערי הגדול נפטר בעלי ישראל בי"ב ניסן תש"ן, אחרי מחלה ממושכת. יהא זכרו ברוך.

אחותי טויבה גרה בניו־יורק, ואחותי פייגי בתל־אביב.

קלרה שטיינר (רוזמן)

הפרוטוקול שמסרתי בבודאפשט

נולדתי להורי אלכסנדר ורבקה רוזמן בעיירה קרצקי, ביום 13.5.1925. השתחררתי ממחנה ברגן בלזן בסוף המלחמה על ידי צבאות הברית, ונסעתי לבודאפשט, ושם מסרתי ב־10.7.1945 עדות במשרד ממשלתי, על כל התלאות שעברו עלי במחנות ההשמדה של הנאצים ימ"ש. הפרוטוקול הזה ועדות של ניצולים אחרים הועברו מבודאפשט לארכיון 'יד ושם' בירושלים. כל העדות שמסרתי נשתכחה ממני במשך עשרות בשנים, עד שהגיעו אלי אנשי הוועד העוסקים באיסוף חומר לספר להנצחת שבע הקהילות שלנו. הם מצאו את הפרוטוקול בארכיון 'יד־ושם', ומסרו לי העתק שלו. כך יכולתי להיזכר ולכתוב על כל הצרות שעברו עלי במחנות בזמן המלחמה.

עדותה של ניצולת השואה

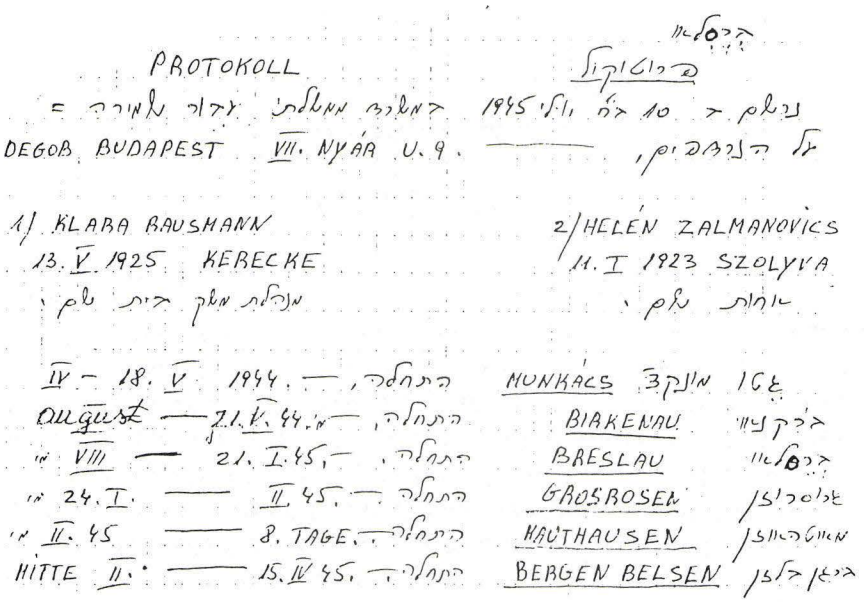
בליל פסח שנת תש"ד השכם בבוקר היינו כולנו במיטות. שמענו דפיקות בדלת. הגיע עורך דין ידיד המשפחה, גוי שגר בשכנותנו. הוא הודיע לנו שהמשטרה מתקרבת לאסוף שש משפחות מנכבדי הקהילה, ולמנותם אחראים לכל יהודי העיירה, שכולם יתאספו בבית הכנסת. הם איימו שאם מישהו יברח, ישלמו על כך האחראים האלה בחייהם. כל יהודי העיירה, חמישים וחמש משפחות הובלו בשיירה ברגל ובעגלות לכיוון סוליבה מרחק של כעשרים ק"מ, ומשם לגיטו מונקאץ'. התירו לנו לקחת מן הבית מעט מזון ובגדים. את הכסף והזהב מסרנו לז'נדארמריה (המשטרה). בגיטו מונקאץ' מסרו ההונגרים את יהודי הסביבה לגרמנים.

מקום הגיטו היה בבית חרושת ללבנים. מן הלבנים סידרה כל משפחה מחיצה לעצמה. הגרמנים בחרו יהודים להיות יודנראט, אחראים לפקודותיהם. נערה אחת שהתנגדה שיקחו את אביה למסדר, קיבלה מכות רצח. אוכל כמובן לא היה מספיק. הגרמנים היו בעלי נסיון והפיצו שמועות שמעבירים אנשים למקומות עבודה, והתחילו להכין רשימות כדי שאנשים יאמינו להם. על תאריך היציאה לעבודה בטראנספורט הודיעו יום קודם. הרשו לנו לקחת רק שמיכות, והבטיחו שגם החבילות יישלחו אחרינו. בקרון אחד דחפו כשמונים איש. יהודי קשיש, כבן שמונים וחמש, התקשה לעלות וקיבל מכות. כל קרון קיבל שתי כיכרות לחם לנסיעה של כשלושה ימים.

כשהגענו למחנה סגרו אותנו בצריפים, ואסור היה לנו לצאת לחצר, לא הטביעו לנו מספרים על היד. התחילו לקחת מאתנו בדיקות דם שהוציאו מן האוזן. הדבר גרם לנו סחרחורת ועילפון. בחורה אחת שחלתה בחצבת נלקחה מיד לבית המשרפות של המחנה. היו איתנו במחנה תאומים בבלוק נפרד והפרידו ביניהם. גם הם עברו בדיקות דם ונסיונות שונים. השכם בבוקר התחיל

המיפקד, ואסור היה לדבר. היו הרבה התעלפויות, כל שבוע עשו סלקציה והבחורות הרזות הוצאו. היינו כאלף וחמש מאות בחורות במחנה.

יום אחד עשו סלקציה. היינו בטוחות שמעבירים אותנו למשרפות, בחרו מאתנו מאה ושישים בחורות, ואני ביניהן, והעבירו אותנו למחנה בשם ברסלאו. הליווי היה קצת יותר אנושי. חילקו לנו קפה וחלב. במחנה הזה עבדנו בייצור נשק שתים עשרה שעות ביום, ושעה הפסקה. מנהלי העבודה היו אכזריים ביותר, כל עבודה שעשינו לא היתה מספיק טובה להם. איימו עלינו שאם לא נשתפר, יחזירו אותנו למחנה בירקנאו. מנהלת העבודה התאכזרה באופן תמידי לפועלות. ב־21.1.1945 הוציאו אותנו מהמחנה כי הרוסים התקרבו. צעדנו ברגל שלושה ימים ולילות בשמלה ומין מעיל בגשם ושלג. לילה אחד עמדנו מחצות עד הבוקר בסערת שלג בזמן שאנשי ה־אס.אס. נכנסו לבלות בבית מרזח. בבוקר התחלנו להמשיך ללכת. אותן שלא יכלו ללכת בקצב הדרוש נורו מיד, והבריאים יותר דחפו עגלות. בהליכה הזאת קיבלנו מכות רצח עד שהגענו לגרוסרוסני. נשארנו כתשע מאות בנות. כשבועיים אחרי זה הובלנו בקרונות פתוחים במשך שישה ימים ולילות בגשם ושלג. היה זה בחודש

היינו 11 אחים ואחיות – אבי היה סוחר עצים, ובגלל החוקים האנטי יהודיים באונגריה ביטלו לו את הרשיון לעסוק בעבודתו.

בכפרנו גרו 60 משפחות יהודיות ובערך 6,000 נוצרים. קשה לתאר את התפרצות השנאה, שבאה לבטוי ברדיפות ומכות.

המצב הכלכלי של רוב היהודים הלך ורע, ולעזרתם באו ארגון־יהודי לעזור במקצת להתגבר על הקשיים.

פברואר, את האנשים הרזים הוציאו והעמידו על יד קיר וירו בהם. זה היה קיר המוות. את היתר דחפו לקרונות כמאה איש בקרון בעמידה, את הבגדים החליפו לנו, קיבלנו תחתוני גברים וחולצה, זה היה כל הביגוד עלינו. הרעב הציק לנו מאוד, את מי שתפסו גונב אוכל הענישו במכות. הגענו לנירנברג. היתה שם הפצצה ושריפה גדולה. נאלצנו להמתין כשלושה ימים בכדי שנוכל להמשיך.

הגענו לברגן־בלזן לבלוק 205. המנהלת האחראית היתה רוצחת. אחותי שהיתה אתי חלתה ולא רציתי להשאיר אותה לבדה. הרוצחת משכה אותי בשערותי והוציאה אותן עם השורש. שבועות רבים היה ראשי נפוח, וגם אני חליתי. ראינו שהשומרים עלינו מרגישים שסיום המלחמה קרב ואז השתנה היחס לטובה. הגרמנים הסתלקו לאט לאט מהמחנה, ותוך זמן קצר נכנסו צבאות הברית. הודות לטיפול שקיבלתי מהם נשארתי בחיים. נתנו לנו אוטובוסים לנסוע לפילזן ומשם הגענו לבודאפשט. אחרי הזוועות שתיארתי אני שואלת איך הצלחתי לעבור את כל זה. אני מודה כל יום לה', על שניצלתי מן הגיהנום הנאצי. הקמנו בחיפה בית חם ומשפחה, והיום אני אמא לילדים וסבתא מאושרת לנכדים.

פנינה (פרלה) לרפלד

לזכור ולספר

נולדתי בעיירה קרצקי. אבי יהושוע ב"ר דוד ווייס, וסבתא רבקה מבית גודינגר ז"ל. אמי רייזל ב"ר שמשון פרבנבלום, וסבתא פרל מבית קירשנבאום ז"ל.

עשרות שנים עברו מאז עזבנו את קרצקי, העיירה שבה נולדתי וגדלתי. במשך השנים האלה שנות המלחמה נדדנו בין מדינה למדינה תוך בריחה מהגרמנים כפי שיסופר בהמשך, עד שהגענו לארץ ישראל, ונולדו לנו ילדים ב"ה. ועם חלוף השנים ילדינו גדלו והתחתנו והנה יש ב"ה נכדים כן ירבו. שאלתי את עצמי, האם הם ידעו מה היו השורשים, מאין באנו? ומי היו אבותינו? ומה עבר עלינו במלחמה, והאם יהיה מי שיספר להם על כך. ובכן זה סיפורי:

ימי ילדותי הבלתי נשכחים

בעיירה קרצקי חיו לפני המלחמה כחמישים משפחות יהודיות, שהתחתנו ביניהן, כמו משפחת ווייס ומשפחת פרבנבלום שהיו שתי המשפחות הגדולות במקום. משפחתנו התפרנסה מעסק וממשק חקלאי. החיים הדתיים היו יפים מאוד. ההכנות לשבת התחילו מהתחלת השבוע, וביום שישי בבוקר התפשט

באוויר ריחן של החלות האפויות. לארוחת בוקר הכינה אמא את הפלאם פלעציל (מין פיתה גדולה) טעימה. לפני הדלקת נרות שבת בפמוטים היפים, היתה מפה לבנה מעומלנת, צחורה כשלג, פרושה על השולחן. החלות היו מכוסות במפית רקומה, והמחצלת פרושה על רצפת העץ. זה היה ערב חגיגי למשפחה.

בשבתות בבוקר היתה סבתא רבקה באה ומתיישבת על ידי כדי שאתפלל. אחרי זמן ידעתי הרבה מן התפילות בעל פה. היא היתה אומרת לי בפקחות, שלא מספיק לדעת בעל פה, חשוב להבין את התוכן. לכל אחד בבית היה תפקיד. עלי, למשל, הופקד ללכת בצהריים לר' אהרון שטיינברג ז"ל לקחת את הצ'ולנט, ואת הסיר הקטן להשאיר לסעודה שלישית. ותפקידה של אחותי מירלי היה להכין סלט ביצים וצנוניות לארוחת צהריים. ואחרי הארוחה אמא הלכה לבקר את שתי אחיותיה רחל גרינברג ואיידל נוימן ז"ל, ואבא היה לומד גמרא ואומר תהילים. ואני הקטנה הלכתי להביא את הסיר הקטן מר' אהרון שטיינברג. וכשהחשיך, אהבתי לשבת על יד אמא ולהגיד ביחד את התפילה 'גאט פון אברהם' (תפילה מיוחדת עם צאת השבת). המילים האלה אהבתי 'השבת האהובה הולכת, והשבוע הטוב והבריא שיבוא'.

החתונה של אחותי הגדולה טויבה (יונה)

כשהייתי בת שש הכירה אחותי טויבה בחור מפולין, שלמה שמעונוביץ. הם קבעו את החתונה לחודש ינואר 1927. ביום החתונה הכלה התפללה והיתה בצום. החתן הלך אל סבתא לפדות את הכלה, לפי שכשהכלה היתה קטנה היא חלתה וסבתא קנתה אותה. כל היום ירד שלג כבד. החתן עמד מתחת לחופה שבחצר בית הכנסת לבוש בקיטל לבן. ואני הייתי מאוד מפוחדת. ולמחרת נגזרו שתי צמותיה של הכלה וראשה גולח. היא בכתה בכי תמרורים.

לצערי הגדול כל המשפחה, אחותי ובעלה וחמשת ילדיהם ניספו בשואה הי"ד.

שמונה שנות לימוד בבית ספר יסודי

שמונה השנים שלמדתי בבית הספר הצ'כי היו זמנים יפים. הייתי תלמידה ממושמעת, שעשתה כל המוטל עליה. בכל זאת היו גם דברים בלתי נעימים. כאשר המורה שמע במקרה בהפסקה שמדברים באידיש, היה מעניש את הדוברים בהישארות בכיתה אחרי שעות הלימוד וכתיבת חמש מאות פעם את המשפט הזה: "בבית ספר צ'כי אין מדברים באידיש".

בימי ראשון בשבוע כשלא למדנו בבית ספר, הלכנו הבנות ללמוד לימודי יהדות אצל המורה דוד קליין ז"ל. והבנים למדו בחדר.

כשגמרתי את לימודי, המורה שלי הציע לאבא שאסע ללמוד בתיכון, בעיר אושהורוד. הוא יסדר לי סטיפנדיה. אמא התנגדה ולא הסכימה בשום פנים לחלל שבת בלימודים, ושלחה אותי ללמוד תפירה אצל בת דודה אלטה

גרינברג. שם ניצלו אותי לעבודות אחרות. אחרי כשלושה ימים הסתיימה הקאריירה שלי בתפירה. אחרי תקופה קצרה אמא שכרה בחור ישיבה ללמד אותי יהדות, ובתמורה קיבל אוכל וכביסה נקייה. באותה תקופה אחותי מירלה תפרה לי שמלה חדשה ליום הולדתי הארבע עשרה, והלכתי לשחק עם הנכדים של השכן השוחט הזקן. השוחט שאל מי תפר לך את השמלה. עניתי, אחותי מירלה, אמר לי תלכי הביתה ותגידי לה להוסיף עוד בד לשרוולים.

אינני מתגעגעת על הסימטה שלנו. מה שאין כן לשכנים היקרים. אינני יודעת מה עלה בגורלה של משפחת השוחט. שמעתי שרק בעלה של רחלה, הבת של השוחט, נשאר בחיים.

החגים בקרצקי

זה לי כיובל שנים מאז עזבתי את קרצקי, אבל כאשר מגיעים החגים אני נזכרת בבית שבקרצקי. בראש השנה אני נזכרת איך היה בבית. לפנות ערב היה הרב הולך עם כל תלמידיו לנהר לתשליך. אנחנו הנערות הצעירות היינו עומדות על הגשר ומסתכלות על הנרות על הקרשים ששטו בנהר עם הזרם, שהבנים הכינו עוד לפני החג. זה היה מראה מקסים. ובערב יום כיפור נראה כל כך קודר, שתמיד פחדתי שהולך לקרות דבר מה להורים. וכל הנכדים שלנו היו באים לסבתא לקבל את ברכתה ערב יום כיפור. ומיד במוצאי החג התחילו ההכנות להקמת הסוכה, שהייתה מקושטת בפרחים. אבל רוב הזמן היה מזג אוויר גשום ואבא ישב בסוכה ואנחנו בבית עם אמא. ובהושענה רבה קמתי מוקדם להביא לאבא ערבות מהודרות. ובשמחת תורה בבית הכנסת בהקפות כשהרבי רקד עם הספר תורה המיוחד שלו והפעמונים המוזהבים מצלצלים, והילדים הסתובבו בדגליהם ונר דולק תקוע בקצה הדגל, הייתי מסתכלת דרך החלון שבעזרת נשים למעלה מן המקום הקבוע של אמי, שעבר לה בירושה מהסבתא.

חיי חברה בחורף בלילות הארוכים

אחרי החגים, כשהתחילו הגשמים והשלג לרדת והלילות ארוכים וחשוכים, לא היו פנסים ברחוב. התארגנו צעירות ללכת כל פעם לבית משפחה אחרת לנקות נוצות, ולהפריד את הסיבים הרכים שבנוצה. היינו שרים עד מאוחר בלילה והיה שמח. בדרך כלל גם בנים באו לעשות שמח. ובדרך הביתה היינו משחקות בכדורי שלג. ובסימטה שלנו הלכנו לבד עם חברתי רייזי שטיינברג. ביום היינו הולכות לברור הכרוב מן תולעים בשביל להכין לחורף כרוב חמוץ בחבית המיוחדת. אבא היה משכים קום כל יום להדליק את הכיריים לחמם את החדר, והיה מורח את המגפיים במשחה מיוחדת, ולפני הליכה לבית הכנסת היה מתיישב לאמירת תהילים ולימוד משנה.

נקיון הבית וההכנות לחג הפסח

בפורים היה תמיד שמח מאוד, ובסיומו החלו בנקיון הבית לקראת פסח. זכורות לי העבודות שההורים השקיעו בין פורים לפסח. אפיית המצות היתה מבצע מיוחד במינו. ואבא היה שורה צימוקים לעשיית יין לארבע כוסות, והיה מוציא שולחן לחצר להוציא את ספרי הקודש לנקות ולאוורר אותם, ופה ושם מעיין בהם. ובראש חודש ניסן הוציאו מן המרתף את הסלק, לנקות אותו, להכנת בורשט (חמיצה). אמא הכשירה את התנור והכיריים לפסח, ואווירת חג בכל השכונה. כל אחד מן הילדים קיבל בגד חדש ונעליים. אני קיבלתי נעלי לאק שחורות מבריקות. כל כך שמחתי שהנחתי אותן בקופסה על יד מיטתי בלילה. הבית היה מצוחצח להפליא לקראת ליל הסדר.

את חג השבועות אהבתי בגלל המאכלים החלביים שאמא הכינה. את הבית קישטנו בפרחים ריחניים. אחרי החג אפשר היה ללכת להתרחץ ולשחות על יד טחנת הקמח הישנה. הבית הזה היה שייך לפנים לסבא שמשון ולסבתא פרל, שאני נקראת בשמה. אהבתי להציץ דרך החלון הקטן כי בבית זה נולדה אמא. בקייץ היינו הולכים בקבוצות לטייל לברזניק. בחופש הגדול הייתי הולכת לעיתים קרובות עם חיים שטיינברג לשמור על האווזים במקום מפגש שנקרא **ביסטרה**. הלכנו ליערות לאסוף תות שדה ופטל, ולקראת סוף הקיץ הלכנו לאסוף פטריות אחרי גשם, ואגוזים קטנים.

עזיבת קרצקי, נעה ונדה בין מדינות, ארץ ישראל

בשנת 1935 עזבה משפחת שמואל פלדינגר את קרצקי לבלגיה. הם הציעו לאבא שגם אנחנו נצטרף אליהם. אמא לא רצתה לעזוב את קרצקי. אחרי זמן מה אחותי חנה נסעה אליהם, ובשנת 1938 הגיעה גברת מרמלשטיין מבלגיה לבקר את משפחתה בברזניק. בשובה לקחה אותי אתה לאנטוורפן. באותה תקופה ברחו הרבה פליטים בגלל המלחמה, לבלגיה. אני גרתי אצל אחותי חנה, והתגעגעתי הביתה. וכשפלשו הגרמנים לבלגיה אנחנו ברחנו לצרפת. לא הספקנו למצוא בית ועבודה. היינו צריכות לנדוד הלאה בגלל פלישת הגרמנים לצרפת. נסענו לנמל והתגנבנו לאנייה שהובילה פחם לאנגליה ושם ניצלנו. בלונדון למדתי שנתיים בתיכון וקיבלתי סטיפנדיה מן הממשלה הצ'כית הגולה. התחייבתי שבתום לימודי אעבוד במקום שישלחו אותי אליו. את בעלי לעתיד הכרתי בלונדון בשנת 1940, הוא יליד סלובאקיה והיה חייל בלגיון הצ'כי באנגליה.

בשנת 1945 שלחו אותי לעבוד כטלפוניסטית באושהורוד שבקרפטורוס, משום שידעתי את השפה. שם נודע לי על בחור יליד קרצקי שעובד שם. פגשתי אותו וממנו שמעתי שאבא שלי נפטר בבית בערב סוכות תש"ב. היתה זו זכות גדולה בתקופה זו למות בבית ובמיטה שלו. יום אחד הגיע בן דודי בנימין נוימן לבקר אותי. ביקשתי חופשה ונסענו ביחד ברכבת מאושהורוד לקושניצה. לקרצקי לא היתה תחבורה. הלכנו ברגל כשישה ק"מ. הבתים היהודים חלקם

היו סגורים וחלקם פרוצים. בנימין לקח אותי לבית שמשון, שם גרה משפחה נוצרית שהכרתי אותם. היו שכנים שלנו. בלילה שכבתי ליד החלון ובכיתי כל הזמן, בחוץ ירד גשם וטיפות נפלו על החלון, אבל דמעותי היו יותר גדולות, לא יכולתי להבין את גודל האסון שקרה לעם היהודי. והרבה שאלות שאלתי את הקדוש ברוך הוא.

בבוקר באו הרבה שכנים לראות אותי. אחת מהם חיבקה ונישקה אותי ולחשה לי באוזן שאסתלק מהמקום מהר ככל האפשר. למחרת בבוקר הלכנו לבית של ההורים. נכנסתי דרך הדלת של המטבח, על הריצפה היו מפוזרים דפים מספרי קודש. יצאתי החוצה בבכי. ובינתיים הגיעו הגויים ואני התאפקתי שלא ייראו אותי בוכה. לאחר מכן הלכנו לברזניק לבקר את אליעזר קליין וחבריו, שחזרו מהמחנות. חזרנו לקושניצה ברגל. גם שם היו בחורים יהודים שחזרו מהמחנות. ועלינו לרכבת בחזרה לאושהורוד. ואחרי כמה חודשים בא בעלי לעתיד, ותמורת שוחד הצליח להעביר אותי בגבול בין קרפטורוס לצ'כיה, לפי שבינתיים נסגר הגבול. נסענו לפילזן שבצ'כיה, ושם התחתנו ונולדה לנו בת חוה (אווה). ובשנת 1949 הגענו ארצה ונולדה לנו הבת השנייה שושנה ויש לנו נכדים חמודים. אחותי חנה התחתנה אחרי המלחמה עם קרוב משפחה מברזניק, בשם רוזמן. הם הקימו את ביתם בברוקלין שבארצות הברית.

אנחנו שתי האחיות שנשארנו בחיים בניסים גדולים, והשוכן במרומים שמר עלינו והצליח לכוון אותנו לצאת בשלום, אולי בזכות התפילות ואמירת פרקי תהילים של הורינו היקרים זכרונם לברכה.

אלטר חיים קליין

זכרונות מהעיירה קרצקי

נולדתי בקרצקי ובה גדלתי וחייתי עד גיל שלוש עשרה. למעשה כל הזכרונות והדברים שיובאו בסיפור זה, נכתבו ממבט עינו של 'נער יהודי'.

קרצקי – כיצד אני זוכר אותך?

כפר מוקף הרים, ובעמק חוצה הנהר 'בורז'בה'. הזרימה משמיעה רעש אשר מתגבר לקראת הערב, כאשר הפעילות היום־יומית משתתקת. הכפר שלנו, כמו כל הכפרים בסביבה, היה מאוכלס ברותנים. הם נקראו בפינו 'גויים' (לא יהודים). 'הגויים' היו הרוב, ואנחנו, היהודים, היינו מיעוט. היהודים מילאו תפקיד חשוב בכלכלה. הם יצרו מוצרים מעצים, אשר נכרתו מעצי היערות הסמוכים, וזה הביא תעסוקה לכל התושבים. היהודים ייבאו מוצרי צריכה לכפרים, ולמעשה, המסחר התנהל על ידי היהודים, וזאת בגלל קשרים מסחריים

שהתנהלו בין היהודים ברחבי קרפטורוס שבצ'כיה ומחוצה לה. עקב קשרים אלה, הצלחתם של היהודים בתחום זה היתה גדולה משל הגוים.

סדר היום של ילד יהודי בקרצקי

אני זוכר את עצמי, כילד חולני. כל בוקר, העירה אותי אמי בשעה שש בבוקר, ברחמנות של אם יהודיה, אבל בתקיפות, כדי ללכת ל'חדר', ללמוד תורה. בלבוש חם יצאתי מן הבית לכיוון החדר, ומהחדר חזרתי הביתה בשבע וחצי – לארוחת הבוקר ובלי כל הפסקה, הייתי הולך ישר לבית הספר שהלימודים בו התחילו בשעה שמונה בדיוק. אחרי הלימודים בבית הספר הצ'כי, הלכתי הביתה לארוחת צהריים, ומיד לאחר מכן ל'חדר', להמשיך בלימודי התורה. כך כל יום ללא הפסקה. הלימודים בחדר נפסקו רק לאחר תפילת מנחה ומעריב, ובחורף נמשכו הלימודים גם אחרי תפילת מנחה ומעריב. חוויה מיוחדת היתה ההליכה הביתה מן ה'חדר' בחורף החשוך. היינו 'מאלתרים' פנסים לתאורה, וכך, בקבוצות, מוצאים את דרכנו הביתה.

איך ראיתי את עצמי, ילד יהודי בין הגויים

בהיותי בן למשפחה אשר עסקה בחקלאות, היינו ביחסים טובים עם השכנים הגויים. הילדים היהודים, אשר לבושם היה שונה מלבוש הגויים – עם פאות וכובע על הראש, נראו שונים מהם בכל מקום בו עברו. הדבר גרם לתגובות מצד הילדים הגויים. בדרך כלל היתה התגובה באלימות שהתבטאה: ביידוי אבנים, ובמקרה הטוב, הקנטות בכינויים: 'ז'יד, דו פלסטיני' (יהודי לך לפלסטינה!) או שיסו בהם כלבים.

אני ידעתי שעלי להיות אמיץ, ולא לפחד – לא מהכלבים ולא מהילדים. לא להראות להם שאני מפחד. לכבוש את הפחד וללכת לדרכי. במקרים כמו אלה, המציאו הילדים היהודים לחשים כנגד הפחדים. לדוגמא: 'לחש כנגד', אשר נאמר באידיש: 'הינד, הינד, איך בין יעקוב'ס קינד...' (כלב, כלב, אני ילדו של יעקוב...). המודעות של היותי 'ילד יהודי' נרדף על ידי ה'גוים', ליוותה אותי מימי ילדותי המוקדמים.

אינני זוכר מתי זה התחיל. אך את היום בו נכנסה בי התודעה של היותי ציוני, לא אשכח. זה אירע בתשעה באב, בהיותי בן שבע שנים. ביום אבל זה, לא התקיימו הלימודים בחדר, והשתתפתי עם אבי בתפילה בבית כנסת. שאלתי אותו: מה משמעות המנהג של ישיבה על הרצפה והליכה ללא נעליים? ואבא הסביר לי, שגם לנו, היהודים, היתה פעם מדינה, עד שגירשו אותנו ממדינתנו העצמאית, ושרפו את בית המקדש, ועל כך, אנחנו אבלים. דברים אלו אשר אמר אבי, פתחו פתח לשאלות בלי סוף. הרבה דברים התבררו לי באותו יום, וביניהם העובדה: שהייתה לנו בעבר מדינה, ושקיים מקום, הנקרא 'ארץ ישראל', אשר משם גירשו את עמנו ופיזרו אותו בגלויות והמדינה, בה אנו

שרויים היום, אינה מדינתנו וביתנו. באותו יום, בתשעה באב, לא נרגעתי, ולא הרפיתי מאבא בשאלותי הרבות.

רק בערב, לאחר הצום, כשהושיב אותי אבי על ברכיו, ושר לי שירי ציון (על 'ציון האלמנה' ועוד שירים באידיש) נרגעתי. זה היה 'ערב של שירים' שלא אשכחהו. דמעות זלגו מעיני שנינו, ולפני שהשכיב אותי אבי לישון, ניחם אותי, שבמהרה יבוא היום בו נשוב לארץ ישראל.

החל מערב זה, נרקמו תוכניות לעלייה לארץ ישראל. אבא תיכנן למכור את הבית ואת השדות, ולקנות מכונית או לקחת את עגלת הסוסים בה נעלה לארץ ישראל. תוכניות אלו היו אשלייה או אולי תקווה אשר התגשמה לצערי, רק בחלקה הקטן.

הורי, ואחי הקטן, בן השמונה, ניספו בשואה – באושוויץ. שלושת אחיו של אבי, ומשפחותיהם ניספו (כולם) גם הן, מבלי להשאיר זכר.

גם משפחתה של אמי (פרל) – משפחת משה קליין מהואדין אשר ברומניה, ניספתה באושוויץ.

חלק מילדי קרצקי שהלכו לחדר

זכרונות וחוויות מקרצקי

כל בני משפחתי ודודי השתייכו לקהילה היהודית אשר בקרצקי. קהילה, שכל חבריה בלי יוצא מן הכלל היו שומרי מצוות. קדושת השבת נשמרה בקפדנות, וכן גם הכשרות.

הרבי – אשר פסק את כל השאלות בהלכה, ידע לייעץ בכל נושא אחר שפנו אליו חסידיו, ובזכות למדנותו, שנינותו ונסיונו, ידע להשיא עצות מועילות. לפי מיטב זכרוני היתה קהילת קרצקי אחידה ומגובשת. מה גם ששנאת הגויים והאנטישמיות אשר גברה מיום ליום, גרמה ליתר אחדות כדי להתמודד עם בעיות היום־יום.

בית הכנסת, בו התפללנו מדי בוקר וערב, רק חיזק בנו את האמונה והתקווה, שגם הפעם נצליח להתגבר. אני, כילד, הרגשתי את עצמי בבית־הכנסת כ'בעיר מקלט'.

אהבתי מאוד את בית־הכנסת. הרגשתי שם בטוח. אף זר לא־יהודי לא היה רשאי להיכנס לבית־הכנסת – והגויים כיבדו מקום קדוש זה – פרט ליום העצמאות של צ'כיה, בו הזמינו את מכובדי הכפר ואת מפקד המשטרה להיות נוכחים בתפילה לשלום המדינה. בבית הכנסת היה לאבי מקום קבוע: הוא ישב בשורה הראשונה, מול ספסלי המזרח ("מזרח שטוט"). בית הכנסת עמד במרכז הכפר, בכביש הראשי מול המשטרה. בחצרו של בית הכנסת היה בניין תלמוד תורה. זהו החדר בו למדנו כל יום. היו בו שלושה חדרים. החצר שימשה מקום משחק לילדים. זה היה תחום יהודי בו הרגשנו בבית, ללא סכנות מילדים גויים. בין תפילת מנחה ומעריב, היינו משחקים 'מחבואים', וזה היה זמן 'בין הערביים', בו קיבלו הילדים היהודים חופש למשחקים.

בית הכנסת, שימש גם כ'מרכז קהילתי', שבו התקיימו לאחר התפילות לימודי תורה ומשניות. בנוסף לכך, התקיימו בו גם אסיפות חולין, לאירגון צורכי הקהילה. (נושאי האסיפות היו: בחירת ראש הקהל, שכירת מורים ללימודי תורה, אירגון אפיית מצות, וכו'...). בבית הכנסת שמעתי בנוסף לכל הנושאים שהזכרתי גם פוליטיקה. הדיבורים בנושאים אלה בבית הכנסת היו למורת רוחם של חלק נכבד מן המתפללים. כילד, רק הקשבתי לכל השיחות הללו. שמעתי בין היתר הרבה פרשנויות על עלייתו של היטלר לשלטון ואיומיו על היהודים.

זכור לי מאורע שאירע בבית הכנסת. הדבר היה כשכבר הייתי נער, והשתתפתי באמירת הסליחות לפני ראש השנה. היה קר באותו בוקר, ופתיתי שלג ירדו. יצאתי החוצה מבית הכנסת, כדי לראות אם מאיר השחר, ולתדהמתי, ראיתי אנשים הלבושים בבגדי צבא ועם כובעים מוזרים. נבהלתי מהם, אך הם פנו אלי באידיש, ושאלו איפה בית־הכנסת. הכנסתי אחד מהם לבית הכנסת. לאחר מכן, התברר לי, שאלו היו פליטים מן הצבא הפולני שהובס. איני יודע מה עלה בגורלם, מפני ש'הגדולים' טיפלו בהם, וביקשו ממני, לא לספר דבר לאיש על הימצאותם בקרצקי.

ישיבה ללימוד־תורה בקרצקי

פרק יפה ובלתי נשכח, רשם הרבי, הרב חנוך הניך, לזכותו ולזכות קהילתו, בקיימו ישיבה בקרצקי. החיים השיגרתיים אשר התנהלו בכפר הפכו לתוססים עם תחילת זמן לימוד־תורה חדש. בבת אחת הגיעו בחורי ישיבה, בוגרים משנה קודמת ובחורי ישיבה חדשים, שזו שנתם הראשונה מחוץ לבית. ההתארגנות, חיפוש מקום לינה, חיפוש ימי כלכלה, אכילת סעודות בבתים של התושבים, התרוצצות זאת, הכניסה חיים וקצב, ברחוב היהודי. פנים חדשות, צעירים, חלקם מלווים באביהם, וכולם פניהם לחצר בית הכנסת של הרבי. אני יכול להשוות פעילות זאת לפעילות התחדשות הלימודים בבית־ספר גבוה ללימודי־תורה ודת. הרבי, אשר היה המארח והמורה, היה אישיות מכובדת. כולנו הערצנו אותו, התושבים והתלמידים. אבי התפלל בדרך כלל בבית הכנסת, והיה לו בו מקום ישיבה מכובד. אך היו שבתות בהן בחר להרחיק לכת, ולהתפלל בבית הכנסת של הרב. נוכחותו של הרב נסכה קדושה במקום שבו היה מתפלל. אני זוכר כילד, שהתלוויתי אל אבי. אחרי התפילה, כשהלכנו הביתה יחדיו, היתה בו רוממות רוח וסיפוק רב, לאחר ששמע את דרשתו ואת תפילתו של הרב. ידוע לי, מדבריו של אבי, שהעריך את פועלו של הרבי למען הישיבה ותלמידיו. גם אבי ואמי ז"ל, למרות יכולתם הכלכלית הדלה, אירחו אצלנו יום בשבוע בחור ישיבה. ואמי השתדלה מאוד להשביע אותו, למען ילמד תורה לא על בטן ריקה.

שבת בקרצקי

ציר החיים הרוחניים בקרצקי נסב סביב יום השבת. מה שכיום נחשב ל'סוף שבוע', היה אז הדבר היותר חשוב לכולנו. בעצם התחילה השבת כבר ביום חמישי אחר הצהריים, שבו קנינו מצרכים כגון: קמח, לחם, וכו'... בליל יום חמישי, היתה אמי לשה את הקמח ומכינה בצק ליום שישי. השכם בבוקר בלכתי לחדר, כבר התכבדתי במאפה חם שנאפה לקראת שבת. כל מה שנעשה ביום שישי, נעשה למען השבת: קניית דגים, בישול חמין (צ'ולנט), ונקיון לכבוד שבת. ביום שישי הסתיימו הלימודים בתלמוד תורה מוקדם, ונשאר לנו קצת זמן למשחקים עד ההליכה לטבילה במקווה. העבודות בין בני הבית התחלקו. חלקי היה ציחצוח הנעליים, אשר היו מלוכלכות מרפש. בערב שבת, לפני ההליכה לבית הכנסת, הלבישה אותי אמא חגיגית: בחולצה לבנה, במכנסיים מגוהצות, ובנעליים מצוחצחות. וכך כל הגברים שבמשפחה. באווירה חגיגית הלכו לבית הכנסת לקבלת שבת. מנוחת השבת החלה ביום שישי אחר הצהריים, ונסתיימה בשבת בלילה לאחר ההבדלה. השבת היתה אז דבר עילאי!

הסעודות בשבת ביום שישי לאחר קבלת שבת, ובשבת בצהריים אחרי תפילת שחרית, היו סעודות חגיגיות, שהתלוו להן זמירות. האווירה בשבת היתה של קדושה ורוממות רוח. בשבת גם נערכו המבחנים על פרשיות השבוע שבחומש.

הסעודה השלישית ('שלשסעידות')

ה'שלשסעידות' היה האירוע האחרון של השבת. בני משפחתי ושכנים שבסמוך לנו התאספו לסעודת ה'שלשסעידות', שהתקיימה לקראת מוצאי שבת אצל משפחת רוזמן. במהלך הסעודה, דיברו דברי תורה, שרו זמירות של שבת, והתקיימה תפילת מנחה לפני צאת השבת. לאחר צאת השבת התפללנו מעריב והדלקנו נרות של הבדלה. זו היתה הזדמנות טובה לילדים לנצל את הזמן, ולשחק 'מחבואים'.

איני יכול שלא להתרגש כשאני חושב על שבת בקרצקי. אם זה ביום קיץ ירוק ושטוף שמש או ביום חורף קר מצופה שלג לבן. היו לנו בית חם ומשפחה חמה, שבה כאמור השבת היתה הרוח אשר למענו פעל החומר שישה ימי עבודה קשים. הכל – למען השבת.

פורים ופורים־שפיל בקרצקי

פרק זה מוקדש לזיכרם של דודי משה וולף ורעיתו טאובה (יונה) ז"ל. לכל אירוע היה מקום. מרכז הפגישות של הנוער המתבגר בקרצקי, היה איפוא, אצל הדוד משה וולף קליין, ביתם של שלום קליין סימי שטרן (קליין) ואסתר קליין. הבית של משה וולף היה פתוח לכל. מלבד אולם גדול, שבו מכרו משקאות ואשר שימש תחנת המתנה לאוטובוס אשר פקד את הכפר פעמיים ביום, היה ביתם מרכז הפגישות לצעירים: 'מועדון'. גם חדר המגורים שלהם היה פתוח לאורחים, שלא באו לצורך משקאות אלא לפגישות חברתיות ותרבותיות.

במועדון זה נעשו ההכנות הראשונות לקראת חג פורים. כאן, זוכר אני, הועלו מספר הצעות להצגות לפורים. תחילה קראו תמלילים של כמה הצעות, ובסוף החליטו מה תהיה הצגת פורים.

כל פעם שהלכתי מהחדר הביתה, נכנסתי לדודה טאובה. התכבדתי בממתק, שמעתי את החדשות הנרקמות ורצתי הביתה. בביתו של משה וולף קליין נולדו הצגות כמו 'יוסף ואחיו' או 'עקדת יצחק'. שם חילקו את התפקידים, ושם גם נערכו החזרות. ההצגה התקיימה בפורים, באולם בית־הספר שלנו. אינני מבקר תיאטרון, אך ההצגה של 'יוסף ואחיו' עשתה רושם כביר גם עלי וגם על כל קהל הצופים. עד היום אני חושב שבחורים 'חובבי תיאטרון' אלה, אשר היו בלי נסיון ועמדו בלחץ־זמן, העלו הצגות ברמה גבוהה. עצם קיומו של מפעל תרבותי כזה, בקהילה נידחת, היה דבר חיובי. הקהל לא רק ראה ונהנה, אלא גם ציפה והמתין ימים ושבועות עד שהגיע המועד. וגם היהודים מהכפרים השכנים קושניצה, ברזניק, ליסיצ'ה ואף מן העיר דולהא באו להצגות.

אני זוכר את ההדרן שהיה בסוף ההצגה של יוסף ואחיו, הדרן של שחקן אחד 'חלוץ יהודי בארץ ישראל, נלחם נגד תורקי', (מהזמנים בהם שלטו התורקים בארץ). התורקי היה בובה נפוחה ממולאת קש, אשר נכנעה לחלוץ צעיר, שבא לגאול את הארץ.

ושוב אני רואה קהילה יהודית בתוך ים של גויים, מנהלים חיים תרבותיים

רחבים ברמה גבוהה, עובדים קשה לפרנסתם, שולחים ילדיהם לחדר, לישיבות ולבתי־ספר. מי יודע אם לא 'הצלחות' אלה, הן שגרמו לקנאה ושנאה מצד האוכלוסיה הרוסית, אשר בארצם אנו חיים.

חתונה בברזניק

בקרצקי גם התחתנו וגם נערכו חתונות. אבל בזכרוני חרותה חתונה אחת שנתקיימה בברזניק. לחתונות של היהודים לא שלחו הזמנות. הכל היו רצויים ומוזמנים וזה היה דבר מובן מאליו. כנער אני זוכר חתונה זו, בה דיברו שבועות קודם. ולא הפריע לנו שהיא נערכה בכפר השכן והולכים לשם ברגל. אכן כל הנוער הלך ברגל בדרך העפר. באמצע עברנו ליד הארמון של הגראף 'הצ'וניק', בין השדות המוריקים של תירס, רכושו של הגראף, והחלקות הקטנות יותר של החקלאים. השדות האלה שימשו לנו תפאורה בלכתנו לחתונה מהלך שלושה–ארבעה קילומטרים. איני זוכר את השמות של הכלה והחתן, כי עדיין הייתי ילד, אבל הורי התירו לי ללכת כי הכל הלכו, וקרצקי נשארה ריקה מנוער. אני זוכר את החצר והבית בו התקיימה החתונה (בצד שמאל של הדרך בתחילת הכפר). אני זוכר את הבדרן אשר הפליא באילתור חרוזים לכל המכובדים, וכמובן לחתן ולכלה. מאוד התפלאתי מיכולת פיוטית זאת. הוא חיבר חרוזים למי שהוצג לפניו, בלי להכיר את האיש, רק שמו ועיסוקו. עם קבלת נתונים מינימאליים אלה, בלי לרשום על נייר, ידע לחרוז שירים ולשיר ניגונים שונים, שירים עם תוכן ואקטואליה.

קצת הפריע לי האף של הבדרן, אשר היה מקולף מבשרו ונראה רק העצם של האף. בחורף עז אחד קפא אפו, וזה מה שנותר הימנו. ניתוחים פלאסטיים לא היו קיימים עדיין. הנגנים, הכליזמרים עם הכינורות, ריקודי 'מיצווה־טאנץ' וריקודים חילוניים שהיו בימים ההם, יצרו את האווירה הנעימה שבאירוע. בחתונה זו גם שמעתי לראשונה שיר צ'כי חדש, על 'תפוח מתגלגל' שאחר כך הפך להיות פיזמון המושר בפי כל. כן, גם בגולה היה שמח בחתונות. הכיבוד, האוכל, והשתייה, היו בשפע, וגם מאפה לא חסר. אישית לא ביליתי בערב זה. לא רקדתי כי לא ידעתי לרקוד, וכך מצאתי עצמי משקיף בתוך המון הרוקדים, טועם מהממתקים, בתקווה שבחתונה הבאה אהיה יותר פעיל. הדרך חזרה הביתה היתה באותו מסלול בקבוצות קטנות יותר. קול הכינורות התחלף ברעש הלילי של הנהר בורז'בה וצירצור הצרצרים שבשדות התירס.

חלוצים מקרצקי עולים לארץ ישראל

למרות הדעה השלילית של הרבנים בכלל, והרבי ממונקאץ' בפרט, על עליית החלוצים לארץ ישראל, משום שרוב החלוצים שעלו לא היו שומרי מצוות ומסורת יהודית, היו בקרצקי חלוצים שעלו לארץ ישראל. היו אלה חלוצים חברים בתנועה של 'אגודת ישראל' (גם אני וחברי בחדר היינו חברים בתנועה זאת), בשם 'פרחי אגודת־ישראל'. צעירים אלה בהיותם אנשים דתיים ושומרי

מצוות, חלוציותם היתה כפולה, חוזרים לארץ־אבות, מתיישבים בה, וחוזרים לעבד את אדמת הקודש בחקלאות מודרנית. לשם כך קיימו הכשרות בחוץ לארץ, בהן למדו כיצד מוציאים לחם מן הארץ. יהודה צבי ווייס, היה ראשון החלוצים. הוא השתתף בהכשרה כזאת בניטרה אשר בסלובאקיה. במכתבים שלו הביתה, למשפחתו ולחברים שלו הוא תיאר בפרוטרוט, כיצד מעבדים אדמה בשיטה מודרנית, כיצד מנהלים משק מודרני, בלי לחלל שבת, ההיפך ממה שהיה בדעת השוללים, אשר התנגדו לעלייה.

עלי לציין כי בשיחה עם יהודה צבי ווייס, בזמן כתיבת פרק מפואר זה, הוא שיבח את הרבי של קרצקי רבי חנוך הניך, שנתן ברכתו להליכתו להכשרה ולעלייתו ארצה, בניגוד לדעתם של רוב הרבנים ששללו את הציונות בימים ההם. יהודה צבי ווייס, החי עמנו היום, ויזכה לחיים ארוכים ובריאים, היה לנו למופת ודוגמא, כשהחליט לעזוב את קרצקי, את הגלות. עלייתו לארץ ישראל היתה כיוון דרך לנוער ולבוגרים, גם בקרצקי וגם בסביבה. אחריו בא ישראל בר ווייס. גם הוא הלך להכשרה ועלה ארצה־ישראל. ידוע לי משיחה עם יהודה צבי ווייס, שאתו עלה לארץ חבר נוסף מברזניק הסמוכה.

קורות משפחתי בקרצקי עד הגירוש לאושוויץ

מסיפורי אבא ידוע לי, כי הסבא שלו אשר קליין היה בין היהודים הראשונים שהתיישבו בקרצקי. סבא רבא אשר בנה גשרים וסלל דרכים באיזור, ולבסוף התיישב קבע בקרצקי. לסבא רבא אשר קליין, היו שני בנים שגרו בקרצקי: משה וולף קליין ויצחק קליין סבי. יצחק קליין עסק בחקלאות. בנוסף לכך בנה בעבור השלטונות בניין בית ספר, אשר הושכר להם. לסבא יצחק היו ארבעה בנים: יוסף אהרון, אשר גר בקושניצה, אברהם יעקב אבי, דוד קליין ולייב קליין. שלושת האחים גרו סמוך זה לזה: לייב קליין, גר בבית אחד עם הורי, ודוד קליין גר באגף אחד של בית הספר, אשר רובו היה מושכר, ולמדו בו ילדים רוסיים. הבית שבו גרנו היה על אם הדרך, מול משרדי המועצה המקומית (הנוטריון). מצידו השני של ביתנו, ליד הסימטה שהובילה לנהר בורז'בה, גר הכומר בבית גדול מידות, הבנוי לבנים. מאחורי ביתו של הכומר, היה בוסתן של תפוחי־עץ. הכומר היה גם מנהל בית ספר רוסי, שבו למדתי בשנתיים האחרונות לפני לכתי לגימנסיה העברית במוקצ'אבו.

אבי אברהם יעקב קליין

אבי, אברהם יעקב קליין, זכרונו לברכה, היה גבר חסון, עטור זקן חום ומטופח. הוא שירת בצבא האוסטרו־הונגרי. במלחמה העולם הראשונה לחם בגבורה בחזית ברסט ליטובסק שברוסיה, שם היו קרבות קשים ואכזריים. נפצע מכדור שעה שביצע מבצע נועז בקו החזית, בהתחברו לטלפון של האוייב, במסגרת תפקידו, טלפונאי קשר. בהיותי ילד סקרן, הייתי מרבה בשאלות בזמן נסיעותינו בעגלה בשדות וביערות. כתשובות לשאלות אלו נודעו לי יותר ויותר פרטים על

מלחמת העולם הראשונה, שהייתה ידועה באכזריותה ובקטל הרב משני צידי החזית.

סבלו של אבי החל לאחר הפציעה; משום שהעדיפות להצלת הפצועים היתה נמוכה, נמשך הפינוי לבית־החולים הרבה זמן. סבל מיוחד נגרם לו בזמן פינויו מן החזית, מחוסר מי שתייה. הפצועים היו מרווים את צמאונם בשתיית מי ביצות־מלוחות ומזוהמות. עקב פציעה זו בברסט ליטובסק צלע אבי קלות ברגלו, והיו לו כאבים בנוסעו בעגלה, כי הקליע לא הוצא. הוא נותר תקוע בירכו כשמונה עשרה שנה, עד שנפלט מעצמו, מצידו השני (הפנימי) של הירך.

הגויים כיבדו את אבי גם בגלל חוסנו וגם בגלל ידיעתו את השפה הרוסית, וכן בשל היותו איש עבודה, שעיבד את אדמותיו: חרש, זרע וקצר במו ידיו. אני זוכר היטב את החריש שחרשנו יחד באביב, לאחר חג הפסח. אהבתי את עבודות השדה.

אמי פרל (פנינה) קליין

אמי, פרל (פנינה) קליין זכרונה לברכה, היתה קרובת־משפחתו של חוזה המדינה, בנימין זאב הרצל. מוצאה של אמי מטראנסילבאניה, מן העיר הואדין. לאמי היתה השכלה תיכונית בשפה הגרמנית. היתה עדינת־נפש. גם האידיש שהיתה שגורה בפיה היתה עדינה. אני זוכר כיצד ערכה אמי קבלת שבת. היה זה ביום שישי כאשר עקב מחלה נשארתי בבית ולא הלכתי לבית הכנסת עם אבי. דקות מספר לפני כניסת השבת לבשה בגדי חג. השולחן כבר היה ערוך עם מפה,

הורי ז"ל: אברהם יעקב ופריל (פנינה) קליין

שתי חלות מכוסות במפית רקומה ליד מקום מושבו של אבי וממול הנרות מוכנים בפמוטים להדלקה. וכך בחיפזון היתה מתיישבת במרכז השולחן ומקיימת מצוות כיבוד אב ואם בכך שהיתה כותבת את מכתבה השבועי לאמה שלה, סבתי. כתיבת המכתב היתה מלווה בדמעות ובבכי חרישי. אם הספיק הזמן כתבה בהרחבה ואם לא – קיצרה, וניגשה להדליק נרות של שבת.

פרשה שתי ידיה קדימה, כאילו מתכוונת לחבק את הנרות ולקדם את בוא השבת. כיסתה את פניה ועיניה בכפות ידיה העדינות, והיתה לוחשת ומברכת על הנרות. הברכה נאמרה בשקט, עם דמעות בעיניה. יחד עם אור הנרות שהדליקה, אפשר היה לחוש כיצד החדר בו אנו שרויים מתקדש, כיצד התחלף יום חול לשבת קודש.

וכשם שהסמבטיון מפסיק עבודתו בשבת, כך אמי זכרונה לברכה. עתה התיישבה לנוח מיום עבודה מפרך, נושמת עמוק ועושה חשבון נפש שבועי. בלחש היתה מספרת לנו על ביתה אשר בהואדין. וזה במעבר החד בין חול לקודש. וביושבה ליד השולחן הערוך כשהנרות דולקים היתה פותחת את סידור התפילה שהיה מוכן על השולחן ומתפללת תפילת מנחה. בצניעות מילאה את הבית ברוח של קדושה. עתה המתינה לגברים אשר יכנסו לבושים בגדי שבת, וברכת 'גוט שבת' בפיהם. כזאת היתה אמי וכך מילאה את הבית תוכן יהודי ומסורת יהודית.

אמי דיברה גרמנית, רומנית והונגרית. סיימה בית ספר תיכון מקצועי, אשר נקרא כיום עיצוב אופנה. היא קיבלה בקביעות חוברות־אופנה מעודכנות מפריז.

אבי פגש באמי בימי שירותו בצבא האוסטרו־הונגרי. הם התחתנו וגרו בוינה, שם שירת אבי עד אשר שלחוהו לחזית. כשעזבו את וינה, הגיעו לקרצקי, וחיו שם את חייהם עד שמאורעות השואה השיגום. לאבי, שחי בתקווה שההונגרים יכירו בזכויותיו כחייל משוחרר והיותו נכה־מלחמה ממלחמת העולם הראשונה, נכונה אכזבה טראגית, שסופה הבאתו והבאת בני משפחתו לאושוויץ.

בתקופה הרת־אסון זו הייתי רחוק מן הבית וממשפחתי. מפי אחותי פריידי (חדווה), הניצולה היחידה מכל משפחתי, שהובאה לאושוויץ וחזרה, נודעו לי הפרטים. הפגיעות הראשונות ביהודים על ידי ההונגרים, לאחר כיבוש האיזור מידי הצ'כים, היו גירוש כל היהודים שלא היתה להם אזרחות הונגרית לפולין. בפולין בוצעו על־פי פקודת הגרמנים, ובשיתוף פעולה מלא עם הפולנים, הזוועות. שמועות הגיעו מפולין על רצח והריגות. אבל היהודים, אזרחי הונגריה קיוו שישרדו. הגזירות באו שלב אחר שלב: אירגון יודנראט, איסור תנועה, איסור יציאה מהכפר, והטלת אימה על היהודים. גזירות אלו, לא איפשרו לברוח או להסתתר מגורל הגירוש. האחריות ההדדית של הקהילה על העדרות מהכפר, מנעה בריחה. דודי דוד קליין היה ראש הקהל, ובהיותו שנים רבות פקיד־ראשי במועצה המקומית, 'נוטריאת', הוטלה עליו האחריות, והוא נאלץ לבצע את הפקודות האדמיניסטרטיביות של המרצחים המגרשים.

מאבי, שהכיר טוב את היערות בהיותו יצרן עצים בתקופה קודמת, נמנעה

הבריחה מקרצקי והצלת משפחתו. כולם כאחד, ניספו ונשרפו באושוויץ. הורַי, אחי יצחק בן העשר, דודי דוד קליין, אשתו רחל וילדיהם פייגי, יצחק, לייבי, מאיר, מרים וגדליה. דוד שני, לייב קליין, אשתו רבקה וילדיהם יצחק, ומרים, כלם פונו מקרצקי בעזרת מתנדבים רוסיים, שהעבירו את כל היהודים: זקנים נשים וטף, בעגלות סוסים לגיטו מונקאץ'. וכל זה לאחר החרמת רכוש היהודים לשלטונות. הורי הסתירו חלק מרכושם ותכשיטיהם אצל הגויים, איתם חיו בשכנות וידידות. את אותם השכנים ביקרתי בקרצקי לאחר המלחמה, אך לא ידעתי שרכושנו בידיהם. הם לא ביקשו להחזיר לי את התכשיטים, אשר מלבד ערכם הכספי, הם מזכרות של הורַי, הורַי־הורי, לדורות.

סיכום דברים לפרקים עגומים אלה

בזכרוני הרבה חוויות וסיפורים, על הורי, על החדר שבו למדתי. על רבי נחום, שלימד אותי אלף־בית, ועל עוד רבי נחום אחד, אשר היה צולע והיה מורה מעולה. נחום הנעים לי את לימודי התורה, בדרכו המיוחדת לפרש את הגמרא.

מהורי לא נפרדתי, וגם לא הייתי לצידם בימים האחרונים בגיטו, ברכבת לאושוויץ. אני יודע שצוואתם לי ודרישתם ממני היתה: להמשיך דרכם, להישאר יהודי, לעלות לארץ־ישראל, ולתרום לתקומת ישראל. זה היה רצונם זאת היתה תקוותם. הם שילמו בחייהם בהעדר מדינה ליהודים, ולי היה ברור מה תהיה דרכי אחרי שיחרורי מזוועות הגרמנים – לעלות לארץ־ישראל.

מפגשים באושוויץ, בפתח מכרה הפחם

מתוך זכרונות של נער יהודי ניצול שואה מקרצקי אני מביא קטע קטן ממה שסיפר לי שמואל רויזמן: הגעתי יחד עם כל היהודים תושבי קרצקי לאושוויץ. הייתי נער והתמזל לי להיות מסווג בין הבוגרים ולא הלכתי עם הילדים והנשים ישר לתאי הגז. באושוויץ הובילו אותי, יחד עם הגברים לבלוק 10. עבדתי במכרות פחם סמוך לאושוויץ. תפקידי היה למיין מן הפחם את האבנים והפסולת. בפתח המכרה פגשתי יום יום אנשים מבוגרים מקרצקי. הם עבדו בעומק המכרות בכרייה. אני זוכר שראיתי את אברהם יעקב קליין ואת אחיו דוד קליין, את אליעזר־בריש שטיינברג ובנימין פרבנבלום, הם עבדו יחד בקבוצה אחת. שם המכרה בה עבדנו היה בז'שצ'ה (Bzsestse). היה שם עוד מכרה בשם ביבושביץ (Bibosviz). לפעמים עזרתי לקבוצה זו להשיג אוכל, כמו כן סיפקתי סיגריות לאברהם יעקב קליין, כי הוא סבל מאוד בלי סגריות. לקראת החורף, כשהרוסים התקרבו ויכולנו להשתחרר תוך ימים ספורים, לא הניחו לנו להישאר. גם בנסיגתם המשיכו הגרמנים במלאכת ההשמדה.

הגרמנים נאלצו לסגת מפני הצבא הרוסי, אבל עלינו לא ויתרו ולא השאירו לנו כל אפשרות להישאר ולהשתחרר. הגרמנים פינו אותנו, והכריחו אותנו לרוץ לכיוון גרמניה. ריצה זאת נקראת 'צעדת המוות' כי רוב הצועדים מתו בדרך. אנו לא יכולנו לרוץ בקצב הנדרש, בלי אוכל, בלי לבוש חורפי, ובקבקבי

עץ לרגלינו. לרוב האנשים לא היה הכוח לבריחה הזאת, חלקם מתו, ובאלה אשר בגלל אפיסת כוח לא התקדמו בקצב הנדרש ירו הגרמנים בצידי הדרך. לדאבוני גם יהודים אלה מקרצקי, שעבדו איתי במכרות הפחם, לא עמדו במבחן זה ולא הגיעו עד גרמניה ומתו בדרך הנסיגה המאולצת הזאת, אף אחד לא שב אל משפחתו או לביתו. יהי זכרם ברוך.

חברים שלי אשר ישבו ולמדו יחד איתי בחדר

אני עצמי משתדל מאוד לזכור את שמות הילדים, החברים, בני גילי אשר קמו כמוני, כל בוקר השכם ורצו לחדר, להתפלל, ולחזור על לימודי התורה, שלמדנו יום קודם עד מאוחר בערב. או פירושים והבהרות, של תוספות בגמרא שעדיין נותרו לא ברורים. לימודי בוקר אלה היו חיוניים, והרגשנו סיפוק על ההבנה שרכשנו בסוגיות קשות להבנה.

מרדכי רויזמן היה מנהיג הקבוצה. בשבת אחר הצהריים נבחנו אצל אביו סנדר רויזמן. הוא בחן אותנו בידיעת התורה אשר למדנו במשך השבוע. מרדכי רויזמן הצליח לשרוד. הוא חי איתנו לאוי"ט. הוא גר ברחובות. שירת במשטרת ישראל עד גיל פרישתו. היום הוא ממשיך בפעילות ציבורית בהתנדבות, בענייני הגימלאים של משטרת ישראל, והוא גם פעיל בענייני־קהילתנו קרצקי.

אברהם קליין, בן שאול, חבר אשר ישב בחדר על הספסל ממולי. משפחתו גרה בחצרו של הרבי. כאשר ביקרתיו בביתו, טרחה אמו לכבד אותי ודרשה בשלום אמי. מחלון דירתו ראינו כל מה שנעשה ממול באולם הישיבה, בו ישבו בחורי הישיבה הבוגרים ולמדו גמרא. אברהם גם עזר להורים שלו בהפעלת המיקווה, ושם הייתי פוגש בו, או שהיינו יורדים לשפת הנהר לשחק. אברהם היה ילד שקט. אהבתי להיות בחברתו. במאורעות השואה נפרדו דרכינו ואיש איש מאתנו טלטל אותו גורלו למקום אחר.

את אברהם קליין פגשתי אחרי המלחמה במחנות העצורים שבקפריסין בדרכנו לארץ־ישראל. שם היינו עצורים על ידי האנגלים אחרי שתפסו אותנו בספינות מעפילים, סמוך לחופי הארץ. גם הוא היה נחוש בדעתו לעלות לארץ, להשתתף בייסוד המדינה.

אברהם ובת־זוגתו רבקה הקימו משפחה וגרו בחיפה. אברהם היה איש הספר, כתב על מאורעות, אשר חווה אותם. בספרו "סופה באביב" הוא מתאר ילד יהודי בן לרופא, אשר אבא שלו פועל למען בריאותם ורווחתם של הגויים, ולמרות הסימנים הגלויים של אנטישמיות הוא מקווה, בתוקף תפקידו ויושרו האישי, שהגויים השכנים למענם הוא פועל, יגמלו לו ולא יאונה רע לו ולמשפחתו. אנו יודעים מה עומק האכזבה שפקדה את כל אלה שחשבו כמוהו, ומה היה סופם! ספר נוסף שלו, גם הוא על אירועי השואה 'והלך בסערות אירופה', וחתם בשם אברהם בן־שאול. נקמתו היחידה שיכול היה להרגיש על מפלתם של הצורר הגרמני וכל שונאי־ישראל היתה בכך, שהוא עלה ארצה, היה אזרח מועיל למדינה, עבד והתפרנס בכבוד. והעיקר שהמשיך והקים דור המשך למשפחתו, אשר רובה ניספתה בשואה. צר לי לכתוב הספד על חברי אברהם,

שבריאותו נחלשה ולא הספיק לכתוב את קורות קהילתנו קרצקי, הוא נפטר בי"ב ניסן תשנ"א. זכרונו לברכה.

לייזר־בריש אליעזר דוב שטיינברג, חברי בחדר. תמיד ישב לצידי על הספסל. הוא גם גר סמוך לביתי. הוא היה קטן ממני, ואמו הביאה אותו מדי בוקר לביתי שנלך יחד לחדר, שכן מסוכן היה לילד יהודי ללכת לבדו בסימטה מפאת נביחת הכלבים או רגימת אבנים על ידי ילדי הגויים. מביתנו הלכנו יחד לחדר, ויחד גם ישבנו רכונים ולומדים תורה. ובערב אחרי שהחשיך, תמיד מצאנו את אמו ממתינה לו בביתי ולוקחת אותו בסימטה החשוכה חזרה הביתה.

לייזר בריש היה עם משפחתו בקרצקי. עבד בצרכניה בחנות הגדולה של עקיבא ווייס, אשר נלקחה ממנו ונמסרה לנוצרי. הוא הוסיף לעבוד בה עד שהנוצרי למד לנהל בעצמו את העסק. אז נשלח לגיטו מונקאץ' ולאושוויץ. למרות היות נער צעיר עבד באושוויץ במכרות הפחם, עם יתר יהודי קרצקי, עד פינוי כל עובדי הכפייה מן המחנות, וצעדת המוות היא שהכריעה אותו, כמו את רוב הצועדים. ידוע לי שהיה סמוך לאבי ודודי, דוד קליין, שעבדו במכרות. מכל הקבוצה שיצאו מאושוויץ, לא נשאר בחיים איש. כולם ניספו בצידי הכבישים. הרעב, הקור ואכזריותם של הנאצים היא שהכריעה אותם, ומקום קבורתם, בצידי הדרך לאורך מסלול הליכתם, אשר היתה גם דרכם האחרונה.

לייבש, אריה כץ, היה חברי לחדר. אביו חיים כהן היה סוחר בקר. לייבש היה ילד עליז ושמח. ניחן בקול ערב, ועזר לאביו ליד עמוד התפילה וליווה אותו בקולו המופלא בהתפללו כחזן בשבתות ובימי חג. שמעתי עליו דברים טובים בהיותו בחור ישיבה. לא עמד כוחו בשואה וניספה בה.

שמשון פרבנבלום, התגורר מול בית הכנסת. בחור בריא וחזק. היה בין הראשונים שהגיע בבוקר לחדר. שמשון היה לי חבר, שעה שעבדנו עם הסוסים בכל מיני עבודות מזדמנות, שההורים נאותו לתת לנו כדי לעזור להם. לנו הילדים היה סיפוק רב בכך שאנו עוזרים להורים, אשר עבדו קשה לפרנסת המשפחות. לבד מזה גם נתן לנו הדבר תחושה של נערים גדולים, למרות היותנו ילדים. שמשון היה חזק ממני, ויחד התמודדנו ועזרנו אחד לשני. שמשון, למרות חוסנו הגופני, לא חזר אחרי השואה.

בנימין ניימן היה מבוגר ממני, אבל למד איתנו בחדר. הוא גר בקצה הדרומי של הכפר, בדרך לכפר הסמוך קישניצה. חזר בתום המלחמה לקרצקי. בדרכי למצוא את אחי, ביקרתי בקרצקי. שהיתי בכפר הולדתי יממה אחת בלבד. אז פגשתי את בנימין. לנתי אצלו לילה וסיפרתי לו לאן פני מועדות. בתוקף תפקידי בתנועה הציונית השתתפתי באיסוף הניצולים, שארית הפליטה מהשואה, ואירגונם. הצעתי לו לנסוע לבודאפשט, שם היה מרכז איסוף לקליטת פליטי שואה. לשם הפניתי כל מי שפגשתי. רובם שעו לעצתי והצטרפו לזרם הפליטים מן המחנות לכיוון בודאפשט, ומשם מאורגנים בקבוצות המשיכו דרך גרמניה איטליה לארץ ישראל. בנימין ניימן לא שמע בקולי ונשאר בקרצקי.

ארי (אהרון) ווייס היה שכן, הוא גר בבית הסמוך לביתנו. חצרם גבלה עם גן הירק שלנו. היתה להם באר מים פרטית קרוב לגן שלנו. היה לנו עץ דובדבן אשר צמח בגן שלנו אבל צמרתו היתה בחלקה בצד שלהם. תמיד דרש שותפות

לפרי העץ. אני הסכמתי רק חלקית, 'הפרי אשר נושר בחצר שלכם שייך לכם'. ארי היה צעיר ממני, אבל בחדר למדנו יחד. ידוע לי שהוא חי בארצות הברית.

סיכום זכרונותי, השזורים בתלאות השואה

לא ביקשתי לכתוב זכרונות וקורות אישיים. כתבתי את מה שראו עיני. כתבתי על הסבל שסבלו חברי, ולא זכו לספר את תלאותיהם בעצמם. אני חייב להם זאת! לצעוק ולזעוק, על העוול אשר נעשה להם. שלא נשארו חיים, ולא חזרו למשפחותיהם, מבכה אני אותם, כי חבל על כל אחד שלא זכה להגיע לקץ המלחמה.

חבל על הורי, אבי אברהם יעקב קליין ז"ל ואמי פרל ז"ל, שכה רצו לעלות לארץ־ישראל, ולא זכו. שניהם עם אחי הקטן יצחק הושמדו באושוויץ, יחד עם דודי ומשפחותיהם, עם רוב יהודי קרצקי, אשר הוגלו, לגטו מונקאץ', ומשם לאושוויץ, הידועה לשימצה.

צר לי עליהם שלא זכו להשתתף, בתקומת מדינת ישראל, ולא זכו לראות, את מה שכה השתוקקו לראות. מדינה ריבונית לעם יהודי בישראל.

הרשי צבי יהודה קליין

בצבא ההונגרי ובלגיון הצ'כי

הטבח בקולומיה

אני הרשי, יהודה צבי, קליין בן אברהם יעקב ופרל קליין, נולדתי בקרצקי בשנת 1918 כתום מלחמת־העולם הראשונה. חינוכי התחיל בגיל שלוש כשהלכתי לחדר. זכור לי שהרבי אשר לימד אותי 'קמץ אלף אָ', היה דודי יוסף אהרון, אח בוגר של אבי. הייתי גאה ללמוד אצלו. בגיל שש למדתי בבית־ספר עממי רוסי. הורי ביקשו לשלוח אותי להמשך לימודים בבית הספר התיכון. הם נמלכו ברבי הרב חנוך הניך, וקיבלו את הסכמתו בתנאי שאלמד במקביל בישיבה. וכך היה: למדתי בישיבה של הרב גולדברג בסוליבה, וגם בבית־ספר תיכון צ'כי. בגמר לימודי בסוליבה, נסעתי לסלובאקיה, שם למדתי בבית־ספר מקצועי למכונאות רכב. לקיומי עבדתי כנהג על מכונית משא. בכל מקום שהגעתי אליו בסלובאקיה מצאתי קהילה יהודית, שעזרה לבחורים אשר רצו לעבוד, וקיבלו אותי שם.

תקופה זאת בסלובאקיה, הסתיימה עם עלותו של היטלר לשילטון בגרמניה. בהשפעתו יצאו הנאצים הסלובאקים לפעול בגלוי נגד היהודים. אירגון בשם 'האלינקה' (Helinka Garda) אכן הרים ראש ופעל באורח אקטיבי. התנפלו על אזרחים יהודים ופעלו לגירוש היהודים שזה מקרוב באו. משם נסעתי לצ'כיה,

לפראג, במטרה לעלות לארץ ישראל. אבל התאכזבתי! פראג כבר היתה מלאה פליטים יהודים, שביקשו לעלות לארץ־ישראל, והאנגלים לא נתנו אשרות כניסה. גם מדינות אחרות סגרו שעריהן בפני היהודים הבורחים מאיומי־היטלר. לאחר זמן קצר ביותר עמדה צ'כיה עצמה באיום על קיומה, למרות היותה חברה בהסכמי־ברית צבאית עם אנגליה וצרפת המעצמות דאז. הם, הידידים, נטשו אותה בעת צרה. גרוע מזה. בוועידת מינכן הגיעו להסכם עם היטלר, וחילקו את צ'כוסלובקיה בין גרמניה והונגריה. מפראג, חזרתי הביתה. קרצקי, כבר היתה חלק מהונגריה הגדולה והפכתי להיות אזרח הונגרי.

בשנת 1939 גוייסתי לצבא הסדיר של הונגריה, ושירתתי בקסרקטין בצגלד (Cegled). בתום שנת שירות אחת בצגלד, בשנת 1940 גברה השפעת הגרמנים על הונגריה. חוקקו אז חוקים חדשים נגד היהודים, שקבעו כי יהודי פסול לשרת בצבא ההונגרי. אז העבירו את כל היהודים מיחידות צבאיות לפלוגות של 'עבודת כפיה' תחת פיקודם של מפקדים נוצריים. המלחמה התנהלה ברוסיה. הרוסים נסוגו מפני הצבא הגרמני. הם הרסו את הגשרים, כדי להכביד על התקדמות הגרמנים, ואז הביאו אותנו, פלוגות עבודה יהודיות, לבנות מחדש את הגשרים. וכאן ראיתי לראשונה שההונגרים יחד עם הגרמנים מבצעים טבח ביהודים. זה היה בשנת 1941, ליד הנהר דנייסטר בסביבת העיר קולומיה. אני מקיים כאן נדר שנדרתי אז לספר לכל אחד, לעם היהודי, לאומות העולם, שלא ישכחו לעולם, את מה שעוללו לנו שני הצבאות האלה. כי גם אנחנו, שסבלנו השפלות ומכות, לא האמנו שהגרמנים יוציאו לפועל את איומם להרוג הרג המוני ביהודים חסרי הגנה. על כן אני מדגיש וכותב כאן, באיחור של חמישים שנה ומקיים את נדרי: לפרסם! כי פה בקולומיה ראיתי לראשונה, רצח המוני־יהודים. יהודים תושבי הונגריה וקרפטורוס, שלא היתה להם אזרחות הונגרית, גורשו מהונגריה והובאו לאיזור זה. הם רוכזו בגיטאות ובחצרות של בתי־ספר. כאן רצחו אותם, משפחות שלימות, אבות, בנים, ונכדים בירי רובים, אחרי שהגברים חפרו את הבורות לקבורתם, והנותרים נזרקו לדניסטר וטבעו בו. אנו, חיילי הונגריה לשעבר, בנינו את הגשרים עבור צבא זה. ראינו זוועות אלה, מבלי שהיה בידינו לעזור להצלתם. בין מגורשים אלה זיהיתי חברים שלי מסוליבה. בני משפחת ציגמן, שהיו שותפים בעסקי עצים עם אלכסנדר רוזמן מקרצקי. חבר שלי, הרשי ציגמן, אחותו חנה ואתם האם, נרצחו שם. הם נחשבו יהודים חסרי אזרחות. דמם היה הפקר, וכאן מצאו את מותם. בימים אלה בשנת 1941 היו הגרמנים בשיא נצחונותיהם. הצבא הרוסי נסוג, והעולם החופשי היה עסוק בעניינים חשובים משלהם, לא התפנה להתערב וגם לא היה מעוניין להתערב למניעת קטל יהודים, חסרי תעודות אזרחות כלשהי.

בקולומיה השתחררתי, כי גמרתי את השירות הסדיר, וחזרתי הביתה. כבר דיברתי הונגרית ונסעתי לבודאפשט לעבוד. קיבלתי עבודה במפעל בנייה ממשלתי, כמכונאי למערבלי־ביטון, אבל לא להרבה זמן. שוב יצא חוק חדש נגד יהודים, האוסר עליהם לעבוד במפעלים ממשלתיים. פוטרתי מעבודה זו, וחיפשתי עבודה אחרת. במוסדות היהודיים שבבודאפשט פעלה 'מועצה יהודית', אשר קיימה בין השאר גם לשכת־עבודה ליהודים שביקשו לעבוד, והם

הופנו אל נותני עבודה יהודיים. מצאתי תעסוקה במפעל שוקולד. שוב לא להרבה זמן, כי גוייסתי שנית, לפלוגות של 'עבודת כפיה'.

פלוגה מספר: 105-11, Munka Szazad

מצב היהודים בהונגריה החמיר. מטרתם של הגרמנים, במדינות ששליטתם בהם גברה, היתה: רצח! השמדה! הם גייסו, תחילה את יוצאי־הצבא ששירתו בעבר בצבא הונגריה, כדי להרחיק את הגברים המסוגלים לאחוז בנשק ולהתגונן. גייסו אותי לפלוגת עבודת־כפייה מספר: 11-105. היינו 209 יהודים. המפקדים היו נוצרים. בראשם עמד המפקד סגן קיש מבודאפשט. הוא היה שונא־יהודים מובהק וקיים בנו משטר חמור ביותר. עונשים כבדים הוטלו על כל עבירת משמעת, ואיום בעונש מוות היה שגור בפיו.

יצאנו שנית לחזית הרוסית. זה היה ביום־הכיפורים תש"ב 1941. עלינו לרכבת בעיר קושיצה אשר בסלובאקיה. הביאו אותנו עד קייב, עיר הבירה של אוקראינה. ומקייב צעדנו ברגל מרחק רב, מאות קילומטרים עד לנהר דון במחוז וורוניז'. הבסיס שלנו נקבע ביודינוב, כפר רוסי, ומכפר זה צעדנו כל יום ברגל מרחק של כשמונה ק"מ לעבודות חפירה בעבור הצבא ההונגרי, כשהחזית מולנו והרוסים יורים בנו. המצב בחזיתות ברוסיה השתנה. הגרמנים היו שקועים בעומק רוסיה, כשהרוסים התאוששו ועברו להתקפות נגד, וגרמו אבדות כבדות לגרמנים. אנו חפרנו תעלות מגן בעבור ההונגרים. המפלות בחזית גרמו לכך שהגרמנים וההונגרים התייחסו אלינו בעויינות ובנקמנות יתירה. בנסיגה מוורוניז', באחד הכפרים בוויהוף, ביצעו החיילים הגרמניים יחד עם ההונגרים רצח־המוני ביהודים. הם הציתו אסם ששימש בית חולים שדה ליהודים ששירתו את ההונגרים, ונפצעו או נזקקו לטיפול רפואי. ערב אחד סגרו את היציאה מן האסם והציתו אותו על יושביו, ובתוכו כשש מאות בחורים חולים שרוכזו מהחזית. ביניהם היה אברהם רוזמן בן למשפחת רוזמן מקרצקי, שהיה חובש וסעד את החולים והפצועים, גם הוא ניספה בשריפה זדונית זו. כאמור, מנעו החיילים ההונגרים יציאה מן האסם הבוער, ואף איש לא נמלט משם.

חורף 1942 קר היה במיוחד. כבר בסתיו נשבו סופות שלגים חזקות, וכפור עז פקד אותנו. החברים בפלוגה זו, היו צעירים ובריאים, אבל חוסר תזונה וחוסר ביגוד חורפי, נתן אותותיו. כל יום נפלו קורבנות, אנשים קפאו מקור בחזית, ונהרגו מן ההפגזות ולא חזרו בערב לבסיס. אבל המפקד סבר אחרת. הוא, המפקד, שונא היהודים דיווח על בריחות ויזם עונש חמור מאוד, שנקרא בשפת הצבא 'העשירוני' (Tizedeles). העמידו את כל הפלוגה בטור אחד, וכל איש אשר היה עשירי בספירה נורה למוות. זה נתרחש בשבת בחודש נובמבר ביודינוב, בקצה הכפר ליד בית המטבחיים. במפקד זה כבר היינו מאה וחמישים ושבעה איש בלבד, ומתוכנו נורו ונרצחו חמישה עשר איש. קברנו אותם בקבר אחד במקום זה. בהמשך שהייתנו בחזית זו, כאשר מזג האוויר החריף יותר, והאנשים שלנו נחלשו ומתו מקור ומרעב, חזר מפקד הפלוגה על אותה ענישה

טראגית, אשר כבר הפילה קורבנות מקרב החברים. ושוב פתחנו את הבור והוספנו וקברנו חברים אשר הוצאו להורג באופן הפגנתי, למען יראו! תאריך מבצע ההמתה השני היה שבוע אחרי המקרה הקודם בשבת. הפעם הוצאו להורג ארבעה עשר חברים. קברנו אותם באותו הקבר. עשרים ותשעה איש קבורים בקבר אחים ביודינוב, בקצה הכפר ליד בית המטבחיים. היה לי חבר אשר ביקרתי בביתו בעיר האוד־מזא־ושר־העלי, אלבוגן שמו, הוא שימש חזן בבית הכנסת בעירו. התארחתי אצלו לפני יציאתנו לחזית הרוסית. עזרנו אחד לשני בזמנים קשים. בגורלו עלה להיות העשירי והוא הוצא להורג. הוא נרצח בדם קר, בפקודת המפקד האכזרי על לא עוול בכפו. דמם של חברים אלה זועק! עיני דומעות בזוכרי אותו. והזמן אשר חלף, רק מגביר את העצב והכעס. אם יתאפשר לי לבקר במקום זה, כדי להצביע על מקום קבורתם של חברים יקרים אלה, אשר נרצחו, אעשה־זאת. אחרי שתי ענישות אלה החלטתי לפעול. לילה אחד, בהיותי בחזית על נהר דון הקפוא, שאפשר היה ללכת עליו, חציתי את הגבול, את החזית, ועברתי לצד השני. שם נתפסתי על־ידי פטרול סיור של הצבא הרוסי ונלקחתי בשבי. בצבא הרוסי שירתו הרבה יהודים אשר זיהו אותי כיהודי, וגייסו אותי ליחידתם כמכונאי רכב. לחמתי אתם עד אשר התארגן הליגיון הצ'כי, כיחידה נפרדת.

חיילים יהודים בליגיון הצ'כי

החיילים אזרחי צ'כיה, שלחמו בחזית רובם היו יהודים. הם באו והתנדבו ליחידה הצ'כית. כך עברתי גם אני לליגיון הצ'כי. בזמן קצר הפכתי מיהודי מושפל ונרמס לחייל צ'כי ממוצא יהודי, חייל אשר היה לו למען מה להילחם, והיתה לו סיבה מספקת להילחם נגד אוייב נאצי ואכזרי זה. במהלך המלחמה, כשהגרמנים נסוגו ואנו רדפנו אחריהם, פגשתי ניצולים ממחנות ההשמדה. אז נתגלתה לעיני כולנו חומרת השואה — אתרי השמדה רבים, שפעלו ברחבי פולניה, בנוסף לאושוויץ הידוע לשימצה.

הליגיון שבו שירתי לחם והגיע עד פראג עיר הבירה של צ'כיה. השתתפתי בקרב עליה ולחמתי לשיחרורה מידי הגרמנים המובסים. בראשון למאי 1945, בגמר המלחמה, בצ'כיה, התבשרתי על שרידים נוספים ששרדו מלבדי מבני משפחתי. אחי חיים כבר היה בדרכו לארץ ישראל. הוא בא לבקר אותי בפראג. בחיפושים אחרי ניצולים נוספים מצאנו ברשימת הפליטים אשר בשבדיה, את שמה של אחותי, פריידי חדוה. בתפקידי בצבא הצ'כי קיבלתי את הפליטים שחזרו ממחנות הריכוז, וכך היה לי הכבוד הייצוגי, לקבל את פני אחותי, בלבוש של חייל צ'כי משחרר.

אירגון פלוגות 'מח"ל' בצ'כיה

בתום המלחמה השתחררתי מן הצבא הצ'כי ומצאתי עצמי אזרח צ'כי רצוי במדינתו, עם אפשרויות טובות של חיים שלווים בפראג. תקופה חדשה, מדינה

מתחדשת. קראנו לזה בסיסמה 'נפשיל את השרוולים ונפעיל את הגלגלים' לצ'כיה חופשית. ולא כך היה! אלפי פליטים, משארית־הפליטה, יוצאי מחנות ריכוז נהרו לארץ־ישראל, ביניהם אחי ואחותי.

לימים שמענו בצ'כיה על הקמת מדינת ישראל ועל קרבות מרים שמתחוללים בין יהודים וערבים. לא יכולנו להישאר שאננים למה שקורה שם. הממשלה הצ'כית שהיתה מורכבת בחלקה מידידים שלי, אשר היו המפקדים שלי במלחמה, הממשלה הזאת, היתה הראשונה שנענתה ועזרה באספקת נשק ליהודים. היא גם איפשרה לארגן פלוגות 'מח"ל', מתנדבי חוץ־לארץ, לעזרת מדינת ישראל, הנלחמת על תקומתה. וכך השארתי את החיים השלווים בפראג והגעתי לארץ כחייל יהודי. אתי באה משפחתי החדשה: אשתי עליזה לבית שטרן מסבוליבה, בתי בת החדשיים, שנולדה בפראג ושמה כבר נקרא בפראג ירדנה. שר הביטחון של ממשלת צ'כיה דאז, גנרל בדז'ק רייצין (בנו של רב העיר פלזן עד למלחמה) יזם אסיפת חברים, בה השתתפתי גם אני. נכחו בה השליח מישראל אהוד אבריאל ואליהו גרוז'ינסקי מנהיג המפלגה הקומוניסטית בארץ. באסיפה זו הוחלט לארגן יחידה לוחמת, מקצינים וחיילים חיילי בריגדה שהשתחררו לא מזמן מהצבא הצ'כי. פלוגות אלה צויידו ואומנו מחדש לתפקידן לעזרת העם. בחודש דצמבר 1948 יצאנו ברכבת מן העיר אולומוץ עד איטליה, ומשם באניה לארץ ישראל. ב־31.12.1948 הגענו לחיפה.

היום, לאחר, שתקופת הטרור של סטאלין חלפה, אנו יודעים, ששלוה ושקט לא שררו שם בפראג. אדרבה! הטרור הסטאליני גבר מיד אחרי עוזבי את צ'כיה. רדיפת יהודים התחדשה שוב, רק הצורר התחלף. חברים טובים שלי, שלחמנו יחד למען צ'כיה חופשית, מצאו את מותם בשנת 1954 במשפט ראווה בפראג. ביניהם ראש הממשלה סלנסקי ושר הביטחון גנרל רייצין, ועוד חברים יקרים ששרדו מהרדיפות של הנאצים ולחמו נגדם. בפקודה שבאה ממוסקבה העלילו עליהם כי בגדו בעם הצ'כי, על כן הושפלו קבל־עם, הוכרזו בוגדים, והוצאו להורג. כל זה התרחש שנים מספר בלבד, כשכל העולם האמין, כי חלפה תקופת העוולה והשקר מן העולם. כך, איבדתי שוב חברים טובים שמתו רק בגלל היותם יהודים.

יהודה צבי (הרש) וייס

משפחת שלמה וייס מקרצקי

נולדתי בקרצקי להורי שלמה והנטשי וייס בשנת 1911. זוכר אני את קהילת יהודי קרצקי, שחייתי בה עד 1934. סבא רבא שלי ישראל־בר וייס, שבא מגליציה היה מוסמך לרבנות, ונקרא מרא דאתרא, רב מקומי. משפחתי היתה

אדוקה מאוד. אבי היה מחסידי ז'דיטשוב. אבי ר' שלמה וייס לבש בגדי חסידים, ובשבת לבש שטריימיל, שסימל שהוא נמנה עם החסידים והמחמירים בקיום מצוות. מתפללים בוקר וערב בבית כנסת, ולומדים תורה לפני התפילה ואחריה. ערך גם תיקון חצות. אמת שכל יהודי קרצקי היו מתפללים בבוקר וערב ומקיימים מצוות. אמי הנטשי לבית אפפלדרפר היתה אהובה על הכל, ובתוך ביתה היתה משרה שמחה ומצב רוח טוב.

הלכתי לחדר לפני שנבנה בניין תלמוד תורה. קראנו לזה 'שטיבל' (חדרון ביידיש). זה היה חדרון קטן בכניסה לבית המדרש (בית הכנסת). כשלא היה מקום לכל התלמידים בשטיבל, למדנו בבתים של ההורים לפי סדר שנקבע. בין הזמן שהתחלתי בלימודים בחדר, לבין הזמן שעזבתי ועליתי ארצה ישראל, התפתחה הקהילה בקרצקי. נולדו ילדים והתחתנו. וגם בנו בתים חדשים, והתרחבו. אני זוכר את הפעילות בשיפוץ בית הכנסת והרחבתו. עסק בבנייה זאת ר' סנדר רוזמן, שהתמנה לכך על ידי הקהילה. הוא גם היה ראש הקהל הנבחר בזמנו.

היה שיתוף פעולה הדוק בין התושבים. ענייני הקהילה נקבעו באסיפות שנערכו בחלק האחורי של בית הכנסת. הדיונים והסיכומים התנהלו באופן דימוקראטי, אף אם התגלו חילוקי דעות. קרצקי התפתחה הודות לפעילות דימוקראטית זאת.

ועל הכל הרב רבי חנוך הניך, היה אישיות דגולה, גבוה משכמו ומעלה. איש חכם וגדול בתורה. הוא הנהיג את ציבור חסידיו והכל כיבדו אותו. נוכחותו שפעה חכמה ודעת. אני אישית לא הייתי תלמידו בישיבה בקרצקי, אני נשלחתי ללמוד מחוץ לבית, כמנהג הימים ההם, והיתה לי הזכות ללמוד בישיבת אונסדורף בסלובאקיה. ראש הישיבה היה הרב יונה צבי הורוביץ.

מפעלים משותפים של קהילת קרצקי היו: קיום וניהול תלמוד תורה, בו למדו כל ילדי הכפר, גם אלה אשר ידם לא השיגה לשלם שכר לימוד, אפיית מצות לפסח, ואפיית מצות שמורות למהדרין. כל בעיה ציבורית שהתעוררה טופלה על־ידי הגבאי וראש־הקהל הנבחר, שנבחר בבחירות דימוקראטיות. זכור לי היטב מבצע אפיית מצות שבו הייתי מעורב אישית, עם שותפי אברהם יעקב קליין. שנינו קיבלנו במכרז וביצענו בהצלחה את אפיית המצות לפסח. אני אישית עבדתי ליד התנור, שזאת היתה העבודה הקשה והמקצועית באפיית המצות. מבנה ציבורי נוסף היה המיקווה, אשר מילא תפקיד חשוב לקיום צורכי דת, אבל היה חיוני בימים ההם לשם שמירת ההיגיינה, כאשר לאף אחד מן התושבים לא היתה מקלחת בביתו, כמו שנהוג היום.

כשעזבתי את קרצקי ועליתי לארץ־ישראל, השארתי קהילה תוססת וחיה בין הגויים. לא היה ביטחון מלא. הרגשתי את הגלות, אבל בהיפרדי מכל היהודים שבכפר, לא תיארתי לי שלא אראה אותם יותר. הייתי עד למה שקרה בגרמניה עם עלייתו של היטלר לשילטון, אבל לא חשבתי שתפקוד אותנו שואה נוראה כזאת. איני יכול לתאר לעצמי את קרצקי, כשהיא ריקה מיהודים, בתיה הרוסים.

בעוזבי את קרצקי, נפרדתי מכל איש אישה וילד, בלי יוצא מן הכלל, ואני

זוכר אותם עד היום. על כן אני אבל, על חורבנה של קהילה יקרה זאת. אני אבל על הורי ואחי עם משפחותיהם וילדיהם. שניספו בשואה. ידוע לי שיקירי הלכו יחד עם כל יהודי קרצקי למונקאץ'. בפרבר העיר היה בית חרושת ללבנים שם היו זמן קצר, ואחרי־כן הובאו ברכבות סגורות לאושוויץ, שם הורעלו בגז ונשרפו. ואלה שמות בני משפחתי שניספו באושוויץ:

אבי ר' שלמה בן מאיר וייס; אמי הנטשי וייס בת ר' שאול אפפלדרפר; אחי יוסף וייס ואשתו וילדיהם; אחי ישראל דב ואשתו שרה וילדיהם; אחי משה וייס ורעייתו; אחי אברהם וייס ורעיתו. אחותי רחל עם ילדיה; כולם מתו על קידוש השם.

אחי יצחק אייזיק

אחי יצחק אייזיק וייס ז"ל עבר את השואה, שרד, הקים משפחה והגיע ארצה. חי בקרבנו ונפטר בשיבה טובה, בז' אדר תשנ"א. במסגרת תיאור קורות קהילת קרצקי אני מוצא לנכון להתייחס לתרומתו לחיים התרבותיים של אחי יצחק איזיק וייס בקרצקי, וגם למעורבותו הפוליטית. מדהים לתאר כפר נידח בהרי הקרפטים, אשר הקשר היחיד לעולם הגדול הוא בדרך המובילה לסוליבה, ומצד שני דרך מובילה לקושניצה, אשר היתה התחנה האחרונה של רכבת שמסילתה צרה. רדיו עדיין לא היה, וגם חשמל לא היה בכפר קרצקי. ובכל זאת היו היהודים בקרצקי מעודכנים בכל החדשות והאירועים אשר קרו בצ'כיה ובעולם כולו. בדרך לתפילה לבית הכנסת ובהפסקות בין מנחה ומעריב, היה לנו אייזיק מקור החדשות על כל מה שמתרחש. הוא ליקט ידיעות שהביאו אתם אנשים מן העיר, ואחרי שקרא את העיתונים הפיץ את החדשות בתוספת דברי פרשנות משלו. הוא גם היה 'מבין' בנושאים כמו חידושי מדע וטכנולוגיה. הוא היה אנציקלופדיה מהלכת, ובראשו מספרי מטוסים ומספרי טנקים של המדינות הידידות לצ'כוסלובקיה ושל האויבות לנו. ידע על מקורות ויכולת ייצור הנשק. ממנו שמענו על המצאות וחידושים בעולם. יצחק אייזיק לא היה יחידי בקרצקי אשר התעניין וידע מה שקורה מעבר להרי־הקרפטים. כל בני הקהילה, ובפרט הצעירים, קראו עיתונים שהופיעו בשפת־יידיש, רובם שבועונים שהגיעו לקראת שבת. יצחק אייזיק היה מרכז ובר־סמכא בכל נושא שעלה על הפרק. אייזיק אחי, גוייס לפלוגות עבודה של הצבא ההונגרי, עבר את התלאות של מחנות עבודה. ובהיותו בחזית הרוסית, ניצל הזדמנות ועבר לצד השני של החזית, התגייס לצבא הרוסי לחם נגד הגרמנים ושימש מתורגמן בחקירות שבויי מלחמה גרמניים. קיבל קידום בצבא האדום, והגיע תוך תקופה קצרה לדרגת סגן. בתפקידו עשה כדי לנקום את דם הרוגי השואה. בגמר המלחמה, לא נשאר אל מי לחזור בקרצקי, על־כן לא היה גם לאן לחזור. השקפתו הציונית הביאה אותו ארצה. כאן נקלט במהירות. וקרצקי היתה יכולה להשאר אפיזודה של תקופה בחייו, אם לא היה הדבר כרוך בהשמדה שביצעו בה הנאצים. אכן קרצקי קיימת וגם ההרים מסביב לה קיימים, אך אוי לנו, בזוכרנו את הקהילה השוקקת חיים. פתאום באה שואה ומחריבה אותה, תושביה נרצחו, על ילדיהם וטפם. מה שנותר לנו הם רק זכרונות, ותפילה בפינו. יהי זכרם ברוך.

פריידי חדווה לדרמן (קליין)

קרצקי ביתי ומקום הולדתי

אני, פריידי (חדווה) קליין, בת אברהם יעקב ופריל קליין: נולדתי וגדלתי בקרצקי. קיבלתי חינוך יהודי־מסורתי בבית. הבית בו גדלתי היה מלא אהבה למשפחה, וכבוד והבנה לזולת. אמי זכרונה לברכה, היתה לנו דוגמה ומופת בהתנהגותה. עזרה הרבה לשכנים ובעיקר לשכנות בעצה ובהדרכה, לפי שהיתה אשה משכלת, עזרה להן להתמודד עם בעיות־חינוך, ועזרה להן בכתיבת־מכתבים ובניסוחם. את השאיפה ללמוד ולדעת ינקנו מילדותנו. אמי עזרה לנו בשיעורי הבית מפני שכאמור, היה לה ידע רב בתחומים רבים. אמי תפרה לנו בגדים חדשים לכל חג וחג, וכך היינו תמיד לבושים יפה, בבגדים חדשים (מבד ישן) ומגוהצים. עבודות אלה עשתה אמי בלילות, ובעקבות זאת התעוררתי לא פעם בלילה לרעש מכונת־התפירה.

אני זוכרת את קרצקי. כפר עם שדות מוריקים. בהשקיפי מן ההר שהתנשא מעל הכפר ראיתי מישור יפה לאורך הנהר, ובאמצע מתפתל הכביש אשר חוצה את הכפר לאורכו. הבתים של היהודים היו במרכז הכפר. בעומדי על ההר יכולתי לראות את השדות בשלל צבעים, צבע שדות תפוחי האדמה ירוק כהה, חלקות התירס ירוק בהיר ומסביב נזרעו חמניות זהובות. גודל החלקות היה בדרך כלל אחיד. קישוטי החמניות מסביב לתירס הירוק, יחד עם החלקות של תפוחי אדמה, יצרו תמונה מרהיבה, שובה לב. העין לא שבעה לראות.

במבט לאחור, יש לי הנאה לתאר את יופיו של הכפר שבו גדלתי. בסובבי מבטי הצידה או לאחור ראיתי הרים ירוקים, מכוסים יערות, ובפיסגת ה'פולונינה', הר גבוה, היה שלג לבן רוב הזמן, פרט לפרק זמן קצר בקיץ, בו הפשיר השלג, והפך להיות שדה מירעה לצאן ובקר של כלל תושבי האיזור.

כאן הייתי ילדה. כאן שיחקתי עם הבנות. לבית הכנסת הלכתי עם אמא שלי. התפללתי בווייבר־שיל (עזרת נשים) ושם פגשתי את הילדות בנות גילי ובילינו יחד. הבנות לא היו מחוייבות ללכת לחדר, אבל למדתי לקרוא לשון קודש ולהתפלל בה. אני זוכרת אף שקראנו בשבתות את פרקי אבות ואמרתי "ברכי נפשי". בשבת היתה אמי קוראת בהתרגשות מהספר "צאנה וראינה", מלווה בכי חרישי. בהיותי ילדה קטנה, הייתי נכנסת לבית הכנסת אל אבא. שם היתה אווירה שונה, התפללו בקול רם, וליוו את החזן באמירת אמן או בניגונים ומנגינות בהתאם לתפילה. חילקתי את זמני בין בית הכנסת לבין עזרת הנשים, ליד האימהות והסבתות שמתפללות בהתרגשות ומתחננות לשלום עם ישראל ומשפחתן, עם הרבה דמעות בעיניהן. אבל אני גם זוכרת תקופה אחרת בקרצקי. תקופה של גשם ובוץ, תקופה של הסתגרות בבתים וחרדה.

אבי כראש משפחה היה גבר חזק, ואמי היתה עזר כנגדו, והשתתפה בכל ההחלטות והמעשים. וכך אני זוכרת את הימים האחרונים בקרצקי. ימים של לחץ, ופחד לעתיד. האיומים שאיים היטלר נקלטו יפה אצל הגויים, והתקיימו

לצערנו הרב, ביתר אכזריות וטראגיות ממה שחשבנו. אני מעלה בזכרוני את התקופה האחרונה, לפני עזיבתנו את קרצקי. הורי דאגו לילדים בבית ולבנים אשר גוייסו למחנות עבודה צבאיים הונגריים.

מגן דוד צהוב, סימן שאנו יהודים

יום עצוב היה לנו כשישבתי עם אמא ותפרנו על הבגדים לכל בני המשפחה את הטלאי הצהוב בצורת מגן דוד. לפנות ערב נכנס אבי הביתה בלי זקן. הוא גילח את זקנו, כי יצאה פקודה מהשלטונות: 'על כל יהודי, לגלח את זקנו' ומיד! ולא, הם יעשו זאת. בעבר, ימים מספר אחרי כניסת ההונגרים לקרצקי, הדגימו הז'נדארמים (השוטרים עם נוצות על הכובע) גילוח זקנים ליהודים. הם עשו זאת בצורה אכזרית ביותר, קרעו את שער הזקן יחד עם עור הפנים לשלושה יהודים מזוקנים. הפנים, הפכו להיות פצע גדול... ולקח זמן רב, עד שהתרפאו והתחבושות הוסרו.

כשנכנס אבא לבית לא הכרנו אותו. פניו השתנו לבלי הכר לאחר שגילח את הזקן. אנו היינו עסוקות בעבודות תפירה, ראינו אותו ושתקנו. אבא הרים את קולו ואמר בהדגשה: 'אנחנו יהודים גם בלי זקן. ועם מגן דוד זה, נלך בגאווה'. משפט זה מהדהד באוזניי עד היום הזה. והנה, יום אחד יום לאחר חג הפסח מצאנו את עצמנו נוסעים בעגלת־סוסים לגיטו מונקאץ', נעקרים מן הבית באכזריות, בבושה, ובהשפלה. הגויים שמחו במצוקתנו. השכנים הטובים, העמידו פנים שהם מצטערים, אך קיבלו ברצון את רכושנו למשמרת. חילקנו את רכושנו הדל, הסוסים והעגלה לשכן אחד, התרנגולות האווזים והפרה שסיפקה לנו חלב יום יום הפקדנו אצל שכן אחר, תכשיטים ודברי ערך שהצטברו מדורי־דורות השארנו להם. תכשיטים מעטים שעוני זהב ועגילים שנשארו עלינו החרימו הז'נדארמים הנאצים.

קרצקי, כפר נידח, היה אז כל עולמנו. למרות הדלות והעוני ששררו בו, סיפק לנו בית והגנה. ופתאום מצאנו את עצמנו עקורים מבתינו ומובלים בעל כורחנו בדרך שמובילה למונקאץ', באפס אונים ואי ידיעה על מקום יעדנו. נסענו...

הרוצחים הגרמניים ושליחיהם ההונגרים הערימו עלינו. אושוויץ לא הוזכרה. לא שמענו כלל שם זה עד שהגענו ל'שם'. לא היו לנו אשליות לעתיד ורוד במונקאץ'.

מה שנתן לנו כוח לחיות היה רצון ההישרדות עצמו.

הדרך מקרצקי למונקאץ'

הדרך מקרצקי למונקאץ' לא היתה קלה כלל גם בנסיבות אחרות. דרך עפר מתפתלת, העוברת על הרים תלולים. וכך נשארה חרוטה בזכרוני הליכתנו בדרך זו. מראה של תמונה, שאם לא היתה קשורה לטראגדיה בה נכחתי, אפשר היה להתפעל ממנה.

לקחו את הקהילה היהודית מקרצקי והעמיסו אותה על עגלות, אשר גוייסו

או התנדבו. חלק ממיטלטליהם, בגדים ומצעי מיטה, הורשו לקחת איתם. ילדים וזקנים, שלא יכלו ללכת ברגל נסעו בעגלות והשאר הלכו ברגל. וכשהגענו לראש ההר מעל לפיתולים (הסרפנטינות) ראיתי תמונה מרהיבה: שיירה ארוכה של עגלות, לצידן מהלכים נשים וגברים, ממלאים את הנוף היפה, עד תחתית ההר. הנוף יפה כשלעצמו, והאנשים היו לבושים במיטב הבגדים. הסיבובים והפיתולים ליוו את הדרך בעלייה, עד פיסגת ההר. בשעת בוקר זו זרחה השמש, העצים הירוקים חידשו את עליהם אחרי שלכת של החורף, ופרחי בר קישטו את המדשאות במדרונות ההר. כל זאת אילמלא הצל של הז'נדארמים הנאצים, עם הנוצות על הכובע צילם של נוגסים אלה, אשר ליווה אותנו ואשר שמרו עלינו לבל יברח איש. נוכחותם הטילה עלינו אימה ופחד.

היופי של הנוף וזריחת השמש בבוקר זה מעורבת בקיללת יום זה, כשהוציאו אותנו מבתינו. כמה עצב ושברון לב. תמונה של תהלוכת אבל. קהילה שלימה עושה את דרכה האחרונה ממקום זה, ללא חזרה! וכך אנו עוברים, כפר אחרי כפר, עד העיירה סוליבה (Svalava) ואחר כך כפרים של מתיישבים גרמניים 'שוואבים', אשר היו בסיס פורה לנאצים. דרך של חמישים קילומטר בעגלות. יום ארוך, עצוב ומעייף. בעוברנו בכפרים אלה, לא הסתירו הגויים את שמחתם ממחזה של שיירות יהודים אשר מובלים להשמדה. והמלווים הפגינו לעיני התושבים בחוצות את יכולתם להשפיל ולהרע לנו. בעוברנו בחוצות הכפר קרצקי, השכם בבוקר לפני זריחת השמש, ראיתי, איך הגויים מסתכלים מבעד החלונות על הליכתנו לגלות בשביעות רצון ושמחה לאיד. לא נעשה נסיון כלשהו למנוע מן השוטרים לקחת אותנו, ואף אחד לא הציע לאמץ ילדים או להסתיר אצלו יהודים.

נכנסנו למונקאץ' לפנות ערב. מונקאץ' כבר לא היתה עיר יהודית שוקקת חיים. היהודים תושבי העיר סבלו מאותו דיכוי: החרמות, סבל, הפליה והשפלה, אשר עברנו אנו, לפני עקירתנו מקרצקי.

העיר נראתה לנו עצובה. היהודים כבר היו מרוכזים ומבודדים. החנויות נשאו שמות חדשים ונמסרו לבעלים חדשים. עצוב היה לראות עיר כמו מונקאץ', אשר לה בתי כנסת, בתי־ספר, גימנסיה עברית, ופתאום הכל הוחרם ועבר לידי הנאצים. חברים שלנו, מכרים וקרובים אינם בבתיהם. בתיהם ועסקיהם הוחרמו, ובליבם נשאו רק שאלה אחת, אותה השאלה שאנחנו שאלנו ושאלנו במשך כל אותה תקופה: כיצד לשרוד במצב כזה?

גם במונקאץ' לא היה מי שיושיע אותנו. הז'נדארמים עם הנוצות ידעו לאן להוביל אותנו: בפרבר העיר היה בית חרושת ללבנים, אשר בזמנים של הרס והשמדה לא פעל. מצאו יעוד חדש למקום זה. בית החרושת ללבנים, הפך לגיטו של יהודי מחוז מונקאץ'.

בית החרושת ללבנים במונקאץ'

אנו, יהודי קרצקי, היינו הראשונים שהושיבו אותנו בבית החרושת ללבנים, אשר הפך למחנה ריכוז ואיסוף ליהודי המחוז. שהינו שם שבעה שבועות.

(מהיום הראשון שאחרי חג הפסח, עד ימים מספר לפני חג השבועות). בבית חרושת זה, מצאנו מבנה נמוך ששימש פרוזדור. שטחנו על הריצפה את כלי המיטה שהבאנו איתנו מהבית, ושם גרנו עד אשר פינו אותנו לאושוויץ. אנחנו נדרשנו לעבוד בהכנת מקום ליתר היהודים, אשר זרמו מכל הסביבה, מן הכפרים והעיירות אשר פונו. קראו לזה 'יודן־ריין', ניקוי הכפרים מיהודים. בדומה לשיירת העגלות שהביאה אותנו מקרצקי, הגיעו כל יום עגלות סוסים, עם מטען אנושי חדש. כאן במונקאץ' פגשנו קרובים של סבתי מרים למשפחת וויס מפודהורין. מה מוזרות ורעות היו פגישות כאלה, ועוד יותר גרוע, ששוב לא התראינו יותר לעולם. מונקאץ' נתמלאה ביהודים. המצב היה חמור, ולא היתה עצה. היו שמועות שאנו, היהודים, דרושים לעבודות חיוניות למאמץ המלחמתי. אך לא היה מובן לנו, לשם מה לוקחים גם נשים וטף...? גם השמועות על התיישבות חדשה בפולין לא היו מובנות וסבירות. רק הצלה מבחוץ, היתה יכולה לעזור לנו. וכאן חיכתה לנו אכזבה מרה: האויבים של הגרמנים אינם הידידים שלנו. כל יהודי שנתפס במעברי הגבול היה מוחזר לגרמניה. גם שווייץ, מדינה יחידה באירופה שלא היתה מעורבת במלחמה, לא נתנה מקלט ליהודים. והאנגלים התבטאו: 'מה נעשה עם מיליון יהודים בארץ ישראל?' מה גם שיהדות אירופה מנתה יותר מעשרה מיליון יהודים. נוצר מצב של אי־התערבות מצד המעצמות הנלחמות נגד גרמניה למנוע הריגת יהודים, ואי־מתן היתרי כניסה לפליטים יהודיים לארצם. אפילו האמריקאים החזירו אניית פליטים מחופי־פלורידה, הישר לזרועות הגסטאפו בהולנד, ומשם הובלו ברכבות לאושוויץ. אכן היינו הפקר. אין מציל ואין גואל. והגרמנים הבינו מסימנים אלה, כי דם יהודי הוא הפקר גם בעיני אמריקה ואנגליה, ומלאכתם מתקבלת בהסכמה! שבעה שבועות בגיטו מונקאץ' תחת שמירה מסביב ללא כל אפשרות להימלט, וגם אין לאן להימלט. הגוים לא היו מוכנים לתת עזרה כדי להסתיר יהודי. שבעה שבועות הם הרבה זמן. אבל הגרוע יותר עוד לפנינו — אושוויץ!

דרכנו לאושוויץ בקרונות משא אטומים להובלת בקר

במונקאץ' העלו אותנו לרכבת והכניסו אותנו לקרונות משא. היה צפוף מאוד בפנים. השהייה בקרונות היתה בלתי נסבלת. נשים וילדים שלא יכלו לעמוד לא היה להם אוויר לנשום. היה חם בגלל הצפיפות, ולצרכים סיפקו לנו דלי. מי־שתיה ואוכל לא סיפקו במשך זמן נסיעתנו לאושוויץ. זכור לי כיצד אירגנו הגברים 'תפילה בציבור'. הם כיסו את הדלי וערכו תפילה מיוחדת. הם התעטפו בטליתות והתפללו. היתה תחושה של שואה. מבלי לדעת בפירוש מה מצפה לנו. דודי דוד קליין החזיק את בנו הקטן גדליה בן השנתיים בידו בזמן התפילה. אני זוכרת את פניו. איש יפה תואר. מעומק מצוקתו פנה כלפי מעלה, לשמים, וקרא בקול רם כשהוא עטוף בטלית: 'רבונו של עולם! תראה את בני גדליה! תרחם עליו!' פניו של דודי וקולו השתנו לבלי הכר באומרו מילים אלה, והוא חזר על תחינה זו מספר פעמים בהדגשה, כמו אדם שנאחז בציפורניו בצוק,

לפני נפילתו לתהום. אני חושבת שהוא ראה את התהום, בה נפלו אחר כך הוא ובני משפחתו.

כשהגיעה הרכבת לאושוויץ, אבא הסתכל החוצה דרך הפתח, בחלק העליון של הקרון, ואמר: 'יש כאן ארובות, זה סימן שיש פה בתי חרושת, ואנחנו נעבוד כאן'... לפני יציאתנו מהקרון הצפוף, אמר לי אבי, ואלה היו המילים האחרונות שדיבר איתי, לפני שנעלם מפני. 'פריידי! תאכלי הכל כדי להישרד! וכל אחד שיחזור יכתוב לגוי שלנו פאלקי גריגיס (Palko Grigoj) בקרצקי'.

אושוויץ

הגענו לאושוויץ. ישבנו בקרונות צפופים. לא נתנו לנו לצאת מיד. תורנו לצאת הגיע רק בערב. הגרמנים פתחו פתאום את הדלתות. בחוץ היתה מהומה. החיילים הגרמניים פיקחו על פינוי הקרונות במהירות. קבוצות עבודה יהודיות עזרו להוריד את הילדים והחולים מהקרונות. את יתר האנשים אילצו לקפוץ למטה, כי לפני שבנו את התחנה יותר פנימה בכניסה לאושוויץ חנתה הרכבת על המסילה. בזמן שהורידו אותי מהקרון, אמר לי בחור יהודי צעיר, שהיה לבוש בגדי אסיר, להגיד שאני בת שבע עשרה (הייתי בת ארבע עשרה). לא האמנתי לו שכוונותיו טובות, ולא כך עשיתי. הדרך בין המקום בו ירדנו מן הרכבת למחנה אושוויץ היתה ארוכה ומלאה בני אדם. משפחות משפחות הצטופפו ונדחפו קדימה לקראת הכניסה. הדרך היתה בלתי סלולה ומלאה אבנים. גם חפצים וחבילות אשר ננטשו בדרך היו מכשול להליכה. היה חושך וצפיפות, וצעקות אנשי האס.אס. הם צעקו עלינו במתכוון: כדי שנהיה לחוצים, עייפים, ומותשים. זו רק היתה הכנה למה שציפה לנו באושוויץ. התרמילים על גבנו היו כבדים למשא. האסירים היהודים יעצו לנו לזרוק את החפצים, כי ממילא הגרמנים יקחו אותם. לא האמנו להם. אני רציתי להניח את התרמיל כי היה כבד עלי, ואיצו־יצחק, אחי, עודד אותי 'לא כדאי לך להפקיר את החפצים אנו קרובים כבר למקום המגורים, ועוד מעט נגיע!' היה זה יום ארוך ומלא תלאות, ולא היה לנו כוח להתקדם. הרבה מאתנו כשלו. במהומה זו היה קשה לשמור על אחדות המשפחה. כשהתקרבנו לכניסה, הגרמנים עשו סדר. הם הפרידו תחילה בין גברים, וילדים עם נשים. וכך המשכנו ללכת. הגברים עדיין היו לצידנו והלכו במקביל לנו. אני זוכרת שלצידנו בין הגברים, הלך השכן שלנו שמחה שטיינברג, שביקש מאמי לשמור על אטל בתו, שהיתה בשורה שלנו. פתאום, מצאתי את עצמי לבד: לא ראיתי את אמי ומשפחתי, לא ראיתי את שתי המשפחות של הדודים שלי, הם כוונו לצד שמאל עם הילדים ולי אמרו להמשיך ללכת ישר! זה קרה פתאום! ביקשתי לחזור ולמצוא את משפחתי ובכיתי. לא הרגשתי שזאת היתה יד מכוונת של הגרמנים. כשאיבדתי את אמי, וביקשתי לשוב ולהצטרף אליה, בכיתי נורא! ואז, ראיתי שני קצינים גרמניים רמי דרג עם כובעים על הראש, באים מולי! הצדעתי להם ואמרתי בגרמנית 'הר האופטשפט פירר! איך בין נור פירצן יאר אלט, איך ויל צו מיינה מוטר!' אדוני הקצין אני רק בת ארבע־עשרה אני מבקשת לחזור לאמי! והוא הרגיע אותי בפנים חייכניים ואמר

בגרמנית. 'מיין קינד! דיינה מוטר קומט נאך!' 'ילדתי, אימך באה אחרייך!' בינתיים, החיילים עשו את מלאכתם, חיילי אס.אס. גרמניים עמדו צפופים בשני צידי הדרך, אחד ליד השני, ושמרו לבל יברח מישהו. הם זירזו אותנו וצעקו עלינו להתקדם. התור של אמא, של הנשים עם הילדים התקדם. ואני המשכתי ללכת עם דמעות בעיני ובוכה. בלי לדעת שהתמזל גורלי להישאר בחיים. בהנף יד אחת, כיוונו אותי עם יתר הנשים למרחצאות, קראו לזה 'סאונה'. אנחנו התנגדנו ולא רצינו להיכנס לאולם המרחצאות.

התמרדנו. כי בדרך בחושך ראינו כיצד זורקים גופות של אנשים לבורות אש. דרשנו לראות את הגברים שלנו, אם הם עודם בחיים. עובדי הסאונה (המרחצאות) עם הגרמנים, ניסו לשכנע אותנו שניכנס לאולם הסאונה ולא רצינו. אז קפצה אחת העובדות של הסאונה על שולחן והכריזה בקול רם: 'לא יאונה לכן כל רע, אתן רק מתרחצות כאן ומחליפות את הבגדים האזרחיים שלכן בביגדי עבודה אחידים, שבהם תעבודנה'. היא הבטיחה שאחר־כן נוכל לראות את הגברים שלנו. (ידוע לי שזה היה מקרה יוצא דופן ואחרון, שהגרמנים עשו את ההעברה מהרכבת לסאונה בחושך, כי בחושך רואים ממקום זה את שריפת הגופות, וביום אין רואים זאת.) אחרי מילים משכנעות אלה ובדלית ברירה, נכנסנו לסאונה פנימה, אל תוך אולם גדול שבו הכל היה מתוכנן והתנהל לפי סדר.

תחילה ציוו שנפשוט את כל בגדינו. נשארנו ערומות. כשחיילי ה־אס.אס. מסתובבים בינינו ואנו ערומות, היתה הרגשה של בושה והשפלה נוראה! אבל לא היה לנו זמן לחשוב הרבה, הכל התנהל מהר. אחת גזרה את השערות של הראש ושנייה גוזרת השער מתחת לבית השחי ויתר חלקי הגוף. אחרי זה עברנו במהירות להתרחץ, וקיבלנו מין בגד, כותונת מבד, בצבע אפור, ובלי כל לבוש תחתון נוסף. צורתנו השתנתה ללא הכר, עם ראש קרח ולבוש אחיד. אחת לא הכירה את רעותה. הייתי בודדה, וכל הזמן לא הפסקתי לבכות. הגרמנים קיימו את הבטחתם והביאו והראו לנו את הגברים שלנו, גם הם היו גזוזי שער ולבושים ביגדי אסיר בפסים. חיפשתי את אבא שלי ולא ראיתי אותו, אבל אמרו לי שראו אותו בין הגברים. במבט לאחור אני יודעת, שהכל, היה מאורגן לפרטי פרטים.

לבושה בכותונת אפורה על גופי, רועדת מקור, הגעתי למחנה 'B', צריף גדל־מידות, ובו שורות שורות של מיטות בנות שלוש קומות. לא היה מי שירגיע אותי מבכיי, כולן היו המומות ואובדות עצה. רק ה'בלוק־עלטסטר', האחראית על אולם המגורים, עשתה את עבודתה ופקדה עלי לעלות למיטה. בכיתי וביקשתי את אמא שלי, אז היא הצביעה לכיוון המשרפות ואמרה לי: 'אמא שלך שם – נשרפת בזה הרגע!'. זה נאמר בשפת האידיש אותה הבנתי היטב, אך עדיין לא קלטתי למה היא מתכוונת, ולכן המשכתי לקרוא: 'אמא!, אמא!'... הייתי רטובה מזעה ודמעות. הייתי מוטלת על הדרגש רועדת מקור. ונרדמתי לשעה קלה.

בארבע לפנות בוקר, נשמעו צעקות! 'צייל־אפל' השכמה!!!. העירו אותי מתנומה קצרה. למסדר בוקר, 'צייל־אפל'.

צייל־אפל באושוויץ

בהתנהגות הגרמנים היה צירוף של סאדיזם וסדר. המסדר נערך לשם ספירת נוכחות של כל האסירים, אותו ניצלו גם כדי לענות אותנו עד צאת נשמתנו. הרבה מן העומדים ומצפים לגמר הספירה לא החזיקו מעמד, התמוטטו במגרש המסדרים. לגרמנים היתה תופעה זאת מובנת ורצויה. הם הוכיחו את שליטתם ורודנותם עלינו ועל רבבות עצורים ושבויים, בהרבה מחנות באיזור אושוויץ. מושג 'צייל אפל' משמעו לעמוד שעות, בלי נוע. 'צייל אפל' נערך גם בגשם, בשלג, וביסודיות. לחיילי צבא גרמניה היה לבוש, אשר הגן עליהם מקור ומגשם. אנו עמדנו בקור, בלבוש אחיד קבוע, בלי כל לבוש תחתון על גופנו, קפואים מקור ורטובים, עד לשד עצמותינו.

'צייל אפל' היה מקום וזמן להענשה. הקפידו לעשות זאת בפומבי, כדי להפחיד אותנו, להשפיל אותנו, ולחזור להוכיח שאנו לא נחשבים לבני אנוש, והם יכולים לעשות בנו כל מה שעולה בדעתם.

זכור לי מקרה, בו אני הייתי זאת, שגרמה לעמידה ממושכת של החברות שלי במגרש ה'צייל אפל'. היה זה בזמן שהרכבות באו אחת אחרי השנייה עם הרבה אנשים. אנו לא עמדנו בקצב המיון ואריזת הבגדים, שהפשיטו מהקורבנות. האולם הגדול בו עבדנו, התמלא עד גובה התקרה. אנחנו עבדנו בפתח של המחסן, מפאת חוסר מקום. תפקידי היה למיין את הבגדים ולהגיש אותם למקפלות. טיפסתי על ערימות בגדים כדי להוריד חבילות, הייתי תשושה מעבודה רצופה של שמונה עשרה שעות ונרדמתי בין החבילות. לא שמעתי את קריאת ה'צייל אפל'. זה היה בצהריים של יום ראשון. התעוררתי מבוהלת! היה שקט, לא ידעתי מה קורה, רצתי החוצה ובפתח הצריף תפסה אותי הקאפו הלנה. היא הכתה אותי מכות רצח, מכות שהרגשתי עוד הרבה זמן אחר כך. 'צייל אפל' זה לעמוד עד גמר הספירה, ורק אם כל האנשים נמצאים, אפשר לעבור לסדר היום.

תזמורת אושוויץ תעלול של צורר!

התזמורת היתה ממוקמת על במה בצד הדרך, במעבר בין הרכבת, מחנות העבודה ומחנות המגורים הרבים אשר בסביבת אושוויץ, לפני הכניסה למחנה ההשמדה, בו היו תאי הגז והמשרפות. הקורבנות שעשו את דרכם האחרונה, עברו כשפניהם מתקבלים בקול נגינתה של תזמורת מובחרת של נגנים יהודים, מן המפורסמים שבאירופה. לא כל העוברים על פני התזמורת ידעו, שזו דרכם האחרונה! חלקם סברו שהם באים לעבוד כאן. כדברי אבי, זכרונו לברכה, שאמר בהגיעו לאושוויץ 'יש פה ארובות ואנו נעבוד בבית־החרושת'. אנו שעבדנו בקרבת המקום, שמענו: מאחורינו תזמורת מנגנת! ומלפנינו בני אדם זועקים מתוך מצוקה, כשהם נחנקים מן הגז הקטלני!

אנו היהודים הנרדפים לא חשבנו שאנו באים לכאן, כדי לקיים את איומו של

הצורר הגרמני. למרות הצהרתו של היטלר על השמדת עם ישראל, לא האמנו, שבני אנוש, אפילו הם גרמנים, מסוגלים לבצע פשע נורא כזה.

הרוצחים שודדים את רכושנו, ואנו ילדי הנרצחים ממיינים ואורזים למענם

מקום העבודה שלי היה 'ברז'נקיס', קראו לו בשם קנדה, והוא היה מול הקרמטוריום, מול תאי הגז והמשרפות. המשאיות הביאו את תרמילי הגב, את המזוודות והבגדים שנשארו אחרי שהקורבנות התפשטו ונכנסו לתאי הגז. המשאיות נכנסו לצריף והרימו את הארגז ושפכו את החפצים. אנו קבוצות נשים עשינו עבודות מיון ואריזה. באולם היו מסודרים שולחנות, וליד השולחנות עבדו המקפלות והן קיפלו וסידרו את הבגדים לחבילות. המגישות, אשר לקחו את הבגדים מן הערמות, מיינו והגישו למקפלות לפי סוג הלבוש. חולצות לחוד, מכנסיים לחוד, שמלות לחוד – כל סוג לבוש נארז בנפרד. גם מגבות וסדינים נארזו כל דבר בנפרד ונקשרו בחבילות – בתוך האולם התנהלה העבודה לפי סדר גרמני ובפיקוח גרמני. תפקיד האורזות היה גם לרוקן את הכיסים מהבגדים של הקורבנות, שם היו מוסתרים שאריות של כסף, תכשיטים, שעוני זהב, ויהלומים. כל זה היינו זורקות לתוך הארגזים שהיו ליד השולחנות. עברו תחת ידינו הרבה תכשיטים ודברי ערך, אך לא התייחסנו אליהם. איזה ערך היה שם לרכוש, או תכשיטים מול הקרמטוריום? מצאנו גם תשמישי קדושה, כמו מזוזה מזהב או ספר תורה זעיר בתוך מעטפת זהב, ניסינו לשמור עליו, מפאת קדושתו, אך איני זוכרת מה היה בסוף עם פריט יקר זה.

לחיות בצל המשרפות

אני חוזרת ליום הראשון שהתעוררתי באושוויץ. הראש כאב. הייתי המומה מכל מה שעבר עלי. הבכי נפסק. מכאן ואילך לא בכיתי ולא יכולתי לבכות אף אם רציתי. אני עומדת ב־'צייל אפל', מנסה לראות מי מסביבי, מחפשת מכרים. אני לא מכירה אף אחת, כי פנינו השתנו, לכולן ראש חלק, גזור, כולן לבושות בגד אחיד. המון בני אדם, ולא ניתן לזהות ולהכיר אף אחת שהיתה אתי אתמול, לפני המהומה. בעומדנו במסדר התלחשנו בשקט, ניסינו להבין, מה רואות עינינו! מה שהקאפו אמרה אתמול, מתחיל לקבל משמעות מציאותית, למראה אשר לפנינו. משמע: תאי־גז ומשרפות 'קרמטוריום' בגרמנית. אבל לא ביום זה, שנמשך ארבעים ושמונה שעות מאז הגעתנו לאושוויץ, יכולתי לעכל את מלוא הטראגדיה שעברה עלי בארבעים ושמונה השעות האחרונות. עיכלתי זאת רק אחרי שהכרתי כמה מהילדות, אשר עברו את אותו מסלול תלאות שאני עברתי מאז שלקחו אותנו מגיטו מונקאץ', והביאו אותנו הנה לאושוויץ.

ולפנינו, הקרמטוריום. אחרי שהתרגלנו למראה החדש שכל אחת קיבלה, אחרי גזירת השיער והלבוש החדש, רק אחרי ימים, בהיותי יחד עם גיטל ווייס, החברה שלי מהבית, מקרצקי, רק אז התחלנו להבין את משמעות המקום בו אנו נמצאות. הפכנו להיות עבדים בידי הרוצחים, אשר רק אתמול הרעילו,

רצחו ושרפו את אמי ואחי, את הילדים של הדוד דוד, את הילדים של דוד לייב. רק אתמול הצטופפנו בקרון הרכבת, והייתי אחת מהם, היום אני לבד. אתמול הייתי ילדה, שיחקתי עם פייגי בת גילי, בתו של הדוד דוד. היום היא כבר מתה, הורעלה בגז ונשרפה בקרמטוריום אשר ממולי. אמא! איך איבדתי אותך בלי להבחין? אני יודעת שהם כבר אינם בחיים! הגרמנים רצחו ושרפו אותם! ואני עדיין מחפשת אותם בעיניים שלי. הרגש האנושי אינו רוצה להתרגל למציאות הטראגית. בלבי הם עדיין חיים! הם אבר מגופי שלי! אני מצפה לראות אותם! ובעצמי הפכתי להיות אחת, מתוך עדר של בעלי חיים, אשר נשמעים לפקודות הנאצים בלי לערער. עשיתי מה שכל הבנות עשו, עמדתי ב'ציילי־אפל' עמדתי בתור לקבל את מנת המרק היומי שלי, ועבדתי כמו שכולן עובדות. רק הראש המום, ואיננו יכול לתפוש את משמעות המקום, על אף שראיתי שוב ושוב את המשרפות, שהן כל כך ממשיות, כל כך קרובות, ממש לפני העיניים. להיות כה קרובים לגיהינום, שנקרא אושוויץ. לחיות בו. לישון בלילה אחרי יום עבודה מפרך, ולקום בבוקר ליום חדש, אשר אין בו חדש...

שמע ישראל! קריאה אחרונה בפי הקורבנות!

הגרמנים העבידו אותנו בפרך, משעה שש בבוקר עד שש בערב, שתים־עשרה שעות רצופות, הציל־אפל (המסדרים) התקיימו לפני השעה שש בבוקר ואחרי השעה שש בערב. כל שבועיים התחלפו המשמרות לעבודת לילה. ביום האחרון של המשמרת היומית המשכנו לעבוד עד למחרת הבוקר, שמונה־עשרה שעות רצופות, ואז החליפו אותנו. ומהערב הפכנו לעובדי משמרת לילה. חיילי ה־אס.אס. הגרמניים והקאפו, עמדו עלינו ושמרו וזירזו אותנו. כוונתם היתה להוציא את מירב התוצרת, ולא להשאיר לנו פנאי למחשבה! למרות הלחץ והריצות בעבודה, לא יכלו להסתיר מאיתנו את מה שמתרחש מספר מטרים ממולנו. תאי הגז והמשרפות! כל סבב של הפעלת תאי הגז היה מלווה בזעקות של מצוקה: 'שמע ישראל!' אלה היו המילים האחרונות שנשמעו מתוך תאי הגז! 'שמע ישראל!' של המון יהודים דחוסים! בתוך אולם מוסווה למקלחת. 'שמע ישראל!' קול צעקה! קול תחינה! של בני אדם נחנקים. החלשים כבר גוססים על הריצפה, והנותרים טיפסו על גופותיהם למעלה, לשאוף אוויר. ובפיהם! שמע ישראל! עד שגם הם נכנעו, וקולם נהיה עמום וחלש, ובסוף... שקט! ואחרי כמה דקות דומיה, שוב נשמע קולם של הנאצים הגרמנים, בזרזם את עובדי הכפייה היהודים 'זונדר קומאנדו' לפנות את הגופות, חלקם למשרפות וחלקם לבורות עמוקים הכרויים בקרבת המקום. כי המשרפות לא הספיקו לקלוט ולשרוף בקצב ההספק של תאי הגזים, ששם התהליך היה קצר מאוד. לא כל היהודים שהגיעו לאושוויץ ידעו להתפלל, לא כל היהודים ידעו שרבים מבני עמנו אשר מתו על קידוש השם, הקריאה האחרונה שיצאה מפיהם היתה: 'שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד!' אבל כולם ידעו שאלה הם המילים האחרונות שיהודי אומר בטרם צאת נשמתו! אנחנו בנות ישראל, בזמן שהקורבנות נחנקו, וקריאת שמע ישראל! הדהדה באוויר, נשימתנו נעצרת ונחנקת עם הקורבנות.

אנו בנות ישראל בכינו בדמעות יבשות, עשינו את עבודת הכפייה בראש מורכן ולב דואב. בסך־הכל בת ארבע עשרה הייתי, כשעבדתי מול המשרפות! והקולות (שמע ישראל) ששמעתי מהקרמטוריום היו שונים לחלוטין לעומת קריאת שמע־ישראל ששמעתי מפי אבא שלי, בהתפללו בבית הכנסת. 'שמע־ישראל!' אשר בקע בקול־רם מפי המוני ישראל מתוך בית־המרחץ האטום הזה המחיש את האסון אשר מתרחש במקום הזה! ואנו הבנות נמצאות במרכזו, עד אשר יגיע הקץ גם לנו. איני יודעת כמה זמן לקח כל סבב של המתה בתאי הגז. כל פעם שנשמעה הקריאה 'שמע ישראל!' ודממה בסוף, ידענו שעוד קבוצת אנשים של בני ישראל הומתו.

עברו עלי מספר חודשים בצל המשרפות שבאושוויץ. שמועות הגיעו יחד עם המישלוחים שבאו מהונגריה על מפלות שהגרמנים סופגים בחזיתות רוסיה, ועל הפלישה של האמריקאים והאנגלים לאדמת צרפת. אפילו כבר שמענו את רעם התותחים מן החזית הרוסית המתקרבת. זיק של תקווה נדלק בי, שמא אני היא אשר תשרוד ותספר לעולם על עוול בלתי מתקבל על הדעת, בלתי אנושי. אני היא אשר תספר את קורות קהילה יהודית מפוארת של קרצקי, כיצד הושמדה. כל יום שמעתי את קולו של אבא 'פריידי תאכלי הכל, כדי שיהיה לך כח להישרד'.

יום אחד היה פיצוץ גדול. קבוצה של אסירים פוצצו קרמטוריום אחד. היה מרד, היו יריות. החזית היתה קרובה אלינו, אבל לא די קרובה שהגרמנים יניחו לנו. הגרמנים דיכאו את המרד. מעטים הצליחו לברוח, והנאצים המשיכו במלאכת ההשמדה והפעילו את יתר שלושת התנורים, ביעילות כדי להספיק לרצוח יותר ויותר יהודים. מלאך המוות עבד עם השטן הגרמני, ביום ובלילה ללא הפסק. הגרמנים יודעים שאת המלחמה כבר הפסידו, והצבא הרוסי קרוב, אבל לנו לא הניחו, הזונדר קומאנדו עבדו בשתי משמרות, ואנו ארזנו את הבגדים בשתי משמרות, כל משמרת שתים עשרה שעות, ושלחנו את הבגדים והחפצים לגרמניה. ארגזי תכשיטים, זהב ויהלומים הצטברו ונשלחו לגרמניה.

כשהצבא הרוסי היה קרוב אלינו מספר קילומטרים בלבד, הוציאו אותי במסדר אחד מעבודתי באריזת הבגדים, ושלחו אותי ועוד קבוצת בנות לפרק את התנורים, כדי להסתיר את מעשיהם. אחרי זה התחילה הבריחה של הגרמנים לגרמניה. אבל מבלי להרפות מאתנו. הם לקחו אותנו אתם. חלק מהדרך עשינו ברגל. ואחר כך העלו אותנו לקרונות. בזמן נסיעתנו ברכבת קפאנו מקור. החורף היה בעיצומו והגענו ברכבת לעיר רייכנברג. את הנסיגה המאולצת עשינו בתנאים קשים מאוד. החורף היה קר ביותר! רוחות נשבו, והאוכל שקיבלנו לא היה בו כדי לקיים אותנו. חיפשנו בזבל שאריות אוכל, כדי לא למות מרעב.

עבודת כפייה בגרמניה

ברייכנברג היה מחנה ריכוז גדול. לשם הכניסו אותנו לגור. לעבודה הלכנו ברגל יום יום, לבית החרושת האלקטרוני פיליפס. שם לימדו אותי לחבר חוטי חשמל

עם בדיל. עבדתי במחלקת הנורות האלקטרוניות. אחרי חודשיים עבודה ברייכנברג, כשהרוסים מתקרבים יצאנו לדרך ברגל עד פּוֹרטָה. בפּוֹרטה עבדנו בבית חרושת הָאמֶרוֶורק. המפעל היה בנוי מתחת לפני האדמה והיו לו שבע קומות. בזמן העבודה היינו מוגנות מהפצצות מן האוויר, אבל לא כך בדרכנו למקום המגורים. אני זוכרת שכאן בפורטה פגשתי קרובת משפחה, אחותה של דודתי רחל. פייגי סטרולוביץ' מקושילי. פגישה מוזרה ואופיינית. לפגוש פתאום קרובת משפחה, כששתינו מחטטות בפח אשפה, ואוכלות שאריות אוכל וקליפות. החלפנו כמה מילים בחופזה, היא שאלה אותי על אודות אחותה, דודתי, שעשתה דרכה איתנו מקרצקי לאושוויץ, ושם נשרפה יחד עם ששת ילדיה הקטנים. אחרי שיחה קצרה זו, מיהרנו שתינו לחזור למקומותינו, שלא להיתפס על ידי הגרמנים. הגרמנים העבירו אותנו ממקום למקום בגרמניה בנסיגתם מפני הרוסים. מפּוֹרטה הלכנו ל־בֶּנדוֹרף. בבֶּנדוֹרף היה מכרה מלח והאנשים שעבדו שם, היו פגועים בעור הגוף, כי לא קיבלו בגדים המתאימים לעבודה במכרה. האנשים שפגשתי כאן נראו גרוע, ניצלו אותם עד הסוף, עד מוות.

מכאן המשכנו לסגת לתוך גרמניה הנכבשת על־ידי הרוסים, ואותנו העבירו ברגל או בקרונות פתוחים הלאה וכך הגענו לטְרַייטְנָאוּ. כאן היינו במעבר במחנה ריכוז לעובדי כפייה. לקראת סוף המלחמה הביאו אותנו להאמבורג, עיר נמל גדולה. בהאמבורג העבידו אותנו בחפירת ביצורים. חפרנו תעלות־הגנה נגד טנקים, לקראת הצבאות של אנגליה ואמריקה שהתקרבו ממערב. עבדנו בעבודות חפירה, כאשר מנת האוכל היומי היא צלחת מרק אחת ליום. את החסר נאלצנו להשלים בחיפוש שאריות או קליפות תפוחי אדמה בערמות זבל. התנהגותנו בחיפוש אוכל דמתה להתנהגות של חיה כמו כלב או חתול, שכל יעודו הוא חיטוט בפחי אשפה בלי בושה בלי כל כללי ניקיון, או בריאות. כל אחת ואחת חיטטה בערמות זבל להשלים את אמצעי הקיום שלה, כדי שלא למות מרעב ואפיסת כוח לקראת הסוף, שידענו שהוא כבר קרוב. רבים מאיתנו לא החזיקו מעמד ומתו ימים או שעות ספורות לפני השיחרור. אני הייתי ילדה כפרית מחושלת, רגילה לקור ולעבודת כפיים, עם רצון חזק להחזיק מעמד, הגעתי למצב של אפיסת כוחות וגם קולו של אבא על הישרדות לא נשמע כבר. ביום 1.5.1945 העבירו אותנו הגרמנים לצלב האדום. אנשי הצלב האדום שאלו אם ישנם חולים בינינו? למרות שכולנו היינו על סף המוות, אף אחת לא העזה להודות שהיא חולה, עדיין לא שכחנו את הגרמנים עם סמל צלב האדום, אשר הרעילו והפעילו את מתקני הגאז באושוויץ.

קץ העינויים וההשפלות

יום השחרור הגיע. חמישה ימים לפני גמר המלחמה כולנו היינו מותשים, מורעבים וחלשים על סף החידלון. ב־2.5.1945 אנשי צלב אדום אמיתיים אשר באו משבדיה, העלו אותנו על רכבת נוסעים, קרונות שנועדו לבני אדם – ולא קרונות בקר – והרכבת עלתה על המעבורת אשר הביאה אותנו למחרת היום

לדניה. מדניה המשכנו לשבדיה, המדינה אשר התנדבה להציל אותנו ממוות. אכן חלק קטן מן הנשים שעברו את כל התלאות, רעב ועבודות פרך, מעטות ניצלו, בטיפול של הרגע האחרון לפני המוות. בתאריך 4.5.1945 הגענו לשבדיה. אני שהתעקשתי לשרוד, הייתי ביום השיחרור בבית החולים בשבדיה, חלשה ומפרפרת בין החיים והמוות. רק מאמץ עליון לקיים מצוות אבי 'לשרוד!' החזיק אותי ערה ולא להרדם תרדמת מוות מתשישות ורעב. בשבדיה שכבתי חודש שלם בבית חולים, עד שחזרתי אל עצמי, ויכולתי לקום ולהתהלך. בבית החולים ביקרו אצלנו נשים, טיפלו בנו יפה, ומשפחה אחת אף ביקשה לאמץ אותי. חשבתי לעבור לגור אצלם ברִיסְבִּי.

שיקום החיים, ועשיית סדר במחשבות

בבית חולים בשבדיה קמתי לתחייה על ידי עזרה רבה וטיפול מסור, עם הרבה אהבה. להם אני חייבת תודה רבה. הם החזירו אותי מתרדמת מוות, מתחושה של חיה נרדפת, מתחושה שאין אֵדם בעולם ושאין אנושות באדם. בבית חולים זה, בשבדיה, ראיתי בפעם הראשונה מזה שנים אנשים חייכנים עם רצון טוב, ההפך לו הורגלתי בשנים האחרונות. כי גם בקרצקי, תחושתנו היתה של חוסר אונים, סגורים בתחום הכפר, וסכנת מוות אורבת על כל נסיון של בריחה או הכנה לבריחה, מציפורני הנאצים והרוסים. הרוסים בקרפטורוס שיתפו פעולה עם הנאצים ההונגרים וארבו ליום בו יירשו את רכושנו: את התכשיטים, את השדות ואת הבהמות אשר במשק המשפחתי הדל. כשהתעוררתי בבית החולים ללא הצעקות של הקאפו והנוגסים הגרמניים, חשבתי שאני חולמת, וחששתי להתעורר מחלומי הטוב, וכשהתעוררתי ראיתי מסביבי שאין זה חלום. וסביבי ולידי דיברו שבדית ולא גרמנית. קמתי והתהלכתי כדי להוכיח לעצמי שאני איננני חולמת, שאני היא פריידי קליין מקרצקי שניצלה מהתופת! הראש עדיין היה המום, העיניים עדיין חיפשו אחרי שאריות אוכל הזרוק בפחי־אשפה ואין אף אחד לידם שמלקט ואין אף אחד שמאיים עליך, רק לגשת ולאכול! האם כל זה לא חלום? אז מה אני עושה פה? מה עלי לעשות הלאה? הסכמתי לרצונם הטוב של משפחת קְרֵין פֶּטֶרסוֹן וחשבתי לעבור לגור אצלם. גם להם אני חייבת הרבה תודה, הם אף ביקשו לאמץ אותי, להיות להם בת, להישאר בשבדיה. הצעה נדיבה מאוד, איך אפשר לסרב? אני כבר בת שש עשרה, לא נולדתי היום, אני צריכה עצה, אני שואלת את 'ממיקה שלי' את אמא שלי, אותה איבדתי בדרך בין הרכבת למשרפות באושוויץ. היא איננה יותר איתי, אני צריכה להיוועץ עם עצמי ולהחליט. ומה יגיד אבא שלי? להיות בת של גויים, הם טובים אלי! אכן עול כבד רובץ עלי. איני יכולה להתכחש לעברי היהודי, עבר של שואה וזעם, עבר שבו כל משפחתי הושמדה. האם עלי להחליפם ולנתקם ממני ולקחת אמא חדשה, במקום אמא שנשארה באושוויץ? כן! אושוויץ לא מהסיפורים! אושוויץ שעדיין נמצאת מול עיני, עם עשן הכבשנים! כאן בשבדיה בביתם של משפחת קְרֵין, אנשים טובים שמלטפים אותי מאכילים אותי אוכל מלבישים אותי יפה, כל אשר חפצה אנוכי, אני מקבלת. הביאו אותי

לבית מסחר גדול ואני בוחרת לי בגדים ללבוש, הם רק נהנים לראות שאני יודעת מה לבחור ומה מתאים לי, כל זה מעיד על אהבה, אהדה סבלנות וסובלנות. כן! הם הפיחו בי אהבה רבה אך ככל שהאהבה היתה יותר חזקה ורגשית, ראיתי לפני את אמא שלי שנשארה שם. להשאיר את אמא שלי שם באושוויץ, ולחיות את חיי כאן!? לא יכולתי להחליט, וכל הזמן התאמצתי לחשוב כדי להחליט! ההחלטה באה מעצמה.

איחוד שרידים שנותרו ממשפחה רחבה

מיום שקיבלתי את ההודעה על אחי היקרים שנשארו והם חיים, נתחלפה בדידותי הנוראה בתקווה ובסקרנות, בשאיפה חדשה לחיות עם האחים שלי, לשמוע איך עברו עליהם השנתיים האחרונות, מאז לקחו אותם למחנות עבודה ואנו נשארנו בקרצקי. השאלה אם להיענות לרצונם הכן והטוב של בני משפחת פטרסון שוב לא היתה מציאותית יותר. פתאום מצאתי שיש לי כתובת לאן לנסוע, פתאום מצאתי שאני שייכת למשפחתי, ששני אחים שלי הצליחו להישרד. הודיתי רבות לבני משפחת פטרסון על טוב־ליבם ונסעתי במישלוח הראשון של פליטים שנסעו לצ'כיה, לפראג. בתחנת הרכבת המתינו לי שני אחי, הרשי קצין צ'כי גאה, וחיים שדרכו אצה לעלות לארץ־ישראל.

בפראג, הביא אותי אחי לביתו, בית אשר המה פליטים רבים, אבל מתי־מספר מתוך רבבות יהודי קרפטורוסיה, שארית הפליטה.

כאן ישבנו ועשינו חשבון נפש. מי חזר ומי לא. כולנו אנשים צעירים בוגרי שואה, בלי דמעות אבל מלאי עצב, כעס, ועלבון. אני, פריידי קליין, ילדה בת שש עשרה, חוזרת אחורה שנתיים. אני שהייתי בתו של אברהם יעקוב, בת ארבע עשרה שנה, בקרצקי הייתי אחת מתוך עשרה ילדים שגרו בשני בתים סמוכים. ואני לבדי נשארתי בחיים.

הורי והורים של שתי המשפחות, אחיו של אבי, אף פליט אחד לא נשאר מהם. החברות שגרו לידינו, החברות שהלכנו יחד לבית הספר, חברות ששיחקתי אתן בחצר של בית הכנסת, חברות שהלכנו אתן לקטוף וללקט פטל ביער היכן הן כולן? מעטות נותרו.

הבאתי כאן קטע קטן, אחד מתוך הרבים שחיינו בקרצקי, התקיימנו וחיינו חיים צנועים, הלכנו לבית הספר, התפללנו לאלוהים, לימדו אותנו להיות טובים, לכבד את הזולת. אני מודה לאלוהים שהיה לי הכוח להישרד ולספר את מה שאירע, לכל החברות וההורים שלהם אשר לא היה בכוחם להישרד ואשר אולי היו חיים איתנו היום אם לא היו מובילים אותם למשרפות שבאפי נשמתי את עשנן. יהי זכרם ברוך!

איני יודעת מי ינקום נקמתם. אני מבקשת היום אחרי ארבעים וחמש שנה מבני, מנכדי שלי ומכל היהודים, לזכור ולא לשכוח! העולם אשר שתק ולא טרח לצעוק, העולם אשר סגר את הגבולות לבורחים, העולם אשר שמח שמלאכתו נעשית על ידי הנאצים הגרמנים, כולם אשמים, כולם חייבים בסליחה מכל הקדושים, שנרצחו על לא עוול בכפם. יתביישו נא כל אלה הטוענים שלא ידעו!

הם ידעו! המתים בוודאי לא יסלחו, לא רק על מותם, אלא על כבודם שהושפל, ועל דתם שחוללה.

קיבוץ עליית־נוער של הנוער הציוני בדרך לארץ ישראל

היה לי טוב בפראג. כיבדו אותי. אהבו אותי. אחי פינק אותי, כשהוא מתכוון לגמול לי על הימים הרעים שסבלתי. נעם לי שאחי לחם נגד הנאצים ולקח חלק בתבוסתם במלחמה. נעם לי לראות את אחי קצין צ'כי גאה. אבל בהתעמקי לחשוב, מצאתי שזה לא תכליתי להנות מהדברים הטובים, בלי לחשוב, שבעתיד עלול כל זה אשר רק אתמול קרה, לחזור שוב. חיים אחי היה אתי בפראג ימים מספר בלבד, וחזר לעיסוקו, בפעילות לעלייה לארץ ישראל. הוא היה בגרמניה בדרכו לארץ, עם קבוצת נוער. החלטתי היתה נחרצת, הצטרפתי אליו, לקבוצת נוער יהודי, שעושה דרכו לארץ־ישראל.

התייצבתי בפראג במשרד של התנועה הציונית וביקשתי להעביר אותי את הגבול לגרמניה. אירגון הבריחה שפעל באירופה המובסת, שנקרא עלייה ב' (עלייה בלתי ליגאלית) העבירו אותי בלי שהיות ושאלות לגרמניה. ושם במחנה של פליטי השואה ליד העיר לייפהיים מצאתי את אחי ומצאתי חברה מאורגנת למופת, עם מדריך, ישעיהו רוזנבלום אשר היה ידיד, מורה, וחבר. נקלטתי בחברת נוער זה, אשר בהנהלתו של ישעיהו רוזנבלום.

קבוצת נוער זה, שארית הפליטה מהשואה, דוברי הונגרית, קיבלו אותי בחום ואהבה. מצאתי שם חברות טובות אשר הפכו אותי חיש נערה שואפת לחיות, צמאה ללמוד, עם מטרות חדשות להגשים: ללמוד לדבר עברית, לעלות לארץ ולבנות בית חדש שם, במקום הבית שנחרב בקרצקי. החברות החדשות, נתנו לי רצון לחיות, הפיחו בי תקוות לעתיד טוב יותר, אחרי מאורעות של זוועה ושואה ששבהם איבדתי את הורי, והייתי בודדה לבדי, דואגת לקיומי ולוחמת על קיומי. פה בין החברות הטובות אשר מתחלקות אתי בכל, אני מרגישה שנולדתי מחדש, למרות היותנו בנכר, נעות ונדות ממקום למקום. בחברה החדשה הזאת, הרגשתי שוב בין ידידים, ורצויה. וכאן חל מפנה גדול בחיי, בדרכי לארץ־ישראל.

אני חוזרת להיות שבויה במחנה שבויים בקפריסין

האנגלים מנעו מאתנו להיכנס לארץ, למרות השואה שעברה עלינו. בלי נקיפת מצפון, סגרו את שערי הארץ מפני זרם הפליטים, שנותרו באירופה. התנהגות זאת של האנגלים הצדיקה את עקשנותנו לעלייה, וראינו אותם אשמים, באבדות הרבות שסבלנו בשנות שואה זאת. לא כך חשבתי בשבדיה, כשהכרתי חזרה אלי. לא כך חשבתי כשהכל טרחו להציל אותי! ועתה שוב, אני ילדה יהודיה, ואין מתירים לי להיכנס לארצי שלי, לארץ שבה אחי היהודים מוכנים לקבל אותי. האנגלים שמו מצור על חופיה. המכשולים ששמו לנו האנגלים אף הביאו אותנו למחנה ריכוז בקפריסין. הם עצרו את ספינתנו, בה שטנו והתקרבנו

לחופי הארץ. שלטונות אלה, עצרו אותנו בלב הים והביאו אותנו למחנה מעצר זה, מגודר מסביב, עם מגדלי שמירה כמו באושוויץ.

בספרי את תמצית קורות עברי מקרצקי עד הגעתי לארץ ישראל, אני מגשימה את בקשותיהם של הורי ואת נדרי שלי: לזעוק ולהאשים, את העמים, כל העמים! שבתוכם גרו היהודים, העמים ששיתפו פעולה עם הנאצים. ולהצביע ולהאשים את כל העמים והממשלות, שידעו על ההשמדה ושמו עצמם לא יודעים, ולא שומעים ולא הצילו יהודים. תירוצים לא יסירו אשמה ממצפונם. ואם קיים בהם מצפון, אז ייסר אותם עד אחרית ימיהם!

ולבני עמי אני אומרת: בואו! חיזרו כולכם לארץ שלנו, בה נמשיך קיומנו כעם. וכך נקיים נדרם של יקירינו, לחזור לארץ האבות ולחיות בה בשלום ובשלווה.

ריכוז השמות על ידי
רוזמן מרדכי וקליין חיים

לכל איש יש שם
הנצחת שמות קדושי
קרצקי
בקריאת שמותיהם ושמות הילדים
ביד־ושם / ביד־לילד
ירושלים

ואלה שמות קדושי קהילת קרצקי

גרינברג
יהודה ב"ר משה
רעייתו מרת רחל ב"ר שמשון
הילדים: משה, חנה, אלטר, שמשון, ישראל.

גרינברג
שמשון ב"ר יהודה
הילדים: ישראל, משה, יהושוע.

גוטסמן
דבורה ב"ר אהרן
הילדים: שלמה, פייגה.

גוטסמן
אליעזר ב"ר משה־מאיר
רעייתו מרת ינטה ב"ר אלכסנדר
הילדים: שלמה, מלכה, חנה.

הייזלר
חיים־צבי ב"ר
הילדים: אהרן, דוד.

ווייס
אברהם ב"ר עקיבא
רעייתו מרת זיסל ב"ר ישעיהו
הילדים: דוד־צבי, יעקב־נחמיה, ישעיהו, מאיר, משה, יוכבד־לאה.

ווייס
משה ב"ר מאיר
רעייתו מרת מלכה ב"ר
הילדים: חיה, אסתר, לאה, ישראל, קריינדל, ליבה, דבורה.

ווייס
יהושוע ב"ר דוד ורבקה
רעייתו מרת רייזל ב"ר שמשון ופרל
הילדים: מיכאל.

ווייס
משה ב"ר מאיר
רעייתו מרת מלכה ב"ר ישראל מיכאל
הילדים: ליבה, קריינדל, לאה, ישראל, זאב, חיה־אסתר, דבורה, מיכאל־אליעזר.

וויס
ישראל־דוב ב"ר מאיר
רעייתו מרת שרה ב"ר
הילדים: רחל.

וויס
יוסף ב"ר מאיר
רעייתו מרת חיה־רבקה ב"ר
הילדים: דוד, אברהם.

וויס
ישראל־דוב ב"ר יעקב
רעייתו מרת צינה ב"ר
הילדים: אליעזר

וויס
משה בן שלמה
רעייתו מרת שיינדל ב"ר חיים
הילדים: יעקב, חיה־אסתר, מרדכי, שאול.

וויס
ישראל־דוב ב"ר שלמה
רעייתו מרת שרה ב"ר.

וויס
גולדה ב"ר ישראל
הילדים: קריינדל.

וויס
שלמה ב"ר מאיר
רעייתו מרת הנצ'יה ב"ר שאול
הילדים: אברהם, יוסף, רחל.

וויס
אליעזר ב"ר שלמה
רעייתו מרת חנה ב"ר
הילדים: מאיר, שאול.

זילברשטיין
גציל ב"ר אהרן
רעייתו מרת אסתר ב"ר
הילדים: שבע, אהרן.

טיטלבאום
מו"ר, הרב חנוך־הניך ב"ר מו"ר, הרב יוסף־דוד.
רעייתו הרבנית ברכה ב"ר יצחק־מאיר
הילדים: חנה, יצחק־מאיר.

כץ
אלטר־חיים הכהן ב"ר ישראל־אברהם
רעייתו מרת הינדה ב"ר יצחק
הילדים: אריה, יוסף־יעקב, ישכר־דב, יהודה־צבי, מנשה, אברהם־ישראל, יצחק.

מרמלשטיין
גודל ב"ר נתן
רעייתו מרת חיה־שיינדל ב"ר שלמה־זאב.

נוימן
יצחק ב"ר
רעייתו מרת איידל ב"ר שמשון
הילדים: חיים־זאב, צבי, משה, מירל.

נוימן
יצחק ב"ר שמשון
רעייתו מרת איידל ב"ר שמשון
הילדים: חיים־זאב, צבי, משה, מירל.

נויוביץ
דוד ב"ר זאב
רעייתו מרת יהודית ב"ר חיים־צבי
הילדים: חיים־צבי, יעקב, אברהם, ישראל.

פרומר
שלמה ב"ר
רעייתו מרת שרה ב"ר מאיר
הילדים: הניה, מנדל, זאב.

פרידמן
משה־יוסף ב"ר שמעון ומרים
רעייתו מרת שרה ב"ר חיים הכהן.

פרבנבלום
דוב ב"ר שמשון
רעייתו מרת מרים ב"ר שמעון
הילדים: שמשון, מרדכי, גולדה.

פרבנבלום
בנימין ב"ר שלמה
רעייתו מרת רחל ב"ר צבי
הילדים: שמשון, יהודה, אשר, גיטל.

פרידמן
שלמה ב"ר ישראל
רעייתו מרת פייגה ב"ר יהודה
הילדים: חנה־ליבה, משה־יואל, בלומה, יוסף.

קירשנבאום
ישראל ב"ר
רעייתו מרת שרה־רבקה ב"ר
הילדים: הניה, לאה, מלכה, מאיר, יהודה, פרל.

קליין
אברהם־יעקב ב"ר יצחק
רעייתו מרת פרל ב"ר משה
הילדים: יצחק.

קליין
דוד ב"ר יצחק
רעייתו מרת רחל ב"ר יעקב
הילדים: פייגה, יצחק, אריה, מאיר, מרים, גדליהו.

קליין
אריה ב"ר יצחק
רעייתו מרת רבקה ב"ר
הילדים: יצחק, מרים.

קליין
שלמה ב"ר אליעזר
רעייתו מרת ברנה ב"ר מאיר
הילדים: אלטה, אשר, מאיר, חיה, מרדכי.

קליין
מלכה ב"ר משה
הילדים: פרידה, חנוך־הניך.

קליין
יעקב־קופל־שאול ב"ר בנימין
רעייתו מרת ציפורה ב"ר דוד־צבי.

קליין
מלכה ב"ר משה־יעקב
הילדים: חיה, בלומה, חנוך־הניך.

רוזמן
אלכסנדר ב"ר מאיר וברנה
רעייתו מרת רבקה ב"ר שלמה־יוסף
הילדים: ינטה, אברהם, דוב, דוד־חיים.

רוזמן
יוכבד ב"ר אברהם
הילדים: שרה.

שטיינברג
צבי ב"ר אהרן.

שטיינברג
תהילה־רויזה ב"ר יעקב צבי.

שטיינברג
שרה ב"ר מיכאל־משה
הילדים: חיים־צבי, אברהם, רבקה, ישראל־דוד.

שטיינברג
אהרון ב"ר זאב
רעייתו מרת חיה ב"ר
הילדים: שמשון, דבורה, רייזל.

שטיינברג
שמחה ב"ר מאיר
הילדים: מאיר, אליעזר.

שטיינברג
בן ציון ב"ר ישראל
רעייתו מרת איידל ב"ר מנדל
הילדים: מנדל, גולדה, ישראל.

שטיינברג
יוסף ב"ר ישראל
רעייתו מרת שינדל ב"ר
הילדים: הניה־רבקה, אלטה־שרה.

שטיינברג
זאב ב"ר ישראל־דוד
רעייתו מרת בלומה ב"ר ישעיהו.

שטיינברג
רויזה ב"ר ישראל
הילדים: מירל, חיים, מנדל, יצחק.

שיינמן
מרדכי ב"ר בנימין
רעייתו מרת דבוסה ב"ר
הילדים: רבקה, צבי־דוד, בנימין, אליעזר.

שמעונוביץ
שלמה ב"ר שמואל־אייזיק
רעייתו מרת טויבה ב"ר יהושוע
הילדים: ישראל, שמואל־אייזיק, משה, אריה, שמשון.

שמות קרובי המשפחה	יום הזכרון (יאהרצייט)

YAD VASHEM יד ושם

שמות קדושי ילדי קהילת קרצקי

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
גרוסמן	שלמה	אלימלך	10	קרצקי	פולין	בשואה
גרוסמן	מרים	אלימלך	8	קרצקי	פולין	בשואה
גרוסמן	חנה	אלימלך	6	קרצקי	פולין	בשואה
גרוסמן	שרה	חיים-מנדל	15	קרצקי	פולין	בשואה
גרוסמן	פייבל	חיים-מנדל	13	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	קרישטל	-	17	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	יוסקה	משה	16	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	חנה-טובה	משה	15	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	אידיטה	משה	10	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	שלמה	משה	9	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	אלקה-מרדכי	יהושע	10	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	אלטר	אלימלך	10	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	שלמה	אלימלך	8	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	רחל	יהושע-חיה	4	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	יהושע	יהודה	13	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	אליהו	יהודה	9	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	שלמה	יהודה	7	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	רחמן	יהושע	16	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	משה	יהושע	14	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	חנה-שרה	יהושע	8	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	אלימלך	יהושע	17	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	יהודה	[illegible]	17	קרצקי	פולין	בשואה
פרלמוטר	שלמה	יעקב	13	קרצקי	פולין	בשואה
פרלמוטר	יהודה	יעקב	10	קרצקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]-[illegible]	[illegible]-[illegible]	17	קרצקי	פולין	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 2, רמת-גן 52484
טל. 782917

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

מקום ותאריך חרישום [illegible] חתימה [illegible]

"ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת" ישעיהו נ"ו ה'

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת קרצקי

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
כץ	[illegible] - [illegible]	[illegible] - חיים	הונקה	17	קרפקי	פולין	בשואה
כץ	[illegible] - פיגא	[illegible] - חיים	הונקה	15	קרפקי	פולין	בשואה
כץ	[illegible] - פיגא	[illegible] - חיים	הונקה	13	קרפקי	פולין	בשואה
כץ	מרים	[illegible] - חיים	הונקה	11	קרפקי	פולין	בשואה
כץ	[illegible] - [illegible]	[illegible] - חיים	הונקה	8	קרפקי	פולין	בשואה
כץ	[illegible]	[illegible] - חיים	הונקה	6	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	חיים - פיגא	חיים	[illegible]	15	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	חיים	[illegible]	13	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	חיים	[illegible]	8	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	חיים	[illegible]	5	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible] - לובה	[illegible]	[illegible]	8	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible] - [illegible]	[illegible]	[illegible]	6	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	4	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	2	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	16	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	9	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	17	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	14	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	6	קרפקי	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	2	קרפקי	פולין	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 2, רמת-גן
52484
טל. 782917

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

מקום ותאריך הרישום [illegible] חתימה [illegible]

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

"...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת"

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת קרצקי

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ סיבת המוות
הלוין	יפתח	צבי הירש	פייגה	13	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	פייגה	משה	רחל	14	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	יפתח	משה	רחל	13	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	אברהם	משה	רחל	12	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	מרדכי	משה	רחל	11	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	מרים	משה	רחל	5	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	אסתר	משה	רחל	2	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	יפתח	אברהם	רבקה	7	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	מרים	אברהם	רבקה	5	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	חיה	שלמה	מלכה	7	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	בלומה	שלמה	מלכה	5	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	חנוך-הנוך	שלמה	מלכה	3	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	שלמה	שלמה	בילה	14	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	מרדכי	שלמה	בילה	10	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	שלמה	שלמה	בילה	8	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	חיה	שלמה	בילה	6	קרצקי	פולין בשואה
הלוין	אברהם	שלמה	בילה	4	קרצקי	פולין בשואה
רוזמן	חיה	אלכסנדר	רבקה	15	קרצקי	פולין בשואה
רוזמן	מרים-חיה	אלכסנדר	רבקה	13	קרצקי	פולין בשואה
רוזמן	שרה	ישראל	גולדה	5	קרצקי	פולין בשואה
שטרנברג	אסתר	ישראל-חיב	רוזה	14	קרצקי	פולין בשואה
שטרנברג	יפתח	ישראל-חיב	רוזה	8	קרצקי	פולין בשואה
שטרנברג	חנוך-פנו	יוסף	שרה	15	קרצקי	פולין בשואה
שטרנברג	רבקה	יוסף	שרה	10	קרצקי	פולין בשואה
שטרנברג	אברהם	יוסף	שרה	13	קרצקי	פולין בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

חתימה

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 2, רמת-גן 52404
טל. 7532917

מקום ותאריך הרישום רמת-גן ט"ו אלול תשנ"ה

„...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת". (ישעיהו נו, ה)

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת קרצקי

מס' משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
שטיינברג	יהושע-שוה	יוסף	שרה	5	קרפקי	פולין	בשואה
שטיינברג	אסתר	בן-ציון	שושנה	14	קרפקי	פולין	בשואה
שטיינברג	יוסף	בן-ציון	שושנה	11	קרפקי	פולין	בשואה
שטיינברג	מרים	בן-ציון	שושנה	7	קרפקי	פולין	בשואה
שטיינברג	מרדכי	שמחה	מרים	15	קרפקי	פולין	בשואה
שטיינברג	חנה-רבקה	יוסף	שיינא	14	קרפקי	פולין	בשואה
שטיינברג	שלמה-שרה	יוסף	שיינא	9	קרפקי	פולין	בשואה
שטיינברג	מרדכי	שמחה	מרים	17	קרפקי	פולין	בשואה
שמואלביץ	שמואל-שוטער	שלמה	טשרנה	17	קרפקי	פולין	בשואה
שמואלביץ	מרים	שלמה	טשרנה	15	קרפקי	פולין	בשואה
שמואלביץ	שמעון	שלמה	טשרנה	12	קרפקי	פולין	בשואה
שמואלביץ	מרדכי	שלמה	טשרנה	10	קרפקי	פולין	בשואה
שוינגר	רבקה	מרדכי	מרגלה	13	קרפקי	פולין	בשואה
שוינגר	חנוך-בני	מרדכי	מרגלה	6	קרפקי	פולין	בשואה
שוינגר	בנימין	מרדכי	מרגלה	4	קרפקי	פולין	בשואה
שוינגר	לוי-יצחק	מרדכי	מרגלה	2	קרפקי	פולין	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 3, רמת-גן 52484
טל. 752917

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

מקום ותאריך חרישום ירושלים, ט"ו בסיון תשמ"ב

חתימה

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

"ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת" (ישעיהו נ"ו, ה')

ברזניק

אלה יעמדו על הברכה
שרידי העיירה ברזניק בארץ ובחוץ לארץ
שעזרו בכתיבה, ותרמו כספים להנצחת יקירינו הקדושים בספר
'קדושי שבע קהילות'

ראובן אליהו זולדן

הקהילה היהודית בעיירה ברזניק

העיירה ברזניק שוכנת בהרי הקרפטים, כעשרים ק"מ מעיירת המחוז סבוליבה. בקרב הרבה משפחות נוצריות חיו כחמש עשרה משפחות יהודיות. קהילה קטנה זו חיה בדוחק, כשפרנסתם היתה על מלאכת כפיים ומסחר בעצים מיערות הסביבה.

למרות הדוחק והעוני היה חשוב עד מאוד למשפחות לחנך את ילדיהם בדרך התורה. בעמל רב אספו במשך שנים כספים לבנות בית כנסת ומקווה טהרה, ולקיים בית עלמין. הם עצמם היו חסידים של רבי חנוך הניך זצ"ל מקרצקי, עיירה סמוכה המרוחקת חמישה ק"מ משם. עמלו בתורה, והיו יראים את ד' בכל נפשם. שמירת הכשרות היתה בהקפדה יתירה, והשוחט מקרצקי ביקר פעם בשבוע בעיירה לשחיטת בשר ועוף.

רבות בשנים חיו היהודים בשלווה עם שכניהם הנוצרים. כשההונגרים כבשו בשנת 1939 את איזור הקרפטים, התחילו הצרות והמצוקות של היהודים.

בשנת תש"א הוציא השלטון החדש פקודה שעל כל יהודי הקרפטים להצטייד במסמכים שאבות אבותיהם היו ילידי המקום, ובאם לא יעלה בידם להוכיח זאת, יגורשו לפולניה, כאילו משם הסתננו ולשם עליהם לחזור. נוטר העיירה ברזניק, שהיה נוצרי ואדם הגון, התעלם מן ההוראות שקיבל, ולא רצה לגרש תושבים יהודים שהתפרנסו זה מזה. אחר זמן בוטלה גזירה זו. ברם, השלטונות המציאו שיטה אכזרית יותר לדכא את היהודים. הם שללו מהם את רשיונות המסחר, ופתחו חנות ממשלתית לחלוקת מצרכים, וחילקו רק בשבתות. כמובן שלא עלה בדעתם של היהודים לערוך קניות בשבת כך שסבלו מהעדר מצרכים.

בגלל מצוקת הרשיונות עברו היהודים לעבוד בעזרת שכניהם, במפעל העצים שהיה בקרבת מקום, עד יעבור זעם.

גם אבי ר' יקותיאל יהודה זולדן מקושניצה היה עובר דרך העיירה ברזניק ליערות הסביבה, שכן עבדו שם קבוצות פועלים תחת השגחתו.

לצערנו הגדול, גורלה של קהילה קטנה זו לא היה שונה מכל העיירות וקהילות ישראל שבקרפטורוס. למחרת פסח תש"ד, רוכזו יהודי ברזניק, והעבירו אותם ברגל לעיירה סבוליבה. רק זקנים וחולים וילדים הועמסו על עגלות. ומעיר זו הובלו ברכבת לגיטו מונקאץ', שם היה מקום ריכוז גדול של היהודים מהאיזור, ומשם נשלחו הטראנספורטים לאושוויץ.

מעטים מאוד מבני קהילת ברזניק הצליחו להשאר בחיים מהשואה. היום בכל הסביבה הזו, כמעט שאין זכר לחיים יהודיים, בבתי הכנסת שנשארו משתמשים הגויים לצורכיהם אחרי שיפוצים. רק פה ושם נשאר זכר ממה שהיה פעם בית קברות יהודי. הי"ד.

אלטר חיים רוזנברג

ר' אלטר הצדיק זצ"ל מברזניק

איש תפילה, איש גמרא וענק בתלמוד. ר' אלטר עוד כנער נדבק יותר לגמרא מאשר לחומש. היתה לו נשמה קדושה שקשר אותה לחכמים, תנאים, אמוראים, סבוראים ותפילה.

ר' אלטר התלמוד היה החיים שלו, קם עם הסוגיות והלך לנוח אחרי שהסתדר עם נהר של פירושים שונים.

ר' אלטר התפלל שחרית בערך שלוש שעות, ומנחה ומעריב בערך שעתיים. סדר הקורבנות לקח לר' אלטר הרבה זמן. ר' אלטר חזר על כל מלה מספר פעמים. ובפרט בסדר הקורבנות.

ר' אלטר היה סוחר מכובד, ונסע לשווקים עונתיים בסביבה. התפילה הארוכה של ר' אלטר הכבידה עליו בדרך ובנסיעותיו. ובס"ד הצליח להתפרנס בכבוד.

זכותו תגן עלינו. בעל הרחמים יסתירהו בסתר כנפיו עם שאר צדיקים שבגן־עדן.

ריכוז השמות
על ידי
קליין אליעזר

לכל איש יש שם
הנצחת שמות קדושי
ברזניק
בקריאת שמותיהם ושמות הילדים
ביד־ושם / ביד לילד
ירושלים

ואלה שמות קדושי קהילת ברזניק

אורנשטיין
איטה ב"ר
הילדים: צ'רנה, חיה.

אפלדרפר
צבי ב"ר משה וליבה
הילדים: דוב, יצחק.

בש
מרדכי ב"ר
רעייתו מרת שרה בת חנה־דבורה.

הייזלר
משה־אהרן ב"ר יוסף־יואל ופריידה
רעייתו מרת ברנה ב"ר
הילדים: יוסף־יואל, ישראל־אליהו.

זליקוביץ
חיים ב"ר משה־אהרן וליבה־מרים
רעייתו מרת סימה־פייגה
הילדים:

זליקוביץ
משה־אהרן ב"ר חיים וסימה־פייגה
הילדים: צבי, שרה, צ'רנה.

זליקוביץ
מאיר ב"ר משה־אהרן וליבה־מרים
רעייתו מרת ברנה
הילדים: משה־אהרן, ליבה־מרים.

זליקוביץ
מלכה ב"ר

כץ
אליעזר ב"ר
הילדים: מרדכי, רויזה
נכד: צבי־אריה.

מרמלשטיין
אייזל ב"ר יוסף־יואל ופריידה
רעייתו של זאב
הילדים: מרים, סנדר, אברהם־
אליהו, שרה

מרמלשטיין
סימה ב"ר בן־ציון ורייזל
רעייתו של יצחק
הילדים: שרה.

קליין
משה ב"ר אליעזר וחנה
רעייתו מרת לאה בת צבי ורבקה.

מרמלשטיין
יהושוע־צבי ב"ר חיים
רעייתו מרת חיה ב"ר בצלאל וגולדה
הילדים: שלמה.

רוזנבאום
גולדה ב"ר
רעייתו של שמחה־יוסף
הילדים: איידל, משה־אהרן.

שמות קרובי המשפחה — יום הזכרון (יאהרצייט)

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת ברזניק

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
[illegible]	מרים	משה	לאה	16	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	יצחק	משה	לאה	14	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	משה	משה-יהודה	בלומה	15	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	שלמה-שלמה	משה-יהודה	בלומה	13	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	לוי יעקב	12	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	לוי יוסף	10	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	18	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	16	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	17	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	16	ברזניק	פולין	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	18	ברזניק	פולין	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

מצחיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

חתימה

מקום ותאריך הרישום

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 3, רמת-גן 52464
טל. 782917

"...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם...אשר לא יכרת"

ליסיצ׳ה

אלה יעמדו על הברכה
שרידי העיירה ליסיצ'ה בארץ
ובחוץ לארץ
שעזרו בכתיבה, ותרמו כספים להנצחת
יקירינו הקדושים בספר
'קדושי שבע קהילות'

יקותיאל זישע שטרן

ליסיצ׳ה – עיירה יהודית בהרי הקרפטים

שם הכפר ביידיש ליסיצ׳ה, בצ׳כית ליסיצ׳בו, ובהונגרית רוקאמזו.

עד שנת 1918 שלטו במקום ההונגרים. משנת 1918 ועד שנת 1939 היה האיזור כולו שייך לצ׳כוסלובקיה, בשם פוטקרפצקה־רוס. משנת 1939 ועד שנת 1945 שוב שלטו שם ההונגרים ואחר כך עבר האיזור לשליטתה של ברית המועצות.

תחנת הרכבת הקרובה ביותר היתה בכפר קושניצה, שהיתה מרוחקת שישה ק״מ מליסיצ׳ה. כדי להגיע לרכבת צריך היה להיטלטל בעגלה רתומה לסוסים, שעברה בשבילים בלתי סלולים, אם כי בנופים עוצרי נשימה. אך לפי שעגלה נוסעת לא היתה דבר שכיח היו צריכים ללכת ברגל.

הכפר ליסיצ׳ה שכן בין הרים. נהר גועש, הריקה, עבר במקביל לרחוב הראשי באורך של כשלושה ק״מ. בכפר התגוררו כחמש מאות משפחות לא־יהודיות שהשתייכו לדת הפראבוסלאבית. מתחילת המאה גרו בו שמונה עשרה עד עשרים משפחות יהודיות. המשפחות היהודיות גרו לאורך הרחוב הראשי. הידועות שביניהן היו משפחות: רוזנר, אנגלמן, כהן, מושקוביץ, רוזנברג, לחמנוביץ, נויוביץ, ושטרן.

בכפר היו בית כנסת ומקווה טהרה. בית הכנסת הישן היה בחצר משפחת רוזנר. ביוזמתו של ר׳ בן־ציון ישעיה שטרן ז״ל, נאספו כספים בארצות הברית. ובשנת 1934 ניבנה ברחוב הראשי באמצע הכפר, בית כנסת חדש על מגרש שהיה שייך לפנים למר זולדאן. האיש היה בן הכפר שלימים היגר לארצות הברית, ותרם את המגרש לקהילת ליסיצ׳ה.

בשני הכפרים הסמוכים, קישניצה וליסיצ׳ה, התקימה אגודה ללימוד גמרא 'חברת ש״ס ומשניות'. בקישניצה נהגו לאפות מצות בעבור תושבי שני הכפרים. אבל את המצות השמורות, 'שמירע מצה', שנאפו ממש בערב פסח, היו מכינים בליסיצ׳ה. המשפחות היהודיות היותר אמידות תמכו במשפחות היהודיות הדלות על ידי אספקה יומית של חלב לילדים וחלות ובשר לשבת. בעלי הבתים דאגו להעסיק מלמדים טובים לילדי הכפר.

בין התושבים היהודים והלא־יהודיים שררה מערכת יחסים קורקטית. היו תקופות בהם יהודי אף נבחר לשמש במשרה הרמה של שופט, 'סטארוסטה', כעין ראש כפר לכל התושבים.

פרנסתם של היהודים בליסיצ׳ה היתה על מסחר. חלקם היו בעלי חנות מכולת, וחלק מהם בעלי בתי משתה ועישון. כמו כן סחרו היהודים בעצים ויצרו כלי עבודה קלים. הם גם סחרו בדבש, אגוזים, פירות ועורות כבשים שקנו מידי הגויים. האוכלוסיה הלא־יהודית התפרנסה מחקלאות ומגידול בעלי חיים (פרות וכבשים). תושבים לא־יהודיים לא היו בעלי חנויות בכפר.

בימי השואה הנוראה הוגלו בני הכפר היהודיים למחנה הריכוז אושוויץ.

שמונים עד תשעים אחוז מבני העיירה, כמאה נפשות, גברים נשים וטף, ניספו. הי"ד. אתם נחרבה והלכה מן העולם הקהילה היהודית ליסיצ'ה.

זקני הכפר הוותיקים

ר' יעקוב רוזנר ז"ל

היה בן תורה והיתה לו סמיכה לרבנות. מתלמידיו של הרב הידוע המהר"מ שיק זצ"ל. לפעמים, כאשר היה חסר מלמד מקצועי בכפר, אסף אליו רבי יעקוב רוזנר את כל הילדים גילאי שבע עד עשר לביתו, ולימד אותם חומש, רש"י וגמרא ללא כל תמורה.

ר' דוד שטרן ז"ל

היה חתנו החורג של הרב רוזנר (אשתו הראשונה של הרב רוזנר היתה נשואה לשעיה אנגלמן ז"ל, מצאצאי הרב הנודע ביהודה רבה הראשי של פראג. להם נולדה בת בשם לאה, אשר לימים נישאה לר' דוד שטרן ז"ל).

ר' דוד שטרן היה תלמיד חכם, חבר באגודת חברה ש"ס בקישניצה ולמד במסכת עירובין, שנחשבת לאחת המסכתות הקשות בש"ס. אחד מתפקידיו הקבועים, מדי שנה, היה לנסר עצים ליצירת מערוך לרידוד הבצק למצות בערב פסח.

מספרים שימים ספורים לפני פסח בשנת 1920 ניסר כהרגלו קרשים לרידוד מצה שמורה. לפתע, בתחילת פסח, חלה במחלה שנקראה המגיפה הספניולית, ובשביעי של פסח החזיר את נשמתו לבורא עולם. באיסרו חג של פסח, הביאוהו בני הכפר לקבורה באותם הקרשים שניסר לשם רידוד המצות כמה ימים קודם לכן. תנצב"ה.

ר' וולף נויוביץ הי"ד

ר' וולף נויוביץ היה תלמיד חכם. התפרנס מהוראת תורה לנערי הכפר לפני שהתקבלו לישיבות בערים הגדולות יותר. ללמוד במחיצתו של ר' וולף נויוביץ נחשב היה כאילו למדו בכעין 'חצי ישיבה'. היו תקופות שר' וולף נויוביץ שהה בליסיצ'ה זמן או שני זמנים כדי להרביץ תורה בנערי הכפר, כמו גם בנערי הכפרים הסמוכים. הנערים שלא מבני הכפר אכלו 'ימים' (טעג), אצל משפחות אמידות יותר בליסיצ'ה. את דמי הוראתו שילמו ההורים ברוחב לב.

ר' וולף היה בעל קורא בתורה ובמגילות. ראייתו היתה לקויה, ולכן התרגל לקרוא בעל־פה מזכרונו. מספרים שפעם בפורים חמדו תלמידיו לו לצון. הכינו את ספר התורה לא בפרשה שהיתה אמורה להיקרא אלא ב'זאת חנוכת המזבח', שכידוע קוראים בחנוכה. ר' וולף, מספרת האגדה, לא נפל בפח שטמנו לו. עם עלייתו של ה'ראשון' פתח וקרא ללא היסוס בפרשה המתאימה – 'ויבוא עמלק וילחם עם ישראל ברפידים', כי כזכור ר' וולף זכר הכל בעל פה.

ר' יוסף מאיר כהן הי"ד

היה תלמיד חכם ושימש במשך שנים שופט הכפר בליסיצ'ה, 'סטארוסטה' – ראש הכפר. יחד עם זאת הוא היה מאמין גדול ברבּיים, ומספר פעמים בשנה נסע להתארח בחצרותיהם.

בתקופה שליסיצ'ה היתה תחת שלטון הונגרי, וכל הילדים בני שש ומעלה מחוייבים היו בחינוך חובה בשפה ההונגרית, היו הילדים היהודיים פטורים מלבקר בבית הספר בשבתות. יתר על כן, השלטונות העמידו לרשות התושבים היהודיים מורה ללימודי דת, אשר לימד פעם בשבוע. אחד מהמורים הידועים היה ר' יהודה כהן הי"ד, שלימד כמובן גם לימודי קודש.

ר' ישעיהו רוזנברג הי"ד

תלמיד חכם. מאמין גדול ברבּיים וחסיד נאמן. כמעט כל חג נסע להתארח בחצרותיהם. הוא נהג לנסוע לר' יואליש, הרבי מסאטמר, ומשם הביא לכפר את כל הניגונים החדשים.

ר' בן ציון ישעיהו שטרן ז"ל

בנו של ר' דוד שטרן ז"ל. תלמיד חכם וחבר באגודת חברה ש"ס בקישניצה. ביוזמתו ובעזרתו הפעילה נבנה בליסיצ'ה בית הכנסת החדש עם עזרת נשים וחדר לתלמוד תורה.

סיפור מפורסם על ליסיצ'ה קשור בר' בן־ציון ישעיהו ז"ל. מספרים שמספר חודשים לפני פטירת אביו ר' דוד ז"ל, בעיצומו של חורף קשה, נפל בן ציון ישעיהו למשכב בצורה קשה מאוד. לפני שהתמוטט הספיק למלמל 'ויאסף רגליו אל המיטה ויגווע ויאסף אל עמיו' ואז איבד את הכרתו. עמלו קשות להחיותו, ואז סיפר במאמץ רב לבני ביתו שנאספו סביבו את הסיפור הבא:

'הייתי יחד עם אבי דוד ביער ועבדנו במנסרה לניסור עצים. ברגע מסוים עף כוכב בשמים ובו שליחים מ"פמליה של מעלה" אשר ביקשו שאחד משנינו ישמש דיין בעולם האמת. הגורל נפל עלי, ולכן היה עלי למות. עתה, שמשכתם אותי חזרה לעולם הזה, עליכם לכנס בזה הלילה הקר והמושלג מניין אנשים שיכריזו שנוכחותי כאן בכפר חיונית, לניהול חיי היהודים לפי המסורת הקדושה. רק כך אוכל להישאר ולא להסתלק מהעולם הזה'.

ואמנם בלילה קר ומושלג יצאו שליחים לכל חלקי הכפר וכינסו מניין אנשים אשר קראו והכריזו על חיוניותו של ר' בן ציון ישעיהו לקהילה היהודית בליסיצ'ה. רק אז נרגע ר' בן ציון ישעיהו. ימים ספורים לאחר מכן מת אביו ר' דוד ז"ל.

מחלתו של בן ציון ישעיהו – מחלת הטיפוס – נמשכה עוד שבועות רבים עד שהחלים וחזר לאיתנו. ואמנם מיד אחר כך העמיק ר' בן ציון ישעיהו את התעסקותו ומעורבותו בצורכי ציבור באמונה. כל ערב שבת, עם עלות השחר, ובמיוחד בלילות החורף הקרים והארוכים, היה אוסף קרשים וגורר אותם על מזחלתו לבניין המקוה כדי לחמם בהם את המים. באותו זמן לא היה בנמצא בלן לביצוע עבודה זו.

לימים היגר ר' בן־ציון ישעיהו, בגפו, לניו־יורק שבארצות הברית. הוא עבד קשה לפרנסתו, ואת שארית פרי עמלו שלח לאשתו רבקה ועשרת ילדיהם שנשארו בליסיצ'ה. הוא ראה כחובה קדושה לאסוף גם כספים למען הקהילה הקטנה בליסיצ'ה. ואכן בזכותו ובכספים אותם העביר, נבנה בית כנסת חדש ויפה.

זכה ר' בן־ציון ישעיהו לעלות למדינת ישראל ולהתאחד עם שלושה מבניו ומשפחותיהם אשר שרדו מהשואה. הוא אחד ויחיד מזקני ליסיצ'ה שנפטר ונקבר בישראל. המצבה על קברו בבית הקברות העתיק בתל־אביב היא מצבה לכל בני המשפחה ובני הכפר שניספו במחנות ההשמדה בימי השואה האיומה. תנצב"ה.

אני, יקותיאל זישע שטרן בנו של ר' בן־ציון ישעיהו ז"ל ונכדו ובן בנו של ר' דוד שטרן ז"ל, אינני סופר לצערי. ודפים אלה הם תרומתי הצנועה להנצחת הכפר ליסיצ'ה ובניה היהודיים. כל הנאמר כאן הוא טיפה מכל מה שניתן לספר על היהודים וחייהם כפי שהתקיימו בליסיצ'ה.

(תורגם מיידיש ונערך לדפוס על ידי שני ילדיו של יקותיאל זישע שטרן, מרים ונח)

הניה רבקה שטיינברג (לבית רוזנר)

לדמותו של ר' אלטר־נח רוזנר זצ"ל

אבי החסיד ר' אלטר־נח בן הרב יעקב והניה רוזנר ז"ל, נולד בשנת 1873. התחנך בישיבות וגם בבית הוריו. השלים את לימודיו בעיירה ליסיצ'ה מקום מגוריו. אבי נשא את אשתו רבקה מהעיירה סבולייבה בשנת 1904. אשתו היתה בעלת יחוס. אחרי כארבע שנים נולד להם בן, מאיר־דוב. האשה היתה חולנית, וכעשר שנים אחרי נישואיה, נפטרה והשאירה יתום כבן שש שנים.

באותה תקופה פרצה מלחמת העולם הראשונה. ר' אלטר־נח חייב היה להתייצב לשירות צבאי, והשאיר את הילד אצל אביו, הסבא ר' יעקב להשגחה.

הרב יעקב רוזנר, שהיה צאצא למשפחת **החת"ם סופר**, ספג תורה וחסידות בישיבות. היה תלמיד של הרב הידוע המהר"מ שיק זצ"ל. וכאשר חברת תלמוד תורה לא השיגה מלמד בעיירה ליסיצ'ה, אסף ר' יעקב רוזנר את הילדים האלה אליו הביתה ולימד אותם ללא כל תמורה. נהג ללמוד יומם ולילה, וכתב ספרים עליהם חתם בכינוי 'שושנת יעקב'. חינך את הנכד בדרך התורה, יחד עם חבר מהעיירה ברונקה ר' קירשנבאום.

ר' יעקב נפטר בשיבה טובה בשנת תר"צ, תנצב"ה.

אחרי המלחמה חזר ר' אלטר־נח לעיירה ליסיצ'ה, ונשא את אמי שרה לבית דווידוביץ מן העיירה שנדריב. במשך הזמן נולדו להם שלוש בנות: הניה־רבקה, איטה וחנה, ובן זקונים יעקב, ע"ש הסבא הרב יעקב זצ"ל.

ר' אלטר־נח התפרנס יפה מעיבוד שדותיו, ומבית מרזח, עד שנת 1939 כאשר מדינת צ'כיה התפרקה, וחלק מהקרפטים כבשו ההונגרים והחלו להתנכל ליהודים. בראשונה שללו רשיונות מעסקי היהודים, אחר כך החרימו חלק ממשק הבקר, אחרי זה החרימו רכוש ביתי. משנותרה המשפחה ללא מקור פרנסה, נפל ר' אלטר־נח למשכב, ובאחרון של פסח בשנת ת"ש נפטר, והובא לקבורה בבית העלמין בקושניצה. יהא זכרו ברוך.

האלמנה שרה והיתומים נאבקו קשות לפרנסה, עד אשר הובלו, אחרי פסח בשנת תש"ד עם כל יהודי העיירה לאושוויץ.

האם שרה ובנה יעקב, שטרם מלאו לו י"ג שנים עלו בלהבות השמימה. הי"ד.

שלוש הבנות: הניה־רבקה, איטה, חנה, שרדו וזכו לעלות לארץ ישראל, והקימו משפחות לתפארת. הבן מאיר־דוב, עלה ארצה עם משפחתו בשנת תש"ל, ועברו לגור בבת־ים. אחרי כשתים עשרה שנים נפטר, ומנוחתו בבית העלמין בחולון. יהא זכרו ברוך.

ריכוז השמות על ידי
שטיינברג הניה־רבקה (רוזנר)
שטרן יקותיאל־זושה

לכל איש יש שם
הנצחת שמות קדושי
ליסיצ'ה
בקריאת שמותיהם ושמות הילדים
ביד־ושם / ביד־לילד
ירושלים

ואלה שמות קדושי קהילת ליסיצ'ה

כהנא
יהודה ב"ר יוסף־מאיר
רעייתו מרת שיינדל
הילדים: חיה, זאב, אברהם, סימה.

כהנא
נח ב"ר יעקב־צבי ולנה
רעייתו מרת דובריש ב"ר יוסף
הילדים: לייביש, לנה, רויזה, יעקב־צבי.

כהנא
יהודה ב"ר יעקב־צבי
רעייתו מרת ליבה ב"ר אברהם־משה.

כהנא
איטה ב"ר חיים אייזיק
הילדים: יעקב, דרזי.

כהנא
יוסף־מאיר ב"ר יעקב־צבי
רעייתו מרת לאה
הילדים: מנחם־מנדל, משה.

לכמנוביץ
אייזיק ב"ר מאיר
רעייתו מרת דבורה ב"ר חיים־צבי
הילדים: רבקה, חיים־צבי, פייגה.

לכמנוביץ
אסתר ב"ר
הילדים: הנצ'ה־לאה.

ליבוביץ
שמואל
רעייתו מרת פייגה
הילדים: צבי, יצחק, מאיר.

מושקוביץ
אריה ב"ר יאיר
רעייתו מרת פרומט ב"ר יעקב־צבי
הילדים: לאה, זיסיה, הניה, בתיה.

נויוביץ
יהודה ב"ר זאב
רעייתו מרת ברכה ב"ר
הילדים:

נויוביץ
זאב ב״ר
רעייתו מרת קרנצה ב״ר יעקב־צבי
הילדים: תהילה, חיה, מרדכי־יצחק, זיסיה.

פרידמן
איטה (אלמנה)
רעייתו של אליהו ב״ר צבי־דוד ז״ל
הילדים: אריה, מרים.

פרידמן
לוי־יצחק ב״ר יהודה־אריה
רעייתו מרת בינה ב״ר
הילדים: בנימין, לייזר, מיכאל

פרידמן
אוריאל ב״ר אברהם
רעייתו מרת טויבה ב״ר ישעיהו ורבקה
הילדים: לאה, דוד.

רוזנברג
ישעיהו ב״ר אברהם־משה
רעייתו מרת ליבה ב״ר מאיר.

רוזנברג
אברהם־משה ב״ר ישעיהו
רעייתו מרת חנה ב״ר מתתיהו
הילדים: צבי, רבקה, מתתיהו, גולדה.

רוזנר
שרה ב״ר
הילדים: יעקב.

שטרן
רבקה ב״ר יעקב־צבי ולנא
רעייתו של בן־ציון־ישעיהו
הילדים: לאה.

שטרן
נח ב״ר בן־ציון־ישעיהו ורבקה
רעייתו מרת לאה
הילדים: שניים. שמותיהם לא זכורים.

שטרן
אילקה
רעייתו של פנחס־יהודה
הילדים: נומי, וילי.

שטרן
הילד: דוד בן יקותיאל ורחל.

שמות קרובי המשפחה **יום הזכרון (יאהרצייט)**

YAD VASHEM יד ושם

שמות קדושי ילדי קהילת ליסיצ'ה

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
בהלל	חנה	יהושע	שושנה	14	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
בהלל	בלה	יהושע	שושנה	12	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
בהלל	אברהם	יהושע	שושנה	8	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
בהלל	מרים	יהושע	שושנה	6	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
בהלל	יעקב	—	שושנה	14	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
בהלל	חיים	—	שושנה	12	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
בהלל	לוובוש	נח	חוברוש	18	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
בהלל	לובה	נח	חוברוש	14	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
בהלל	פרומה	נח	חוברוש	10	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
בהלל	יעקב	נח	חוברוש	8	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
לבמנבוים	רבקה	אהרון	חוברה	10	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
לבמנבוים	חווה-לבו	אהרון	חוברה	8	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
לבמנבוים	שמשון	אהרון	חוברה	6	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
וושקוביה	בלומה	לוב	פרומט	16	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
וושקוביה	בלומה	לוב	פרומט	9	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
פרימן	בנימין	לוי-יצחק	בונה	15	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
פרימן	לוובה	לוי-יצחק	בונה	8	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
פרימן	אהרון	לוי-יצחק	בונה	6	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
פרימן	חיים	שלמה	שושנה	17	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
כרושב	יעקב	אהרון-נח	שרה	15	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
ריטלביס	רבקה	אברהם-משה	חנה	18	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
ריטלביס	ישראל	אברהם-משה	חנה	14	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
ריטלביס	בנימין	אברהם-משה	חנה	8	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
שטרן	לובה	בן-ציון-ישראל	רבקה	17	ליסיצ'ה	פולין	בשואה
שטרן	חיה	יקותיאל	רחל	12	ליסיצ'ה	פולין	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ד

ארגון יוצאי חקהילות בישראל

מצהירה/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי והכרתי.

חתימה

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 2, רמת-גן 52404
טל. 782917

מקום ותאריך הרישום רמת-גן י"ח אלול תשמ"ב

ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם אשר לא יכרת. ישעיה נ"ו, ה'

סוכה־ברונקה

אלה יעמדו על הברכה
שרידי העיירה סוכה-ברונקה בארץ ובחוץ לארץ
שעזרו בכתיבה, ותרמו כספים להנצחת יקירינו הקדושים בספר 'קדושי שבע קהילות'

איש נדבן היה

ר' שמואל־מאיר ז"ל היה הראשון שביקש אחרי השואה לכתוב ספר זכרון לקדושי שבע הקהילות. באחרית ימיו הרים תרומה נכבדה למטרה זו.

לצערנו הגדול הוא לא זכה לראות את הספר שנכתב כעבור למעלה מעשרים שנה אחרי מותו. ובכתיבת ספר זה זכינו גם למלא את בקשתו ויהיו דברים אלה לזכרו.

"מצבת זכרון"

ר' שמואל־מאיר ב"ר משה־אהרון ברקוביץ ז"ל
נפטר כ' שבט תשל"ב, 12.2.1972
סוכה־ברונקה, שיקגו ארה"ב

הונצח ע"י הוועד להנצחת שבע הקהילות

אליעזר פרידמן

על חיי היהודים בסוכה והקשר לברונקה

על גדות הנהר בורז'בה ועל דרך המלך ומסילת הברזל שוכן כפר קטן סוכה-ברונקה. מצפון במעלה הנהר שוכנת העיירה קושניצה, שבה גרו כתשעים משפחות יהודיות. ומדרום, העיירה דולהא ובה היתה קהילה יפה עם רב ושוחט וכמאה וארבעים משפחות יהודיות. בסוכה־ברונקה גרו כעשרים משפחות יהודיות בלבד. למעשה סוכה וברונקה היו שני כפרים נפרדים.

לתושבים הנוצרים הרותנים כמעט ולא היה כל קשר ביניהם, אבל ליהודי סוכה-ברונקה היתה קהילה (ק"ק) אחת לכל דבר. בברונקה ישבו שבע עשרה משפחות ובסוכה שלוש משפחות בלבד. בברונקה היה בית כנסת קטן ויפה, שבו התפללו במניין כל יום חול בוקר וערב. אנשי סוכה התפללו בבית הכנסת בברונקה רק בשבתות וחגים, כי המרחק בין שני הכפרים היה כארבעה ק"מ.

הכפר היה יפה. ביום בהיר אפשר היה לראות את פסגת הר 'קוק' המושלגת ברוב ימות השנה. לצידו של הכפר זרם הנחל, עברה מסילת ברזל ובמרכזו דרך המלך. מאות בתים קטנים פזורים למרגלות ההרים טבולים בירק ובוסתנים קטנים. בתי היהודים היו גדולים יותר, יפים יותר, ורובם במרכז הכפר. במרכז הכפר היה בית קברות יהודי עתיק ובו כשלושים מצבות אבן גדולות מן המאה החמש עשרה והשש עשרה. כנראה היה קיים במקום ישוב יהודי קדום עתיק, שכל יושביו נכחדו במחלת החולירע.

היהודים שם לא היו עשירים גדולים. כל אחד הרוויח בקושי את לחמו. מי שהשתכר כדי לחם לאכול ובגד ללבוש ותשלום שכר לימוד לילדיו בחדר נחשב אמיד. עיקר הפרנסה היתה מסחר זעיר, זעיר מאוד, מלאכה ומסחר בעצים ויער.

היה יהודי אחד שהיה שומר יערות מדינה, אשר נשא בגאווה את רובהו על כתפו ונוצות ציפור צבעונית קישטו את כובעו. תלמיד חכם היה האיש, שימש שליח ציבור בבית הכנסת. אבל כאשר פעם התפאר שירה בחיה והרגה, האשימו אותו זקני הכפר בגרימת צער בעלי חיים, ואסרו עליו לעבור לפני התיבה שנה תמימה.

על ציון ועלייה לארץ ישראל לא דיברו, כי בהשפעת הרבנים אסור היה אפילו במחשבה להעלות את שם פלסטינה. כמובן חיכו כולם למשיח צדקנו. זכורה לי שנת בחירות לקונגרס הציוני בשנת 1934. קומץ צעירים הצביעו בית"ר ותמונתו של ז'בוטינסקי קישטה את קירות הבתים, והמבוגרים כולם הצביעו למזרחי.

בהיותי ילד קטן אהבתי להקשיב לשיחות המבוגרים, כאשר הלכו הביתה מבית הכנסת. זכור לי הסיפור הבא:

בעיירה בילקה, שהיתה מרוחקת כחמישה עשר ק"מ, היתה קהילה יהודית גדולה ובה חי יהודי סוחר עורות. תלמיד חכם היה האיש, ר' משה שטרן שמו.

כאשר בנו ברח לפלסטינה התאבל עליו כעל מת ל"ע. כעבור זמן מה התחיל 'המת' לשלוח הביתה גלויות מארץ הקודש ובאחת מהן כתב: 'איך האב שוין איין אייגענע טוריה': כלומר יש לי טוריה משל עצמי. איש לא ידע מה זאת טוריה. עד שקם זקן אחד והכריז: הכוונה בטוריה היא לארמון, אבל בארץ הקודש בלשון חיבה אומרים 'טוריה'. אבותינו שם היו דתיים ללא פשרות, שמרו על מצווה קלה כחמורה.

מעשה שהיה באתרוג ולולב

בזמנים הטובים כל יהודי עשה מאמץ עליון להשיג לחג הסוכות אתרוג מהודר כפי יכולתו. ברם בזמן הכיבוש ההונגרי הקציבו לכל קהילת סוכה־ברונקה שני אתרוגים בלבד. כנהוג לקחו אותם בבוקר לבית הכנסת לתפילה, ואחרי שגמרו להתפלל, שליחים הלכו עם האתרוגים מבית לבית כדי שהכל יברכו על ארבעת המינים לפני האוכל. אנחנו גרנו בסוכה, וביתנו היה מרוחק כארבעה ק"מ מברונקה. ביום ראשון של חול המועד סוכות ירד כל היום גשם חזק ללא הרף, ממש מבול. כל היום חיכינו לשליח עם האתרוג מבלי לטעום אוכל, אבל עד שעה מאוחרת אחרי הצהריים האתרוג לא הגיע. אני הייתי כבן שבע עשרה, נעלתי מגפי עור גבוהים, לבשתי מעיל גשם ורצתי לחפש אחרי האתרוג. למזלי מצאתיו בבית הקיצוני ורצתי בגשם כל עוד נפשי בי להגיע לפני תפילת מנחה.

בנימין אפרת פרידמן

סוכה – נוכחות יהודית עד לשואה

לקבוע חד־משמעית את המועד להתיישבותו של היהודי הראשון בסוכה לא ניתן, שכן בהיותנו במעמד של 'שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך' (דברים פרק ל"ב פסוק ז) לא העסיקה אותנו שאלה זו. צעירים היינו אז. ולאחר ששרדנו מתי מעט 'אודים מוצלים מאש' שוב לא היה את מי לשאול. מאידך גיסא אפשר לקבוע ללא סייג כי במאתיים השנים האחרונות החל בשלטון העות'מאנים, האוסטרו־הונגרים, הצ'כים, שוב ההונגרים ועד לסיפוחה של קרפטורוס כחלק אינטגראלי של רוסיה הסובייטית, לא מנה הישוב היהודי בסוכה יותר משתי משפחות יהודיות. בסיומה הטראגי של הנוכחות היהודית נעקרו שתי המשפחות מבתיהן, הוגלו לגיטו במונקאץ' ומשם למשרפות באושוויץ. הי"ד.

המשפחה האחת היתה **משפחתו של ר' אליהו בן שלמה לייב פרידמן**, רעייתו איידל, בתם של ר' אברהם מאיר גרינולד מברונקה וצאצאיהם.

המשפחה השנייה: **משפחתו של ר' אלכסנדר־סנדר פרידמן, רעייתו מרים**, בתם של ר' יוסף מרדכי כהנא ורחל כהנא וצאצאיהם.

מייסד השושלת והמתיישב הראשון בסוכה היה ללא ספק ר' אליהו פרידמן. לגבי מוצאו קיימות שתי סברות. האחת אומרת, שבהיותו רווק, בן לאחת ממשפחות פרידמן מקושניצה, עסק ברוכלות בין המקומיים, ורק לאחר שנשא לאישה את חיה איטה התיישב קבע במקום. אשר לסברה השנייה, אותה שמעתי מפי אחותי שרה תח', שר' אליהו פרידמן, חי ומת בסוכה, נטמן בבית העלמין בקושניצה, ועל מצבתו חרוטות המלים כי מוצאו מגליציה אשר בפולין.

ר' אליהו וחיה איטה קבעו את משכנם בסוכה והביאו לעולם את הבנים: שלמה לייב ויצחק (איציק), ואת הבנות: שיינדל – אשר נישאה לר' אליעזר גרינולד, אחיו של ר' אברהם מאיר ואביהם של אליהו גרינולד, בנימין, חנה, חיים, איידל חיה איטה ורייזל (ז"ל) והבת, שבע – מזדניא, סבתם של ר' משה יואל פרידמן, של אברהם ז"ל ושל הבנות: חיה איטה הנשואה לראובן זולדן מקושניצה ואחותה יהודית.

סבא, ר' שלמה לייב, היה היחידי מבניו של ר' אליהו שנשאר בסוכה. ובהגיעו לפרקו התחתן עם ריסיה לבית כהנא, מכפר קטן אשר כמניין המשטרים שהתחלפו באיזור כך מניין שמותיו. בתקופת שלטון אוסטרו־הונגריה וההונגרים נקרא: 'Havasmezo' ובלשון היהודים, 'ריסקע פוליענע'.

למעשה ניתן לתהות על מקורותיו של הידע המפורט על סבתא ריסיה ומוצאה. ובכן, ההונגרים ימ"ש, הפעילו בשנים 1942–1943, תחבולות זדוניות ומרושעות לעינוי נפשו של היהודי. בין השאר המציאו גזירה שעל כל יהודי להציג 'תעודת אזרחות' (בירגער רעכט, בלע"ז) כהוכחה שכבר ב־1850 היה בעל רכוש של מקרקעין רשומים בספרים על שמו, ושילם לשלטונות מיסים בעדם. בחיפוש לאחר מסמכים, הוברר כי סבא ר' שלמה לייב לא התחתן כלל בנשואין אזרחיים. רק לאחר מאמצים והרבה אמצעים נמצא כתוב בקהילת ריסקע פוליענע, שאכן נתקיימו נישואין כאלה, בפני הרבנות במקום.

הפחד נפל על היהודים, שכן המשטר המרושע יצא בהנחה שכל יהודי הגיע למעשה מפולין ובאם לא יוכיח אחרת במסמכים, יגורש לשם. בהונגריה דאז הופיע כתב עת אנטישמי בתבניתו של השטירמר, אשר פרסם מאמרי שטנה. כותרתו של מאמר כזה: Tarnapolbul indult el שמשמעו: היהודי הנודד (מטרנופול) ותמונת פרצוף יהודי מעוות בפינה. באותה עת, כבר נעקרו משפחות יהודיות מכפרים סמוך לגבול הפולני והושמדו ב'קמינץ פודולסק', וביניהן דודתנו פייגה ובעלה ר' אברהם שטיינברג מנובוסליצה. הי"ד.

סבא ר' שלמה לייב עסק במסחר ובנכסי דלא ניידי וצבר נכסים. שדותיו היו מן המשובחים. ביתו גדול ויפה ובסמוך לו רפת וגורן, דיר לכבשים ולהבדיל גם מקוה טהרה לרחוץ ולטבול בה בערבי שבתות וחגים. אולם עיקר תפקידה של המקוה היה לאפשר לאימותינו לשמור על טהרת המשפחה.

ירא שמים היה סבא ר' שלמה לייב, עניו ומצניע לכת במעשיו ובהליכותיו, גם במסחר. הקפיד לקיים במלואו את הכתוב: 'לא יהיה לך בביתך איפה ואיפה, גדולה וקטנה. אבן שלמה וצדק יהיה לך, איפה שלמה וצדק יהיה לך' (דברים כה יד–יט).

לזוג שלמה לייב וריסיה נולדו ארבעה בנים ובת אחת. הבנים: ישראל, יעקב,

אליהו, נפתלי־הרץ, והבת דבורה. כולם ניספו במשרפות באושוויץ, לבד מהבן יעקב, אשר כדי להתחמק משירות צבאי בצבאות פראנץ יוסף במלחמת העולם הראשונה, עלה כמסיק על ספינה בנמל קונסטנצה, הגיע לארצות הברית, ושם בעיר קליבלנד הקים משפחה עניפה. עד לפטירתו בשיבה טובה בשנת תש"מ, היה הוא השריד היחידי מבניו של ר' שלמה לייב פרידמן.

סבא ר' שלמה לייב זכה והחזיר בטהרה את נשמתו לבוראו על יצועו, שבע ימים ושנים, אפוף אהבה וכבוד. נפטר בי"א אייר תש"א, ונטמן בבית העלמין בקושניצה.

את בניו גידל סבא ר' שלמה לייב לתורה וליראה. שלחם לישיבות המפורסמות כגון דונאסרדוהלי, לושונץ, ניטרה, ארלוי ועוד.

שבע בנות יפהפיות היו לדודה דבורה, אחות יחידה של אבי ולבעלה ר' הערשל הרשקוביץ, אשר מקום מושבם היה בזדניה. ממשפחה זו לא נותר שריד ופליט. לבנים של סבא, ר' ישראל, ר' נפתלי־הרץ ולאבי אליהו היו משפחות עניפות ברוכות ילדים, ומכל אלה שרדו אחד עשר נפש, חמש בנות ושישה בנים. לאושרנו הם ומשפחותיהם הכו שורשים בארץ.

אשר לשתי המשפחות בסוכה:

אבא ר' אליהו פרידמן, היחידי מבניו של ר' שלמה לייב, נשאר בסוכה. נשא לאשה את אמנו איידל, בתם של מרת יענטה ור' אברהם מאיר גרינולד מברונקה ולהם שישה בנים ובנות. הבכור אליעזר, בנימין, ריסיה, שרה, חנה ובן הזקונים יוסלה, ילד חמודות, אשר ניספה יחד עם הורינו ז"ל, במשרפות אושוויץ. הי"ד.

אליעזר נשא לאשה את לאה גיטל מסולוטבינה. ריסיה ז"ל היתה נשואה לאברהם (בומי) דוד מאירשווה. שרה תח' נשואה למשה־יואל רוזנוסר מחוסט. חנה התאלמנה מבעלה מרדכי אינגבר מיסינה ואילו בנימין, רושם שורות אלה נשא לאשה את מרת פסיל גולדשמיד מפולין, מהעיר דינוב ליד פשמישל.

אליעזר, ריסיה ז"ל ותבל"א שרה, שלושתם התיישבו במושב צפריה, נמנים עם מייסדי המושב. הקימו משפחות, דור ישרים מבורך בנים ובני בנים עוסקים בתורה ובעבודה. חנה ומשפחתה התיישבה בקרית מוצקין ולהם בת עדינה (איידל) ובן צביקה. בנימין נשא בתפקידים ציבוריים בכירים ומזה עשר שנים מתגורר בחיפה. אלה תולדות המשפחה האחת מסוכה.

כיצד איפה הוכפל היישוב ממשפחה אחת לשתיים?

לסבתא ריסיה היה אח בשם יוסף מרדכי כהנא מריסקע פוליענע. השתדך עם רחל, ולאחר חתונתם התיישבו בסוכה והיו המשפחה השנייה בכפר. הולידו את בתם מרים ואת בנם שלמה כהנא.

הבת מרים נישאה לר' אלכסנדר (סנדר) פרידמן מקושניצה, ואילו הבן שלמה נשא לאשה את אחותו של ר' סנדר, והתיישב בקושניצה. נישואים כפולים אלה הביאו את ר' סנדר לסוכה כמשפחה שנייה בכפר.

ר' סנדר פרידמן (אין כל זיקה לשם 'פרידמן' של משפחת אליהו פרידמן) היה תלמיד חכם מופלג, נמנה עם אוהבי התורה ולומדיה ובעל קול ערב. נשמה יתירה היתה לו לאדם בישראל לשמע תפילתו בעברו לפני התיבה. חוויה מיוחדת היתה להאזין לקריאתו בתורה, ואיני זוכר מקרה שמי מהקהל העיר לו פעם על שיבוש בטעם מטעמי המקרא, או על טעות בניקוד. נוסח תפילתו בימים הנוראים וניגונם של הפזמונים המושרים, חרוטים בזכרוני עד היום.

חמישה ילדים נולדו לזוג: רחל הבכירה, ריסיה, והבנים שלמה לייב, יוסף מרדכי ואברהם. מקרה נדיר הוא במקומותינו שכל החמישה עברו את כל מדורי הגיהנום וכנראה בזכות אבות שרדו. ארבעה נמצאים בארצות הברית, ואילו הבן יוסף מרדכי נמנה עם מייסדי המושב בית לחם הגלילית. הקים משפחה, ורואה פרי בעמלו. נשא לאישה את מרים לבית וואדש (Vadas), אשר מוצאה מ־ג'ויר (Qyor) אשר בהונגריה. למשפחה היה בית מרזח (ווערצהויז). למען שחרר את ר' סנדר ללימודי קודש, ניהלה בדרך כלל את העסק אם המשפחה מרים, וכל זאת עד שגדלו הילדים ושניים מהם רחל הבכירה והבן שלמה לייב

הצטיינו בחוש מסחרי מפותח וסייעו בפרנסת המשפחה. אלה בתמצית, תולדותיו של היישוב היהודי בסוכה עד לשואה; אך אחטא לאמת אם לא אזכיר את ר' ישראל ברקוביץ ואת אשתו חיה זיסל, אשר לסירוגין באו מקושניצה לסוכה, התיישבו לתקופה ושוב חזרו. סנדלר היה ר' ישראל ומומחה ליצירת מגפיים לנשות הכפר. וכאשר לא היתה די עבודה בסנדלרות, עבד גם ביער עם המקומיים בהובלת אדנים בחורף, במזחלה רתומה לסוס ובקור מקפיא.

כהן היה ר' ישראל. וכאשר התגורר בסוכה, היה מי שיברך ברכת הכוהנים בבית הכנסת בברונקה. בת אחת הניה־גיטל שרדה, ומשפחתה מתגוררת בנשר–תל־חנן, אשר ליד העיר חיפה.

בעיה קיומית היתה למשפחות בסוכה, כיצד להעניק חינוך יהודי לילדים בכפר נידח שכזה? את הבנים ללמד חומש ורש"י, ואת הבנות עברי־טייטש (תרגום לאידיש מלשון הקודש). שכן עם בוא האביב, כשנמסו השלגים והקרח, נעלמו ילדי הכפר כמעט כולם מבית הספר. אותם שנותרו רוכזו בכיתת לימודים אחת לכל הגילאים. הילדים נתלוו אל הוריהם לעזור בחריש ובזריעה, בשמירה על הפעוטות ובהובלת הבהמות למרעה בהרים. בעודנו קטנים, נפתרה הבעיה בכך, שהורינו שכרו מלמד (לערר) ל'זמן', אשר פירושו היה מפסח עד לראש השנה ולחליפין מאחרי שמחת תורה עד פסח. מחצית מ'הזמן' שהה ה'לערר' בביתנו, והמחצית האחרת אצל ר' סנדר. חשיבותו של ה'לערר' היתה גם בכך, שהוא השלים את המזומן בעת ברכת המזון.

פתרון חלקי זה יפה היה עד הגיענו לגיל עשר–אחת עשרה. משהגיעו הבנים לגיל זה, נשלחו ללמוד לימודי קודש, ובמקביל גם לרכוש קצת השכלה כללית, למקומות מרוחקים מן הבית, מי לקרצקי ומי לבילקה, חוסט, ברגסאס ועוד. הזנתם של בנים עולי ימים אלה היתה מ'אכילת ימים' (טעג) כל יום אצל בעל בית אחר.

בערבי פסח וראש השנה היו מגיעים הביתה לימים ספורים, ושוב חוזרים כדי שלא להחסיר לימודים בבית הספר הכללי, שכן חגי ישראל לא חפפו את חגיהם של הגויים.

השו"ב היה גם המוהל, ומקום מושבו היה בדולהא. לפנים, ובמשך תקופה ארוכה, היה זה ר' אברומצ'ה. היה איש יפה תואר, תלמיד חכם, נעים הליכות. אחת לשבוע היה מופיע בברונקה, עובר בחצרות בתי היהודים לשחוט עופות לשבת וחג, ולפעמים גם עגל או מן הצאן. אני מוכן להסתכן ולומר כי ר' אברומצ'ה היה זה שהכניס את כל בני סוכה־ברונקה וכן את בני דולהא בבריתו של אאע"ה. עם הסתלקותו, תפס את מקומו חתנו ר' הרשל, וגם הוא כחותנו היה אהוד על כל בני הקהילה.

שבת שובה במחיצתו של הרבי הדגול

בית הכנסת היה בברונקה, בריחוק של ארבעה–חמישה ק"מ מביתנו שבסוכה. לשם הלכנו בבקרים בשבתות ובחגים. את קבלת השבת והחג עשינו בבית, לבד מליל 'כל נדרי', שאז נשארנו ללון בברונקה.

לגבי בעיית חינוך הילדים, בה התמודדו הורינו, נחרט בזכרוני אירוע שאותו לא אשכח עד סוף ימי: הרבי הדגול, ר' אשר זליג גרינצווייג זצ"ל, היה רבה של דולהא והגליל, ובגליל זה נכללה גם סוכה־ברונקה. אחת בשנה ב'שבת שובה' זכה הכפר לביקורו של הרבי. השיא שבביקור היתה דרשתו בבית הכנסת בשבת אחר הצהריים. במעמד זה השמיע הרבי דברי התעוררות משולבים בדברי תוכחה. באחת השבתות האלה תקף הרבי בחריפות רבה את אותם בעלי בתים, המעבירים חו"ח את בניהם לשמד ואת בנותיהם למולך. שומו שמים, שולחים ילדיהם ל'בירגער־שול בבילקה' (מרחק כעשרים ק"מ), ואוי לאוזניים שכך שומעות.

בהתוועדות כזאת התארח הרבי אצל משפחת ר' אברהם חיימוביץ ואמו פייגע הצדקת. בצאת השבת, לאחר הבדלה, התייצבו ובאו ראשי האב להיפרד ('געזעגענין') מהרבי, להגיש את הקוויטל המסורתי, לקבל את ברכתו לגמר חתימה טובה, זה גם היה הזמן להשאיר פדיון בחזקת 'כל איש אשר ידבנו לבו' (שמות פרק כה). והנה מגיע תורו של סבא ר' שלמה לייב, והרבי החל לייסר אותו על מעשהו של בנו אליהו. סבא נדהם והחל להצטדק באומרו: 'רבי לעבין', זה איננו בדיוק מעשהו של בני, זו למעשה כלתי איידל, היא זו שמעורבת בכך. פתאום נשמעה בחלל החדר זעקת שבר מפיו של הרבי 'געטין', היינו לגרש את האם על בניה. (נראה שזה לא תואם בדיוק את מצוות 'שילוח הקן' עליה דיברה תורה (דברים כב)). כאשר הגיע תורו של אבא אליהו ז"ל, והרבי בשלו, אזר אבא אומץ ואמר: רבי! מתהלכת שמועה כי בנו, הרב יחיאל גרינצווייג גם הוא בלומדי חולין, ומי התיר לו? והרבי: נו, אין כאן מקום להשוואות, שכן ר' יחיאל עושה זאת לפרנסתו, והסיבה שבכדי שמוסדות המינהל הצ'כים יכירו ברב יחיאל כרב מקומי וישלמו את שכרו, הוא חייב להציג תעודות. בלכתנו בלילה ההוא ברגל מברונקה לסוכה, היה אבא עצוב ונסער מן האירוע.

באותם ימים שימש אבא כיושב ראש תורן של החברה האיזורית ללימודי משניות. לא ארך זמן ואבא הודח מכהונה זו בגין שליחת ילדיו, למה שקרוי בימינו 'חטיבת ביניים'! (בירגערשול!).

סבא ר' אברהם מאיר גרינוולד, אבי אמי, יהודי יפה היה, תמיר, מסודר, אסתטי, תמיד ללא רבב על בגדיו. הוא גם ניחן בקול ערב. היו לו לסבא ר' אברהם מאיר שתי חזקות (חזוקס) בבית הכנסת בברונקה והן: לקרוא אקדמות, תפילה־פיוט שנאמרת בניגון עתיק ויפה לפני קריאת התורה בחג השבועות, ואמירת הפיוט, 'ברשות האל הגדול...' פיוטים הנאמרים לכבודו של חתן התורה וחתן בראשית בשמחת תורה. אנחנו הנכדים יחלנו לימים טובים אלה, והתגאינו בסבא שלנו, גם כאשר עבר לפני התיבה בשבתות ובמועדי ישראל.

סבא ר' אברהם מאיר גרינוולד הובל במכות ביסורי גוף ונפש ביחד עם משפחתו לגיטו במונקאץ', ושם הוציא את נשמתו בטהרה. הקלגסים שומרי הגיטו התירו תמורת שוחד לאבי אליהו, לדוד ר' חיים חיימוביץ ולר' אליהו גרינוולד בן אחיו אליעזר של סבא להוציא את גופת הנפטר מן הגיטו ולקברו בבית העלמין היהודי אשר במונקאץ'.

סבא ר' אברהם מאיר ואשת נעוריו הסבתא יענטה נפטרו שנים לפני

הפורענות. הזוג הביא לעולם שמונה צאצאים, חמישה בנים ושלוש בנות. הבנים ר' מרדכי הערש, ר' שלום יוסף, פנחס חיים, ישראל ובנימין. הבנות, הבכירה פייגע אם משפחת ר' אברהם שטיינברג מנובוסליצה, יהודית (יידעס) אם משפחת ר' חיים חיימוביץ מברונקה ואם משפחתנו איידל ע"ה.

הבן בנימין, אשר על שמו נקרא רושם רשימות אלה, נלחם במלחמת העולם הראשונה בצבאות אוסטרו־הונגריה בחזית הרוסית, ושם נפל חלל.

פנחס חיים הוא היחידי מבין בניו ובנותיו של סבא, אשר חזה על בשרו את תלאות המלחמה ואת האסון שפקד את עמנו ואת משפחותינו, ונותר לפליטה. אשתו רלי, בתם של ר' וולף קליין מדולהא, ושני ילדיהם הפעוטים ניספו במשרפות אושוויץ. הי"ד.

בתום המלחמה שהה פנחס פרק זמן במחיצתם של הניצולים ממשפחתו של אחיו ר' מרדכי הערש גרינוולד בעיר הצ'כית אוסטי נאד לָאבֶּם (Usti Nad Labem). יחד עמם שם פעמיו לארץ ישראל. חרף בריאותו הרופפת עשה פנחס מאמצים מרובים לשיקום הריסות ביתו ולבנות חדש תחתיו. הדבר לא עלה בידו, המחלה הממארת הכריעה אותו. פנחס נפטר ונטמן בהר המנוחות בירושלים והוא בן נ"ו שנים.

משפחות ברוכות נפשות ורבות מעש היו משפחות אבותינו. משני הענפים, פרידמן וגרינוולד כאחת, קשורות זו בזו בעבותות החיים ורק מתי מעט נותרו לפליטה מן השריפה ההיא.

בצד הכאב הגדול אשר חונק את גרוננו בזוכרנו את החיים שנגדעו, גובר הכאב על כי לא זכו להנות מפרי עמלם ולראות את האילן (הדור החדש) מכה שורשים רובו בארץ, מצמיח ענפים ומניב פרי הילולים. 'דור לדור יביע אומר' אשר לנגד עיניו ונר לרגליו ללכת בדרכי אבות ולקיים את ציוויים, בחזקת 'שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמך'.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

בנימין אפרת פרידמן

הכפר שלנו סוכה (סיכע)

העליתי זכרונות על סוכה להבדיל מברונקה, שכן שונה כפר זה תכלית שינוי משכנו ברונקה כמעט בכל. ברונקה שוכן במישור, את הכפר חוצה כביש סלול, קשר חיוני לכיוון סבוליבה ועד לגבול הפולני במזרח, וקשר עם חוסט מזה וברגסאס מזה. בברונקה תחנת רכבת לרכבת הנוסעים צרת הפסים, אשר נעה במסלול: קושניצה–ברגסאס, וכמו כן תחנה חשובה ביותר לריכוז ולמשלוח

של מוצרי עץ מן היערות שבאיזור, כגון בולי עץ, אדנים לפסי רכבת לתוצרת פנים ארצית וליצוא, עצי הסקה ועוד...

בשולי הכפר ברונקה, זורם נהר הבורז'בה, אחד הנהרות הגדולים שבקרפטורוס, ובה גם יותר קרקע זמינה לחקלאות.

תושבי ברונקה הגויים היו 'פראבוסלאבים' לפי אמונתם, ואילו אלה של סוכה 'גרקוקאתולים'. חגיהם מתקיימים במועדים שונים ואין קשרי חיתון בין אלה לאלה. תושבי סוכה מתחתנים בינם לבין עצמם. איני זוכר ולו אף מקרה אחד, שבן מסוכה נשא אשה מחוץ לכפר, ולחליפין בן שיעזוב את ביתו וידבק באשה מחוץ לכפרו.

הכפר שלנו סוכה מתפרס בין רכסי הרים, דרך יחידה לא סלולה חוצה את הכפר לשניים. התוואי של הדרך ראשיתו ליד הגשר בברונקה ונבלע בהרים, ללא מוצא וקשר עם ישוב כלשהו. הדרך היחידה המתפתלת בתוככי הכפר, אינה עבירה כמעט בגשמים עזים. רכב מוטורי כלל לא נכנס לכפר, ורבים מבני הכפר לא ראו רכבת בימי חייהם. אזכור, שפעם העזה מכונית של 'זינגר – מכונות תפירה' לחדור אל הכפר לעשות תעמולה לתוצרתה, והיתה זו סנסציה רבתי. ילדי הכפר רדפו בהמוניהם אחריה. לבסוף שקעה המכונית בבוץ ובקושי הוציאו אותה וגררו אותה לכביש בברונקה.

האוכלוסיה של סוכה, רובם ככולם נבערים מדעת היו, עניים, דלים וריקים. מתי מספר בלבד היו בה, שרכשו 'קצת' השכלה בעת שירותם בצבא.

החקלאות היתה פרימיטיבית. היתה בסוכה מעט קרקע זמינה לגידולים חקלאיים, שעיקרם היו: תירס בשביל לחם, והגבעולים למאכל הבהמות בחורף, תפוחי אדמה, שעועית וחלקת אדמה קטנה חמישה מ"ר בקירוב ליד כל בית לגידול פשתן, אשר היה החומר הבסיסי ללבוש המשפחה מכל הגילים, גברים ונשים כאחד. מזונם של המקומיים היה דל, בסיסו לחם או קמח תירס, חלב ותוצרתו (למי שהיתה פרה) ולאמידים יותר גבינת צאן ומן החזיר.

בתי התושבים המקומיים היו אחידים, וזאת בלי להתחשב בגודל המשפחה. הבית היה בנוי עץ, כולל הקירות והגג (שינדלען), והוא כלל חדר כניסה וחדר מרווח אחד. הכניסה שימשה לאיחסון הנול לטווייה, 'קרוסנה'. בחודשי החורף, באותו פרק זמן ישבה בכל בית בעלת הבית ליד הנול, תחילה להכנת חוטי הפשתן, כדי לטוות מהם בדים ללבוש המשפחה. **בחדר** עצמו עמד בכניסה אח לבישול, לאפיית הלחם, והאש כמעט תמיד בוערת. היתה בו מיטת עץ רחבה, ספסל עץ צמוד לקיר ושולחן עץ, מעשה ידיו של ראש המשפחה.

מזרון לא היה. שכבו על קש מכוסה בד פשתן, ללא שום כריות או מצעים, להתכסות בהם. למיטה היחידה שבחדר המשפחה היתה גם תכלית נוספת. בחורף ירדו הכבשים והעיזים מן ההרים וחולקו לבעליהם. בעונת ההמלטה ובכדי להגן על הטלאים והגדיים מפני הקור והכפור, הם שוכנו עד לבוא האביב מתחת למיטה היחידה שבחדר המשפחה האחד. כלי האוכל היו מעץ, בעיקר כפות ללא מזלגות. הלבוש של המקומיים היה כמעט אחיד, לעני ולעשיר כאחד: שמלת פשתן תוצרת בית, על השרוולים רוקמים צלבים. בחגים זו היתה שמלה ארוכה לבנה, מחוטים משובחים יותר.

מראשית האביב ועד לרדת השלגים בחורף התהלכו הכל יחפים, הילדים, הנוער והנשים. יחפים הלכו גם לעבודות השדה בהר ובגיא, וגם במקרה של צורך ללכת מרחקים מכפר לכפר ועד לעיר הקרובה מרחק עשרות קילומטרים. בחורף עטפו הנשים והגברים רגליהם בסמרטוטים, ועליהם מנעל 'בוצ'קור', מפיסת עור בקר ללא עקב, קשור ברצועות לרגל. גברים יחידי סגולה, נעלו נעליים קונבנציונאליות. והיו נשים שהתהדרו במגפיים, בלכתן לכנסייה ביום ראשון או לחתונות, בעיקר היו אלה בנות צעירות.

מספר מועט של תושבים יכול היה להרשות לעצמו לעבוד במשקו ולהתפרנס ממנו. רובם עבדו בחטיבת עצים, בייצור אדנים, בעבודות יעור שונות ביערות באיזור הקרוב והרחוק. הגברים עזבו את ביתם מיום שני בבוקר ועד שבת בצהריים. עם קבלת שכר השבוע בימי ראשון, חלק בא והביא הביתה את שכרו, שילם חובותיו והשאיר את הנותר לאשה לקיום המשפחה. ואילו חלק אחר ולא קטן בא הביתה שיכור כלוט, נשכב על המיטה, תורם... להגדלת המשפחה ושוב עוזב למען לשוב... והתמונה חוזרת על עצמה.

המוסדות בכפר

השופט (הסטארוסטה)

נבחר אחת לכמה שנים באסיפה שלאחר ה'מיסה', ליד הבאר של הכנסייה. לצידו מתמנים כמה תושבים נשואי פנים לשמש כעין מועצה שאינה נבחרת, אינה מתכנסת כלל ואין לה שום חוקה כתובה, והיא פועלת למעשה לפי ההיגיון. הפריבילגיה של השופט היתה להחזיק את פר ההרבעה היחידי שבכפר, ואחת לשנה לפחות פוקדים הכפריים עם בהמותיהם את הפר ומשלמים את האגרה.

לעיתים נקרא השופט ליישב סכסוכים ולערוך מין 'סולחה'. הז'נדארמים, אשר מקום שבתם היה בברונקה, באו לעיתים כסיור מקוף בכפר, או לפי קריאה במקרה של ריב, קטטה ולא אחת גם מעשה רצח. עיקר הסמכות השלטונית היתה בידיו של 'הנוֹטָר', שמשרדו בקושניצה. בידו רישום נשואין, הנפקת תעודות ועוד שירותים מנהליים שונים. זה היה המצב בימי שלטון הצ'כים ובדומה לכך גם בתקופת ההונגרים.

השופט הוא זה שכותב שטרי מכר למכירת עיזים, כבשים, בקר וסוסים.

השופט האחרון לפני השואה ועקירת שתי המשפחות מהכפר היה איבן ביליי, המכונה 'דער קוטר' (חתול). שכננו היה, וגם אנאלפבית. קיבל על עצמו את התואר הרם, בתנאי שאבא אליהו ז"ל יכתוב למענו את שטרי המכר. וכך אכן היה. הוא היה 'השופט', ואבא ז"ל ביצע למענו את הטעון משיכה בקולמוס.

הכרוז (הבוכטר)

זה היה מתופף. תפקידו היה לרוץ לאורך הכפר ולתופף, כדי להקהיל את הציבור בנקודות שונות ולהביא לידיעתו הודעות ממשלתיות, כגון מועדי התייצבות

לגיוס, מתי, והיכן. חלוקת מכתבים בעיקר ממשרתים בצבא, אם הגיע מברק למסירה, ולפעמים גם הכריז שסוחרי בקר או צאן יימצאו ביום זה וזה אצל ר' אליהו פרידמן בביתו, ומי שמעוניין לפגוש אותם שם, מוזמן לבוא.

הכנסיה

השכבה הבוגרת באוכלוסיה, בעיקר הנשים, היו אדוקים. מאמינים היו וכבר ביום שבת אחר הצהריים ואין צריך לומר בימי ראשון ובחגים פקדו את הכנסיה. אחת לכמה שבועות הגיע ה'כומר' מדולהא על עגלה דו־אופנית רתומה לסוס, לערוך את המיסה, להכניס ילודים לחיק הנצרות ועוד שירותים כנסייתיים אחרים.

אילקה הצועני

מעבר לנהר שאפשר היה לחצות אותו ברגל מבלי להסתכן, פרט לחורף שאז היו מימיו גועשים, גרה צועניה זקנה ולה בנות ובן אחד, אילקה שמו. אילקה לקח לו אשה מבנות המקום, הקים את ביתו על גבעה נישאה והוא היה יחיד בכפר בביצוע שירותים מיוחדים כגון: פירזול הסוסים בכפר; עבודות פחחות למיניהן; עקירת שיניים כואבות.

היה הנגן היחידי בחתונות הכפר, דבר שכשלעצמו לא היה קשה במיוחד, שכן לפי מיטב זכרוני שלטו שני סוגי ריקודים: באחד רקדו בזוגות בן ובת ואילו בשני, במעגל. שתי מנגינות שונות בלבד נשמעו בכפר, בשעת שמחה.

המיילדת

אישה מבוגרת היתה המיילדת היחידה בכפר, וביצעה את מלאכתה ללא התערבות רפואית כלשהי. גם אותנו השישה יילדה מיילדת זו, ולא יצא מכשול מתחת ידיה.

טחנת קמח – ריחיים

היתה בכפר טחנה אחת אליה נהרו בתהלוכה החל ביום רביעי נשות הכפר ושק מקופל על גבן ובו גרעיני תירס לטחינה, לשם אפיית לחם ומוצרי תירס אחרים למאכל המשפחה לשבוע שלם. שכרו של הטוחן היה חלק מהקמח שנטחן.

המוסדות, אשר תלותם של בני הכפר היתה רבה בהם היו למעשה שניים:

(א) ביתנו:

החנות היחידה אשר סיפקה את צורכי הכפר במיגוון רחב בתחום המזון, ההלבשה, ההנעלה; בכלים חקלאיים כגון: חרמש, קלשון, מכוש, טוריה ומבחר רחב של סחורות ומצרכים.

לסבא בשעתו היה מעמד מכובד ביותר. איש מקומי כמעט לא עשה עסק ואולי אף לא שידוך וקביעת הנדוניה בצידו, שבדרך כלל היתה הפרשת חלקת קרקע לזוג, מבלי שנועץ תחילה בסבא ר' שלמה לייב ז"ל. עם הסתלקותו של

סבא עבר מעמד מכובד זה לאבא. אולם הכבוד ואהבת הכל היו נתונים לאמא, אשר לה סגדו בכפר. לא שמעתי מעולם ולו הרמת קול כלפי אחד מבני המשפחה או ביטוי עולב.

(ב) בית המרזח:

(הווערצהויז), של ר' סנדר פרידמן ואשתו מרים. מקום זה היה לבית ועד להתכנסותם של אוהבי הטיפה המרה. נוצר בו כעין פרלמנט לדיונים ולוויכוחים בנושאים מקומיים, אקטואליה, ובנעשה בעולם.

מרת מרים, שהיתה ילידת המקום, עממית מאוד, מאזינה ומקשיבה ואף מתערבת לעיתים במציאת פשרה ודברי הרגעה, בעת שהוויכוח מתלהט ועולה לטונים גבוהים.

לא היה רופא בכפר ואף לא בברונקה הסמוכה אלא רק בדולהא, ד"ר קליוצ'קה שמו. ומאוחר יותר היה רופא בקושניצה. משם היה מגיע בעגלה רתומה לסוס בעת שהוזעק במקרים מיוחדים, רושם את המרשמים ואיתם היה צריך לנדוד לבית המרקחת היחיד בדולהא. התמותה היתה רבה, ולעיתים אף פרצה פה ושם מגיפה. לא היו בכפר לא דואר ולא טלפון, וגם לא בברונקה.

במבט לאחור, עד היום תוהה אני ומתפעל מדי זוכרי את התקופה ההיא: כשש מאות משפחות התגוררו בסוכה, ואני מסתמך על כך שבערב ראש השנה בשנת 1938 חנכנו את ביתנו החדש בסוכה ומספרו היה 571. היו אלה ימי ה'מוביליזאציה', הגיוס הכללי של הצ'כים בהכנותיהם להילחם עד חורמה ב'גרמניה הנאצית', אשר דרשה את הסודטים וחבלי ארץ נוספים, וכל זאת בטרם נבגדו על ידי בני בריתם: אנגליה, צרפת ורוסיה הסובייטית, התקפלות אשר הביאה את צ'מברליין לאיזור, לפגישה עם הצורר ומרעיו ולהסכם מינכן. התוצאות הרות האסון בעיקר לבני עמנו, הרי הם כתובים על ספר דברי ימי עולם, ובתולדות עם ישראל.

כאמור, מנו המקומיים כשש מאות משפחות, ואנו היהודים היינו מיעוט מבוטל, שתי משפחות. ואם לא די בכך, הרי שהיינו שונים ממש בכל: לבושנו היה שונה מלבושם; דתנו לא דתם; שפתנו שונה משפתם; מנהגינו והליכותינו שונים; חגיהם אינם חגינו. 'עצביהם כסף וזהב, מעשה ידי אדם'. ואנו 'ישראל בטח בד' עזרם ומגינם הוא' (תהילים קטו).

והנה, כאשר מעלה אני בזכרוני את חיינו שם, זר לא יבין זאת! דלת ביתנו לא היתה מפלדה, חשמל לא היה, עששית נפט האירה את החושך; הבית היה בנוי מעץ חשוף, סבכות ברזל או סורגים למיניהם לא הֻגנו על חלונות ביתנו. בהיותנו חנות יחידה, היקף מחזור הכספים בה לא היה מבוטל. לעולם נמצא כסף מזומן בבית, פדיון מצטבר של ימים; צ'קים לא היו וגם בנקים לא, להפקדת כספנו בהן. כספת לשמירת חפצים יקרי ערך, אשר כללו קצת עדיים העוברים מאם לבת במשך דורות, לא היתה.

בחנות היתה סחורה רבת ערך, ברפת ובלול בעלי חיים, וראה זה פלא, איני זוכר גם כשהייתי ילד ועודני בבית או בתקופה מאוחרת יותר, שפרצו, שדדו או איימו על החיים. העדר מוחלט של המאפיינים את תקופתנו!

הז'נדארמים בתקופת הצ'כים, והוא הדין בתקופת שלטונם של ההונגרים 1940–1944, תחנתם היתה בברונקה מרחק חמישה ק"מ. בכפר לא היה טלפון ולהם לא היה רכב מוטורי, לכל היותר עמד לרשותם סוס רכיבה.

עד היום אני תוהה ושואל, מניין שאבנו את ההעזה ואת החוצפה. בעודנו ילדים גמולי חלב היינו הולכים בבקרים בחשכה לחדר, ובחשיכה שבים הביתה בתום הלימודים. הלכנו ברגל מכפר לכפר, כולל בנות ישראל, בודדת או בזוגות, מסוכה לדולהא, או במשעול צר בין הרים וגבעות מסוכה לקושניצה. לא היינו חמושים ברובים ולא חגורים באקדחים, ומלבד 'מבטחנו ביושב מרומים' לא היינו מבוטחים בשום חברת ביטוח.

בהליכתנו בבקרים בשבתות ובמועדי ישראל לאורך הכפר לבית הכנסת בברונקה, סבא ר' שלמה לייב בשטריימל ובעקישע ור' סנדר לאחר שטבל במקוה אשר בחצר ביתנו בקיץ ובחורף, התעטף בטליתו הגדולה והמעוטרת, בהעדר עירובין בין הכפרים. ר' סנדר אינו הולך, אלא רץ לאורך הכפר ריצת 'מרתון'... לזכות בשכר הליכה ולהיות מן 'הזריזין המקדימין' לבית הכנסת. אבא אליהו ואנו בניו עקבנו אחריהם ומטפחותינו קשורות מסביב לצווארי.

והנה מלבד פה ושם איזה שייגעצל, אשר העז לצרוח קריאות גנאי, לא אירעו מקרים ראויים לאיזכור בשורות אלה. בראש השנה, ובמיוחד בערבו של ליל יום הכיפורים, בעת שהתקדשנו לקבלת פני היום הגדול והנורא וביום הכפורים עצמו, דומה היה שהכל כאילו שובת מלכת, וכי הגויים נמנעים מלצאת לעבודתם ועושים במשקם רק את ההכרחי, אם מפחד מפני אלוהי היהודים או שמא מתוך התחשבות בקדושת היום ובמקיימים את החג, היינו היהודים.

אך לצערנו ולאכזבתנו הרבה, וגם זו אמת שאין לפסוח עליה, כי ביום המר, ביום הוצאתן של שתי המשפחות היהודיות מן הכפר, בהשפלה נוראה, איש מהם לא 'השליך עצמו מנגד', איש מהם לא הזיל דמעה... קיימו בשלימות ובדקדוק את ה'הלכה שעשיו שונא ליעקב'.

'כי יד על כס יה, מלחמה לד' בעמלק מדר דר' (שמות, יז, טו).

ריכוז השמות על ידי
רוזנוסר שרה (פרידמן)
ופרידמן אליעזר

לכל איש יש שם
הנצחת שמות קדושי
סוכה־ברונקה
בקריאת שמותיהם ושמות הילדים
ביד־ושם / ביד־לילד
ירושלים

ואלה שמות קדושי קהילת סוכה־ברונקה

ברקוביץ
אליהו ב"ר משה־אהרן
רעייתו מרת
הילדים:

גרינוולד
אברהם־מאיר ב"ר
הילדים: ישראל, מרדכי, צבי,
שלום־יוסף, איידל, פייגה, יהודית.

גרינוולד
אליהו ב"ר בן־ציון־אליעזר
רעייתו מרת ברכה ב"ר שרגא־
אפריים
הילדים: אברהם־צבי, יצחק,
שבע, פרומט.

גרינוולד
שיינדל ב"ר אליהו וחיה־איטה
רעייתו של לייזר
הילדים: בנימין, חנה, חיה־איטה.

גולדשטיין
יצחק־אייזיק ב"ר משה
רעייתו מרת טויבה ב"ר יצחק
הילדים: אברהם־אריה.

גולדשטיין
שמשון ב"ר זלמן־לייב והניה.

חיימוביץ
חיים ב"ר צבי־דוב
רעייתו מרת יהודית ב"ר אברהם־
מאיר
הילדים: יוסף, רויזה, מלכה.

חיימוביץ
חיה־פייגה ב"ר מרדכי.

חיימוביץ
רחל ב"ר שרגא־אפריים
הילדים: שרגא־אפריים.

חיימוביץ
מרדכי ב"ר יצחק
רעייתו מרת רבקה ב"ר שרגא־אפריים
הילדים: יעקב, משה, שרגא־אפריים, יהודית.

חיימוביץ
אברהם ב"ר זאב
רעייתו מרת לאה ב"ר
הילדים:

טייכמן
הינדה ב"ר זאב־יצחק
הילדים: חיה־לאה, גיטל, רייזל, שיינדל, מלכה, אליהו, משה־יעקב.

פרידמן
אליהו ב"ר שלמה־יהודה וריסיה
רעייתו מרת איידל ב"ר אברהם־מאיר וינטה
הילדים: יוסף.

פרידמן
אלכסנדר ב"ר שלמה־יהודה
רעייתו מרת מרים ב"ר יוסף־מרדכי ורחל.

קירשנבאום
פרומט ב"ר חיים
הילדים: חיים.

קירשנבאום
אהרן ב"ר
רעייתו מרת מלכה־חיה ב"ר
הילדים: אלטר, יהודית.

קירשנבאום
משה־בנימין ב"ר חיים
רעייתו מרת אסתר ב"ר
הילדים: צ'רנה, ירחמיאל.

רוטשטיין
איידל (אלמנה)
רעייתו של חיים־צבי ז"ל.
הילדים: חיה־שרה, אברהם, יצחק.

שמות קרובי המשפחה **יום הזכרון (יאהרצייט)**

יד ושם YAD VASHEM

שמות קדושי ילדי קהילת סוכה-בְּרוֹנְקָה

שם משפחה	שם פרטי	שם האבא	שם האמא	גיל	מקום לידה	ארץ	סיבת המוות
[illegible]	[illegible]	[illegible]	—	14	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	16	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	11	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	5	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	17	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	17	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	—	18	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	—	16	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	—	14	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	—	12	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	—	9	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	—	7	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	—	5	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	11	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	17	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	סוכה-ברונקה	בסרביה	בשואה

שנספו בשואה כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז באייר תש"ד הי"ה

ארגון יוצאי הקהילות בישראל

מצהיר/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי וחכרתי.

חתימה

זולדן ראובן וחיה
רח' בית הלל 2, רמת-גן 52484
טל. 782917

מקום ותאריך הרישום

"...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת" (ישעיה נ"ו, ה')

שער האזכרה וההנצחה

אלה יעמדו על הברכה

חברי הוועד של שבע הקהילות

שמות חברי הוועד שפעלו רבות להוציא ספר זכרון לקדושי שבע הקהילות בשנת תש"ן–תשנ"ג.

1. רוזנברג אלכסנדר, קרית־אונו. (קושניצה)
2. פרופ' גבריהו חיים ז"ל, ירושלים. (זדניא)
3. הרשקוביץ שרה, (קירשנבאום) רמת גן. (דולהא)
4. ווינגרטן חיים, רחובות. (דולהא)
5. ווינגרטן שלמה, פתח־תקוה. (זדניא)
6. וויס יצחק ז"ל, גבעתיים. (קרצקי)
7. זולדן ראובן, רמת־גן (קושניצה)
8. זולדן חיה־איטה, (פרידמן) רמת־גן. (זדניא)
9. טיטלבאום ליבה, (ווכטנהיים) (דולהא)
10. יעקובוביץ ברכה, תל־אביב. (דולהא)
11. קליין חיים, תל־אביב. (קרצקי)
12. רוזמן מרדכי, רחובות. (קרצקי)

מצבת זכרון במערת השואה

'האבן הזאת
שמתי מצבה'
(בראשית כב, כב)

הקמנו מצבה במערת השואה בהר ציון ירושלים בשנת תשכ"ד, לזכר '**קדושי שבע הקהילות**', שנהרגו על קידוש־השם, הי"ד, בידי הצורר הנאצי ימ"ש, בגלות אירופה. זכרם לא ימוש מקרבנו לנצח. תנצב"ה.

בתוך המצבה הוטמנה מגילת ההשמדה, והמבקרים מדליקים נר נשמה לזכרם במקום המיוחד.

תיירים ומטיילים בקבוצות מהארץ ומחוץ לארץ, שרצונם להתייחד עם זכרם של אלה, שלא זכו להיות איתנו היום, ולאמר פרקי תהילים וקדיש לזכר הקדושים שנספו בשואה, הי"ד.

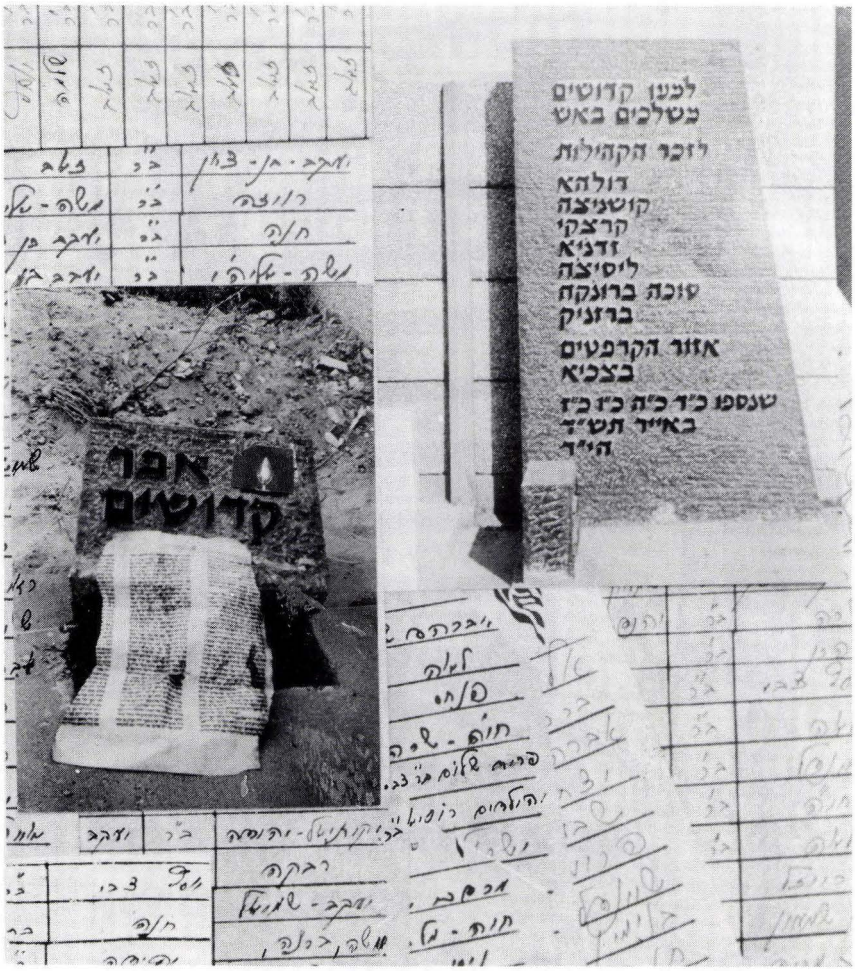
המצבה נמצאת במערת השואה במרפסת על יד החדר

המצבה במערת השואה
עיצוב וגרפיקה אלכסנדר רוזנברג

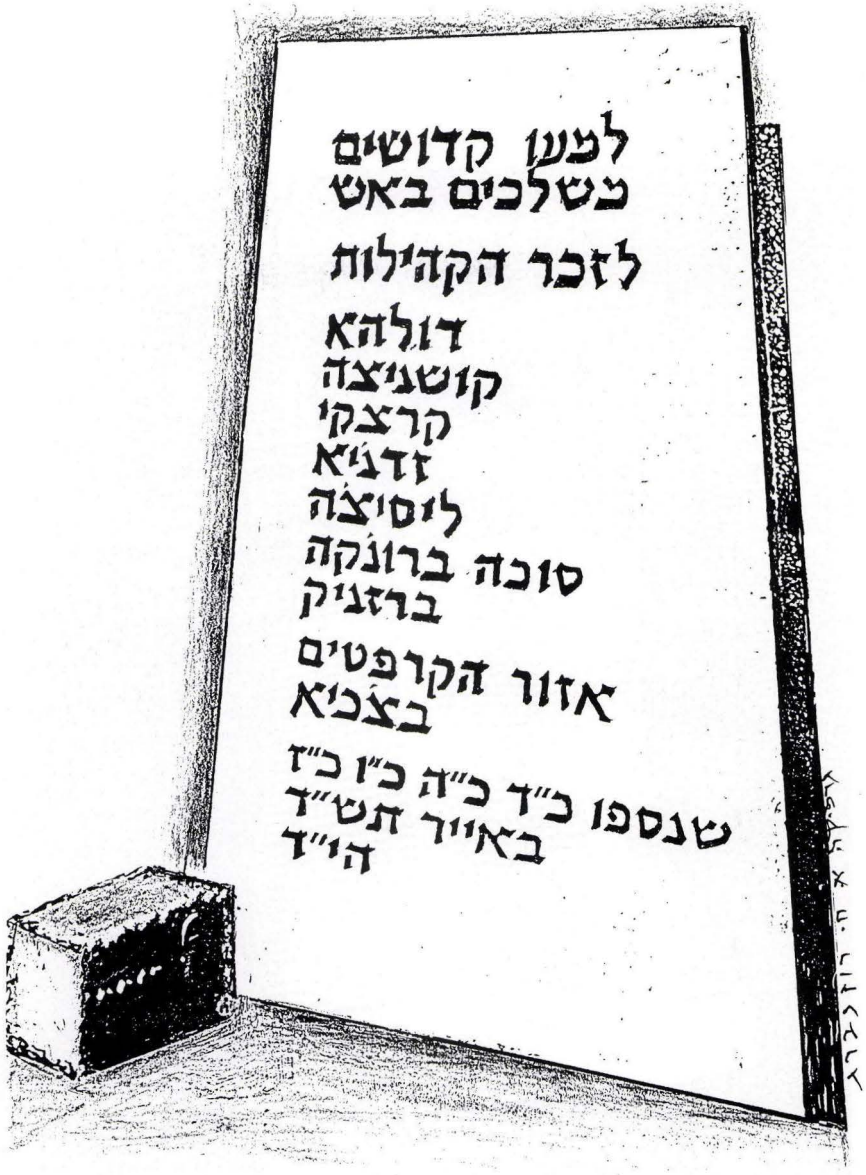
'האבן', 'אפר קדושים'

'היחיו, את האבנים
מערמות העפר, והמה שרופות'.
(נחמיה, ג, לד)

המצבה נמצאת בבית העלמין בחולון, רח' ההגנה מס' 19.

האבן, **'אפר קדושים'**, סמוך למצבה, שמתחתיה שמותיהם של אנשים, נשים וטף משבע הקהילות, אפר קדושים שהובא ממשרפות אושוויץ, וגוויל ספר תורה מוכתם בדם קורבנות שנמצא אי שם, הי"ד.

חברים המבקרים במקום, מדליקים 'נר נשמה' לזכרם.

הקמת מצבה מאבן בזלת, והפסוק מתפילת הושענה רבה. '**למען קדושים משלכים באש**', חרוטים שמות שבע הקהילות שנספו בשואה.

קהל גדול השתתף בהקמת המצבה, ביום האזכרה בשנת תשמ"ז, וספרונים מיוחדים עם פרקי תהילים וקדיש, חולקו למשתתפים. 'נר נשמה נדלק לזכרם'.

אלכסנדר מ.ח. וינברג

ההסטוריה של הקלף לאבות פונה
יהודי יקר שהיה "בפלוגות עבודה
באיזורנו "נכנס לבית כנסת אחד
"ועינו לקור דעעה" נדהם לראות

ספרי תורה מפוזרים וספר תורה אחד פתוח, והקלף
מוכתם בכתמי דם גדולים, טיחות נגזר לגזרים.
עם שברון לב, לקח היהודי קלף אחד מהגזרים וזה היה
בעקרה קטע, מפרשת נעלק. השואה והתבה גלגולים
ושנים של שתיקה, יבבר על אדם זה, עד שמצא
גאולה לקלף. היהודי היקר הזה עלה ארצה,
והקלף באפתחתו.
היהודי היקר הזה, כשראה קיבל על עצמו להיות
שליח מצוה, להביא את הקלף הזה לישראל
ולמסור לאחד מבני העיר פאיזור שלנו,
וזכה לקיים את המצוה בשלימותו,
ושמרון הגדול עמו.
30 שנה בערך עברו מאז שנלקח הקלף
מביה הכנסת, כשפתחתי את הקלף לפני הקהל
בזמן הטקס התנפלו הזכרונות עלי.
בדקתי: והנה הרגשתי התעוררות הלחות
של פתפי דם שהתנפחו.
"ונקיתי דמם לא נקיתי וה' שוכן בציון".
הטקטון עם כתפי הדם היהודי, מצא
מנוחתו בכלי חרס, ע"י צנצנת אפר קדושים
מחנות ההשמדה, בקברי זעיר אנפין,
ע"י מצבת קדושי מעבא קהילות.
אלכסנדר אחיבן יהודה רוזנברג זכה
לטפל בקלף ובצנצנת האפר והטמינתם.
בריצוני לצ"ן, את צנצנת יאפר הקדושים,
קיבלתי ע"י הרב איסר פרנקל שליט"א.

יהודי יקר: מצות השליחות שלך
"שאר בשרינו לדורות.

לוח זכרון, בחדר הזכרון לשואה

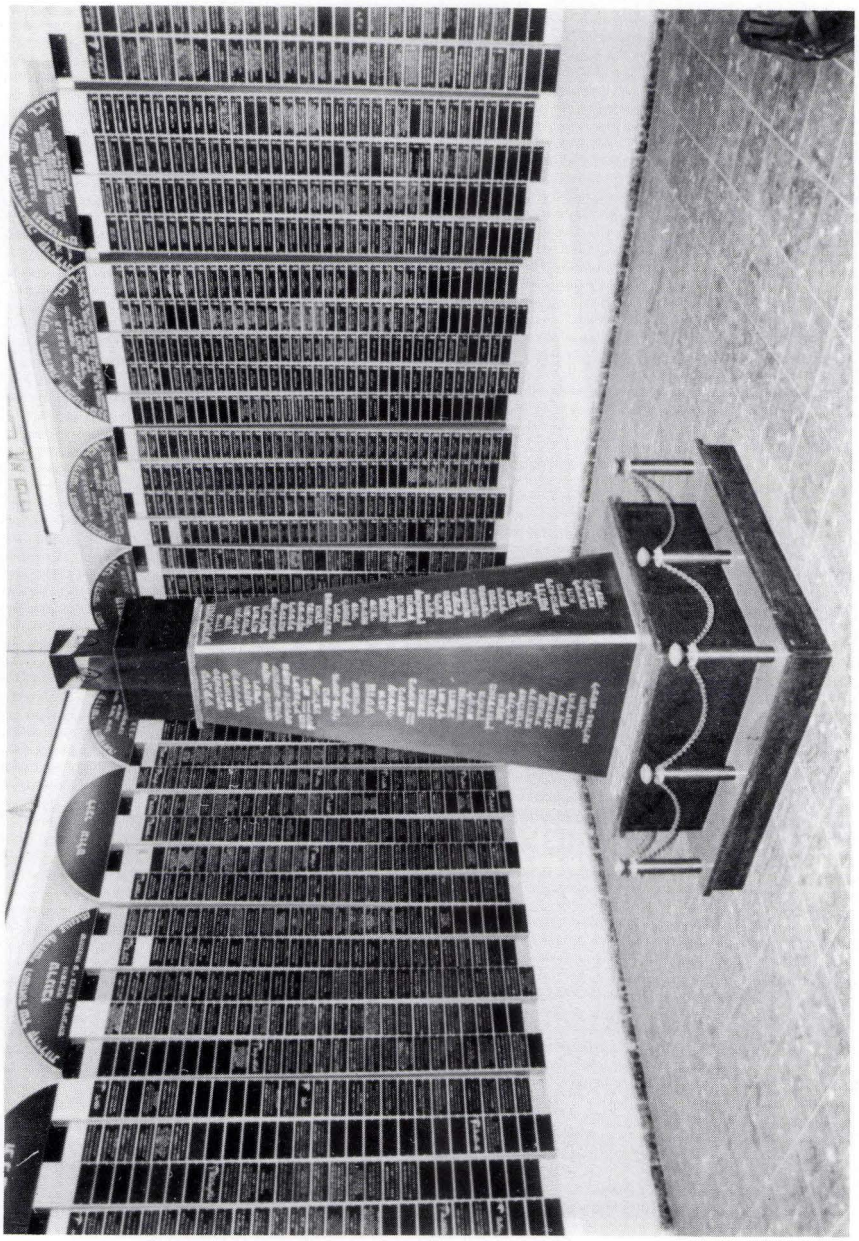
'ונתתי להם בביתי
ובחומותי יד־ושם'
(ישעיהו נו, ה)

בחדר הזכרון לשואה, שבבית מרמארוש, בתל־אביב, רכשנו בתשלום פינה מיוחדת ובה לוח זכרון להנצחת שמות יקירינו, ונר תמיד דולק ל'זכר הנשמות הטהורות'.

הלוח הוקם בשנת תשמ"ח בחדר הזכרון שבבית מרמארוש.

דולהא
סיכא · ברוניא
ברעזניק
זדנא
ליסיטשא
קושניצא
קערעצקי

חדר הזכרון לשואה בבית מרכאוש בתל אביב

'בקעת הקהילות החרבות'

'והעבירני עליהם
סביב / סביב
והנה רבות מאוד
על פני הבקעה'
(יחזקאל לז, ב)

ביד ושם ירושלים הוקם אתר מיוחד לזכר הקהילות שנחרבו באירופה בשואה, בשם, **'בקעת הקהילות החרבות'**, להנצחת שמות הקהילות שנחרבו על ידי הכובש הגרמני בשנות מלחמת העולם השניה.

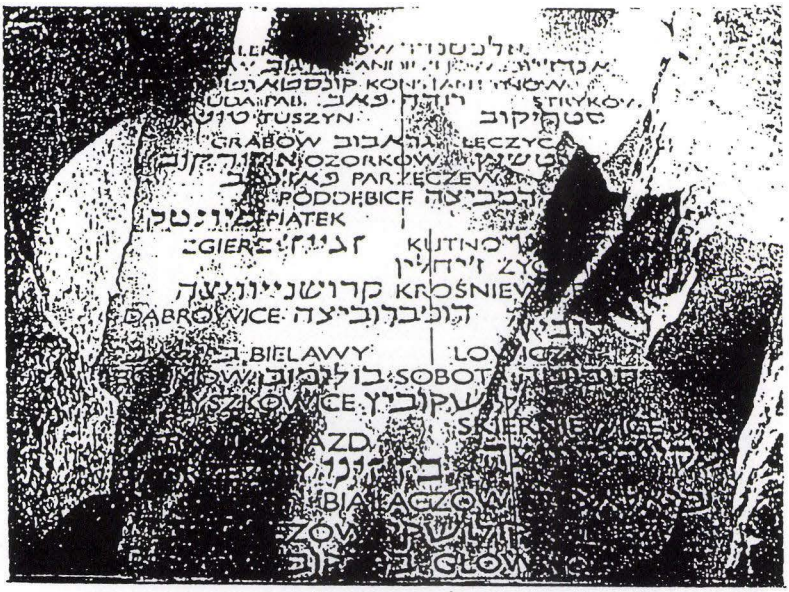

שמות שבע הקהילות בתמונה למעלה, חרוטים באבן

ידיד מארצות הברית יליד קושניצה, הרב צבי אייזנר שליט"א מעלנוויל ניו־יורק, תרם את הכסף לרכישת פינה מיוחדת ובה חרוטים באבן שמות שבע הקהילות שלנו, בין יתר שמותיהם של ערים ועיירות מקרפאטורוס, שנחרבו תחת קלגסי הנאצים ימ"ש.

טקס חנוכת
"בקעת הקהילות החרבות"

The Inauguration of
"The Valley of the Destroyed Communities"

אלכסנדר א. ה' רוזנברג
היתי נציג של שבע קהילות בטקס שנחנכה
בקעת הקהילות החרבות ביד ושם ירושלים.
ביום חמישי ו' בתשרי תשנ"ג 15. 10. 92
האתר היבו מצבת זכרון ויד אזהרה
לעם ישראל ולאנושות כולה.
מרכז הבקעה שקוע בסלע כשפל לעולם שוקע.
קירות הבידוד מתנשאים לגובה של עשרים מטרים,
עליה חקוקים שמות של 5.000 קהילות ישראל,
שנכחדו בשואה הי"ד.
הטקס היה מרגש ומקדש את הסביבה.

וְנָתַתִּי לָהֶם בְּבֵיתִי וּבְחוֹמֹתַי יָד וָשֵׁם ..., אֲשֶׁר לֹא יִכָּרֵת

ישעיה נו ה

יד ושם

רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

YAD VASHEM

The Holocaust Martyrs' and Heroes Remembrance Authority

ודאת לתעודה כי

This is to Certify that

Rabbi Zvi Eisner of Ellenville, N.Y.
born in Kusnica, Czechoslovakia
Contributed $ 6.000

בהוקרה על התרומה

In Appreciation

for the Commemoration of the Seven Communities
Dolha, Kusnica, Zadne, Kerecke, Bereznik, Lisicovo, Sucha-Bronka

רשות הזיכרון יד ושם
Yad Vashem Remembrance Authority

October 1992 · תשרי תשנ"ג
Jerusalem · ירושלים

ימי זכרון לקדושי הקהילות

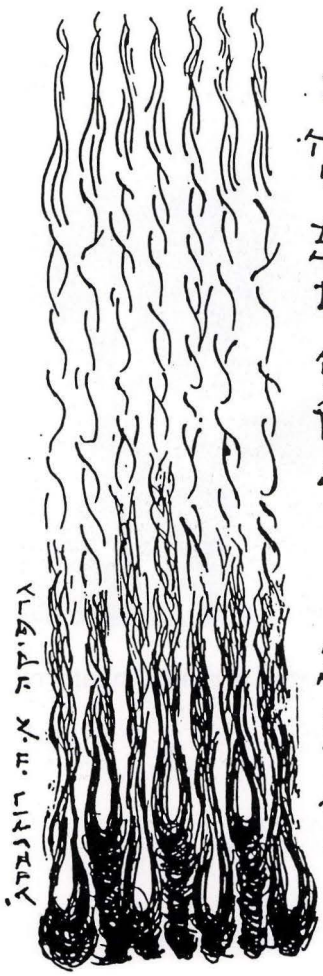
'אספו עם, קדשו קהל,
קבצו זקנים, אספו עוללים'
(יואל ב, טז)

אודים מוצלים מאש השואה, מתאספים ביום האזכרה, בין כ"ד–כ"ז באייר מדי שנה, להתייחד עם זכרם, של יקירנו הקדושים, שנרצחו באכזריות, בשנת תש"ד, ה' ינקום דמם.

שוימר ז., טיטלבום ז., פנט י., זולדן ר., רוזנברג א., גבריהו ש., ווינגרטן ש. נציגי הקהילות מתאספים ביום האזכרה השנתית בבית מרמארוש בתל־אביב.

יום הקדיש עשרה בטבת

משמאל מצוייר התו שמקבלים באי האזכרה השנתית לקדושי שבע הקהילות

פעולות ההנצחה בספר – 'קדושי שבע הקהילות'

'וקבצתי אתכם מן העמים
ואספתי אותכם מן הארצות
אשר נפוצותם בהם'
(יחזקאל יא, יז)

את התמונה צילמו בשנת תש"ן – ביום האזכרה בבית מרמארוש ת"א.

הביקור בבית קברות אבותינו

'בית קברות אבותי:
חרבה, ושעריה אכלו באש'
(נחמיה ב, ג)

כתב הרב אייזנר צבי שליט"א מעלנוויל ניו־יורק, 'בהמשך פעילותי הציבורית ביקרתי בשנת תשמ"ח, בעיירת מולדתי קושניצה, בבית הקברות ששוכני העפר הם אבות אבותינו שנשארו בניכר מבלי שאיש יפקוד אותם זה עשרות בשנים, רק הבהמות הלכו בה, בעומדי להסתכל בעיניים זולגות דמעה על ההרס.

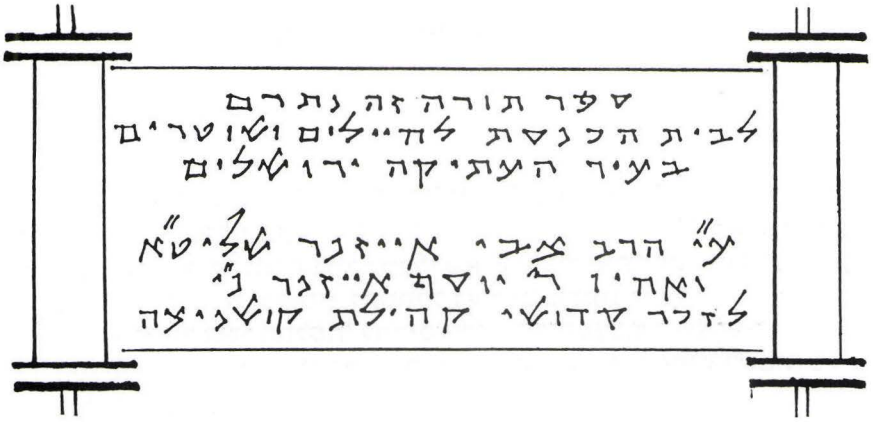
לא שקטתי עד אשר החלטתי להקים ולתקן את המצבות השבורות ולעשות גדר מסביב לבית העלמין, והתחייבות מראש המועצה המקומית לשמור שלא ינזק על ידי פורצים'.

כל העבודה נעשתה בתרומתם של הרב אייזנר צבי שליט"א, עלנוויל ניו־יורק ארה"ב, פרידמן אלטר־אליהו, טורונטו קנדה, פרידמן חיים־יצחק־אייזיק, לוס־אנג'לס קליפורניה ארה"ב, והרב פרידמן יעקב שליט"א, לוס־אנג'לס קליפורניה ארה"ב. כולם ילידי קושניצה.

על גמילת חסד של אמת, יזכו העושים במלאכת קודש, להמשיך בפעילותם, הרבה שנים בבריאות טובה.

הרב צבי אייזנר שליט"א, מסתכל על המצבות שתוקנו, והגדר מסביב בית העלמין, בקושניצה.

ספר תורה זה נתרם
לבית הכנסת לחיילים ושוטרים
בעיר העתיקה ירושלים

ע"י הרב צבי אייזנר שליט"א
ואחיו ר' יוסף אייזנר נ"י
לזכר הדוגמי קהילת קושניצה

ר' יוסף אייזנר ובב"נ

עם שחרורם מאחורי מסך הברזל
בשנת 1972 הביאו אתם ספר תורה
מבית הכנסת קהילת קושניצה צ'כיר
היאח רב צבי אייזנר שליט"א פעל שנים
רבות בעסירות נפש להציל את אחיו ובב"
זלה לקבלם בארה"ב ולראות ברוב שמחה
באיחוד האחים משפחת אייזנר
ספר תורה שליוה את המשפחה לאורך
כל הדרך עד ארצות הברית הוא ספל
קדושה המלווה את המאורע.
האחים תרמו את הספר לבית הכנסת
לחיילים ושוטרים בעיר העתיקה ירושלים

"הדרך" משפחת אייזנר היו ברוכים.
ידיד המשפחה א.ת. רוזנברג

ב"ה, י' בחשון תש"מ
31 באוקטובר 1979

לכבוד
ידידנו ומכובדנו
העושה למען העם והמדינה
הרב הרמן איזנר שליט"א
ארה"ב.

השלום והברכה מירושלים השלמה,

בשם הנהלת בית הכנסת לחיילים ושוטרים בעיר העתיקה ירושלים, הגבי שולח לכת"ר ברכת ה' מציון וירושלים בתודה ובהוקרה על המתנה היפה שקבלנו מכת"ר ספר תורה שהביא עמו גבאנו היקר באדם בעל צדקה וחסד ר' מנשה זביטובסקי שליט"א.

בשבת פרשת נח קראנו בו ועלה לתורה הרב אליעזר ברגשטיין בשיא המזרחי בארה"ב שהתארח אצלנו בקישלה.

אנו מקוים שבס"ת לא ימצא ח"ו פסול בשמח לארח את כבודו בבואו לירושלים, להיות אורח כבוד בבית הכנסת.

גא למסור לאנשי קהילתו המבקרים בירושלים, לסור לבית הכנסת שלנו, לעליה לתורה ולקידוש, ולראות מקרוב את מפעלינו התרבותיים החנוכיים שאנו עושים עבור חיילי צה"ל ומשטרת ישראל.

בכבוד וביקר,

משה זלצברג
רב בית הכנסת.

כתובת בית הכנסת :
משטרת העיר העתיקה
הקישלה, ת.ד. 7625, ירושלים.

Solomon Wieder

WHERE ARE THEY ALL?

I experience many sleepless nights, wondering where are they all? Where is my mishpocha, my neighbors, my chaverim from DOLHA? Will I ever see them?

Soon reality sets in, no use dreaming as the nightmare takes over and I soon realize that 85 percent of our Jewish brothers and sisters from Dolha are no longer part of us and within the next 20–25 years there won't be anyone left to remember the DOLHA where we once lived and dreamed.

Frightened, hungry and tired we all arrived by "cattle cars" at AUSHWTZ and it did not take long for the Nazi guards to forcefully separate all Jews into two groups, namely, one designated to live at hard labor and the other to be liquidated by their now well-known methods.

Within an hour 85 percent of our loved ones where undressed, rushed and pushed to the gas chambers. They all cried, they screamed and they all choked to death. In about 15 minutes, there was total silence and 85 percent of Jewish souls from Dolha were piled up to be cremated, but only after the murderers first pulled the gold teeth from the dead bodies.

Soon there was no sign of 85 percent of the Jewish population from Dolha, nothing was left but ashes. No more sign of hundreds of Jews who once lived, loved, played, prayed, celebrated holidays, who once went to Cheder and Yeshivas, who had Bar Mitzvahs, who once broke glass under the canopy at wedding ceremonies.

In a very short time an entire Jewish community, like thousands of other communities in Europe, was liquidated without a trace, without a Kaddish prayer and without anyone sitting 'shive' as is the Jewish custom.

Solomon Wieder (Chaim Shlomo Wieder) is the sole survivor of the Wieder family from Dolha. His father Jacov Eliezer died several weeks after the liberation in Bergen Belsen. His mother Libe, sister Ruchel, brothers Yisroel Gedalie and Mayer were murdered in Aushwitz. Shlomo was severely wounded in Bergen Belsen on the day of Liberation while trying to reach for a potato. He settled in the USA and is happily married to Celia nèe Rosen and have three children, Leona, Jack and Sandra. They are also the proud grandparents of four grandchildren.

man of great spiritual zeal and love for humanity. Rav Grunzweig maintained a small Yeshivah of students and kept his house open to all in need.

When Jews settled in Dolha, they were engaged in small-scale farming and later opened small shops to serve the needs of the local gentile inhabitants. The rich forests surrounding Dolha enabled Jews to work as lumber contractors for the rail road industry, which manufactured lumber for railroad tracks. Later a small lumber factory was built in Dolha, where the cutting of oak trees was performed.

Between the two world wars, Dolha had two elementary schools — a Ruthenian and Czech. Jewish families did not send their sons to these secular schools, instead they enrolled them in Cheder to pursue religious studies.

In 1939, the entire population of Dolha was approx. 4,000 of which about 100 families were Jewish. During the Czech regime, Jews were engaged in small business ventures and in trades to serve the needs of the local population. But when Dolha was re-annexed to Hungarian rule in 1939, Jews were forbidden to pursue their occupation, businesses and shops were confiscated without compensation. Anti-Jewish laws were implemented by the Hungarians and Jews (males) were sent into labor camps.

On April 29, 1944 Hungarian gendarmes forced the entire Jewish population of Dolha out of their homes and shipped them to the ghetto in Beregszasz clustered together with others in a brick factory. Conditions were indeed indescribable, sanitation was poor and food was scarce. Then on May 15th, the entire ghetto was led like sheep by armed Hungarian gendarmes, who packed them into cattle wagons and locked them in. At that time the Jews were unaware of the existence of the Aushwitz concentration camp and crematorium, to which they were taken after a three-day journey under indescribably inhumane conditions. By May 18, 1944, the entire Dolha community, except those destined to work had perished in Aushwitz.

After World War II a small number of survivors returned to Dolha to establish new homes under Soviet rule. Until 1975 a few Jewish families remained there, but as of today, not a solitary Jew dwells in this erstwhile-thriving Jewish town.

All Dolha survivors are now living abroad, primarly in Israel and in the United States. The only Jewish remnant of Dolha is the Jewish cemetery, which still remains intact.

Two Personal Memoirs

Zalman Schweimer

I REMEMBER DOLHA

Dolha (Czech, Dovhoje, Russian, Dolgoje), a town in sub-Carpathian Ruthenia (Ukranian USSR), is situated on the banks of the Borzshava river. Like many Czech areas beseiged by two wars, Dolha underwent several territorial apportionments. Until 1918 it belonged to Hungary and was later annexed to Czechoslovakia until 1939. From 1939–1945 it was reannexed to Hungary and, after World War II it became a part of the Soviet Union.

Because Dolha served as a crossroad for the smaller villages nearby and branched out in three directions toward the cities of Chust, Beregszasz and Svaljava, Dolha became significant to the local population in its early development, because it yielded access to these cities.

There are no official documents reflecting the history of Jewish settlement in Dolha, but clues can be obtained from writings on cementery gravestones, which bear witness to the fact that the first Jews who settled in Dolha came from Galicia around 1820. One clue sheds light upon the existence of Moshe Kerschenbaum, the son-in-law of Bjumen Kerschenbaum, so called bjumen of trosnøj, who already lived close to the entrance of the village Sucha-Bronka. Moshe Kerschenbaum settled in Dolha as a small-scale farmer. By 1860 there were several Jewish families living in Dolha. When property ownership was in the hands of the Schonborns, a family of "nobility", the Jewish population increased and Jews were required to pay taxes and levies. Until the end of the 19th century, births, marriages and death were recorded and maintained in the County of Chust. However, Jewish marriages performed by Rabbis were not officially recorded in most cases.

Around 1880 a synagogue was built in Dolha, and the first Rabbi who led the community for 60 years (until 1944) was the highly-respected Rav Usher Zelig Grunzweig. He was reputed to be a humble

the darkness of the early mornings and it was in darkness that we came home at the day's end. We went by foot from village to village, the daughters of Israel as well, alone or in pairs from Sucha to Dolha or from Such to Kusnica along the narrown mountain paths. We were not armed with rifles, no pistols were tucked in our belts and apart from our assurance in God, we were not insured with any insurance company [...]

On Rosh Ha-Shannah and especially on... Yom Kippur itself, it seemed that everthing came to a standstill. That the gentiles themselves held back from their work, whether from fear of the God of the Jews or out of consideration for the sanctity of the day and those who observed it.

But to our sorrow and great disappointment, and this is a truth that cannot be passed over, on that bitter day when they deported the two Jewish famiies in so humiliating a fashion, not one of them threw themselves in our path, not one of them shed a tear... That "Esau hateth Jacob" came true with a vengeance. "Because the Lord has sworn by his throne that the Lord will have war with Amalek from generation to generation" (Exodus 17:16).

April 15, 1945 — Sunday. We reached camp and stayed there. One day they bombed the train but with the help of the Lord only the locomotive was hit and nothing happened to us. Since there was no choice they lined us up and we walked every day about seventeen miles. Then we really felt just how much the prayers helped us, as each row of girls prayed at the top of their lungs *Avinu Malkenu*, *Ani Ma'amin* and the rest of the prayers. Obviously we had no place to sleep and just improvised as best we could, whether in a stable or shed or right out in the open in the snow and the mud.

Our Village of Sucha: A Retrospect

an excerpt

Benjamin Efrat Friedman

Looking back, I can't help marvelling when I remember that period. Some six hundred gentile families lived in Sucha, and I am basing this number on the fact that when we had our house-warming just before Rosh Ha-Shannah 1938, its number was 571 [...] Amongst these six hundred families, we Jews were a negligible minority of two families. And if that was not enough, we also differed from them in every possible way. Our dress was not their dress, our religion not their religion, our language not their language, our customs and manners were different, their holidays not ours. "Their idols are silver and gold, the work of man's hands... whereas we "Israel trust in the Lord..." (Psalm 115:9).

And when I look back on our life there, no stranger could ever understand it! The door of our house was not made of steel... there were no hedges or locks or bars over its windows. As befitted the one and only shop of the village, our shop generally had a respectable turnover of cash [...] Nor was there a strong box for holding our valuables, the few family heirlooms that passed from one generation to another. Our shop was crammed with merchandise, our cowshed and chicken coop ripe for the taking, but just think! Neither as a small child at home or at any later period in life do I recall anyone breaking in or robbing us or threatening our life. A complete absence of our own signs of the times.

To this very day I wonder: where did we get our courage, our *chutzpah*? As small children scarcely weaned from our mother's milk we walked to *heder* in

July 14, 1944 — We went through *Selektion* and they close two thousand for work. They closed us hermetically for three days in one block.

July 18, 1944 — We reached an industrial area on the Dutch border. They put us to all kinds of filthy hard work.

September 11, 1944 — The second day of *selichot*. We got back from work and at six in the evening a siren tore through the stillness. Before we knew what was happening, we could heard the bombs exploding all around. [*Note*: Later we learned that this was an air stike of the English, who used six kinds of munitions. The result was devestating — one hundred and six dead and the same number wounded. My sister Haya and I were amongst the wounded... the wounded were divided between two hospitals. I found myself with three of my girlfriends in a Catholic hospital. The treatment was quite humane. We arrived at night-time and they operated on us the same night. The medical team did not know to which people we belonged. Especially since our appearance was identical — shaved heads and gray dresses.]

September 9, 1944 — Yom Kippur. The hospital was bombed twice and the situation became unbearable.

October 4, 1944 — The second day of Sukkot. That terrifying siren went off once again, followed by bombings.

December 29, 1944 — Friday. I was sent to the munitions factory and they gave me easy work in the laboratory... I managed to get hold of a *siddur* for a few days. I secretly swiped some paper. I managed to copy out the prayers for the weekdays and Sabbath, from "How goodly are thy tents Jacob" up to *Aleynu Leshabeah*, *Avinu Malkenu* and blessings for the new moon and *Hallel*. Naturally after this operation I felt that I possessed a great treasure. [*Note*: I have no doubt that it was because of these prayers that we were saved from the valley of death. There were days in which twenty of us girls prayed together — I out loud and my friends repeating the words after me.]

March 17, 1944 — Sabbath. We stopped working and remained for two weeks.

April 4, 1945 — Wednesday. We set out without knowing where. Every day we walked about seventeen miles in the worst kind of weather and with a minimum of food.

April 12, 1945 — Wednesday. Due to the dangerous security situation they rounded us up once again — one hundred and twenty women in an open car and we started to move.

The Germans worked us hard, from six in the morning till six at night, twelve hours a day without stop. Roll-call took place before six in the morning and after six at night [...] But despite all the pressure and the running around at work, they couldn't hide what was happening only a few yards away from us. The gas chambers and crematoria! Every switch of the gas chamber was accompanied by screams of "*Shema' Yisrael*" — "Hear, O Israel!" These were the last word that were heard from the gas chambers. "*Shema' Yisrael*!" from a mass of Jews pressed tightly together! In a room disguised as a shower! "*Shema' Yisrael*!" The sound of screaming! The sound of pleading! Of human beings suffocating to death, the weaker ones writhing on the floor, the remainder scrambling over the bodies and gasping for air. And in their mouth, "*Shema' Yisrael*"! Until they too succumbed, and their voice became muted and faint, until finally... quiet! [...] Not every Jew who reached Auschwitz knew how to pray. Not all them knew how many Jewish martyrs had died with the words "Hear O Israel! the Lord our God the Lord is one" on their lips. But they all knew that these are the last words a Jews says before his soul departs. While the victims were suffocating and the cry of "*Shema' Yisrael*" still resounding our own breathing came to a stop and we suffocated along with them. We, the daughters of Israel cried without tears and performed our forced labour with a bowed head and a grieving heart. After all, I was only fourteen when I worked across from the crematoria. How different were those calls of "*Shema Israel*" from those I had heard from my father in synagogue.

A Diary of the Holocaust

an excerpt

Luba Teitelbaum (Dolha)

April 18, 1944 — The doors of the cattle cars swung back and the Germans ordered us off the train in groups of five. Before we knew what was happening Father came up and said: "I'm asking you girls to show yourselves off as little as possible".

June 16, 1944 — Friday. They put us into Block no. 13. Thousands of girls in this giant block. It is worthy of mentioning that the woman responsible for the block is the daughter of the ritual butcher from Slovakia.

mother and my family, couldn't see the families of my two uncles. They were motioned off to the left with the children, and they told me to go straight! It happened so suddenly! I tried to go back and find my family, and I cried. I didn't recognize the guiding hand of the Germans in this. When I lost my mother, I tried to go back and join her. I was sobbing terribly. And then, I saw two high-ranking German officers with helmets on their heads coming towards me! I saluted them and said in German, "*Herr* Officer, I'm only fourteen years old and I want to go back to my mother." And he soothed me with a smiling face and said in German: "My child! Your mother's coming right after you!" In the meantime, the SS soldiers carried out their work. Germans blocked both sides of the way, one right next to the other lest somebody try to escape. They hurried us along and shouted at us to keep moving. My mother's line, the line of the women and children moved on. And I continued to walk with tears in my eyes. Without knowing that I had been chosen to live. With a wave of one hand they motioned us with the rest of the women towards the showers, calling them the "sauna". We resisted, we didn't want to enter the showers.

We rebelled, because on the way, in the dark, we saw how they were thowing bodies of people into fiery pits. We demanded to see our men, to make sure they were still alive. The sauna workers and Germans tried to persuade us to enter the sauna but we didn't want to. Then one of the workers jumped up on a table and announced in a loud voice: "Nothing bad's going to happen to you, you are only going to wash here and change your civilian clothes for the uniforms in which you will work". She promised that we would see our men afterwards [...] After these convincing words, and not having any other choice, we entered the sauna, a large room where everything went like clockwork. First they ordered us to undress. We remained naked. With the SS soldiers milling around we felt ashamed and terribly humiliated! But we didn't have much time for thinking, everything took place so quickly. One woman shaved the hair off our heads, the second one shaved under our armpits and other parts of the body. After this we got a quick shower and received something to wear, a sort of long shirt of gray cloth, without any kind of undergarment. Our appearance changed beyond recognition, bald heads and uniform dress. We couldn't recognize one and other. I was alone, and throughout the whole time never stopped crying. The Germans kept their promise and brought out our men and showed them to us. They were also shorn of hair and dressed in the striped garment of prisoners. I looked for my father and couldn't find him, but someone told me she had seen him. Looking back, I know that everything was organized down to the last detail.

*

was hot, and we had a pail for our bodily needs. The drinking water and food did not last us through the journey to Auschwitz. I remember how the men organized a special prayer service. They covered up the pail... wrapped themselves up in their prayer shawls and prayed. There was a feeling of impending holocaust, without knowing just what awaited us. My uncle, David Klein, held his two-year old son Gedaliah in his arms during the prayer. I remember his handsome face. From the depth of his agony he turned his face upwards, towards the heavens, and wrapped in his prayer shawl called out in a mighty voice: "Master of the world! See my son Gedaliah! Have mercy on him!" My uncle's face and voice changed beyond recognition when saying these words and he repeated his plea over and over, like someone hanging from a cliff by his fingernails before falling into the abyss below. I think he saw the abyss in which he and his family fell afterwards.

When we reached Auschwitz Father looked out through the opening of the upper part of the car and said: "There are smoke stacks here, that's a sign of factories and that we are going to work here"... Before getting off the crowded car Father said to me, and these were his last words before disappearing from me: "Freida, eat everything up so you'll survive! And anyone who comes back will write to our goy, Palko Grigoj in Kerecke".

We reached Auschwitz. We sat in the crowded cars. They didn't let us get off right away. Only at evening did our turn come. The Germans suddenly swung back the doors. There was a wild confusion outside. The German soldiers got us quickly off the train. Groups of Jewish workers helped to lower the children and sick people. The rest of the people had to jump down... While they were taking me off the train a young Jewish boy dressed in prison clothes told me to say that I was seventeen (I was fourteen). I didn't trust his intentions and I did not do as he said [...] Our knapsacks became heavier and heavier. The Jewish prisoners advised us to let go of them, for the Germans would take them in any case. We didn't believe them. My knapsack grew too heavy and I wanted to leave it but my brother tried to encourage me. "Don't abandon your things, we're getting closer to where we'll live, just a little more and we'll be there!" This was a long and eventful day and we didn't have the strength to go forward. Many of us stumbled. In such confusion it was hard to keep the family together. When we reached the entrance the Germans made order. The first thing they did was to separate the men and put the children with the women. We continued to walk. The men were still alongside us and we walked along in parallel lines. I remember that our neighbour Simha Steinberg was alongside us, and that he asked my mother to take care of his daughter Ittel. Suddenly, I found myself alone, I couldn't see my

Between Fear and Hope
an excerpt

Reuben-Eliahu Zoldan (Kusnica)

In October of 1944, after being liberated, we made our way back home in a small group and reached the city of Munkacs. At the entrance to the city an army patrol guarding a destroyed bridge took us prisoner. All night long we stood outside in the rain and the cold, hungry and tired. In the morning I went up to the guard at the gate of the camp and asked him in Russian to let us go, that we had been in the forced labour camps of the Hungarians. The guard replied that the commanding officer was due to arrive. So the three of us awaited his arrival. We didn't have watches. Somewhere around nine o'clock the officer arrived with an escort of soldiers. I went up to him and repeated my request and he told us to wait to the side. After a while the officer left the room and called us over. We walked quite a ways. The officer turned around, making sure we were alone, and asked us in Yiddish if we were all Jewish. We were glad to meet a Jewish soldier, and an officer at that. Not content with this reply he asked us other questions, such as what prayer does one say in the morning? And we answered "*Modeh Ani*", "I thank thee, O Lord". Then he edged closer to me and whispered: "You three are lucky, go to Eretz Israel, don't stay here", and took his leave. He was verily "the angel who rescues me from all evil". Who knows where we might have wound up? Here, in Eretz Israel, I heard about other Jews who were taken prisoner in similar fashion and who went through terrible suffering in the camps. I also heard about those who never got out at all.

Facing the Crematoria
an excerpt

Freida (Hedvah) Klein (Kerecke)

In Monkacs they boarded us on the train and put us into cattle-cars. It was very crowded inside. Being in those cars was unbearable. Women and children unable to stand did not have air to breathe. Due to the great crush of people it

The end of it was that on Hoshannah Rabbah 1944, my father and his friends blew up a crematorium. They used explosives smuggled over by the girls who worked in the munitions factory. Within a few minutes all of them had been executed by an SS unit.

The Story of My Survival
an excerpt

Rabbi Tzvi Eisner (Kusnica)

As in all other concentration camps the doctor decided who was fit to go to work and who wasn't. Those who were declared unfit were gathered up and sent in transports to Mauthausen, a camp for cremating the sick and the weak. Hence it fell to my lot to go with the transport, for I had not received medical treatment. My health deteriorated from day to day. I was dispatched with other prisoners, of whom over fifty percent suffocated on the way, so crowded and cramped was the transport.

Upon reaching the camp around midnight I sat off to the side from sheer exhaustion. Suddenly, a man of great height appeared before me and said: "Come with me". Seeing that I was unable to walk he heaved me across his shoulder and ran with me to the hospital in Mauthausen. He put me down on a bed in which two people with mangled limbs were already lying. I stayed in this Procrustean bed for about two months and was then sent to another camp, Gozan 2. Afterwards, I learned that the entire transport in which I had come to Mauthausen had been cremated the following day. Never again did I see the Serbian man who rescued me, and to this day I believe with a perfect heart that he was none other than Elijah the Prophet. And every year at the Passover *seder*, when we come to the piyyut "*Dayyenu*", I always add a *dayyenu* of my own.

told me that we had two other brothers there and that they had long been looking for me. He brought me to a shack and there all four of us met. It was very hard to recognize them. They looked like skeletons, scarcely like human beings at all.

We didn't think we'd ever get out of that hell. I began to comfort them by telling them about my dream, that Father had come to me and ordered us to make it through and to keep going. And that's just how it was. A few days later the Americans liberated the camp and the people were taken to rest camps. After a few months we returned a little to ourselves and started looking for the rest of the family. Only it became clear that our parents and most of our brothers and sisters had perished. May their memory be blessed.

Memories from Auschwitz
an excerpt

Fischel (Ephraim) Bernstein (Zadne)

We reached Auschwitz from the ghetto in Munkacs. No sooner had we descended the train than we stood facing Mengele, may his name be blotted out. He motioned people off to the left and the right. Father, myself and my brother Yons were motioned off to the right, for work. My mother and two sisters were sent to the left, to the crematorium. My brother Yons, who was thirteen and a half, walked with us for a few yards and then bolted away in Mother's direction. The German said: "Let him run!"

Of course, back then I didn't knew that he was running to his death. Father and I were put into a block where we slept for one night. The next morning three hundred of us were lined up for roll-call. I stood next to Father. And the German arrived and made a *Selektion* of sixty men for "special work". Father was amongst those so chosen... Only after the liberation did I learn that they had been taken to work in the crematoria (*Sonderkommando*) and that their first job had been to cremate the "transport" from the day before, which included most of the Jews from Zadne. Once it happened that my sister Haya passed by the high-voltage fence and heard a shout from the other side. It was Father, who was walking with Zisha Itzkovitch. He threw Mother's shawl over to my sister and told her, "Take care of it, it's all that's left of Mother and the children..."

there and they put us under military discipline. We were some two hundred and fifty boys, and we were sent to the coal mines in the city of Verpolta. We did not lap honey there... They lowered us over ninety feet and the mine stretched out for miles. We entered in the morning and left in the dark after work... There were cases in which people got lost and several days passed before finding them. Woe to us if the overseer complained that we had not completed our work quota. We cursed the day we were born. Life in the mine was pure hell [...]

The retreat from the German front began in 1944. The work units also fell back and we reached the Carpathians. Only then did we see the great disaster that had overtaken our loved ones and the entire Jewish people. When we passed through the Carpathians we were all in shock. We saw the homes of the Jews, empty and ransacked. We asked the Christian residents, what happened to the Jews? The answer was, "They're no longer around, they burned them". And the closer we came to the Austrian border the more we began to be afraid. The road was strewn with bodies of bullet-ridden Jews till we reached the camp of Mauthausen. Many of us from the work unit had not had the strength to keep going. In the camp we found more dead than alive. Each of us tried to find out about his own family but no one knew anything about mine. But we did not remain there for long. The Russians were approaching and the chaos was total. They took us through the forests to another camp and whoever lagged behind was shot on the spot. We came to a camp enclosed by a high-voltage fence, with lookout points manned by the SS. We were afraid we'd never get out of there alive. They put us into a wooden shack with room for about one hundred men, and shoved some five hundred inside. If someone was standing he could not sit down and if someone was sitting he could not stand up. We did not receive any food or water and we were naturally crawling with lice. They didn't let us get clean.

One night I left the shack and sat down on the ground. I was utterly worn out and I dozed off. I dreamed that my father came to me in a dream and comforted me, saying that in a few days the ordeal would come to an end and that I had to keep going. I woke up with a good feeling, and with a hope that the dream would come true. That morning it began to rain. People went outside with cans in order to hoard a bit of water and to moisten their lips. I went out too. From far away I saw a child with a cup in his hand, standing and waiting for rain. The child had a familiar look. He didn't see me and it was hard to reach him because of the mud. I could hardly wade through it. But something in my heart prompted me to go up to him and ask, "Where are you from, little boy?" Suddenly the boy threw himself at me and shouted, "Solomon, don't you recognize me? I'm Barri (Dov), your little brother!" He

hospital and other places. Only the cellar was left, in which thousands of bodies were piled. They gave me three German POWs to help me, but it was no use. After two days of hard work I stopped looking. To this very day I just can't accept the fact that we didn't find him. His last words and the way he looked continue to haunt me.

Death March from Serbia to Hungary

an excerpt

Zalman Teichmann (Zadne)

Two days before Rosh Ha-Shannah, September 16, 1944, a command was given for the units to line up. They told us to be ready at twelve midnight to march in the direction of Belgrade and that we were going home... And they told us that we would each receive a loaf of bread, such is to say, five hundred and fifty grams of bread, and a can of dried beef, and that everyone should know there was no chance of receiving anything to eat before Belgrade [...]

Finally we began marching. The line of people stretched out for one and a quarter miles... On the way we came across lots of Serbs. They asked us why we were going along with these murderers; after all, they weren't taking us anywhere good. They begged us: "Sneak away and stay with us, we'll hide you until the Russians come!" But a man starts to think: What's the point of being smarter than the rest? Whatever's in store for these three thousand six hundred Jews will do for me as well.

Memories from the Camps

an excerpt

Solomon Hacohen Weingarten (Zadne)

In 1941 it was my turn to be drafted into the work unit (*Munka Tabor*). I was sent far from home to the city of Kumorna in Hungary. I worked six weeks

At the entrance to the factory the gendarmes yanked away the towels and gave us a muderous beating. I also got my share. In the ghetto itself stood Schwab, a local German who had once worked for Jews and spoke Yiddish. He gave an order to crawl on all four and he beat us with a cane as hard as he could. Some twenty of received lashings on the head, back and all over the body. Suddenly he shouted at us to stop and told us to sing some Sabbath song or hymn. Everyone started singing some song or other but he wasn't satisfied [...]

On the 25th of *Iyyar* at three in the morning we reached Auschwitz, my mother and father, may their memory be blessed, my brother Phineas and my sister Hayah-Sarah. They separated the men and the women... Mengele, may his name be blotted out, stood not far away and he motioned the three of us to the right, brandishing his cane. Father complained to him that his feet were hurting and Mengele sent him over to the left. Obviously, none of us knew just what left and right meant. We separated without a word of farewell, for they shoved us foreward and it was impossible to even look back.

After Mengele's famous *Selektion* we couldn't even take in our surroundings. Whatever clothes we still wore were removed and they shaved our whole body with a razor. After being disinfected we received striped pajamas and wooden clogs and a number was stamped on our arm [...]

I am unable to recall the moment of separation. The time — from the moment that Mengele separated us to the moment that I found myself in the room where they shaved us — has been totally wiped from my memory. I suppose that the panic at being separated from Father, Mother and my little sister was the cause of this. I only remember that while standing in line to get our hair cut, there was this one Jew who told me that he had already been there two years. I asked him when he thought I would see my family again. The Jew threw a startled glance my way and asked me, "Do you really not smell the stink of the crematoria?!"

I didn't understand him and I didn't want to understand. Only three days after being liberated, on May 6, 1945, only then did I begin to really understand what had befallen us. And I understood, that I would never see my parents and sister [...]

A few days before the liberation my brother Phineas died, may his memory be blessed. Before dying he turned to me saying, "Isaac, I couldn't bear to see you die before me. I've had enough, I don't have the strength to suffer any more" [...] After the Americans liberated us I turned to their officer and told him of the terrible tragedy, that my brother had been brought back exhausted only three days before, and that they had taken him to some unknown place the following day. I wanted to find him. I had already searched through the

children or the grown-ups... Suddenly we heard the clatter of horses, and two Hungarian officers rode up. The Ukranians took fright and ran off, and we were miraculously saved. We didn't know where the main road was. We walked about twenty-five miles through the fields and forests, looking for any kind of road [...]

We walked from city to city until we reached the city of Horodenka on the Dniester. Bullet-ridden bodies of Jews were floating on the water and an old gentile woman collected the bodies. We took refuge near an old distillery, where we found a small room. One evening a Polish man, a gentile, came in and brought us food — bread, milk and potatoes. He told us that his aunt lived in a place that was far from the Gestapo and that she was childless. He offered to take me to her, so that she could adopt me as her daughter. Later, if I wanted, I could also marry him. Mother told me that the decision was in my hands but I refused, saying that without me they didn't stand a chance. If we were to die — then we would die together.

The Glory of Children are Their Fathers

an excerpt

Isaac Greenberg (Kusnica)

On the day after Passover 1944 the Hungarian gendarmes began to take the Jews out of the villages and to concentrate them in the city of Urshaw. This was on a Sabbath, in the middle of the morning prayer. Just as we were pronouncing the words "With everlasting love hast Thou loved us, O God" the gendarmes entered and rounded us up in the town square. They loaded us into cattle-cars and brought us to Munkacz.

We reached Munkacz. Before the entrance to the brick factory they announced that it was forbidden to enter the ghetto bearded. There were Jews there who had never once removed a hair from their head and were now in a great dilemma. Reb Moses Weinberger, may his memory be blessed, was the first to start plucking out his beard with his own hands. After him came Reb Abraham Phineas Friedman, may his memory be blessed, and Reb Joseph Meir Cahana, may his memory be blessed, and more... the blood could not be staunched, it flowed like a river. In the end they wrapped their heads with towels.

in order to bring food to my father. By the time I reached the camp I was tired but proud, and with the two baskets in my arms I strode towards Father. Father was struck dumb when he saw me, and marvelled that I had made the journey by foot. Everyone around him looked at me admiringly. Father took the baskets, proudly calling the Jews to "come see a little girl, not yet thirteen years old, who walked through the forest at so early an hour in order to bring food to her father". Everyone began writing letters so I could take them back home.

A Family Exiled to Poland
an excerpt

Leah Strolovitch Yankelovitch (Kusnica)

We were six children at home, three boys and three girls. Our family lived around a single courtyard with three sisters and their families. The children grew up and went to school. Life went on normally till the Hungarians took over.

In 1941 a few Jewish families from the towns were expelled. The lot also fell on my father, Tzvi Mordechai, and we were deported to Poland. This was on the 25th of *Tammuz*, the summer of 1941. We reached the city of Tlost at night and were ordered not to leave the city. The local Jews, who were still ensconced in their homes, learned that Hungarian Jews had arrived and many came out to help us. Every family offered assistance. A Hungarian soldier who saw our distress slipped us some potatoes in secret. We heard that the mother of the *Ba'al Shem Tov* was buried here. Her grave was covered by planks in the form of a triangle and in the middle was a hole for dropping in notes with supplications and requests. The place was guarded by the Gestapo. Even so, we went there and prayed.

Ukranian accomplices of the Nazis were also in town. They took us to a castle in order to kill us. When they opened the doors to the castle we saw torn prayer shawls and prayer books, as well as hats and clothes that looked Jewish. An old woman passed by and whispered to me "Don't go in there!" We began screaming and the Ukranians tried to push us in through a side door but our screams prevented them. Then they made us run off to the forest and tried to kill us with knives. They didn't knew where to begin, with the

announced that all Jews between the age of fourteen and seventy were to assemble right away in the village square. The women and children at home received word that the men were taken off to the forest to hew trees, and that it was permitted to bring provisions to the camp... Being the eldest daughter this became my responsibility. Granmdother advised me to bring blankets as well, but since I didn't have the strength to carry much I took blankets alone... And when we reached the forest I saw the men returning from work. They ran towards us with great joy. And then I saw Father hurrying towards me and as he ran he slipped and fell in the snow. When I saw this I burst into tears. But Father rose, shook off the snow and ran towards me joyfully, thinking I had brought something to eat. When he saw that I had brought nothing but blankets his face fell and he couldn't help showing his disappointment. "Yafa, my child, you've brought blankets, but will they satisfy our hunger?" Never will I forget the terrible disappointment which peered through their eyes when they realized I'd come without food. It made me miserable to think I'd made so long a trip to no purpose and that I'd disappointed everyone. When people saw how crestfallen I was they tried to cheer me up. But I was disconsolate. I left my father and grandfather and brother in terrible despair, and all the way home concocted plans for bringing them food.

I met a girlfriend in the train and we made plans to go together the next day by foot, since on Sundays the train didn't run. I didn't shut an eye all that night. I told my grandmother what I was about to do. Grandmother remonstrated with me and told me "You mustn't!" but I decided to go ahead no matter what. At dawn I rose quietly, and packing two heavy baskets sneaked away from the house. I was wrapped up in warm clothing; to this very day I remember the color of that coat. When I reached the rendez-vous I found that my friend had decided not to go. She also tried to dissuade me from going. It was four in the morning. I resolved to set out alone and went to the neighbouring village of Bronka. There, early risers showed me the way to the railroad track in the direction of the forest. They gaped to see a little girl carrying two heavy baskets on her way to the forest in the dead of winter. And so I continued on my way, swathed in snow, trees and sky for over twelve miles. It was a tremendous effort and every time that something moved or a leaf fluttered down I took fright. And it seemed to me that wild beasts were just waiting to pounce. From far away I saw a farmer coming towards me and I braced myself for the worst. But he entered the forest and vanished. I continued to walk and to count the trees along the railway tracks. Finally, when I was just over a mile from the camp I heard a jingle of bells behind me, and Jews from Bronka came riding up in a horse-drawn waggon. They gathered me up and were amazed to hear that I had come all the way on foot

Life in the village was not easy. The main source of livelihood was from commerce in logs and farming, small shops and handicrafts. The Carpathian region was little developed with factories and public transportation. There was a train and a bus twice a day. Life was tranquil. The Jews were all religious, simple-hearted and honest, believing in the Rock of Israel and His redemption. Until their last hour they did not believe the rumours. They said: "Is it possible that the people of Israel should be cast to the winds?" For in the newspapers of those days they did not write about what was happening in the lands conquered by the Germans. Rumours were swirling about the annihilation of our people, but these were simply incomprehensible.

Such was Carpathian Jewry as a whole on the eve of destruction, 1944.

*

Memoirs of Two Sisters

an excerpt

Rachel Leah and Fessi Itzkovitch (Zadne)

They led us through the village and we filled the air with our cries. The gentiles were in church celebrating Easter. And when they heard us they came running out, spitting and cursing at us, even those whom we had thought to be good neighbours. We were taken to Urshaw, the collection point for all the Jews of the region. We stayed there eight days.

*

A Courageous Little Girl from Dolha

an excerpt

Hayah Shiovitz and Yafa Deskel

It took place on Sabbath eve, 1942. Snow and rain were falling and there was mud everywhere. We heard the sound of the Town Crier's drum and Fedor

Chapters in Heroism

An Overview

In 1939 the Hungarians conquered the Carpathians from Czechoslovakia. Overnight, its picturesque villages filled with Hungarian gendarmes and the life of the Jews changed irrevocably. Step after step the Hungarians began pulling the noose ever tighter. The first step was to deport Jews who could not prove that their grandparents had been locally born. Though this law was repealed it was soon replaced by harsh new decrees. Business licences were revoked, merchandise and property confiscated. Young men and old were drafted into work units (*Munka Tabor*) and taken off to the forests and coal mines under the harshest conditions. Many did not survive. Many others simply disappeared. Jews were arrested on trumped up charges or on no charges at all. Travelling by train became dangerous for Jews, especially those with beards. Eventually the Hungarians began confiscating the shops and businesses, leaving the Jews bereft of all livelihood. Though many Jews might have fled to the forests there could be no fleeing the common fate:

> The harsh decrees came one after the other: the organization of the *Judenrat*, the interdiction against travel and leaving the village. Mutually responsible for one another, there could be no avoiding the deportation.

Deportation came the day after Passover, 1944. In Dolha one man bribed the local doctor to declare an epidemic of typhus, but this only postponed Dolha's deportation by two weeks. In every village and town except for Dolha, where the Jews were taken to Beregszasz, the Jews were assembled into one central place and from there loaded onto trains to Munkacs. In Munkacs they were herded into the "ghetto", an old brick factory where they remained under intolerable conditions. Experienced in these matters, the Germans circulated rumors that people were being transported to work camps, and they began making out lists so that the people would believe them. After staying about four weeks in Munkacs the Jews were taken by cattle-car to Auschwitz. What awaited them there, they did not know. As one survivor sums up his own village:

נר תמיד
לזכר
קדושי השואה
לזכר הורינו
יקותיאל יהודה זולדן
כ"ר יעקב שמואל והנדל
ורעיתו רבקה
ב"ר ברוך יואל וברנה ז"ל
והילדים
שנספו בשואה כ"ה איר תש"ד
הי"ד
ת.נ.צ.ב.ה.
נתרם ע"י בנם יוסף מנחם
זולדן הי"ו
ברוך זולדן
כ"ר יעקב שמואל והנדל
ורעיתו אלקה
כ"ר זאב וסימה ז"ל
והילדים
שנספו בשואה י"ב סיון תש"ד
הי"ד
ת.נ.צ.ב.ה.
נתרם ע"י כתם חיה
זולדן הי"ו
IN MEMORY OF THE SIX MILLION NAZI VICTIMS

The Midwife

One old woman served as the village's only midwife, and she performed her work without any kind of intervention from doctors. She also assisted the Jewish women and no mishap ever occurred through her ministrations.

The Flour Mill

The village had one single mill and beginning on Wednesdays, the village woman would stream in unending procession to have their corn ground for baking. The miller took payment by receiving a portion of the ground cornflour.

*

The fate of the congregation of Sucha-Bronka was no different from any of its six sister congregations. Whether any returned home, whether their houses were still standing, the survivors do not say. But survivors were few, and these emigrated mostly to the United States and the State of Israel.

Portrait of a Village

The Judge ("Starosta")

This official was elected every few years after mass, nearby the Church well. At the same time a few village worthies would also be appointed to serve as a kind of council, one that was not elected, that did not assemble, that possessed no written constitution and that in effect jogged along according to common sense. It was the Judge's sovereign right to keep the only bull in the village. At least once a year the villagers would bring their cows around and pay him a toll.

Sometimes the Judge was called in to settle a quarrel or to arrange a truce between feisty villagers. It was also his job to write out the deeds of sale for livestock and horses. The last Judge before the deportation of the Jews in 1944 was nick-named "the cat":

> He was our neighbour, and completely illiterate. He agreed to accept this elevated office only on condition that Father, may his memory be blessed, write out the deeds of sale for him. And that's how it worked out. He became Judge and anything that required putting pen to paper was done by Father.

The Church

The older skimming of residents, mostly the women, were very devout. Once a week the priest from Dolha came to town in order to hold mass and baptize the children, arriving in a two-wheeled horse-drawn wagon.

The Tavern

The tavern was owned by Reb Sender Friedman and his wife Miriam. It served as the local watering spot and as a kind of parliament all in one. There the villagers would discuss everything from village affairs to the state of the world. Miriam was a local girl born and bred, very folksy and always ready with the right soothing word when tempers flared too high.

Ilkah the Gypsy

On the other side of the river, which could be easily waded except in winter, there lived an old gypsy woman with her daughters and son. This son was named Ilkah and he was married to one of the local girls. He built his home on a craggy mountain peak and was the only one in the village who could shoe a horse of pull an aching tooth. He was also the only musician to play in the villge weddings, no difficult task in itself! For since there were only two kinds of dances at the weddings, there were only two different melodies.

> However, it was Mother who the villagers worshipped and who won all their love and repect.

Farming was primitive. The land was little suited to the cultivation of crops, of which the primary ones were corn, potatoes and beans. Each house had a small plot for growing flax, which was used for clothing the family. No matter how large the family might be, the homes of the villagers were all alike. Both roof and walls were built of wood and they contained an entrance hall and one good-sized room. Weaving took place in the hall. During the winter the woman of the house would sit by the loom weaving the flax into linen. There was a large hearth for cooking and baking and the fire was seldom put out. Furniture was sparse: a roomy wooden bed and, against the wall, a wooden table and bench, the handiwork of the man of the house. Eating utensils were also of wood.

There was no mattress, and they slept without any pillows or sheets for covering up. This one and only bed had another purpose as well. In the winter the goats and sheep came down from the mountains and were given back to their owners. During the dropping season, and in order to protect the ewes and kids from the frost and cold, the animals were herded under the bed until the coming of spring. There was little variation in dress, rich and poor alike wore a dress of homespun linen and embroidered sleeves. On holidays this would be a long dress of white, made from a finer quality of threads.

From the beginning of spring until the first snowfall everyone went barefoot;

> Barefoot they went out to their fields in mountain and valley, and even when walking to a village many miles distant. In winter men and women wrapped their feet in rags and over these bound a piece of cow-hide with rope. A few special men had conventional shoes. And there were women, usually young girls, who gloried in their boots when going to Church on Sundays or to weddings.

Few of the families could live off their land alone. Most of the men also worked in the surrounding forests:

> The men would leave home on Monday morning and return Saturday afternoon. Upon receiving their weekly wages on Sunday some of them would go home, wages in hand, pay up what they owed and leave the rest with the wife. Others, however, and none too few, came home drunk as Lot, threw themselves down on the bed and contributed to... the growth of the family and then went off again, only to repeat the scene all over again the next week.

> though its primary function was in enabling our mothers to preserve family purity.

Reb Eliahu Friedman was beyond doubt the founder of this dynasty and the first Jewish settler in Sucha. There are two opinions concerning his origins. The first is that he was the son of one of the Friedman families from Kusnica, and that in his bachelor days he worked as a peddlar amongst the local population. It was only after taking a wife that he settled in Sucha for good. And the second opinion claims that Reb Eliahu Friedman lived in Sucha and was buried in Kusnica, and that mention of his Galician origins were chiselled onto his gravestone.

One ever present quandary was how to provide the children with a proper Jewish education. What was to be done in such a remote village? The boys had to be taught Pentateuch with the commentary of Rashi, the girls how to read the Yiddish translation of the Bible. For with the coming of spring, the village children would almost entirely disappear from school. Those that remained were grouped into a single class for all age groups. The children went out to help with the tilling and sowing of the fields and in bringing the cattle to mountain pastures:

> When we were young the problem was solved by engaging a teacher from Passover to Rosh Ha-Shannah. He would spend half the time at our house and the other half at Reb Sender's. This teacher was doubly important because he provided the third adult male for the *mezuman* when saying Grace after meals. This worked out fine until the age of ten or eleven.

After that age the boys were sent away from home to such towns as Kerecke or Chust to learn the traditional subjects of Jewish learning and a smidgen of general education. Away from home the schoolboys would keep body and soul together by dining with a different family each day of the week, according to the custom of "eating days" (in Yiddish *essen Tag*). On the eve of Passover and Rosh Ha-Shannah the children would come home for only a brief visit. Jewish holidays did not overlap those of the gentiles and they couldn't miss too much school.

How did these two Jewish families fare amongst the some six hundred gentile ones? One survivor leaves this revealing family portrait:

> In his hour, Grandfather commanded the greatest respect. There was hardly any villager who would make a deal or arrange a match... without first consulting Grandfather Solomon Leib, may his memory be blessed. With his demise this doughty position passed on to Father.

1934 a handful of young people voted for *Betar* and pinned a portrait of Jabotinski to the walls of their home. The adults, however, voted to a man for *Mizrachi*. There was no talk of Zionism or immigration to Eretz Israel, since the rabbis had forbidden the very name of Palestine to even cross one's thoughts. Wait for the messiah they must. One former resident of Bronka recalls the following story which he overheard as a child:

> In the town of Byelke nearly ten miles away there was a large community in which there dwelt a certain Jewish merchant of animal pelts. He was a fine scholar of Talmud and his name was Reb Moses Stern. When his son ran off to Palestine he mourned the boy as though he had died. After a while the "dear departed" began sending postcards back home from the Holy Land, and in one of them he wrote: "I have my very own *turiyah*" [a hoe for farming]. No one knew what a *turiyah* was. Finally, one old man rose and explained: "He means a *tirah*, a castle! Only, in the Holy Land they call it a *turiyah* as a sign of affection."

Sucha

When did the first Jew come to Sucha? "It's hard to say" says one survivor:

> since at the time when it was still possible "to ask your father and he will tell you, your grandfather and he will inform you" [Deuteronomy 32:7] such kinds of questions did not occur to us. We were young then. And afterwards, when we were as brands plucked from the fire there was no one to ask. On the other hand, there is no doubt that for over two hundred years, from the time of the Ottoman Empire down to the annexation by Soviet Russia, the Jewish community of Sucha numbered no more than two familes. At the tragic termination of the Jewish presence both families were uprooted from their homes, deported to the ghetto in Munkacs and sent to the ovens of Auschwitz.

One family was that of Reb Eliahu ben Solomon Leib Friedman and his wife Idel, and the second family was that of Reb Alexander-Sender Friedman and his wife Miriam. One survivor recalls that:

> Grandfather Solomon Leib dealt in trade and accumulated quite a lot of property. His fields were amongst the choicest. His house was large and beautiful and he had a barn and a cowshed and a pen for sheep. He also had a ritual bath in which to bathe before Sabbath and holidays,

custom, the men took them to the synagogue in Bronka for the morning service. And after prayers messengers would take the *etrogs* from house to house so that everyone could say the blessing over the Four Species before sitting down to dinner.

We lived in Sucha and our house was about two and a half miles from Bronka. On the second day of Sukkot it rained without letup, a real torrent! We waited for the messenger to arrive without having anything to eat all day. But here it was, late afternoon, and no *etrog* in sight. At that time I was about seventeen years old, so I pulled on my highest boots and a raincoat and ran off to look for the *etrog*. I was lucky enough to find it at the house closest to Sucha and I ran home with it just as fast as I could so as to make it back before prayers.

Bronka

"Bronka was a pretty village", recalls one survivor. On a clear day the craggy mountain peaks, snow-capped through most of the year, could be seen towering above. A stream flowed alongside the village and the train-tracks beside it. The hundreds of small houses scattered at the foot of the mountains were drenched in greenery and rich fruit groves. The homes of the Jews were larger than the homes of their neighbours, larger and also more beautiful. Most of them were situated in the center of the village. An ancient Jewish cemetary also lay in the center, with some thirty large gravestones dating back to the fifteenth and sixteenth century. Apparently a Jewish community had settled there in days of old, only to perish in an epidemic of cholera.

The Jews were no Rothschilds. It was all they could do to earn their bread. One who had food to eat and raiment to wear and money to pay for his child's *heder* was considered well-off indeed. They made their livelihood primarily from small-scale trade — very small-scale — and from handicrafts and the lumber trade. There was one Jew who served as the forest warden on behalf of the State. This fellow was wont to strut around with a gun propped against his shoulder and a colorfully plumed hat tilted jauntily on his head:

> He was also a fine Jewish scholar and served as the prayer leader in the synagogue. Once, however, he boasted of having shot and killed one of the beasts of the forest. The Jewish elders reproached him for this and forbade him to serve as the prayer leader for an entire year.

The Jews of Sucha-Bronka were deeply religious, obeying the commandments with the greatest of rigour. During the elections for the Zionist Congress of

really two separate villages, and very different ones at that. Bronka is situated on the level banks of the river and is bisected by a paved road, a vital link to the city of Svaljava and from there to the eastern border of Poland. Bronka also had a station for the small passenger train that plied the Kusnica-Beregszasz line. Moreover, it was also a major cross-road for the shipment of locally made products of wood.

Sucha, on the other hand, straddles the high mountain peaks and not only did it not have a train station, but many of its residents had never seen a train in their life. Like Bronka, it too was bisected by a single, if unpaved road but this road vanished into the mountains, leading nowhere at all. The path that wound through the village itself was nigh unpassable on stormy days. Motor cars did not enter the village:

> Once the automobile of the Singer Sewing Company braved the road in our village and it made quite a sensation. The village boys went chasing after it in droves. But in the end, the automobile got bogged down in the mud and it was all they could do to drag it back to the road in Bronka.

The Christian residents of Bronka were of the Pravoslav denomination whereas those of Sucha were Greek Orthodox. Their holidays fell on different days and there was no intermarriage between them. The villagers of Sucha married strictly amongst themselves.

While the Christian Ruthenian residents of the two villages had scarcely any contact at all, the Jews of Sucha-Bronka constituted a single and closely-knit community:

> Grandfather Israel was a *cohen*, so that when he lived in Sucha there was someone to say the priestly blessing in the synagogue in Bronka.

Seventeen Jewish families lived in Bronka and two in Sucha. While Sucha did not have a place of worship, Bronka had a lovely small synagogue in which a quorum of worshippers gathered every day of the week, morning and night. The Jews of Sucha prayed there only on Sabbath and holidays, for the distance between the two villages was nearly two and a half miles. Only on the eve of Yom Kippur would the Jews of Sucha spend the night in Bronka. Just how closely the two communities were intertwined can be seen from the following story:

> During the good years every Jew did his very best in order to acquire the finest *etrog* possible for Sukkot. But at the time of the Hungarian takeover only two *etrogs* fell to the lot of Sucha-Bronka. As was their

village children. But if no *melamed* could be found, Reb Jacob Rozner would assemble all the children aged seven to ten in his house and volunteer his instruction, teaching them the commentary of Rashi and the Talmud.

Relations between Jews and non-Jews were correct. There were periods in which a Jew would even be elected to the high office of *starosta*, the village mayor. One such Jew was Reb Joseph Meir Cohen, who served for years in this post in addition to being a teacher of the young Jewish boys.

The Jews of Lisicovo made their living through commerce. Some of them owned small grocery stores, others owned taverns. They traded in lumber and produced simple work tools. They also traded in honey, nuts, fruit and sheepskins which they purchased from the gentiles. The non-Jewish population tilled the soil and kept livestock, especially cows and sheep. None of the non-Jewish residents of Lisicovo owned shops in the village.

Out of the Ashes

Reb Benzion Isaiah Stern eventually immigrated to the United States, whence he sent monies back home to help his large family and to contribute towards the bulding of the new synagogue. After the war he immigrated to Eretz Israel and was united with the three of his eleven children who survived the Holocaust. Reb Benzion was the one and only Jewish elder of Lisicovo to be buried in Eretz Israel.

During the terrible holocaust the Jewish members of the village were deported to Auschwitz. Between eighty to ninety percent of the Jewish villagers perished, some one hundred men, women and children. With these souls perished the Jewish congregation of Lisicovo.

A Community That Once Was:

Sucha-Bronka

On the banks of the Borzshava River lies the small village of Sucha-Bronka. To the north is the town of Kusnica and to the south that of Dolha, with its fine community of some one hundred and forty Jewish families. Sucha-Bronka had only twenty Jewish families. In essence, Sucha-Bronka was

was done from memory. Villagers enjoyed relating how one Purim the youngsters sought to pull a prank on him and opened the Torah to the chapter intended for Hannukah rather than the one meant for Purim. But since Reb Wolf depended more on his memory than his eyesight he remained serenely unfazed, reading out "And then came Amalek" as he should.

One fine scholar of Talmud, Reb Isaiah Rosenberg, was noted for his great belief in rebbes and his fervent enthusiam for Chasidism. Nearly all holidays were spent by him in the courts of the great rebbes. He was particularly attached to the Rav of Satmar and from his court brought back all the latest *niggunim*.

Passover *matzos* for both villages were generally baked in Kusnica. But the special *matzos*, the *matzah shemurah* baked just before Passover itself would be prepared in Lisicovo. One certain scholar, Reb David Stern, was accustomed to sawing wood every Passover in order to make the baker's shovel for taking the *matzos* out of the oven. It is said that at Passover of 1920 he sawed the planks as was his wont, but then suddenly fell ill. He died at the end of Passover week and his fellow villagers brought him to rest in the same planks that he had sawed for making the *matzos* only days earlier.

A famous story about Lisicovo in connected with Reb David and his son, Benzion Isaiah Stern:

> A few months before the demise of his father Reb David, may his memory be blessed, Benzion Isaiah fell extremely ill at the height of an unusually harsh winter. Just before collapsing he managed to mumble the words "and he gathered up his feet into the bed and expired" [Genesis 49:33]. Then he lost consciousness. They did everything they could to revive him. Propping himself up with great effort, the young man told those gathered around him the following story: "Father and I were sawing trees in the forest. Suddenly, a star shot forth in the heavens and celestial messengers asked one of us serve to serve as a judge in the World of Truth. This destiny fell upon me and so I had to die. Now that you have pulled me back to this world you must immediately assemble a quorum of men who will declare that my presence is crucial to the village, in order to guide the Jews according to the laws of sacred tradition. Only then will I be able to remain with you and not depart from this world."
> And so it was.

The more prosperous Jewish families helped support the poorer ones by providing them with daily milk for the children and *challa* and meat for the Sabbath. They also made sure to engage good *melamedim* for teaching the

Very few of the Jews of Bereznik survived the Holocaust. Today, there is hardly a trace of Jewish life in the area. The remaining synagagues were converted by gentiles and put to their own use. Only here and there lies a vestige of what was once a Jewish cemetary.

A Community That Once Was:

Lisicovo

The name of the village differs from language to language; in Yiddish it is Lisitcha, in Hungarian Rokamzo. Lisicovo is its name in the language of Czechoslovakia, the country which ruled the region between the collapse of the Austro-Hungarian Empire and the Hungarian take-over in 1939.

The closest train station was located in the village of Kusnica, about three miles away. In order to reach the train one could travel by a horse-drawn wagon that rattled its way over the mountain passes. True, the roads were unpaved and bumpy but the scenery was breathtaking. However, since a wagon going that way was no common thing the journey was generally accomplished by foot.

Lisicovo was perched between the mountains, and a gushing river flowed tumultously alongside the main street for nearly two miles. All in all, some five hundred non-Jewish families dwelled in the village. Dating from the early part of the century, eighteen to twenty Jewish families lived in Lisicovo, and their homes were situated along the main street.

There was a synagogue and ritual bath in the village. The old synagogue was located in the courtyard of the Rozner family. Through the initiative of one member of the Stern family money was collected in the United States. And in 1934 a new synagogue was built on the main street in the center of the village, on a plot of land belonging to a Jew who had emigrated to the United States and donated the land to the community of his home village.

Together, Kusnica and Lisicovo maintained a society for studying the Talmud. One particularly noted scholar, Reb Wolf Neuvitch, would coach the young boys before going off to study in the *yeshivas* of the larger cities. Studies with this punctilious scholar were considered to be a "half-yeshivah" in themselves. Though a fine reader his eyesight was poor, and his reading

A Community That Once Was:

Bereznik

The town of Bereznik is situated in the Carpathian Mountains, some twelve miles from Svaljava, the district capital. Before the war approximately fifteen Jewish families dwelt there amidst numerous families of Christians. This was a poor community, one that derived its livelihood from the lumber of the surrounding forests.

Despite the poverty, families strove to educate their children in the ways of Torah. Through years of hard work they managed to fund the building of a synagogue and ritual bath, and to maintain a Jewish cemetary. They were disciples of Rabbi Hanokh Teitelbaum from the town of Kerecke, which was located about one mile away. The Torah was ever before their eyes and they feared the God of their fathers. They rigorously obeyed the laws of *kasherut* and the *shochet* from Kerecke came once a week in order to provide them with kosher chicken and meat.

The Jews lived for years in peace with their Christian neighbours. But the Hungarian conquest of 1939 changed everything. In 1941 the new regime decreed that all Carpathian Jews had to arm themselves with documents proving that their grandfathers had been born in the region, else they be deported "back" to Poland. The chief elder of Bereznik, the "Notarion", was a fair and Christian man and he ignored the decree. He did not want to expell Jews who made their living one from the other. After a while this decree was repealed. But a crueler way of supressing the Jews was soon found. The authorities revoked their business licenses and opened up a government store for supplying necessities which served its customers only on Sabbath. Obviously it never even occurred to any Jew to make purchases on Sabbath, and so they suffered from want. Due to all the trouble over the licenses Jews started to work with the help of their neighbours in the lumber factory nearby, until such time as the storm should pass over.

The fate of this tiny congregation was no different from that of any other Jewish community in the Carpathians. The day afer Passover 1944, the Jews of Bereznik were assembled and brought by foot to Svaljava. Only small children and old or sick people were hoisted onto the wagons and from Svaljava they were taken by train to the ghetto of Munkacs, the concentration point for Carpathian Jewry. From there the transports were sent to Auschwitz.

*

on from the side, tasting the sweets and hoping that by the time the next wedding came around, I'd be able to take a more active part. We walked home the same way we came, this time in smaller groups. The sound of the violins faded away and changed into the night sounds of the river and the chirping of crickets in the cornfields.

Out of the Ashes

Few Jews came back to Kerecke after the war. One young woman who found her home in ruins writes that "I stayed twenty minutes and then turned my back on the town, knowing I'd never come back". A woman who returned to Kerecke from her wartime refuge in London also found her home in ruins, the kitchen floor strewn with pages from the holy books. Though her gentile neighbours received her with warmth, one of them quietly warned the girl to flee as quickly as possible and, indeed, she left the next day and eventually reached Eretz Israel. A resident of Kerecke who emigrated to Eretz Israel in the years before the destruction has this to say of his return home:

> On the way to find my brother I stopped off in Kerecke. I stayed in my home village for one day alone and ran into Benjamin... I told him where I was headed. Because of my work in the Zionist Movement I took part in assembling and organizing the survivors, the remnant of the destruction. I suggested that he go with me to Budapest, the collecting point for the Holocaust survivors. Everyone I met I referred there. Most of them took my advice and joined the stream of survivors going towards Budapest. There they were organized into groups, passing through Germany and Italy in order to reach Eretz Israel... Benjamin did not heed my words and stayed in Kerecke.

But few Jewish residents of Kerecke returned from the camps at all. Many of the survivors immigrated to Israel, others to various countries the world over. The Roseman family, center of village life in its good years, is perhaps paradigmatic of the village as a whole. After the war seven souls from the large Roseman family returned from the camps. Three of them emigrated to the United States, the other four made their homes in Eretz Israel. The remainder of the family died in Auschwitz, as did most of the Jews of Kerecke.

spacious hall that served both as a shop and as a convenient place for awaiting the twice-daily bus. Here, as one survivor recalls, ideas would be tossed around, scripts read over, acting parts handed out. "Of course", as the man modestly adds, "I'm no drama critic, but the presentation of 'Joseph and His Brothers' made a tremendous impression on one and all":

> Even today I think that these amateur theatre lovers put on plays of high standard. Carrying out such an enterprise in so remote a village was a positive thing in itself... The audience not only enjoyed these plays but even counted the days till performance. Jews from the neighbouring villages of Kusnica, Bereznik and Lisicovo also came to the performance. They even came in from the city of Dolha. I remember the ovation at the end of "Joseph and His Brothers" and at the end of "A Jewish Pioneer from Eretz Israel Fights the Turk"... The Turk in question was a great big dummy stuffed with straw which surrendered to the gallant young pioneer...

Weddings

Sabbath, Rosh Ha-Shannah, Purim — "In Kerecke we also got married", one survivor reminds us, and goes on to describe a particularly joyful wedding from the days of his childhood. Invitations were not ordinarily sent out for weddings. That every Jew was a welcome guest at a village wedding went without saying. And if a wedding was being held in another village it made little difference, people just took themselves off by foot as the following anecdote shows:

> My parents let me go because everyone else was going, and Kerecke was emptied of children. [...] On the way over we passed the castle of the German nobleman, walking between the verdant green of his cornfields and the smaller plots of the farmers... I don't remember the name of the bride and groom for I was only a child. But I do remember that there was a kind of clown who was marvelous at improvising rhymes for all the honoured guests, and of course for the bride and bridegroom. I was much awed by this poetic ability. He could make up rhymes about anyone, without knowing anything about him at all.

True, this wonderful rhymster was somewhat deformed, the skin of his nose having been eaten by frostbite, but the music of the *klaizmerim* worked their spell on the young child, as did the refreshments and dancing:

> I didn't dance because I didn't know how, and so found myself looking

his mother made for the Sabbath, as he spent an unaccustomed Friday evening at home due to illness. "She was a woman of delicate ways," her son recalls. "Even her Yiddish was dainty":

> I remember how Mother prepared for the Sabbath. A few minutes before Sabbath she slipped on festive clothes. The table was already covered with a tablecloth and two *challas* covered with an embroidered napkin were set across from Father's place. Near them stood the candles, ready for lighting. Quickly she sat down at the table and performed the commandment of "Honour the father and mother" by writing her weekly letter to her mother, my grandmother. The writing of the letter was accompanied by weeping and silent tears. If there was time she wrote at length and if not, then she kept it short, and rose to light the Sabbath candles... She covered her face and eyes with her delicate hands and murmured the blessing over the candles. The blessing was said quietly, with tears in her eyes. I could feel how the room was being sanctified together with the light of the candles, how an ordinary weekday was becoming holy Sabbath.

Days of Awe

On the eve of Rosh Ha-Shannah the Rabbi would take all his pupils to the river for *tashlich*. The young girls stood on the bridge, watching the candles on the planks that floated down with the current, prepared by the boys well beforehand... "A beautiful sight", as one woman recalls. This same woman tells how her grandmother would recite a blessing over her grandchilden the eve of Yom Kippur. After Yom Kippur came the preparations for Sukkot, with all the booths being decorated with garlands of flowers. But since the weather was most likely to be rainy and cold the children generally spent little time within the gaily decorated booths. Simhat Torah found the synagogue particularly joyous as the men danced in circles with the Rebbe's own Torah, its golden pomegranates tinkling like bells. The young boys would mill through the dancers waving flags with a lighted candle at one end while the women and girls gazed down at the dancers from the gallery on high.

Purim

What is Purim without a *Purimspiel*? Such at least was the sentiment amongst the young people of Kerecke, to the enjoyment of the congregation as a whole. Many a Purim play was born in the home of the Wolf family, in a

> laundry in exchange. Around that time my sister Mireleh made a new dress for my fourteenth birthday and I went over to play with the grandchildren of the old *shochet* who lived nearby. The *shochet* asked me, "Who made your dress?" And I answered, "My sister, Mireleh". He said: "Go home and tell her to put some more length on those sleeves".

The young girls grouped together on Sabbath eves after dinner, chatting the night away "for there was nothing else to do". On late autumn evenings after the rain and snow had begun to fall and the nights were long and dark, the young girls organized themselves to go off and clean feathers, each time at the home of a different family. "We would sing until late and have fun. Generally the boys also came over and on the way home, we girls romped in the snow and threw snowballs". Summer memories include going to pick mushrooms and pecans in the forest and keeping an eye out on "uncle's geese". Moreover,

> After Shavuot we would go out to the old flour mill. The house had once belonged to my Grandfather and my Grandmother Pearl, for whom I was named. I loved to go up to the house and peek through the small window, for Mother had been born in that house...

Passover was the time for receiving new clothes and shoes. But the time that this young girl received shiny, black patent-leather shoes was a memorable occasion indeed. How carefully she placed them by her bed at night, tenderly wrapped in their box!

Sabbath

As for all other Jews of the region, Sabbath was the center of spiritual life for the Jews of Kerecke. To all intents and purposes, Sabbath would begin on Thursday afternoons when such provisions as flour and bread were purchased. On Thursday night the mothers would knead the dough for baking and by the time a lad set off for *heder* next morning there was already some tasty morsel ready for sampling. Everything that was done on Friday was done for the Sabbath: the buying of fish, the cooking of *cholent*, the cleaning of the house till it shone. Every child had his own part to play in helping to usher in the Sabbath. One man reports that his job had been to shine the family shoes, a grimy job indeed after a week in the fields. Another survivor mentions that as a young girl she had been the one to take the *cholent* off to the community oven in the afternoon, leaving the smaller tureen there for the third meal of Sabbath.

One man caught an inadvertent and very special glimpse of the preparations

> limited means, my mother and father, may their memory be blessed, also provided a *yeshivah-boy* with his meals one day a week. And my mother always strove to feed him well, so that he need not study Torah on an empty stomach.

Growing up in Kerecke

As in other villages of the region the boys of Kerecke had a busy school day, spending the eanliest hours of the morning in *heder* berofe reparting to the government Czech school and from there back to *heder*. There they would study till the evening prayer of *maariv*, in winter coming home only after dark. For many years prior to receiving its own structure, the *heder* was situated in the synagogue courtyard. The synagogue itself was located across from the Police Station. Some Jewish lads also studied in the Russian school, run by a priest who lived in a large house with an apple orchard.

One survivor has left a group portrait of the boys who studied beside him in *heder*, mentioning their special traits and characteristics: "Mordechai was the leader of the group", for example, or:

> Ari [Aaron] lived in the house next door. We had a cherry tree whose upper branches blossomed on their side. He would always demand partnership in the fruit of the tree but to this I would not agree, conceding only that "the fruit that falls in your yard belongs to you".

Such was the busy life of a schoolboy. But how about the life of the girls? One survivor provides us with anecdotes of her own girlhood in Kerecke. She studied for eight years in the Czech school and recalls this as a very fine period. Apart, that is, from the time she was punished for speaking Yiddish at recess. Her punishment? Staying after school and writing five hundred times: "In a Czech school one does not speak Yiddish". On Sundays, when school was out and the boys off studying in *heder*, the girls would take lessons in Judaism. Very few Jewish girls went on to study in highschool but this particular girl was one of the lucky ones to be accepted. The teacher even managed to secure a stipend for her. Only, since attendance in highschool would mean writing on the Sabbath her mother put her foot down and refused. So the thirteen-year old girl was sent off to her cousin to learn sewing instead:

> Only, they put me to work at other tasks as well and after three days, my sewing career came to an end. A short while later Mother hired a *yeshivah* boy to teach me Judaism, and he recieved food and clean

of the Community elected, and there that the teachers were engaged. And where was the baking of *matzos* organized, if not in the synagogue? During the years before deportation the synagogue underwent renovation and expansion. The building activity was overseen by Reb Sender Roseman, at that time the elected Head of the Community. One survivor recalls fond memories of the synagogue during the dark times before the War:

> The synagogue in which we prayed every morning and night only strengthened our faith and our hope that we would overcome everything this time as well. As a child, I felt in the synagogue as though in a "city of refuge". I loved the synagogue, I felt safe there. No non-Jew ever entered. Only on the Czech Day of Independence, when the congregation recited the prayer for the national welfare would the village elders and Chief of Police be invited to hear.

Rabbi Hanokh Teitelbaum

Scion to a renowned Chasidic family, Rabbi Hanokh Teitelbaum made his home amongst the Jews of Kerecke and the village became a great center of Chasidism. Ardent disciples from near and far streamed towards his court for word had gone forth of the rebbe's special powers. Yet prior to settling in Kerecke not a few of the local Jews worried lest they find themselves unable to provide sustinence for the rebbe and his court. The Rabbi from Belz, however, put their worries to rest, assuring them that "the thousands of Chasidim who streamed to his court would bring blessing to the village altogether". And such indeed was the case.

The rabbi maintained his own *yeshivah*, and with every new term of study the village sprang into life as some fifty or sixty lads made their way to Kerecke. There would be a scrambling in search of places to sleep and families to provide "eating days'. All this quickened the pace of the quiet little town. Old pupils and new, some of them accompanied by their parents, one and all with eyes lifted unto the court of the great rebbe. The local Jews were also much affected by the presence of the *tzaddik* who had settled amongst them:

> We all admired the rebbe, villagers and pupils alike. My father generally prayed in the synagogue... But there were Sabbaths in which he chose to go off and pray in the synagogue of the rabbi. The rabbi's presence lent sanctity to his place of worship. Once, as a child, I remember going there with Father. On the way home he was in the highest of spirits, greatly pleased with the rabbi's sermon and prayers... Despite their

> dark green of the potato fields, the light green of the cornfields with bright golden sunflowers strewn all around. The plots were generally of a uniform size... they created a breathtaking picture, the eye could never drink in enough.

Approximately fifty-five Jewish families lived in Kerecke before the war. Everybody knew everybody. As in other villages of the region Jews made their living from commerce, farming and the lumber trade. Jews played an important role in the economy. They supplied the villages with various necessities and also traded in the lumber from the nearby forests. Kerecke boasted a shoe store belonging to a famous Czech concern and the Ruthenian residents from the surrounding area were wont to make their purchases in the village. This brought prosperity to not a few Jewish shops.

Village Life

> Kerecke — How do I remember you?
> A village surrounded by mountains, and the Borzshava River cutting through the valley. The roar of the waters growing louder towards evening, when the daily activity comes to a halt...

But not all memories of childhood in Kerecke are as lyrical, and the author of these lines has other, different memories as well. His family enjoyed good relations with the gentile neighbours — farmers just as they — but the Jewish children did not always have an easy time of it. With their long sidelocks and hats they immediately stood out from the rest. Sometimes the village urchins taunted them with shouts of "Jew, go to Palestine!". At other times they threw stones or set their dogs at their heels:

> But I knew that I had to put on a brave face and not be afraid, not of the dogs and not of the children. Not to show them that I was scared. To suppress the fear and go on my way. It was for just such cases as these that the Jewish children invented special charms for warding off fear, such as: "Hind, Hind, ich bin Yakovs kind" ("Dog, dog, I am the son of Jacob").

*

The synagogue served as a community center for young and old. In addition to the Talmud lessons which were held after prayers, issues of community interest were also hammered out in the synagogue. It was there that the Head

> and families with small children. They thought: maybe the sight of women and children would soften the hard hearts of the English. Maybe they would let them dock in Haifa as new immigrants.

Such of course was not the case, and the British sent the *Exodus* back to Germany.

Two sisters who survived the camps made the trip back to Zadne and have this to say of their homecoming:

> A few days after Purim 1945 we came home to Zadne with many hopes. Our home was in one piece. Gentiles had moved in to live after we were taken to the ghetto. At first they treated us politely and offered us something to eat, asking: "You can eat pork now, can't you? After all, your parents are no longer alive." We refused to eat, even though we were both very hungry. No sooner had we requested permission to live in a separate room than their attitude changed. "Jews and Christians can't live together under one roof," they told us.

One survivor writes that his father's last words on the train to Auschwitz were: "Children! Whoever remains alive, go to Eretz Israel. We'll meet there". "But", as the survivor continues, "only four of us managed to carry out Father's last will". While many survivors from Zadne did make their way to Eretz Israel, including all of the survivors quoted above, other survivors emigrated to different places throughout the world, such as London, Germany and Los Angeles.

Of Zadne itself there is little to say, except that the synagogue plaque commemorating the year of inauguration, 1903, can still be seen in the village today.

A Community That Once Was:

Kerecke

> I remember Kerecke. A village of verdant fields. When gazing from the mountain that towered over the village I could see a beautiful plain running alongside the river, the winding road of the village running through it. The homes of the Jews were situated in the village center. By standing on the mountain I could see the fields in a blaze of colours, the

One man also recounts another favourite attraction for the boys, the huge water wheel of the flour mill on the edge of town. The boys spent many a fine summer hour watching with awe as the giant blades of the wheel churned through the water. Another villager recalls summer jaunts as far as the train station on the northern edge of the village, during which the children would plunk themselves down on the porch of the Widow Hirsh as a matter of course. Yet another survivor from the Carpathians, one who visited his grandfather in Zadne during summer vacations, recalls the fresh cornbread that his widowed grandfather would serve out in the garden, cradled on a green stalk of corn, or a glass of frothy milk still warm from the cow.

Out of the Ashes

As in all the other communities, those who returned from the camps found that their home had been destroyed or taken over by gentile neighbours. The remnants of one family, four brothers and a sister, returned home in the hope of finding something, anything, hidden away by the parents the eve of deportation:

> The house was totally ransacked, every board and brick pried out of place. The neighbours had dug up the yard and removed everything that our parents had hidden. In the meantime, other young people began coming back and they were also without a roof over their head. Everything was destroyed or usurped by the gentile villagers. The fifty of us boys and girls grouped together and lived in a school that had belonged to one of the Jews. We set up a kitchen with the help of the Joint... The KGB put us under surveillance and did not allow us to receive money from the Americans.

There was nothing to do but leave. Difficult though this was, for the borders were sealed, they made their way into Germany and from there to Eretz Israel with the help of *Aliyah Bet*, the Jewish Organization for Illegal Immigration. Not, however, without first being interned in Cyprus prison camps by the British. One member of this group stayed on in Germany until late 1948, helping to arrange the illegal immigration of the refugees to Eretz Israel. He describes the feverish plans of the *Aliyah Bet* to send the most famous refugee ship of all, the *Exodus*:

> I learned that they were preparing a large ship called the Exodus to bring refugees to Eretz Israel... The Zionist immigration committee decided that the only passenger on this boat would be pregnant women

> engage in Torah for its own sake alone. From his father he inherited a small water mill for grinding flour and distilling sunflower oil, as well as some fields and a small house in which he lived with his wife and children. Up until 1933 his mother, who lived to the ripe old age of one-hundred and three, dwelt with him as well, tended with the most devoted of care by all members of the family [...] As ritual judge he was ever heedful of the needs of the Jews, careful not to render arbitrary decisons of *kasherut* that would cause needless monetary loss to the poor congregationists.

The months of sowing and tilling found Rabbi Jacob out in his fields several hours a day. From time to time he also busied himself in his flour mill. But most of the time he immersed himself in Torah well through the night. His door was always open and anyone who wished to pose a question of ritual law was free to enter. Some Jews would apply to him while he was out in his fields or on the way to his mill. He was well-respected by the entire community. Should an argument break out between two Jews or between a man and his wife, a hint from Rabbi Jacob was enough to set everything right. Nor was it only in Zadne that he was esteemed. Once, the Rabbi sought to meet with the great rebbe, Rabbi Duschinski of Chust and become acquainted with this venerated figure in person. Rabbi Duschinski's disciples agreed to the request but cautioned that the rebbe would be unable to spare more than five or ten minutes. Only, the meeting between these two sages lasted four hours, the Rabbi even renouncing the class which he was to have taught that afternoon.

Rabbi Jacob served his community for thirty-five years, up till the terrible destruction of 1944 when all members of the community, he and his family along with them, were brought by cattle-car to the ovens of Auschwitz.

Days of Summer

Life was busy for the boys of the town: we have already seen that they studied for twelve hours a day. But every now and then, on Friday afternoons before Sabbath they took themselves off to Dolha for a soda pop, jangling the coins earned from odd jobs at home:

> We reached the shop of Reb Wolf Weingarten in order to buy a soda pop. But Reb Wolf was in no hurry. "Hey, kid (*yungle*), you got money?" "Yea, gimme". "Are you studying your Bible? What chapter is it this week?" And so on and so forth. A real first-degree, as if we hadn't been examined just the night before. But in the end everything came right and we received the soda pop and made it home before Sabbath.

Torah at the close of Sukkot. The outgoing warden would sell the liturgical poem *Atah Her'etah* — not for money, heaven forfend! — but for bottles of whiskey. These would be handed over to Rabbi Jacob Itzkovitch, the judge of the community, and one and all then came to take part in the festivities of Simhat Torah. One man records memories of the election of his own father to the post of synagogue warden:

> [As in the shop], neither was Mother especially active in the election of the synagogue warden. But in all of the hullabaloo surrounding it — she was active indeed. She had already guessed that Father would be elected, and this meant a lot of sitting in meetings and a lot of head-ache. When all the men entered our home at the close of Simhat Torah to congratulate Father she burst out with congratulations of her own — "But you promised!" — all in Hungarian, of course, so that the children wouldn't understand. But she soon accepted the election with good enough grace and, indeed, the customary refreshments of honey cake and whiskey were already out on the table and the men drank *Le-chaim*!

In the early spring, somewhere around Purim, the community leaders began tending to the baking of *matzos* for Passover. The baking was traditionally held in the home of Reb Motel Haimovitch and both men and women took part in this activty. The community wardens handed out special Passover flour for those who were too poor to buy *matzos* for the *seder*. Children received new garments and the youngest child piped the four questions.

Rabbi Jacob Itzkovitch: A Portrait

Rabbi Jacob Itzkovitch the *Dayyan* (ritual judge), held a very special place in the Jewish community of Zadne. As one former resident of the village recalls:

> Even though no man is a prophet in his own city, the Jews of the holy community of Zadne regarded Rabbi Jacob as a great and holy man, head and shoulders above all other scholars in town. They began turning to him with more and more questions of *kasherut* and with requests for arbitration in matters of Jewish law. Things reached the point that without being officially elected, Rabbi Jacob became the undisputed ritual judge of the community.
>
> He had not prepared himself for the Rabbinate, had not thought to turn the Torah into his livelihood. Rather, he had hoped to make his living by the toil of his own hands as his fathers had done, and to

the wedding canopy, the bridegroom invited all of his friends and relatives to a festive.

Not the least of the institutions of village life was that of the "Sabbath Goy". Let it not be forgotten, one survivor reminds us, that the winters were especially harsh:

> Heavy snow covered the windows and walkways and the home had to serve as a refuge from the cold [...] The goy had a special role to play. She would enter the household early Sabbath morning and light the fire and warm the oven [...] This goy would be well-versed in her duties and so proficient in the ways of the household that she could perform her task unbidden, as required by the laws of Sabbath. Hence she knew well beforehand just what was permitted on Sabbath and just what was not. She could even prompt the children how to behave or remind them to repeat the blessing, and so forth... So whole-heartedly did the Jews observe Sabbath that even if a candle was knocked over and the tablecloth burning before their very eyes, they did not dare to extinguish the flames. Instead, they ran to call the goy from the house next-door. next-door.

The synagogue also had a Sabbath "goy" of its own who would come and tend to the stove before dawn, so that those who rose early to recite psalms and study Talmud would find a warm and comfortable synagogue.

The Days of Awe

In the month of *Elul*, the month before Rosh Ha-Shannah, all the families began preparing for the Days of Awe. The beadle of the synagogue went from house to house before dawn, singing *Yidan Kumu Le'Selichot* so that the Jews would come to synagogue and recite the penitential prayers in the time-honored traditions of *Elul*. Everyone rose and the entire community went together to the ritual bath. The same practice was followed the eve of Rosh Ha-Shannah.

During Rosh Ha-Shannah and Yom Kippur the women wore white, usually the dress they had worn at their wedding. The men donned a white *kitel* that also served them for *Kol Nidrei* on Yom Kippur. For Sukkot the community purchased two sets of the "Four Species". Once again the beadle would make the rounds of the houses, allowing each family to obey the commandment of reciting the blessing over the Four Species. During the week of Sukkot people were already busy whispering about who would be synagogue warden that year, for elections were held every year on Simhat

leader of the village Jews. His wealth was derived from a log exporting business and his generosity was known far and wide.

> Reb Solomon was a *chasid* of the Spinka Rebbe, and he would go to the city of Selosh to consult with the rebbe over every facet of his life. He always acted according to the rebbe's advice and he always succeeded. His success was the success of the Jews of Zadne.

Nor was it only the Jews who received his help. The local Ruthenians also knew that Reb Neuman could be counted on for assistance.

Matchmakers were a venerable institution of community life. Theirs was the task of suggesting suitable young women to the young men and their parents, and their efforts were generally crowned with success. Meetings between the prospective couple were arranged during the week of Passover and Sukkot, days well suited to making first acquaintances. One man recalls that the young men and women would come to his mother so that she would write their letters to each other. Additional meetings would follow and culminate with the making of the *tenai'im* — the marriage conditions — for the young couple. Until such conditions were met and the fee for the matchmaker paid, the marriage would not be held. One survivor, who lives today in Israel, tells the tale of his own father's engagement:

> With the outbreak of World War I Father found himself in the Austro-Hungarian Army. He reached the rank of seargent but was demoted for keeping the Sabbath... At the front he was taken prisoner by the Russians and sent off to Tobolosk in Sibera. There he learned about Zionism [...] In Tobolosk he was on good terms with the rabbi of the city and they tried to marry him off to the rabbi's daughter. But he came back home and in Zadne met Hannah, the daughter of Rabbi Judah Hirsh. After a lot of to-do they agreed that the wedding would take place, but only on condition that the bridegroom kept away from Zionism.

Providing the dowry was an important part of the wedding conditions. Even the venerated *dayyan* of the community, Rabbi Jacob Itzkovitch, writes to his brother of his inability to marry off his eldest daughter due to the lack of a dowry, and for this purpose urges him to help find a buyer for the family fields. Generally speaking, all of the families took part in the wedding festivities. If the wedding was held further afield, people made the journey by wagons and horses decorated with brightly coloured ribbons. The wedding was held at the expense of the bridegroom. And on the Sabbath before raising

and one man recalls that his father sold a cow nearly every year in order to pay tuition for his five growing sons.

Girls also studied, learning general subjects several hours a week with a government-appointed teacher. And while girls did not attend *heder* their Jewish education was not neglected. They would gather in the home of some specially pious Jewess to learn reading and writing as well as the prayers for weekdays and Sabbath. They also learned about Judaism through helping their mothers with the daily chores, thereby receiving hands-on training in the proper running of a Jewish household. Girls also learned an occupation such as sewing and knitting.

After reaching *bar-mitzvah*, a very simple event marked by nothing more than reading the Biblical portion before the community, the boys were then sent to study in the *yeshivot* of the large cities. There they would study three or four years, often without visiting home due to the expense of travel:

> When he came back home at seventeen or eighteen he was completely different. The young boy who went off was not the young man who returned. Sometimes parents simply didn't recognize their sons, for parents and sons were completely cut off from each other throughout the whole period. All these sacrifices were made for the sake of educating the children in the spirit of traditional Judaism.

The needs of the community were many, for it had to maintain such figures as a rabbi, judge, ritual butcher and *mohel* for performing circumcision. There was also the synagogue and ritual bath to keep in good running order. As one of the community leaders would sigh: "Zadne is a small village with big problems". Hence they were forever seeking new sources of income. They levied special taxes on such products as yeast for baking or on ritually butchered meat and chicken. They also paid a salary to the Rabbi from Dolha, who served as the local arbiter for Zadne as well. Nor did the prayer leaders who served during the Days of Awe go uncompensated.

The ritual butcher, the *shochet*, generally carried out his work on Thursdays, towards Sabbath. If a child was seen whisking a chicken off to the *shochet* at the beginning of the week people would immediately ask: "Is everyone at home in good health?" Or: "Has something been born?"

Another familiar figure was the ritual scribe. He would visit each village for several weeks and then return home to Zadne. His home was located opposite the synagogue, which had been built in the year 1903. There was also a person who was officialy charged with preserving quiet in the synagogue during prayers.

Rich and charitable, Reb Solomon Neuman was considered the uncrowned

him with frankincense for the Church ceremonies. What was a good Jew to do? Diplomatically replying "I'll do my best!" he ran off to consult with Rabbi Jacob Itzkovitch, the local arbiter of Jewish law. This sage decided that in the interest of peace the request were best granted but that the frankincense should be sold at cost without profit.

Some ninety Jewish families lived in Zadne the eve of War World II, in a presence unbroken for over two hundred years. A census from the year 1832 shows three Jewish families, and amongst their descendants were those who remained in Zadne up to the bitter end in 1944. Most of these ninety families were large; one with nine or ten children not at all uncommon. As one village Jew notes:

> We were five boys and five sisters, and though it was hard financially our parents were happy with their lot... We had a large farm: fields, orchards and livestock, so that there was no need to buy food for the table. We made everything ourselves. Dressing ten youngsters, on the other hand, was a problem indeed. But a solution was found for this as well and they passed on the clothing from one child to the next.

Poor though they were, education reigned uppermost in the concern of the parents. Boys attended the government school in the mornings, generally that of the Czechoslovakians, though here and there a boy attended the Ruthenian school. While one man notes that the finest of Czech youth served as teachers, another survivor recalls one particularly hard-hearted teacher:

> In 1938 my mother fell ill and they took her to the hospital. After a while they brought her back and she died at home. The eight of us were left without a mother. I was twelve years old at the time and went every morning and evening to the synagogue in order to say *Kaddish* for her. Due to this I was naturally late in getting to school every morning. The teacher, a real Haman, gave me whippings and punishments every day. No excuse was good enough for him.

Attendance in these schools was compulsory, though less in order to teach the boys than to extract fines from the parents of students who failed to show up. Thus a child learned several languages: Hebrew, Yiddish, Czechoslovakian and Hungarian. In the afternoons the boys would then trot on over to *heder*. Jewish leaders of town life held endless discussions about establishing a *Talmud Torah* in a permanent structure. Little ever came of these discussions, however, and the *heder* "wandered" from one house to another every few weeks, each according to turn. All together, the boys learned twelve hours a day. Parents did everything they could in order to pay the fee for the teachers

assistance the two brothers were awarded a Certificate of Esteem by grateful members of the Community of Kusnica in Israel.

The survivors of Kusnica have commemorated the names of the martyrs of the Seven Communities in *Yad Ve-Shem*, the Museum of the Holocaust in Jerusalem.

A Community That Once Was:

Zadne

> With a heavy heart and trembling hands do I begin writing about a small village named Zadne, a village known throughout the area as "Little Jerusalem". I am not a writer but I am writing in order to leave future generations with a memory of a community that was a small dot on the map of the Carpathians up until 1944.

The village of Zadne is situated along the banks of the Borzshava River. The first Jews to settle there came at the end of the seventeenth century from Poland-Galicia in search of a livelihood. These Jews adapted themselves to the demands of the region and to the ways of the local population, Ruthenians who engaged in farming, logging and the raising of livestock. The entire region enjoys a plentiful supply of rainfall ten months of the year and is amply laced with rivers and streams. The first Jews were artisans and small-scale traders and they tended small plots of land that supplied their needs. Later on this developed into trade of horses and cattle and into shops of more substance. Most of the Jews barely eked out a living. Cornflour bread was their daily fare; meat was reserved for Sabbath and holidays. Monthly fairs were a common feature throughout the larger towns and villages of the Carpathians. These colourful events would be held out in the open or under tents and they attracted an enthusiastic crowd, Jew and gentile alike.

All the Jews were observant and they attended synagogue every day of the year, their prayer shawls draped over their shoulders. The local Ruthenian population conducted semi-annual processions through the town, clasping the icons of their saints. Mutual solidarity ran high but anti-Semitism was kept on a low flame in daily life. True, the locals would twist the names of the Jews all out of shape but this was done without intention. Relations were so placid that one priest even requested a certain Jewish shopkeeper to provide

writes who was forced to wait twenty-five years before being allowed to immigrate:

> After the holidays [of 1945], many of those who returned began leaving Kusnica, turning heaven and earth to get to Eretz Israel. Some of them, including my brother Moses, were lucky enough to make it. We never dreamed that the Russians, who had liberated us, would close the border so hermetically. Once again we were sunk in terrible fear... We ate our hearts out at having missed the last train. Only, hope springs eternal. Man wants to live and so we did not fall into despair..

The Jews of Kusnica now set about repairing the synagogue and organizing a *mikveh*, the ritual bath. A clerk from the Village Council informed the Jews that their holy books had been stored away in trunks. Naturally the Jews went immediately off to retrieve the books, only to find them damp and mildewed from having been stored on a cold cellar floor. The books were put out in the sun to dry and the benches of the synagogue lined back in place. The *mikveh* was more problematic since the building had been left without windows and doors, but one Jew took care of repairing these. A boiler for heating the water was salvaged from underneath the rubble of Kerecke's former *mikveh*. Arrangements were also made for the ritual butcher to make weekly rounds of the local villages. Thus did the Jewish residents of post-war Kusnica manage to preserve the laws of family purity and *kasherut*. In 1950 the Ukranians confiscated the synagogue and the Jews began holding their prayers in the *mikveh*. Soon, however, the Ukranians forbade this as well and warned them against congregating for prayers.

*

In 1988 a group of survivors in the United States organized a visit to their home village of Kusnica with the express purpose of repairing the cemetary. Two brothers, Chaim-Izek and Rabbi Jacob Friedman joined with Rabbi Tzvi Eisner and Alter-Elijah Friedman in raising the cemetary from its ruins. They took care of repairing the broken gravestones and enclosing the cemetary with an iron gate. To this purpose they contributed considerable sums.

During a visit to Israel over the holiday of Sukkot in 1991, Rabbi Jacob Friedman contacted those who were engaged in making this book, and the sum that he contributed allowed printing to begin. Together with his brother Chaim-Izek, Rabbi Friedman established a fund in the name of the Friedman Family for assisting needy Jews from Kusnica in Eretz Israel. For this

> to restore the homes and property of the returning Jews, which they had plundered during the War. They began to circulate rumours, saying that "the Jews were poisoning the wells"...

Other survivors relate that their house was returned to them by the new gentile occupants, or that they were given a room to themselves. "Naturally I was happy that I had a room at all", says one survivor about such an arrangement. Some survivors returned home and found sibblings and relatives, others found no one at all, even after months of waiting. For one and all the overwhelming question was: what to do now? Many set their footsteps in the direction of Eretz Israel, making the journey along roads that were not roads and ways that were not ways. A group of sixteen young people, friends and relatives, set out together the day after Rosh Ha-Shannah. They made the journey from Kusnica to Bamberg and from there to Marseille, only to be interned by the English Mandate government in Cyprus before finally reaching their goal. Some write with pride of having participated in Israel's War of Independence in 1948.

Others survivors received certificates of immigration and made their way to such countries as the United States and Canada. The remnants of one such family have preserved the traditions of their fathers in a very special way:

> Each and every year on Simhat Torah, Reb Nisan ben Meir Friedman would invite friends to his home to perform the reading in the family Torah. Everyone took their turn in reading and a deep feeling of sanctity would fill one and all. After prayers a festive *kiddush* awaited the participants and the Biblical commandment "And thou shalt rejoice in thy holidays" was realized to the full.

After the war the family Torah from the synagogue in Kusnica was restored to the family, two brothers and a sister now settled in Canada. It was salvaged by a non-Jew, a former employee of the family. At the end of the war this loyal soul put the Torah into trustworthy hands and coveyed the scroll from Kusnica to Budapest and from there to Canada, where it continues to unite the small Friedman family to this very day, as they preserve the traditions of the parental home.

*

But there were also Jews who were left stranded in the Carpathians. After the war twenty-nine Jewish families made their home in Kusnica, many of them reluctantly, for their hearts were set on immigrating to Israel. As one Jew

Finally, on the Sabbath before Rosh Ha-Shannah 1938, the long-awaited synagogue was ready for inauguration:

> Each and every Jew of the village had saved and contributed just as much as was possible. Each and every row of building stones was followed with excitement. Those who did not have money volunteered their work, and they laboured day in and day out lest they be accused — heaven forbid! — of not having contributed to the effort. Village Jews who had emigrated to America also sent in their contributions. And there were even women who sold off their jewelry in order to take part in building the holy site.

And when the work was finished the synagogue was splendid indeed, boasting new seats and a decorative wall and even running water. Proudly the villagers awaited the inauguration and invited important visitors from the surrounding villages, Rabbi Hanokh Teitelbaum from Kerecke first and foremost. Sabbath eve found the village Jews in high spirits, though not without anxiety over the gathering clouds of war.

At six o'clock on Sabbath morning the town-crier passed with his drum through the village, announcing that every male between the ages of twenty to forty had to join the Czech army within four hours. Thus ended the celebrations for the new synagogue, with the men boarding trains after *minchah* to go off with the troops. As one survivor recalls, this was the first time Jews had ever been seen to ride a train on the Sabbath. Every half hour another train set out. By afternoon the entire village was emptied of men.

Out of the Ashes

But the story of the synagogue does not end here. After the war, the few survivors who returned from the camps found that the synagogue had been converted into a carpentry shop by the local villagers. The wide doors and tall windows were torn off, the decorative wall and Holy Ark carted away.

After the liberation, as one survivor says, "no laurel wreath awaited those who returned". Quite the opposite was true:

> Broken and aching, orphans with neither mother nor father, sometimes without any relative or acquaintance at all, we returned to the home in which we had grown up, the home which our parents has made with so great an effort, only to find it in rubble or in the hands of the gentiles. These received us with open hostility, saying: "Well look at that, more Jews are returning than left". The obvious worry was lest they be forced

Zionism in Kusnica

While the Chasidic rebbes did not always cast a favourable eye upon Zionism, yearnings for Eretz Israel were strong amongst many of the Jews of Kusnica. One four-year old girl even expressed the wish that her big brother would outfit their home with wheels and roll it all the way to Eretz Israel...

But Zionism in Kusnica had its more practical aspect as well. The first attempt at organizing the youth occurred in 1932. Several members of the *Aggudat Israel* came to the village from the nearby Kerecke but this attempt was not overly successful. The following year, in 1933, three students returned from the yeshivah in Slovakia and inaugurated a chapter of of the *Poel-Hamizrachi* and *Benei Akiba*. This time the effort generated great interest on the part of local Jews, and some of the adults and most of the youth began to participate in chapter activity. A room was rented in the home of Reb Tzadok Halevi Steinberg to serve as both a meeting place and a synagogue. Some enthusiastic members even acquired the uniform shirt of the *Benei Akiba*. Activity was intensive in this chapter. The fifty or so members learned Hebrew and sang Hebrew songs and in 1935 two young people, a boy and a girl, were sent to neighbouring cities for special training. With the completion of the new synagogue in 1938 the young Zionists abandoned their temporary quarters in the home of Reb Tzadok and began holding their prayers in a small room of the new synagoue. This arrangement caused open conflict with several local Jews who objected to Zionism.

Building the New Synagogue

The old synagogue served Kusnica for nearly one hundred years. It was built in 1830 at a time when only forty-nine Jews lived in the village. Small though it was, for years it was the only synagogue at all throughout the area. After the First World War the residents of Kusnica resolved to dismantle the wooden synagague and to build a new one in its place. In 1928 they transferred it to another site and continued to hold prayers there for another twenty years. During this period they built a resplendent new synagogue of stone and brick in the center of the village. In order to cary out the construction a three-man committee was elected and an annual tax levied on every family during the entire twenty years of construction. The most active member of the building committee throughout many of these years was Reb Issac-Izek ben Simon Friedman, a great personality and scholar, a student of Torah and merchant. The two other members of the building committee were Reb Nisan Friedman and Reb Tzadok Steinberg.

> Not without reason have poems been written about the "Yiddish-Mamma", the Jewish mother who became the symbol of the devoted mother tending to all the needs of her children, both material and spiritual. And how deeply did we feel the absence of Mamma, when we returned home from the camps, how heartrending it was when we did not find her [...] I remember the Fridays at home, during the wintery season. Snow and rain were falling outside, the panes of the windows were covered with frost... I remember Mamma, who would wake up very early and immediately start preparing for the Sabbath. Kneading the dough for baking the *challah*, stirring the batter of a cornflour cake — a special treat for the children at breakfast — and continuing with the rest of the cooking and baking for Sabbath.
>
> And if the baby wake up crying, mother would fasten a rope to its cradle so that she could rock it back and forth while continuing to work, singing songs to soothe the child back to sleep. Water had to be brought in from the well or the river, logs for the stove brought in from outside. All the work was done without electricity by hand, while the kerosene lantern or candle lit up the darkness. Eventually mother would go in to wake up the children who went to *heder*. She would put a lantern or candle in their hand and accompany them for a way, so that they wouldn't be afraid to walk in the dark.

Preparations for Passover were especially strenuous for the mothers of families. Work was begun early in the autumn during the period of harvest, just before the winter rains set in. Together the family would sift over the potatoes, radishes, beets and horseradish and put the choicest ones aside in special basins for Passover. Towards the end of March the beets would be brought out of the cellar and the borscht prepared, and a week before the holiday raisins were purchased for preparing the wine. Passover cleaning also fell on the mothers, no easy chore in homes that were crowded and filled with young children and babies. Little surprise that when she finally sat herself down at the Passover *seder* she would be worn out and exhausted. Hence, not once were they glad to have the second night of Passover, so that they too could participate in the reading from the *Haggadah*. The author of this description ends with the words:

> So much did our dear mothers do for our sake and so little has been written about them. May their memory be blessed.

> We were a large family, eleven brothers and sisters. What efforts our parents made in order to give us new clothes twice a year! [...] Once when I was eight or nine years old Father did not bring me shoes. I don't remember why, maybe he didn't have enough money. I was at home sick, and didn't go to synagogue or to *heder*. When I saw that everyone but me had been given new shoes I started to cry and couldn't stop crying for hours. My parents felt bad. Suddenly I saw Father get dressed. He walked three-miles back to Kerecke and bought me new shoes, after he had already walked that day over twelve miles from the forest.

Two sisters who survived the Holcaust recall that they themselves learned to "Honour thy mother and father" through the example set by their own parents as they tended the bedridden grandparents with such loving care. "We, the children", write these two sisters, "learned their deeds as an example to be followed while we were young". The last words of these parents, spoken en route to Auschwitz were: "Dear children, difficult and terrible times are passing over us and we do not know what lies ahead. Which ever of you remain alive, remembers us for the good that we tried to do". This the two sisters have done, writing that:

> In this book we commemorate our loved ones and our families who did not live to see the founding of the State of Israel and our independence. But the education which they endowed us enabled us to preserve in the Diaspora, despite all the hardships, the living embers of Judaism and to keep them alive.

One man writes that his mother, who came from a Chasidic family, also received an education in the *heder* along with the boys up to the age of fourteen. This he heard from her own lips. She was knowledgeable in matters of religion and very punctilious in fulfilling the commandments down to their last detail. She would help neighbouring women to pen letters in Yiddish and on Tisha be-Av, the day for mourning the destruction of the Holy Temple, read out the Scroll of Lamentations to the women seated on the floor of the synagogue gallery. She also knew the Grace over Meals and the *Kri'at Shema'* by heart. Before going to sleep she would recite the *Shema'* out loud, her daughter repeating each word after her.

Obviously, however, not all women were so well educated and another survivor has provided a loving portrait of a mother whom he calls the "Yiddish Mama". And as such, it is something of a collective portrait of all the women together:

maintained cordial relations with the "Notarion" of the village, the judge who was virtually king over local affairs. He and his friends were well received by the village notables and hence were able to help preserve the delicate balance of relations between Jewish and non-Jewish village residents. Reb Nisan was active in Jewish affairs, standing at the head of various institutions of religious life and was generous even beyond his ample means.

Reb Tzadok Halevi Steinberg, a shoemaker by profession, was another figure who was always ready to help his fellow Jew:

> He paid teachers for poor children out of his own pocket and sat them down to study. [...] People from near and far, even great scholars of Torah, would come to Reb Tzadok for his help and advice in matters that ranged from the opening of a new business to choosing a bride for their son.

He was also active in the preparation of *matzos* for Passover, an enterprise that began in January with the cleaning of the home and oven and ended with the actual baking just after Purim. Families who were unable to pay for the *matzos* never had to do without, thanks to Reb Tzadok who would repeat the Biblical words: "Man does not live by bread alone".

The beadle of the synagogue, Reb Simon ben Judah Strolovitch, was known for helping his fellow Jews and when he knew of one who was ill would immediately go and offer his help.

Nor in the days of wrath, following the Hungarian takeover of the Carpathians were the Jews any less solicitious of one and other. One survivor recalls his own mother who

> [...] was accustomed to sending baskets of food and Sabbath provisions to families whose father had been hauled off to the work camps. But she always did so by night, so that they should not see who had sent them.

Honouring the Fifth Commandment

It was not only the rabbinic adage of "Torah, work and good deeds" that the Jews of Kusnica strove to fulfill. They were equally as zealous of the Biblical commandment "To honour thy mother and father", and time and again do survivors paint loving and grateful portraits of their parents, nearly all of whom perished in the Holocaust. One man tells the following story of his father, an overseer of gentile lumberjacks out in the forests who would come home on Fridays and return to the forest on Sunday:

Work

One father was accustomed to saying, with a pun on the Hebrew, that the name of "artisan" (*ba'al melakha*) was synonymous with "kingdom" (*beit melukha*), since handiwork provides a family with an honourable living. The forests which surrounded Kusnica provided many a family with sustinence. The same father quoted above, for example, worked as an accountant and surveyor of forests. He was expert in estimating the number of trees that a forest could yield, and before the forest engineers transmitted any numbers to their supervisors they made sure to consult with him first. Such work is carried out today by computers but, back then, the computer "was in Father's head". Other families engaged in commerce, running small grocers" shops and selling tobacco by government license. Still others were porters, blacksmiths, carpenters, shoemakers, glass-makers, house-painters, loggers, wagoneers and matchmakers. While no work was considered too demeaning, work was not always to be had and most Jews of Kusnica lived in poverty, dwelling in modest wood structures of yellow loam floor and the simplest of furniture.

Good Deeds

Despite the poverty, every effort was made to provide one and other with mutual assistance, both financial and spiritual. One popular village figure, Reb Tzvi David Friedman, was known as "Grandfather" to one and all due to the lumps of sugar which he always had on hand for the children, or perhaps because of his inexhaustible fund of good humour. Reb Tzvi David served the community for years as the warden of the *Hevrah Kaddishah* and was responsible for keeping the cemetary in good repair. He would go around to see if the gravestones had been damaged or the fence trampled down by the grazing horses of neighbouring villagers. Another, much beloved figure was Reb Aharon-David Friedman, who taught the youngest children the alphabet and served as the *mohel* for nearly all the male children in town. He was an active member in the Talmud study group of *Kahal Adat Yeshurun*, and was also the one who collected twice a year the funds from the charity boxes kept at home by the housewives. These funds were sent to Eretz Israel in order to help support students of Torah in the Holy Land. Both of these figures died at a ripe old age, in the years before the destruction. The gravestone of Reb Aharon-David, still to be seen in the local graveyard, is inscribed: "And David slept with his fathers".

Reb Nisan ben Meir Friedman, one of the leading figures of Kusnica,

> every month at the end of the Sabbath prayer — the one in which the blessing is pronounced over the new moon — that each worshipper was to leave his prayer shawl on his place and to come in some time during the week and redeem it with the payment of the tax. The beadle well knew to whom each prayer shawl belonged, and never failed to fish the right one out of the pile.

The warden of the *Talmud Torah* was elected annually at the end of Sabbath *Bereshit*, the Sabbath in which the lectionary cycle from the Bible begins anew. Reb Yekutiel-Judah Zoldan was elected to this post for many years running prior to the Holocaust, and his was the duty of overseeing the financial side of affairs, of selecting the teachers and dividing the children into age groups. And inasmuch as the *heder* was a "wandering" one, for lack of a fixed place of study, Reb Yekutiel-Judah also had to arrange the *heder* in another household every two weeks.

The curriculum of a school-boy in Kusnica was as full as could be. From the age of seven the children would rise in the earliest hours of the morning, while the streets were still dark. By five thirty they had set out for *heder*, lighting their way with a lantern as the village dogs yapped away at their heels. After the morning study and prayers the children raced home in order to make a quick breakfast before going off to study in the government school, the Czech one. Studies began promptly at eight, and woe to he who came late! After classes came luncheon at home and then back to *heder* till eight in the evening. Such was the routine day in and day out, summer and winter. Vacations were given only the week before Passover and an additional week before Sukkot. On Sabbath the religious knowledge of the lads would be examined by Reb Abraham-Phineas Friedman or Reb Solomon Eisner, may their memory be blessed.

One survivor recalls his father in these words:

> How to describe my father? Like him all the rest of the Jews of the village. Morning and night he would hasten to be amongst those who prayed with the first prayer quorum. Throughout the week he was harrassed with the cares of business but Sabbath was devoted only to matters of sanctifying the Sabbath and keeping it holy.

Another survivor recalls his grandfather the Chasid, saying that no matter how early he would awake in the morning it was never early enough not to find his grandfather at study, pouring over the holy books by candlelight.

the names that reappeared throughout two hundred years of Jewish settlement in Kusnica: Moses, Samuel, Judah-Arieh, Meir, Dabrish, Luba, Frieda, Sheindel and others.

Kusnica itself was composed of two streets that ran parallel to each other, separated by a distance of a third of a mile or so. One street ran the length of a hill, at its foot a river that flowed through the village. Prior to the deportation to Auschiwtz some eighty-five Jewish families lived in the village, a minority amongst the approximately five-hundred gentile families, most of whom were Russian. Each house was surrounded by a small portion of land that provided the family with an additional source of income. Many families had other, more distant fields as well in which they grew corn, beans, tomatoes, radishes, carrots and potatoes that supplied the family table throughout the year. Dairy products such as cheese were also produced by the Jews themselves. Milk, however, was purchased fresh from the gentile villagers, and in order to ensure a product that was properly kosher the Jews would supply the peasant woman who milked the cow with a jug of water for *netilat yadayim*, the ritual washing of the hands.

Yet above and beyond the physical layout of the village, its streets and fields, its buildings and homes, were the Jews of the village themselves. In the words of one survivor, who describes a much beloved figure in Kusnica:

> The life story of Reb Tzadok Halevi is the story of the Community itself, a community whose well-regulated and modest life brings merit to the entire world. Our rabbis of old, may their memory be blessed, said that: "The world stands on three things, on Torah, on work and on good deeds".

Such was Reb Tzadok, and such was the Jewish community of Kusnica. Let us examine these three things one by one.

Torah

One of the cornerstones of Jewish life in Kusnica since the earliest days of settlement consisted of the education of its children. In order to ensure the religious education of each and every Jewish child in the village, each family paid a tax for the *Talmud Torah* according to its means. Even families without children paid their share so that the orphans and children of poorer families could study as well. Payment of this tax was conducted in a very special manner:

> The synagogue beadle, Rabbi Simon ben Judah, would announce

Out of the Ashes

Very few Jews returned to Dolha after the War, and those who did found that their homes had been usurped by the gentiles during their absence. Two sisters relate that gentile neighbours had taken over the larger house and that a Russian officer was living in the smaller one in the courtyard. Upon their return the new occupants offered to move into the smaller house and let the sisters have the large one, on condition that the Russian officer move in with them. This the two young girls were unwilling to do, and so they moved in together into the smaller house.

Most of the survivors immigrated to Israel and the United States. No Jew remained in Dolha. As these two sisters write:

> Every corner and every object at home reminded us of our loved ones who were no longer alive. We were unable to take or enjoy any of the things that had been left with the gentiles, because of the hurt. On Friday one neighbour told us that Mother's candlesticks and prayer-book were up in the attic, and that we could light the Sabbath candles as Mother used to do. We both burst into tears, but could not bring ourselves to go up and search for the candlesticks.

In 1991 initial efforts were made to restore the Jewish cemetary. In this year many of the gravestones were repaired and a local villager hired to watch over the site. Work yet remains to be done.

A Community That Once Was:

Kusnica

The first Jews to settle in Kusnica came from neighbouring Galicia some two hundred years prior to the Holocaust, as the gravestones of the old cemetary bear witness. Reb Samuel Friedman the Chasid (1756-1831), one of greatest early members of the local Jewish community, was related to such eminent rabbinic figures as Rabbi Yom Tov Lippman, who presided over the Jewish Courts in Prague and in Cracow, and Rabbi Yehezkel Landau, better known as *Ha-Nodah be-Yehudah*. Most of the families in Kusnica the eve of the Holocaust could trace their ancestry back to Reb Samuel, and the scroll of the family tree, which was lost during the deportation of 1944, contained

was poor might pay just a pittance, another family might pay twice or even three times the regular price while yet another family, poorest of the poor, might not be asked to pay anything at all.

During most of the years before the deportation Reb Wolf Weingarten, who owned a tavern and sold spirits wholesale, served as the Head of the Community. He was a great scholar of Torah, a veritable genius respected by Jew and gentile alike. His home welcomed many a fine scholar from near and far. His gravestone can still be seen in the cemetary of Dolha.

Many of the Jews of Dolha perished during the Holocaust together with every member of their family, leaving no one to tell their story or to recall their contribution to the life of the town:

> One such person was Israel Hirsch Lazerovitch, whose flowing blond beard and velvet cap made him a particularly picturesque figure in Dolha. In addition to being a great scholar of Talmud he was also an expert in geography, with the name of exotic and far-off places ever dropping from his lips. Just name a city and he would say where it was. He had been taken prisoner during World War I and carted off by geologists to Africa and other such places, apparently the source of his erudition. In Dolha he often served the congregation as prayer leader and teacher. His wife even ran a small grocery shop but despite all these trades, he was not particularly well-to-do.

Another vibrant figure of town life was *Tante* Figa, a woman known for her manifold talents:

> She was a whiz at everything, from helping at child-birth to providing home remedies for ailments of all kinds. She even knew all the best ways to ward off the Evil Eye and to pull out an aching tooth. Nor did she ever forget to hide her pincers under her apron, so as not to scare off the patient. Her life was dedicated to helping other people, especially the sick and the needy.

She died in Dolha and was buried there.

Another memorable personality, long remembered for the beautiful voice that he raised in prayer was the ritual butcher Reb Abraham Lipschitz. This resident of Dolha had originally come from Galicia, together with his adopted daughter. During the years of Hungarian rule when the ritual slaughter of animals was prohibited, Reb Abraham endangered his very life by carrying out his work in the deep of night, so as to provide his Jewish townsmen with kosher meat.

brought his cane down on the Rebbe's back, shouting at him to "straighten up".

Education

"Out of the mouth of babes
and sucklings hast thou founded
strength..."
(Psalm 8:3)

The *Talmud Torah* was the pride and joy of the Jews of Dolha, as it was for other Jewish communities throughout Europe. The Jews of the community took the very bread out of their mouths in order to pay the school-masters of their children. Poor though a family might be, there was no child who did not study in *heder* with the best of the teachers. Should a family not be able to pay the fee, the committee for the *Talmud Torah* paid in their stead and no teacher was ever the wiser.

Jacob Schweimer was the only Jewish blacksmith in the region and in 1925 he was elected *gabbai*, the warden of the *Talmud Torah*. He took his task very seriously, combing the area for the finest teachers and bringing them to teach the children of Dolha. Nor was he any less meticulous about the financial side of his task.

> The first thing he did was to have a round stamp made with the words "*Talmud Torah* of the Community of Dolha" inscribed on it. Afterwards he ordered a receipt book with the same heading. At the same time also made a tin box for contributions which he carried around on his person, to be on the safe side. Two worthy Jews, the pharmacist and the director of the ironworks factory pledged to contribute a certain sum every month. Later on he succeeded in pledging additional people from other villages as well.

Due to his perseverance Reb Schweimer succeeded in paying the teachers' salaries each and every month, the fee of the poorer children included. Between his efforts to gather contributions and to find high-caliber teachers, the *Talmud Torah* reached a high standard of education during the more than ten years in which he served as its warden.

But it was not only in the case of poor pupils that the community showed its solicitude. Needless to say, such was the case for Passover as well. During the days preceding the Passover a committee would review the cost of the matzos, and determine just how much each family should pay. A family that

> Wednesday and the other half on Thursday, taking contributions for the Sabbath and unobtrusively distributing provisions to the needy families.

Families vied with one another for the privilege of supplying wayfaring Jews with lodging and food. One small grocer, none too rich but always ready to delight the neighbouring urchins with some treat, even equipped a special room in his house for this purpose. Every family had a special collection for *Rabbi Meir Ba'al Ha-Nes*, and every housewife would make her contribution on the eve of the Sabbath and holidays, just before lighting the candles. And if she herself did not have a coin to drop in, then she borrowed one from her neighbour.

The Rabbi of Dolha

For over sixty years, Rabbi Asher Zelig Grunzweig, may his memory be blessed, served as the rabbi of the community. Ninety-three years old was he at the time of arriving in Auschwitz. He was the unerring disciple of the Chasidic Rebbe of Sighet, author of *Yitav Lev*, and as one survivor recalls, "He may truly be said to have walked with God". His greatness in Torah was acquired just as our blessed rabbis of old counseled: "A crust of bread to eat, some water to sip and thy life in sorrow to live". He studied the holy books day and night and maintained a small yeshivah. One survivor recalls the time when, taken as a small child for examination by the Rebbe, the latter whispered the answer in his ear so as not to put the child to shame before his parents. So great was his renown that when a Jew and Gentile litigated with each other, the Gentile judge would refer the case to the Rebbe, confident of his ability to settle things to the satisfaction of both parties. The Rebbe's disciples came from far and wide, as the following anecdote will illustrate:

> My father was a *chasid* of the Rebbe of Dolha. Whenever the Rebbe came to Kerecke he would stay in our home. I'll never forget the excitement that gripped us when Mother brought us in to receive the Rebbe's blessing. To this very day a tremor still passes through me when I recall the holy awe that came over us as we entered his room, and how fervently we believed that his blessing would protect us forever.

This great figure of Torah met his death in Auschwitz. One survivor recalls his last sight of the Rabbi: As the venerable old man descended from the train at Auschwitz, supported on either side by a son and disciple, an SS man

Approximately six generations before the destruction of Dolha, between 1840 and 1850 according to the older residents, the first Jew settled down in the village. This was Moses Kerschenbaum, better known as **Moshe der Dolhar**. He had five sons and two daughters. Somewhat later a Jew named Weingarten came from Poland to make his home in Dolha, and as he too had sons and daughters the two families were joined in ties of marriage. Dolha was perched on the banks of the Borzshava River, deep in the lower Carpathian area of Ruthenia, today's Ukraine. Standing at the crossroads of Beregszasz, Svaljava and Chust, Dolha developed into a central hub of communication. It boasted two factories, one for ironworks that closed in 1930 and one for wood-working that prospered due to the richness of the surrounding forests. It provided sustinence for a number of Jewish families. People of many nations made Dolha their home: Ruthenians, Hungarians, Schwabians and even Gypsies. During the days of Czech rule people of this nation also arrived and served as government clerks. In addition to the two schools in Dolha, one Ruthenian and one Czech, Jews also sent their boys to *heder* for traditional Jewish learning. At any given time two doctors served the village. At the time of the deportation in 1944 one of these doctors was indeed Jewish, as was the apothecary, a man noted for his charity and good deeds.

Like many another Jewish settlement, Dolha's name does not ring through the pages of history. The lives of its inhabitants flowed peacefully and did not mark themselves out for particular attention. Nor was its economic status any different from that of other Jewish villages across Eastern Europe. The Jews engaged in small-scale business and in various trades. The eve of the deportation found seventeen Jewish shoemakers, in addition to tailors, carpenters and a blacksmith. A few Jews also kept taverns where they supplied the local peasants with strong ale and beer. Every Wednesday was market-day, when the peasants would bring of their produce and deal in the buying and selling of livestock. Though the Jews lived in peace and serenity most of them also dwelt in poverty, barely eking out their existence. Of course there were always those who were more well-to do, and already by 1927 one Jewish artisan was rich enough to keep a chauffered automobile at his disposal. Mutual assistance prevailed, and there was no house that was not able to greet the Sabbath and holidays with *challah* and wine, meat and good cheer. Let us hear the words of one former villager himself:

> One person who particularly strove to ensure even the poorest Jewish family with their Sabbath needs was Reb Chaim Goldberg. This elderly Jew would take up his staff and pass through one half of the town on

A Portrait of Seven Communities

A Community That Once Was:

Dolha

"My eye runs down with rivers
of water for the breach of my
people..."
(Lamentations 3:48)

> Let the lamentations of old be sounded now for Dolha, a village deep in the Carpathian Mountains. That same village in which hundreds of Jews lived out their lives in a faith that was true and deep and powerfully rooted in the tradition of their forefathers. Like Dolha many other villages of the Diaspora, which the Nazi tyrant laid waste to its very foundations.

Thus does one survivor of Dolha begin his account of the village of his youth. Up until the Holocaust some one hundred and twenty Jewish families dwelt there in peace, approximately six hundred and ninety souls. After the Holocaust ninety Jews returned to their homes, such is to say, thirteen percent. "The Jewish community of Dolha lacked for nothing", says one survivor:

> with scholars of Torah and busy men of affairs, with old people and boys in the prime of their youth. The daughters of Israel, young and old, were holy and pure, modest and God-fearing. There were rabbis and ritual butchers, wardens of the Talmud Torah and of the Community Charity Chest, teachers for children and, how not? even a *goy* for the Sabbath. Of these one hundred and twenty families, some ninety percent were inter-related, and two of the families — that of Weingarten and Kerschenbaum — could really be called one single family. But the same might be said for the entire Jewish community of Dolha as a whole.

Eighty-seven Carpathian Jews died fighting in the war for Israel's independence in 1948.

The Carpathian region was schooled in political instability. After the First World War it passed from the hands of the crumbling Austro-Hungarian Empire to those of the Czechoslovakian Republic. During these first years most Carpathian Jews knew great hardship. The Austro-Hungarian authorities had done little to develop a region whose inhabitants were mostly Ruthenians of Slavic stock. Apart from the establishment of sawmills and a wine industry nothing was done to encourage economic growth. The Czechoslovakians did seek to develop the Carpathians and imposed heavy taxes towards this goal. Real development however was not obtained, for the Czech were embroiled in troubles of their own.

The Jews earned their living from the lumber trade and handicrafts. They also dealt in small-scale commerce and agriculture. It was with difficulty that they adjusted to the new regime. More than one family cow was whisked out of the barn in place of unpaid taxes Memories of these difficult times, when entire families felt the pinch of these taxes recur more than once in the pages before us now. One woman recalls that her grandfather was forced to sell all his fields and orchards in order to pay his taxes. Nor were the great Jewish scholars and rabbis immune to such problems. Rabbi Jacob Itzkovitch of Zadne wrote to his brother in Eretz Israel that "the heat, drought and taxes are all greatly unnatural this year".

Carpathian Jewry was a deeply observant Jewry, one that believed in the God of their fathers to the very core of their being. We should do well to recall that Eichmann, may his name be blotted out, had been unwilling to leave these *PositivJuden*, as he called them, alive at any price whatsoever. Carpathian Jewry tread the path carved out by a harsh Jewish fate. They tread this path mutely, in silence. They did not scream and they did not weep, did not sob before the Nazi tyrant or sigh, did not beg for mercy or shout out their pain. Survivors of the Holocaust bear witness to this fact, as do some of the murderers themselves. Though they walked the path of annihilation, they walked with pride.

*

In memory lies the seeds of redemption. May it be God's will that this book serve as eternal witness to the members of the Seven Communities and their children, "that thou mayst tell it in the ears of thy son, and of thy son's son" (Exodus 10:2).

Preface

No mourner has ever been born who can express the enormity of the destruction. Human language is too poor to ever be capable of sounding its depths. Nor did the planets cease spinning or the sun darken over. The earth did not shudder when countless human beings were buried alive and writhing within it but, instead, cruelly muffled over the sounds of their cry.

Through these martyrs did the words of King David come true: "All nations encompassed me... they encompassed me like bees; they are quenched like a fire of thorns" (Psalm 118:12). Even those nations of the world who came to put out the fire looked upon our disaster as unto a fire of thorns that no one could be troubled to quench. Quite the opposite: let the land be cleared! Thus did we learn a sober lesson from the book of "universal love". Yet, together with this, chapters of heroism, chapters of glory and bravery also inscribed themselves during those years. With an upright bearing and unshaken faith did hundreds of martyrs go forth in the camps of destruction to sanctify the name of God and Israel.

Our rabbis of blessed memory relate that when the Jews stood ranged before the Red Sea with the Egyptian soldiers close in pursuit, the angels on high fell a-quarelling. "What makes these different from those?" they asked one another. At that moment the archangel Michael swooped down beside them, on his wings the corpse of a Jewish child cast out from the walls, which he now proceeded to lay before the Holy Throne...

"And on that day, I will surely hide my face" (Deuteronomy 31:18).

*

A few words about Carpathian Jewry as a whole are in order. Just who was this Jewry? There are regrettably few statistics concerning the absorption of three generations of these Jews in Israel. The Jewish Angency did not record the Carpathian immigrants as such, but rather as immigrants from Czechoslovakia or Hungary or the Soviet Union. Prior to the Second World War there were approximately 250, 000 Jews throughout the whole region.

And These Shall Be Blessed...

"I will open for you the windows of heaven and pour out for you blessings immeasurable"

(Malachi 3:10)

And these are the generous souls
who made the book possible:

1. Rabbi Tzvi Eisner; Allenvale, New-York. (Kusnica)
2. Mr. Alter-Eliahu Friedman; Toronto, Canada. (Kusnica)
3. Mr. Chaim-Yitzhak-Izek Friedman; Los Angeles, California. (Kusnica)
4. Rabbi Jacob Friedman; Los Angeles, California. (Kusnica)

The Committee for Publication

May this book be

An Eternal Flame and Sacred Tombstone
to the Martyrs of the Seven Communities
of

Dolha, Kusnica, Zadne,
Kerecke, Bereznik, Lisicovo,
Sucha-Bronka

who were killed, murdered and cremated for
sanctifying the Holy Name
by
the Nazis, may their name be blotted out, in the year one thousand nine hundred and forty-four. May the Lord grant His mercy and eternal rest to the pure and innocent souls and avenge the spilled blood of His servants.

TABLE OF CONTENTS

Part I

Preface 9

A Portrait of Seven Communities

1. *Dolha* 11
2. *Kusnica* 16
3. *Zadne* 27
4. *Kerecke* 35
5. *Bereznik* 43
6. *Lisicovo* 44
7. *Sucha-Bronka* 46

Part II

Chapters in Heroism

1. An Overview 54
2. Excerpts from:
   a. *Memoirs of Two Sisters* 55
   b. *A Courageous Little Girl from Dolha* 55
   c. *A Family Exiled to Poland* 57
   d. *The Glory of Children are their Fathers* 58
   e. *Death March from Serbia to Hungary* 60
   f. *Memories from the Camps* 60
   g. *Memories from Auschwitz* 62
   h. *The Story of My Survival* 63
   i. *Between Hope and Fear* 64
   j. *Facing the Crematoria* 64
   k. *A Diary of the Holocaust* 67
   l. *Our Village of Sucha: A Retrospect* 69

Two Personal Memoirs

1. Zalman Schweimer: I Remember Dolha 71
2. Solomon Wieder: Where Are They All? 73

Adapted and Abridged from the Hebrew
by Ann Brener

Printed in Israel, 1993
at 'Graphit' Press Ltd. ('Graph-Chen'), Jerusalem

ספר תולדות יהודי רוסיה הקרפטית מאת דר' דוב דינור

קרפטורוס
CARPATHO-UKRAINE

VIENNA AWARD BOROŁA

ארגון יוצאי הקהילות בישראל
דולהא - קרצקי - ברנוב - קושניצה - נאדבורנא

המפה בקוטה

THE MARTYRS OF SEVEN COMMUNITIES

Dolha • Kusnica • Zadne • Kerecke
Bereznik • Lisicovo • Sucha-Bronka

A Portrait of Carpathian Jewry on the Eve of Destruction

Published by the
Committee for Perpetuating the Memory
of the Seven Communities
Ramat-Gan 1993

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026